

Ústav historických věd
Fakulta filozofická
Univerzita Pardubice

Theatrum historiae

6

2010

Pardubice 2010

Na obálku bylo použito vyobrazení tolaru těšínské kněžny Alžběty Lukrecie (1625-1653) z roku 1650. Byl vyražen v mincovně v Těšíně (mincmistr G. Görloff, ø 43 mm, 28,6 g). Převzato ze studie Dagmar Grossmannové *Ženy a peníze v českých zemích ve středověku a novověku* v tomto čísle časopisu (s. 243).

© Univerzita Pardubice, 2010

evidenční číslo MK ČR E 19534
ISSN 1802-2502

OBSAH

Pavla SLAVÍČKOVÁ Ukončení poručenské správy nezletilých osob v raně novověkém městském prostředí	9-21
Oldřich KAŠPAR Acerca de las actividades de los jesuitas Bohémicos en las misiones de baja California (siglos XVII y XVIII)	23-48
Zuzana ČEVELOVÁ Modlitební knihy jako pramen k obrazu zbožnosti a genderovým konstruktům 19. století	49-78
Bohumila RÁZKOVÁ Barbora Markéta Eliášová: Nippon druhým domovem. První česká samostatná cestovatelka, její život a literární dílo	79-99
Ludvík SKRUŽNÝ † Profesoři Hermenegild a Karel Škorpilové působící v Bulharsku (2. část)	101-124
Dita JELÍNKOVÁ „Když ta širá, různorodá vlast přestala existovat...“ aneb Osudy rodiny Clary-Aldringen po rozpadu Rakouska-Uherska a její hledání nové cesty v postimperiálním světě	125-162
Tomáš JIRÁNEK Československá vojenská mise v Kanadě za 2. světové války – předhistorie	163-176

V. pardubické bienále *Peníze a jejich lidé* (Pardubice, 15. – 16. května 2008)

Tomáš KREJČÍK <i>„O pecunia totius mali regina, fraudis et doli amica ...“</i> Peníze v kultuře středověku	179-190
Roman ZAORAL Poutníci a jejich peníze na cestě do Říma. Zamyšlení nad edicí <i>Il Libro del pellegrino (Siena, 1382–1446)</i>	191-206
David PAPAJÍK Člověk a dluhy. Příklad šlechtice z 15. století. Osobnost Voka V. z Holštejna	207-218
Petr VOREL Peníze a peněžní početní jednotky v raném novověku	219-233
Dagmar GROSSMANNOVÁ Ženy a peníze v českých zemích ve středověku a novověku	235-247
Marie BUŇATOVÁ Peněžní obchod pražských židů v době předbělohorské	249-262
Michaela HRUBÁ Peníze v životě měšťanek předbělohorského období	263-283
František ŠEBEK Dva příběhy z kriminálního podsvětí – padělatelé peněz na hradě Žampachu a přepadání Židů v roce 1542	285-308
Robert PIEŇKOWSKI Monety pośmiertne Piastów legnicko-brzeskich	309-320
Milena LENDEROVÁ Peněžní deníky „druhého pohlaví“ ve druhé polovině „dlouhého“ 19. století	321-332
Dagmar BLÜMLOVÁ – Josef BLÜML <i>„...a proto odměněn byl stipendiem seminárním.“</i> Příspěvek ke studiu studentské kapsy na přelomu 19. a 20. století	333-340

Klára HABARTOVÁ Finanční zajištění židovských uprchlíků v době první světové války v Čechách	341-355
Jitka RAUCHOVÁ <i>„...bylo by strašně kruté, nechat nás v bryndě uprostřed nezaplacených pohledávek.“</i> Role peněz v počátcích avantgardních scén	357-363
Bohumil JIROUŠEK Peníze, nebo prestiž? Soudní spor o autorství Vančurových <i>Obrazů z dějin národa českého</i>	365-370
Recenze a zprávy	371-396
Seznam recenzentů	397
Seznam autorů	398

Pavla SLAVÍČKOVÁ

**Ukončení poručenské správy nezletilých osob
v raně novověkém městském prostředí¹**

Téma sirotek a jejich poručenství není v české historiografii nijak zvlášť zastoupené, a to kupodivu ani v souvislosti s rozkvětem studia dějin dítěte a rodiny, ke kterému došlo v posledních několika desetiletích.² V roce 1904 publikoval právní historik Jan Kapras drobnou monografii o poručenství sirotek,³ která je doposud hlavním textem pro každého, kdo se chce něco dozvědět o této problematice. Bohužel jeho výzkum si v dalších letech nenašel své následovníky, téma sirotek nebo poručenství se v historické literatuře 20. století objevuje jen nahodile, obvykle v souvislosti s jiným badatelským zájmem. Jako příklad můžeme jmenovat díla Vladimíra Procházky⁴ nebo Michaely Hrubé.⁵ Častější na toto téma jsou drobné lokální studie⁶ nebo diplomové práce.⁷ Asi největší pozornost problematice správy

¹ Tento text mohl být vytvořen díky podpoře grantu GA ČR „Právní ochrana nezletilých osob v raně novověkém období“, reg. č. 404/09/P173.

² Rozbor literatury viz Pavla SLAVÍČKOVÁ, *Sirotci a jejich poručenství v královských městech v předbělohorském období*, Olomouc 2007 (disertační práce FF UP).

³ Jan KAPRAS, *Poručenství nad sirotky v právu českém se zřetelem k právům římskému, německému a v Rakousích platnému*, Praha 1904.

⁴ Vladimír PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1973; Týž, *Výbava a výměnek na české vesnici v 16. a 17. století*, Český lid 49, 1962, č. 2, s. 55–63.

⁵ Michaela HRUBÁ, „Nedávej statku žádnému, dokud duše v těle.“ *Pozůstalostní praxe a agenda královských měst severozápadních Čech v předbělohorské době*, Ústí nad Labem 2002; Táž, *Města severozápadních Čech v raném novověku*, Ústí nad Labem 2001.

⁶ Jan KÜHNDEL, *Kulturní a majetkové poměry Prostějova v XVI. století na základě poručenství*, in: Ročenka národopisného a průmyslového muzea města Prostějova a Hané I, Prostějov 1924, s. 28–52; František MATĚJEK, *Péče o venkovské sirotky na Moravě před Bílou horou*, Sborník historický 36, 1989, s. 65–95; Jan NOVOTNÝ, *Děti a sirotci na panství chrasteckém r. 1636*, Časopis společnosti přátel starožitností 67, 1959, č. 2, 1959, s. 6–11.

⁷ Ludmila ŠPORA, *Všední život města Mostu ve světle sirotčích knihy ze 17. století*, Ústí nad Labem 1996 (diplomová práce PF UJEP).

sirotčího majetku v posledních letech věnoval Bronislav Chocholáč,⁸ jehož výzkum se však v porovnání s předkládanou studií opírá o prameny z poddanského (vesnického) prostředí. Předkládaná studie vychází zejména ze studia pramenů, a to jak normativních (právních sbírek), tak pramenů úřední povahy, záznamů městských soudů královských měst v Čechách, případně na Moravě, sirotčích register, knih kšaftů a dalších.

Pokud nezletilému dítěti žijícímu v raném novověku zemřel otec, dostávalo se dítě i majetek, který mu po otci náležel, do poručenské správy. Ta byla zřizována za účelem právní, ale i faktické ochrany sirotka. Do poručenské správy přecházelo dítě, i pokud jeho matka nadále žila. Důvodem byla oficiální právní nezpůsobilost ženy v tomto období. Na rozdíl od některých států západní Evropy, ve kterých bylo dítě předáno do péče příbuzných z otcovy strany, matka na něho nárok ztrácela a obvykle se vracela do své původní rodiny, v českém prostředí matka-vdova dítě nadále vychovávala, výjimkou nebylo ani její jmenování poručnicí. Tento typ poručenské správy je v Právech městských království českého a markrabství moravského, tedy první oficiální kodifikaci městského práva z roku 1579, která byla postupně přijata všemi městy v Čechách a na Moravě,⁹ označován jako tutela anomala. Zvláštním typem poručenské správy byl také mocný otcovský poručník, kterým mohla být žena, stejně jako kdokoliv jiný, jmenována svým manželem už v závěti. Poručení sirotek do péče konkrétních osob v závěti byl nejčastější způsob jmenování poručníků v našem prostředí. V Právech městských jsou takoví poručníci označeni jako tutores testamentarii. Další možností je pokrevný příbuzný, tedy tutor legitimus. Pokud otec v závěti nikoho neuvedl a nežili ani příbuzní dítěte, byl poručník jmenován městskou radou, tedy tutor dativus per inquisitionem judicis.¹⁰ S výjimkou mocných otcovských poručníků, kteří měli vzhledem k dítěti i majetku stejná práva jako vlastní otec,¹¹ ostatní poručníci byli vybaveni stejnou sumou práv a povinností. Ačkoliv z definice poručenství vyplývá,¹² že poručenská správa končí ve chvíli, kdy dítě dosáhne právní způsobi-

⁸ Bronislav CHOCHOLÁČ, *Selské peníze. Sonda do finančního hospodaření poddaných na západní Moravě koncem 16. a v 17. století*, Brno 1999.

⁹ Práva městská byla přijata zemským sněmem a potvrzena panovníkem v roce 1579 a postupně se v průběhu 17. století (na Moravě na počátku 18. století) stala závaznou právní normou pro všechna města. Akt přijetí nebyl jednorázový, unifikaci systému se bránila zejména města používající magdeburské právo a dále města na jižní Moravě. Litoměřice jako vrchní stolice souhlasily s jeho užíváním v roce 1610, Morava se podřídila nařízení císaře Leopolda I. z let 1697 a 1709, Slezsko 1717.

¹⁰ Josef JIREČEK (ed.), *M. Pavel Kristián z Koldína, Práva městská království českého a markrabství moravského*, Praha 1876, s. 115 (článek D. VI).

¹¹ Pavla SLAVÍČKOVÁ, *Instituce mocného otcovského poručníka jako příklad kontroverzního vztahu města a rodiny v oblasti poručenství nezletilých sirotek*, in: Kateřina ČADKOVÁ a kol. (edd.), *Konfliktní situace v dějinách*. Sborník z doktorandské konference 5. října 2007, Pardubice 2007, s. 45–50.

¹² „Poručenství jest ochrana, moc a vrchnost nad osobou svobodnou, k opatrování a k obhajování té osoby, kterážby pro mladost a věk dětinský a nedospělý ani sama sebe, ani věci svých opatřiti

losti, ve skutečnosti mohla poručenská správa skončit i z důvodů jiných. Podívejme se postupně na všechny možné situace a problémy, které se s tím spojují.

Podle Práv městských poručenství nad sirotky končilo dvěma způsoby: plnoletostí sirotka nebo jeho smrtí. Jan Kapras hovoří ještě o třetí možnosti, kterou bylo dosažení dospělosti nejstaršího syna, který se zaručil za dědické podíly na rodinném majetku pro ostatní ještě nedospělé děti a statek převzal pod svou správu.¹³ Úplné převzetí by předpokládalo nárok nejstaršího syna na rodinný majetek podobný instituci nedílu, který však v českých a moravských městech nefungoval. Jestliže dospělý bratr převzal pod svou správu majetek svých nezletilých sourozenců, stával se jako kdokoliv jiný sirotčím poručníkem se všemi právy i povinnostmi. Na straně poručníka zanikala tutela pochopitelně jeho smrtí nebo odstoupením od poručnické správy. V případě smrti poručníka se povinnost sirotčího počtu přenesla na jeho dědice. Pokud nezůstalo poručnictví v rodině, jmenovala městská rada sirotkům poručníky nové. Z Jihlavy máme doložený dopis, ve kterém městská rada informuje paní Lachnerovou, že její sestře byli jmenováni noví poručníci namísto těch, kteří zemřeli.¹⁴ Odstoupení poručníka od úřadu nebyla zcela běžná záležitost a ani Práva městská se tím nijak nezaobírají. Přesto máme takový případ doložen. V roce 1604 požádal o zbavení poručnictví jihlavský měšťan Thomas Müllberger.¹⁵ Důvodem mohla být nemoc, slabost a neschopnost už tento úřad zastávat, stejně jako plánovaný odchod z města. Městská rada pak podobně jako v případě poručnickovy smrti obsadila místo novým měšťanem.

Poručnictví mohlo zaniknout také svatbou, a to pokud byla poručnicí sirotků vdova. Hlavním důvodem byl strach ze zcizení sirotčího majetku ve chvíli, kdy na statek nastoupil nový hospodář. Častěji ale byl v takovém případě statek oceněn (šacován), stanoveny jmenovitě sirotčí podíly a ty na základě smlouvy (porovnání, rozdílu) ponechány za stanovených podmínek až do let dospělosti sirotka pod správou otčima v roli nového poručníka. Jiná situace byla, pokud se vdova provdala mimo město a chtěla ze statku odejít do domu nového manžela.

Reálnou, i když v praxi méně častou možností ukončení poručenství bylo odvolání poručníka kvůli chybné správě sirotčího majetku. Výhradu proti hospodaření se sirotčím majetkem mohl vznést kdokoliv, od příbuzných přes *sousedy*¹⁶ až po samotné dospívající sirotky. „*Sirotci i jich statkové jestliže by od poručníků zle opatrováni byli: tehdy netoliko přátelé týchž sirotků pohlaví obojího, mužského i ženského, ale všichni jiní lidé budau moci takovau věc na právo vznésti a lepšího opatření sirotkům žádati. A právo, uzná-li co toho, povinno bude takovau věc*

a ochrániti nemohla, od práva stvrzená a daná.“ J. JIREČEK (ed.), *M. Pavel Kristián z Koldína, Práva městská*, odst. 1, s. 114.

¹³ J. KAPRAS, *Poručenství*, s. 87.

¹⁴ Státní okresní archiv (dále SOkA) Jihlava, Archiv města (dále AM) Jihlava, Stará registratura, II B b 5 v, fol. 107, Věci sirotčí 1529–1718.

¹⁵ Tamtéž, fol. 109.

¹⁶ Další obyvatelé města.

*k nápravě přivéstí.*¹⁷ Nesrovnalosti v poručnické správě posuzovala městská rada, které měl dotyčný předložit svoji stížnost. Sporů, ve kterých by se hospodaření na statku řešilo uprostřed výkonu poručnické správy, je v pramenech velmi málo. Pomineme-li ušlechtilé a nezištné důvody vycházející z božího přikázání chránit sirotky a vdovy, k zahájení takového soudního případu musela mít žalující strana nějakou motivaci, a tou mohl být především vlastní zájem na sirotčím majetku nebo nesouhlas s výběrem poručníků. Obvinění ze špatného hospodaření pak bylo dobrým důvodem, jak si zajistit místo poručníka sám pro sebe. Pravděpodobnost, že městská rada dá k podobné výměně prostor, byla ale velmi malá. Obvykle jen nařídila zprůhlednit hospodaření na statku nebo předložit průběžné vyúčtování. Častější než spory uprostřed poručnické správy byly žaloby vznášené dospělými sirotky, kteří po vystoupení z poručnictví shledali na převzatém statku nějaké nedostatky a marně se domáhali počtu z hospodaření pro jejich vysvětlení. K těm se ale dostaneme až později. Výjimkou z výše řečeného pravidla byla poručnická správa vdovy. Ať už byly pravou příčinou k žalobě skutečné obavy ze „zmrhání“ sirotčího statku, ke kterému špatné hospodaření vdovy směřovalo, nebo spíše nějaké osobní zájmy poručníků, je dnes téměř nepodstatné. Důležitější je množství takových sporů, které v soudních knihách můžeme nalézt, přičemž jejich obsah i vyústění bylo většinou obdobné.

V roce 1561 zažalovali poručníci sirotků vdovu a čerstvou nevěstu prachatického měšťana Jiřího Telatky za to, že na jejím dosavadním hospodaření na svobodném sirotčím statku shledali četné nedostatky. Svoje výhrady poručníci shromáždili jednak vlastním pozorováním a stejným dílem i z výpovědí měšťanů v okolí. Přístup na statek, nebo dokonce do sirotčích účtů evidentně neměli. Kromě předložení počtu z hospodaření „*od vaší milosti zřízení poručníci žádají, aby pozůstalý sirotek po dobré paměti Petru Kubašтови byl vydán od paní Lidmily manželky někdy Petra Kubašty, poněvadž dotčená Lidmila do Prachatic k manželu svému nesena býti má*“. Střídavé výpovědi obou ze sporných stran při hlavním přelíčení poodhalují detaily o dění na statku. Na prvním místě se diskutovalo, jestli poručníci mají oprávnění do sirotčího hospodaření zasahovat. Vdova tradičně argumentovala tím, že byla svým zemřelým manželem v kšaftu jmenována sirotkům mocnou otcovskou poručnicí, tedy měla právo s majetkem nakládat ve stejném rozsahu a bez další kontroly jako vlastní otec sirotků. Další poručníci byli jmenováni městskou radou z důvodu pojištění sirotčího majetku, čímž byl, podle tvrzení vdovy, testament porušen. Řečník druhé strany kontroval „*že by i mocný otcovský poručník kšaftem nařízený byl, práva o tom ukazují, i ten kdyby nedbanlivý a mrhač statku byl (...) může a má úřad toho moc takového poručníka vyzdvihnouti a jiného na to místo dáti. A proto kšaft rušen nebude*.“ Výčet nesrovnalostí v hospodaření následuje. Zadlužování statku, nesplácení dluhů, vynakládání příliš vysokých prostředků na pacholky a čeled' nebo dokonce bezplatné darování sena svému otci nezpůsobilo větší škodu, než když si „*páni poručníci sklizeného obilí na místě*

¹⁷ J. JIREČEK (ed.), *M. Pavel Kristián z Koldína, Práva městská*, s. 121–122 (článek D. XXIII).

sirotkou a nápadníkuov takové obilí rozdělivše brali“ nebo se *podle práva* o dobytek dělili. Když žádali i díl másla, raději ho vdova dala čeledi. Ať už byla pravda na kterékoliv straně, rozsudek vyzněl v neprospěch vdovy: věci, pokud šlo o manžellovy šaty, omastek nebo seno, které si vzala pro sebe, musela zase ke společnému užívání vrátit, udělat počet ze statku, na kterém jako vdova a hospodyně po smrti manžela zůstala, a nakonec: „*Jan také po Petrovi Kubašovi zůstaly sirotek v správě nařízených poručníkuov do dojití jeho rozumných let s statkem jemu náležitým se zuostavuje, nad nímž oni slušnou ochranou, jakž na takového sirotka přísluší, vedouc ho k dobrému míti mají.*“¹⁸

Hlavní povinností poručníka – s výjimkou mocného otcovského, který byl této povinnosti alespoň teoreticky zbaven – bylo ve chvíli ukončení poručenské správy předložit městské radě i sirotkům účetnictví ze správy majetku.¹⁹ Toto nařízení najdeme i ve starších sbírkách městského, stejně jako zemského práva, čímž můžeme popřít přímou souvislost mezi touto institucí a recepcí římského práva. Nejednalo se pouze o formální záležitost. Jestliže se objevily nějaké neshody, mohl sirotek žádat o jejich nápravu, a pokud by k tomu nedošlo, pohnat poručníka před soud. Naopak poté, co poručník statek předal poručenci, mohl žádat o kvitování, které bylo zaneseno do městských knih. Počet sirotčích peněz byl vytvořen na základě sirotčích register a inventáře majetku vyhotoveného po smrti otce poručenců. Poté, co poručník počet složil a městská rada i sirotci ho přijali, byl poručník z poručnictví městskou radou propuštěn.

Konkrétní zvyklosti při předávání majetku zpět do rukou sirotkům se město od města mohly lišit. V Kouřimi, odkud se dochovala poručnická registra, předkládali poručníci sirotkům počet na radnici v přítomnosti radních. „*Po učinění počtu Petr Hašků žádal za výpis těchto register, aby se taky na to mohl poraditi a na to pánuom poručníkům odpověděti, přijímá-li od nich počet čili nic,*“²⁰ což svědčí o pečlivé kontrole. Jakým způsobem a hlavně s kým kopii počtu následně zkontroloval, nevíme. Nesrovnalost v dluzích kupříkladu objevil jiný kouřimský sirotek: „*Tomu (...) při počtu odpor učinil, že dlužen není a tak to v svrchu psaný počet přijat není.*“²¹ Jestliže byla chyba v účtech, mohl být počet opraven. Pokud se jednalo o nesrovnalost v hospodaření, ztráta byla přičítána na vrub poručníkovi. Zatímco v tomto případě se problémy s vyúčtováním hospodaření na sirotčím majetku vyřešily v rozmezí několika týdnů, z jiných míst máme doloženy případy, kdy se podobné záležitosti řešily ještě několik let po ukončení poručnictví.

Vyúčtování hospodaření na sirotčím majetku bylo vzájemné. Podle městského práva měl poručník možnost si do nákladů započíst také svoje výdaje, které se správou měl. Práva městská Pavla Kristiána z Koldína jmenovitě uvádí, že „*cokoli buď vysaudili aneb prosaudili, to k užítku aneb škodě sirotkům vztáhnouti se*

¹⁸ SOkA Strakonice, AM Vodňany, inv. č. 412, fol. 113, Kniha žalob a výpovědí 1557–1562.

¹⁹ „*Poručníci sirotkům, jakž ti let dojdau, počty činiti mají.*“ Srov. J. JIREČEK (ed.), *M. Pavel Kristián z Koldína, Práva městská*, s. 122 (článek D. XXVI).

²⁰ SOkA Kolín, AM Kouřim, inv. č. 562, Počet Petra Haška 1565–1568.

²¹ Tamtéž, inv. č. 558, Registra poručnická haškovská 1558–1569.

má“.²² Postup při vyplácení peněz sirotkům máme zaznamenán také v Plzni. V roce 1586 podle předloženého počtu dvěma sirotkům po plzeňském měšťanovi po odečtení výdajů rozdíl činil 47 kop míšenských. Tuto částku jim poručník „*takto vypraviti má: Nyní dal jim 15 kop, kterýž Pavel na svou spravedlnost přijal, a v rok při času sv. Bartoloměje 20 kop míš. Ostatních 12 kop toliko o Hromnicích nejprve příštích dáti a vyplniti má.*“ Výjimka, kterou bylo poručníkovi dovoleno peníze složit postupně, byla vysvětlena takto: „*Kterýžto pohodlí jemu Janovi Košnáři za tou příčinou se stalo, že od svého vystoupení za stravou a některého týchž sirotků opatrování upustil.*“ Svého se oba sirotci domohli o dva roky později, v roce 1588, kdy se Pavel i na místě své sestry před městskou radou přiznal, že všechno, co měli dostat od svého strýce Jana, jim bylo vyplaceno.²³

Větší časové prodlevy při přebírání majetku dospělými sirotky nebyly zřejmě výjimečnou záležitostí. Zvláště u hotových peněz byla velmi malá pravděpodobnost, že ve chvíli počtu budou tyto prostředky vyplaceny jednorázově a v úplné výši. Ať už se jednalo o mladého muže nebo dívku, byla potřeba převzetí počátečního kapitálu při vstupu do dospělého života velká. Přesto na základě pramenů můžeme říci, že sirotčí majetek fungoval jako odrazový můstek trochu vratce. Stálo by za to v tomto směru udělat komparaci mezi dětmi z úplných rodin a sirotky, podobné závěry ale zatím nejsou k dispozici. Rozhodujícím kritériem byla při přebírání sirotčího majetku forma zajištění sirotčí nemovitosti v průběhu poručnické správy. Pokud byl sirotčí majetek uchován v celku, tedy např. nedošlo k jeho rozprodeji nebo pouze částečnému, a centrální rodinné hospodářství (dům, řemeslnická dílna apod.) zůstalo pod dohledem poručníka, stal se syn jeho novým hospodářem v okamžiku dosažení dospělosti. Pokud ale sirotčí nemovitost zachována nebyla, musel se sirotek obvykle smířit s tím, že jemu náležející prostředky bude čerpat v delším časovém horizontu. Toto pravidlo platilo jak pro chlapce, tak i pro dívku.

V případě dívky, obvykle vstupující spolu s dospělostí do manželského stavu, tvořilo sirotčí dědictví podstatnou část jejího věna, které do nového svazku přinášela. Tyto prostředky pak obvykle inkasoval její manžel až v průběhu manželství. O tom, co si dívka přinášela ve chvíli sňatku do manželství, můžeme s určitostí hovořit jen v případě výbavy. Ta byla totiž garantována v pozůstalostních inventářích, šacunku, pozdějších porovnáních, případně jiných smlouvách. Na výbavu pro dceru často myslel už i otec rodiny při sepisování testamentu, což svědčí o velkém významu této formy zajištění. Kupříkladu z dědictví plzeňského měšťana bylo zvláště Anně dceři „*vedle kšaftovního zřízení vydáno dvě peřiny, dvě duchny, 3 polštáře, 8 podušek všecko nepovlečené, 4 prostěradla, cíchu na duchnu, cíchu na 2 polštáře, cíška na 1 podušku. Ostatek má jí spraveno býti z statku pozůstalého otce jejího, aby kšaftovnímu zřízení jeho dosti se stalo.*“²⁴ V Táboře stanovuje

²² J. JIREČEK (ed.), *M. Pavel Kristián z Koldína, Práva městská*, s. 125 (článek D. XXIV).

²³ AM Plzeň, inv. č. 35, fol. 243, Sirotčí kniha 1526–1603.

²⁴ Tamtéž, fol. 112.

vdově znovu vstupující do manželství tábořský šacunk „a když by dievočky k letům přišly, bude-li matka ještě moci sec býti, aby jim šatky ložní podle mocnosti své spůsobila“.²⁵ Věno náleželo dívce ze zákona,²⁶ a proto, pokud to bylo možné, s ním počítala pro dcery-sirotky také městská rada, která rozdělení dědictví často řešila.

Majetkové, nebo chceme-li dědické vyrovnání se na konci poručnické správy netýkalo jen sirotků, ale také vdovy. Rozsudkem apelačního soudu z devadesátých let 16. století „Josef syn nadepsané paní Anny Kavalové (...) za dědice a hospodáře mocného se zůstavuje tak, aby jeho plným právem v živnosti (...) mohl bez překážky každého člověka [působit – pozn. aut.]“, tedy převzít rodinnou živnost proti nárokům otčima. Přestože šlo o dědictví po jeho vlastním otci, stejným rozsudkem bylo Josefovi nařízeno vyplatit otčímovi povinnou sumu, která mu jako druhému manželovi jeho matky na základě svatebních smluv náležela.²⁷ Po vyplnění této sumy Josef, syn bohatého sladovníka v Českém Brodě, kvitoval poručníky, čímž se poručnické řízení uzavíralo. Vdova vstupovala do vyúčtování poručnické správy pouze tehdy, kdy se jako v tomto případě stále podílela na hospodaření na statku a nebyla od sirotčího majetku oddělena. Pokud po stanovení podílů z rodinného dědictví od hospodaření odstoupila, obvykle si svůj díl převzala ve stejnou chvíli. Hotové peníze, které byly v daném okamžiku k dispozici jen výjimečně, si pak vybírala v postupných platbách, ať už ze sirotčí pokladny na radnici, nebo přímo od poručníků během následujících let, až do vyplacení celkové výše. Nejasnosti v dědických podílech, které vedly k soudnímu sporu, z jehož rozsudku je uvedená ukázka, jsou mimo jiné dalším dokladem toho, že sirotčí agenda nebyla ve všech městech jednotná anebo důsledně dodržovaná. Pokud by o majetkovém vyrovnání dědiců po sladovníkovi byla uzavřena smlouva tak, jak ji máme doloženou např. z Tábora nebo Chrudimi, nemuselo k tomuto střetu dojít.

Nejvíce se převzetí dědického podílu protahovalo, pokud byl majetek uložen v hotovosti v sirotčí pokladně na radnici. Zatímco u poručnictví nemovitostí poručník po dosažení dospělosti sirotka předložil počet z hospodaření a jednorázově od správy odstoupil, u sirotčích peněz spravovaných městskou radou platila jiná pravidla. Signifikantní je už třeba skutečnost, že v sirotčích účtech rozpoznáme zlom dosažení zletilosti u sirotka jen tím, že začne sám čerpat finanční prostředky. Celková suma, na kterou byl sirotčí majetek ošacován, se nikdy nenacházela v sirotčí pokladně v celku. Hlavní příčinou bylo mimo jiné nepřeborné množství různých forem finančního jištění, k nimž byly sirotčí peníze vázány. Jen pro ilustraci:

²⁵ SOka Tábor, AM Tábor, inv. č. 174, Kniha šacunků a sirotčích peněz 1541–1593, obr. 4.

²⁶ Viz J. JIREČEK (ed.), *M. Pavel Kristián z Koldína, Práva městská*, s. 102 (článek C. XXXVII).

²⁷ „A dotčený Josef na místě paní matky své bude při tom též povinen dotčenému panu Janovi Kavalovi otčínovi svému jedno sto kop míšenských na hotové summie (...) k tomu z ložie šatuv pernatých poctivých s dvojitými povlaky, pouzdro talířů cínových, konvice dvě, (...) dva židlíky, čtyři mísy, dvě větší a dvě menší (...) vydati a na sebe též k zaplacení dluhů za vína do Brodu Německého (...) přejíti a k tomu na pomoc víno jak červené tak bílé ve sklepe v nádobách zůstavající vyšenkovati dáti a k užitku svému obrátiti.“ (SOka Kolín, AM Český Brod, inv. č. III. 8, Kniha počtů a smluv liber ceticationum 1564–1669.)

v Českém Brodě dům po řezníkovi „s bedlivým uvážením i dovozením jich sirotek Václavovi Kaškovi řezníku nejstaršímu bratru mezi nimi a Maryanie manželce jeho v též summie 50 kop míš puštien jest“. Z uvedené částky tento nejstarší bratr složil na radnici rovnou 20 kop, z nichž Šimonovi hrnčíři vyplaceno 10, 10 náleží neprovdané sestře Anně. Dále „vydáno jí Annie 3 kopy“ na kožich „a za 3 kopy míš. od Alžbiety sestry její 5 kop míš kaupeno a 5 kop míš do truhlice vzato a tak tu ona Alžbieta již nic nemá, (...) ostatní pak summu peniez 20 kop míš on Václav Kaška řezník platiti má počnauc od actum zápisu tohoto v roce pořád zbiehlém po 4 kop míš. však tak 2 kopy míš. na sebe porážietí a 3 kopy míš. na právie skládati, z nich to náležietí bude Šimonovi 1 kopa míš a Annie sirotku, jak za díl svůj tak i skaupeňe spraviednosti od Alžbiety sestry své 2 kopy míš. až do zaplacení vši summy vejše psané (...) A co by k obci každoročnie platu z téhož gruntu vycházeti mielo, ten plat on Václav Kaška bez zadržiování vyplňovati připovídá.“²⁸ Výchozí hotovost, zisky z rozprodeje inventáře, závadvky a splátky z prodeje nebo postoupení nemovitosti, půjčky, úroky a splátky z úvěrů, dluhy a pohledávky, roční výnosy z poručnické správy statku atd. proměňovaly obsah sirotčího účtu v nepravidelných intervalech, a to i přesto, že termíny splátek jak u půjček, tak i při prodeji nemovitosti byly smlouvami jasně dány. Zisky z těchto finančních operací šly do sirotčí pokladny, jen výjimečně v ní ale zůstávaly déle. Nejvíce tento systém vkladů a investic připomíná jednoduché bankovní hospodaření, v němž bankou je městská rada a sirotci klienty, kterým byl zřízen spořicí účet. Po dobu jejich nezletilosti banka jen přijímá splátky, a jinak si kromě drobných výběrů sirotčích zástupců nakládá s finančními prostředky dle vlastního uvážení. Nevýhodou tohoto spořicího účtu pro sirotky je to, že účet nemůže být po dosažení jejich dospělosti zrušen a peníze jednorázově vybrány, ale spoření pokračuje dál jen s tím rozdílem, že klient má už právo z pokladny čerpat. V praxi to bývalo tak, že od okamžiku zletilosti si sirotek každou složenou splátku obratem vybral. Peníze tedy už v pokladně dále neležely a městská rada spíše než jako správce hrála úlohu zprostředkovatele, který zároveň dohlíží na to, aby se jejich „bývalému klientovi“ dostalo všechno, co mu náleží.

Vlastní systém, kterým městská rada peníze jednotlivým nápadníkům distribuovala, je možné bez nadsázky charakterizovat jako neprůhledný, s těžko postižitelnými pravidly. Částku, která tvořila jednu splátku, si mohl vzít jeden člověk, stejně jako se o ni mohlo různým způsobem podělit více osob najednou. O tom, komu a kolik bude vyplaceno, rozhodovala městská rada zřejmě podle toho, jak naléhavě kdo peníze potřeboval, nebo podle toho, kdo první pro ně přišel. Vyplacené částky byly odepisovány z celkové výše dědického podílu až do jeho úplného vyplnění. Doba, kterou už dospělý sirotek musel čekat, než se mu dostane veškerého majetku, který mu náleží, závisela na mnoha faktorech, pravidelnosti splátek počínaje a počtem nápadníků konče. Pokud vyplnění dědického podílu budeme pokládat za hraniční moment pro označení sirotka sirotkem, jak se někdy v litera-

²⁸ SOkA Kolín, AM Český Brod, inv.č. III. 8, Kniha počtů a smluv liber certificationum 1564–1669.

tuře uvádí, může se stát, že takový sirotek zmizí z našeho spektra pozornosti už v celkem pokročilém věku, třeba i zajištěný, ženatý a s vlastními dětmi.

Logická otázka na tomto místě je, jakými prostředky si sirotek hradil vybudování své nové existence, pokud dědictví, které mu po rodině náleželo, neměl při vstupu do života k dispozici. Předvídatelnost tohoto faktu často směřuje k různým klišé, z nichž snad jen část je ale ve skutečnosti obhajitelná. V první řadě, jistota, že majetek, který sirotkovi po rodičích náležel, mu byl, i když pomalu, ale přece jen postupně vyplácen, hrála uvnitř měšťanské komunity zásadní roli. Výše dědictví mu garantovala společenskou úroveň, z jaké jeho rodina pocházela. Když pomíneme skutečnost, že někteří sirotci i po smrti otce zůstávali nadále uvnitř své rodiny, ať už u matky, respektive otčíma, prarodičů nebo dalších příbuzných, také poručníci připravovali budoucí dráhu dítěte výběrem jeho povolání. Pokud nebyly prostředky na studium, po jehož absolutoriu byla velká šance na dobré uplatnění v nějakém úřadě, byli chlapci obvykle posíláni na řemeslo a dívky do služby. Odměna, i když nízká, za odvedenou práci a hlavně kontakty a získané dovednosti mohly být dostatečným potenciálem k tomu, aby si sirotek zařídil v určité chvíli svůj vlastní život. Je nutné mít na mysli, že se osudy dětí z úplných rodin od osudů sirotek v tomto směru příliš nelišily, naopak mohly si být velmi podobné. Chybějící studie na téma hraničního období u dospívajících dětí v měšťanských rodinách a jejich vstupu do vlastního života bohužel neumožňuje komparaci a vyvození přesnějších závěrů.

Poslední variantou ukončení poručnické správy, kterou nemůžeme vynechat, je smrt sirotka. Ve skutečnosti končilo takto poručnictví tehdy, pokud byl sirotek jedináček nebo jeho ostatní sourozenci už byli dospělí a ze statku vyplaceni. V takovém případě byl udělán počet z hospodaření a celý majetek připadl na dědice. Jelikož se jednalo o nezletilé dítě, které nemělo právo sepisovat testament, řídilo se postoupení majetku dědickou linií. Pokud žádní příbuzní nebyli, jednalo se o odúmrtí. Při rozdělování dědictví se obvykle přihlíželo k testamentu posledního majitele, pokud ten nějaké instrukce v tomto smyslu obsahoval. V čáslavské městské knize je zaznamenán soudní spor, který se tohoto problému dotýká, se zajímavým vyústěním. V roce 1538 se v Čáslavi před soudem střetla vdova, matka zemřelého sirotka, která ale už nepobývala ve městě, a Markéta se svou dcerou, také sirotkem, jejíž manžel byl blízkým přítelem sirotkovy matky, ve sporu postaveném na článku z městského práva, který říká, že „*kdož bez kšaftu sejde, že statek jeho připadá na nejbližšího přítele s městem trpícího*“. Argumenty vdovy byly více než zajímavé. Hájila se tím, že zaprvé sirotek nebyl s městem trpící, ale byl dán jinam na vychování, tedy „*nebyl jest obyvatel města tohoto*“. Zadruhé sirotek jí byl prisouzen *podle práva*, a tak jí náleží i jeho statek, dále že se o něho pět let starala a opatrovala ho, a proto má nárok na uhrazení nákladů s tím spojených. Na závěr tvrdila, že „*sirotek jaký bližší přítel byl tomu pacholíku, který jest umřel, než-li máti jeho vlastní, která ho na svět zplodila*“. I když sirotek nakonec zletilosti dosáhl, zemřel, aniž by si svůj majetek převzal, tedy de facto stále v poručnické správě. A to byl hlavní důvod, proč se městská rada při vynášení rozsudku neřídila součas-

ným stavem, ale původním testamentem otce. Podle něho ani vdova, ani druhá žena nárok na dědictví neměly; vdova, protože byla ze statku již vyplacena, a Markéta, protože jí v něm nic nebylo odkázáno. Vzhledem k tomu, že „*máti po dětech nápadu nemá*“, bylo rozhodnuto majetek rozdat chudým.²⁹

Pokyny pro případ sirotkovy smrti najdeme v měšťanských testamentech vcelku často. Vzhledem k vysoké dětské úmrtnosti se hospodáři snažili zajistit svůj majetek před případnými spory nebo jeho zmrháním. „*Jestliže by pán bůh kterého dítěte neuchoval smrti prve nežli by let svých rozumných došlo, tehdy vždy díl toho umrlého spadne na jiné živé zuostalé*“³⁰ je běžná formule, na kterou v kšaftech narazíme. Dědictví jednoho z potomků obvykle spadalo na ostatní, případně i vdovu rovným dílem. Teprve kdyby zemřely všechny děti, mělo se s majetkem naložit jiným způsobem.

Pokud testament otce žádné pokyny pro naložení se sirotčím dědictvím neobsahoval, vstupovala do hry opět měšťská rada a její právo. V zemském právu mohl takový majetek zdědit pouze nejbližší příbuzný dle zákona nebo dědic stanovený králem. Mluvíme přitom o právu *nápadu*. Právo poručníka se lišilo podle toho, jaká forma poručnické správy byla nad majetkem vykonávána. Podle Všehrda mocný otcovský poručník toto právo neměl („*Poručníci, kteréž dskami nebo na list mocný zdělá otec, když sirotci zemrú, statku jich žádným právem odbržeti nemohú, neb se poručníkóm statek sirotčí k spravování a opatrování, ne k nápadu a k dědičnému vládnutí zapisují*“³¹) a neměl ho ani v zemském zřízení z roku 1549: „*Než nápadu míti nemá, leč by dskami prokázal, že by to otec zřídil, že má mieti nápad*“³² Naopak poručník vybraný a dosazený měšťskou radou na základě příbuznosti právo nápadu měl, podle měšťského práva ale jen za splnění určité podmínky. Práva měšťská doslova uvádějí, že „*ten také, zemřeli-li by sirotci, nápadem oživne jejich dědictví. Ten zajisté má požití a účasten býti užitku, kterýž se nevzdaloval práce snášeti. A zase ten se nápadu zbavuje, kdož se poručenství zpěčuje*“³³ Jmenování tutores legitimí stejně jako poručníků dativí per inquisitionem judicis se řídilo stromem pokrevního příbuzenství, obdobně jako princip rozdělování nezaopatřeného majetku. Pokud navíc platilo pravidlo, že jmenovaný poručník, který svoje povolání odmítl, ztrácel právo nápadu, vyplývají z toho zajímavé skutečnosti.

V dosavadním textu nebyla prozatím položena otázka po motivaci zastávat poručnickou funkci a po případném zisku, který z tohoto pověření poručníkům plynul. Položením takové otázky se dostáváme na tenkou plochu, protože vidět pod rouškou výkonu poručenské správy pouze a jen nelegální obohacování poručníků na úkor sirotků je příliš jednostranné. Bez faktických důkazů je jen těžko možné

²⁹ SOkA Kutná Hora, AM Čáslav, inv. č. 83, Kniha rozepří, obr. 35.

³⁰ AM Plzeň, inv. č. 223, Libri testamentorum 1468–1565, obr. 5.

³¹ Hermenegild JIREČEK (ed.), *O právích země české knihy devatery M. Viktorina ze Všehrd*, Praha 1874, kniha VI., článek 33.

³² Josef JIREČEK – Hermenegild JIREČEK (edd.), *Zemská zřízení království českého 16. věku*, Praha 1882, s. 225 (Práva a zřízení zemská Království českého z r. 1549, článek F 20).

³³ J. JIREČEK (ed.), *M. Pavel Kristián z Koldína, Práva měšťská*, s. 115 (článek D. VII).

tuto skutečnost proklamovat, a ty k dispozici v archivech nemáme. Pohled pod pokličku, v první řadě do sirotčího účetnictví, zásadní nesrovnalosti neodhalil, náhodné soudní případy je dost těžké nějak generalizovat, a proto se držíme základních faktů, o kterých víme.

Původně bylo povinností poručníka předat statek v takovém stavu, v jakém jej převzal. Pokud během jeho správy vykazoval statek zisk, připadaly tyto prostředky poručníkovi.³⁴ Toto pravidlo bylo dvousečnou zbraní. Jestliže hospodářství i bez přičinění poručníka upadalo, přičítala se tato ztráta jemu na vrub. Původně byl poručník po dobu svého poručnictví vázán na statku jako legitimní hospodář, se všemi výhodami i negativy. Modernější podoba městského, stejně jako zemského práva tak, jak ji známe ze 16. století, tento postoj transformuje, můžeme říci, že i odosobňuje. Poručník spíše než jako vlastní hospodář působí jako správce sirotčího majetku, aniž by byl přitom zbaven odpovědnosti za to, jak je s hospodářstvím nakládáno. Svoje hospodaření musí doložit věrohodným účetnictvím, kterým je ale chráněn i on sám. Pokud šel sirotčí statek během jeho správy do ztráty, aniž by účty prokázaly zřejmé zavinění ze strany poručníka, nenesl žádnou hmotnou odpovědnost.

Na druhou stranu, tento systém nepočítal s žádnou odměnou pro poručníka. Sirotci po předložení počtu měli povinnost kompenzovat poručníkům náklady spojené s výkonem poručnického dohledu, tím ale jejich nároky také končily. Už při rozpočítávání dědických podílů a stanovování poručníků se obvykle počítalo s výdaji na výchovu, stravu atd. sirotků, na což byly poručníkovi poskytnuty dopředu určité prostředky, ať už v hotovosti, nebo jinou formou, např. dočasným bezplatným podnájmem pozemku apod. Výsledné skóre se v ideálním případě pro poručníka při ukončení poručení rovnalo nule. Právo nápadu je tedy nejbližší logickou možností zisku. O tom, jestli si příbuzný, oslovený pro funkci poručníka, dopředu spočítal pravděpodobnost úmrtí sirotka, aby pak dědictví přešlo na něho, nebudeme raději diskutovat.

Příbuzní ale nebyli jediní, komu plynul v případě úmrtí sirotka zisk. Práva městská doslova uvádějí: „*Poručníci od práva sirotkům daní, jimžby nic od kšaftujícího za práci vyměřeno a odkázáno nebylo, poněvadž při spravování sirotkův a statkův jich práci vésti a takovou péči, jako při vlastních svých statcích, zachovávají mají: jestli žeby sirotci před léty nedošlými zemřeli a přátel žádných krevních, s městem trpících, se nenacházelo, tehdy tíž poručníci za práci svou k dílu třetímu statku sirotčího nápad míti mají.*“³⁵ Pokud sirotek zemřel, respektive všichni sirotci, kteří na statku zůstali, získávali poručníci třetinu z veškerého majetku. Toto tvrdé ustanovení, které v přeneseném významu zajišťovalo poručníkům zisk tehdy, když sirotkům poskytnou takovou péči, aby vedla k jejich smrti, působí vzhledem k základnímu morálnímu pravidlu o ochraně sirotků dost kontraproduktivně. I když těžko vyvrátíme skutečnost, že mohl být zneužit, nepatřil tento článek v rámci

³⁴ J. KAPRAS, *Poručenství*, s. 89.

³⁵ J. JIREČEK (ed.), *M. Pavel Kristián z Koldína, Práva městská*, s. 119 (článek D. XVII).

městského práva ke stěžejním, ale naopak spíše k okrajovým.³⁶ Situace, kdy se sirotek ocitl zcela bez příbuzných, byla vzhledem k husté síti rodinných vazeb v každém městě velmi málo pravděpodobná, a navíc kromě rodiny mohl sirotek hledat pomoc a ochranu také v dalších sociálních uskupeních, v cechu nebo bratrstvech.³⁷ Dohled městské rady a možnost dovolání se práv také nebyly pouze teoretické, jak jsme viděli na ukázkách ze soudních sporů uvedených výše.

Tyto argumenty potvrzují také jinak těžko prokazatelnou skutečnost, a to, že poručnictví bylo v raně novověké měšťanské společnosti ve velké míře otázkou cti. Pokud člověk funkci poručníka získal, bylo to i reálným dokladem jeho výjimečného a respektovaného postavení v uzavřené komunitě. I přes minimum reálných důkazů můžeme, myslím, přijmout fakt, že čest a společenské postavení hrály při výběru poručníka stejnou roli jako jeho osobní kvality. Máme doloženo, že jeden člověk byl poručníkem pro více sirotek z různých rodin, přičemž čím vyšší a respektovanější postavení měl, tím vyhledávanější osobou pro poručnictví tento člověk byl.³⁸ Vzhledem k tomu, jak velkou skupinu sirotci pod poručnickým dohledem ve městě tvořili, můžeme uvažovat o tom, do jaké míry poručnický úřad symbolizoval a zároveň zosobňoval vážené postavení člověka v rámci mužské společnosti. Protože podle práva žádná odměna poručníkovi nenáležela, musíme věřit tomu, že osobní čest byla jedinou devízou, kterou poručník za svou odvedenou práci získal. Jinou totiž nejsme schopni pramenně doložit.

³⁶ Kromě Práv městských Pavla Kristiána z Koldína se v žádné jiné právní sbírce z oblasti městského nebo zemského práva toto ustanovení nevyskytuje.

³⁷ P. SLAVÍČKOVÁ, *Sirotci a jejich poručenství*, s. 161 nn.

³⁸ Testament Zikmunda Práška, měšťana z Kutné Hory, v němž jsou uvedeny pokyny pro zacházení s majetkem minimálně šesti sirotek z různých rodin. (SOkA Kutná Hora, AM Kutná Hora, inv. č. 404, fol. 59–60, Kniha kšaftů 1544–1584.)

Summary:

The end of tutelage of orphans in the Early Modern urban society

According to municipal law of the Early Modern Period a tutelage of an orphan usually ended in two ways: when the orphan reached the full-age or died before. Less frequent reason for ending a tutelage was depriving the tutor of his duties because of faults in the administration of orphans' heritage. In the case that a widow-woman happens to be the tutor of the children, we speak about *tutela anomala*. This kind of tutelage was usually ended after her new marriage. In that case usually, at least in practice, either an adult son of the family or widow's new husband became the tutor. The duty of every tutor, with the exception of the so called *powerful-father tutor*, was to render accounts to the orphan at the end of the tutelage and, in the case of his fault, to pay deficiency. After that the orphan becomes a full-fledged owner of the inherited property. In practice, however, the process of getting the money back to the full-aged child, whether it had been placed on deposit at the townhall or at the tutors', usually protracted for many years. The law was also concerned with money lent at interest during the period of tutelage. The full-aged orphan could not take his/her property all at once, but in installments, into which the loan was divided. The tutor did not profit unless the child, or all the children, have died, in that case the tutor was entitled to the third part of the orphan's heritage. According to the law tutor is not entitled to any remuneration, the performance of this duty was therefore probably primarily a matter of personal honor and self-presentation.

translated by the author

Oldřich KAŠPAR

**Acerca de las actividades de los jesuitas Bohémicos
en las misiones de Baja California (siglos XVII y XVIII)¹**

Nota introductoria

Los vastos territorios del Nuevo Mundo atraían desde el mismo inicio no solamente a los descubridores y conquistadores geográficos, sino también a los *conquistadores espirituales*, si podemos emplear la palabra, a saber los misioneros. Después de los dominicos, franciscanos y agustinos eran ante todo los jesuitas, quienes aprovecharon rápidamente la posibilidad que se les ofrecía.

Los méritos de los misioneros jesuíticos en el desarrollo de la geografía, astronomía, cartografía y otras disciplinas científicas en América Latina son innegables. Además, entre los que arriban al Nuevo Mundo pertenece un lugar de honor a los procedentes de la Provincia Checa de la Compañía de Jesús.² Entre los últimos decenios del siglo XVII y el año 1767, cuando fueron expulsados los jesuitas de los dominios españoles en ultramar, fungieron en las distintas partes del continente americano y de las Islas Filipinas y Marianas más de ciento cincuenta paisanos nuestros. Tan sólo un tercio de ellos eran padres, mientras que la mayoría eran coadjutores es decir hermanos laicos quienes trabajaban de boticarios, médicos, enfermeros, administradores de las fincas, exploradores, cartógrafos,

¹ El presente estudio se ha realizado con el amable apoyo de la Agencia de Dotaciones Específicas de la República Checa, en el marco del proyecto intitulado *Materiales Bohémicos en los fondos españoles y mexicanos* (nro. 404/05/215).

² Véase más detalladamente Zdeněk KALISTA, *Cesty ve znamení kříže* [Viajes bajo la señal de la Cruz], Praha 1941; el mismo, *Los Misioneros de los países Checos que en los siglos XVII y XVIII actuaban en la América Latina*, Ibero-Americana Pragensia (más adelante sólo IAP) 2, 1968, pp. 117–160; Otakar ODLOŽILÍK, *Czech Missionaries in New Spain*, *The Hispanic Historical Review* 25, 1945, pp. 428–454; Václav RYNEŠ, *Los Jesuitas Bohémicos trabajando en las Misiones de América Latina después de 1620*, IAP 5, 1971, pp. 193–202; Oldřich KAŠPAR, *Los Jesuitas Checos en la Nueva España, 1678–1766*, México 1991; Bernd HAUSBERGER, *Jesuiten aus Mitteleuropa im kolonialen Mexiko. Eine Bio-Bibliographie*, Oldenbourg – München 1995 y otros.

arquitectos etc.³ En el inmenso territorio americano desde la Baja California hasta la Araucana chilena. Éstos se pueden ver, sin duda ninguna, cómo protagonistas de una actividad significativa e importante que jugó un papel enorme en la formación de las naciones latinoamericanas modernas.

El presente trabajo resume ante todo los resultados del estudio de campo realizado en el marco del proyecto investigativo *Expedición Baja California 2006*. El referido viaje de estudios fue realizado entre los días del 10 de octubre al 10 de noviembre de 2007 y formaba parte del cumplimiento de la tarea nro. 404/05/215 (*Materiales Bohémicos en los fondos españoles y mexicanos*) respaldada por la dotación específica de la Agencia de Dotaciones Específicas de la República Checa. El programa principal se concentró en el estudio histórico-antropológico-arqueológico de las misiones jesuíticas de los siglos XVII y XVIII en la Baja California mexicana, partiendo de los estudios realizados anteriormente en los fondos de bibliotecas y archivos históricos.⁴

Los trabajos investigativos realizados en el terreno se concentraron en este caso mucho más en la problemática etnohistórica y en parte incluso la arqueológica, que en los aspectos *puramente* históricos, etnológicos y folklóricos que habían predominado en mis viajes anteriores (1994, 1996, 1998, 2000).

Fue ante todo por estar trazando *las huellas* de los jesuitas de la Provincia Checa S. J. en las misiones de la California mexicana, en muchos casos físicamente conservadas hasta nuestros días.

Una de las partes integrantes de la tarea científica investigativa, cuyo objetivo era completar, ampliar y verificar directamente en el lugar informaciones

³ Véase por. ej. María de la PAZ RAMOS-LARA, *Los Jesuitas y la Introducción de la Ciencia moderna en México*, in: Josef OPATRŇY, *Emigración Centroeuropea a América Latina*, Praga 2000, pp. 85–90; Josef POLIŠENSKÝ – Josef OPATRŇY, *Wenceslao Linck y su Diario del viaje hacia al Norte de la Península de California*, IAP 6, 1972, pp. 189–199; Pavel ŠTĚPÁNEK, *Simón de Castro: Un Arquitecto Checo en México*, IAP 20, 1986, pp. 159–174; el mismo, *Jesuita Miguel (Schabel) Sabel, misionero en Venezuela y la iconografía del Cristal de Bohemia. El Comercio con cristal de Bohemia en América Latina en el p. XVIII*, Montalbán (Caracas) 25, 1993, pp. 75–98; Oldřich KAŠPAR, *La imagen de México en el ambiente checo en los siglos XVI – XX*, in: Miguel LÉON-PORTILLA, *Memorias de la Academia Mexicana de la Historia*, Tomo XLIV, México 2001, pp. 185–196; el mismo, *La visión Checa del Nuevo Mundo en los siglos XVI – XIX*, *Verba Hispanica* 12, 2004, pp. 59–68 etc.

⁴ Para su resumen, véase *Expedice Baja California*, URL: <<http://www.oldrichkaspar.cz>>, [cit. 30. dubna 2010]; compare también Oldřich KAŠPAR, *Expedice Baja California 2006. Po stopách jezuitů z České provincie Tovaryšstva Ježíšova v Dolní Kalifornii* [Expedición Baja California 2006 – Siguiendo las huellas de los jesuitas checos de la antigua Provincia Bohémica de la Sociedad de Jesús], in: Petr SKALNÍK – Livia ŠAVELKOVÁ (edd.), *Okno do antropologie*, Pardubice 2008, pp. 275–294; el mismo, *Materiales bohémicos en los fondos españoles y mexicanos. Bibliografía y primeros informes de investigación*, Praga 2005; el mismo, *Capítulos de la historia de las relaciones de la cultura literaria entre los Países Bohémicos, España y regiones ultramarinas Españolas en los siglos XV – XVIII*, Praga 2006; el mismo, *Registro de los materiales bohémicos en los fondos españoles, portugueses y mexicanos*, Praga 2007 etc.

obtenidas mediante el estudio de los fondos de archivos y bibliotecas tanto en nuestro país como en México, en España, Italia, Francia, en Cuba etc.⁵

Descubrimiento de la Península por los Españoles

García Ordóñez de Montalvo le dio el nombre de California a un país imaginario que había mencionado en su novela caballeresca (continuación de Amadis de Gaula), publicada en Medina del Campo, en el año 1510. Sin embargo, la tierra mitológica de California aparece aún antes, incluso en la famosa *Canción de Roldán*.

En la actualidad, en el territorio de la California mexicana se encuentran situados dos Estados – Baja California Norte, con una extensión de 70 133 km² y 1 177 886 habitantes, y Baja California Sur, con 73 677 km² y 215 149 habitantes.

La penetración de los primeros europeos en la península de California tuvo lugar en el período de los años 1532–1539, cuando el famoso conquistador español del imperio azteca, Hernán Cortés, inició la primera expedición a las regiones que durante un medio siglo posterior se resistían no solamente a los intentos de colonización, sino también a la investigación geográfica. Las primeras expediciones arrojaron una información importante, a saber, que California no era una isla como se opinaba originalmente, sino que formaba parte de la tierra firme. A pesar de ello, la idea generalizada que California estaba formada por un grupo de islas perduró hasta años avanzados del siglo XVIII y fue necesario rebatirla reiteradamente. Aproximadamente por ese mismo período fueron emprendidos los primeros intentos de penetrar en aquellas regiones por la tierra firme. Las actividades de la Corona española respecto a California, oscilaban entre períodos de vivo interés y los de estancamiento casi total. No fue hasta que la preocupación de que ese territorio de importancia estratégica, situado en la zona limítrofe del norte de las colonias españolas, estaba directamente amenazado por los ingleses, los franceses e incluso por los rusos, finalmente condujo a la intensificación de los intentos españoles por la investigación y colonización de la región.⁶

La expansión española a la Península de California por la tierra firme estuvo estrechamente vinculada ante todo con la conquista y colonización de Sonora que tuvo lugar en el transcurso del siglo XVII. El momento decisivo fue la fundación

⁵ Oldřich KAŠPAR, *Jezuité z Čech a Moravy na misiích Dolní Kalifornie* [Los Jesuitas de Bohemia y Moravia en las misiones de Baja California], *Miscelanea oddělení rukopisů a starých tisků* 16, 1999–2000, pp. 169–188; el mismo, *Jezuitská hudba na misiích v Mexiku v 17. a 18. století* [La música jesuítica en las misiones en México en los siglos XVII y XVIII], *Hudební rozhledy* 3, 2002, 55, pp. 16–17; el mismo, *Kamenné misie českých jezuitů v Dolní Kalifornii* [La arquitectura misional de la piedra de los jesuitas checos en Baja California], *Kámen* 1, 2002, pp. 83–87 etc.

⁶ Compare Celso AGUIRRE BERNAL, *Breve Historia del Estado Baja California*, Mexicali 1996; Pablo L. MARTÍNEZ, *Historia de Baja California*, Tijuana 1982; David PIÑERA RAMÍREZ y col., *Panorama histórico de Baja California*, México 1983.

de la misión de Dolores (1687) en Sonora por el jesuita de origen alemana Franz E. Khün, cuyo nombre – conforme con la práctica de hispanización, muy bien conocida por los jesuitas de la Provincia Checa que laboraban en los territorios ultramarinos españoles y portugueses – fue modificado a Francisco Eusebio Kino (1645–1711).⁷ Kino había participado ya anteriormente (1683) en la expedición marina encabezada por el almirante Isidro Atondo y Antillón (1639–1691), que perseguía el objetivo de fundar una *base* y una misión española e investigar las regiones en el interior de California. La tarea fue cumplida solamente en parte y los integrantes de la expedición regresaron firmemente convencidos, que proyectos similares no podían realizarse sin un apoyo masivo de la Corona española.⁸ Por eso, los intentos puramente individuales o semi-privados fueron sustituidos por el esfuerzo coordinado de la Corona y de los jesuitas, a los cuales les fue conferida en el año 1686 la tarea de afrontar la empresa poco segura, que hasta ese momento no había arrojado otra cosa que fracasos. Demoraría aún once años más mientras se abriera una nueva etapa de la historia de California. En el inicio jugó uno de los principales papeles el ya mencionado Francisco Eusebio Kino, pero el rol determinante le correspondió a Juan María Salvatierra († 1717), jesuita de origen española (pero que nació en Italia), el cual arribó el 11 de octubre de 1697 a la región del actual Loreto y el 28 de octubre de 1697 fundó la primera población permanente en el territorio de California y la misión más importante, Nuestra Señora de Loreto Conchó (actualmente, la ciudad de Loreto), que llegó a constituir el punto de partida para otras actividades misioneras en la península. Esa misión permanente fue fundada 28 km al sur del complejo misionero más antiguo – San Bruno.⁹

Los primeros habitantes de Loreto fueron dos jesuitas, siete soldados, cinco marineros y cuatro indígenas bautizados del interior de México. La importancia de

⁷ En el caso de los jesuitas bohémicos podemos leer en los documentos españoles de época el nombre de Johann Steinhöffer cómo Juan Esteynefer, el oriundo olomucense Pavel Klein se convirtió en Pablo Clain, Šimon Boruhradský de Polná en Simón de Castro, František Vydra en Francisco Bidra etc.

⁸ Miguel del BARCO, *Historia natural y Crónica de la Antigua California...*, manuscrito del siglo XVIII, Biblioteca Nazionale Centrale Vittorio Emmanuele II., Roma, sign. Mss. Gesuitici 1 413 – 1 414. Véase también Miguel del BARCO, *Historia natural y cronica de la Antigua California*. Adiciones, correcciones y la noticia de Miguel Venegas. Edición, estudio preliminar, notas y apéndices Miguel León-Portilla, México 1973; compare Oldřich KAŠPAR, *Životopis olomouckého rodáka Antonína Tempise v rukopisné kronice Miguela del Barco dochované v Národní knihovně v Římě* [Biografía del oriundo olomucense Antonio Tempis en la crónica manuscrita de Miguel del Barco conservada en la Biblioteca Nacional en Roma], *Ročenka Státního okresního archivu v Olomouci* 4, 1995, pp. 93–99; Oldřich KAŠPAR – Ondřej POKORNÝ, *Jezuité z České provincie a jejich díla ze 17. a 18. století ve Španělsku, Mexiku a na Filipínách* [Los jesuitas de la Provincia Bohémica y sus obras en España, México y en Islas Filipinas, publicación bilingüe checo-española], Praga 2006.

⁹ Véase Ignacio del RÍO (ed.), *La Fundación de la California Jesuitica. Siete cartas de Juan María Salvatierra (1698–1699)*. Edición, introducción y notas Ignacio del Río. Estudio biográfico de Juan María Salvatierra por Luis González Rodríguez, México 1997; Robert H. JACKSON, *The Spanish Missions of Baja California*, New York – London 1991.

Loreto para el futuro desarrollo de California suele expresarse en términos poéticos como *madre y cuna* de las misiones californianas.¹⁰

Dos años después, en el año 1699, en los terrenos más fértiles al sur de Loreto fue fundada la misión San Javier. Con el fin de eliminar las complicadas condiciones de transporte desde la tierra firme a través de la bahía de California, Salvatierra y Kino unieron en el año 1701 sus esfuerzos para organizar una expedición que pretendía alcanzar el territorio continental por la tierra firme en dos direcciones, desde Sonora y la Baja California. La expedición no tuvo éxito y el problema tuvo que esperar por una solución definitiva hasta la segunda mitad del siglo XVIII.

Los dos, tanto Salvatierra como Kino, al igual que toda una serie de sus hermanos de la orden procedentes de diferentes partes del mundo, dejaron una huella indeleble en la historia de la Baja California. Durante los siete decenios de sus actividades, los jesuitas crearon en la Baja California dieciocho misiones que se convirtieron no solamente en centros de propagación del cristianismo entre la población indígena, sino también en un importante fenómeno económico-social. Su concepción, en una gran medida utópica pero capaz de funcionar durante un tiempo, finalmente chocó con fuerza con la realidad dura de la política pragmática de explotación practicada por la Corona española, cuyos efectos – para las misiones totalmente destructivos – fueron intensificados además por los intereses particulares de los empresarios españoles, sobre todo dueños de minas.¹¹

El inicio del final del *episodio jesuítico* en California está marcado por la llegada del gobernador Gaspar de Portolá (1734–1784) a Loreto el 18 de diciembre de 1767. El funcionario de la Corona española iba a aplicar en el lugar la letra del *Decreto real* sobre la deportación de los jesuitas, firmado por Carlos III. Apenas tres meses después (13 de febrero de 1768), la tarea estaba cumplida. En ese momento partían de California 53 jesuitas, oriundos de las más diversas partes del mundo – Nueva España, España, Italia, Alemania, Bohemia etc.¹² El 12 de marzo del mismo año, los mismos barcos a bordo de los cuales habían partido forzosamente los jesuitas, desembarcan en las costas a los primeros franciscanos del convento de San Fernando de la metrópoli, que iban a sustituir a los anteriores.

¹⁰ *La misión y Real Presidio de Nra Sra de Loreto es la capital de esta península de Kalifornia...* (informe manuscrito con la fecha de 17. de octubre de 1762). Biblioteca del Centro Histórico, Condumex, México Fondo DCCCLVIII-1-37; compare también Armando TRASVIÑA TAYLOR, *Loreto Madre y Cuna de Californias. Loreto Mother and Cradle of the Californias*, La Paz 1997.

¹¹ Véase Francesco Saverio CLAVIJERO, *Storia della California, tomo I y II*, Venezia 1789; compare Francisco X. CLAVIJERO, *Historia de la Antigua o Baja California*, ed. Miguel León-Portilla, México 1970.

¹² Oldřich KAŠPAR, *Im Zeichen des Kreuzes. Jesuiten der Böhmischen Ordenprovinz in der Neuen Welt im 17. und 18. Jahrhundert*, in: *Imagination aus der Welt des Mittelalters* 2, 1992, pp. 2–8; Simona BINKOVÁ, *Výzkumné cesty a činnost Adama Gilga a Ignáce Xavera Kellera v Sonore a Horní Pimerii* [Los viajes de exploración y otras actividades de Adán Gilg e Ignacio Javier Keller en Sonora y Pimería Alta], Český lid 82, 1995, pp. 273–292.

Es imposible dejar de ver las huellas de la presencia pasada de los jesuitas en California. Además de la arquitectura muy específica de las misiones, se trata sobre todo de modelos de cultivo de los terrenos desérticos y semi-desérticos, premeditados hasta el mínimo detalle, incluyendo el ingenioso sistema de irrigación. La capacidad de aprovechar para los fines agrícolas no solamente la flora local, sino también los cultivos adecuadamente seleccionados y llevados a California (el olivo) y, finalmente, de introducir la cría del ganado, todo eso constituía unos avances, cuyo fruto recogen los habitantes de la Baja California con éxito hasta nuestros días.

Jesuitas de los países del Reino de Bohemia en las misiones de Baja California

El primer miembro de la Provincia Checa de la C. J. en aparecer en Baja California fue Adam Gilg (1650 ó 1653 – después del año 1710), oriundo de Rýmařov. Gilg abandonó la provincia materna en marzo de 1686 y ya en junio de 1687 salió desde Cadiz, a bordo del buque San Román hacia el Nuevo Mundo. En el *Archivo General de Indias* se ha conservado su descripción – resultado del contenido del trabajo de alguno de los funcionarios de la *Casa de Contratación* española: „*F. Adam Gilg, religioso, oriundo de Moravia del Reino checo, de treinta y seis años de edad, de estatura mediana, cara redonda, cabello negro.*“¹³

Por cuanto los genuinos retratos de los jesuitas (si ponemos para un lado algunas obras martirológicas idealizadas), se han conservado más bien de forma excepcional (una de las pocas excepciones es el retrato de Antonín Strčanovský),¹⁴ ese producto conservado del sistema burocrático español adquiere una importancia particular.

Gilg laboró primero en Sonora, luego en Baja California. En el año 1699 tomó parte en la famosa expedición del fray Francisco Eusebio Kino a la confluencia de los ríos Gila y Colorado. En el año 1705 ya se encuentra en la misión Loreto en Baja California. Sus actividades – y no solamente las misioneras – eran extraordinariamente amplias y variadas. En su época, Gilg era posiblemente el mejor conocedor de la cultura de los indios seri. Además de ser autor del *Vocabulario de las lenguas eudeve, pima y seri* y de la *Descripción del viaje desde Cádiz a México*, describió también toda una serie de mecanismos culturales de las etnias indígenas de la región en cuestión, dedicando una atención particular a las rela-

¹³ Véase Misión a Nueva España y Sinaloa, manuscrito, Archivo General de Indias, Sevilla, leg. Contratación 5 550.

¹⁴ Compare Martin ŠTINDL, *Z Meziříčí za oceán. Životní pouť P. Antonína Strčanovského S. J.* [De Meziříčí al otro lado del océano. Vida del P. Antonín Strčanovský de la C. J., 1728–1799], Brno 1999.

ciones de parentesco, cuya estructura resultaba difícil de entender para la mayoría de misioneros.¹⁵

Uno de los testimonios concretos de sus actividades prácticas en el campo de agricultura es la carta no fechada, que se encuentra actualmente en el fondo del *Archivo General de la Nación* en México, y en la cual enumera tanto sus éxitos como sus fracasos en la esfera de la cría del ganado, caballos, mulas y en el cultivo y cosecha de las culturas agrícolas.¹⁶

Ese inusual personaje pertenece incuestionablemente a la galería de los jesuitas más destacados de la Provincia Checa que laboraron en Nueva España, donde ocupan lugares de honor los hermanos laicos Šimon Boruhradský (Simon de Castro) y Jan (Juan) Steinhöffer (Juan Esteynefer), los padres Joseph (José) Neumann, Jiří (Jorge) Hostinský, Václav (Wenceslao) Link, Ignác (Ignacio) Tirsch y otros.¹⁷

Después de Gilg laboraron en Baja California otros dos miembros de la Provincia Checa – los padres Karel (Carlos) Neumayer (1707–1764), oriundo de Vratislav (Wroclaw), y Antonín (Antonio) Tempis (1703–1746) de Olmutz. Al igual que todo el que quisiera viajar al Nuevo Mundo, también ellos fueron obligados a pasar por la malla burocrática española que ha dejado el siguiente testimonio concreto de sus personas: „*Fray Carlos Neumayer, religioso, de veintiocho años, oriundo de Vratislav, de la misma diócesis en Alemania, alto, blanco, de cabello pardo, ojos pequeños oscuros, con cicatrices de viruela (...) Fray Antonio Tempis, sacerdote, de treinta y dos años, oriundo de Olmutz, de la misma diócesis en Alemania, alto, blanco, cabello y barba rubios.*“¹⁸

Acerca de las peripecias de la vida de los dos misioneros y de los resultados de su esfuerzo que culminó y a la vez concluyó en Baja California, existe una documentación escasa.

¹⁵ Simona BINKOVÁ, *Historia de las Relaciones entre Bohemia y México en los Siglos XVII y XVIII. Fuentes guardadas en los Archivos y Bibliotecas Mexicanos*, IAP 18, 1984, p. 75 y otras.

¹⁶ „*Y en lo que se refiere a las otras cosas, informo que ya tengo dos centenares de cabezas de ganado, y en lo que respeta los caballos y mulas, un rebaño de un centenar de cabezas. En lo que se refiere a la siembra y cosecha, hay muy poca, porque estos indios son mucho más holgazanes que otros.*“ Véase Oldřich KAŠPAR, *Los Jesuitas Checos en La Nueva España*, México 1991, p. 66 y otras.

¹⁷ Acerca de las biografías y bibliografías de los distintos misioneros, véase más detalladamente, Zdeněk KALISTA, *Los Misioneros de los Países Checos que en los Siglos XVII y XVIII actuaban en América Latina*, IAP 2, 1969, pp. 117–161; Oldřich KAŠPAR, *El Nuevo Mundo y el Corazón de Europa. La civilización azteca en las bibliotecas Checas (Estudios sobre las relaciones entre Bohemia y América Latina)*, Morélia (México) 1996; Oldřich KAŠPAR – Anna FECHTNEROVÁ, *Checos, Moravos y Silesios en el Nuevo Mundo en los siglos XVII y XVIII*, Annaes of the Náprstek Museum Prague (= ANM) 15, 1988, pp. 165–204; Václav RYNEŠ, *Los Jesuitas Bohémicos trabajando en las Misiones de América Latina después de 1620*, IAP 5, 1971, pp. 93–115. Véase también *Una Misión de 25 Religiosos para la Provincia México en Nueva España*, manuscrito, Archivo General de Indias, leg. Contratación 5 500.

¹⁸ Véase *Una Misión de 25 Religiosos para la Provincia México en Nueva España*, Archivo General de Indias, leg. Contratación 5 500.

Karel Neumayer terminó sus estudios teológicos en Nueva España, en el colegio jesuítico de San Andrés. Luego laboró en Chinípas entre los tepehuana y vivió varios años en la misión Baborigame. Después del año 1745 lo encontramos en Baja California, entre otras en las misiones San José del Cabo y Todos Santos, donde permaneció hasta su muerte.

En lo que respecta a Tempis, los datos básicos sobre su vida aparecen entre otros en la *Historia Natural y Crónica de Antigua California*, obra manuscrita de otro jesuita, Miguel del Barco (1706–1790), conservada en la *Biblioteca Nacional* de Roma. En el mismo lugar encontramos una descripción sumamente interesante de las características personales de Tempis.

Si nos apartamos de un tono algo hagiográfico de la descripción hecha por del Barco, abstrayendo lo sustancial del texto, ante nuestros ojos se esbozan unos rasgos interesantes del carácter de Tempis. Además de la recalcada fe invariable, se trata ante todo de la abnegación, el humanismo, la capacidad de imaginarse lo que sienten los demás, sobre todo los gravemente enfermos etc.: *„Fue un hombre de gran fe, con la cual todos los días se encendía en su pecho el fuego del amor a Dios y a los prójimos (...) Esa gran compasión con los enfermos del P. Antonio se mostró mejor de todo durante varias epidemias que azotaron a los indios durante el cumplimiento de su misión, ya que atendió a cada uno de los enfermos de tal forma como si ya no tuviera a ningún otro, y teniendo tantos que al mismo tiempo debía atender a los enfermos al igual que a los moribundos, se veía su gran esfuerzo que cumplía de día y de noche sin dejar algún tiempo para el descanso más urgente.“*¹⁹

Miguel del Barco resume prácticamente las mismas características, al brindar información sobre la muerte de Tempis: *„En el año 1746 llegó la gran pérdida que fue la muerte de P. Antonio Tempis, misionero – renovador de la misión Santiago, que sintieron todos los que lo habían conocido y tenido noticias sobre ese inusual hombre, cuya amabilidad, disponibilidad y misericordia despertaban admiración y reconocimiento tanto entre los españoles como entre los indios.“*²⁰

Desde el año de la muerte de Tempis hasta la expulsión de los jesuitas, laboró en las misiones de California asimismo Jan (Juan) Xaver Bischoff (1710–1786), vecino de Kladsko (Glatz), al cual el burócrata español describió de la siguiente forma: *„Fray Juan Bischoff, religioso nacido en Glatz, de la archidió-*

¹⁹ *„Fue un hombre de gran fe, con la cual todos los días se encendía en su pecho el fuego del amor a Dios y a los prójimos (...) Esa gran compasión con los enfermos del P. Antonio se mostró mejor de todo durante varias epidemias que azotaron a los indios durante el cumplimiento de su misión, ya que atendió a cada uno de los enfermos de tal forma como si ya no tuviera ningún otro, y teniendo tantos que al mismo tiempo debía atender a los enfermos al igual que a los moribundos, se veía su gran esfuerzo que cumplía de día y de noche sin dejar algún tiempo para el descanso.“ Véase O. KAŠPAR, *Životopis olomouckého rodáka Antonína Tempise*, in: Ročenka Státního okresního archivu v Olomouci 4, pp. 93–99.*

²⁰ *Ibidem*, p. 95.

*cesis praguense en Bohemia, de treinta y tres años, de estatura no muy alta, blanco, rubio, de ojos azules, barba escasa.*²¹

Un manuscrito anónimo valora las actividades de Bischoff en Baja California de una forma muy sobria pero acertada, poniendo énfasis sobre todo en el hecho que gracias a los esfuerzos de Bischoff, se puso fin a los diferentes excesos, sobre todo los *alcohólicos*, no solamente entre los indios, sino también entre los españoles. „(...) gracias a los esfuerzos del F. Juan Bischoff en el año 1752 (...) desapareció el motín, los excesos en la bebida y las riñas (...)”²²

El contemporáneo de Bischoff y su compañero, Juan Jacobo Baegert (1717–1772) nos dejó información no solamente sobre las actividades musicales de Bischoff (Letanías loretanas), sino también sobre un elemento mucho más importante, a saber, que ese jesuita oriundo de los territorios checos, inició la enseñanza de música entre los nativos.²³

El último lugar de actividades de esa figura excepcional entre los misioneros jesuíticos en California, fue la misión Santa Rosa (Todos Santos). Bischoff perteneció al grupo de los que regresaron a su país de origen y tras haber llegado a Praga, prosiguió con sus actividades en su provincia original, en el Colegio de San Clemente, en la Ciudad Vieja de Praga (hasta la abolición de la orden en los territorios checos en el año 1773).

Los miembros quizás más conocidos de la Provincia Checa que laboraron en Baja California, fueron los padres Václav (Wenceslao) Link (1736–1797) e Ignác (Ignacio) Tirsch (1733–1781).

El primero es – entre otros – autor de la descripción de la misión San Borja del año 1762, que había fundado en el mismo año y del diario de la expedición exploratoria del año 1766. Inscripciones firmadas por él, se encuentran también en el registro de bautizos de la referida misión, guardado actualmente en el archivo de la catedral de La Paz. Link tuvo una participación importante en las expediciones exploratorias que perseguían el objetivo de ampliar y precisar las informaciones geográficas contemporáneas sobre la península y crear materiales cartográficos. La primera expedición, que lo llevó a la Bahía de los Ángeles y a la isla Ángel de la Guardia, se efectuó a finales de marzo y principios de abril de 1765. La segunda expedición, al río Colorado, duró desde 1º de agosto hasta 24 de diciembre del mismo año, pero no pudo cumplir su objetivo – o sea, alcanzar las orillas del río. El tercer viaje, al norte de la Península de California, se realizó entre 20 de febrero

²¹ *Una Misión de 25 jesuitas para la provincia México en Nueva España*, Archivo General de Indias, leg. Contratación 5 550.

²² S. BINKOVÁ, *Historia de las Relaciones entre Bohemia y México*, p. 70.

²³ Compare Johann Jacob BAEGERT, *Nachrichten von der Amerikanischen Halbinsel Californien, mit einem zweyfachen Anhang falscher Nachrichten*, Mannheim 1771, la versión española fue preparada y en el año 1943 publicada en México – bajo el título *Noticia de la península americana de California*, México 1942; véase también Oldřich KAŠPAR, *Jezuité z České provincie v Mexiku* [Jesuitas de la Provincia Checa en México], Olomouc 1999, p. 79.

y 18 de abril de 1766 y se encaminó nuevamente al río Colorado.²⁴ La fuente ya conocida de la *Biblioteca Nacional* de Roma explica de una forma bastante acertada los motivos, porqué Link fuese seleccionado para participar en la expedición: „*Fue escogido para ese viaje exploratorio por sus superiores el P. Wenceslao Link, ya que, viviendo en las fronteras, tenía mucha práctica en el idioma de esos indios y en la forma de cómo tratarlos.*“²⁵

Fue precisamente Link, con el cual Ignacio Tirsch, terminado sus estudios, emprendió el viaje a través de Sonora y Sinaloa, hasta Loreto en Baja California. Ignacio Tirsch luego administró las misiones Santiago y San José del Cabo donde surgieron no solamente sus versos sobre las plagas destructivas de langostas que acababan con la cosecha en los campos de las misiones todos los años y de las cuales tenemos noticias gracias a su compañero de la orden, ya mencionado oriundo de Alsajonia, Juan Jacobo Baegert, quien permaneció en la región 17 años y es autor de la *Historia de California* (1771) escrita en alemán. La obra más importante de Tirsch es el manuscrito iluminado *Codex pictoricus Mexicanus*, que constituye una fuente única de información antropológica, histórica, así como la botánica y zoológica sobre la Península de Baja California.

Breve descripción del *Codex pictoricus mexicanus* (*Biblioteca Nacional de la República Checa, sign. XVI B 18*)

Ignacio Tirsch, hijo de František (Francisco) Tirsch e Isabela Vlechinová, nació en Chomutov, el de 2 julio de 1733. En el Colegio de San Clemente de Praga ingresó el 18 mayo de 1754 en la orden jesuítica. Con vista a habersele para laborar en las Indias, frecuentó un curso de filosofía de dos años unido con el noviciado brunense (1754–1755). El 16 de abril de 1755 parte de la Provincia Checa y junto con el último y a la vez más numeroso grupo de misioneros checos viaja a México. El buque *Navío Victorioso*, que los llevaba a bordo arribó al puerto de Veracruz el 20 marzo de 1756.

Tirsch concluyó sus estudios en el Colegio Máximo de San Pedro y San Pablo de México y en 1761 se ordenó allí. En el mismo año partió de viaje con su paisano y compañero de la orden Václav Linck. Atravesaron Sonora y Sinaloa para

²⁴ Josef POLIŠENSKÝ – Josef OPATRŇY, *Wenceslao Linck y su „Diario del Viaje“ hacia el Norte de la Península de California*, IAP 6, 1972, pp. 173–183; los mismos, *Václav Link a jeho Deník z cesty na sever Kalifornského poloostrova* [Václav Link y su Diario del viaje al norte de la Península de California], Jižní Morava 2, 1974, pp. 95–102; Josef POLIŠENSKÝ – Estela ROLDÁN ROMÁN, *Prameny a problémy dějin československo-mexických vztahů* [Fuentes y problemas de la historia de las relaciones checoslovaco-mexicanas], ČsČH 12, 1964, pp. 893–897.

²⁵ Miguel del BARCO, *Noticia de California*, Biblioteca Nazionale Centrale Vittorio Emmanuele II., Roma, manuscrito, sign. Mss. Gesuitici 1 413 – 1 414; M. del BARCO, *Historia natural y Crónica de la Antigua California*, p. 297.

llegar a principios del año 1762 a Loreto en Baja California. Allí se fue encomendada a Tirsch administración de la misión Santiago y la de San José del Cabo. Se hizo cargo de indios de la tribu pericú, quienes junto con los coras provocaron en 1733 el levantamiento indígena más grande en California.

A pesar de no haber confrontado ningún conflicto en tiempo de su estadía, Tirsch caracterizó la situación en sus propias palabras, como una paz „parecida a la mar tranquila que se agitará luego con más fuerza aún“.²⁶

En Loreto permanecía hasta el año 1768, cuando sus actividades fueron cesadas forzosamente. Su viaje de retorno a patria condujo nuevamente a través de Veracruz (27 de marzo de 1768) luego por la Habana al Cádiz español (8 de julio de 1768), y vía Ostende en Bélgica hasta Bohemia.

Después de su regreso vivió primero en el colegio de Jihlava (1770), luego fue enviado a Znojmo, donde permaneció hasta la abolición de la orden (1773). Falleció en Chomutov el año 1781.

Si dejamos aparte los versos que Tirsch dedicó a las langostas que año tras año arrasaban la cosecha en las misiones Santiago y San José del Cabo, poesía de la cual tenemos la noticia en la obra de ya mencionado Juan Jacobo Baegert, la obra más importante de Tirsch es el *Codex pictoricus mexicanus*.

El código representa un conjunto de varios dibujos (con las notas explicativas en alemán y en español dibujados y escritos en el papel de la segunda mitad del siglo XVIII (probablemente alrededor 1762), 47 ff., fol. 47 vacío, 33 x 48,5 cm). Las dimensiones de los folios no coinciden, generalmente son aprox. 31 x 47 cm, recortados en forma recta de modo disparejo. 47 láminas (46 dibujos iluminados, 1 dibujo a pluma). Los esbozos en lápiz, los contornos por lo general a pluma (en tinta negra, roja, azul), las propias láminas a colores de acuarela. En casos aislados, esbozos en lápiz al dorso, o a pluma, como en el esbozo del altar de Santiago. Descripción en alemán y español, generalmente junto a la ilustración, otras veces, por falta de espacio, al dorso del folio. Nueva encuadernación en media pasta carmelita del año de 1993. Proveniencia: antigua signatura a pluma – XVI B 18 y cuños de la biblioteca del siglo XIX y del XX.

La parte gruesa del código está formada (como ya hemos mencionado) por los dibujos iluminados a colores y acompañados por una descripción más o menos extensa en la lengua alemana, combinada con el español. De total de 47 láminas, 19 están dedicadas a la flora y fauna de la Península de Baja California. Generalmente se trata de la flora rara de Nueva España – diferentes variedades de árboles, cactus y plantas típicas de la región, muchas de las cuales eran desconocidas hasta ese momento por los europeos (*nopal, biznaga, pitahaya, cirio, palo de*

²⁶ Compare Oldřich KAŠPAR, *Historia de la vida de Ignacio de Tirsch*, in: Oldřich KAŠPAR – Ondřej POKORNÝ (edd.), *Jezuité z České provincie a jejich díla ze 17. a 18. století ve Španělsku, Mexiku a Na Filipínách* [Los jesuitas de la Provincia Checa y sus obras de los siglos XVII y XVIII en España, México y en las Filipinas, publicación bilingüe checo española], Praga 2006, p. 19.

tabardillo), o a veces frutas exóticas (p. ej. *chirimoya*, *pitahaya*). La fauna californiana está representada ante todo en numerosas ilustraciones de las aves (unas 30 especies) en toda su diversidad y colorido (*aves cantoras*, *colibrís*, *avec acuáticas*). No faltan desde luego los mamíferos californianos (*zorillo*, *ardilla*, *gato salvaje*, *coyote*, *carnero cimarrón*, *venado*), muestras de artrópodos (*escorpión*, *cienpiés*), reptiles y anfibios (*iguana*), y aparece documentada asimismo la fauna marina (*moluscos*). 28 láminas reflejan además de varias muestras de arquitectura y también las escenas de la vida cotidiana de la población indígena, los españoles, criollos y los negros de Baja California, México central y en varios casos, de la capital mexicana.

Al mismo tiempo la atención se centra, lógicamente, sobre la región de California. Así, se aprecia claramente la aculturación de los indígenas californianos. El autor adoptó una serie de temas directamente de las misiones que administraba. Los folios 6, 8 y 9 presentan detalladamente las misiones Santiago y San José del Cabo, en el conjunto no falta la casa de Tirsch en la costa, la recogida de los frutos de pitahaya y la captura de un torro cimarrón. Las láminas llenas de acción ofrecen la posibilidad de hacerse una idea muy clara sobre la vida interna de las misiones, ya que nos proporcionan *entre líneas* información muy valiosa que complementa el texto escrito.

No menos interesante resulta la capacidad del autor de reflejar acertadamente los diferentes tipos antropológicos que en aquel tiempo formaban parte integrante de la población californiana – los indígenas cimarrones, sus paisanos cristianizados, *los blancos* y *los negros*. Los diferentes aspectos suyos aparecen de modo casi comparativo en muchos dibujos.

En cuanto al estudio de la población indígena original de la región que correspondía a las misiones Santiago y San José del Cabo, ante todo los indígenas de la tribu pericú hoy día ya extinguida, los del mayor valor son folios que reflejan las escenas de su vida y el proceso de su aculturación gradual (f. 30 – *Los indígenas caminando a la misión*, f. 31 – *Los indios cazando* etc.).

Para el estudio de la cultura material del período virreinal tienen importancia los dibujos de los españoles, criollos y sus sirvientes negros o indígenas, todos vestidos en trajes típicos y provistos de armas o instrumentos de la época, los medios de transporte etc.

Además de los dibujos de California, aparecen varios documentos de México central, que reflejan por ejemplo los *jardines flotantes*, o sea *chinampas*, y los de la capital (colegio jesuítico, carruajes y tipos de población). Por otra parte el baile del indio yaquí nos traslada a Sonora.

El carácter único y exclusivo del código de Tirsch se debe justamente a las láminas. Ciertamente, otros autores de la época que laboraban en la misma región acompañaban a veces sus obras con documentación gráfica, mas generalmente se trataba tan sólo de mapas, planos o esquemas, o en última estancia dibujos a pluma sin colorido. En ese sentido, el código de Tirsch representa un fenómeno aislado no solamente en el contexto californiano, sino prácticamente en toda Nueva España

y se convierte en una fuente significativa para el conocimiento de la historia y cultura del Nuevo Mundo.²⁷

Poco después de que Tirsch se ocupaba de su trabajo todo terminó. La intervención rápida, hasta brutal de la Corona española, la expulsión de la orden del Nuevo Mundo en los años 1767–1768, logró destruir la impresionante obra de los jesuitas con una perseverancia tan profunda, que de hecho ya nunca logró recuperarse.

ANEXO DOCUMENTAL

I. Fuentes manuscritas:

/ARTE Y VOCABULARIO.../

ARTE Y VOCABULARIO de la Lengua Nebe de las Californias o Carolinas...

Manuscrito del siglo XVIII.

BCHC, Ciudad de México, Fondo LVIII-1.

/BARCO, Miguel del/

Historia Natural y Crónica de la Antigua California...

BNC, Roma, sign. Mss. gesuitici 1413–1414.

/CATÁLOGO.../

CATÁLOGO DE Los sujetos que componían la Provincia de México de la Compañía de Jesús el día 25. jun 1767, 31 fol.

BNC, Roma, sign. Mss. gesuitici 1 556.

/CATÁLOGO.../

CATÁLOGO DE LOS NOMBRES, PATRIAS, Edades, Entradas y Grados de los Sujetos de la Compañía de Jesús de esta Provincia de Nueva España, Mayo 19 de 1766, 35 fol.

BNC, Roma, sign. Mss. gesuitici 1 293.

/CONSAG, Fernando/

NOTÍCIA DE CALIFORNIA.

BNC, Roma, sign. Mss. gesuitici 14.

/GILG, Adam/

A MI AMANTISSIMO P. Rector Eusebio Francisco Kino... Carta de Adam Gilg dirigida a Francisco Eusebio Kino del 10. de diciembre del año desconocido con el informe sobre estado de las misiones *Nuestra Señora del Pópulo* (Seris) y *Partido de Cucurpe* (Eudeves).

AGN, Ciudad de México, Archivo Histórico de la Hacienda, Temporalidades, leg. 279, exp. 22.

/INDICE.../

INDICE DE TODOS los libros impresos del Colegio de Sn. Pº. y Sn. Plº. de Mex^{co}
Año de 1769.

AGN, Ciudad de México, sign. Jesuitas III-30.

/LA MISIÓN.../

La Misión y Real Presidio de Nra. Sra. de Loreto es la capital de esta península de California... (17. de octubre del año 1762).

BCHC, Ciudad de México, sign. Fondo DCCCLVIII-1-37.

/LINCK, Václav/

LIBRO DE REGISTROS DE BAUTISMO de la Misión de San Francisco de Borja. 1762–1827. Sección de un libro de los Registros de defunción de la Misión de San Francisco de Borja. 1762–1768.

APCNS, La Paz, Mexiko.

En muchas páginas se encuentran registros escritos y firmados por el P. Václav Linck.

/LISTA.../

Lista de equipaje correspondiente a los diez y nueve Regulares de la Compañía de Jesús que se han embarcado a la Fragata de comercio nombrada Sn. Joachin y la Cruz...

AGI, Sevilla, sign. Cuba 1 098.

/LISTA.../

LISTA de los diez y nueve Regulares de la Compañía de Jesús que han embarcarse en la Fragata de Comercio Titulada San Juaquin de la Cruz de Carabaca alias Almazanes, su Capitan D. n. Juaquin de la Cruz, y Soto afin de que las transporte al Pu.o de Sta María. Hav[a]na 28 de Mayo de 1769. Entre otros nombres: 4. P. Juan Javier Bichoff, 12. P. Ignacio Tirsch, 13. P. Wenceslao Linch

AGN, Sevilla, Cuba 1 098.

/LISTA.../

Lista de los Regulares de la Compañía de Jesús, que extrañados de Indias han arribado al Puerto de Santa María. Año 1769.

BN, Madrid, sign. 12 870.

/LISTA.../

Lista de los diez y nueve Regulares de la Compañía de Jesús que han embarcarse en la Fragata de Comercio Titulada San Joaquín de la Cruz... su Capitán D.n. Joaquín de la Cruz, y Soto, afin de que las transporte al Pu.o. de Sta. María... Hav[a]na, 28 de Mayo de 1769. (Entre otros Johann Xaver Bischof, Ignác Tirsch, Václav Linck).

AGI, Sevilla, sign. Cuba 1 098.

/LISTA.../

Lista que comprende las embarcaciones en que se condujeron a este Puerto Regulares de los departamentos... (el texto prácticamente ilegible, papel muy afectado), lista firmada por Juan de Alda con la fecha de 5. de marzo 1770, menciona entre otros los misioneros de la Provincia Bohémica SJ (Johann Xaver Bischof, Václav Linck etc.).

BNJM, Havana, sign. C. M. Bachiller, no. 308.

/MISION.../

MISION a Nueva Nueva España y Sinaloa 1687 (Colegio San Hermenegildo, Sevilla, 8. 7. 1686).

Nota:

El legajo incluye entre otras cosas descripciones del aspecto físico de los misioneros – Adam Gilg, Vilém Illing, Jiří Hostinský, la carta de recomendación para los mismos y Maxmilian Amarell (21. de enero 1686), la carta de confirmación del rector del colegio jesuítico sevillano San Hermenegildo (12. de mayo 1687) para los mismos.

AGI, Sevilla, Contratación 5 500.

/TIRSCH, Ignacio/

CODEX Pictoricus Mexicanus. Manuscrito con dibujos de los años sesenta del siglo XVIII.

BN, Praga, sign. MS XVI B 18.

/UNA MISIÓN.../

Una misión de 25 Religiosos Jesuitas para la Provincia de México en Nueva España... 25. 10. 1730, 16. 8. 1735, 28. 10. 1740, 4. 2. 1750. Firma: Juan Sanz Martínez, *oficial mayor de Casa de Contratación*.

AGN, Sevilla, Contratación 5 500.

Nota:

El manuscrito incluye las descripciones del aspecto físico de los misioneros Antonín Tempis, Johann Xaver Bischoff, Jan Nentvig, František Pauer, Jindřich Kürtzel, Josef Vacek, Antonín Straub.

/URCA.../

Urca del Rey titulada La Vissarra. Su Comandante d.n. Joseph Domas, que salió para Cádiz el 24 de diciembre de 1767... llevó 78 jesuitas (entre otros P.e. Wenceslao Olub, P.e. Fran.co Slesak, P.e. Matheo Stefel, Juan Xavier Bichof, Ignacio Frich, Wenceslao Linck, Juan Bautista Klensinguer).

AGI, Sevilla, sign. Cuba 1 099.

II. Fuentes impresas:

Johann Jakob BAEGERT, *Nachrichten von der Amerikanischen Halbinsel Californien, mit einem zweyfachen Anhang falscher Nachrichten*, Mannheim 1771.

Francesco Saverio CLAVIJERO, *Storia della California*, 2 svazky, Venezia 1789.

CAUSA jesuitica de Portugal: o Documentos autenticos. Bulas, leyes reales, despachos de la Secretaría de Estado, y otras piezas originales, que procedieron a la reforma, y motivaron después la expulsión de los Jesuitas de los dominios de Portugal en que se halla la República del Paraguay, y Marañón, que contiene la rebelión y guerra que sustentaron los Jesuitas contra las tropas Españoles y Portuguesas, en el Uruguay y Paraná, traduzidas del

- latín, y portugueses, e ilustrados en esta edición española*, Madrid, en la Imprenta Real de la Gaceta, 1768.
- CONSTITUCIONES Societatis Iesu. Cum earum Declarationibus*, Romae, Apud Victorium Haelianum 1570.
- Francisco de JARQUE, *Insignes Missioneros del Paraguay. Estado presente de sus Misiones de Tucumán, Paraguay, y Río de la Plata, que comprehende su Distrito*, Por... Francisco Xarque, Pamplona, Juan Micón 1687.
- JESUITAS. /Les/ criminels de leze majestè dans la thèorie et dans la pratique*, A la Haye, Chez Frures Vaillant, M.DCC. LVIII (= 1758).
- JESUITES. /Les/ Marchands, usurieurs et usurpateurs, Par G. ++++++ de N. ++++++ Volontaire royal en 1815. A Paris Chez Marchand de nouveauté, 1824 /Impr. Moreau/.*
- Johann KRENING, S. I., *Conquistas na India em Apostolica Missõens da Companhia de Jesus... até de 1744... Lisboa, Na Officina de Manoel da Sylva, M.D.CC.L /1750/.*
- MEMORIAL al rey Nuestro Señor por la Provincia de la Compañía de Jesus de las Islas Filipinas. En satisfacci3n de Varios Escritos, y violentos hechos, con que... ha agraviado al reuerendo Arzobispo de Manila Don Fray Felipe Pardo del Orden de Santo Domingo. S. J. et a. /siglo XVII/.*
- Francisco María PICCOLO, *Informe del estado de la nueva cristianidad de California*, México 1702.
- Ernest J. BURRUS (ed.), *Informe del estado de la nueva cristianidad de California y otros documentos*, Madrid 1962.
- Guillaume Thomas François RAYNAL, *Histoire philosophique et politique des Etablissements et du Commerce des Europeéens dans les deux Indes*, Amsterdam 1773.
- RETRATO de los Jesuitas formado al natural por los mas sabios y mas illustres catholicos... desde año 1540... hasta año 1650*, Madrid, Viuda de Eliseo Sanchez, 1768.
- Conde de REVILLAGGIGEDO, *Informe sobre las misiones de los ex-jesuitas*, México 1784.
- Luigi RICCI, *Memorial presentado pelo P. Geral da Companhia de Jesus a SS. Em 31 de Julho de 1758. Traduzido do idioma italiano em portuguez*, Lisboa, Officina de Miguel Rodrigues, s. a.
- Jakob SCHMIDL, *Historiae Societatis Jesu provinciae Bohemiae I–IV*, Pragae 1749–1759.
- Joseph STÖCKLEIN, *Allerhand so lehr – als geistreiche Briefschriften und Reisebeschreibungen, welche von den Missionariis der Gesellschaft Jesu aus beyden Indien und anderen uber Meer gelegenen Landern... in Europa angelangt sind* (pokračování Carl Mayer, Peter Probst a Franz Keller), Augsburg – Gratz – Wien 1726–1761.

Matias TANNER, *Societatis jesu usque ad sanguinis et vitae profussionem in Europa etc. militans, seu vita et mors eorum, qui ex Societate Jesu in causa fidei et virtutis violenta morte sublatis sunt*, Pragae 1675.

TARAHUMARISCHES Wörterbuch nebst einigen Nachrichten von den Sitten und Gebräuchen der Tarahumaren..., in: Christoph Gottlieb MURR, *Nachrichten von verschiedenen Ländern des Spanischen Amerika*, Vol. I., Halle 1809, s. 293–375.

THE HISTORY OF MEXICO COLLECTED FROM SPANISH and MEXICAN HISTORIANS, from MANUSCRIPTS, and Ancient PAINTINGS of the INDIANS. ILLUSTRATED BY CHARTS, and other copper plates. TO WHICH ARE ADDED, CRITICAL DISSERTATIONS ON THE LAND, the ANIMALS, and INHABITANTS of MEXICO. By Abbé D. FRANCESCO SAVERIO CLAVIJERO. Translated from the Original ITALIAN, By CHARLES CULLEN, Esq. IN TWO VOLUMES Vol. 1. LONDON. Printed for G. G. J. and J. Robinson, No. 25. MDCCLXXXVII (= 1787). El libro se encuentra, entre otros, en la Biblioteca de los príncipes Czartoryskich en Cracovia (sign. 60 893 III).

VARIOS ESCRITOS relativos aos Jesuitas no reinado de D. José I, s. d. et l.

Miguel de VENEGAS, *Noticias de California...* publicada por el P. Burriel, 3 svazky, Madrid 1757.

III. Relación de las misiones de Baja California donde actuaban los jesuitas de la Provincia Bohémica

1. Misión Nuestra Señora de Loreto Conchó (1697–1829)

Ubicación:

Situada en las costas de la Bahía de California, 28 kilómetros al sur de los restos de la misión más antigua de California, San Bruno. Hoy día, en su lugar está el puerto Loreto que junto con las antiguas misiones Santa Rosalía, Mulegé y La Paz constituyen un conjunto de las ciudades más importantes en las costas del Sur de Baja California.

Por primera vez, el lugar fue explorado por F. Matías Goñi (1647–1712) y almirante Isidro de Atondo y Antillón en febrero de 1685, cuando el lugar recibió el nombre San Dionisio. Como fue señalado anteriormente, la misión permanente fue fundada allí por Juan María Salvatierra. En la administración de la misión se turnaron también otros jesuitas destacados de la historia californiana, como Juan de Arnesto (1748), Francisco López (1762) y otros. Ya después de la expulsión de los jesuitas, la misión y sus alrededores fueron azotados en el año 1780 por una epidemia de peste que redujo de una manera sensible el número de los habitantes y afectó la estructura demográfica. Según los datos disponibles del siglo XVIII se

desprende, que en 1745, la población era de 400 personas, en 1762 sólo 190 y en 1800 nuevamente 400, pero en ese momento incluía la guarnición militar y los hacendados criollos de la zona aledaña.

Situación actual:

Cuando la *Dirección de Monumentos Históricos del Instituto de Antropología e Historia* inició los trabajos de restauración, el núcleo histórico de la misión ya estaba tapado por reconstrucciones posteriores que absorbieron la arquitectura original y redujeron su valor histórico. Las edificaciones fueron reconstruidas y en los ámbitos que correspondían a la finca fue situado el *Museo Regional de las Misiones*, que comprende salas con exposiciones etnográficas, colecciones de pinturas y esculturas, que informan sobre la conquista espiritual de la península. Por desgracia, la construcción de la nueva torre de la iglesia, que no se corresponde ni en un grado mínimo con el estilo original de la arquitectura colonial de las misiones, rompe la armonía general de la portada principal y le resta el valor histórico al núcleo del edificio.

Estancia de los misioneros:

Johann Xaver Bischoff (1710–1786), entre los años 1754–1755.

Adam Gilg (1650 ó 1653 – después del año 1710), entre los años 1705–1706.

Vaclav Link (1736–1797), en el año 1762.

2. Misión La Purísima Concepción de Cadegomó (1720–1822)

Ubicación:

Aún hoy día no tenemos seguridad respecto a la localización exacta del lugar original de la misión. Tradicionalmente suele situarse cerca de la entrada en la Villa Insurgentes, o sea unos 28 kilómetros al noroeste de la misión San José de Comondú.

Los primeros en visitar el lugar fueron el almirante Isidro Atondo y Antillón y Francisco Eusebio Kino, en enero de 1685 y luego, en el año 1712 Francisco María Píccolo (1654–1729). La misión dotada por los recursos del marques de Villapiente fue fundada el 10 de enero de 1720 por el F. Nicolás Tamaral (1686–1734), el cual introdujo con éxito el cultivo del trigo, maíz, judías, uva, algodón y otros, y mandó a construir un sistema ingenioso de canales de irrigación que llevaban agua para los campos desde el arroyo La Purísima. Como sede de misión permanente, La Purísima Concepción funcionó a partir del año 1722. Después del fundador Nicolás Tamaral, laboraron allí p.ej. Sigismundo Taraval (1739), Johann Bischoff (1751 y 1767). En 1730, la población indígena constituía 2 000 personas, pero una serie de epidemias causó una disminución rápida, hasta llegar a 130 almas en 1745. La población indígena luego creció levemente (en el año 1762 – 1795, lo cual, sin embargo, no representa más que un séptimo de la cifra original), pero

a partir de ese momento tiene lugar una disminución demográfica progresiva (1768/130 y 1800/54). El desbordamiento del arroyo en 1770 ocasionó numerosos daños en los edificios de la misión construidos de adobes. La misión fue abandonada de forma definitiva en 1822.

Situación actual:

Teniendo presente los hechos anteriores, resulta muy difícil encontrar los restos conservados de la misión original. Según Mathes (1977) debían ser varios montículos de adobes y un fragmento de muro de piedras. Los habitantes de Villa Insurgentes señalan como restos de la misión las ruinas de piedra en las proximidades del cementerio local que se encuentran al norte de la villa. Según la informadora, la sra Flora (67 años) que vive junto a las ruinas, las mismas realmente constituyen los restos de la misión original. Según ella, la entrada en la iglesia que fue destruida en el primer tercio del siglo XX, se encontraba en el lado oriental.

Estancia de los misioneros:

Johann Xaver Bischoff (1710–1786), en los años 1757 y 1767.

3. Misión Nuestra Señora del Pinar de la Paz Airapí (1720–1749)

Ubicación:

La Bahía de La Paz, descubierta por Hernán Cortés en 1535 en el sur extremo de la península, recibió su nombre de Sebastián Vizcaíno en 1596 y fue detalladamente explorada por el almirante Isidro de Atondo y Antillón en 1683 y por el F. Juan María Salvatierra en 1716. Los dos últimos buscaban un lugar idóneo para fundar misión. La localidad concreta fue seleccionada el 13 de noviembre de 1720 por los padres Juan de Ugarte (1662–1730) y Jaime Bravo (1683–1744) quienes llegaron a bordo del buque *El Trínfo de la Cruz* desde la misión Nuestra Señora de Loreto, 233 kms al norte del lugar. También en ese caso, los costos de la fundación de la misión fueron asumidos por el marques de Villapiente. La hostilidad permanente de los indios de la región culminó en un levantamiento general grande en 1734 que obligó al misionero William Gordon (1698 – después de 1751) a buscar refugio en la isla Espíritu Santo y ocasionó el abandono final de la misión en el año subsiguiente. A pesar de quedar restablecida en 1736, la misión sirvió luego sólo ocasionalmente y las epidemias de los años 1742, 1744 y 1748 redujeron el número de los habitantes indios de tal manera, que la misma quedara abandonada de forma definitiva en el año 1749.

Situación actual:

La localización exacta de la misión no se conoce, tampoco existen restos algunos de la edificación original. Los antiguos cimientos se encuentran con toda seguridad debajo de alguno de los edificios actuales de la ciudad La Paz.

Estancias de los jesuitas:

Johann Xaver Bischoff (1710–1786), en el año 1748.

4. Misión Santiago de Los Coras (1721–1795)

Ubicación:

Originalmente, la misión Santiago se encontraba situada cien kilómetros al sureste de Nuestra Señora del Pilar de la Paz. El lugar fue escogido 10 de agosto de 1721 por Ignacio María Nápoli (1693–1745) en la costa de la bahía, luego la misión fue trasladada al interior por el fray Jaime Bravo y el capitán Estéban Rodríguez (1723). También en ese caso, como donador aparece el marques Villapiente que financió la construcción de la iglesia (1724). La hostilidad evidente de los indios frenaba el desarrollo de la misión y culminó en un levantamiento general que trajo como consecuencia la destrucción de la misión en el año 1734 y la muerte del fray Lorenzo José Carranco (10 de octubre del mismo año). Aunque fue reconstruida en 1736, las reiteradas epidemias (1742, 1744 y 1748), junto con una proliferación enorme de sífilis entre la población indígena, fueron las causas de la desaparición de ese centro misionero.

Situación actual:

La misión tuvo dos lugares de fundación, pero no se conservan rastros algunos de ninguno de los dos. El primero se encontraba en la zona de la villa Ensenada de las Palmas, hoy día llamada Los Barillos, el segundo (según información del archivo del *Instituto de Antropología e Historia*), en el centro de la villa Santiago, debajo de alguna de sus actuales casas.

Estancia de los misioneros:

Johann Xaver Bischoff (1710–1786), en los años 1754–1755.

Antonio Tempis (1703–1746), en los años 1736–1746.

Ignacio Tirsch (1733–1781), en los años 1761–1767.

5. Misión Nuestra Señora de los Dolores del Sur Chillá (1721-1768)

Ubicación:

El primer lugar, donde se encontraba ubicada la misión, fue Apaté, en la costa de la Bahía de California, 113 kms al sur de Loreto. El mismo fue descu-

bierto en noviembre de 1720 por Clemente Guillén (1677–1748), el cual fundó una misión allí en agosto de 1721. Posteriormente, la misma fue trasladada al interior, a Tañuetía, y finalmente, en el año 1737, Lamberto Hostel (1706–1768) y Bernhard Zumpziel (1707 – después de 1767) la trasladaron nuevamente, esta vez a la orilla de Arroyo de la Pasión. En 1745, la población indígena contaba con 350 personas, en 1762 eran 537 y en 1758, el número alcanzó 450. Independientemente de que la misión contase con un número relativamente grande de habitantes indios, en el año 1768, el visitador general José de Gálvez (1720–1787) mandó a cerrarla y trasladar a los *nuevos cristianos* a la misión Santa Rosa de las Palmas (Todos Santos-Nuestra Señora del Pilar).

Situación actual:

Como fue señalado, la misión también tuvo dos lugares de fundación. En el primer lugar se encuentran aún en la actualidad ruinas de piedra que indican la configuración de la topografía original. Lo que se estima que haya sido la iglesia de la misión, con el portal orientado hacia la bahía, conserva hasta nuestros días una parte importante de ruinas de los muros periféricos con una altura promedio de un metro – un metro y medio. En los siglos pasados, esa parte fue víctima de buscadores de tesoros.

El segundo lugar de la misión se conoce hoy como La Pasión. La planta delimitada por una base de piedra, está reducida a un rectángulo con restos de un muro en el medio, que separa el espacio de dos viviendas.

Estancia de los misioneros:

Karel Neumayer (1707–1764), en el año 1750.

6. Misión San Ignacio de Kadakaamán (1728–1840)

Ubicación:

El lugar donde estuvo construida la misión San Ignacio, se encuentra a 102 kms al noreste de la misión Santa Rosalía de Mulegé. Fue descubierto por Francisco María Píccolo el 19 de noviembre de 1716. La misión en sí fue fundada siete años después. El papel decisivo lo jugaron los jesuitas Juan Bautista Luyando (1700–1757) y Sebastián de Sistiaga (1684–1756). Gracias a los canales de irrigación, se daba el cultivo de trigo, dátiles, vid, y otros productos agrícolas. La construcción de la iglesia de piedra fue iniciada por Fernando Consag (1703–1759), pero la terminó Juan Crisóstomo Gómez ya después de la expulsión de los jesuitas, en el año 1786. Una epidemia de peste en el año 1729 y las inundaciones de 1750, 1761 y 1770 ocasionaron una disminución de la población india, que contaba con 750 personas en 1745, en 1762, con 800 y en 1768, con 750.

Actualmente, la misión se encuentra en el centro de la villa San Ignacio, a la distancia de aprox. 23 kms de la autopista transpeninsular.

Situación actual:

La villa constituye una verdadera oasis de tranquilidad, protegida por las montañas, con un río que corre por su periferia y un palmar. San Ignacio, al igual que Santa Rosalía de Mulegé, San Javier y Loreto pertenecen al grupo poco numeroso de misiones, cuya arquitectura se ha conservado en buen estado. En la actualidad, algunas edificaciones de finca están ocupadas por los habitantes de la villa que han llevado a cabo diferentes modificaciones constructivas. Otra parte está administrada por el cura de la iglesia.

Hasta la actualidad se ha conservado la mayoría de edificaciones originales de la misión, incluyendo la iglesia, el campanario, la estatua de San Ignacio, el pulpito de madera y el altar dorado con ocho cuadros (óleo sobre el lienzo), todo del siglo XVIII.

Estancia de los misioneros:

Johann Xaver Bischoff (1710–1786), en el año 1752.

7. Misión Estero de Las Palmas de San José del Cabo Añuití (1730–1840)

Ubicación:

La misión San José del Cabo se encontraba 50 kilómetros al sur de la misión Santiago de los Curas, en la costa de la Bahía de California. El lugar para su fundación fue seleccionado en 1730 por el visitador José de Echeverría y el fray Nicolás Tamaral. La propia misión fue fundada por Tamaral en el mismo año. Desde el inicio, su desarrollo fue acompañado de graves complicaciones. Primero fue el levantamiento indio que estalló en el año 1734 y condujo a la muerte de Tamaral. Posteriormente, la región fue azotada por una ola de epidemias en los años 1742, 1744, 1748 y 1769, como consecuencia de las cuales el número de habitantes bajó bruscamente, hasta que la población indígena estuvo cerca de desaparición. En el año 1762, en la misión vivía no más que un centenar de habitantes y siete años después, aún ese número mínimo se redujo a la mitad. La misión quedó abandonada temporalmente y no fue renovada hasta después de 1799.

Situación actual:

La misión tiene dos lugares de fundación: el primero, temporal, en San José Viejo, y el segundo, el permanente, en San José del Cabo.

Los restos de las edificaciones del primer lugar, en el territorio de San José Viejo, un pueblo situado 5 kms al norte del actual San José del Cabo, se encuentran – según referencias de los habitantes locales – en los terrenos de la hacienda de la familia Márquez que habita una casa de adobe construida sobre los cimientos del antiguo edificio de la misión. Aún menos se puede decir sobre el segundo lugar. Posiblemente se encontraba en la parte marginal de la actual ciudad San José del

Cabo, en la costa de la bahía. Mas de las edificaciones no se ha conservado ni un solo rastro.

Estancia de los misioneros:

Karel Neumayer (1710–1764), en los años 1748 y 1751.

Ignac Tirsch (1733–1781), en los años 1761–1767.

8. Misión Santa Rosa de las Palmas (Todos Santos, 1733–1840)

Ubicación:

Santa Rosa, actualmente Todos Santos, se encuentra situada en las costas del Pacífico, 82 kms al sur de la Paz. La misión fue fundada en 1733 por Sigismundo Taraval (1700–1763), otra vez a cuenta del marques de Villapiente, en honor de su cuñada, Doña Rosa de la Peña. También en el caso de esa misión, un levantamiento indio obligó al misionero a refugiarse en la isla Espíritu Santo. La misión destruida fue renovada en 1735, nunca alcanzó la importancia comparable con las demás misiones y el número de sus habitantes fue disminuyendo. Abandonada la misión Nuestra Señora del Pilar de la Paz en 1749 y trasladados sus habitantes a la misión Santa Rosa, la misma recibió el nombre Nuestra Señora del Pilar.

Situación actual:

También esa misión tiene dos lugares de fundación. El primero está situado al oeste de la actual villa Todos Santos y fue objeto de tantos cambios, que sus muros originales han desaparecido completamente. Sobre los mismos fue erigida la torre de la iglesia actual que no guarda ninguna similitud con la arquitectura misionera original. En el lado occidental se le unen casas habitadas.

El segundo lugar, llamado Todos Santos, situado en una pequeña colina de la colonia Santa Rosa, 2 kms al norte del primer lugar, conserva restos de los cimientos de la edificación original, parte de la cual fue utilizada para la construcción de una pequeña iglesia. Los restos de la iglesia están encerrados en parte en la casa de Ernesto Núñez. El padre de Ernesto Núñez informó que aún en el año 1921, los muros de la misión conservaban su altura original y que la planta tenía forma de la letra L.

Estancia de los misioneros:

Johann Xaver Bischoff (1710–1786).

Karel Neumayer (1710–1764), en los años 1755 y 1764.

9. Misión San Luis Gonzaga Chiriyáqui (1740–1768)

Ubicación:

El lugar está situado 70 kms de la Ciudad Constitución, 28 kms al oeste de la misión Nuestra Señora de los Dolores del Sur. Originalmente, fue fundada en 1721 por Clemente Guillén en calidad de visitación, más tarde, Lambert Hostel agregó la misión. Entre las otras visitaciones había una denominada San Juan Nepomuceno. Al igual que en las demás misiones jesuíticas en California, una red de canales de irrigación facilitaba el cultivo de cebada, vid, dátiles y caña de azúcar etc. La iglesia de piedra fue construida en 1751 por Juan Jacobo Baegert. En 1745, la población india contaba con 310 individuos, en 1752, eran 360, en 1768, 310. Baegert describió la vida en la misión en *Nachrichten von der Amerikanischen Halbinsel Californien*, en forma de una carta dirigida al hermano Stanislav, fechada 11 de septiembre de 1752, publicada en 1773 en Mannheim.

Situación actual:

El complejo de la misión incluye la iglesia, los restos de edificios de finca y una parte del posterior cementerio. Se ha conservado en muy buen estado hasta nuestros días.

Estancia de los misioneros:

Johann Xaver Bischoff (1710–1786) entre los años 1746–1750.

10. Misión Santa Gertrudis (1752–1822)

Ubicación:

Santa Gertrudis se encuentra 33 kms de El Arco y 89 kms al norte de la misión San Ignacio de Kadakaamán. El lugar fue descubierto 22 de mayo de 1751 por Ferdinando Consag y denominado La Piedad. Los edificios fueron construidos bajo la supervisión del fray Sebastián Sistiaga y Andrés Comanjí, un indio ciego bautizado. Gracias a un lago artificial y los canales de irrigación, fue posible cultivar trigo, olivas, higos, dátiles y otros. La misión dotada inicialmente por los recursos que habían sobrado de la misión abandonada San José del Cabo, y denominada por el fundador, el misionero alemán Georg (Jorge) Retz (1717–1773) – Santa Gertrudis (15 de julio de 1752). Retz inició la construcción de la iglesia de piedra, la cual, sin embargo, no fue terminada hasta 1796. Gracias a su posición aislada, la misión no padecía mucho de epidemias y en 1768 contaba con 1 000 habitantes.

Situación actual:

Santa Gertrudis y San Francisco de Borja son las únicas misiones construidas de piedra, por eso se han conservado hasta nuestra época en el estado más

completo de todo el Estado de Baja California. Sin embargo, aún en la década del setenta, Santa Gertrudis se encontraba en un estado de deterioro progresivo. En la actualidad se está llevando a cabo una reconstrucción exitosa. Se han conservado dos campanas del año 1739, con dos inscripciones Señor San Ynasio y Santa Marya Madalena.

Estancia de los misioneros:

Václav Link (1736–1797), en el año 1762.

11. Misión San Francisco Borja (1762–1818)

Ubicación:

San Francisco de Borja se encuentra 102 kms al noroeste de la misión Santa Gertrudis, en proximidades del lago Adac. El lugar fue descubierto por Georg Retz en el año 1758. El 27 de agosto de 1759, Retz inició la construcción de canales de irrigación y capilla de adobe. Luego, gracias a los recursos donados por Doña María de Borja, duquesa de Béjar y Gandía, el 10 de septiembre fue constituida la misión por Václav Link. Fue construido todo un complejo de casas de adobe, al igual que una iglesia que posteriormente desapareció. En el año 1763, se encontraban bajo la jurisdicción de la misión 2 059 personas, en el año 1770, en la propia misión vivían 115 personas.

Situación actual:

Las circunstancias históricas indican la posibilidad de tres construcciones en el mismo lugar. La primera pudiera responder a la fundación jesuítica con una casa de adobe, la segunda, pudiera ser un edificio construido asimismo de adobe a la llegada de los dominicos, y la tercera, de piedra, conservada hasta la actualidad.

Estancia de los misioneros.

Václav Link (1736–1797), en los años 1762 y 1766.

IV. Lista de abreviaturas

AGI, Sevilla = Archivo de Indias, Sevilla
AGN, Mexiko = Archivo General de la Nación, Ciudad de México
APCNS, La Paz = Archivo Parroquial de la Catedral de Nuestra Señora de la Paz,
Mexiko
BCEHMC, Méxiko = Biblioteca del Centro de Estudios de Historia de Mexico,
Condumex, Ciudad de México
BN, Madrid = Biblioteca Nacional, Madrid
BN, Praga = Biblioteca Nacional, Praga

BNC, Roma = Biblioteca Nazionale Centrale Vittorio Emmanuele II., Roma
BNJM, Havana = Biblioteca Nacional José Martí, La Habana

V. Bibliografía:

- Eligio Moisés CORONADO, *Descripción e inventarios de las misiones de Baja California Sur*, México 1994.
- Marco DÍAZ, *Arquitectura en el desierto: Misiones jesuita en Baja California*, México 1986.
- Robert H. JACKSON, *The Spanish Missions of Baja California*, New York – London 1991.
- Oldřich KAŠPAR – Anna FECHTNEROVÁ, *Nombres Checos y Moravos en un Manuscrito habanero de fines del siglo XVIII*, Santiago 59, 1985, pp. 9–18.
- José LUIS – Aguilar MARCO et al., *Misiones en la Península de Baja California*, México 1991.
- Oldřich KAŠPAR, *Životopis olomouckého rodáka Antonína Tempise v rukopisné kronice Miguela del Barco dochované v Národní knihovně v Římě (Biografía del oriundo de Olmutz, Antonio Tempis, en la crónica manuscrita de Miguel del Barco, conservada en la Biblioteca Nacional de Roma)*, Ročenka Státního okresního archivu v Olomouci 4, 1995, s. 93–99.
- Museo – Biblioteca de ultramar en Madrid. Catálogo de la Biblioteca*, Madrid 1900, s. 213–214.
- James Donald FRANCEZ, *The Lost Treasures of Baja California. Los Tesoros Perdidos de Baja California*, Luna Printing LLC (USA) 2005.
- Salvador Hinojosa OLIVA, *La arquitectura misional de Baja California Sur*, La Paz (México) 1985.
- Michael W. MATHES, *Las Misiones de Baja California. The Mision of Baja California 1683–1849. Una reseña historico-fotográfica – An Historical-Photographic Survey*, La Paz (México) 1997.
- Barbara Meyer de STINGLHAMER, *Arte Sacro en Baja California Sur. Siglos XVII – XIX. Objetos de Culto y documentos*, México 2001.
- Charles W. POLZER, *Rules and Precepts of the Jesuit Missions of Northwestern New Spain*, Tucson (USA) 1976.
- Robert M. QUIN, *La Arquitectura y el Arte en la Época colonial en Baja California Sur*, Tucson (USA) 1981.

Zuzana ČEVELOVÁ

Modlitební knihy jako pramen k obrazu zbožnosti a genderovým konstruktům 19. století

Modlitební kniha jako pramen a literární útvar byla předmětem zájmu hlavně etnografie, literární vědy a v době konce 19. století také rodící se kulturní historie.¹ Zásadou těchto zájmů, které i nadále pokračují,² byla pozornost věnována zejména ručně psaným modlitebním knihám z lidového prostředí, které se v našich fondech dochovaly v hojné míře. Nově se pozornost obrací i na tištěnou produkci, na problematiku utváření modlitební knihy a osobnost Martina z Kochemu³ a také na nakladatele či knihkupce 19. století.⁴ Nové vydání *Velkého života*⁵ Martina z Kochemu dokazuje, že modlitební kniha a navazující literární prameny vybízejí k novému zhodnocení pohledem kulturní historie a k hledání zaniklé každodennosti a mentality.

¹ Srov. Václav VANĚK, *Modlitby našeho lidu*, Český lid 3, 1894, s. 46; J. MATĚJKA, *Malované modlitební knížky z XVIII. a ze začátku XIX. století*, Český lid 3, 1894, s. 1; František RACEK, *O malovaných modlitebních knihách jihočeských*, Český lid 10, 1901, s. 26–30; Čeněk ZÍBRT, *Výzdoba východočeských psaných modliteb*, Český lid 20, 1911, s. 71–88; ale také Jitka STAŇKOVÁ, *Lidové umění z Čech, Moravy a Slezska*, Praha 1987.

² Srov. Jan POŠ, *Růžová zahrádka (Psané a zdobené lidové modlitby z let 1750–1850)*, Český lid 4, 1993, s. 265–291; Markéta HOLUBOVÁ, „*Duchovní pokládek duše křesťanské*“ aneb *Co vyprávějí rukopisné modlitební knížky 18. a 19. století*, Kuděj 2, 2001, s. 33–41; Lenka BARUČÁKOVÁ, *Vnější forma a význam rukopisů 17. až 19. století Moravské zemské knihovny v Brně*. URL: <<http://dig.vkol.cz/konf/05ref15/kr15.pdf>> [cit. 11. ledna 2008]; Kolektiv autorů, *Růžová zahrádka. Rukopisné modlitební knihy 18. a 19. století*, Olomouc 2009.

³ Srov. Alexandr STICH, *Dvě benediktinské modlitební knížky z 18. století (Josef Bonaventura Pitr /Piter/ a Aemilian Malha)*, in: Marie BLÁHOVÁ – Ivan HLAVÁČEK (edd.), *Břevnov v českých dějinách*, Praha 1997, s. 73–91; Jan KVAPIL, *Ze zahrádky do zahrady aneb Od Hortulu animae k Štěpné zahradě Martina z Kochemu. Utváření modlitební knihy barokního typu*, Ústí nad Labem 2001.

⁴ Srov. Karel PLETZER, *Landfrasovské náboženské tisky z Jindřichova Hradce*, in: *Tiskárny a tisky 19. století. Sborník příspěvků z celostátní konference pořádané při příležitosti 200. výročí založení jindřichohradecké Landfrassovy tiskárny*, Jindřichův Hradec 1998, s. 54–57.

⁵ Srov. Miloš SLÁDEK (ed.), *Martin z Kochemu, Velký život Pána a Spasitele našeho Krista Ježíše a jeho nejsvětější a nejmilejší matky Marie Panny*, Praha 2007.

Zájem o ručně psané modlitební knihy vedl a vede badatele k jejich systematickému zpracovávání. Méně často se středem badatelského zájmu stávají tištěné modlitební knihy.⁶ Přestože tištěné modlitební knihy 19. století tedy nejsou předmětem systematického zájmu, mohou být v kontextu dalších zdrojů zajímavým pramenem k poznání zbožnosti i genderových konstruktů.

Již předem je třeba konstatovat, že oblast různých stručných i obsáhlejších, starých i nových, původních a překladových modlitebních knih tištěných během 19. století u nás je velmi obsáhlá a dosud nepříliš zmapovaná. Důležitým vodítkem je publikace *Bibliografie české katolické literatury náboženské* (dále jen *Bibliografie*),⁷ ale ani ta si nečiní nárok na úplnost. Některé výtisky v ní nejsou zachyceny, jiné se naopak nacházejí už pouze v této bibliografii a vzhledem ke své povaze drobného, levného a používaného tisku jsou k nalezení jen s velkými obtížemi nebo vůbec. *Bibliografie* uvádí v oddíle *Asketika* (zde jsou zařazeny modlitební knihy a jiné náboženské tisky) přes sto sedmdesát titulů pro *modlitební knihy povšechné*, dalších sto padesát titulů modlitebních knih ke speciálním pobožnostem, pouze třicet devět pro *muže, jinochy a studující* a šedesát jedna položek *pro pohlaví ženské*.⁸ V několika málo případech se jednotliví autoři opakují, ale počet se naopak rozrůstá mnohačetnými vydáními některých titulů, především nejžádanějších *Nebekličů*.⁹

Samostatné téma tvoří tiskárny a knihtiskaři, kteří se zabývali vydáváním náboženské literatury. V 1. polovině 19. století patřila mezi nejdůležitější vydavatele náboženské literatury rodina Pospíšilů z Hradce Králové a Prahy a Landfrasova tiskárna v Jindřichově Hradci, jejichž produkce se dostala i na Moravu. Od 80. let se jim stala značnou konkurencí Steinbrenerova tiskárna ve Vimperku.¹⁰ Důležité postavení měli také další soukromí nakladatelé v Praze či Olomouci, koncem století se asi nejvýznamnějším vydavatelem náboženské literatury pro katolíky stalo Dědictví svatojánské v Praze.¹¹ Ve fondech našich muzejních, klášterních a vědeckých knihoven se nacházejí zachovalé tištěné i ručně psané modlitební knihy z rozmanitých zdrojů, které jsou dokladem soudobého náboženského myšlení, ale také zdrojem pro výzkum vývoje pravopisu, jazyka, výtvarného cítění, okrajově také z hlediska obsahu.

Modlitební knihy procházejí v 19. století velkou proměnou, ale tuto vývojovou změnu nelze postihnout žádnou běžně užívanou periodizací, kterou užíváme

⁶ Několik studií z pera bohemistů je přece jen k dispozici (práce již zmiňovaného Alexandra Sticha, Jana Kvapila a edice modlitební knihy Martina z Kochemu od kolektivu autorů pod vedením Miloše Sládka – viz citace č. 3 a 5).

⁷ Srov. Antonín PODLAHA, *Bibliografie české katolické literatury náboženské*, Praha 1918–1923.

⁸ Srov. Tamtéž, s. 79 nn.

⁹ Název původní modlitební knihy Martina z Kochemu (*Nebeklič*) se v průběhu 19. století přenesl jako název pro modlitební knihu jako takovou, proto se v tiscích jméno autora neuvádělo (viz dále).

¹⁰ Srov. K. PLETZER, *Landfrasovské náboženské tisky*, s. 54.

¹¹ Srov. Tamtéž, s. 54; Jaromír JEDLIČKA, *Soupis tisků Jana Hostivíta Pospíšila*, Hradec Králové 1970.

při pojmu „dlouhé“ 19. století. Po celou dobu, tedy už od počátku 19. století, vedle sebe existují různé typy modlitebních knih. Modlitební knihy tzv. barokního typu doprovázejí věřící až do konce 19. století, naopak modernější modlitební knihy (hlavně ve smyslu přehlednější, prosté „sporných“ modliteb) se objevují nejpozději ve 30. letech 19. století. Jedná se v obojím případě jak o produkci domácí, tak i o produkci překladovou. V některých případech se překladatelé jen volně inspiroují předlohou nebo vybírají modlitby z různých modlitebních knih (bez udání původu) a komponují je s vlastním komentářem do „nové“ práce.¹² Tyto invence jsou pro tento druh literatury během 19. století běžné a nelze je chápat jako plagiát. Naopak jsou vedeny snahou přiblížit domácímu čtenáři „to nejlepší“ ze zahraniční produkce. U tisků z 19. století je proto také důležité, pokud je to možné, sledovat překladatele a celé pozadí tvorby překladu, případně úprav pro opakovaná vydání (příkladem vývoje jsou např. tzv. berlínky).¹³ Až na výjimky jsou autory modlitebních knih kněží, původně řádoví, postupně i světští, a to samozřejmě i u modlitebních knih pro ženy, kterých je značný počet. Ženy se autorkami nebo překladatelkami modlitebních knih stávaly jen výjimečně – jedná se o Magdalenu Dobromilu Rettigovou a Josefu Pedálovou.¹⁴

Modlitební kniha je svébytným literárním žánrem, jehož masový rozmach je především důsledkem reformace, a to nejen v rámci katolické církve, ale i u luteránů (autorem první modlitební knihy je sám Martin Luther).¹⁵ I „dlouhého“ 19. století se dotýká modlitební kniha tzv. barokního typu, která se v Evropě a v Čechách rozšířila během 17. a následujících století a která nese několik významných znaků. Navazuje na středověké modlitební knihy, např. na spisy mystiček Hildegardy z Bingenu, Mechtildy z Hackebornu a Gertrudy z Helfty.¹⁶ Jejich texty přepracoval kapucín Martin z Kochemu v modlitební knihu, která se v průběhu

¹² Srov. komponovanou modlitební knihu tvořenou překlady (původ neuvádí) a vlastní invencí vydala Magdalena Dobromila Rettigová, svou práci komentuje v úvodu knihy. Srov. Magdalena Dobromila RETTIGOVÁ, *Křesťanka vzývající Boha aneb Kniha modlitební pro nábožné pohlaví ženské*, Hradec Králové 1827 (druhé vydání 1840).

¹³ Jedná se o modlitební knihu *Obět před Bohem*, b. m. a b. d. (vyšlo několik vydání, přesný počet nezjištěn), která byla i s chybami značně rozšířená, opravené vydání vyšlo znovu čtyřikrát. Srov. Jan Alois DREML, *Pravá obět před Bohem*, Praha 1866³; *Katolické modlitební knížky z Berlína*, Časopis katolického duchovenstva (dále ČKD), 1860, č. 2, s. 144–145; A. PODLAHA, *Bibliografie*, s. 82.

¹⁴ Srov. M. D. RETTIGOVÁ, *Křesťanka vzývající Boha*; Josefa PEDÁLOVÁ, *Chlebové posvátní aneb Svaté prosby a vzdychání k Hospodinu Bohu ve jménu Pána Ježíše, ke všelikým časům, příležitostem a potřebám obecným i obzvláštním spořádané*, Praha 1826 (pravděpodobně druhé vydání); Josefa Pedálová (1780–1831), alžbětinka, česká spisovatelka, publikovala také pod pseudonymy Marie Antonie a Dobrovlastka, autorka sentimentálních povídek a duchovních rozjímání pro dívky. Ve svých pracích prezentovala dobrou úroveň češtiny, čímž přispěla ke zdárnému procesu utváření české jazykové kultury. Stýkala se s českými vlastenci, např. s Františkem Ladislavem Čelakovským. Srov. *Ottův slovník naučný XIX*, Praha 1902, s. 391–392.

¹⁵ Srov. Josef HOFER – Karl RAHNER (Hg.), *Lexikon für Theologie und Kirche 4*, Freiburg im Breisgau 1960, s. 551–553 (heslo Gebetsbuch).

¹⁶ Srov. Ján LETZ, *Mystičky Západu. Inšpirácia pre kresťanskú filozofiu a teológiu*, Prešov 2002, s. 48–53, 88–92.

17. a 18. století velmi rozšířila a vstoupila i do 19. století.¹⁷ Období a proces přerodu středověké modlitební knihy v modlitební knihu tzv. barokního typu zpracoval na příkladu *Zahrádky duše* a *Štěpné zahrady Martina z Kochemu* citovaný Jan Kvapil.

U modlitebních knih se jedná o žánr, jehož těžiště spočívá v „rozjímání“, preferuje dialogickou formu (modlitba má být prožívána jako rozhovor, ve kterém je Bůh aktivním partnerem). Čtenář se modlí v duchu, modlitbu zniterňuje a tím se snaží své prožívání zintenzívnit. Texty se snaží vnést prvky mystické zkušenosti mezi širší obyvatelstvo z nižších sociálních vrstev. Konečně právě věřící z nižších sociálních vrstev jsou nejdůležitějšími adresáty pro autory této literatury, protože převládal názor, že tito lidé jsou schopni autentičtějšího duchovního zážitku než osoby z vyšších kruhů. Způsob používání jazyka v modlitební knize se natolik odrazil v psychice mnoha generací, že kontinuálně přetrval nejméně do 1. poloviny 19. století. Podle Alexandra Sticha je to jedno z hlavních pojmů k udržení jazykové kontinuity s dobou 17. a 18. století – s dobou baroka.¹⁸ Modlitební kniha byla ústředním literárním proudem minimálně tři staletí, na její vliv navazuje i řada autorů „dlouhého“ 19. století.

Martin z Kochemu a Johann Hauber

Kapucín Martin z Kochemu je v současné české společnosti neznámým autorem, přesto u nás patří mezi nejpřekládanější spisovatele všech dob.¹⁹ Osobnost Martina z Kochemu,²⁰ jeho literární dílo a vliv v Čechách se těší pozornosti historiků i lingvistů už delší dobu. Zájem nyní vyvrcholil novým vydáním *Velkého života* – velkého vyprávění dějin spásy zasazeného do biblických reálií a doprovázené celou řadou tematických modliteb. Mezi modlitebními knihami Martina z Kochemu zaujímají nejdůležitější postavení *Nebekliče*. Ačkoliv tato modlitební kniha vznikla v době baroka, zůstává také symbolem 19. století. Struktura *Nebekličů* se stala vzorem modlitební knihy jako takové.²¹ Pozdější produkce tedy přejímá nejen název knihy, ale i obsah a tvoří jakýsi „střední proud“. I ve výrazně odlišných modlitebních knihách z 2. poloviny 19. století, které se obracejí k určitým „stavům“ (např. dívkám), najdeme návaznost na původní „kochemovskou“ strukturu. Vývoj modlitební knihy během 19. století je patrný hlavně v jejím uspo-

¹⁷ Srov. J. KVAPIL, *Ze zahrádky do zahrady*, s. 8. V 19. století toto téma zpracovali další autoři, srov. P. PELIKOVSKÝ, *Dvou svatých sester Gertrudy a Mechtildy modlitby*, Praha b. d.

¹⁸ Srov. A. STICH, *Dvě benediktinské modlicí knížky*, s. 75–76.

¹⁹ Srov. M. SLÁDEK (ed.), *Martin Z Kochemu*, s. 8 (předmluva Miloše Sládka).

²⁰ Martin z Kochemu (Martin von Cochem) (1634–1712), kapucín, autor náboženské literatury a modlitebních knih, celkem téměř sedmdesát titulů, jeho práce jsou vydávány až do 20. století (*Velký život* vyšel asi ve dvou stech šedesáti vydáních). Několik let strávil Martin z Kochemu také v Praze. Srov. Josef HOFER – Karl RAHNER (Hg.), *Lexikon für Theologie und Kirche* 7, Freiburg im Breisgau 1962, s. 115 (heslo Martin Linius v. Cochem).

²¹ Srov. Titíž (Hg.), *Lexikon für Theologie und Kirche* 4, s. 551 nn.

řádání, také v modlitbách jako takových, proto je užitečné sledovat proměny obsahů modlitebních knih. V 19. století totiž vedle sebe stojí starší modlitební knihy tzv. barokního typu a nové modlitební knihy vzniklé v době osvícenství. Tyto kladou do centra úctu k Ježíši Kristu, ubývá modliteb ke svatým, Panně Marii, odpustkových modliteb, dlouhých litaní a poučení o modlitbách a výchovných pasáží. Tato poučení zmizela na konci 18. století i z *Nebekličů* Martina z Kochemu, i když struktura zůstala. Představitelem nové modlitební knihy je v našem prostředí např. Karel z Eckartshausenu.²²

Modlitební knihy Martina z Kochemu se těší zájmu badatelů patrně také proto, že *Nebeklič* (v různých formách) se v Čechách dočkal přes dvě stě vydání a to pod různými názvy – *Nebeklič*, *Malý nebeklič*, *Malý zlatý nebeklič*, *Pravý zlatý nebeklič*, *Poloviční nebeklič*, *Celý nebeklič* apod.²³ Autorství je tradičně připisováno Martinovi z Kochemu, ale podle jiných badatelů také Jiřímu Plachému.²⁴ Nejdelší kontinuitu ve vydávání této modlitební knihy zaznamenáváme v Jindřichově Hradci, v tiskárně rodiny Landfrassů. Přestože se jedná o knihu, která vznikla v 17. století, zůstává důležitým katolickým náboženským symbolem i o dvě staletí později.

U Martina z Kochemu se setkáváme se strukturou modliteb, které se snaží postihnout všechny oblasti lidského života. Modlitby doprovázejí cyklus dne, cyklus liturgického roku a mši svatou, následují modlitby specializovaných pobožností a modlitby k různým příležitostem a stavům atd. S tímto základním členěním se pak setkáváme prakticky u všech modlitebních knih, i když se jednotlivé kapitoly mohou rozsahem lišit, případně přibývají další kapitoly nebo poučení.

Na příkladu *Polovičního nebekliče* se můžeme podrobněji seznámit s obsahem průměrné katolické modlitební knihy „dlouhého“ 19. století.²⁵ Struktura

²² Srov. J. KVAPIL, *Ze zahrádky do zahrady*, s. 25; Karel z ECKARTSHAUSENU, *Bůh jest nejčistší láska*, Jindřichův Hradec b. d. *Bibliografie* tuto modlitební knihu neuvádí.

²³ Srov. *Nebeklič neb vroucné katolické modlitby na šestnáct dílů rozvržené... k obzvláštnímu užívání a potěšení pobožného ženského pohlaví*, Jindřichův Hradec 1810; *Poloviční nebeklič obsahující pobožné modlitby křesťanského katolického náboženstva... pro osobu ženskou*, Jindřichův Hradec 1862; *Malý nebeklič obsahující pobožné modlitby křesťanského katolického náboženství*, Jindřichův Hradec 1815; *Malý zlatý nebeklič obsahující pobožné modlitby křesťanskokatolického náboženství... pro osobu ženskou*, Jindřichův Hradec 1796; *Pravý zlatý nebeklič. Úplné modlitby křesťanského katolického náboženstva*, Jindřichův Hradec b. d. (2. polovina 19. století); *Celý nebeklič aneb Vroucné katolické modlitby na šestnáct dílů rozvržené... k obzvláštnímu užívání pobožného ženského pohlaví*, Jindřichův Hradec 1835. Všechny tyto exempláře jsou uloženy ve fondech Muzea Jindřichova Hradce; *Zlatý Nebeklič*, Litomyšl 1833.

²⁴ Základní informace o Martinovi z Kochemu, *Nebekličích*, nejistém autorství (Kochem versus Plachý), vše ve vztahu k jindřichohradecké tiskárně, čerpám z diplomové práce k tomuto tématu (za laskavé zapůjčení vděčím Štěpánce Běhalové z Muzea Jindřichův Hradec). Srov. Ludmila PLACHÁ, *Barokní literatura v tiscích Landfrassovy tiskárny*, České Budějovice b. d., s. 13–14 (diplomová práce). *Bibliografie* uvádí jako autora Jiřího Plachého, srov. A. PODLAHA, *Bibliografie*, s. 79. K tématu také Josef VAŠICA, *České literární baroko*, Praha 1995, s. 161–174.

²⁵ Srov. *Poloviční nebeklič*, Jindřichův Hradec 1828. Ani v tomto nebekliču už není uváděn Martin z Kochemu jako autor (viz výše), konkrétně tento *Nebeklič* je uložen ve fondu Vědecké knihovny Olomouc a byl používán. Jistě stojí za povšimnutí, o které pasáže se jedná.

a typické prvky této knihy vyniknou ve srovnání s jinou modlitební knihou, např. s oblíbenými modlitebními knihami Johanna Haubera.²⁶ *Domácí poklad bohabojné rodiny* od Johanna Haubera je modlitební knihou, která stojí na pomezí. Využívá osvědčené struktury, ale liší se jazykem, který užívá. Nenaladí čtenáře k rozjímání tolik jako *Nebekliče* a navíc vyžaduje čtenáře více vzdělané ve víře.²⁷

Hlavní ideou *Nebekličů* je obsáhnout všechny druhy modliteb ke všem příležitostem, se kterými se mohl křesťan setkat nebo které patřily k jeho náboženským povinnostem (mše svatá). Také chce respektovat životní cyklus jednotlivce. V tomto bodě bývá (ne vždy) rozdíl v knížkách pro jednotlivá pohlaví – pro ženy bývá zařazena modlitba panny, nevěsty, novomanželky, těhotné ženy, vdovy. Modlitby pro muže jsou zastoupeny v modlitbách obou manželů za živnost apod. Důležitý je také moment narození a smrti nebo změny stavu, které modlitební knihy, včetně *Nebekličů*, také zohledňují.

Všechny životní události měly být včleněny do modlitby, modlitbou zpracovány, vysvětleny, přiblíženy obyčejnému a nevzdělanému člověku. Tvoří tak páteř lidského života, vysvětlují, motivují k pokání, a tím se v důsledku stávají oním „klíčem do nebe“. Speciálně struktura *Nebekličů* je důkazem, jak úzce byl život člověka spojen s náboženstvím, ať už s institucí církve, tak vlastní privátní formou zbožnosti živenou domácí modlitbou.

Než se seznámíme s jednotlivými oddíly modliteb, je užitečné zmínit, že na začátku *Nebekličů* bývá zařazena tabulka pohyblivých svátků a také seznam křesťanských svátků a světců během roku. Tabulka pohyblivých svátků uvádí pro jednotlivé roky počátek postního období, datum Velikonoc, Letnic, vidíme délku trvání liturgického mezidobí. V případě *Polovičního nebekliče* je tato tabulka určena pro celou 2. čtvrtinu 19. století, což je také dokladem dobového chápání času v delších periodách – konečně modlitební kniha byla dárkem na celý život.

První díl (tj. první kapitola) obsahuje každodenní modlitby, které sledují cyklus dne. Začíná se ranní modlitbou („*pobožná vzdychání při prvním procitnutí ze sna*“),²⁸ dále následuje modlitba při vstávání, oblékání, česání vlasů, pro začátek a konec práce, „*když hodiny bijí*“, k Panně Marii (krátká modlitba přes den), k Anděli strážnému, při klekání ráno, v poledne, večer a modlitba před jídlem. Je pravděpodobné, že lidé uměli tyto modlitby z paměti nebo se je alespoň modlili velmi

²⁶ Johann Michael Hauber (1778–1843), katolický kněz, kazatel, autor náboženské literatury a oblíbených vzdělávacích a modlitebních knih, prakticky celý svůj život působil v Mnichově. Srov. Josef HOFER – Karl RAHNER (Hg.), *Lexikon für Theologie und Kirche* 5, Freiburg 1960, s. 29 (heslo Hauber, Johann Michael).

²⁷ Srov. Johann Michal HAUBER, *Domácí poklad bohabojné rodiny*, Praha 1860. Tento exemplář je k dispozici ve Vědecké knihovně Olomouc, pravděpodobně jako jeden z mála. Počet vydání není jasný, *Bibliografie* uvádí jako rok vydání 1863 a také řadu jiných vydání pod pozmeněným názvem a bez uvedení autora zejména jako *Úplná křesťansko-katolická modlitební kniha pro ženské pohlaví*, Hradec Králové 1863²; *Úplná modlitební kniha pro osobu ženskou*, Praha 1865⁵; *Modlitební kniha ku vzdělání katolických křesťanů obojího pohlaví*, Praha 1854 (následuje dalších osm vydání). Srov. A. PODLAHA, *Bibliografie*, s. 79–80, 123.

²⁸ Srov. *Poloviční nebeklič*, s. 1.

často, stránky bývají v této části velmi ohmatané. Modlitby jsou krátké a rytmické, navíc jsou velmi hustě proloženy modlitbami Otčenáš a Zdrávas Maria, které se cyklicky opakují. Kapitola pokračuje večerními modlitbami (zpytování svědomí, poděkování, prosba za odpuštění, předsevzetí – touha po vyvarování se všech hříchů) zakončenými modlitbou k Bohu, Panně Marii a svatým za ochranu v noci (doslova „za uchránění od hříchu v noci“).²⁹

Díl druhý (tedy druhá kapitola) obsahuje modlitby při mši svaté s důrazem na přiblížení Kristovy oběti analogicky k úkonům kněze. Tato část má taktéž viditelně používané stránky, jedná se tedy o používaného modlitebního průvodce liturgií. Za povšimnutí stojí, že úvodní modlitba je psána v ženském rodě – tedy určena ženě, ve shodě s celým záměrem knihy, i když to přímo nestojí na titulní straně. Při vstupu do kostela se má věřící pokřizovat vodou z kropenky: „Pokropíš mne Pane zropem, a očištěna budu: / obmejž mne, a nad jiný zbělena budu.“³⁰

Modlitby pokračují v rytmu církevních úkonů, na počátku mše svaté se začíná modlitbou vyznání hříchů. Vývoj této modlitby (postupné zkracování, zjednodušení jazyka) se zdá být dobrou analogií s vývojem modlitební knihy jako takové. Uvádíme tři varianty této modlitby, první je z *Polovičního nebeklíče*, následována *Hauberovými modlitbami* a nakonec současná podoba této modlitby.³¹ Už v druhé modlitbě je vidět posun v jazyce i spiritualitě. Hauberovy modlitební knihy jsou celkově náročnější, ne nadarmo jsou určeny vzdělaným čtenářkám. Zatímco v první, starší modlitbě věřící oslovuje výhradně Boha, Pannu Marii, případně svatě, v druhé modlitbě je zmiňováno i přítomné společenství církve v osobě kněze a hlavně v přítomných věřících. Nicméně se zdá, že modlitby ze starších *Nebekličů* byly užívanější a oblíbenější. Svědčí o tom především počet vydání *Nebekličů* i během 19. století, kterého žádná jiná modlitební kniha nedosáhla.

²⁹ Srov. *Poloviční nebeklič*, s. 20.

³⁰ Srov. Tamtéž, s. 25.

³¹ Znění modlitby vyznání hříchů z *Polovičního nebeklíče* je následující: „O Bože, všeho smilování Pane! / Připomínám sobě na tvá otcovské lásky a milosrdenství plná slova: / že nechceš smrti hříšníka, ale aby se obrátil a živ byl. / Protož já bídna hříšnice z gruntu srdce mého k tobě se obracím, / slzavě vzdychám a žalostně želim, / že jsem kdy tvou svrchovanou dobrotu a velebnost tak nevázně hněvala. / Vyznávám před tebou, a přede všemi svatými, / že jsem příliš hřešila, myšlením, slovem a skutkem: / má vina, má vina má největší vina! / Protož co nejpokorněji prosím blahoslavenou Pannu Marii, / svatého Michala, svatého Jana Křtitele, / svatých apoštolů Petra a Pavla, a všech svatých, / aby se za mne přimlouvali u tebe Pana Boha našeho.“ (*Poloviční nebeklič*, s. 29–31.)

Druhý typ: „Všemohoucí Otče! Před tebou, přede všemi Svatými, / před knězem u oltáře a před tímto shromážděním věřících, / vyznávám s lítostí, že veliká – / ach preveliká hříšnice jsem. / Proto biji se v hříšné srdce své (...) / řkouc ponížene s ním: ‚Ó Pane, buď milostiv mně / bídne hříšnici!‘“ (Josef A. ŠRŮTEK, *Hauberovy modlitby pro vzdělané paní a panny*, Hradec Králové 1864, s. 56.)

Nakonec současná podoba modlitby: „Vyznávám se všemohoucímu Bohu a vám všem, / že často hřeším, myšlením, slovy i skutky a nekonám, co mám konat: / je to má vina, má veliká vina. Proto prosím Matku Boží, Pannu Marii, / všechny anděle a svaté i vás, bratři a sestry, / abyste se za mě u Boha přimlouvali.“ (Ladislav SIMAJCHL a kol., *Kancionál. Společný zpěvník českých a moravských diecézí*, Praha 1995, s. 53.)

V průběhu mše svaté, když kněz po proměňování přijímá tělo Páně, lid (žena) se modlí: „*Pane, nejsem hodná, abys všel pod střechu mou, / ale toliko rci slovem, a bude uzdravena duše má.*“ Jedná se o oblíbenou krátkou modlitbu, jejíž současná podoba zní: „*Pane, nezasloužím si, abys ke mě přišel, / ale řekni jen slovo, a má duše bude uzdravena.*“

Podobnost slov, kterými jsme spojeni s našimi předky, je až zarážející. Na druhou stranu *Poloviční nebeklič* či obecněji *Nebekliče* jsou každodenní záležitostí běžného katolíka. Modlitby jsou hluboce zakořeněny, jak je patrné z jejich dikce, která přetrvala do současnosti. Je znát, že mnohá slovní spojení (konstrukce) přijímá i Hauber. Johann Hauber se snaží o sofistikovanější formu, která ale v některých místech postrádá „ducha“. Jeho knihy jsou už kompendia na vyšší úrovni s úvody k jednotlivým pasážím, které přibližují laikům určité základy spirituality, používá hojně latinských liturgických termínů. Především jeho *Domácí poklad bohabojné rodiny* je určen vzdělanému čtenáři.

Nebekliče postupují systematicky, vysvětlují, uvádějí strukturu, přidávají komentáře. Zejména struktura mše svaté je vysvětlena podrobněji, což je jistě reziduuum doby baroka, kdy to věřící, jen velmi málo vzdělaní v liturgice, potřebovali. Struktura mše svaté tedy zůstává standardní součástí *Nebekličů* i v 19. století, věřící stále potřebovali oporu při orientaci v liturgii. Když se tedy lid modlí: „*Pane, nejsem hodná, abys všel pod střechu mou, / ale toliko rci slovem, a bude uzdravena duše má,*“ následuje kratičké poučení: „*Na to pak vzbud' v sobě srdečnou žádost, sama také tělo Páně přijímat, / jestli ne skutečně, aspoň duchovně.*“³²

V každém případě účastnit se mše svaté znamená v soudobém jazyku i praxi „slyšet“ mši svatou. Důležitá je přítomnost věřících při liturgii, nikoliv jejich aktivní účast ve společenství, kterou po zásluze vyzdvihl II. vatikánský koncil i reformou liturgie.³³ *Nebekliče* obsahují i modlitby pro případ, že se věřící nemůže z nějakého důvodu dostavit na mši svatou do kostela. Zahrnují ve velké míře soukromou modlitbu, Johann Hauber dokonce uvádí celou „zástupnou“ bohoslužbu pro tento případ pod názvem *Mše domácí*, což je zkomponovaný sled modliteb k této příležitosti.³⁴

Třetí kapitolu tvoří modlitby před a po zpovědi. Zdá se, že tento oddíl *Polovičního nebekliče* byl zřídka kdy využíván, podobně jako následující a logicky navazující část modliteb před a po přijímání. O čem to vypovídá? Přestože římskokatolická církev tolik doporučuje pravidelnou zpověď (častěji než jednou ročně), věřící jsou zřejmě opačného názoru, respektive můžeme se domnívat, že ke zpovědi šel průměrný věřící opravdu jen jednou do roka. Nevypráví o tom pouze *Poloviční nebeklič* z olomouckého fondu, ale prakticky každá používaná modlitební kniha z několika desítek, do kterých bylo možné nahlédnout v jiných fondech. Po-

³² Srov. *Poloviční nebeklič*, s. 52.

³³ Viz Konstituce o posvátné liturgii *Sacrosanctum Concilium*; srov. *Dokumenty II. vatikánského koncilu*, Praha 1995, s. 125 nn.

³⁴ Srov. J. M. HAUBER, *Domácí poklad bohabojné rodiny*, s. 52–56.

užívané jsou prakticky vždy totožné oddíly – modlitby během dne, mariánské modlitby a modlitby k ostatním světcům a příležitostné modlitby.

Mezi modlitbami ke zpovědi je sice krátké poučení o podmínkách platnosti svátosti smíření (modlitební kniha hraje také roli lidového katechismu), ale lid zůstal zřejmě nepoučen o základní poučce morální teologie, kterou zde, i když se za celá staletí nezměnila, pro jistotu také uvádíme. Informuje o podmínkách platné zpovědi – jde o dokonalé zpytování svědomí, vzbuzení opravdové lítosti, vyznání hříchů a předsevzetí pro změnu.³⁵ Ke všem těmto třem podmínkám jsou připojeny modlitby a jako povzbuzení a protiváha modlitby inspirované třemi božskými ctnostmi – vírou, nadějí, láskou.³⁶

Následující části (čtvrtá až šestá kapitola) jsou v *Polovičním nebeklíči* čtenářem prakticky netknuté. Tvoří je už zmíněné modlitby při a po přijímání, modlitby k Nejsvětější svátosti a modlitby k Nejsvětější trojici. Teprve až v sedmém oddíle nastává obrat, protože *litanie ke jménu Ježíš, rozjímání nad umučením Páně* jsou v *Polovičním nebeklíči* konečně používané, a to zejména první *litanie ke jménu Ježíš*, které byly asi využívány při adoraci. Stejně tak následující rozjímání nad umučením Páně v patnácti rozjímáních, které ovšem nekorespondují s křížovou cestou, jak by se mohlo zdát, i když nalezneme některé shodné obrazy.

Prakticky nejužívanější částí *Polovičního nebeklíče* jsou modlitby k Panně Marii (osmý oddíl) spolu s „žalmy“ k Panně Marii, pravidelně užívanou částí. Jsou to komponované modlitby, které by odpovídaly soudobému názvu „pobožné vzdychání“.

Poslední čtyři oddíly (devátá až dvanáctá část) tvoří modlitby pro slavnosti během roku, modlitby k různým životním příležitostem, hodinky za mrtvé a písně. Tzv. „*modlitby na věroční slavnosti*“ se vztahují k době adventní a Vánocům, na Hromnice (neboli svátek Očišťování Panny Marie), dále jsou zde každodenní modlitby v postři, kde jsou vloženy tzv. žalmy. Nejedná se o starozákonní žalmy, ale kající modlitby tematicky odpovídající danému období. Ke každému žalmu je připojena modlitba proti jednomu ze smrtelných hříchů (modlitba proti pýše, lakomství, obžerství, smilstvu, hněvu, proti závisti a lenosti). Následují modlitby na jednotlivé liturgické svátky v roce – na Květnou neděli, Zelený čtvrtek, Velký pátek, při navštívení Božího hrobu (sobota), na Velikonoce, Nanebevstoupení Páně, Letnice, na Boží Tělo a velký oddíl patřící modlitbám k jednotlivým světcům.

V *Polovičním nebeklíči* se pozornost věnuje těmto světcům (respektive svátkům) a patřičným modlitbám: na den sv. Marka aneb na křížové dny, při procesii křížových dní, na den sv. Filipa a Jakuba, na den Nalezení sv. Kříže, na den sv. Petra a Pavla, Navštívení Panny Marie, sv. Prokopa, sv. Maří Magdalény, sv. Ja-

³⁵ Srov. *Katechismus katolické církve*, Praha 1995, s. 371 nn.

³⁶ Modlitbu k Bohu jako lásce uvádíme pro zajímavost jako příklad vřelého emocionálního vyjadřování: „*Láska / Já tebe miluji z gruntu srdce svého / a z celé duše své nade všechno, / ó láska má a Bože můj, / nejen proto, žes ty můj stvořitel, / vykupitel a štědrý dárce, / ale že sám v sobě neskončeně dobrý, laskavý, / ano pouhá dobrota vši lásky a / milování nejhodnější Bůh jsi. / Pane, rozmnož mou lásku.*“ (*Poloviční nebeklíč*, s. 64–65.)

kuba apoštola, sv. Anny, den slavnosti Porcinkule, sv. Vavřince, Nanebevzetí Panny Marie, sv. Bartoloměje, sv. Anděla strážného, Narození Panny Marie, sv. Matouše, sv. Václava, sv. Michala archanděla, den sv. Šimona a Judy, na Všechny Svaté, sv. Martina, sv. Ondřeje, sv. Štěpána mučedníka, sv. Jana Evangelisty, sv. Vojtěcha, sv. Víta – abychom jmenovali ty nejdůležitější. Následují smíšené modlitby – zahrnuty jsou jak biblické postavy, tak novodobí světci – sv. Jan Nepomucký, sv. František z Pauli, sv. Antonín Paduánský, sv. Ignác (z Loyoly), sv. František Xaverský a konečně také litanie ke všem svatým. I na těchto modlitbách je znát duch hlubokého spirituálního ponoření.

V rámci desátého oddílu se asi nejvíce ukazuje dobový kolorit, každodennost i mentalita. Za co se lidé chtějí a potřebují nejvíce modlit? Za odvrácení bouřky i za déšť, za zmírnění hladu, za úrodu, v době moru a nemoci, při nemoci dobytka, za „osvícení“ myslí. Pak následují modlitby různých „stavů“ – modlitba panny, nevěsty, manželů za živnost, vdovy, těhotné ženy, ženy při úvodu a modlitby za nemocné.³⁷ Tato pasáž je poměrně důležitá, protože se především zde odráží, jestli se jedná o celý *Nebeklič*, nebo jiné zkrácené varianty.

Naproti tomu Johann Hauber v *Domácím pokladu bohabojné rodiny* přejímá koncept doprovázení věřícího ve všech okamžicích života a jeho modlitební kniha je ještě obsáhlejší než *Poloviční nebeklič*. Stále preferuje domácí osobní modlitbu a předkládá proto velký počet modliteb, ale jedná se o modlitební knihu pro vzdělané a informované čtenáře, která už vše detailně nevysvětluje. Je klasicky rozdělena do dvanácti částí a značná část je ještě věnována výročním slavnostem či mariánským pobožnostem.

U modlitebních knih je důležitý výběr modliteb v oblasti „modliteb pro různé příležitosti nebo stavy“. Modlitby poukazují na špatné vlastnosti člověka – pýchu, smilstvo, nestřídmost, obžerství, závist, nenávisť, pobožnůstkářství nebo pověry. U modlitebních knih je užitečné sledovat, vsunuje-li autor mezi modlitby také rozjímání nebo katechismové poučky, jaký používá jazyk, jsou-li důležité emoce, duchovní zážitek nebo třeba věcná správnost či dokonce latinské termíny, koho chce modlitební kniha oslovit. Dále je-li autorem přímo věnována některému „stavu“ (ženám, jinochům, vojákům), nebo to odhadujeme podle obsahu, či je určena oběma pohlavím – jsou tam pak skutečně obě pohlaví v modlitbách zastoupena? Modlitební knihy mívají také různý rozsah; někdy je to objemné kompendium, jindy příručka do kapsy vhodná do kostela nebo se jedná o průměrný typ vázaný v kůži, což je nejčastější vnější podoba *Nebekličů*. Je modlitební kniha knihou k modlení, nebo nepostradatelný, ale bezúčelný doplněk?³⁸

V případě *Domácího pokladu bohabojné rodiny* nechybí část s modlitbami pro ženy. Ostatně tato kapitola není vynechána nikdy, zejména pokud se jedná o modlitební knihu pro ženy. Modlitbu při volení stavu, modlitbu panny, těhotné

³⁷ O důležitosti těchto témat srov. Jean DELUMEAU, *Hřích a strach. Pocit viny na evropském Západě ve 13. až 18. století*, Praha 1998.

³⁸ O modlitebních knihách jako artefaktu srov. J. STAŇKOVÁ, *Lidové umění z Čech, Moravy a Slezska*, s. 139–146.

ženy, ženy při úvodu, matky a vdovy lze najít prakticky v každé modlitební knize. Další rozšíření o modlitbu světské a duchovní panny, nevěsty před sňatkem a po sňatku, modlitbu za šťastný porod najdeme jen v některých.

Některé modlitební knihy neoslovují (v některých vydáních) speciálně ani jedno pohlaví, např. barokní modlitební kniha (kontinuálně tištěná i během 19. století) *Pět červených korálů*,³⁹ nebo titul vyšel pro obě pohlaví, ale jedinou změnou je příslušný rod, modlitby se neodlišují v žádném bodě a jsou naprosto totožné. Jiné modlitební knihy jsou určeny oběma pohlavím, i když to přímo neříkají.⁴⁰

Podle Marie-Elisabeth Ducreux je rozlišování modlitebních knih pro jedno či druhé pohlaví typické pro katolické prostředí. Pro 18. století je typické vydávání stejného titulu modlitební knihy s dedikací jak pro muže, tak pro ženy, tak pro obě pohlaví. Hlavním rozdílem je přizpůsobení jazyka čtenáři (formulace rodu), nikoliv nastolení jiného typu zbožnosti. Některé modlitební knihy, především *Nebekliče* a *Pět červených korálů*, jsou vydávány ve větší míře pro ženy.⁴¹ Tak vstoupí i do 19. století.

Mezi modlitební knihy, které by bylo dobré stručně představit, patří i modlitební knihy od Jiljího Jaise, Alfonse Stelziga, Aleše Pařízka, Josefa Škody a dalších, které se vyskytovaly na tehdejší knižní trhu. Samozřejmě se jedná o pouhý zlomek z celkové produkce. Klíčů k výběru pro představení bylo několik, především dostupnost v některém z našich knihovnických fondů, i když samozřejmě všechny možnosti nebyly vyčerpány. Dále hrála roli dedikace autora modlitební knihy některému „stavu“ (ženám, dívkám, mladým mužům) a vzájemná doporučení nebo komentáře, které na tu či onu modlitební knihu poukazovaly, zejména v *Časopise katolického duchovenstva* nebo v modlitebních knihách navzájem. V některých případech byla důležitá i publicita autora.

³⁹ Srov. *Pět červených korálů... pro obě pohlaví*, Litomyšl 1817; *Pět červených korálů... pro osobu ženskou*, Jindřichův Hradec 1849. *Bibliografie* zaznamenávají vydání pod názvem *Patro červených korálů... pro osobu ženskou*, Jindřichův Hradec 1826 (další vydání 1830, 1833, 1836).

⁴⁰ Jde o modlitební knihy Aleše Pařízka a Jiljího Jaise.

⁴¹ Srov. Marie-Elisabeth DUCREUX, *Männerbücher und Frauenbücher. Bücher für Männer und für Frauen. Überlegungen zur Andachtsliteratur des 18. Jahrhunderts in Böhmen*, in: Edith SAUER (Hg.), *Die Religion der Geschlechter. Historische Aspekte religiöser Mentalität*, Wien 1995 (= L'homme), s. 156.

Jiljí Jais – návod na dobré křesťanství⁴²

Benediktin Ägidius Jais, v Čechách známý jako Jiljí Jais,⁴³ působil na přelomu 18. a 19. století v Salzburku a jeho okolí na významných církevních postech, ale zůstal stále ve styku s běžnou pastoračí. Ať už jako rektor univerzity, nebo jako duchovní pastýř chápal svou práci jako poslání pomáhat a vést své „ovečky“ ke spáse nejen udílením svátostí, ale i osobními rozhovory. Žil a psal jako osvícenský kněz, kladl důraz na osobní zbožnost, a proto také na svátost smíření. Byl vyhledávaným zpovědníkem a osobně pokládal své poslání zpovědníka za nejdůležitější. Nic neponechával náhodě a zcela v duchu osvícenských pastoračních příruček si o své farnosti vedl „knihu duší“, jakési „svědomí farnosti“, seznam farníků s reflexí jejich vzájemných vztahů.⁴⁴ Jeho modlitební kniha proto odpovídá potřebám věřících konce 18. století. Jiljí Jais čerpá jako snad nikdo jiný přímo ze své čtyřicetileté zkušenosti zpovědníka, kněze a duchovního rádce. Kniha obsahuje nejen modlitby, ale i výchovná a morální poučení a dalo by se říci i povzbuzení, která otevírají některé kapitoly. Jazyk je duchovní, ale svěží a stručný. Používá krátké věty a krátké myšlenky. Přestože považuje za důležité upozorňovat na chyby a hříchy, formuluje pozitivně a povzbudivě tak, jako by v jeho očích každá životní situace měla řešení v důvěrné modlitbě k Bohu, v odevzdání se a naději, že i špatné vlastnosti a objektivní viny člověka mohou být uzdraveny.

Modlitební kniha *Dobré símě v dobrou zemi* vyšla nejméně jedenáctkrát německy, po roce 1800 také česky⁴⁵ a je jednou ze svébytných modlitebních knih, která sice dodržuje základní strukturu (začíná modlitbami během dne a končí písněmi a lidovými lékařskými radami),⁴⁶ ale je doplněna zcela konkrétními radami jak se modlit, pracovat, žít v rodině i mezi ostatními lidmi. K tomu přidává autor výběr různých doporučení (každé má délku asi jedné věty), která tvoří soubory přibližně o třiceti položkách. Tento stručný společenský katechismus je vybrán ze známých výroků evangelíí a listů apoštolů. Modlitební kniha je psána v mužském rodě (což je obvyklé pro modlitební knihy pro obě pohlaví), ale autor ji skutečně

⁴² Modlitební knihy Jiljího Jaise a Aleše Pařízka byly představeny také v samostatné doplněné studii. Srov. Zuzana ČEVELOVÁ, *Dobré símě v dobrou zemi. Aleš Pařízek, Jiljí Jais a jejich modlitební knihy z počátku 19. století*, Historie – Otázky – Problémy 1, 2009, č. 2.

⁴³ Jiljí Jais (Ägidius Jais) (1750–1822), benediktin, na kněze vysvěcen 1776, působil jako gymnasiální profesor v Salzburku, poté jako novicmistr, jako profesor pastorální a morální teologie a také jako rektor na univerzitě v Salzburku. Proslavil se hlavně důležitými průkopnickými pracemi z oblasti pastorální teologie – *Bemerkungen über die Seelsorge* a *Das wichtigste für Eltern, Lehrer und Seelsorger* (1786), která je významná kvůli osvícenské sexuální pedagogice pro učitele, již zde nastínil. Srov. J. HOFER – K. RAHNER (Hg.), *Lexikon für Theologie und Kirche 5*, s. 858 (heslo Jais, Ägidius).

⁴⁴ Jiljí Jais jako zajímavá osobnost doby osvícenství, zpovědník a duchovní pastýř srov. Elizabeth STELZHAMMER, *Der Seelsorger als Volksaufklärer. Zur gesellschaftlichen Funktion von Religion und Seelsorge in deutscher Volksaufklärung am Beispiel Aegedius Jais (1750–1822)*, Wien 2001 (Diplomarbeit).

⁴⁵ Srov. Jiljí JAIS, *Dobré símě v dobrou zemi*, Praha 1813, s. 5 (předmluva).

⁴⁶ Srov. Tamtéž, (obsah).

věnoval oběma pohlavím a také k oběma pohlavím přistupuje stejně. Najdou se sice určitá genderová specifika – se ženami je spojována cudnost jako nejdůležitější vlastnost, s muži bohužel riziko alkoholismu a hráčství.⁴⁷ Ale v pocitu zodpovědnosti (či viny, chceme-li) a povinnosti pokání a nápravy hříchů jsou si obě pohlaví rovna, a tak k nim i autor přistupuje.

Podobně jako v *Nebekličích* rozvíjí autor jednotlivé modlitby velmi citlivě. Jiljí Jais je, spolu se svým českým překladatelem Josefem Rautenkrancem, precizní v postihnutí lidské psychiky a jejích specifických temných zákoutí. Ve schopnosti přesně označit různé rizikové chování, vlastnosti, uvažování, problémy lidských vztahů i mezi nejbližšími autor dokonce *Nebekliče* předčil. Modlitby jsou často koncipovány takovým způsobem, aby takticky upozorňovaly na skryté špatné vlastnosti či skutky, které nemají být nikdy úmyslně zanedbány ani přehlédnuty. V tomto aspektu je modlitební kniha pastoraisty Jiljího Jaise nedostihná. Na tuto tendenci upozorňovat na lidské slabosti a hříchy v modlitbách tak, aby je věřící neustále promýšlel, přiznával se k nim a denně prosil Boha za odpuštění, upozornila také Marie-Elisabeth Ducreux ve své studii o barokních modlitebních knihách. Prakticky všechny modlitební knihy, které autorka zmiňuje, se tiskly po celé 19. století.⁴⁸

Aleš Pařízek – katecheta učí lid

Další zajímavou modlitební knihu napsal a ve 20. letech 19. století vydal Aleš Pařízek,⁴⁹ ředitel hlavní vzorné (normální) školy na Malé Straně v Praze a zakladatel katechetiky u nás. Jeho předchozí pokus sestavit stručnou modlitební knihu pro ženy a pro muže *Jádro křesťanské pobožnosti* nebyl ničím výjimečný. Modlitební knihy byly příliš stručné, neobsahovaly žádné specifické modlitby pro muže nebo ženy a zcela se shodovaly nejen názvem a počtem stran, ale i umístěním modliteb na stránce. Jediným rozdílem bylo rozlišení jazyka dle ženského a mužského rodu.⁵⁰

⁴⁷ Modlitby pro muže a pro dívky na tyto problémy poukazují. Srov. Jiljí JAIS, *Dobré símě v dobrou zemi*, s. 253–260 (*Modlitba ctnostného mládence*).

⁴⁸ Marie-Elisabeth Ducreux připisuje zmiňovanou vlastnost zejména Kochemovým *Nebekličům*, mezi další autorkou zmiňované modlitební knihy patří *Pět červených korálů* či modlitby svaté Gertrudy a Mechtildy (k tomu viz dále). Srov. M.-E. DUCREUX, *Männerbücher und Frauenbücher*, s. 153–165.

⁴⁹ Aleš Vincenc Pařízek (1748–1822), osvícenský kněz a pedagog, ovlivněný reformátorem tehdejšího školství Ferdinandem Kindermannem. Důležité jsou jeho práce z oblasti pedagogiky, katechetiky a homiletiky, ovlivnil nejednu kněžskou generaci (vyučoval katechetice). Srov. *Ottův slovník naučný XIX*, s. 229. Více ve vztahu k výuce katechismu Zuzana ČEVELOVÁ, *Výuka katechismu v 1. polovině 19. století*, in: Martina HALÍŘOVÁ (ed.), *Od početí ke školní brašně*. Sborník z odborného semináře konaného 29. – 30. května 2008 ve Východočeském muzeu v Pardubicích, Pardubice 2008, s. 75–79.

⁵⁰ Srov. Aleš PAŘÍZEK, *Jádro křesťanské pobožnosti k každodennímu užívání pro katolické křesťany, na větším díle z nejlepších modlicích knih vybrané od Aleše Pařízka pro osobu ženskou*, Praha

Další modlitební kniha *Katolické rozjímání a modlitby pro ženské* je o poznání zajímavější.⁵¹ Už první pohled na seznam modliteb napovídá, že *Katolické rozjímání* je specificky ženská modlitební kniha víc než kterákoliv jiná. Mnohem větší prostor dává modlitbám pro ženy a podobně jako Jiljí Jais představuje žádoucí ženské ctnosti a očekávané vlastnosti, tentokrát v heslech, tj. přímo v názvech modliteb, které jsou ranními rozjímáními. Sleduje život ženy od chvíle, kdy za sebe jako dívka přebírá zodpovědnost – modlí se sama. Pak může přemýšlet o postavení ženy, o svém stavu a jeho povinnostech, pracovitosti, využívání času, starosti o zdraví a krásu, o zbožnosti i pobožnůstkařství či o zachovávání dobré pověsti ženského pohlaví. Dívky mají přemýšlet hlavně o zbožnosti, čistotě a utvářet si správné představy o manželství. Vdané ženy, jejichž představy už dávno nahradila realita, se modlí za vytrvání v povinnostech svého stavu, za manžela a jeho pochopení. Doporučení pro kněze či kázání z tohoto období často zdůrazňují, že manželství je náročnou záležitostí, kde se má počítat s utrpením – katolická církev v tomto smyslu upozorňuje na skutečné motivy sňatku. Aleš Pařízek vzal tento aspekt v potaz a povzbuzuje ženy modlitbou s názvem *V trpkostech stavu manželského*, která stojí hned vedle modlitby za manžela.⁵² Reflexe tohoto typu (možnost nešťastného manželství) se v modlitebních knihách vyskytuje zřídka. Specialitou Pařízkova *Katolického rozjímání a modliteb pro ženské* je velkorosý prostor věnovaný všem těmto „ženským“ modlitbám na úkor běžné struktury. Tradičním modlitbám během dne, během mše svaté, modlitbám k Panně Marii je dán minimální prostor, modlitby ke svatým patronům chybějí úplně. Podobně jako Jiljí Jais chce Aleš Pařízek ukázat nejen, jak se má žena modlit, ale i jak má žít. Jeho modlitební či spíše výchovná kniha je v každém případě zcela ojedinělým zástupcem tohoto typu literatury reprezentující domácí prostředí, i když Aleš Pařízek komunikoval po celý svůj život převážně německy.

Karel z Eckartshausenu – import osvícenství

Zajímavým reprezentantem překladové literatury je vedle autorů Johanna Haubera, Jiljího Jaise a Martina z Kochemu rozsahem drobná modlitební kniha *Bůh jest nejčistší láska*⁵³ od Karla z Eckartshausenu, osvícence a literáta.⁵⁴ Už na

1812. Varianta pro muže Týž, *Jádro křesťanské pobožnosti k každodennímu užívání pro katolické křesťany, na větším díle z nejlepších modlitvic knih vybrané od Aleše Pařízka pro osobu mužskou*, Praha 1812. Obě mají pouhých 118 stran.

⁵¹ Srov. Aleš PAŘÍZEK, *Katolické rozjímání a modlitby pro ženské*, Praha 1822. *Bibliografie Pařízkovy modlitební knihy nezmiňuje, až na modlitební knihu pro děti Aleš PAŘÍZEK, Modlitby pro děti*, [Klatovy 1783, Praha 1811², Praha 1833³], s. 124.

⁵² Srov. Týž, *Katolické rozjímání a modlitby pro ženské*, s. 267.

⁵³ Srov. Karel z ECKARTSHAUSENU, *Bůh jest nejčistší láska*, Jindřichův Hradec b. d. (1. pol. 19. století).

⁵⁴ Karl z Eckartshausenu (Karl von Eckartshausen) (1752–1803), osvícenský filosof, básník a mystik. Jeho práce o theosofii, kabale, náboženství či křesťanském osvícenství byly překládány a čteny po

první pohled jsou zřejmé značné rozdíly v koncepci jeho modlitební knihy v porovnání s klasickou strukturou modlitební knihy tzv. barokního typu. Struktura je velmi zjednodušená, začíná se sice ranní modlitbou, pak ale jako by autor koncentroval všechny náboženské úkony (jindy rozdělené do kapitol – tedy jakoby do celého roku) do jediné kapitoly – jediného dne. Jako by to byl výsek jednoho svátečního dne, např. o Velikonocích nebo některého z hlavních svátků. Věřící absolvuje zpověď, přijímání, je přítomný na mši svaté, modlí se při kázání a pomodlí se také za své přátele a dobrodince. Domů z kostela se vrací přes hřbitov a vzpomene na své blízké zemřelé. Když se odpoledne chýlí k večeru, nastává znovu čas modlitby, rodiče se modlí za své děti, manželé za sebe navzájem. I osvícenský racionalismus připouští respekt k přírodním živlům, to je zřejmě důvod, proč nechybí modlitba pro případ bouřky. K večeru patří ještě rozjímání o smrti a závěrečná večerní modlitba. Tím se uzavírá den v životě katolického křesťana a také první část modlitební knihy.

Osvícenskému duchu odpovídá jedno výraznější zacílení teologického tématu modliteb autora na rozjímání o Bohu. Čtenář rozjímá o Bohu Stvořiteli a jeho vlastnostech, o jménu Pána Ježíše a také rozjímá o Boží lásce k člověku. Toto téma se odráží i v celém názvu knihy – *Bůh jest nejčistší láska*. Jindy rozvinuté mariánské modlitby jsou minimalizovány prakticky jen na loretánskou litanii, podobně je to i s modlitbami ke svatým. Závěr tvoří několik písní.

Celá koncepce se vyznačuje střídmostí a jednoznačně chce být jednoduchá, praktická, prostá všech rozvětvených témat. Ve srovnání s květnatou skladbou modlitebních knih Martina z Kochemu je velmi stručná a téměř bezvýhradně dodržuje schéma – jedno téma rovná se jedna modlitba. Kde jsou v Kochemově díle celé kapitoly, je u Karla z Eckartshausenu modlitba jediná. Stručný přístup této modlitební knihy si ale rozhodně našel svůj okruh čtenářů.⁵⁵

Modlitební kniha je určena oběma pohlavím, aniž by to ovšem autor považoval za nutné výslovně uvádět v záhlaví knihy. Zajímavostí zůstávají dvě drobnosti. Především dvě modlitby položené vedle sebe – modlitba manželky a modlitba manžela, což není zcela obvyklé. V ostatních modlitebních knihách se manželé modlí společně nebo se modlí jen manželka a podle pohlaví jsou modlitby rozdělené jen pro svobodné – např. v *Nebekličích* nebo v knize *Dobré símě v dobrou zemi*.

celé Evropě, podobně jako jeho literární práce. Modlitební kniha *Bůh je nejčistší láska* vyšla pod názvem *Gott ist die reinste Liebe* v Mnichově roku 1791. Srov. URL: <http://www.xs4all.nl/~bph/c/p/h/bel_16.html> [cit. 17. února 2009].

⁵⁵ Modlitební kniha *Bůh je nejčistší láska* od Karla z Eckartshausenu vyšla mnohokrát nejen v Bavorsku, ale hned několikrát i v Čechách, např. vydání z Jindřichova Hradce b. d., druhé opravené vydání (přeložil František Tomsa) z Hradce Králové 1821. Srov. J. JEDLIČKA, *Soupis tisků Jana Hostivíta Pospíšila*, s. 187.

Vlivy z východních Čech

Modlitební knihy se po Čechách a Moravě šířily z několika ohnisek. Jedním z nich byly i východní Čechy, např. Hradec Králové, Litomyšl, Kutná Hora nebo Koclířov, podle toho, jestli uvažujeme o nakladatelích, nebo autorech. Kazatel a kněz v Kutné Hoře Josef Škoda napsal modlitební knihu pro blíže nespecifikovaný okruh katolických dívek, kterým poskytoval své duchovní vedení.⁵⁶ Jde o jednu z mála modlitebních knih, která vzniká jako odpověď na specifickou situaci v jedné farnosti, respektive kolem jedné konkrétní kněžské osobnosti. Josef Škoda si pravděpodobně nedělal ambice oslovit zásadně širší okruh čtenářek, než na který sám působil. Jeho modlitební – také by se dalo říci výchovná – příručka byla vydána tzv. „pro vnitřní potřebu“, ovšem tištěná verze původně soukromých pastoračních poznámek je pozdvihla na úroveň literatury.

Panna ve své důstojnosti od Josefa Škody není modlitební knihou v pravém slova smyslu, ale drobný výchovný spis kombinovaný s modlitbami. Modlitby, pokud jsou obsaženy, mají charakter krátkého stručného rozjímání nad předchozím tématem. Celá kniha je rozdělena do třinácti kapitol, ve kterých čtenářky rozjímají nad zbožností, vhodném dívčím vzděláváním či oděvu, o vhodných ženských vlastnostech (pracovitosti, dobročinnosti, střídmosti, čistotě apod.), na závěr také o „volení stavu“, typickém tématu snad všech modlitebních a výchovných knih. Autor vlastně předkládá stručné shrnutí představ, jak by měla vypadat a jednat katolická dívka 1. poloviny 19. století v prostředí malého města. Ke všeobecným požadavkům přináší konkrétní rady, jak se chovat, kdy se modlit a kdy pracovat, kam chodit, koho navštěvovat, čeho se vyvarovat. Knihu Josefa Škody můžeme považovat za jakýsi přírůbek běžné modlitební knihy, se kterou autor vlastně počítá, že ji dívky doma mají a používají. *Panna ve své důstojnosti* je shrnutím rad, které autor dívkám předával osobně a zažíval, jak sám přiznává, nejedno příkoří kvůli svým pastoračním snahám.⁵⁷

O několik let dříve napsala svoji modlitební knihu *Křestanka vzývající Boha*⁵⁸ také Magdalena Dobromila Rettigová.⁵⁹ S Josefem Škodou ji spojuje společný zájem – dobře vychovat alespoň mladé dívky ze svého okolí, na které má

⁵⁶ Srov. Josef ŠKODA, *Panna ve své důstojnosti čili pravidla života nábožné panny*, Praha 1840. *Bibliografie* modlitební knihu Josefa Škody neuvádí.

⁵⁷ Srov. Tamtéž, s. 11.

⁵⁸ Srov. M. D. RETTIGOVÁ, *Křestanka vzývající Boha aneb Kniha modlitební pro nábožné pohlaví ženské*, Hradec Králové 1827 (1840²). Informace o vydání viz A. PODLAHA, *Bibliografie*, s. 123.

⁵⁹ Magdalena Dobromila Rettigová (1785–1845), česká spisovatelka, autorka známých kuchařských knih *Domáci kuchařka*; *Kafíčko a vše, co je sladkého*; *Mladá hospodyňka v domácnosti*, vydávaných od dvacátých let 19. století. Propagovala češtinu a výchovně působila na svobodné dívky ve všech městech, kde s manželem Janem Rettigem žili, především v Ústí nad Orlicí, Rychnově nad Kněžnou a nakonec v Litomyšli. Psala také povídky a básně, které publikovala v soudobých českých periodících, zaznamenána je i její modlitební kniha pod názvem *Modlitby katolické pro nábožné pohlaví ženské* (1827). Srov. *Ottův slovník naučný XXI*, Praha 1904, s. 609–610.

vliv; ať už v Ústí nad Orlicí, nebo v Litomyšli. Magdalena Dobromila Rettigová není tak docela autorkou této modlitební knihy, jako spíše překladatelkou s vlastní invencí. Inspirovala se v německých modlitebních knihách, vybrané modlitby přeložila a doplnila vlastními. Rozsahem spíše menší modlitební kniha dodržuje známou strukturu – ranní a večerní modlitby, modlitby pro doprovod liturgie (mše svatě), modlitby ke zpovědi a přijímání, k různým příležitostem, za duše v očistci a za zemřelé. Nechybí část věnovaná Panně Marii a svatým (výběr je charakteristický – Jan Nepomucký, sv. Václav, sv. Anna, sv. Marie Magdaléna). Autorka zařadila i všeobecnou modlitbu ke sv. patronce – každá čtenářka si doplní patřičné jméno podle vlastní potřeby. Specificky ženské modlitby zastupuje rozjímání nad povoláním ženy, modlitba křesťanské hospodyně, křesťanské matky a křesťanské panny. Příjemně plynoucí čeština i zajímavá zamyšlení a souvislosti prozrazují přínos Magdaleny Dobromily Rettigové jako autorky, nejen jako překladatelky.⁶⁰ Její modlitební kniha nicméně patří k margináliím, které měly pravděpodobně vliv jen v bezprostředním okolí, s rozšířením např. *Nebekličů* se nedá srovnávat. Nicméně jedná se o modlitební knihu, která reaguje na potřeby vyrůstající z aktuální situace, a za povšimnutí jistě stojí, že se jedná o jeden z mála případů, kdy je autorkou modlitební knihy žena (dokonce manželka a matka), a nikoli kněz.

Zajímavým příkladem modlitební knihy, která už je produktem 19. století, je *Divotvůrkyně devatenáctého století, svatá Panna a Mučednice Filumena*.⁶¹ Autorem je koclířovský farář Jan Alois Dreml, který pravděpodobně jako první u nás začal propagovat úctu k této světici.⁶² Struktura modlitební knihy je naprosto odlišná právě svým zaměřením na jedinečné téma – úctu ke světici sv. Filoméně.⁶³ Na začátku najdeme její stručný životopis a příběh nalezení ostatků (1802). Důležitou částí knihy jsou příběhy zázraků, které se udály na její přímluvu jak v Itálii, tak

⁶⁰ Jako příklad uvádím jednu z unikátních úvah nad relativností lidského života (ve formě modlitby), čtenářka si na volná místa doplní patřičně letopočty sama. Srov. M. D. RETTIGOVÁ, *Křesťanka vzývající Boha*, s. 12: „Modlitba, kterou se denně modlití máme: / Pane, co jest život člověka, a co jsou léta jeho? / Uplynou co potůček zeleným křovím, / a mizejí co bublinka, aniž památky po nich více... / Po (tu se jmenují léta) ty ses otočila hmotná koule světa! / Okolo lesknoucího se slunce, co cítím, že jsem o Pane! / Co jsem byla, než jsi mne z hluboké noci / do živobytí tohoto povolati ráčil? – / Co jsem před ... byla? Co po...letech budu?“

⁶¹ Srov. Jan Alois DREML, *Divotvůrkyně devatenáctého století, svatá Panna a Mučednice Filumena*, Praha 1874 (1875⁵). *Bibliografie* tuto modlitební knihu neuvádějí.

⁶² Jan Alois Dreml (1821–1875), katolický kněz, autor a překladatel náboženské literatury, vysvěcen 1851, působil ve východních Čechách; nejprve v Koclířově, pak byl děkanem ve Sloupnici u Litomyšle. Překládal i tzv. berlinky, modlitební knihy Ignáce Alfonse Stelziga, zaznamenána je i modlitební kniha *Divotvůrkyně devatenáctého století, svatá Panna a Mučednice Filumena* (celkem šest vydání, poslední údajně 1888), která je přepracovaným překladem. Srov. Antonín PODLAHA (ed.), *Český slovník bohovědný III*, Praha 1926, s. 607.

⁶³ Svatá Filoména (dobově Filuména) patří mezi mučednice raného křesťanství, žila ve 2. nebo 3. století a zemřela, když jí bylo asi čtrnáct let, na následky mučení nařizené císařem Diokleciánem. Její ostatky byly nalezeny v římských katakombách svaté Priscilly v roce 1802, a pak přeneseny do kostela v Mugnanu u Neapole, úcta k ní se zásadně rozvinula během 19. století. Podrobný životopis je součástí modlitební knihy Aloise Dremla. Srov. Antonín PODLAHA (ed.), *Český slovník bohovědný IV*, Praha 1930, s. 123 (heslo Filomena).

také v Čechách. Přínosem této knihy je právě snaha Jana Aloise Dremla zasadit zbožnost do domácího prostředí a přiblížit čtenářkám. Dosáhl toho sbíráním a představením zázraků, které se na přímluvu světice udály už v českém prostředí, převážně ve východních Čechách. Sv. Filoména je prezentována jako patronka porodu, ochránkyně dětí, přímluvkyně v zoufalých situacích, uzdravuje vrozené vady i následky úrazů. Pro Itálii jsou popsány i zázraky vzkříšení mrtvých novorozenců i dospělých. Sv. Filoména navíc zemřela jako mladá dívka-panna, proto je její uctívání i ve východních Čechách úzce propojeno s očekávanou zbožností svobodných dívek, a tato spiritualita je určena především jim.

Druhou část knihy tvoří vlastní pobožnosti – devítidenní pobožnost ke sv. Filoméně, dále obvyklý sled modliteb ranních, večerních, během týdne, před a po zpovědi, před a po přijímání a dokonce znova odpustkové modlitby. Úcta ke sv. Filoméně jako taková nebyla samozřejmě nijak genderově vyhraněna, do Koclířova putovala procesí, kterých se účastnili věřící bez rozdílu pohlaví.⁶⁴ Tato modlitební kniha je zároveň příručkou poutníka za sv. Filoménou, odpovídají tomu např. modlitby před oltářem světice či písně. Ovšem vzhledem k tomu, že se sv. Filoména řadí ke světicím-pannám, vyvíjela se tato specifická úcta se zaměřením na svobodné. Proto i modlitby k různým příležitostem zahrnují *modlitbu panice neb panny* a také návod k zaslíbení panenství na určitý čas Bohu.⁶⁵

Jazyk spolu s obsahem této modlitební knihy velmi příjemně plyne a vtahuje čtenáře přímo do dění koclířovské farnosti kolem poloviny 19. století. Přináší zajímavé poznatky ke každodennosti farní správy, pastoraci, zbožnosti, modlitbě. Svým vznikem a zaměřením se na určitou oblast je výjimečná a doplňuje obraz zbožnosti, který poznáváme díky osvědčeným modlitebním knihám, zejména *Nebekličům*.

Ignác Alfons Stelzig – výchova pro všechny stavy

Misionář Ignác Alfons Stelzig je autorem hned několika misijních modlitebních knih, což jsou modlitební knihy poněkud jiného typu. Jejich hlavním účelem bylo sumarizovat katechetická témata, která se probírala při lidových misiích, a potom k nim poskytnout také základní modlitby.

Vnitřní misie (tj. misie v již křesťanských zemích) byly jednou z forem rekatolizace. Kolem poloviny 18. století začali jezuité prosazovat nový druh misí, tzv. kající misie, později (během 19. století) nazývané lidové. Šlo o speciální druh pastorace, protože do již existujících far s duchovními pastýři přicházeli po předchozím ohlášení na několik dnů až týdnů jezuité, aby kázali, katechizovali, absolvovali s věřícími duchovní cvičení. Na závěr přistupovali věřící ke zpovědi a přijímání. Přes počáteční nedůvěru ze strany vrchnosti i episkopátu byly misie oblíbené

⁶⁴ Srov. Antonín PODLAHA (ed.), *Český slovník bohovědný IV*, s. 127–128.

⁶⁵ Srov. Tamtéž, s. 389–393.

a jako již osvědčený způsob pastorace přešly – po určité odmlce v době josefínských reforem – i do druhé poloviny 19. století, kdy se k jezuitům přidali také redemptoristé (dodnes můžeme u některých kostelů najít misijní kříže z 19. století). Těžiště misii spočívalo ve svátosti smíření. Díky tomu, že věřící měli možnost vyzpovídat se cizímu knězi, došlo k řadě nečekaných obrácení, o čemž svědčí relace misionářů.⁶⁶

Stelzigovy misijní knihy vznikly jako „upomínka na sv. misii“ – to znamená, že jejich účelem je připomínat jejich průběh, opakovat probraná témata, vést k modlitbě a přijímání svátostí. Jeho misijní modlitební knihy nejsou jediné, se kterými se mohl setkat věřící v Čechách během 19. století.⁶⁷ Navíc misie byly vítanou příležitostí, jak (při zpovědi) zjistit, jakou literaturu mají věřící doma. Redemptoristi dokonce vyměňovali vadné modlitební knihy (především tzv. berlínky ve starších vydáních) za schválené.⁶⁸ Situace na trhu s touto literaturou byla velmi nepřehledná, zdaleka ne všechny knihy měly církevní schválení. Zdaleka ne každý titul byl kvalitní a ještě ve 2. polovině 19. století mohly být modlitební knihy plné po-
věr.

To naštěstí neplatí o misijních knihách zkušeného Alfonse Stelziga. Napsal modlitební knihy pro dívky, mladé muže a ženy,⁶⁹ což odpovídá tehdejšímu způsobu vedení lidových misii, tzn. vyučování po stavech (odděleně muži a ženy, svobodní a ženatí).⁷⁰ Stelzigovy misijní knihy rozdělují rozjímání na třicet jedna dní – třicet jedna zastavení nad katolickou věroukou a morálkou. V druhé části knihy přidává autor modlitby, které jsou v podstatě seřazeny podle osvědčeného klíče – začíná se ranní modlitbou, pokračuje se např. modlitbami ke třem Božským osobám, Panně Marii, modlitbou večerní, pak následují modlitby doprovázející mši svatou, zpověď a přijímání. Svůj ohlas zde nachází i úcta k srdci Ježíšovu (typická

⁶⁶ Srov. Rudolf ZUBER, *Osudy moravské církve II*, Olomouc 2003, s. 460–472. K dějinám v 19. století blíže František Xaver KRYŠTŮFEK, *Dějiny církve katolické II*, Praha 1899, s. 96–100.

⁶⁷ Další modlitební knihy jsou recenzovány a tím i podporovány v ČKD, srov. František HAŠEK, *Katolická misionářská knížka*, ČKD, 1887, č. 4, s. 505–506 (recenze).

⁶⁸ Srov. F. S., *Katolické modlitební knížky z Berlína*, ČKD, 1860, č. 2, s. 145.

⁶⁹ Srov. Ignác Alfons STELZIG, *Úvahy pro křesťanské manželky. Upomínka na svatou misii*, Vídeň 1865³ (přeložil Alois Dreml). *Bibliografie* zaznamenává pouze dvě předchozí vydání (Vídeň 1854 a 1855); Ignác Alfons STELZIG, *Úvahy pro křesťanské jinochy. Upomínka na svatou misii*, Vídeň 1858³ (přeložil také Alois Dreml). Některé z předchozích vydání zaznamenává *Bibliografie* jako *Úvahy pro jinochy. Třicet a jedno rozjímání s přidavkem potřebnějších modliteb s písní*, Praha 1853 (upravil František Srdínko). V každém případě můžeme počítat s nejméně třemi vydáními, ať už v Čechách, nebo ve Vídni; Ignác Alfons STELZIG, *Rozjímání pro panny. S přidavkem potřebnějších modliteb a písní*, Praha 1854 (přeložil František Srdínko). *Bibliografie* uvádí další dvě vydání (Praha 1879, 1889) a také souběžné vydání pod názvem Ignác Alfons STELZIG, *Úvahy pro křesťanské panny. Upomínka na svatou misii*, Vídeň 1854 (další vydání 1855², 1858³; přeložil Alois Dreml). Tedy celkem jde nejméně o šest vydání. Informace o vydáních viz A. PODLAHA, *Bibliografie*, s. 121–122.

⁷⁰ Více o misiích, doporučené délce (devět, dvanáct i dvacet dní) a radách pro kněze srov. Antonín HOFFMANN, *Misie světského kněžstva. Příspěvek k oslavě Spasitelově na sklonku století*, ČKD, 1900, č. 1, s. 40–47a č. 2, 107–114.

pro 19. století), modlitby ke svatým (sv. Anně, sv. Josefovi, sv. Bernardovi v modlitební knize pro manželky, sv. Aloisovi z Gonzagy pro mladé muže).

První část knihy má připomenout některé důležité momenty katolické věrouky a morálky či přinést určitá obecná doporučení pro sociální soužití. V tomto bodě se přístup Ignáce Stelziga podobá např. přístupu Jiljího Jaise. V první části rozjímají katolické manželky nad specifickými záležitostmi či úkoly, které jsou chápány jako pro ně typické – nad povinnostmi hospodyně, starostí o čeleď, péčí o děti, ctnostmi domácí paní a nad povinnostmi manželky. Vdané ženy jsou chápány jako „sloupy domácnosti“, proto je důležitý příklad, který dávají ostatním (úvaha nad dobrým a pohoršlivým příkladem). Ignác Alfons Stelzig upozorňuje také přímo na nežádoucí vlastnost žen, kterou by bylo vhodné eliminovat – pomluvy (rozjímání o pomluvách).⁷¹

V *Úvahách pro jinochy* se setkáváme s podobným sledem modliteb v druhé části, nicméně přídatky v podobě modliteb ke sv. Aloisovi z Gonzagy a proti sedmi smrtelným hříchům, kterými se *Úvahy pro jinochy* odlišují, svědčí o tom, že modlitby nejsou vybírány paušálně, ale snaží se respektovat určité pohlaví. Uctívání sv. Aloise Gonzagy je ostatně jednou z typických spiritualit, které se rozvíjely během 19. století.⁷² Alois Gonzaga je chápán jako vzor mladické nevinnosti a zbožnosti – zvláště pro muže. Svůj odraz toto téma nachází i v dalších specializovaných modlitebních knihách.⁷³ Jaká jsou úskalí života mladých mužů podle Ignáce Aloise Stelziga dle témat jeho rozjímání? Mladická povyražení, sklon k nezodpovědnosti (o lehkomyšlnosti a rozpustilosti), alkoholismus, sexuální nezdrženlivost – to jsou problémy spojované s muži, a nejen u Ignáce Stelziga. Na podobné problémy upozorňuje ve své modlitební knize i Jiljí Jais nebo Adolf de Doss, autor jiné výchovné knihy pro mladé muže.⁷⁴ Úvahy o příležitostech k hříchům, uzavírání známostí apod. se vyskytují také, samozřejmě vedle „klasických“ teologických témat. Výrazným prvkem jsou u Ignáce Stelziga rozjímání o účincích pokání a svátosti smíření, protože vykonání zpovědi bylo považováno za centrální bod kajících misí. Naproti tomu modlitební kniha domácí produkce *Poklad svatováclavský. Modlitby jinocha studujícího*⁷⁵ se nevyznačuje ničím obzvlášť výrazným. Kromě krátkých (a vcelku výstižných) morálních poučení před jednotlivými modlitbami sleduje tato modlitební kniha pro studenty středních škol klasickou strukturu.

⁷¹ Srov. I. A. STELZIG, *Úvahy pro křesťanské manželky*, s. 508–511 (obsah).

⁷² Alois Gonzaga (Aloysius z Gonzagy) (1568–1591), jezuita, patron studující mládeže (1605 blahoslaven, 1726 prohlášen za svatého). Srov. Antonín PODLAHA (ed.), *Český slovník bohovědný I*, Praha 1912, s. 318–319 (heslo Alois (Aloysius)).

⁷³ Jan KRBEČ, *Nevinný svatý mládenec Aloysius Gonzaga, patron čistých srdcí*, Olomouc 1896⁹. *Bibliografie* publikací překvapivě neuvádí.

⁷⁴ Srov. Adolf de DOSS, *Myšlenky a rady katolickým křesťanům, zvláště jinochům, na uváženou*, Brno 1886 (přeložil Tomáš Korec). *Bibliografie* publikací uvádí s rokem vydání 1887, pravděpodobně se nejedná o další vydání (srov. A. PODLAHA, *Bibliografie*, s. 121).

⁷⁵ Srov. Václav Antonín MUŽÍK, *Poklad svatováclavský. Modlitby jinocha studujícího*, Praha 1881³. *Bibliografie* uvádí ještě celkem čtyři vydání (Praha 1876, 1878, 1881, 1898).

V podobném duchu jako *Úvahy pro manželky* nebo *Úvahy pro jinochy* jsou koncipována také *Rozjímání pro panny* od Alfonse Stelziga. Typickým tématem rozjímání pro svobodné ženy je otázka panenství, tedy na jedné straně zachování panenství před svatbou, na druhé straně volba panenství na celý život. Panenství je stále chápáno jako větší hodnota než manželství a setkáváme se s ním i v jiných modlitebních a výchovných knihách. I některá další témata jsou typická v literatuře pro dívky – zaměření se na různorodé formy zbožnosti, typické ženské vlastnosti, respektive vlastnosti budoucí hospodyně, matky a manželky (navzdory protěžování trvalého panenského stavu), tzv. povinnosti stavu, které jsou předkládány hlavně ženám. Často se předkládají také různé ženské vzory k uctívání – kromě Panny Marie opět sv. Filoména.

Kromě zmiňovaných modlitebních knih můžeme doplnit např. ještě titul *Kristus a panna*⁷⁶ – další reprezentant modlitebních knih určených přímo dívkám. Autor Angelus Lubojacký⁷⁷ zvolil zajímavý literární způsob – rozjímání nad potřebnými tématy jsou prokládána modlitbami. Kniha tedy není rozdělena na dvě části jako např. u Alfonse Stelziga, ale přístupy se plynule střídají. Podstatnou změnou je dialogická forma, kterou autor pro modlitby zvolil. I přestože v prvním vydání neměla publikace církevní schválení, vysloužila si doporučení redakce Časopisu katolického duchovenstva podobně jako *Sv. Filumena*.⁷⁸ V modlitbách spolu hovoří Pán a Panna, jak napovídá už název modlitební knihy:

„Pán. Dcero má, nežádám od Tebe, abys žila v přísném pokání, v těžké práci, v hladu a žízni, na poušti a v samotě; mohla bys svou slabost a povinnosti stavu svého jako překážku předstíratí (...)

Panna. Jak si mám tedy počínati, abych se Ti líbila, Božský učiteli můj?

Pán. Konej svou modlitbu, svá duchovní cvičení s tichým duchem (...) měj vždy čisté srdce a dobrý úmysl; takto strávíš dobře svůj čas a rozmnožíš své zásluhy.“⁷⁹

⁷⁶ Angelus LUBOJACKÝ, *Kristus a Panna. Úplná rozjímací a modlitební kniha*, Frýdek 1899³, s. 122. *Bibliografie* zaznamenává celkem tři vydání (Praha 1885, Brno 1885, Praha 1900); pravděpodobně tedy dílo *Kristus a panna* vyšlo nejméně čtyřikrát.

⁷⁷ Angelus Lubojacký (1850–1904), katolický kněz, vlastenecký a osvětový pracovník. Byl farářem ve Frýdku a v Místku. Díky pomoci Slezské matice založil ve Frýdku českou školu, založil týdeník *Slezské listy*. Srov. URL: <<http://www.knih-havirov.cz/region/detail.asp?id=806>> [cit. 18. února 2009]

⁷⁸ Srov. Angelus LUBOJACKÝ, *Kristus a Panna. Úplná rozjímací a modlitební kniha*, Praha 1885, ČKD, 1886, č. 5, s. 314–315 (recenze); Jan Alois DREML, *Divotvůrkyně devatenáctého století, svatá Panna a Mučednice Filumena*, Praha 1888 (údajně páté, pravděpodobně spíše šesté vydání). Zpráva o vydání knihy Jan Alois DREML, *Divotvůrkyně devatenáctého století, svatá Panna a Mučednice Filumena*, Praha 1888, ČKD, 1888, č. 3, s. 183 (recenze).

⁷⁹ Srov. A. LUBOJACKÝ, *Kristus a Panna*, s. 193–194.

Reprezentanti Katolické moderny

Dobu konce 19. století uzavírají nové modlitební knihy příslušníků tzv. Katolické moderny.⁸⁰ Bohumil Zahradník-Brodský⁸¹ vydal modlitební knihu pod názvem *V kříži vítězství. Modlitební kniha pro paní a dívky*.⁸² Ačkoli se nacházíme na konci „dlouhého“ 19. století, jako by osvícenský racionalismus sahal až sem, respektive byl v důsledku akceptován. Modlitební kniha Bohumila Brodského je stručná a vyznačuje se zcela jinou strukturou než všechny předchozí příklady. Vyrostá z domácího prostředí, to je její velký přínos, který je znát nejen na výběru písní. Navíc už v sobě zahrnuje modlitební cykly, které právě během „dlouhého“ 19. století našly své pevné místo v katolické spiritualitě – tzn. modlitbu růžence (a její různé formy – růženec radostný, bolestný, slavný) a křížovou cestu. Na druhé straně autor vypustil modlitby k různým světcům (dokonce i národním) a tuto záležitost vyřešil zařazením litaní ke všem svatým a k Panně Marii. Zařazeny jsou i modlitby doprovázející liturgická období a průběh mše svaté. Zpověď a přijímání jsou také stručně vyjádřeny jednou či dvěma modlitbami. Vyzdvihnout je třeba zařazení zpovědního zrcadla, což není automatické a v celé řadě modlitebních knih se vůbec nenachází (*Nebeklíče, Pět červených korálů*). Závěrečnou část modlitební knihy tvoří písně ke mši svaté.

Modlitby ke všeobecným potřebám už nejsou tak obsáhlé jako např. u *Nebeklíčů*. Jako důležité téma, se kterým je třeba se vyrovnávat pomocí modlitby, je chápána nemoc, pokušení k hříchu, dobro rodičů; ze specificky ženských modliteb pak sňatek a ochrana dětí. Vzhledem ke starším modlitebním knihám, které zahrnují modlitbu panny, manželky, matky, vdovy atd., je tento přístup více než stručný, zvláště vzhledem ke skutečnosti, že ji autor věnuje „paním a dívkám“. Konec 19. století se odráží také v zahrnutí takových modliteb, jako je modlitba na počátku občanského roku (což s liturgickým rokem nekoresponduje).

Modlitební kniha *V kříži vítězství* je jedním z příkladů, na kterých lze sledovat posun ve vývoji modlitebních knih během „dlouhého“ 19. století. Zjišťujeme,

⁸⁰ K dějinám reformního katolického hnutí, tzv. Katolické moderny, např. Pavel MAREK, *České schizma. Příspěvek k dějinám reformního hnutí katolického duchovenstva v letech 1917–1924*, Rosice u Brna 2000; Týž, *Církevní krize na počátku první Československé republiky (1918–1924)*, Brno 2005; Týž, *Český katolicismus 1890–1914. Kapitoly z dějin českého katolického tábora na přelomu 19. a 20. století*, Olomouc – Rosice 2003; David FRÝDL, *Reformní náboženské hnutí v počátcích Československé republiky. Snaha o reformu katolicismu v Čechách a na Moravě*, Brno 2001. Literární aspekt hnutí srov. Martin C. PUTNA, *Česká katolická literatura 1848–1918*, Praha 1998.

⁸¹ Bohumil Zahradník-Brodský (1862–1939), katolický kněz a lidový spisovatel, významná osobnost Katolické moderny a Církve československé. K jeho činnosti např. Martin SCHULZE WESSEL, *Tužby katolického duchovenstva a založení Československé církve. Dotazníková akce Bohumila Zahradníka-Brodského roku 1918*, in: Zdeněk HOJDA – Roman PRAHL (edd.), *Bůh a bohové. Církev, náboženství a spiritualita v českém 19. století. Sborník příspěvků z 22. ročníku symposia k problematice 19. století. Plzeň 7. – 9. března 2002*, Praha 2003, s. 246–247.

⁸² Bohumil ZAHRADNÍK-BRODSKÝ, *V kříži vítězství. Modlitební kniha pro paní a dívky*, Praha 1889. *Bibliografie* uvádí ještě druhé přepracované vydání z roku 1905 (s. 124).

že modlitební kniha je stále vyhledávána, ale její obsah se přizpůsobuje jinému typu věřících. Navíc se stále častěji spojuje se zpěvníkem. Přesto je třeba mít stále na paměti, že během 19. století vedle sebe koexistuje několik typů modlitebních knih. Rozsáhlé *Nebekliče* mají stále své nakladatele i čtenáře.

Nic nereprezentuje období *fin de siècle* lépe než modlitební kniha Xavera Dvořáka,⁸³ také příslušníka nové katolické vlny. Vydání spojuje vysoké estetické nároky s teologicky i jazykově vytříbeným textem. Listovat exkluzivním secesním vydáním s grafikami Hugo Böttingera je skutečným zážitkem. Otázkou zůstává, kolik katolíků si mohlo takovou, jistě na tehdejší poměry drahou modlitební knihu dovolit? Její předností a charakteristickým rysem, který se bude nadále rozvíjet během 20. století až do současnosti, je spojení katechismu, modlitební knihy a kancionálu. Není to samozřejmě úplná novinka, části katechismu nebo alespoň určitá témata z morálky se v rozjímáních či ve formě poučení objevují už dříve, např. u Jiljiho Jaise, přímo o propojení s katechismem se snažil už Petr Kanisius.⁸⁴

V případě této modlitební knihy, která vyšla pod názvem *Útěcha srdce. Modlitby pro vzdělané paní a dívky české*,⁸⁵ jde o vyspělou formu propojení několika účelů. Modlitební kniha mohla oslovit skutečně jen vzdělané čtenářky, věnuje se ve velké míře také liturgice a mše svatá se zde sleduje dvojzjazyčně – v latinském i českém jazyce současně. K přednostem knihy patří rozsáhlé zpovědní zrcadlo, pobožnosti ke všem sedmi svátostem, strukturované modlitby pro jednotlivá liturgická období, které tvoří samostatné kapitoly jako u starších modlitebních knih. Autor nevynechává ani modlitby k různým světcům a své pevné místo mají modlitba růžence a pobožnost křížové cesty. Závěr tvoří písně, jejichž výběr je již několik desítek let stejný, můžeme je nalézt již ve starších kancionálech, a přetrval až do konce 20. století.⁸⁶

Duchovní potřeby ženy mají naplnit na jedné straně modlitby za děti a rodiče a jeden více méně ojedinělý výňatek z knihy *Přísluví* (Chvála statečné ženy [Př 31, 10–31]). Jako charakteristické téma se opět objevuje modlitba při volbě stavu, modlitba nevěsty a matky. Celkem pět modliteb, které jsou určeny ženě, což skutečně není vysoký počet vzhledem k názvu knihy. Nicméně se esteticky jedná o jednu z nejkrásnějších modlitebních knih, navíc i věcně (teologicky) a jazykově na vysoké úrovni, nakonec Xaver Dvořák byl „zpívajícím básníkem“ Katolické moderny.⁸⁷

⁸³ Xaver Dvořák (1858–1939), katolický kněz, profesor náboženství na Vyšší dívčí škole v Praze, také básník. Přispíval do řady soudobých katolických periodik *Pastýře duchovního* či *Rádce duchovního*, redigoval *Katechetické listy*, napsal několik modlitebních knih a učebnic pro dívčí ústavy, posléze důležitou osobností tzv. Katolické moderny. Srov. A. PODLAHA, *Český slovník bohovědný III*, Praha 1926, s. 645 (heslo Dvořák, Xaver); další literatura viz Katolická moderna.

⁸⁴ Srov. J. KVAPIL, *Ze zahrádky do zahrady*, s. 19–20.

⁸⁵ Srov. Xaver DVOŘÁK, *Útěcha srdce. Modlitby pro vzdělané paní a dívky české*, Praha 1904. Publikace *Bibliografie* zaznamenává pouze jedno vydání (s. 124).

⁸⁶ Srov. např. Tomáš BEČÁK, *Katolický kancionál. Dle Fryčaje vzdělal a mnohými písněmi a pobožnostmi rozmnožil Tomáš Bečák*, Olomouc 1875.

⁸⁷ Více k tématu např. M. C. PUTNA, *Česká katolická literatura*, s. 113–321.

Jeden z nejvýraznějších představitelů Katolické moderny, Karel Dostál Lutínov,⁸⁸ vydavatel časopisu *Nový život*, ale také a zejména prostějovský farář, přispěl k našemu tématu drobnou publikací *Pokladnička pro křesťanskou rodinu*.⁸⁹ Na několika stranách shrnuje základní katechismové poučky a základní katolické modlitby pro snoubence, kteří se připravují na sňatek a přicházejí ke snoubeneckým zkouškám na faru. Tímto nás informuje o tom, jaké měly být minimální náboženské vědomosti v období kolem roku 1900.

Podobnému tématu se věnuje i *Myrtový věnec* od Karla Řeháka.⁹⁰ Publikace je okrajově také modlitební knihou, především je to výborná výchovná příručka pro snoubence. Přehled o katechismu, základní modlitby a stručné znalosti z církevního práva a morálky, tedy to, co bylo po celé 19. století obsahem snoubeneckých zkoušek, ale podklady měl k ruce vždy jen příslušný katolický farář, stalo se koncem 19. století konečně živou příručkou, kterou mohli mít snoubenci a manželé doma. Podrobná publikace pro laiky o manželství, přípravě na manželství, manželských překážkách, vědomostech snoubenců, manželských povinnostech s připojenými modlitbami.

Modlitební knihy jako pramen

Zmiňované modlitební knihy jsou jen zlomkem produkce, se kterou se katolíci věřící během 19. století mohli setkat. Modlitební knihy jako pramen poznání historie zůstávají stále nepříliš zmapovanou oblastí, která může být i nadále předmětem výzkumu. Při srovnávání modlitebních knih od konce 18. století do počátku 20. století si nelze nevšimnout určitého vývoje a nelze si neklást otázky.

Setkáváme se s modlitebními knihami pro obě pohlaví, okrajově také s modlitebními knihami pro muže a v největší míře s modlitebními knihami pro ženy. *Nebekliče* se zaměřují spíše na ženy, ačkoliv dedikace knih bývá neutrální. Muži jakoby speciální modlitbu pro svůj stav nepotřebovali. S ženami se mohou pomodlit (z jejich modlitební knihy) za zdar manželství, ale tak plastický životní cyklus jako žena podle modlitební knihy neprožívají.

Jaká jsou specifika modlitební knihy pro ženu a jaký je obraz ženy v modlitební knize? Tichá, zbožná, smířená se svým osudem, žena, která ví, za co je třeba se modlit. Vděčná Bohu za svůj stav, především panenský, později také manželský. Modlí se před svatbou i po ní, v době těhotenství a před porodem, při úvodu,

⁸⁸ Karel Dostál Lutínov (1871–1923), katolický kněz, katecheta v Novém Jičíně, od roku 1904 farářem v Prostějově, redigoval časopis *Nový život*, pilotní časopis tzv. Katolické moderny. Srov. Pavel MAREK – Ladislav SOLDÁN, *Karel Dostál-Lutínov bez mýtů, předsudků a iluzí. Nástin života a díla vůdčí osobnosti českého katolického modernismu*, Třebíč 1998.

⁸⁹ Srov. Karel DOSTÁL LUTINOV, *Pokladnička pro křesťanskou rodinu*, b. m. 1906 (druhé vydání 1908).

⁹⁰ Karel Lev ŘEHÁK, *Myrtový věnec, jež snoubencům i manželům na památku uvil Th. Dr. Karel Lev Řehák, farář v Podolí u Prahy*, Praha 1890.

v manželství, dokonce i při nešťastném manželství. Naproti tomu mužům je věnována pozornost hlavně ve fázi jinošství, většina těchto modlitebních knih je určena studující mládeži. *Bibliografie* zaznamenává také modlitební knihy pro dělníky a vojáky, nicméně je jich v porovnání s *modlitebními knihami povšechnými a modlitebními knihami pro pohlaví ženské* zanedbatelné množství a na systematictější bádání teprve čekají (pokud je bude možné vůbec dohledat).

Sledovat modlitební knihy je přínosné a otevírající netušené obzory. Je to ovšem pramen, který vyžaduje kombinaci s dalšími prameny stejné provenience. V komparaci s jinými typy pramenů (náboženskými periodiky či kázáními) přináší obraz zbožnosti a specifickým způsobem může přispět také k rekonstrukci dobového přístupu k oběma pohlavím. Modlitební knihy jako takové přispívají k bádání o vývoji jazykové kultury, o způsobu přejímání zahraničních vzorů a zároveň poskytují informace o univerzálnosti katolického přístupu. Modlitební a výchovné knihy přinášejí obraz ženy a obraz muže takový, jaký je chce katolická církev mít. Znovu a znovu rozebírají žádoucí vlastnosti a zdůrazňují životní etapy obou pohlaví s přihlédnutím k životnímu cyklu ženy.

V případě mužů hovoří modlitební knihy o jejich žádoucích vlastnostech, ale také o prohřešcích. Muži se potýkají s alkoholismem a nežádoucí předmanželskou sexualitou. Přímě o tomto problému se dovídáme spíše z pastoračních a zpovědních příruček, v modlitebních a výchovných knihách typu Jiljího Jaise si ale nelze nevšimnout, s jakou naléhavostí je čistota u mužů zdůrazňována, zatímco u dívek je považována za samozřejmost. Dokonce je někdy dívka stylizována do pozice snadné oběti a muž do pozice násilníka.⁹¹

Během 19. století začnou jednoznačně převládat modlitební knihy pro ženy, ale jak vidíme, v mnoha případech jde hlavně o vymezení názvu, a vlastní obsah už není tak výrazně na ženy orientován. Lze se také domnívat, že jde v jistém smyslu o komerční zájem tisknout a distribuovat další nový titul modlitební knihy, kterých vyšlo během 19. století nepřeberné množství. Věnovat modlitební knihu ženám znamenalo oslovit konkrétní skupinu čtenářů. Ženy byly stále nejvděčnějším okruhem zákazníků.

Podle Marie-Elisabeth Ducreux je rozlišování modlitebních knih na knihy „pro ženské pohlaví“ a „pro mužské pohlaví“ spíše katolickou záležitostí s tím, že se obsah v době baroka v naprosté většině neodlišuje, respektive nevytváří se speciálně jiný model zbožnosti.⁹² Jde o to, že oba typy modlitebních knih respektují relativně pevnou strukturu (modlitby během dne, při mši svaté, před a po zpovědi, před a po přijímání, mariánské modlitby, modlitby ke svatým, za duše v očistci apod.) Rozdíl spočívá u modlitebních knih pro ženy a dívky v zaměření na životní cyklus ženy (modlitba před porodem, při úvodu atd.). Životní cyklus ženy v modlitební knize je ono specifikum, kterého si chceme explicitně všimnout. Ale úkol modlitební knihy původně nespočíval v přenesení nějaké hlubší očekávané zbož-

⁹¹ Srov. J. JAIS, *Dobré símě v dobrou zemi*, s. 236.

⁹² Srov. M.-E. DUCREUX, *Männerbücher und Frauenbücher*, s. 163–164.

nosti některému pohlaví (ženám). Naopak modlitby měly všem bez rozdílu připomenout zdánlivě zapomenuté hříchy, určitý typ „zповědního zrcadla“ se prolíná celým textem (např. ve formě večerního zpytování svědomí); tím se věřící každý den učí vlastní sebedisciplíně, sám sebe každý den koriguje.

Určitý rozdíl v produkci modlitebních knih během 19. století v porovnání se stoletím 18. spočívá dle mého názoru v tom, že se začínají vydávat rozdílné tituly pro ženy (hlavně pro dívky) a pro muže (hlavně pro svobodné mladé muže), jde o jiné autory, zcela jiné tituly. Částečně v nich pak můžeme nalézt určité rozdíly v náhledu na muže a ženy, hlavně v oblasti křesťanské antropologie a morálky (rozdílné očekávané charakterní a morální vlastnosti, rozdílná zodpovědnost), nicméně zodpovědný přístup k víře a katolické církvi se očekává shodně od obou pohlaví. Nesmíme ale zapomenout na to, že během 19. století vychází stále několik typů modlitebních knih, a tyto rozdílné modlitební knihy (rozdílní autoři a tituly pro ženy a muže) jsou jen malým výsekem z celého spektra. Domnívám se, že celá situace v závěru 19. století a na počátku 20. století dospívá do bodu přiblížení a téměř splnutí. I modlitební knihy pro ženy obsahují jen minimální počet modliteb respektující ženský životní cyklus, a tím se modlitební kniha stává univerzálnější, rozdíly zůstávají opět pouze ve formulaci rodu. V každém případě je třeba konstatovat, že bádání v oblasti tištěných modlitebních knih jako pramene k poznání zbožnosti a genderových konstruktů je pouze na začátku a i pro účel této práce byl zmapován pouze zlomek soudobé produkce. Další systematické studium by výsledky bádání mohlo posunout jiným směrem.

Příloha:

HAUBER, Johann Michal, *Domáci poklad bohabojné rodiny*, Praha 1860, 855 s.

Obsah

Předmluva	1
Co slove modliti se	
Kdo nás učí modliti se	
Modlitba, co navedení, kterak se modliti přísluší	
Moc a užitek modlitby	
Modlitba k poučení, oč prositi máme	7

Oddělení první

Každodenní pobožnosti

Ranní pobožnost [5 motliteb]	9
Společná ranní modlitba bohabojné rodiny [6 motliteb]	-
Kratičké modlitby a povzdechy [18 motliteb]	18

Křesťanské hodiny [12 modliteb]	-
Rozjímání na každý den v týhodnu [7 modliteb]	28
Nábožné vzývání Ježíše Krista na každý den v měsíci	-
Poučení o mši svaté [2 modlitby]	40
Mše domácí [5 modliteb]	52
Večerní pobožnost [3 modlitby]	56
Společná večerní modlitba bohabojné rodiny	-

Oddělení druhé

Pobožnosti nedělní

O svěcení nedělí a svátků [8 modliteb]	61
Žalm 109. Proroctví Davidovo o Mesiáši a jeho království [4 modlitby]	75
Církevní zpěv: Mocný světa Stvořiteli [1 modlitba]	-
Prozpěvy mariánské: Slavná Matko Spasitele (Alma) [3 modlitby]	79

Oddělení třetí

Pobožnost k sv. zpovědi a k sv. přijímání

První kajičná pobožnost [11 modliteb]	82
Druhá kajičná pobožnost [11 modliteb]	99
První pobožnost k sv. přijímání [7 modliteb]	-
Druhá pobožnost k sv. přijímání [14 modliteb]	116
Odpolední pobožnost v den svatého přijímání [5 modliteb]	143
Poučení o dostiučinění za hříchy a o odpustcích [2 modlitby]	147

Oddělení čtvrté

Pobožnosti adventní a vánoční

I.Doba adventní [12 modliteb]	152
II.Doba vánoční [44 modliteb]	172

Oddělení páté

Pobožnosti svatopostní

Úvod [5 modliteb]	224
Odpolední pobožnost na neděle postní [8 modliteb]	-
Církevní rozjímání na každý den v postě o utrpení a smrti Pána našeho Ježíše Krista [45 modliteb]	253
Večerní hodinky [6 modliteb]	289
Na veliký pátek [3 modlitby]	295
Pobožnost před Božím hrobem [6 modliteb]	305
Na bílou sobotu	314

Při sv. obřadech [5 modliteb]	315
K slavnosti vzkříšení Páně [3 modlitby]	323

Oddělení šesté

Pobožnosti velikonoční

Na hod Boží velikonoční. [2 modlitby]	328
Hodinky v posvátný čas velikonoční [6 modliteb]	-
V pondělí velikonoční [6 modliteb]	-
V křížové dny [2 modlitby]	349
Na slavnost na vstoupení Páně	362
Hodinky na den Božího vstoupení [6 modliteb]	367
Na neděli šestou po velikonoci	-

Oddělení sedmé

Pobožnosti svatodušní

Na hod Boží svatodušní (ke mši svaté)	376
Hodinky v posvátný čas svatodušní [5 modliteb]	381
Na slavnost nejsvětější Trojice	-
Hodinky na všechny neděle od svatodušních svátků až do adventu [66 modliteb]	-

Oddělení osmé

Pobožnosti na svátky nejblahoslavenější Rodičky Boží, Marie Panny

Připomenutí	479
-------------	-----

Poručení se do mocné ochrany Panny Marie

Modlitba ranní	
Modlitba večerní	
Pobožnost ke mši sv. na slavnosti Mariánské	
Hodinky na slavnosti Mariánské [5 modliteb]	490

Na slavnosti neposkvrněného početí

Panny Marie [3 modlitby]	499
Na den zasnoubení Panny Marie	502
Na slavnost očišťování Panny Marie [3 modlitby]	503
Na slavnost zvěstování Panny Marie [4 modlitby]	507
Na den bolestné Matky Boží	519
Pobožnost mešní [2 modlitby]	-
Na slavnost navštívení Panny Marie [3 modlitby]	528

Na den Panny Marie Karmelské [2 modlitby]	533
Na den Matky Boží sněžné [2 modlitby]	535
Na slavnost na nebe vzetí Panny Marie [3 modlitby]	537
Na slavnost narození Panny Marie [3 modlitby]	542
Na slavnost jména Panny Marie [3 modlitby]	546
Na slavnost růžence Panny Marie [3 modlitby]	549
Na den obětování Panny Marie [3 modlitby]	553
Na slavnost Srdce Panny Marie [4 modlitby]	556

Pobožnost Mariánská na všechny dny měsíce máje

Žalmy Mariánské	583
-----------------	-----

Oddělení deváté

Pobožnosti na svátky andělů, svatých i světic Božích dle pořádku roku církevního [121 modliteb]	590
---	-----

Oddělení desáté

Pobožnosti v zvláštních a v obecných záležitostech a potřebách

<i>I. Pobožnosti zvláštní.</i>	704
1. Vzbuzení Božských ctností	-
2. Modlitba děvčete za sebe samo	705
3. Modlitba děvčete za rodiče	706
4. Modlitba panny	-
5. Modlitba v den narozenin	708
6. Obnovení slibu křestního	709
7. Modlitba v den jmenin	710
8. Modlitba o obnovení milosti, při svátosti sv. biřmování dosažené	-
9. Modlitba při volení stavu	711
10. Modlitba zasnoubené panny	712
11. Modlitba nevěsty před sňatkem	-
12. Modlitba nevěsty po oddavkách	713
13. Modlitba za novomanžely	714
14. Modlitba ženy v pozeňnaném stavu	715
15. Modlitba matky v šestinedělí	-
16. Modlitba matky při ouvodu	716
17. Modlitba matky za dítky	-
18. Požeňnání, jež matka dítkám svým uděliti může	718
19. Modlitba hospodyně	-
20. Modlitba služebné	-

Summary:

Prayer books as a means of understanding the piety and gender constructs of the 19th century

This article is devoted to 19th-century Catholic prayer books as a source for understanding everyday life. Prayer books may also partially serve as a source for reconstructing gender constructs – the social roles of men and women as presented by the Catholic church. It presents various types of prayer books, particularly Baroque prayer books, taking Kochem's *Nebeklič* (= Key to Heaven) as an example. Attention is also given to enlightenment prayer books as well as the more recent prayer books of the second half of the 19th century, to various translations besides the original Czech works (the prayer books of Magdalena Dobromila Rettigová, Josefa Škoda, Jan Alois Dreml).

Comparing the *Nebeklič* and Hauber's *Domáci poklad* (= Household Treasure) gives us a picture of the typical content of a 19th-century prayer book, which is essentially the same today. Attention also focuses on prayers written specifically for the different sexes, particularly for women. On closer study it is evident that women were offered more specific prayers to accompany them practically all the way through the different stages of their lives, from being a single maiden, through engagement, marriage, motherhood, to widowhood. Masculinity is dealt with far less in prayer books, as though men did not have any specific needs, or are included in the prayers to be said together by married couples. Even so, here prayer books are divided up into prayer books for women and prayer books for men, something which is considered specific to Catholicism.

Prayer books are still researched, though mostly by ethnographers or literary studies (particularly into handwritten prayer books), and in terms of their content are only used marginally by researchers. Therefore, possible new interpretations open up in this respect. This is a source which needs to be combined with other sources of the same provenance. Compared to other types of sources (religious periodicals or sermons), prayer books show a picture of piety and in their own way can help us to understand attitudes towards both sexes at that time. Prayer books as such can help research into the development of language culture, how foreign examples were adopted, and, last but not least, provide an insight into the universality of the stance of the Catholic Church. The study also contains an example of the contents of prayer books.

translated by Skřivánek s.r.o.

Bohumila RÁZKOVÁ

**Barbora Markéta Eliášová: Nippon druhým domovem.
První česká samostatná cestovatelka, její život a literární dílo**

Ve své stati bych ráda shrnula svůj výzkum věnovaný naší první samostatné cestovatelce Barboře Markétě Eliášové. Je konkrétním příkladem ženského cestování na počátku 20. století, byť ne příkladem zcela obvyklým – jako první se vydala na cestu dalekou, až do Japonska. Její životní osudy a cestovatelskou i literární činnost jsem se pokusila zasadit do rámce vývoje ženského cestování obecně. Tato cestovatelka se narodila v 70. letech 19. století, patří tedy do mladší generace žen snažících se o ženskou emancipaci. Její životní příběh je příkladem houževnatosti a pílě, kterou ženy byly schopné vyvinout, aby dosáhly svých cílů, například vysněného povolání. Její hlavní cestovní aktivity se rozprostírají mezi lety 1912 až 1929, kdy se vrátila ze své poslední cesty. Dále se, až do své smrti, věnovala pouze literární činnosti.

Jako literárně činná osoba nám zanechala ze svých cest nejen několik cestopisů, ale v její pozůstalosti se zachovaly také její cestovní deníky, které jsou velmi zajímavým pramenem. Nejlépe nám mohou odkrýt osobu pisatelky, která jinak, ať už ve svém vlastním životopise, či cestopisech a beletrii, podléhala jisté stylizaci.

Shrnutí pramenů a literatury

Od úmrtí Barbory Markéty Eliášové uběhlo již 53 let, během nichž upadla téměř v zapomnění. Až z konce 90. let 20. století a z počátku toho nynějšího tu máme opět více zmínek o ní v nejrůznějších časopisech apod. Čerpala jsem tedy z této literatury a podrobovala ji kritice pomocí pramenů zachovaných v její pozůstalosti i jiných.

Barbora Markéta Eliášová byla hlavně cestovatelkou a svoji pozůstalost tedy odkázala, jako většina našich cestovatelů, Náprstkovu muzeu. Již za svého života přispívala různými předměty z cest a po její smrti sem byly převezeny téměř veš-

keré písemnosti a uloženy do archivu cestovatelů Náprstkova muzea. Její fond zde čítá devět krabic.¹

První karton obsahuje její osobní věci, doklady, korespondenci přijatou i odeslanou, verše a rukopisy. Najdeme zde například její vysvědčení ze zkoušky z německého jazyka na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy z roku 1906 nebo domovský list z období Protektorátu. Můžeme také porovnat její cestovní pasy z roku 1906 a 1923. Z dopisů se dozvíme například o přátelství s doktorkou Eliškou Vozábovou, jinak se nevyskytuje více dopisů určených jednomu adresátovi.

Druhý karton zpracovává její literární odkaz. Jsou zde hlavně cestopisné črty a texty přednášek, ale i její nevydané drama a biografie *Na vlnách osudu*.

Ve třetím kartonu jsou shromážděny její deníky cestovní i jiné. Je zde asi třináct malých zápisníků s poznámkami z cest, čtyři zápisníčky s dodatečně zapsanými vzpomínkami na cesty. Deníky z období mezi cestami zastoupeny nejsou, jen mezi kalendáři, nejrůznějšími zápisníčky a bloky, kterých je v kartonu zhruba devatenáct, jsou i ty se zápisy z let 1911, 1937, 1938 a 1939. Kromě toho z roku 1911 však obsahují jen velmi málo informací, většinou jen pár poznámek, výpisy z dopisů, citáty a básně, adresy, cizojazyčné poznámky. Ty cestovní obsahují navíc údaje o teplotě, ujetých dnech a kilometrech, slovníčky cizích slov (počty, dny v týdnu apod.) a poznámky o výdajích. Dále jsou v kartonu účty a mapky vztahující se k jejím cestám.

Čtvrtý karton obsahuje vydanou literaturu; její cestopisy, beletrii a cvičebnici angličtiny z roku 1909, ale také průvodce po jižní Africe, Batávii, Bali a knihy jiných autorů. V pátém kartonu jsou shromážděny novinové výstřižky s recenzemi na její knihy a přednášky, s jejími články a s články pro ni důležitými, jako například ty z března roku 1948 o úmrtí Jana Masaryka. Nacházejí se zde rovněž články, které o ní vyšly v cizích zemích.

Karton šest, osm a devět obsahují trojrozměrné předměty a fotografie. Jsou zde různé upomínkové předměty jako jídelní tyčinky, vějíř a dřevěný lampión, její fotoaparát, fotografie, negativy, diapositivy k přednáškám a pohlednice, leporela či turistická alba reprodukcí z celého světa.

Sedmý karton patří osobě Evženie Plíhalové; jsou zde hlavně koncepty jejích přednášek o B. M. Eliášové, korespondence vztahující se k B. M. Eliášové, například s Muzeem ve Šlapanicích, a kondolence.

Část pozůstalosti Barbory Markéty Eliášové je také uložena v literárním archivu Památníku národního písemnictví, čítá však pouze jeden karton.² Ten obsahuje část přijaté korespondence, vlastních rukopisů a tisků z let 1905–1958. Osobní fond je zpracován ve 2. stupni evidence a inventář zatím publikován nebyl. Některé písemnosti jsou totožné s těmi ve fondu Náprstkova muzea, přijatá korespondence je však většinou originálního původu a nejčastěji se vztahuje k její literární činnosti.

¹ Archiv knihovny Náprstkova muzea, Pozůstalost Barbory Markéty Eliášové.

² Literární archiv Památníku národního písemnictví (dále PNP), Barbora Markéta Eliášová.

Z této korespondence se dovídáme také několik zajímavých informací, které pomohou dokreslit celkový obraz autorky, a to nejen v literární oblasti. Uvítali bychom zajisté nalezení ucelenějšího souboru korespondence, například s nějakou přítelkyní apod., která by pomohla odhalit více ze soukromého života. Bylo by potom možné konfrontovat její vlastní životopis, ale hlavně získat více informací o pozdějších letech jejího života (od 30. let), kde máme minimum informací osobní povahy. Bohužel v tomto nám není přáno. Jedná se zde většinou o dopisy od institucí, nakladatelství apod. Osobnější povahy jsou jen dopisy od Aloise Jirásků a Gabriely Preissových, stálý písemný styk ale s těmito spisovateli neudržovala. Jirásek jí pouze děkuje za zprostředkování styku s přítelem Karlem Heroldem, který mu po ní poslal fotografii z New Yorku. Dopis od Gabriely Preissových se váže k počátkům literární činnosti B. M. Eliášové. Zaslala Preissových svoji povídku k posouzení; ta radí hledat hlubší poetický tón, celkově však povzbuzuje k dalšímu psaní. Jejich kontakt pravděpodobně neustal; dále je přiložen lístek vyzývající k návštěvě Preissových z roku 1927.

Více je zde dopisů souvisejících přímo s její literární činností; nakladatelství většinou žádají o příspěvek, zaslání rukopisu či rukopis vracejí.

V Muzeu ve Šlapanicích, které spadá pod Muzeum Brněnska, najdeme dvě krabice věcí z pozůstalosti patřících Barboře Markétě Eliášové.³ Jsou to převážně ty věci, které Evženie Plíhalová věnovala muzeu pro výstavu konanou v roce 1958. Bohužel zde dnes můžeme najít jen jejich zlomek, mnoho věcí bylo z tohoto muzea v minulosti odstěhováno a opět se tam navrácí. Dohledání některých předmětů může být tedy náročné. V jedné z krabic jsou také popisky vystavených předmětů, pravděpodobně se jedná o výstavu z roku 1958, samotné předměty již zde bohužel nejsou. Jde hlavně o starožitný stříbrný šperk s diamanty ve tvaru scarab, který si přivezla B. M. Eliášová z Indonésie, dále holandský vějíř, japonské popelníčky, japonský stříbrný příbor a jídelní tyčinky, jávská motiv-malba na dřevě vayan a jávský vějíř. Není vyloučeno, že předměty byly vráceny E. Plíhalové, avšak v její korespondenci s muzeem se výslovně píše o darování předmětů a nenacházejí se ani v pozůstalosti v Náprstkově muzeu.

Nejvíce jsou v tomto fondu zastoupeny fotografie a pohlednice z cest, dále různé tiskoviny, knihy a noviny, letáky apod.; z předmětů již zbylo jen málo. Mezi fotografiemi je nejvíce těch přímo od B. M. Eliášové a to hlavně z její čtvrté cesty po Jávě, Bali a Austrálii. Dále je zde možné nalézt také fotografie z Japonska, na nichž je cestovatelka zachycena s přáteli, a pár jejích portrétů. Z těch je nejznámější ten z roku 1913, kdy se nechala zvěčnit v japonských šatech.

Mezi tiskovinami jsou zastoupeny její vlastní knihy; E. Plíhalová věnovala muzeu poslední výtisky, které jí zůstaly. Další tiskoviny se již vztahují k jejím cestám; je zde průvodce po Borobuduru, mapa střední Jávy či informační knížečka o Ženské univerzitě v Tokiu.

³ Muzeum Brněnska – Muzeum ve Šlapanicích, Barbora Markéta Eliášová, nezpracováno.

Z darovaných předmětů zde bohužel zbyl jen japonský vějíř v dřevěném pouzdře a zarámovaný diplom z kursu ikebany.

Z tohoto výčtu se dozvídáme, co obsahuje pozůstalost po cestovatelce a spisovatelce B. M. Eliášové a z čeho je tedy možné čerpat při rekonstrukci jejího života. Informace zde nalezené je však potřeba mnohdy dále konfrontovat s jinými prameny, samotnou pozůstalost lze brát za subjektivní pramen. Je to soubor věcí, které po sobě pravděpodobně chtěla zanechat, a v tomto případě byl tento výčet ještě upraven vykonavatelkou poslední vůle, Evženií Plíhalovou. Bohužel není vyloučeno, že právě paní Plíhalová zasahovala do obsahu pozůstalosti ve snaze zachovat důstojný obraz své milované učitelky.

Pro období jejího dětství jsem ke konfrontaci jejího vlastního životopisu *Na vlnách osudu*⁴ využila zápisů z kronik obce Jiříkovice,⁵ které mi byly poskytnuty v elektronické podobě na místním obecním úřadě. Pro kontrolu data narození⁶ a údajů o jejích rodičích jsem nahlédla do matriky šlapanické farnosti pro roky 1871–1887, která je uložena v Moravském zemském archivu.⁷ Informace o jejím pobytu v Roztokách u Prahy jsem získala od Mgr. Marcely Šášínkové, historičky ze Středočeského muzea v Roztokách u Prahy.

Zmínky o B. M. Eliášové v literatuře nalezneme převážně ve formě článků v nejrůznějších periodikách. Pomineme-li články a přednášky Evženie Plíhalové, vyšel na sklonku jejího života pouze článek Heleny Mertlové ve *Večerní Praze*,⁸ která se odvolává na osobní kontakt s cestovatelkou. Osobní zkušenost s ní měla také Sína Lvová, ve svém článku pro časopis *Lidé a země* z roku 1958 ji bohužel nijak blíže nereflektovala, větší část článku zabírá úryvek z knihy *V Japonsku v dobách dobrých i zlých* o zemětřesení, které zde autorka prožila.⁹ V 60. letech se B. M. Eliášová dostala jako jediná žena do souborného díla Josefa Kunského *Čeští cestovatelé*.¹⁰ Zde však veškeré zmínky o ní končí. Následující doba příliš nepřála cestování samostatnému, a tedy ani zmínkám o cestovatelích.

⁴ Archiv knihovny Náprstkova muzea (dále AkNm), Archiv cestovatelů, sign. 2/9, Životopis Na vlnách osudu.

⁵ Originály jsou uloženy ve Státním okresním archivu (dále SOKA) Brno – venkov v Rajhradě.

⁶ Zpočátku se zdálo problematické určit rok narození B. M. Eliášové. V některých člancích je uveden rok 1885, rok 1884 nebo 1874. Rok 1885 najdeme i na občanské knížce B. M. Eliášové. (Srov. AkNm, Barbora Markéta Eliášová, kart. 1, spis 3.) Vysvětlení poté podává její dopis adresovaný obvodnímu výboru v Praze 14, referátu práce a sociální péče z roku 1951. Roku 1912 si nechala poslat od strýce domovský list z rodných Jiříkovic. Na něm již bylo špatné datum 1885, na zaslání nového už ale nebyl čas. Úředník, i přes její snahu o nápravu, opsal tuto mylnou informaci a ona později již tuto záležitost neřešila. Záleží tedy, z jakého pramene čerpali autoři článků a jak ho podrobili kritice. (Srov. AkNm, Archiv cestovatelů, sign. 1/19–8, Dopis obvodnímu výboru v Praze 14, 1951.)

⁷ Moravský zemský archiv (dále MZA) Brno, Matriky farnosti Šlapanice, č. mikrofilmu 1 849, Matrika narození 1871–1887.

⁸ Helena MERTLOVÁ, *Pětkrát kolem světa*, *Večerní Praha*, 10. 5. 1956.

⁹ Sína LVOVÁ, *Za spisovatelkou B. M. Eliášovou*, *Lidé a země* 7, 1958, č. 1, s. 15–21.

¹⁰ Josef KUNSKÝ, *Čeští cestovatelé, I. díl*, Praha 1961, s. 346–358.

A na konci 90. let je Barbora Markéta Eliášová opět objevena. Nejprve spolu s ostatními cestovateli a geografy v encyklopedické knize *Kdo je kdo. Naši cestovatelé a geografové* Jiřího a Miloslava Martínka, kteří se zaměřili na cestovatelskou část jejího života;¹¹ poté v obsáhlém článku Aleny Kraemerové v časopise *Nový Orient*.¹² Je znát, že autorka, zaměstnankyně Náprstkova muzea, byla hlouběji obeznána s obsahem pozůstalosti B. M. Eliášové; drobnou nesrovnalostí je jen chybné umístění obce Jiříkovice k Novému Městu na Moravě.

Přínosem pro osvětlení situace kolem Perglerovy aféry a jeho působení na vyslanectví v Tokiu, kdy její spisek *Pod Karlem Perglerem*¹³ nám předkládá pouze jednostrannou verzi, je článek Josepha Rostinského o diplomatické enklávě Čechů v Japonsku z časopisu *Estetika*.¹⁴

V nedávné době se povědomí o B. M. Eliášové poměrně rozšiřuje. Zmínky o ní nacházíme i v laických časopisech jako *Koktejl*, kde byl publikován rozsáhlejší článek od Pavliny Formánkové,¹⁵ či *Dobrodruh*. Sem napsal příspěvek Jaroslav Monte Kvasnica, který se jako zřejmě jediný sám vypravil do Jiříkovic a využil jako jeden z prvních místní kroniky pro doplnění informací k jejímu dětství; je tedy škoda, že i on udává nesprávný rok narození 1884.¹⁶ Ostatní články k tomuto období využívají převážně jejího životopisu. V roce 2003 vydala sama obec Jiříkovice k příležitosti odhalení pamětní desky rodačky Barbory Markéty Eliášové jí věnovaný sborník.¹⁷

Autoři některých článků se úžeji specializovali na určitou část její činnosti či jejího života. Helena Heroldová tak učinila v přednášce *Narativní metody v díle Barbory Markéty Eliášové, cestovatelky po Japonsku a jihovýchodní Asii ve dvacátých letech 20. století*¹⁸ pro Centrum genderových studií FF Univerzity Karlovy; její obsáhlejší článek nalezneme v časopise *Dějiny a současnost* z roku 2005.¹⁹ Lenka Bobíková se zase v článku pro *Magazín Práva* zaměřila na její krátkou diplomatickou kariéru.²⁰

Obsáhlejší vědeckou práci věnovanou B. M. Eliášové nalezneme pouze v Ústavu etnologie Univerzity Karlovy; je jí diplomová práce z roku 2000 s náz-

¹¹ Jiří MARTÍNEK – Miloslav MARTÍNEK, *Kdo byl kdo. Naši cestovatelé a geografové*, Praha 1998, s. 130–133.

¹² Alice KRAEMEROVÁ, *Na vlnách osudu*, *Nový Orient* 54, 1999, s. 227–233.

¹³ Barbora Markéta ELIÁŠOVÁ, *Pod Karlem Perglerem. Rok života na československém velvyslanectví v Japonsku*, Praha 1929.

¹⁴ Joseph N. ROSTINSKÝ, *Diplomatická enkláva Čechů v Japonsku*, *Estetika* 36, 1999, č. 1–3, s. 36–39.

¹⁵ Pavlína FORMÁNKOVÁ, *Sny se mohou i plnit*, *Koktejl* 15, 2006, č. 1, s. 93–97.

¹⁶ Jaroslav Monte KVASNICA, *Česká samurajka z Jiříkovic*, *Dobrodruh* 6, 2002, č. 1, s. 4.

¹⁷ Josef PAULÍK a kol., *Barbora Markéta Eliášová*, Jiříkovice 2003.

¹⁸ Hana HEROLDOVÁ, *Narativní metody v díle Barbory Markéty Eliášové, cestovatelky po Japonsku a jihovýchodní Asii ve dvacátých letech 20. století*. URL: < <http://www.nm.cz/cv/Heroldova.php> > [cit. 2. května 2010]

¹⁹ Helena HEROLDOVÁ, *Česká žena na cestě do Orientu. Životní příběh cestovatelky Barbory Markéty Eliášové*, *Dějiny a současnost* 27, 2005, č. 12, s. 14–17.

²⁰ Lenka BOBÍKOVÁ, *Cestovatelka mezi diplomaty*, *Magazín Práva*, 12. 8. 2006, s. 24–26.

vem *Barbora Markéta Eliášová: Život a dílo české spisovatelky* od Dagmar Horské.²¹ Jak je z názvu a zaměření ústavu patrné, hlavní oblastí bádání autorky se stalo literární dílo B. M. Eliášové. Vědecká práce zaměřená na její cestovatelskou činnost zatím chybí; stejně tak by si zasloužila obsáhlejší popularizační práci přibližující její životní osudy širší veřejnosti.

Barbora Markéta Eliášová

Barbora Eliášová se narodila 2. listopadu 1874 v obci Jiříkovice blízko Šlapanic u Brna. O jejím dětství se dozvídáme z jejího životopisu *Na vlnách osudu*, který je však, jakožto pramen osobní povahy, značně subjektivní, a musíme jej tedy podrobit kritice s použitím dalších pramenů úřední povahy. Měla jsem v tomto smyslu k dispozici matriční zápis o jejím narození²² a také zápisy v jiříkovické kronice.

Podle jejího životopisu pro ni byla matka Apolena Eliášová jen bledá hlava na polštáři, kterou měla zakázáno jakkoliv rozrušovat. Jako sotva čtyřleté dítě byla svědkem tiché matčiny smrti. Otec, který cestoval pro továrnu²³ a v domě často nepobýval, jí naháněl spíše hrůzu. Dále zmiňuje jen jeho smrt, asi rok po matčině.

Zde se životopis začíná poněkud rozcházet s prameny. V matrice šlapanické farnosti nebyl její otec uveden a ona vedena jako nemanželské dítě,²⁴ úloha otce v rodině je tedy nejasná. Místo osudu nemanželského dítěte ji už od čtyř let čekal osud sirotka. Dále vzpomíná B. M. Eliášová na život u různých „strýčků“, kde nejčastěji vypomáhala v hospodářství a starala se o děti. Jejím nejmilejším místem se stala škola. Tam mohla být opět dítětem, ale hlavně se mohla učit a číst, což se stalo její vášní.

Trochu odlišné informace se dozvídáme z kroniky obce Jiříkovice, zápis ale pochází až z roku 1985.²⁵ Kronikář uvádí, že Barbora byla po matčině smrti jako sirotek vychovávána na útraty obce, a jak bylo zvykem, chodila se stravovat po domech, každý týden do jiného čísla. Později zůstala v domě č. 48 jako chůva malých dětí. Poté byla na doporučení hospodáře a řídícího učitele předána na výchovu osamělé rodině do Brna.²⁶

²¹ Dagmar HORSKÁ, *Barbora Markéta Eliášová: Život a dílo české spisovatelky*, Praha 2000 (diplomová práce Ústavu etnologie UK).

²² MZA Brno, Matriky farnosti Šlapanice, č. mikrofilmu 1 849, Matrika narození 1871–1887.

²³ Tato informace je uvedena pouze v jejím životopise, jinde není o profesi otce žádná zmínka. (Srov. AkNm, Archiv cestovatelů, sign. 2/9, Životopis *Na vlnách osudu*, s. 3.)

²⁴ MZA Brno, Matriky farnosti Šlapanice, č. mikrofilmu 1 849, Matrika narození 1871–1887.

²⁵ Předchozí zmínky jsou z roku 1938, kdy je popisována slavnost k výročí založení školy a sjezd rodáků, kterého se zúčastnila, a poté z roku 1965, kde je jen krátká zmínka, vyvolaná novinovým vzpomínkovým článkem o ní, kde kronikář uvádí, že předešlé kroniky o ní nic nezaznamenaly. Dohledat zdroj informací kronikáře Václava Štěpánka z roku 1985 se bohužel již nepodařilo.

²⁶ SOkA Brno – venkov, Místní národní výbor Jiříkovice, inv. č. 26a, Kronika 1958–1984.

Odchod B. M. Eliášové do Brna je také nejasný. Ve svém životopise uvádí odchod do Brna kolem patnáctého roku, kdy se rozhodla pracovat v továrně, aby si mohla splnit svůj sen a stát se učitelkou;²⁷ jiné časové určení i důvod udává kronika. Oba prameny jsou problematické; jeden svojí subjektivitou, druhý časovým odstupem zaznamenání události.

V životopise uvádí, že si byla vědoma toho, že na studium, které se stalo jejím hlavním cílem a vášní, si musí nejprve vydělat. I přes dobře míněná varování pana učitele o zkaženosti města se rozhodla odejít a všem dokázat, že se umí postavit na vlastní nohy a jít za svým snem. Jistě nebyla první ani poslední děvče z vesnice, které se rozhodlo hledat štěstí ve městě.

V Brně nejprve pracovala jako dělnice třídící vlnu podle jakosti v textilní továrně a sama se učila německy, což bylo v Brně pro získání lepší práce nezbytné.²⁸ Později získala velmi dobré místo panské a společnice u německé herečky brněnského divadla a její matky, s kterými se po čase přesunula do Vídně, kde docházela na večerní kurzy obchodních základů a angličtiny a francouzštiny.²⁹ Kdyby ji osud nezavedl do Vídně, měla v plánu navštěvovat podobné kurzy v brněnském ženském spolku Vesna. Se svými zaměstnavatelkami musela mít velmi dobré vztahy; nebylo běžné, aby byl zaměstnancům poskytován dostatek peněz a času na návštěvu kurzů. Po zralé úvaze se však nakonec rozhodla osamostatnit a odejít do Prahy, přece jen jí chybělo české zázemí a bála se případného poněmčení.

V Praze měla štěstí a brzy získala místo u firmy na parkety jako překladatelka korespondence z němčiny a francouzštiny. Pohroužila se také do studia jazyků a po roce mohla složit státní zkoušku z angličtiny, které dávala přednost. Ta jí v roce 1904 dopomohla k vytoužené práci učitelky cizích jazyků na vyšších dívčích školách a učitelských ústavech, kterou s láskou vykonávala až do roku 1920.³⁰ Práce s mladými dívkami jí vždy naplňovala, dobře s nimi vycházela a vždy je povzbuzovala ke vzdělání a hledání vlastního místa v životě.

Při státní zkoušce z anglického jazyka se seznámila s profesorem Václavem Emanuelem Mourkem,³¹ který jí, se svou ženou pocházející z Anglie, velmi pomohl při získávání financí na studijní cestu do Anglie, při níž s přítelkyní navštívila

²⁷ AkNm, Archiv cestovatelů, sign. 2/9, Životopis Na vlnách osudu, s. 40.

²⁸ Brno bylo v té době z větší části německé, bez němčiny se mohla jen těžko obejít. Jen v textilních továrnách pracovali dělníci převážně z českého okolí města.

²⁹ AkNm, Archiv cestovatelů, sign. 2/9, Životopis Na vlnách osudu, s. 58.

³⁰ Ludmila Vojáčková ji doporučila jako svoji náhradnici přímo Elišce Krásnohorské pro školu Ženského výrobního spolku, a ta s ní byla velmi spokojená. Učila poté také na gymnáziu Minerva, na Městské dívčí průmyslové škole v Praze 2 a na Obchodní akademii v Praze. (PNP, Barbora Markéta Eliášová, inv. č. 22, kart. 1, Výňatek z dopisu Elišky Krásnohorské Ludmile Vojáčkové z roku 1904.)

³¹ Václav Emanuel Mourek (1846–1911) – filolog a literární historik, germanista zabývající se hlavně studiem góštiny a anglisty, autor slovníků (redaktor Ottova slovníku naučného) a učebnic, editor zejména staroněmeckých textů a překladatel z angličtiny a švédštiny. Srov. Kolektiv autorů, *Lexikon české literatury, Díl 3/1*, Praha 2003, s. 338–340.

také Paříž a některá německá a švýcarská města.³² Zde tedy začala její cestovatelská dráha; vzpomíná ráda na prvotní okouzlení vším novým, co je na cestě potkalo.

Úspěchy v kariéře bohužel vyvážily neúspěchy v osobním životě. Roku 1911 jí umírá snoubenec, kterého poznala ve stejném roce mezi přáteli ze školy, kvůli banálnímu zranění na otravu krve. Ve věku 37 let ztrácí podle ní již poslední naději na rodinný život s partnerem, později zmiňuje své plány adoptovat sirotka, ale ty nikdy neuskuteční.³³

Po smrti snoubence hledá nový životní cíl, stále více ji láká objevování nových krajů. A její dobrodružná povaha nakonec vítězí.

„Zasvitlo mi ve spleti myšlenek nové světlo a ukazuje do dálky. Rozjedu se do světa. Podívám se, jak žijí lidé na jiném sklonu zeměkoule: jaké jsou jejich snahy, čím vyplňují život. Co je pro ně štěstím, co jim působí žal. Obohatím tak svoji duši a napíši o tom knihu, abych i jiným něco dala. Promyslila jsem vše, prostudovala mapu světa. A mám pevný a určitý plán: Japonsko!“³⁴

O prvních cestovatelských zážitcích B. M. Eliášové se dozvídáme nejen z jejího životopisu, ale také z cestopisů, které vždy po návratu vydávala. V životopise podrobně popisuje první cestu do Japonska, poté mění styl psaní pouze na dopisní formu. Poslední dopis je datován pobytem v Londýně v roce 1926 při návratu ze čtvrté cesty. Zde toto dílo končí, její další osudy je možné vyčíst jen z deníků či dokumentů z pozůstalosti, což bohužel plně nenahrazuje tuto sebereflexi, pohled na vlastní život zvenčí, i když může být do určité míry stylizovaný.

Cestopisy nám pokrývají pouze cestovatelské zážitky do roku 1926, poslední cestu z roku 1929 už literárně nezpracovala. Zde pro nás také končí téměř veškeré prameny osobní povahy, posledními jsou cestovní deníky z roku 1929. Poté jsme odkázáni pouze na zlomky korespondence, které bohužel odkrývají jen pramalé kousky jejího osobního života, vztahující se převážně k obtížné době stáří. Zcela nám však chybí jakákoliv osobní reflexe významných mezníků po roce 1930, válečné období, únorový komunistický převrat atd. Toto období svého života (přes 20 let) zasvětila literární činnosti, ze které se bohužel o jejích osobních životních zkušenostech již mnoho nedozvíme.

Cestovatelská činnost

„Probděla jsem tu první noc svého cestování a bylo to nesmírně radostné rozehvění, které mi nedalo spát. Trhaly se za mnou mosty starého světa a byla jsem unášena daleko do neznáma, do vzdáleného Japanu, kde mají hodně slunce a mnoho kvítí, kde bylo lze tušit tak mnoho nového. Neměla jsem obavy, že mám tak

³² Cesta byla pravděpodobně podniknuta v roce 1906, svědčí o tom vydání pasu téhož roku. (AkNm, Archiv cestovatelů, sign. 1/4a, Pas z roku 1906.)

³³ AkNm, Archiv cestovatelů, sign. 2/9, Životopis Na vlnách osudu, s. 192.

³⁴ Tamtéž, s. 99.

*málo peněz. Věděla jsem, že se Japonci učí cizím jazykům a doufala tam uplatnit své cizojazyčné vědomosti, a kdyby to selhalo: mám ještě dvě zdravé ruce, a ty se k nějaké práci tam přece hodí.*³⁵

Takto tedy začalo její putování roku 1912, kdy si vzala roční neplacenou dovolenou a přes rozmlouvání ze strany svých přátel se vydala vlakem přes Rusko do Japonska. Cesta proběhla bez větších obtíží, B. M. Eliášová se vždy na svých cestách cítila dobře v kosmopolitní společnosti ve vlacích a na lodích. V prvních měsících v Japonsku pobývala s anglickými přáteli paní Mourkové v horách poblíž Tokia, avšak brzy po jejich návratu do Tokia se rozhodla osamostatnit. Přestěhovala se do japonského hotelu, což jí také vyšlo o mnoho levněji, a objevovala tradiční každodenní život Japonců, který jí velmi imponoval. Vážila si jejich vlídnosti a úslužnosti, pohostinství a věčného úsměvu. Obdivovala účelnost a čistotu jejich domků a krásy jejich zahrad. Brzy se stala členem rodiny majitele hotelu a našla si japonské přátele a přítelkyně, s kterými se často navštěvovala. Našla zde tedy to, co doma vždy postrádala. Jako cizinka zde byla vždy středem pozornosti, snažila se ale zapadnout a nosila tradiční kimona a vlasy upravené v japonském stylu.

Nejprve dávala soukromé hodiny francouzštiny a němčiny místním Angličankám, později začala učit angličtinu ve škole pro poštovní úředníky. I ona sama se nadále vzdělávala, nejen studiem japonštiny, ale také navštěvováním kurzů ikebany na Ženské univerzitě³⁶ poblíž Tokia. Žila zde velmi skromně, přesto však ráda cestovala s přáteli po okolí, navštěvovala divadla a muzea. Japonsko zůstalo navždy její srdeční záležitostí a velmi ráda se sem vracela.³⁷

Podarilo se jí dokonce našetřit si obnos potřebný ke splnění dalšího snu, kterým byl návrat do rodné země oklikou přes USA. Nastoupila na loď plující přes Havajské ostrovy do San Franciska, na které naštěstí přežila tajfun i mořskou nemoc. Jen celní úředníci jí ztrpčili život pozdržením jejího vstoupení do USA.³⁸

Další její cestovatelské plány přetřala 1. světová válka. Vrátila se tedy ke své učitelské činnosti, kterou si zpestřovala pořádáním přednášek o Japonsku, provázených jejími četnými diapozytivy, a psaním článků do novin a časopisů.

Válečnou dobu reflektuje ve svých vzpomínkách jako dobu bídy a utrpení pro ty na frontě i v zázemí, dobu, kdy vše lidské bylo potlačeno, a světem zmítala nesmyslná válka. Netají se nepřítelstvím k Rakousku-Uhersku, vzpomíná, s jakou nechutí předčítala žákům povinné oběžníky o úspěchu rakouských vojsk a jak jí

³⁵ Srov. Barbora Markéta ELIÁŠOVÁ, *Rok života mezi Japonci a kolem zeměkoule*, Praha 1915, s. 7.

³⁶ Založil ji Žinso Naruze, zakladatel více dívčích škol a prezident Nippon žóši daigakko, při čemž se inspiroval při studiu ženského školství v Americe a v Evropě. Chtěl vzděláním odklonit ženy od smutných osudů gejš a kurtizán. Vzdělané ženy budou potom lépe vychovávat své děti, aby například nepropadly alkoholismu apod. Jako v mnoha jiných zemích stál tedy na počátku ženských vzdělávacích ústavů muž, důvody byly také velmi podobné. Podobné byly i námitky proti, Japonci se báli, aby vzdělání nemělo za následek nechuť žen ke vdavkám a celkově k ohrožení jejich poslušné povahy. (Srov. Barbora Markéta ELIÁŠOVÁ, *Dcery Nipponu*, Praha 1935, s. 26.)

³⁷ B. M. ELIÁŠOVÁ, *Rok života*, s. 19–92.

³⁸ Tamtéž.

těšily zprávy o odvážných Češích, kteří přeběhli k „nepříteli“.³⁹ 28. říjen přivítala s nadšením. „Čtyři dlouhá léta nejstrašnějších hrůz! Čtyři léta hromadného ubijení a mrzačení lidí v polích. Čtyři léta hladu a duševní trýzně pro nás v zázemí! Oběti ceny neodhadnutelné vyžádal si tento děsný válečný požár – ale konečně dohasíná!“⁴⁰

Roku 1920 odjíždí z Prahy do Japonska jako administrativní síla pro vyslanectví nově vzniklé republiky. Není jisté, jestli ji pro toto místo doporučil sám Tomáš Garrigue Masaryk, který se zajímal o její přednáškovou činnost,⁴¹ nebo ministr zahraničí Edvard Beneš, s jehož manželkou Hanou si B. M. Eliášová dopisovala.⁴² Už v Praze však jmenovaný vyslanec Karel Pergler⁴³ dával najevo svůj nesouhlas s posiláním ženských pracovních sil do zahraničí. Situace se nezlepšila ani po jejím příjezdu. Pracovníci úřadu se k ní chovali přezíravě, nedostala ani ubytování na ambasádě, ani příspěvky na zařízení ubytování jinde. Pracovní zařazení bylo nejasné, postupně se stala pomocnou silou pro všechny, tedy tou na posledním místě. Vyslanec sám jí práci nedával a naopak žádal do Prahy o její odvolání pro neschopnost. Tato situace ji pochopitelně nervově velmi vyčerpávala, příjemné chvíle zažívala jen mimo ambasádu se svými přáteli z předchozího pobytu. Byla požádána o pořádání přednášek o Československé republice, například na univerzitě Waseda,⁴⁴ a psaní článků do místních časopisů.⁴⁵ B. M. Eliášová tímto dělala pro československou věc v Japonsku více nežli Pergler, který se stýkal převážně s Američany. O této činnosti se dozvěděl také prezident Masaryk a vyslovil jí pochvalu.⁴⁶

Situace na vyslanectví se stávala neudržitelnou; jednotliví úředníci na sebe nevrážili a značnou moc měl teprve devatenáctiletý osobní sekretář vyslance Jiří

³⁹ AkNm, Archiv cestovatelů, sign. 2/9, Životopis Na vlnách osudu, s. 201.

⁴⁰ Tamtéž, s. 203.

⁴¹ L. BOBÍKOVÁ, *Cestovatelka mezi diplomaty*, s. 24.

⁴² V její pozůstalosti se bohužel žádné vzájemné dopisy nedochovaly.

⁴³ Karel Pergler (1882–1954) emigroval do USA, kde se stal úspěšným advokátem. Roku 1915 se zapojil do zahraničního odboje a nemálo pomohl Masarykovi v navazování politických styků v USA. Roku 1918 se stal místopředsedou Československé národní rady v USA a po skončení války nastoupil jako vyslanec v USA, roku 1920 byl přesunut do Japonska. Po neúspěchu zdejší mise a soudní pře – vyšetřování zpronevěry na vyslanectví, která skončila v jeho prospěch – odjel opět do USA, kde rozšiřoval traktáty proti Edvardu Benešovi. Do ČSR se vrátil roku 1929 a dostal se do československého Národního shromáždění jako kandidát Ligy proti vázaným kandidátkám. Po neúspěšném tažení proti Benešovi byl roku 1932 vykázán z ČSR. V USA se stal univerzitním profesorem a děkanem Právnické fakulty Národní univerzity ve Washingtonu. (Srov. L. BOBÍKOVÁ, *Cestovatelka mezi diplomaty*, s. 25.)

⁴⁴ Roku 1882 založil Šigenobu Okuma, samurajský učitel a politik období Meidži, Tokyo Senmon-gakko jako vyšší odbornou školu. Na Univerzitu Waseda byla povýšena v roce 1902, dnes patří mezi šest nejprestižnějších japonských univerzit. (Srov. URL: <http://cs.wikipedia.org/wiki/Univerzita_Waseda> [cit. 2. května 2010]; URL: <<http://www.waseda.jp/eng/about/history.html>> [cit. 2. května 2010].)

⁴⁵ Michael BOROVIČKA, *Češka v zemi vycházejícího slunce*, Lidé a země 53, 2004, č. 2, s. 97.

⁴⁶ B. M. ELIÁŠOVÁ, *Pod Karlem Perglerem*, s. 8–16.

Novák. B. M. Eliášová se snažila zapojovat do těchto problémů co nejméně, přesto to byla nakonec ona, kdo zadržel materiály usvědčující osobního sekretáře Perglera z defraudace státních peněz. Ten byl později dopaden na cestě do Ameriky a po převezení zpět do Tokia byl odsouzen k půlročnímu vězení.⁴⁷

Po této aféře byl Karel Pergler odvolán a obviněn z nedbalosti, nedodržování úředních povinností i jiných prohřešků (obohacování se prodejem pian na vyslanectví). Odsouzen nikdy nebyl, avšak jeho diplomatická kariéra skončila.

Podle některých autorů to byl právě cíl Edvarda Beneše, který s Perglerem nevycházela a přál si ukončení jeho diplomatické dráhy. Vybral prý do legace sobě loajální zaměstnance, kteří měli způsobit Perglerovi diplomatickou ostudu. Již jsem se zmínila o spojení B. M. Eliášové s Hanou Benešovou, často bývá citován výrok z korespondence Eliášové: „*Byli jsme, jak víte, posláni s Perglerem, abychom mu zlomili vaz.*“⁴⁸ Dalším členem byl Jan Reichmann, autor prvního Benešova oslavného životopisu a jeho spolužák z gymnázia, který byl údajně propuštěn z Práva lidu pro zpronevěru.⁴⁹

Barbora Markéta Eliášová se už kupodivu ke své učitelské práci v roce 1921 nevrátila. Vrhla se na dráhu žurnalistky „na volné noze“ a přispívala svými články například do Pražského ilustrovaného zpravodaje, Národních listů, Venkova, Národní politiky, Ženských listů apod.; vydala také sbírku příběhů ze starého Japonska. Nejvíce článků vyšlo od počátku 20. let do poloviny 30. let 20. století. Se svými přednáškami procestovala celou republiku a působila i v rozhlase.

Jen co se opět sešlo trochu peněz, vyrazila Barbora Markéta Eliášová na svou třetí cestu do Japonska. Na ní se zastavila také v Egyptě, kde se vypravila na velbloudu k pyramidám, v Jemenu, na Srí Lance, Singapuru, Hongkongu a Šanghaji. V Tokiu navázala na svou přednáškovou činnost a dále zasílala své články o Japonsku do Čech. Idylický pobyt byl ale přerušeno 1. září 1923 zemětřesením, které ji zastihlo v Jokohamě. Jen s velkým štěstím přežila, přišla o všechn svůj majetek a jen s vypětím všech sil se dostala sama pěšky za tři dny do Tokia. Měla tehdy téměř 49 let, zachránila ji opět houževnatost a snaha uspět. Strávila několik dní v hotelu v Kobe, než na vyslanectví vystavili nový pas a ona získala za vypůjčené peníze lístek na loď, která ji odvezla z rozrušeného Japonska (zemětřesení si vyžádalo 150 000 obětí) do Kanady.⁵⁰

Ani cesta přes Spojené státy pro ni nebyla bezpečnou, při cestě z Chicaga do New Yorku se její rychlík srazil s nákladním vlakem. V New Yorku se poté pokusila pořádat přednášky o svých zážitcích se zemětřesením a na pomoc Japonsku, ale nesešla se s velkým zájmem; ten přišel až doma. Po návratu pořádala mnoho přednášek a sepsala opět cestopis, ve kterém se mohla z těchto otravných zážitků

⁴⁷ B. M. ELIÁŠOVÁ, *Pod Karlem Perglerem*, s. 18–20.

⁴⁸ L. BOBÍKOVÁ, *Cestovatelka mezi diplomaty*, s. 26.

⁴⁹ J. N. ROSTINSKÝ, *Diplomatická enkláva Čechů v Japonsku*, s. 38; L. BOBÍKOVÁ, *Cestovatelka mezi diplomaty*, s. 25.

⁵⁰ Josef GLÜCKSELIG, *Naši lidé a svět*, Víkend 3, 1993, č. 45, s. 10.

vypsat. Spolek Svatobor, jehož byla členkou,⁵¹ jí poskytl příspěvek tisíc korun, aby si mohla opět doplnit svoji cestovatelskou výbavu.⁵²

Svoji čtvrtou větší cestu podnikla Eliášová v letech 1925–1926 a dostala na ni dokonce stipendium 2 tisíce korun od ministerstva školství, určené na dokončení studia ikebany i ke sbírání materiálů k další přednáškové a literární činnosti, a 4 tisíce korun od České akademie věd a umění.⁵³ Je proto trochu s podivem, že se tentokrát při svých cestách do Japonska vůbec nedostala. Z cestopisu se dozvídáme, že odklon od cesty do Japonska byl dílem rychlého rozhodnutí až během cesty samotné, kdy jí přišlo škoda nevyužít zeměpisné blízkosti Austrálie a nepodívat se na tento nejmladší kontinent. Jak toto rozhodnutí poté odůvodnila institucím, jež jí poskytly příspěvky, a jestli vůbec tyto instituce vysvětlení požadovaly, nám bohužel již není známo.

Tato cesta se lišila od těch předchozích hlavně počtem navštívených zemí. Při předchozích cestách navštívila vždy jen přístavy, kterými proplouvala její loď, a hlavním cílem bylo Japonsko, kde strávila nejvíce času, a poté se vracela přes Spojené státy americké. Nyní se z cestovatelky vracející se stále do své oblíbené země stala cestovatelka objevující nové destinace. Tropické kraje ji vždy lákaly, i když vedra zde panující pro ni jako Středoevropanku musela být těžko snesitelná. Rozhodla se blíže poznat některé holandské kolonie v Indonésii.⁵⁴ Vypravila se nejdříve na Jávu, kde ji velmi zaujaly místní korpulentní Evropanky, obsluhované armádou služebnictva, a domorodé ženy dychtící mít dítě s bělochem, což mu poté může dopomoci ke státnímu úřednictvu. Dále pokračovala na Bali a do Austrálie, kde pobyla delší dobu. I zde propagovala Československo a zaměřila se na poznávání venkovského obyvatelstva. Navázala také vztahy s místním ženským hnutím. V australském tisku o ní vyšlo několik článků. Představují ji jako ženu-cestovatelku, činnou ve feministickém hnutí, a přidávají vždy několik informací o ženském hnutí v Československu. Neopomenou zmínit, že ženy zde pronikly už i do politiky a jsou členkami parlamentu. Podobné články vyšly i v novinách na Jávě, v Japonsku i v jihoafrickém Kapském městě.⁵⁵ Cestou domů se už jen zastavila ve zmíněném Kapském městě a na Kanárských ostrovech.⁵⁶ Dohromady byla tehdy na cestě celých 13 měsíců.

Poslední, čtvrtou cestu do Japonska podnikla roku 1929, již s významným příspěvkem 30 tisíc korun od tehdejšího ministra zahraničí Edvarda Beneše.⁵⁷ Mimo

⁵¹ Prokazatelně máme členství doloženo v roce 1924, dochoval se její členský lístek. (Srov. AkNm, Archiv cestovatelů, sign. 1/8–5, Členský lístek Svatoboru.)

⁵² AkNm, Archiv cestovatelů, sign. 1/12, Stručný životopis psaný B. M. Eliášovou.

⁵³ Tamtéž, sign. 5/4, Výstřížky z novin, letáky a podobně.

⁵⁴ Indonésie – tehdy Holandská Indie – se rozkládala na části Malajských ostrovů, například k ní patřily ostrovy Sumatra, Jáva, Celebes, dvě třetiny Bornea, velká část Nové Guiney a mnoho menších ostrovů. (Srov. Barbora Markéta ELIÁŠOVÁ, *Rok na jižní polokouli*, Praha 1928, s. 26.)

⁵⁵ PNP, Barbora Markéta Eliášová, inv. č. 37–43, Články o B. M. Eliášové v cizojazyčném tisku.

⁵⁶ P. FORMÁNKOVÁ, *Sny se mohou i plnit*, s. 97.

⁵⁷ AkNm, Archiv cestovatelů, sign. 1/12, Stručný životopis psaný B. M. Eliášovou.

Japonska procestovala také Koreu, Mandžusko a přes Sovětský svaz, tedy stejnou cestou, jako když poprvé mířila do Japonska, se vrátila domů. Informace o této cestě můžeme získat pouze přímo z jejích cestovních deníků, jako jedinou ji nezpracovala formou cestopisu.⁵⁸

Tato cesta byla její nejkratší, trvala jen čtyři měsíce a převážnou část strávila v Japonsku, kde byla již počtvrté. Bylo jí 55 let, což pravděpodobně ovlivnilo nejen délku cesty. Ze zápisků můžeme vyčíst více informací osobní povahy, promítají se zde četné cestovní zkušenosti, má možnost srovnávat, i její povaha. Dává více prostoru svým názorům, hlavně je pro ni důležité to, jak se k ní lidé chovají. Stále ale zaznamenává poznatky o životě na lodi, přírodních krásách navštívených zemí, něco z jejich historie a tradic, i když se těmto věcem věnovala také v minulých denících a cestopisech. V těchto denících však nalezneme mimo jiné to, co se v jejích cestopisech dříve objevovalo jen sporadicky – kritiku Japonska a Japonců, jejich srovnání s jinými národy, ze kterého nevyhází nejlépe.

Při rozboru cestovního deníku se nám tedy B. M. Eliášová ukazuje v poněkud jiném světle – jako nedůtklivá dáma, choulostivá na jednání okolí k její osobě. Musíme však brát v potaz, že okolnosti, které jí třeba při první cestě, kdy byla mladá a plná očekávání, nepřipadaly důležité, ji v 55 letech mohly obtěžovat a činit cestování nepohodlným. Také je pravdou, že po této zkušenosti se už na cesty nevydala, a možná právě celkově negativní dojmy z této cesty byly důvodem, proč ji literárně nezpracovala.

Po roce 1929 B. M. Eliášová nadále přednášela o svých cestách, například v rozhlase na Radiojournalu,⁵⁹ psala cestopisy, beletrii pro mládež i články do různých časopisů a byla zaměstnána na ministerstvu zahraničí jako překladatelka zahraničního tisku. Byla to práce zdaleka podceňující její kvality a zkušenosti; Edvard Beneš prý práci na počátku označil pouze za dočasnou,⁶⁰ vykonávala ji však až do roku 1939.

Za války se zapojila do odboje, psala a rozmnožovala letáky proti okupantům. Těžká doba zhoršila její kloubní revmatismus, kterým byla sužována až do konce života.⁶¹ V 50. letech se k němu přidala bronchitida a rozedma plic, v posledním roce života byla upoutána na invalidní vozík a také finanční situace byla velmi špatná. Žila sama, nikdo z příbuzných se o ni nemohl postarat, musela si platit ošetřovatelku, která u ní aspoň dvakrát týdně přespávala. Jen v roce 1951 se jí dostalo příspěvku 8 tisíc korun za spisovatelskou a publikační činnost od minister-

⁵⁸ K této cestě se vztahují dva deníky – jeden od 24. 2. do 22. 5. 1929 (AkNm, Archiv cestovatelů, sign. 3/17, I. deník 1929.) a druhý od 23. 5. do 25. 6. 1929 (Tamtéž, sign. 3/18, II. deník 1929).

⁵⁹ PNP, Barbora Markéta Eliášová, inv. č. 1–2, Smlouvy s Radiojournalem z let 1935 a 1936.

⁶⁰ AkNm, Archiv cestovatelů, sign. 2/3, Jak to bylo tenkrát v Tokiu, s. 16.

⁶¹ Při jednom bombardování byla vytlučena okna jejího pankráckého bytu, což její zdravotní stav ještě zhoršilo. (Srov. AkNm, Archiv cestovatelů, sign. 1/19, Soubor konceptů a strojopisů dopisů odeslaných B. M. Eliášovou.)

stva školství; také Syndikát českých spisovatelů, jehož byla od roku 1945 členkou, jí přiřkl malý důchod.⁶²

Spojení se světem zajišťovala jen oddaná bývalá žákyně Evženie Plíhalová, která byla její velkou oporou v posledních letech života. Starala se o ni posledních sedm let života, i když také jí ubývalo sil a kvůli srdeční chorobě musela odejít do důchodu a opustit práci.

Barbora Markéta Eliášová zemřela ve svém bytě v Učitelském domě na Pankráci v půl páté ráno 27. dubna 1957 ve věku 82 let. Jako příčina smrti bylo indikováno astma a jeho následkem srdeční choroba. Pohřeb žehem se uskutečnil 30. dubna v nuselském krematoriu a její popel byl uložen do rodinné hrobky pana Maxmiliána Eliáše⁶³ na Olšanských hřbitovech.⁶⁴

Rodná obec Jiříkovice odhalila B. M. Eliášové roku 2003 pamětní desku pro významné osobnosti obce v zasedací místnosti obecního úřadu; k této příležitosti také vznikl již zmiňovaný sborník⁶⁵ ve spolupráci s Muzeem ve Šlapanicích, kde připravují výstavu o této významné rodačce.

Literární činnost

Z díla Barbory Markéty Eliášové můžeme za cestopisy označit knihy *Rok života mezi Japonci a kolem zeměkoule* (1915), *V Japonsku v dobách dobrých i zlých* (1925) a *Rok na jižní polokouli* (1928). První knihu vydala, jako téměř neznámá učitelka, ještě vlastním nákladem, druhou vydalo nakladatelství Aloise Konička a třetí Českomoravské podniky tiskařské a vydavatelské. Částečně by sem bylo možné zařadit i spisek *Pod Karlem Perglerem. Rok života na československém vyslanectví v Tokiu* (1929), jenž popisuje krátce její cestu s legací do Japonska a poté její pobyt tam. Zaměřuje se však hlavně na situaci na velvyslanectví, jen okrajově zmiňuje jiné události ze svého života.

Barbora Markéta Eliášová neměla v českém jazyce vzor, jak jako žena psát cestopisná díla o Orientu, našla si tedy sama svůj způsob. Nevíme nic ani o případném vzoru ze zahraniční literatury.⁶⁶ Na počátku 20. století se sice již objevovaly

⁶² AkNm, Archiv cestovatelů, sign. 1/15, Korespondence přijatá od institucí 1909–1954.

⁶³ Hrob číslo IX–16–97. Rodinné vazby na Maxmiliána Eliáše se zatím vypátrat nepodařilo.

⁶⁴ D. HORSKÁ, *Barbora Markéta Eliášová*, s. 13.

⁶⁵ Josef PAULÍK a kol., *Barbora Markéta Eliášová*, Jiříkovice 2003.

⁶⁶ B. M. Eliášová již od mládí milovala knihy, bohužel však nezanechala svědectví o tom, jakému žánru či přímo autorovi dávala přednost, jestli jí třeba k cestování přivedly některé cestopisné knihy našich cestovatelů, jaké knihy si vybírala z cizojazyčné literatury a zda měla nějaké spisovatelské vzory ať už pro psaní cestopisů, nebo beletrie. Jedinou indicií je dopis Gabriele Preissové, zmiňovaný v části věnované její pozůstalosti v literárním archivu Památníku národního písemnictví, který se váže k jejím spisovatelským začátkům. Do Japonska již dříve cestovali někteří ze známých českých cestovatelů, bylo vydáno i několik cestopisů a odborných knih o Japonsku. (Např. Josef KORENSKÝ, *Cesta kolem světa. Japonsko*, Praha 1895; Enrique Stanko VRÁZ,

knihy ženských autorek, popisující země, které navštívily, ale jednalo se jen o země evropské a jejich styl byl opravdu převážně popisný. Vycházel pravděpodobně z tradice psaní cestovních deníků v 19. století a také ze stylu cestovních průvodců a bedekrů. Hlavní byl výčet navštívených památek, exkurz do historie toho kterého místa; důraz se kladl také na úroveň ubytování, dopravy a stravy. Osobní hodnocení a zážitky je nutné hledat mezi řádky. Z toho, o co jevila dotyčná největší zájem, čemu věnuje v knize nejvíce místa a jaká místa navštívila, můžeme vydedukovat, jaká byla příčina a cíl její cesty, co ji nejvíce zaujalo a čemu dávala přednost – zda muzeu či přírodě, hlavním turistickým atrakcím nebo objevování nového.

Naše autorka se od tohoto stylu již odklání. Už v prvním cestopise se objevuje schéma, které nadále používala. Vyprávění se rozvíjí lineárně, začíná odjezdem z Prahy a končí příjezdem zpět, velká plocha je věnována popisu cesty na místo určení. Doprava vlakem ani lodí jí nedělala potíže, nepovažuje ji pouze za nutné zlo. Podává ráda informace o specifické cestující společnosti, do které vždy bezproblémově zapadla. Na navštívených zemích ji zajímá hlavně současnost. Historii se věnuje minimálně, hluboké exkurzy do minulosti nenajdeme, ale důležité události ovlivňující současnost zde místo mají. Etnografických pozorování je ještě méně, ale jsou. B. M. Eliášové nebrala obyvatele cizích zemí jako něco exotického, odlišného, rozhodně nebyla xenofobní; na každém národu se snažila najít dobré i špatné rysy, avšak bez odsuzování. Z drobných náznaků v cestopisech lze však vyčíst, že mnoha kulturním jevům nerozuměla, a tudíž je ani nechtěla vidět nebo se jimi zabývat. Hlavně se ale hojně věnuje každodenní realitě, tomu, co byla schopná zařadit si do svého referenčního rámce, přičemž nevynechává ani drobné detaily. Nejvíce ji zajímá, jak lidé žijí svůj každodenní život v různých koutech světa, co je spojuje a co mají odlišné. Často srovnává situaci doma a v cizině, snaží se ale být objektivní a zvážit všechna hlediska. Středobodem jejího zájmu jsou lidé, cizinci, míšenci a především ženy. Zejména v cestopisech z Japonska v dlouhých pasážích popisuje vzájemné návštěvy s japonskými přítelkyněmi, ženami podobného společenského postavení a podobných vlastností, jako měla ona sama. Nikdy nezapomene zmínit ženskou otázku v té které zemi, jaký je osud žen a jestli do něj již mohou samy zasahovat.⁶⁷

Barbora Markéta Eliášová psala i pro dnešního čtenáře čtivým jazykem. Knihy nejsou přehnaně obsáhlé, mají v průměru kolem dvou set stran. Druhý a třetí cestopis je opatřen fotografiemi, které sama pořídila. Jen v případě druhého cestopisu se vyskytují pravděpodobně také fotografie jiného původu, poněvadž její fotoaparát byl zničen při zemětřesení. Informace čerpala ze svých cestovních deníčků, kam si vše pečlivě zapisovala. Opět je tu výjimka v případě druhého cestopisu, kdy veškeré zápisky shořely v Jokohamě, a ona proto musela čerpat při popisu svého

Z cest E. St. Vráze, Praha 1897; Joe HLOUCHA, Vzpomínky na Japonsko, Praha 1908; Alois SVOJSÍK, Japonsko a jeho lid, Praha 1913.)

⁶⁷ H. HEROLDOVÁ, *Narativní metody v díle Barbory Markéty Eliášové.*

třetího pobytu v Japonsku (až do zemětřesení) ze svých vzpomínek. Zápisky v denících jsou téměř totožné s pozdějším vyjádřením v cestopisech, jen je samozřejmě přidáno více poetických popisů, vysvětlení a celkově kostra vyprávění.

Tyto cestopisy jsou jedny z mála ženských cestopisů či obecně knih o Japonsku, které byly vydány a které reflektovaly pohled Středoevropany-cestovatelky na odlišnou východní kulturu. Jsou cenné i svým časovým zařazením, kdy zachycují důležité období přerodu samotného Japonska a počátky ženské emancipace. Poslední cestopis podává informace o zemích, které před B. M. Eliášovou navštívilo opravdu jen málo Čechů, ať už „profesionálních“ cestovatelů či nejrůznějších odborníků. Většina však také zaznamenala své cesty v cestopisech nebo člancích a odborných knihách.⁶⁸

Ženské autorky podobných cestopisů bychom hledali dlouho a marně, hlavně pro tyto exotické oblasti. Pouze pro oblast Japonska nalezneme několik knih, spíše však odborných, z pera Vlasty Hilské⁶⁹ a také vzpomínky z cest s manželem od Růženy Baumové-Fikejzové.⁷⁰

V beletristickém díle Barbory Markéty Eliášové převažuje literatura pro mládež, dále sem ale můžeme zařadit její přepisy japonských pohádek a pověstí, spis o životě japonských žen, překlad japonského románu i jiných knih a její učebnice a cvičebnice pro studium angličtiny. Patří sem samozřejmě také její nejrůznější články, ať už do českých, či japonských novin a časopisů. Pokoušela se také

⁶⁸ V Indonésii (na Jávě a Sumatře) působili například dva čeští lékaři, František Čurda (1844–1886) a Pavel Durdík (1843–1903), z nich druhý napsal o svém působení zde několik knih. Např. Pavel DURDÍK, *Pět let na Sumatře: vypravování vojenského lékaře*, Praha 1893; Týž, *U lidožroutů: obrázky ze severní Sumatry*, Praha 1897; Týž, *Manželství v tropech a u nás*, Praha 1902. Na Jávě a do Austrálie zamířili také badatelé-geografové Jiří Viktor Daneš (1880–1928) a Karel Domin (1882–1953) a z jejich cest vznikl obsáhlý cestopis: Jiří Viktor DANEŠ – Karel DOMIN, *Dvojím rájem, 1. díl, Cesta na Jávě a po Jávě*, Praha 1912; Titíž, *Dvojím rájem, 2. díl, Cesta po Australii a na Ceylon*, Praha 1912. Do Austrálie se již podívalo přece jen více Čechů. Vůbec první byl pravděpodobně dobrodruh Čeněk Paclt (1813–1887), dále například původem zahradník a obchodník s přírodninami Alois Topič (1852–1927), cestovatelé Josef Kořenský a Josef Ladislav Erben (1888–1958) a již zmínění Daneš s Dominem. Ode všech máme i písemné vzpomínky či články z jejich cest. (Srov. Vladimír ROZHONĚ, *Čeští cestovatelé a obraz zámorí v české společnosti*, Praha 2005.)

⁶⁹ Vlasta Hilská (1909–1968) – japanoložka, profesorka japonské filologie a dějin, v Japonsku pobývala třikrát v roce 1936, 1958 a 1966. Z díla např. Vlasta HILSKÁ, *Japonsko v minulosti a dnes*, Praha 1940; Táž, *Lidé a věci v Japonsku*, Praha 1941; Táž, *Dějiny a kultura japonského lidu*, Praha 1953.

⁷⁰ Růžena Baumová-Fikejzová – manželka cestovatele Jiřího Bauma (zoolog, cestovatel, fotograf). Absolvovala s ním nejprve cestu po Evropě v roce 1933 (Španělsko, Skandinávie, Pobaltí), poté i cestu kolem světa (Austrálie, Japonsko, USA). Cestovali speciálně pro cestování upraveným vozem Tatra 72. Poslední cestu podnikli v roce 1938 do Afriky, vraceli se již do zcela obsazeného Československa, za války se zapojili do odboje. Jiří Baum zemřel ve Varšavě roku 1944. Jeho sbírky jsou uloženy v Archivu Národního muzea. Z díla např. Jiří BAUM, *Kolem zeměkoule*, Praha 1956; Růžena FIKEJZOVÁ, *Japonsko očima ženy*, Praha 1941; Růžena FIKEJZOVÁ, *Austrálie očima žen*, Praha 1941. Srov. URL: <http://baum.com.au/Dr_J_Baum/Dr_J_Baum_zoolog_a_cestovatel.html> [cit. 2. května 2010].

o básnickou tvorbu, avšak nikdy se, zřejmě ze sebekritických důvodů, nesnažila o její vydání.

Časopisecké a novinové články souvisejí s jejím cestováním, nejplodnější období tedy spadá do 20. a začátku 30. let. V literatuře pro mládež našla B. M. Eliášová naplnění své spisovatelské dráhy zhruba od poloviny 30. let do počátku 40. let, kdy již necestovala do dalekých krajin, trávila poklidné stáří v Roztokách u Prahy a pracovala pro ministerstvo zahraničí jako překladatelka článků ze zahraničních novin. V poválečných letech vyšlo v novinách a časopisech jen pár starých i novějších reportáží a povídek z cest.⁷¹

Barbora Markéta Eliášová se rozhodla seznámit české čtenáře nejen se současným Japonskem, ale také se starým Nipponem. A ten se nejlépe projeví v lidových pohádkách a pověstech. Ty nejlépe vypovídají o počátcích vlasti hrdinských samurajů a překrásných gejš. Japonské pohádky přeložila, nepodařilo se však zjistit, přes který cizí jazyk, a doplnila originálními japonskými ilustracemi. Vydala je poté vlastním nákladem v knihtiskárně Aloise Koníčka v roce 1924, a protože jejich úspěch nebyl zanedbatelný, došlo k jejich znovu vydání v roce 1943 v nakladatelství J. Rebce. Podobně převyprávěla japonské pověsti *Z vlasti samurajů. Zkázky z Nipponu starého a nového*, které vyšly v nakladatelství Rudolfa Šimka v roce 1922. Příběhy jsou plné specifických japonských reálií a exotiky, hlavním motivem bývá život samurajů, na jejichž činy byli Japonci vždy velmi hrdí. Kdokoliv měl samurajské předky, byl ctěn a synové i dcery rodu byli vychováni podle přísných pravidel Bušida, etického kodexu, který mezi Japonci přetrvával ještě dlouho do moderní doby.

Velmi obsahově bohatá a také dřevoryty slavných japonských autorů krásně ilustrovaná je kniha *Dcery Nipponu*, která byla vydána v nakladatelství Bedřicha Kočího roku 1925. Barbora Markéta Eliášová jedinečně zachytila během svých prvních dvou pobytů v Japonsku (před a po 1. světové válce) změny v životě japonských žen, jejich přerod z žen starého, tradičního Nipponu k ženám Nipponu nového, moderního.

Literatura pro mládež je spíše didaktického charakteru. B. M. Eliášová se snažila mladým předat svoji zkušenost chudého sirotka, jenž dokázal svojí pílí a odhodlaností dosáhnout svého snu; v jejím případě stát se učitelkou. A co víc, chudé děvče z Moravy se vydalo samo do dalekého světa, kde prokázalo samostatnost, poctivost a slušné jednání, se kterým je možné uplatnit se všude ve světě. Svoje cestovatelské zkušenosti, znalost dalekých krajů a cizích národů využila v míře vrchovaté. Podobné, ne-li stejné sny a možnosti mají přece všechny děti a mládež světa. To, co mají odlišné – tradice, výchovu a životní podmínky –, je to, co mělo mladé české čtenáře nalákat a obohatit.

Ve většině románů, jejichž zápletky nám mohou dnes připadat poněkud naivní, se zaměřuje na emancipační témata, hlavně na vzdělávání dívek; na boj se starými tradicemi a předsudky, které v mnoha východních zemích dlouho bránily

⁷¹ J. GLÜCKSELIG, *Naši lidé a svět*, s. 10.

obecnému vzdělávání žen. A cesta za vzděláním je pro B. M. Eliášovou téměř tožná s cestou za štěstím.⁷²

Další romány jsou spíše příkladem konzumní literatury pro dívky, jen zasažené do exotického prostředí Japonska, Jávvy, Číny či Indie. Vyskytují se v nich čeští inženýři, kteří nacházejí v dalekých krajích své životní družky, nebo moderní dívky různých národů a tradic, které bojují za emancipaci, odkládají klasičtí posllušnost rodičům ve střetu s životním štěstím. Například román *Letkyně Armila*⁷³ vypráví o přátelství české dívky, jejíž otec je pilot, s javánskou princeznou, která je v šestnácti letech první ženou-pilotkou na Jávě. Zde se ukazuje také zaujetí B. M. Eliášové pro moderní techniku jako letadla či zaoceánské lodě. Celkově vždy propagovala nové společenské i technické směry a myšlenkové proudy.

Barbora Markéta Eliášová zkoušela proniknout nejen do tvorby prozaické a poetické, ale i do dramatu. Již v roce 1909 sepsala veršovanou hru *Světлана*, kterou poté sehrály její žákyně na školní akademii 20. února téhož roku.

Dále musíme zmínit také její činnost překladatelskou a odbornou. Překládala hlavně z angličtiny, tento jazyk jí byl nejbližší. Za všechno můžeme uvést knihy o pro ni blízkých tématech – knihu *Cesta ke štěstí a životnímu úspěchu* od Paula Nyssense a *Kouzlo ladné postavy* od Janet Lane o správném držení těla.⁷⁴

Přes cizí jazyk, pravděpodobně angličtinu, přeložila jako jedna z prvních v našich zemích japonský román. Byl to román Tokutomi Roky *Hototogisu* (Kukačka), který zapadal do jí blízkého okruhu sentimentální literární tvorby. Vyšel v letech 1898–1899, v anglickém překladu roku 1904 a nakladatelství Šimek vydalo překlad B. M. Eliášové roku 1922 pod názvem *Namikosan*.

O jejích znalostech japonštiny není přesně nic známo, v pozůstalosti se dochovaly jen překlady japonských básní v česko-japonském znění, autorství však není potvrzeno a o vydání nemáme zprávy.⁷⁵ Pravděpodobně se uměla japonsky domluvit v každodenním styku, přece jen žila delší dobu přímo mezi Japonci, ale psaný jazyk příliš neovládala.⁷⁶

Za zmínku stojí také anglické učebnice, které sestavila hlavně k využití na dívčích školách, kde učila. Roku 1909 vydalo nakladatelství Bursík a Kohout její *Cvičebnici anglického jazyka pro školy* a roku 1919 následovala u Edvarda Leschingera *First Reading Book* jako konverzační pomůcka k této cvičebnici.

⁷² Barbora Markéta ELIÁŠOVÁ, *Okénko do světa*, Praha 1935²; Táž, *Sunea a Kétai*, Praha 1946²; Táž, *Hanako*, Praha 1944; Táž, *Hura hledá cestu do nebe*, Praha 1947.

⁷³ Táž, *Letkyně Armila*, Praha 1937.

⁷⁴ AkNm, Archiv cestovatelů, sign. 5/7, Konvolut novinových výstřížků s různou tematikou.

⁷⁵ Tamtéž, sign. 3/1, Překlady japonské poezie.

⁷⁶ A. KRAEMEROVÁ, *Na vlnách osudu*, s. 231. Jen v jednom článku se uvádí, že japonštinu ovládala a přímo tedy přeložila román *Hototogisu* od Tokutomi Roky pod českým názvem *Namikosan*. Tato informace je však obtížně prokazatelná, důvod je pravděpodobně v celkově jiném zaměření tohoto článku a autora samotného. (Srov. J. N. ROSTINSKÝ, *Diplomatická enkláva Čechů v Japonsku*, s. 38.)

Zanedlouho byla vydána *Second Reading Book* s výběrem článků z anglických dějin, filozofie a umění.⁷⁷

Barbora Markéta Eliášová byla na počátku 20. století jedna z prvních moderních pracujících a vzdělaných žen a nebála se své vlohy zúročit i za oceánem. Vybrala si zemi pro tehdejší dobu velmi neobvyklou. Nakonec se ale její výběr ukázal jako velmi dobrý, protože v Japonsku našla to, co jí v Čechách vždy chybělo – spoustu milých přátel a rodinné zázemí, lidi žijící v souladu s přírodou a s úctou k lidem. Tato dobrá zkušenost ponoukala k dalším cestám, na nichž vždy potkala dobré přátele a zhlédla nové překrásné kraje. Ráda se o tyto zážitky podělila i s ostatními, její přednášková činnost byla velmi rozsáhlá a zahrnovala také propagaci Československa v zahraničí.

Hlavně v kontrastu s dětstvím a kořeny, které ji předurčovaly spíše k celoživotní práci na poli či v továrně, vyniká houževnatost a píle, neoblomné směřování k vytyčenému snu a nezaleknutí se případných překážek. Tyto její vlastnosti jí také pomáhaly v druhé, cestovatelské etapě života, kdy musela, ne už nejmladší, přestat různá úskalí a nebezpečí cestování. V jejím případě cestování do jisté míry osamělého, zpestřeného jen setkáváním nových přátel ze všech koutů světa. „*Právě ve chvílích osamocení vybavují se mi v mysli různé scény zajímavé i krásné, jak procházely před mými zraky kdesi v jiných končinách světa. Vybavují se mi vzpomínky na lidi milé a dobré, s kterými jsem v dalekých krajích uzavřela přátelství (...) Takové vzpomínky mne zahřívají a činí můj život bohatým.*“⁷⁸

O soukromém životě, mimo cestování, máme jen málo informací. Část svého života zasvětila literární tvorbě pro mládež, ve které zúročila právě své životní zkušenosti. Hlavně mladým dívkám vštěpovala důležitost poznání vlastního já, možnosti emancipace a sledování vlastních životních snů.

Stáří pro ni bylo velmi bolestnou etapou života. Zdravotní potíže a finanční tíseň ji nutily k psaní prosebných dopisů přátelům s žádostmi o pomoc, finanční i jinou, což jistě pro osobu zakládající si vždy na své samostatnosti muselo být ponižující. Snad i v těchto chvílích pro ni byly útěchou vzpomínky, které jí mohly závidět mnohé současnice i ženy dnešní.

⁷⁷ Muzeum Brněnska – Muzeum ve Šlapanicích, nezpracováno, First Reading Book.

⁷⁸ Srov. AkNm, Archiv cestovatelů, sign. 2/9, Životopis Na vlnách osudu, s. 191.

Fotografie B. M. Eliášové v japonských šatech z roku 1913.
Muzeum Brněnska – Muzeum ve Šlapanicích,
fond Barbora Markéta Eliášová, nezprac.

Summary:

**Barbora Markéta Eliášová: Nippon as the Second Home.
The First Czech Women's Traveller, her Life and Literary Work**

The work is dedicated to the first Czech independent traveler Barbora Markéta Eliášová. The author tries to describe her fruitful and interesting life. As an orphan and poor village child, she made her dream come true and she became a teacher. After that she decided to concentrate to go and search for the luck far away in Japan. She found a second home there and she came back really very glad. Those journeys to Japan were prolonged with thirteen-months traveling trip via Java, Bali, Australia and South Africa. Upon the experiences she had, she also wrote several travel books. The author is introducing the travel books from her fourth journey to Japan, as well as the overview of her literary work, newspapers articles, magazine articles and belles letters for youth that she worked on after her active traveling years until she died.

translated by the author

Ludvík SKRUŽNÝ †

Profesoři Hermenegild a Karel Škorpilové působící v Bulharsku

2. část

Profesor Karel Škorpil. Gymnazijní profesor, polytechnik, polyhistor, archeolog, muzejník, objevitel nejstaršího centra I. bulharského státu – Adoby-Plisky (15. 7. 1859 ve Vysokém Mýtě – 10. 3. 1944 v Sofii)

*„Karel Škorpil přišel do Bulharska po osvobození jako skromný gymnazijní učitel a svou kariéru zakončil rovněž tak skromně“**

Necelý rok a půl po Hermenegildovi se manželům Václavovi Škorpilovi staršímu a jeho choti Anně, rozené Jirečkové, narodil dne 15. července 1859 syn Karel. Po středoškolských studiích na reálném gymnáziu v Pardubicích, kde maturoval v roce 1877, odešel do Prahy, kde současně studoval na Císařsko-královské české vysoké škole technické a na Matematicko-fyzikální fakultě Karlo-Ferfinandovy univerzity v Praze, kde v roce 1881 promoval. Hned v příštím roce následoval bratra Hermína, jak rodina i přátelé Hermenegilda nazývali, do Východní Rumelie, aby v hlavním městě této provincie, v Plovdivu, zahájil svou pedagogickou dráhu (1882–1886). Zde v prvním roce svého působení vyučoval na chlapeckém i dívčím gymnáziu předměty své specializace matematiku – algebru, geometrii, deskriptivní geometrii, rýsování – a fyziku.¹ V následujícím roce vyučoval jen na dívčím gymnáziu a od roku 1884 do roku 1886 na gymnáziu chlapeckém. V Plovdivu se aktivně zapojil do práce na učebnici zeměpisu, na níž bratr Hermenegild pracoval od roku

* Я. И. ГОЧЕВ, *Карел Шкорпил и българската археологическа наука. (По случай 25 години от смъртта му – 10 март 1944 година)*, Народно дело от 11. 3. 1969 г.

¹ Васил Николов ЗЛАТАРСКИ, *Карел Шкорпил*, in: *Летопис на Българска академия на науките IV за години 1915, 1916 и 1917*, София 1919, с. 79; А. ПЕНЕВ – Р. ПЕТРОВ, *Чужденци – просветни дейци в България*, София 1988, с. 120.

1880, a s kolegy profesory z gymnázia ustavil divadelní spolek.² S kolegou Václavem Dobruským utřídil gymnazijní archeologickou a geologickou sbírku, základ budoucího Plovdivského archeologického muzea.³ V Plovdivu napsal v roce 1884 společně s bratrem Vladislavem, působícím v té době na nižším gymnáziu v Jaltě, první článek s archeologickou tematikou *Pohraniční val v jižním Bulharsku*, který otiskli ve třetím ročníku Slovanského sborníku statí z oboru národopisu, kulturní historie a dějin literárního a společenského života (Praha 1884, s. 464–471). V roce 1885 vydal Karel a Vladislav první bulharsky psanou 105 stránkovou studii *Някоу бележки върху археологическите и исторически изследвания в Тракия*⁴ (Пловдив 1885). Na cestách, vedených za poznáním geografie, sledoval doklady pravěkých a starověkých kultur, procházel stará hradiště a svatyně, evidoval a popisoval památky spjaté s kulturou Thráků, Keltů, antické kultury, města, tábory, stráže a cesty vybudované Římany, Prabulhary (Protobulhary) a Bulhary. Zaznamenával doklady lidové materiální i duchovní kultury, popisoval faunu i flóru, se kterou se na svých cestách setkal, pořádal herbář, ze kterého zasílal ukázky profesoru Josefu Velenovskému do Prahy, stejně jako jeho bratr Hermenegild.⁵ Tak v roce 1883 prošel pohoří Strandža, v roce 1884 poprvé navštívil a prozkoumal druhou metropoli I. bulharského státu z let 890–1018, Veliký Preslav. V následujícím roce 1885, po připojení Východní Rumelie k Bulharskému knížectví, provedl z pověření ředitelství národní osvěty průzkumy a výzkumy v oblasti Středních a Východních Rodop a poprvé s bratrem Hermenegildem dokumentoval reliéf Madarského jezdce.

V roce 1886 odešel profesor Karel Škorpil na chlapecké gymnázium do Slivenu, kde působil jen do léta roku 1887.⁶ Jeho studijní cesty směřovaly stále častěji

² Václav Škorpil, syn Karla Škorpila, mi při jedné z mých návštěv v jeho pražském bytě (Čechova 21, Praha 7) ukazoval fotografii, na které byl záběr z divadelního představení, kde údajně hrál i jeho otec v letech pedagogického působení v Plovdivu. Za studentských let byl členem vysokomýtského spolku ochotníků. Na table spolku z let 1858–1888 jsou fotografie Vladislava, Josefa, Hermenegilda a Karla Škorpilů.

³ А. ПЕНЕВ – Р. ПЕТРОВ, *Чужденци*, с. 120.

⁴ С. МАСЛЕВ, *Карел Шкорпил и България*, Славяни 16, 1960, 3, с. 15.

⁵ Josef Velenovský dal některým rostlinám přídomek Škorpili po Karlu Škorpilovi. Srov. Josef VELENOVSKÝ, *Flora Bulgarica*, Praha 1898; *Ottův slovník naučný nové doby: dodatky k Velikému Ottovu slovníku naučnému* (dále OSN), *Díl I, sv. 2*, Praha 1931, s. 808; *OSN, Díl VI, sv. 2*, Praha 1943, s. 75; А. ПЕНЕВ – П. ПЕТРОВ, *Чужденци*, с. 120; Ludvík SKRUŽNÝ, *Profesor Vladislav Vjačeslavovič Škorpil (15. XI. 1853 – 27. XII. 1918). 105 let od jeho jmenování správcem Státního Kerčského muzea starožitností*, *Východočeský sborník historický* 13, 2006, s. 185–238.

⁶ P. Petrov (А. ПЕНЕВ – Р. ПЕТРОВ, *Чужденци*, с. 120) a V. N. Zlatarský (В. Н. ЗЛАТАРСКИ, *Карел Шкорпил*, с. 79) chybně uvádějí, že na gymnáziu ve Slivenu působil až do roku 1888. To není možné, protože již ve školním roce 1887/1888 vyučoval na chlapeckém gymnáziu ve Varně, kde založil první muzeum při chlapeckém gymnáziu, přenesené do městské knihovny. Karel Škorpil v dopise JUDr. Kristiánu Turnwaldovi ze dne 6. 3. 1932 píše: „(...) varenské muzeum, založené mnou v roce 1888.“ Srov. Ludvík SKRUŽNÝ, *Z korespondence numismatika JUDr. K. Turnvalda s prof. Karlem Škorpilem*, *Numismatické listy* 57, 2002, č. 4, s. 107 a 111 (foto konceptu dopisu na s. 110). K tomu též Ludvík SKRUŽNÝ, *Muzea a památky města Varny v BLR, spjaté s činností bratří Škorpilů I*, *Muzejní a vlastivědná práce* 25, 1987, s. 238–242; Ludvík SKRUŽNÝ, *Bratři Škorpilové spoluzakladatelé a budovatelé Národního muzea ve Varně*

do center I. a II. bulharského státu. V roce 1886 navštívil centrum II. bulharského státu z let 1186–1396, Veliké Tárnovo,⁷ a publikoval stať *И археологията не бива да занемаряме*, uveřejněnou v 19./20. knížce časopisu *Периодическо списание на Българско книжовно дружество* (София 1886, с. 214–218). V roce 1887 navštívil Karel Škorpil hradiště Plisku⁸ u vesnice Aboba, nedaleko od městečka Novi Pazar, a z pověření ředitelství národní osvěty mohylu v Jambol. Společně s bratrem Hermenegildem publikoval v rubrice *Материали по археологията и античeskата география на България I* stať *Български паметник от Ямбол* o nápisе ve starobulharském jazyce, uveřejněnou ve 21./22. knížce V. ročníku sborníku *Периодическо списание* (София 1887, с. 523–525). Ve Slivenu obohatil gymnazijní muzeum, založené v roce 1884 bratrem Hermenegildem, o nové archeologické předměty a sbírku mincí a snad zde, nebo na dalším krátkém působišti ve školním roce 1887/1888 ve Varně⁹ dokončil společně s bratrem Hermenegildem a v Sofii v Dvorní tiskárně v roce 1888 vydal 1. část prvního dílu knižnice *Паметници из България* s názvem „Тракия“ *Сакар планина и околността* и (София 1888). Ve Varně působil Karel Škorpil na chlapeckém gymnáziu, při kterém společně s kolegy Anani Javašovem a Christo Genkovem založili ve školním roce 1887/1888 v jedné místnosti střední školy muzejní síň, kterou na návrh osvíceného starosty města K. Mirského dne 3. června 1888 přemístili do městské knihovny, kde byla přístupna širšímu okruhu občanů.¹⁰ O prázdninách roku 1888 uskutečnil v Sofii výzkumy starokřesťanských a středověkých pohřebišť, situovaných v okolí chrámu sv. Sofie,¹¹ a Městské muzeum rodného Vysokého Mýta jej jmenovalo

(100 let trvání), in: *Češi v cizině* 3, Praha 1988, s. 279. Ve výše citovaných článcích z roku 1987 a 1988 se L. Skružný pod vlivem oslav 100. výročí muzea, konaných Oblastním muzeem ve Varně ve dnech 27. a 28. října 1987, přiklonil k těm badatelům, kteří mylně spojovali založení muzea již s rokem 1887.

⁷ И. СТОЯНОВ, *Карел Шкорпил и българската археологическа и историческа наука (По случай неговата педесетгодишна дейност в България)*, *Byzantinoslavica* V, 1933, с. 216.

⁸ Tamtéž, с. 216. Současně dokumentuje ramátku Jambolska. Srov. K. МИЯТЕВ, *Научно дело на Карел Шкорпил*, in: *Изследвания...*, София 1961, с. 8, 10; В. ВЕЛКОВ, *Крупно научно и обществено дело (120 години от рождението на Карел Шкорпил)*, in: *Плиска-Мадара-Преслав*, София 1978.

⁹ P. Petrov uvádí působení profesora Karla Škorpila na gymnáziích ve Varně v letech 1888–1890 a 1894–1915. Stejně údaje jako P. Petrov uvádí též С. Г. Стоев (С. Г. СТОЕВ, *Хермин и Карел Шкорпил (По случай 10 години от смъртта на К. Шкорпил)*, *Сталинско знаме* от 13. 4. 1954. Jsou to ale údaje nepřesné, stejně jako údaj uvedený V. N. Zlatarským o příchodu Karla Škorpila do Varny v roce 1890. Srov. В. Н. ЗЛАТАРСКИ, *Карел Шкорпил*, с. 97. K tomu správné údaje И. СТОЯНОВ, *Карел Шкорпил*; *OSN, Dil I, sv. 2, s. 808.*

¹⁰ И. СТОЯНОВ, *Карел Шкорпил*, с. 189, 228; К. МИЯТЕВ, *Научно дело на Карел Шкорпил*, с. 8; *Енциклопедия България I*, с. 595. K přesnění založení prvního muzea ve Varně viz L. SKRUŽNÝ, *Z korespondence*, s. 108. O přemístění muzea do městské knihovny ve Varně v roce 1888 А. МИНЧЕВ, *100 години Варненски музей*, in: *Справочник Варненски музей 1906–2006*, Варна 2006, с. 5.

¹¹ K působení bratří Škorpilů v Ruse С. АНДРЕЕВ, *Хермин Шкорпил (8. II. 1858 – 25. VI. 1923)*, in: *Известия на Народен музей в София*, София 1927, с. XII; Р. ПЕТРОВ, *Учитрелят по естетсвзнание Хермингилд Вацлав Шкорпил*, in: *Биология и химия* 3, 1983, с. 54–56;

svým dopisujícím členem. Po prázdninách roku 1888 přijal místo profesora na chlapeckém gymnáziu v Ruse (1888–1891), kde studoval archeologické památky pravěku v širokém okolí města a položil na nich první zjišťovací sondy. Získal materiály z antického dunajského přístavního města pro šedesát korábů nazvaného Sexaginta Prista,¹² prochodil a zdokumentoval celé poříčí Rusenského Lomu a na chlapeckém gymnáziu v Ruse uspořádal první archeologickou sbírku. V roce 1889 byl pověřen výzkumy v Černomoří, jižně od Staré planiny. Později na jeho činnost navázal při svém pedagogickém působení v Ruse v letech 1900–1904 jeho bratr Hermenegild. Ten zde založil přírodovědný spolek a 1. ledna 1904, společně s bratrem Karlem, v budově chlapeckého gymnázia knížete Borise i muzeum se sbírkami archeologickými a přírodovědnými.¹³ V roce 1922 bratři Škorpilové založili v Ruse Archeologický spolek Sexaginta Prista.

Ale vraťme se do 90. let 19. století. V roce 1889 bratrům Škorpilům vyšlo v Plovdivu první vydání 188 stránkové učebnice zeměpisu se 13 obrázky v textu *География на България от братя Шкорпилови и притурка за съседните с България земи от И. Велков*, na které oba bratři pracovali od příchodu do Bulharska. V letech 1889 až 1892 soustředili Karel a Hermenegild Škorpilové průzkumnou a výzkumnou pozornost na jižní oblasti Bulharska a černomořského pobřeží jižně od Staré planiny,¹⁴ ale pokračovali i v práci na druhém vydání učebnice zeměpisu s názvem *География и статистика на княжество България за долните и горните класове на гимназиите въобще и за всички които искат за се запознаят с отечество си* (Пловдив 1892). Výsledky výzkumu provedeného v roce 1888 zveřejnili bratři Škorpilové v roce 1890 v článku *Средновековни черкви и гробища в София* v Сборник за народни умотворения, наука и книжнина (София 1890, с. 56–60), vydaném Ministerstvem národní osvěty. Ve třetím svazku téže knižnice Škorpilové publikovali v řadě Паметници из България, vydané v roce 1890 v Sofii, 92 stránkovou studii s osmi tabulkami, věnovanou jihobulharské problematice *Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България (Археологически изследвания)* (София 1890, с. 3–40) a v roce 1891 článek s tímž názvem ve čtvrtém svazku téže knižnice (София 1891, с. 102–145).

Р. ГАНЧЕВ, *Русенският исторически музей – Състояние, проблеми, перспективи*, in: Вестник Музей 7, брой 4 (59), април 1999, с. 1–2; М. БЪРЧЕВА, *Първият музей в Русе*, in: Вестник Музей 7, брой 4 (59), април 1999, с. 1, 3; К. МИЯТЕВ, *Научно дело на Карел Шкорпил*, с. 8; В. ВЕЛКОВ, *Крупно научно и обществено дело*, с. 2.

¹² И. СТОЯНОВ, *Карел Шкорпил*, с. 190, 220; Д. СТАНЧЕВ, *Сексагинта Приста – Крепост от долнодунавския лимес*, in: Вестник Музей, брой 4 (55), април 1998 г., с. 4. К тому též stať o Hermenegildu Škorpilovi. Viz pozn. č. 31.

¹³ К. МИЯТЕВ, *Научно дело на Карел Шкорпил*, с. 8. Kronika muzea uvádí: „Dne 13. II. 1921 byl v aule chlapeckého gymnázia v Ruse ustaven Archeologický spolek.“ Bohužel název není uveden. Srov. *Летопис на Исторически музей – Русе*, in: Вестник Музей 7, брой 4 (59), април 1999, с. 12.)

¹⁴ В. ВЕЛКОВ, *Крупно научно и обществено дело*, с. 2.

Od školního roku 1891/1892 do 1893/1894 vyučoval na gymnáziu ve Velkém Těrnovu, kde rovněž budoval gymnazijní archeologickou sbírku, základ pozdějšího muzea. Dne 21. dubna 1891 jmenoval Říšský archeologický ústav se sídly v Berlíně, Římě a Athénách Karla Škorpila svým členem a dne 14. (28.) února 1892 obdržel – a lze předpokládat, že i jeho bratr Hermenegild – od bulharského knížete Ferdinanda I. Koburského (1887–1918) Národní řád za občanské zásluhy V. stupně. V téže roce otiskli bratři společně na stránkách sborníku Паметници из България III/1 s názvem Сборник за народни умотворения, наука и книжнина VII dva články: *Североизточна България в географическо и археологическо отношение I* (София 1892, s. 3–83) a *Старовремски надписи из разни краища на България* (София 1892, s. 84–110); ve svazku Паметници из България III/2 v téže sborníku *Североизточна България в географическо и археологическо отношение* (София 1892, s. 3–58) a *Надписи и изображения на конници из разни краища на България* (София 1892, s. 59–81), otištěné v VIII. svazku výše jmenovaného sborníku. V roce 1892 otiskli Škorpilům ve vídeňském časopise Archäologisch-epigraphische Mitteilungen XV článek *Antike Inschriften aus Bulgarien* (Wien 1892, s. 91–110, 204–222). Článek s tímž názvem, přinářející informace o nových nálezech antických nápisů, otiskli Škorpilům v XVII. ročníku (Wien 1894, s. 170–224) a v XIX. ročníku (Wien 1896, s. 237–248) téhož časopisu. Od roku 1892 prováděl Karel Škorpil výzkumy v Šumenu a v oblasti Šumenské roviny a uskutečnil druhý výzkum mladšího centra I. bulharského státu z let 893–973, Velikého Preslavu. V roce 1893 uskutečnil druhý archeologický výzkum centra II. bulharského státu, Velikého Trnova, a zahájil průzkum oblastí rozkládajících se severně od řek Jantry a Ocány i Podunajské nížiny. Další výzkumy prováděné Karlem Škorpilem i jinými badateli byly ve Velikém Preslavu prováděny v letech 1905, 1910, 1911, 1930 a 1935.¹⁵ V roce 1895 publikoval Karel Škorpil články *Мир в селище Малка Кайнарджав 1774 г* (in: Светлина V, кн. 3, София 1895, с. 43–45) a *Извори места на реката Тъжа* (in: Светлина V, кн. 4, София 1895, с. 59). V 90. letech 19. století bratři Škorpilové zažili trpké zklamání. V roce 1892 rozhodlo Ministerstvo národní osvěty o vybudování centrálního archeologického muzea v Sofii, do kterého měly být soustředěny veškeré archeologické nálezy učiněné na území Bulharska. Národní muzeum v Sofii bylo založeno v roce 1893 a byly tam odvezeny i archeologické sbírky instalované v Městské knihovně ve Varně včetně unikátů, kterými byly mramorové sousoší Adonise a Afrodity (1. stol. př. n. l.) a Pana (přelom 2. a 1. stol. př. n. l.).¹⁶ Od podzimu roku 1894 až do penzionování v roce 1924 působil Karel Škorpil na gymnáziích ve Varně, nejprve na chlapeckém a poté na dívčím. Na ulici Pyrotské, od roku 1923 Hermenegilda Škorpila a asi od roku 1952 až dosud bratři Škorpilů, si nechal podle

¹⁵ И. СТОЯНОВ, *Карел Шкорпил*, с. 190, 220; С. МАСЛЕВ, *Карел Шкорпил*, с. 16; К. МИЯТЕВ, *Научно дело на Карел Шкорпил*, с. 10; Т. РАКОВА – Д. ПОПОВА, *Велико Търново (пътеводител)*, София 1977, с. 12.

¹⁶ А. МИНЧЕВ, *100 години Варненски музей*, с. 6.

vlastního projektu postavit dům čp. 20.¹⁷ Zde bylo později i sídlo honorárního československého konzula ve Varně, kterým byl od roku 1926 do zániku Československa a vytvoření Protektorátu Čechy a Morava dne 15. března 1939 Karel Škorpil. Ten žil v domě až do roku 1942, kdy odešel do Sofie k dceři Marii, provdané Michajlové. Tam žil ve čtvrti Sofia-Iztok v ulici Latinka č. 7. Na domě bývala pamětní deska s nápisem „*Zde žil a pracoval vysoce zasloužilý archeolog Karel Škorpil*“, která byla nedávno odstraněna soukromou firmou.

Karel Škorpil se vrátil do Varny odhodlán vybudovat zde nové muzeum nezávislé na Národním muzeu v Sofii s nezcizitelnými sbírkami. Shromáždil kolem sebe nadšené kolegy, studenty gymnázia, obyvatele města, důstojníky a vlivné osobnosti kulturního a společenského života širokého regionu a pečlivě opatřil dokumentované průzkumy a výzkumy v severovýchodním Bulharsku popisy, plány, fotografiemi a kresbami nálezů. Dnes je tato dokumentace uložena z větší části ve Vědeckém archivu Bulharské akademie věd v Sofii a zčásti v Archeologickém muzeu ve Varně a ve Státním regionálním archivu ve Varně. Materiály jsou nesmírně cenné, neboť velmi často zachycují i památky dnes nenávratně zničené nebo poškozené. Když poprvé dokumentoval svatyni kolem obrovského posvátného balvanu v Madaře, bylo její zdivo 9 metrů vysoké; dnes má výšku dospělého člověka.

V roce 1895 vydali Hermenegild a Karel Škorpilové ve 29. svazku Rozprav České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění II. třídy pojednání *O krasských zjevech v Bulharsku* (Praha 1895, s. 1–35) a v roce 1896 tamtéž na stranách 56–59 jeho dokončení. V článcích z roku 1896 na stránkách šestého ročníku časopisu Светлина informovali o výsledcích výzkumů ve Velikém Trnovu a Balčiku v knížce 3 v článku *Църквата Св. 40 мъченици в град Велико Търново* (София 1896, s. 38–40), v knížce 5 a v knížce 8 v článkách *Нови старини в Дионисопол (Балчик)* (София 1896, s. 73–74 a 125–126); v ruském časopise Протоколы № 291 в Записки Императорского Одесского общества истории и древностей XIX *Два надписи (греческая и латинская) найденные в Болгарии на месте древнего Марцианополя* (Одесса 1896, s. 27–28), Протоколы № 296 stejného periodika *Объяснение двух греческих надписей, найденных в Болгарии*,

¹⁷ Ulice bratří Škorpilů nese toto jméno až od 50. let 20. století. Od roku 1923 až do té doby byla ulicí Hermenegilda Škorpila. Při návštěvě Varny v roce 1985 jsem ještě na dvou drobných smaltovaných domovních číslech četl i nápis ulice H. Škorpila. Při návštěvě v roce 2004 tam bylo již jen číslo 31. V roce 2006 při návštěvě Varny paní Ing. Marie Hermová nezjistila již ani jedině. Bob Hurikán v cestopise *Trampem do Orientu* píše: „*Paní konzulová* [Marie Škorpilová, rozená Bernkopfová – pozn. aut.], *ke které je uvedli, se s nimi dala do hovoru a ochotně odpovídala na jejich otázky. A tak se dozvěděli, proč se jmenuje ve Varně jedna z ulic Škorpilovou, že to je pro zásluhy o město Varnu po Henry* [správně Hermenegildu – pozn. aut.] *Škorpilovi, zemřelém bratru pana konzula. Dozvěděli se, že mohyla* [hrob – pozn. aut.] *vysoce na kopci zvaném Džena Warte* [správně Džanavara tepe – pozn. aut.], *kde jsou zříceniny kostela z dob císaře Konstantina (začátek 4. století po Kristu) patří tomuto velikému badateli, který objevil základy* [kostela – pozn. aut.] *a naplnil varenské muzeum antiky tak, že se počítá dnes* [již v roce 1933 – pozn. aut.] *mezi nejbohatší muzea Bulharska.*“ (Bob HURIKÁN, *Trampem do Orientu*, Praha 1933 a 1991², s. 33.)

на месте древнего Марцианополя (Одесса 1896, с. 95–99); v roce 1897 v díle Протоколы № 303 комплекта XX stejného periodika *О древностях, найденных в Болгарии* (Одесса 1897, с. 57–63) a Протоколы № 304 *Древние надписи, найденные в Болгарии* (Одесса 1897, с. 77–80).

V roce 1895 inicioval Karel Škorpil přemístění archeologické sbírky do budovy dívčího gymnázia. Sbíрка se rychle rozrůstala o nálezy z Velkého Preslavu, z thráckých mohyl ve Varně i jejího širšího okolí, o reliéfy, architektonické prvky, nápisy, keramiku i mince. Po šesti letech intenzivní muzejní sbírkotvorné činnosti dali Škorpilové podnět k založení Varenského archeologického spolku (Варненско археологическо дружество), což se stalo na schůzi konané dne 12. prosince 1901.

Společně s bratrem Hermenegildem v roce 1895 zdokumentoval fotograficky i kresebně skalní reliéf Madarského jezdce, a to z lešení, které bylo k tomuto účelu speciálně postavené.¹⁸ Byli po F. Kanitzovi prvními badateli, kteří reliéf podrobně zkoumali a upozornili na třetí spodní nápis. Celek, včetně reliéfu, datovali do 1. třetiny 9. století a vyslovili názor, že vyobrazený jezdec na koni je chán Krum a nápisy kolem pocházejí z jeho doby. Až v roce 1924, po revizním průzkumu, Karel Škorpil dospěl k závěru, že jezdec je nejvyšší thrácký bůh a nápisy kolem něho postupně tesali za chánů Kruma (805–814), podmanitele Avarů sídlících v Potisí, srbských kmenů a vítěze nad byzantským císařem Nikoforem I., Omurtága (814–831) a Malamira (831–836/7).

V roce 1896 se profesoru Karlu Škorpilovi dostalo dalšího mezinárodního uznání. Dne 22. ledna (5. února) byl jmenován členem Oděské společnosti dějin a starožitností – Одесского общества истории и древностей. V letech 1897 a 1898 podnikl jako člen expedice Akademie věd ve Vídni studijní cestu po severním Bulharsku a severní Dobrudži¹⁹ a zahájil přípravy na výzkum Plisky, o které publikoval teoretické články, napsané společně s bratrem Herminem. V roce 1896 to byl výše zmíněný článek o prabulharském nápisku v kostele Čtyřiceti mučedníků, v roce 1900 článek *Абоба, първата българска столица в Източен край*, орган на Клуба Народната партия (от 13. 12. 1900). Oba bratři společně napsali *Първата българска столица до Абоба (предварителни изследвания)* publikované v Годишен отчет на варненската държавна мъжка гимназия Фердинанд I за учебната 1900/1901 г. (Варна 1901, с. 3–16), dále *Някой думи за разкопките в Абобските развалини и за тяхната история* (Варна 1901, с. 16–24) a *Надписи от първата български времена и Няколко думи за Абоба* (Варна 1901, с. 24–26). Vyslovili názor, že nejstarším centrem I. bulharského státu nebyl Veliký Preslav, jak se až dosud soudilo, ale hradiště Pliska u vesnice Aboba. Na přelomu května a června 1899 byla Archeologickým ústavem v Konstantinopoli svolána do Plisky komise, jejímiž členy byli kromě ředitele organizátorského ústavu profesora Fjodora Ivanoviče Uspenského a Karla Škorpila též docent na No-

¹⁸ И. СТОЯНОВ, *Карел Шкорпил*, с. 223.

¹⁹ И. СТОЯНОВ, *Карел Шкорпил*, с. 189; С. МАСЛЕВ, *Карел Шкорпил*, с. 15; К. МИЯТЕВ, *Научно дело на Карел Шкорпил*, с. 8; В. ВЕЛКОВ, *Крупно научно и обществено дело*.

voruské univerzitě v Oděse M. J. Popruženko a profesor univerzity v Sofii V. N. Zlatarský.²⁰ Jejím úkolem bylo prověřit Škorpilovu teorii. Profesor Karel Škorpil svou teorii objasnil a doložil i nápisy dochovanými na sloupech cara Omurtága, z nichž se jeden dochoval v kostele Čtyřiceti mučedníků v podhradí velikotárnovského Carevce a druhý u vesnice Čatalare, současného Krumova. Ze vzájemné úcty trojice badatelů vyplynulo i kmotrovství Škorpilovu synovi Václavovi, narozenému ve Varně dne 14. června 1899. Na základě těchto textů a údaje, že palác cara Omurtága se nalézal 2 000 rastagů (4 000 orgií = 80 verst = 85 km) od Dunaje, nemohl být centrem říše Veliký Preslav, vzdálený 125 kilometrů, ale Pliska. Škorpilův výklad zaujal F. I. Uspenského natolik, že mu nabídl finanční zajištění výzkumu lokality a následné publikování výsledků. Výzkum byl zahájen dne 5. října 1899 a na výkopových pracích se podílelo nejprve 20 a pak 35 dělníků. Výzkum pokračoval i v roce 1900 za účasti profesora F. I. Uspenského a doc. M. J. Popruženka. Původní odpůrce Škorpilovy teorie o prvním centru I. bulharského státu v Plisce V. N. Zlatarský²¹ na XI. archeologickém sjezdu v Kyjevě v roce 1899 vystoupil zcela neomaleně se Škorpilovou teorií jako s teorií vlastní.²² Vše bylo na pravou míru uvedeno vystoupením profesora F. I. Uspenského.²³

V roce 1898 vydali bratři Hermenegild a Karel tři významné publikace; ve francouzském časopise *Mémoires de la Société de spéléologie* III/15 stať *Sources et parties des eaux en Bulgarie* (Paris 1898, p. 1–46), v plovdivském vydavatelství Пчела v edici Паметници из Българско 166 stránkové dílo *Могили* a v gymnaziální ročenice Годишен отчет на Варненската държавна мъжка гимназия Фердинанд I за учебната 1897/1898 (Варна 1898, с. 3–45). Karlu Škorpilovi otiskli v rubrice Протоколы N° 307 časopisu Записки императорского Одесского общества истории и древностей XXI stať *Древние надписи, найденные в Болгарии* (Одесса 1898, с. 17–22); pod šifrou III *Писмо в редакцията на в. Сила. За два антични надписи от Варна* v Сила I брой 11, (от 18. 3. 1898). S rokem 1899 je spjato založení společnosti Славянско дружесиво в България se sídlem ve Varně, na kterém se významným způsobem podílel též profesor Karel Škorpil.²⁴

²⁰ Tamtéž.

²¹ B. H. Златарски v recenzích na pasáže Škorpilů reagoval negativně. Recenze byly uveřejněné v díle *Могили*, Пловдив 1898, с. 153 a v ročenice *Годишен отчет на Варненската държавна мъжка гимназия за 1897/1898 г.*, Варна 1898, с. 5 otištěných v časopise Български преглед V, 1898, kn. 5, с. 121–130 a ve sborníku Сборник Министерства просвящения XV, 1898, с. 142–144. Novou Škorpilovu teorii podpořil prof. Konstantin Josef Jireček v časopise *Archiv für slavische Philologie* 1899, s. 612.

²² Zlatarského studie vyšly v Трудя XI^{го} археологического сузда в Киеве 1899, с. 116–118.

²³ Srov. Ф. И. УСПЕНСКИЙ, *Абоба-Плиска*, София 1905, с. 6, 551. K tomu též И. СТОЯНОВ, *Карел Шкорпил*, с. 218; Ж. Н. ВЪЖАРОВА, *Зръзките на Карел Шкорпил с руските учени*, in: *Изследвания ...*, София 1961, с. 63–64.

²⁴ Карел ШКОРПИЛ, *Славянски научно-културен център в Цариград*, in: Юбилеен сборник на Славянското дружество в България (1899–1924), София 1925, с. 85–101; С. МАСЛЕВ, *Карел Шкорпил*, с. 17; Ludvík SKRUŽNÝ, *Karel Škorpil a Slovanský ústav v Praze ve světle materiálů uložených ve Vědeckém archivu BAV v Sofii a z majetku rodiny Škorpilovy*, referát

Na publikace bratří byl bohatý i rok 1900, ve kterém většinu Karlova času pohltil archeologický výzkum Plisky a zpracovávání jeho výsledků. V Plovdivu oběma bratrům vyšla v knižnici Природни богатства из Българско 55 stránková studie se třemi desítkami vyobrazení s názvem *Кражски явления (Подземни реки, пещери и извори)*. V šestém ročníku časopisu České muzeum filologické vydali Škorpilům stať *Památky thrácké* (Praha 1900, s. 1–9); v rubrice Протоколы N° 312 časopisu Записки императорского Одесского общества истории и древностей XXII jim otiskli informativní příspěvek *Древние надписи, найденные в Болгарии* (Одесса 1900, s. 10–12, 16–22) a v časopise Източен край již výše zmíněný článek *Абоба, първата българска столица* (от 13. 12. 1900).

Letní prázdniny roku 1901 i následujících let prožil profesor Karel Škorpil v Cařihradě, kde od 22. června bezmála do konce srpna 1901²⁵ zpracovával v Ruském archeologickém ústavu v Cařihradě materiály získané při výzkumech Plisky. Profesor F. I. Uspenský měl jistě velký podíl na vyznamenání Karla Škorpila Řádem sv. Anny.²⁶ Po návratu z Cařihradu do Varny inicioval společně s bratrem Hermenegildem a s kolegy profesorského sboru Anani Javašovem a Christo Genkovem založení Varenského archeologického spolku – Варненското археологическо дружество. Ustavující schůzi uskutečnili v adventním období, dne 12. prosince 1901.²⁷ Byl to první archeologický spolek v Bulharsku nezávislý na spolku sofijském, rozvíjející všestrannou činnost. Jeho prvním předsedou byl v roce 1905 zvolen profesor Hermenegild Škorpil a zůstal jím až do smrti v červnu 1923. Po odevzdání konečné podoby ruský napsaného textu díla Aboba-Pliska byl profesor Karel Škorpil jmenován dne 29. února (13. března) 1904 členem Ruského archeologického ústavu v Konstantinopoli. V roce 1905 vydala Státní tiskárna v Sofii jako desátý svazek sborníku Известия Русского археологического института

přednesený na sympoziu Průkopníci nové bulharistiky z konce 19. a začátku 20. století, konaném ve dnech 9. – 10. 4. 1986 na FF UK v Praze, rukopis, s. 4.

²⁵ Dopis profesora Karla Škorpila choti Marii ze dne 24. 6. 1901, v němž se zmiňuje o příjezdu do Cařihradu dne 22. 6. 1901, a dopis manželky Marie ze dne 14. 8. 1901 s instrukcemi, co má koupit a přivést synovi Václavovi (* 14. 6. 1899). Dopisy jsou uloženy v Научен архив на Българската академия на науките, фонд 165 К, № 1.

²⁶ Kabinet ruského cara Mikuláše II. (1894–1917) oznámil prof. Karlu Škorpilovi dopisem ze dne 10. (24.) října 1901, že byl vyznamenán Řádem svatě Anny I. stupně, ale dochovaný řád je III. stupně. Dopis byl v rodině Škorpilově. Ж. Н. Въжарова uvádí z písemných dokladů, uložených v Archivu Akademie věd SSSR v Petrohradě (dopis ruského Ministerstva zahraničních věcí bulharskému Ministerstvu národní osvěty ze dne 11. 1. 1901 pod č. 30 741), že byl Karel Škorpil za své práce o archeologických objevech vyznamenán řádem Sv. Anny III. stupně. Srov. Ж. Н. ВЪЖАРОВА, *Зръзките на Карел Шкорпил*, s. 64.

²⁷ С. СЛАВОВА, *Археологическо дружество в град Варна. Кратка историческа спирка*, Варна-Окръжен державен архив, от 6. 12. 1958, с. 1, 2 (strojopis); L. SKRUŽNÝ, *Muzea a památníky*, s. 239 a 242; L. SKRUŽNÝ, *Bratři Škorpilové*, s. 297–302. Ministerstvo kultury v Sofii dopisem ze dne 2. 5. 1902 existenci Varenského archeologického spolku potvrdilo. Varenský archeologický spolek inicioval vznik dalších archeologických spolků v Kazanlaku, v Preslavi, v Šumenu, ve Velkém Tärnovu, v Sofii, ve Vidinu, v Plevenu, ve Slivenu a v Razgradu. Н. ДАСКАЛОВ, *Баши на Българската археология*, Наука и техника 6, 1979, с. 60.

v Konstantinopole jako Материалы для болгарских древностей s názvem *АБОБА-ПЛИСКА* o rozsahu 596 stran tisku, formátu A4 s 58 obrázky v textu a se 117 tabulkami vloženými do samostatných plátěných desek formátu A3. Tabulky a vlastní dílo, rozdělené do jednadvaceti kapitol a dvou příloh (ke kapitolám VI a XX), jsou z větší části prací Karla Škorpila. Napsal čtrnáct kapitol na stranách 16–172, 250–264, 281–286, 301–337, 372–543 a přílohu číslo dvě na stranách 558–569;²⁸ viz Bibliografie prací bratří H. a K. Škorpilů (B. Velkov, *Библиография на трудовете и статиите на Карел Шкорпил*, in: *Изследвания в памет на Карел Шкорпил*, София 1961, с. 76–77, ч. 40–55). Jednu kapitolu napsal Karel Škorpil s profesorem F. I. Uspenským,²⁹ první kapitolu R. H. Leper,³⁰ osmou kapitolu napsal F. I. Uspenskij,³¹ desátou kapitolu D. V. Ajnalov, jedenáctou kapitolu a první přílohu B. A. Pančenko³² a šestnáctou kapitolu MUDr. B. Jelich.³³

Od počátku roku 1902 usiloval Varenský archeologický spolek o založení muzea ve Varně. Spravovalo by sbírky, které by nebylo možné libovolně přenášet do Národního muzea v Sofii, jak to prosazovalo Ministerstvo osvěty. Spolek byl ministerstvem povolen dne 21. května 1902 jako samostatný, nezávislý na centru v Sofii. Spolek předložil městské radě žádost o zřízení muzea, rada návrh stvrdila a 5. července ho postoupila Ministerstvu osvěty. Od 23. ledna 1903 spolek disponoval razítkem. Dne 21. ledna 1906 byl na plenární schůzi pod předsednictvím Hermenegilda Škorpila zvolen výbor a technická komise, jejímž úkolem bylo vytvoření expozice muzea. Na instalaci expozice se podíleli hlavně bratři Škorpilové.

Dne 11. června 1906 byla slavnostně otevřena ve dvou místnostech dívčího gymnázia ve Varně první expozice Národního muzea³⁴ s oddělením archeologic-

²⁸ Jedná se o tyto kapitoly: *Географический обзор: Абобска равнина и горы её окружающие. Стария поселения на Абобской равнине* (с. 16–29); *Укрепления Абобской равнины* (с. 30–61); *Постройки в Абобском укреплении* (с. 62–152); *Строительный материал* (с. 153–172); *Знаки на строительном материале* (с. 250–262); *Рисунки на камнях и кирпичих или скульптурные фрагменты* (с. 281–286); *Домашний быт и промысел* (с. 301–317); *Оружие* (с. 318–321); *Снабжение водой* (с. 322–324); *Курганы* (с. 325–337); *Мегалитические памятники* (с. 372–384); *Памятники в окрестностях Абобской равнины: Стана, Провадийския горы, водораздельные возвышенности и Шуменския горы* (с. 385–442); *Некоторые из дорог Восточной Болгарии* (с. 443–502); *Окопы и земляныя укрепления Болгарии* (с. 503–543); *О земляных укреплениях и окопах* (с. 558–569).

²⁹ Ф. И. УСПЕНСКИЙ – К. ШКОРПИЛ, *Вновь открытая надпись Омуртага. Столицы (аулы, становища) древних болгар*, София 1905, с. 544–554.

³⁰ Р. Х. ЛЕПЕР, *Античные надписи*, София 1905, с. 242–249.

³¹ Ф. И. УСПЕНСКИЙ, *Историко-археологическое значение Абобы и её окрестностей. Раскопки. Наименование древнего поселения*, София 1905, с. 1–15 а *Тўз, Надписи старобългарския: колонии с именами городов; надписи с фрагментами договоров; надписи исторического содержания; фрагменты надписей разного содержания и происхождения*, София 1905, с. 173–242.

³² Б. А. ПАНЧЕНКО, *Византийския печати и монеты*, София 1905, с. 291–300; *Тўз, Печать и багатура и баина Иоанна Хотина*, София 1905, с. 555–557.

³³ Б. ЁЛИХ, *Черепи*, София 1905, с. 338–371.

³⁴ Strojopisná verze stanov Národního muzea ve Varně se vpisky rukou je uložena v Regionálním státním archivu ve Varně, Fond 91/18 № 2. (Srov. L. SKRUŽNÝ, *Muzea a památníky*, s. 239;

kým, etnografickým, historicko-geografickým, umělecko-historickým, knihovnou a archivem. Více jak 1 000 sbírkových předmětů bylo instalováno většinou v pultových a ve čtyřech skříňových vitrínách, ale i volně na zemi. Na stěnách byly informativní texty, fotografie, plány výzkumů i architektury církevní a světské, různých etnik regionu, jejich oděvy a jejich součásti. Dále zde byly umístěny exponáty z oblasti paleozoologie a paleobotanika, mineralogie, geologie, zoologie, botanika. V roce 1906 byly uskutečněny výzkumy thrácké mohyly ze 4. – 3. století př. n. l. na dvoře dívčího gymnázia a thrácké mohyly, ze které Turci řídili 10. listopadu 1444 bitvu u Varny. U ní padl polský a uherský král Vladislav Jagellonský, nazývaný po smrti Varnenčik. Dále Karel Škorpil prozkoumal římskou pevnost Abritus, kde odkryl časně křesťanskou baziliku s mozaikami ze 4. – 6. století, a byl zahájen výzkum skalního kláštera Aladža manastiru. Karel Škorpil ale nezapomínal ani na činnost publikační. Společně s V. Dobruským, H. Eggerem, H. Hartem, V. Hoffilerem, J. Oehlerem, A. Steinem a J. Zingerlem publikoval výsledky práce rakouské Balkánské komise v *Antiquarische Abteilung* 4 rakouského sborníku *Antike Denkmäler in Bulgarien. Schriften der Balkankommission* (Wien 1906). V Praze oběma bratrům vyšel v časopise České muzeum filologické článek *Šest řeckých nápisů z Plovdiva* (Praha 1906). V roce 1907 provedl výzkum bohatého hrobu z 1. – 2. století v Balčiku a pod šifrou III ve spolkové ročence Първий годишен отчет на Варненско археологическо дружество за 1906 година (Варна 1907) publikovali bratři pravděpodobně společně dva články – *Римската кула* (с. 15–16) a *Аладжа манастир* (с. 24–26). V roce 1908 byl Karlem Škorpilem uskutečněn výzkum velké mohyly ze 2. – 3. století u Devny. Profesor Karel Škorpil byl jmenován členem komise společného rusko-bulharsko-srbského archeologického výzkumu Balkánského poloostrova iniciované Ruským archeologickým ústavem v Konstantinopoli, uskutečnil výzkum ablaatské pevnosti v Dobrudži³⁵ a ve druhé ročence Вторий годишен отчет на Варненско археологическо дружество за 1907 година (Варна 1908), rovněž pod šifrou III, uveřejnil sedm informativních zpráv o výzkumech – *Основанието на град Варна* (с. 24); *Цитаделата барутхане (джипане кале)* (с. 24–26); *Римската кула* (с. 26–28); *Откритието в канала* (с. 29–31); *Богданова чушма във Варна* (с. 31–33); *Малки съобщения за град Варна* (1. *Подземие между гр. Варна и върха Турна-тепе*; 2. *Предание за стара Варна*; 3. *Кърък-джамия*; 4. *Градът „Варна“ в Маджарско* и 5. *Стари градища в гр. Варна*) (с. 33–35); *Аладжа манастир* (с. 35–36) a *Малки съобщения из Варненско* (1. *Златната корона от Каварна* и 2. *Момина могила до с. Турк Арнаутлар*) (с. 40–41). Pod jmény obou bratrů vyšel v téže ročence ještě jeden článek *Абоба-Плиска и Белеград* (с. 47–48). V prvním zpravodaji spolku Известия на Варненско археологическо дружество I otiskli bratři studii

Týž, *Bratři Škorpilové*, s. 298.) Veřejnosti byly sbírky zpřístupněny dne 29. 6. 1906. (Srov. Я. В. ГОЧЕВ, *Карел Шкорпил и българската археологическа наука (По случай 25 години от смъртта му – 10 март 1944 година)*, Народно дело от 11. 3. 1969.

³⁵ И. СТОЯНОВ, *Карел Шкорпил*, с. 229.

Походът на Владислава през България в 1444 г. и битката при Варна (Варна 1908, с. 1–67 и карта) a ve stejném zpravodaji pod Škorpil vyšly tři drobné zprávy spjaté s Vladislavem Jagellonským-Varnenčikem, a to *Владиславов отдел при Варненския музей* (с. 69), *Писмото на цар Николай I за поставяне паметник на Владислава във Варшава* (с. 70) a *Паметник на Владислава* (с. 71–73).

V roce 1908 se profesor Fjodor Ivanovič Uspenský pokusil o založení společnosti soustřeďující vědce Ruska, Bulharska a Srbska ke společné práci. To se mu ale podařilo až v roce 1910, kdy vědci jmenovaných zemí podpořili návrh na zřízení Balkánské komise při Ruském archeologickém ústavu v Konstantinopoli, jejímž posláním bylo jak plnění úkolů vědeckých, tak i politických. V ní se setkal Karel Škorpil nejen s bratrem Vladislavem Škorpilem, působícím v Kerči, ale i s krajanem Čeňkem Chvojkou, zakladatelem ukrajinské archeologie, pracujícím v muzeu v Kyjevě. Z úkolů politických, které si komise vytkla, to bylo především oslabení vlivu Rakouska-Uherska na Balkánském poloostrově, který sem pronikal prostřednictvím komisí pro záležitosti Balkánu se sídly ve Vídni a v Sarajevu a zřízenými při C. k. Rakouské akademii ve Vídni.³⁶ V roce 1911 uspořádal Ruský archeologický ústav v Konstantinopoli ve svém sídle konferenci, které se zúčastnili za Srbsko Dr. M. M. Vasić a Dr. D. Štefanovič a za Bulharsko prof. G. Kacarov (1874–1968), Dr. B. Filov (1883–1945) a prof. K. Škorpil.³⁷ Činnost Balkánské komise ochromily války – 1. a 2. balkánská válka (5. října 1912 – 30. května 1913 a 29. června – 10. srpna 1913), její zánik pak přivedla 1. světová válka. Ale ještě před jejím vypuknutím bratři Hermenegild a Karel provedli sběry na bojišti bitvy u Varny a v roce 1908 a 1910 věnovali této problematice články, které již byly zmíněny výše.³⁸ V roce 1909 uskutečnil Karel Škorpil čtvrtý výzkum Velikého Preslavu a s bratrem Hermenegildem publikoval ve druhém zpravodaji spolku *Известия на Варненско археологическо дружество* II články, ve kterých informovali o výzkumech na území Varny a jejího nejbližšího okolí – *Римският водопровод в град Варна* (Варна 1909, с. 3–8); *Разкопки могили до град Варна* (Варна 1909, с. 8–14); *Турските укрепления във Варна от 1828 и 1934 г.* (Варна 1909, с. 33–53, с. 1 план); *Обяснение към плана на град Варна (Посечени са архитектурните и археологическите паметници в града от всички епохи)* (Варна 1909, с. 54–71); *Откритието в канала* (Варна 1909, с. 75–76); *Песъчливият насип между морето и езерото (открити архитектури фрагменти и кера-*

³⁶ K tomu dopis profesora Karla Škorpila kancléři prezidenta ČSR Přemyslu Šámalovi z dubna 1919. Srov. L. SKRUŽNÝ, *Karel Škorpil a Slovanský ústav*, s. 2.

³⁷ И. СТОЯНОВ, *Карел Шкorpил*, с. 229.

³⁸ X. ШКОРПИЛ – К. ШКОРПИЛ, *Походът на Владислав през България в 1444 г. И битка при Варна*, in: ИВАД I, Варна 1908, с. 1–67; X. ШКОРПИЛ, „Владиславов отдел“ при Варненския музей, in: ИВАД I, Варна 1908, с. 69; Тъж, *Писмото на цар Николай I за поставяне паметник на Владислава във Варшава*, in: ИВАД I, Варна 1908, с. 70; Тъж, *Паметник на Владислава*, in: ИВАД I, Варна 1908, с. 71–73; X. ШКОРПИЛ – К. ШКОРПИЛ, *Предполагаемият гроб на Владислав „Варненчик“*, in: Четвъртий годишен отчет на Варненско археологическо дружество за 1909 г., Варна 1910, с. 13–15; Titíž, *Владислав Варненчик 1444–1923 (по случай изването на полските гости през 1923 г.)*, Варна 1923, с. 32.

мика) (Варна 1909, с. 76–77) a *Изнесени старини от град Варна (надписи и камени релефи)* (Варна 1909, с. 77–78).

V roce 1909 předložila vláda návrh nového památkového zákona, ve kterém se znovu projevíly centralizační tendence a zpochybňování významu archeologických spolků. Na to okamžitě reagoval Varenský archeologický spolek, především oba Škorpilovi. Na plenární schůzi bylo po jejich vystoupení rozhodnuto zahájit boj za změny znění zákona a svolat všechny bulharské archeologické spolky ke společnému jednání. Celobulharskou I. archeologickou konferenci svolali v roce 1910 do Velikého Turnova, jejíž účastníci požadovali rovnoprávnost všech spolků a při nich budovaných muzeí. V roce 1911 svolali II. archeologickou konferenci do Varny, kde K. Škorpil, jako všeobecně v Bulharsku i v zahraničí uznávaný archeolog, podal návrh na vytvoření orgánu, který by hájil zájmy spolků – *Съюз на археологическите дружества*. Bohužel balkánské války a pověření Karla Škorpila vojenskými topografickými úkoly a výzkumy na území obsazeném bulharskou armádou činnost v této záležitosti zastavily. V muzeu Karel Škorpil zahájil v roce 1911 modernizaci expozičního mobiliáře, nově upravil expozici a při muzeu zřídil fotografický ateliér. Až v roce 1923 zaštitil archeologické spolky ve Varně, ve Velikém Preslavu a v Šumenu vytvořením zastřešujícího spolku s názvem *Българското дружество*.³⁹

V roce 1909 Karel Škorpil podrobně zaměřil, popsal a v roce 1910 publikoval plán a podrobný popis památek centra II. bulharského státu, Velikého Tärnova.⁴⁰ S bratrem Hermenegildem v roce 1910 publikoval nové poznatky z dějin Varny a archeologické nálezy z Varny a okolí ve třetím svazku ИВАД s názvem *Одесос и Варна* (Варна 1910, с. 3–23); v témže věstníku článek o pramenech řeky Devny *Девненски извори* (Варна 1910, с. 89–92) a výše zmíněný článek o předpokládaném hrobu Vladislava Varnenčika. Karel Škorpil sám seznámil veřejnost s výsledky výzkumu ve Velikém Preslavu v obsáhlém článku se čtyřmi podkapitolami s titulem *Преслав (А. Географически преглед на околността му; Б. Старата столица; В. Раскопки; Г. Латински надписи)* (Варна 1910, с. 101–146). V následujícím roce uveřejnili bratři Škorpilové opět ve čtvrté ročence spolku za rok 1910 článek přinášející informace o výsledcích výzkumu ve Varně a vesnici Reka Devna s názvem *Материали за история на град Варна* (Варна 1911, с. 8–18); ve čtvrtém ročníku Известий ВАД tři společné články *Пазители на проходите (с една таблица)* (Варна 1911, с. 69–73), *Неизвестно писмо и крайбрежни насипи* (Варна 1911, с. 77–85) a *Холерата във Варна през 1829* (Варна 1911, с. 107).

³⁹ А. МИНЧЕВ, *100 години Варненски музей*, с. 15–16.

⁴⁰ В. Н. ЗЛАТАРСКИ, *Карел Шкорпил*, с. 81; К. МИЯТЕВ, *Научно дело на Карел Шкорпил*, с. 11. Plán byl publikován profesorem Karlem Škorpilem v článku К. ШКОРПИЛ, *План на старата българска столица* Велико Търново, in: *Известия на Българско археологическо дружество*, кн. II, София 1910, с. 121–154.

V roce 1911 studoval Karel Škorpil památky v oblasti Rusenski Lom a provedl výkopy na teritoriu římského tábora Abritus.⁴¹ Od roku 1882 shromažďoval materiál pro dílo *Křesťanské památky černomořského pobřeží do XI. století*, ke kterému zkompletoval na 800 náčrtů, kreseb, map a fotografií památek převážně časného křesťanského období. Měl ale vážné finanční problémy s vydáním díla, a tak uvítal návrh Američana Wittmoora, profesora na univerzitě v Bostonu, který přislíbil, že vydá dílo o 800 stranách rukopisu se stejným počtem obrazových příloh v anglickém jazyce. Honoráře se tehdy Karel Škorpil vzdal, ale žádal štočky, aby mohl po anglickém vydání připravit pro tisk bulharské nebo české vydání. Krátce před 1. světovou válkou Škorpilovo dílo, doplněné o fotografie a kresby pořizené Američany, putovalo do Bostonu. Jenže profesor Wittmoor zemřel, a proto dílo nebylo vydáno. Až po 2. světové válce se po mnohaletých jednáních dostala do rukou rodiny část rukopisu bez veškeré obrazové dokumentace.⁴² Rodina darovala rukopis do Regionálního muzeu ve Varně v naději, že se dočká vydání.⁴³ Bohužel dílo vydat nelze, protože mnoho z památek, zdokumentovaných Hermenegildem a Karlem Škorpilovými, dnes již neexistuje.⁴⁴

Výsledky výkumu v Balčiku publikoval Karel Škorpil v roce 1912 ve vídeňském časopisu *Jahrshefte des Österreichischen archäologischen Instituts Beiblatt XV* v článku *Grabfund in Balčik* (Wien 1912, s. 101–134) a společně s bratrem Hermenegildem v pátém ročníku ИВАД v článku *Балчик* podal informace o hrobce a nálezech z antické Dionisopole (Варна 1912, с. 57–62, с. 10 табл). V témže pátém spolkovém věstníku otiskli společně bratři články *Милиарни колони от град Русе* (Варна 1912, с. 3–4) a *Находка на сребърни тасове до гара Синдел* (Варна 1912, с. 24–25). V časopise *Известия на Българско археологическо дружество* publikoval Karel Škorpil krátkou informaci o výzkumu v Preslavi *Преслав* (София 1912, с. 101–106).

Badatelské úsilí Karla Škorpila nezastavily ani válečné události. Z pověření Ruského archeologického ústavu v Konstantinopoli prováděl průzkumy památek na bulharské i turecké straně pohoří Strandža a v roce 1912 i v povodí dolního toku řeky Maryci.⁴⁵ Během této, jakož i pedagogické činnosti se také věnoval dokumentaci mizející Varny tureckého a národně obrozeneckého období. Uskutečnil i vý-

⁴¹ И. СТОЯНОВ, *Карел Шкорпил*, с. 190, 205; В. ВЕЛКОВ, *Крупно научно и обществено дело*. Konstantin Josef Jireček (1854–1918) se domníval, že se římský tábor Abritus rozkládal v katastru vesnice Aboba, do které profesor Karel Škorpil lokalizoval nejstarší centrum I. bulharského státu Plisku.

⁴² Karel Škorpil v dopise ze dne 10. 11. 1929, adresovaném prof. Luboru Niederlovi, psal: „*Koncem tohoto roku mají konečně vyjít „Křesťanské památky Černomoří do XI. století“ nákladem prof. Wittmoora (s cca 750 obrazy).*“ Srov. Научен архив БАН в София, фонд 165 К, № 1/17; L. SKRUŽNÝ, *Karel Škorpil a Slovanský ústav*, s. 19; Týž, *Bratři Karel a Hermenegild Škorpilové a bulharská středověká archeologie*, *Archaeologia historica* 26, 2001, s. 492.

⁴³ Za informace děkuji Ing. Marii Hermové, vnučce Karla Škorpila.

⁴⁴ Za informaci děkuji doc. н. с. Алуksандру Минчеву, vědeckému pracovníkovi Archeologického muzea ve Varně.

⁴⁵ И. СТОЯНОВ, *Карел Шкорпил*, с. 190.

zkum hrobky v Balčiku.⁴⁶ V roce 1913 využil 2. fáze balkánské války k průzkumům a výzkumům na turecké i bulharské straně pohoří Strandža a provedl archeologické výzkumy v Medii a Vize. Pro muzeum ve Varně se tehdy snažil získat sbírky pedagogického učiliště v Silistri, ale ty byly z rozhodnutí Ministerstva národní osvěty převezeny do muzea v Ruse. V roce 1914 opět procházel pohořím Strandža a v okolí lokalit Malko Tärново-Vasilkovo. Z pověření bulharského armádního štábu byl jmenován armádním kartografem.⁴⁷ V letech 1917 až 1918 dokumentoval památky v severní Dobrudži, v roce 1918 provedl rozsáhlý výzkum nekropole v Trebeništi.⁴⁸ Se Škorpilovým souhlasem publikoval v roce 1927 výsledky v německém jazyce germanofilsky orientovaný PhDr. Bogdan Filov (1883–1945), profesor archeologie na sofijské univerzitě a ředitel Archeologického ústavu v Sofii.)⁴⁹

Ale věnujme pozornost i publikační činnosti Karla Škorpila během válečných let, ve které informoval o výsledcích svých průzkumů a výzkumů. V roce 1913 uveřejnil společně s bratrem Hermenegildem článek *Археологически бележки от Странджа планина* s francouzským resumé v časopise *Известия на Българско археологическо дружество III* (София 1912–1913, с. 235–262), v roce 1914 *Бележки за старата българска столица Преслав* uveřejněné ve čtvrtém ročníku časopisu *Известия на Българско археологическо дружество* (София 1914, с. 129–147) a 202 stránkové dílo s 25 tabulkami a 4 mapami *Опис на старините по течението на река Русенски Лом* vydané v Sofii jako první svazek knihovny Материали за археологическата карта на България, кн. 1 (София 1914). V roce 1918 uveřejnil výsledky svých výzkumů v okolí Plisky a Nikolicelu ve sborníku *Добруджа* pod názvem *Старобългарски паметници* (София 1918, с. 191–234). V roce 1918 byl jmenován členem Bulharské akademie věd.⁵⁰ Hned po skončení války pátral po osudech archeologických sbírek Ruského archeologického ústavu v Cařihradě a již v dubnu 1919 jednal s prezidentem Osoboditelem T. G. Masarykem (1850–1937), univerzitním profesorem Luborem Niederlem (1865–1944) i s prezidentem České akademie, univerzitním profesorem Karlem Vrbou (1845–1922) o zřízení Balkánské komise, která by nahradila tu, která byla i díky Škorpilově zásluze vytvořena při Ruském archeologickém ústavu v Cařihradě, který ale již nebyl po válce obnoven.⁵¹ Ve XXV. ročníku českého Sborníku České společnosti zeměvědné uveřejnil článek *Starobulharské stany (lagery) i valy na poloostrově Balkánském* (Praha 1919, s. 41–47). V roce 1920 vyšel Hermenegildu a Karlu Škorpilům drobný příspěvek *Древнобългарски паметници* v Статии из българской истории (издание на Комитета от офице-

⁴⁶ В. ВЕЛКОВ, *Крупно научно и обществено дело*, с. 2.

⁴⁷ К. МИЯТЕВ, *Научно дело на Карел Шкорпил*, с. 8.

⁴⁸ И. СТОЯНОВ, *Карел Шкорпил*, с. 189; К. МИЯТЕВ, *Научно дело на Карел Шкорпил*, с. 8.

⁴⁹ Bogdan FILOV, *Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrid-See, unter Mitwirkung von K. Škorpil*, Berlin – Leipzig 1927.

⁵⁰ С. МАСЛЕВ, *Карел Шкорпил*, с. 17; П. ДРАЖЕВ, *Карел Шкорпил*, *Учителско дело* от 15. 1. 1960; В. ВЕЛКОВ, *Крупно научно и обществено дело*, с. 2.

⁵¹ L. SKRUŽNÝ, *Karel Škorpil a Slovanský ústav*, s. 1–25.

рите на Варненски гарнизон за събиране пожертвования в полза на фонда „Българска история и археология“ (Варна 1920, с. 9–12). Od roku 1920 byl Karel Škorpil členem varenské větve společnosti Bălgarski naroden morski sgovor, k prospěchu bádání námořnímu i dunajskému.⁵² V roce 1921 provedl Karel Škorpil výzkum hrobek severně od Varny, získal pro muzeum další místnost v budově dívčího gymnázia a dne 24. listopadu obdržel od knížete Borise III. stříbrnou medaili za vědu a umění. V roce 1922 získali Škorpilové pro Varenský archeologický spolek od státu 250 ha původního přímořského pralesa se skalním klášteřem Aladža manastir a 3,5 kilometru široký pás písčité pláže,⁵³ dnes rekreační zóny, spolku již nenáležící, s četnými hotely, známé jako Zlaté Písky. Nevíme, zda projekt na rekreační středisko Zlaté Písky, ekonomicky nejen soběstačné, ale schopné vydělat i nezbytné prostředky pro archeologický spolek na vedení rozsáhlých výzkumů, vytvořil sám nebo s pomocí bratra Leopolda, ředitele Šustrova velkostatku ve Vojkovicích u Veltrus, anebo s pomocí českých odborníků působících v Bulharsku, jakým byl například Škorpilův přítel Stříbrný. Do roku 1935 byl plán částečně realizován. V bezprostředním sousedství pláže byly založeny ovocné sady se 2 000 stromy, vinice a zelinářské zahrady, zaveden vodovod se dvěma kašnami, postavena malá elektrárna a Chata Karel Škorpil.⁵⁴ V letech 1921 až 1923 byly publikovány společné články obou bratrů – v sedmém ročníku časopisu ИВАД vyšel článek k dvacátému výročí existence Varenského archeologického spolku *Двадесетгодишна дейност на Варненско археологическо дружество (1901–1921)* (Варна 1921, с. 3–84) a několik drobnějších článků: *Печат на княз Михаил-Борис* (Варна 1921, с. 108–118), *Преглед на древнебългарски паметници* (Варна 1921, с. 118–128), *Древнебългарски паметници. Статии из българската история, притурка към ИВАД* (Варна 1921, с. 9–27). V roce 1923 to byla již výše zmiňovaná brožurka *Владислав Варненчил 1444–1923*, poslední společná práce obou Škorpilů působících v Bulharsku. V roce 1922 vycházel v prvním ročníku večerníku *Вечерни часове* seriál šesti článků s titulkem *Какво може да се види във Варненския музей* (от 13. 3. 1922, с. 12–13; от 8. 4. 1922, с. 28–30; от 6. 5. 1922, с. 45–46; от 4. 6. 1922, с. 61–62; от 24. 6. 1922, с. 76–78), podepsaných Шкорпил. Články vyšly i souborně, jako čtyřicetistránková příloha ročenky *Вечерни часове*.

Po smrti bratra Hermenegilda byl profesor Karel Škorpil jmenován nejprve honorovaným (1923–1926) a pak neplaceným správcem varenského muzea. V roce

⁵² Я. В. ГОЧЕВ, *Карел Шкорпил и българската археологическа наука*. Mezi rodinnými materiály, vystavenými v roce 1966 ve Východočeském muzeu v Pardubicích na výstavě Východočeští rodáci archeologové a muzejníci, byla též členská legitimace Karla Škorpila z varenské pobočky spolku Bălgarski naroden morski sgovor, vydaná v roce 1920 s evidenčním číslem 18.

⁵³ Ing. Marie Hermová, vnučka profesora Karla Škorpila, darovala xerokopie konceptu dopisu se žádostí o výše zmíněné pozemky, zaslaného Karlem Škorpilem v roce 1921 bulharskému ministerstvu zemědělství, archivu Etnologického ústavu AV ČR, kde je uložena jako Rkp 355/1, Regionálnímu muzeu ve Vysokém Mýtě a Archeologickému muzeu ve Varně.

⁵⁴ Marie HERMOVÁ, *Za Karlem Škorpilem*, Svět v obrazech 25, 1979, č. 29.

1923 založil se zetěm kapitánem Ivanem Michajlovem (1887–1962), manželem dcery Marie (1893–1976), Námořní muzeum, jehož pokračovatelem je dnešní Vojské námořní muzeum N. J. Vapcarova.⁵⁵ První expozice Námořního muzea byla v suterénu dívčího gymnázia. Byla otevřena dne 24. května 1923. V roce 1923 založil Karel Škorpil novou archeologickou společnost Bălgarska starina, sdružující východobulharské archeologické spolky ve Varně, ve Velikém Preslavu a v Šumenu, jehož centrem byla zpočátku Varna a později Šumen.⁵⁶ V bezprostředním sousedství Šumenu se nalézají centra I. bulharského státu Pliska, Veliký Preslav i Madara se zmiňovaným reliéfem – jeskyní a svatyní s obrovským kamenem, zdrojem mužné síly a zdraví, památky prvořadého historického, kulturního, kultovního i politického významu. Předsedou spolku byl zvolen profesor Karel Škorpil. Při příležitosti ustavení společnosti vydal Škorpil třináctistránkovou knížečku s plány Plisky, Velikého Preslavu a Madarského jezdce s názvem *Първа книга в защита на Българската народна старина. В полза на фонда „Българска старина“* (Варна 1924).

V roce 1924 byl profesor Karel Škorpil pověřen Národním muzeem v Sofii, aby jako člen komise bulharského Ministerstva národní osvěty provedl výzkum Velké jeskyně v Madaře.⁵⁷ V letech 1926–1927, při příležitosti příprav jubilejního sborníku k 1 000. výročí úmrtí „cara Bulharů a Řeků“ Symeona (890–927), byl pověřen novými výzkumy Velikého Preslavu.⁵⁸

V roce 1925 publikoval jako Материали за археологическа карта на България IV studii *Мегалитни паметници и могилица. Старини в Черноморската област. Част I* v *Известия на Народен музей в София* (София, 55 s. рис.) a další dva články – *Пограничен български окоп между река Дунав и Черно море* v *Сборник В. Н. Златарски* (София 1925, s. 543–553), *Славянски научно-културен център в Цариград* v *Юбилеен сборник на Славянско дружество в България (1899–1924)* (София 1925, s. 95–101) a dva povínavé články věnované Madarskému jezdci *Нови страници от старобългарската история* (Ловна просвета I, брой 3, s. 1–4) a Velikému bohu *Великият бог на град Одесос* (Варна) v *Варненски вестник на вестниците* (от 24. 5. 1925, s. 2).

Dne 6. července 1926 byl profesor Karel Škorpil prezidentem Osvoboditelem T. G. Masarykem jmenován a dne 27. října, v předvečer Československého státního svátku, carem Borisem III. stvrzen ve funkci čestného, tedy nehonorovaného československého konzula ve Varně. Dne 30. prosince obdržel od cara Velitelský řád sv. Alexandra.⁵⁹ Ve varenských novinách otiskl články *Надгробни*

⁵⁵ Я. В. ГОЧЕВ, *Карел Шкорпил и българската археологическа наука*, s. 23; О. ПОЛУБОЯРИНОВА, *Скръбна двадестигодишнина на Морски музей*, *Морски сговор* 21, 1944, s. 35–46.

⁵⁶ И. СТОЯНОВ, *Карел Шкорпил*, s. 228; С. МАСЛЕВ, *Карел Шкорпил*, s. 16.

⁵⁷ К. МИЯТЕВ, *Научно дело на Карел Шкорпил*, s. 8.

⁵⁸ Tamtéž, s. 10.

⁵⁹ L. SKRUŽNÝ, *Karel Škorpil a Slovanský ústav*, s. 9; L. SKRUŽNÝ, *Bratři Škorpilové*, s. 105. Jmenování profesora Karla Škorpila čestným československým konzulem ze dne 6. 7. 1926 je

камъни на предците на Стефан Караджа в Морски сговор (Варна брой 5, с. 8–9) а *За Владислав Варненчик*. V roce 1927 vyšel Karlu Škorpilovi ve sborníku Издания на Народен музей в София článek *Опис на старините в Черноморската област. Част II. (1. Светилища и паметници с изображения на конници)* s francouzským resumé (София 1927, с. 91) а два drobné příspěvky *Исторически бележки за град Варна* в Списание на българско инженеро-архитектурно дружество (Варна 1927, с. 335–336) а *Към находката на статуи „Камени баби“ до с. Ендже (Шуменска околия)* в Варненски вестник на вестниците IV (брой 4, от 24. 5. 1927).

Na sklonku dvacátých let а v roce 1930 uveřejňoval Karel Škorpil články s numismatickou tematikou *Бележки върху нумизматиката на град Одесос (Варна)* в Варненски кореняк I (брой 10, от 1. 2. 1928, с. 2–3 и брой 11, от 1. 3. 1928, с. 2) а *Царският тип на монетите на град Варна в сбирките на Варненския музей* в Материали за история на град Варна XXII – Варненски общински вестник, брой 229 (от 5. 7. 1930, с. 8); o Námořním muzeu *Морският музей* в Морски сговор VII, (брой 6, Варна 1930, с. 27–29); dvě studie věnované Preslavi – *Паметници от столица Преслав* в България 1 000 години (София 1930, с. 183–275, с. 50 табл.) а *Старобългарска съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея* в Българска историческа библиотека II, книга 2 (1929, с. 80–111); též články, které Karlu Škorpilovi otiskli ve sborníku *Byzantinoslavica*⁶⁰ а články napsané společně s profesorem Univerzity Karlovy Antonínem Salačem.⁶¹

psáno francouzsky а podepsáno prezidentem T. G. Masarykem а ministrem zahraničí Dr. E. Benešem; dopis stvrzující Škorpilovo jmenování carem Borisem ze dne 27. 10. 1926 v předvečer 8. výročí vyhlášení samostatného Československa. Oba dopisy se nalézají v rodinných materiálech. Aby pan konzul Škorpil nebyl návštěvami vytrhován z badatelské а publikační činnosti, stanovil si úřední hodiny od 13.00 do 15.00 hodin. Zachovalo se o tom i svědectví beletristické z počátku 30. let 20. století. „... ‘hned se tedy půjdeme podívat na pana konzula, pojd!’ А šli. Konzulát Československé republiky byl umístěn ve vilce pana Škorpila, blízko pravoslavného kostela. Ferda šel rychlým krokem napřed. Konečně byl před svatyní, která jim měla dát peníze а pozdravy z domova. Prošli železnými vratky а zamířili k zadnímu vchodu vilky, kde se skvěla tabulka. Jára ji nahlas slabikoval ‘úřaduje se jen od 13 do 15’. ‘Járo, já mu závidím. To je život úřadovat jen dvě hodiny denně!’ řekl Ferda. ‘Jsi na velkém omylu. Tento konzulát je snad jediným konzulátem na celém světě, kdy republiku nic nestojí. Pan Škorpil koná veškerou práci zdarma а z ideálu k vlasti.’ ‘To jsou ještě na světě takoví lidé – vlastenci? Jaký rozdíl mezi vlastenci v Bělehradě а tady,’ rozumoval Ferda, kterému to nešlo do hlavy.“ (Srov. Bob HURIKÁN, *Trampet do Orientu*, Praha 1933 а 1991², s. 33.)

⁶⁰ Karel ŠKORPIL, *Надписи от Първото българско царство в Черноморската област на Балканския полуостров*. I, *Byzantinoslavica* II/1, 1930, с. 189–195; Тъж, *Стратегически постройки в Черноморската област на Балканския полуостров. 1. Главната преградна линия в източнoбалканска крепостна система. Преградната линия от пролома на река Елешница до Сливенския проходю*, *Byzantinoslavica* II/2, 1930, с. 197–230; Тъж, *Надписи от Първото българско царство в Черноморската област на Балканския полуостров. Част II. Печатът на княза Борис-Михаил (852–889) във Варненския музей*, *Byzantinoslavica* III/1, 1931, с. 1–10; Тъж, *Стратегически постройки в Черноморската област на Балканския полуостров. 1. Главната преградна линия в източнoбалканска крепостна система 2. Пре-*

Dalších významných uznání za vědeckou činnost i prohloubení československo-bulharských vztahů, nejen kulturních, ale i hospodářských, se profesoru Karlu Škorpilovi dostalo v následujících letech z Československa. Dne 11. ledna 1928 byl jmenován dopisujícím členem Královské české společnosti nauk;⁶² dne 9. prosince 1928 obdržel nejvyšší československé státní vyznamenání předmnichovského Československa Řád bílého lva IV. třídy;⁶³ dne 28. března 1929 byl jmenován činným členem Slovanského ústavu v Praze⁶⁴ a dne 4. srpna 1930 členem národohospodářského a sociálního odboru Masarykovy akademie práce.⁶⁵ Poslednímu uvedení jmenování z vlasti předcházelo dne 15. května 1929 jmenování členem Rumunské numismatické společnosti.⁶⁶ Některé škorpilovské biografické články se zmiňují o členství profesora Karla Škorpila ve Svazu bulharských vědců, spisova-

срвдната линия от пролома на река Елешница до Сливенския проход, Byzantinoslavica III/1, 1931, s. 11–32; Týž, *Надписи от Първото българско царство в източната част на Балканския полуостров. Часте III. Надписи от с. Хамбарлий*, Byzantinoslavica III/2, 1931, s. 333–382); Týž, *Стратегически постройки в Черноморската област*, Byzantinoslavica IV/1, 1932, s. 17–32); Týž, *Мадарско-могилско плато. (I. Предисторически паметници, II. Могили, III. Камени групи, IV. Панички, V. Жертвени чаши, VI. Изкуствени нещери, VII. Постройки, VIII. Релефът, IX. Надписът)*, Byzantinoslavica IV/1, 1932, s. 85–130; Týž, *Материали към въпроса за „судбата на прабългарите и на северите“ и към въпроса за „произход на днешните българи“*, Byzantinoslavica V, 1933/1934, s. 162–182. K článkům jsou připojena francouzská resumé, k článku uveřejněném v Byzantinoslavica III/2 je přiloženo německé resumé. K tomu též: С. ГЕОРГИЕВА – В. БЕЛКОВ, *Библиография на българската археология (1879–1966)*, София 1974; Ludvík SKRUŽNÝ, *Bibliografie bratří Škorpilů – Hermenegilda a Karla Škorpilů*, in: *Krásný život žili, krásnou práci konali... Nejslavnější generace rodu Škorpilů*, Vysoké Mýto 2006, s. 151–158 (čísla 148, 149, 152, 153, 154, 159, 160, 163. Bibliografie literatury věnované bratřím Hermenegildu, Karlu, Josefu, Leopoldu, Rudolfu, Václavu a Vladislavu Škorpilům (do latinky transkribovaná) srov. Ludvík SKRUŽNÝ, *Bratři Karel a Hermenegild Škorpilové a bulharská středověká archeologie*, Archeologie historica 26, 2001, s. 494–499 (487–499); Týž, *Bibliografie bratří Škorpilů*.

⁶¹ O výsledcích společného archeologického výzkumu podali jen informaci v novinovém článku A. САЛАЧ – К. ШКОРПИЛ, *Варненски музей. Разкопки на могилите до села Галата*, in: *Варненски кореник* 5, брой 7 (52), Варна от 1. 11. 1930. Společně uveřejnili jednu stať: Antonín SALAČ – Karel ŠKORPIL, *Reliéfy bronzové vázy muzea ve Varně a mythos o Ifigenii na Tauridě*, Hlídká archeologická 3, 1930, č. 2, s. 421–436.

⁶² L. SKRUŽNÝ, *Karel Škorpil a Slovanský ústav*, s. 9; Týž, *Bratři Škorpilové*, s. 105; Rodinné materiály.

⁶³ L. SKRUŽNÝ, *Karel Škorpil a Slovanský ústav*, s. 9; Týž, *Bratři Škorpilové*, s. 105. Diplom k Řádu bílého lva IV. třídy ze dne 1. 12. 1928. Dopis No 161 648/P/28 ze dne 9. 12. 1928 je napsán na stroji v jazyce francouzském a je podepsán ministrem zahraničních věcí Dr. Edvardem Benešem. Diplom i dopis se nachází v rodinném vlastnictví.

⁶⁴ L. SKRUŽNÝ, *Karel Škorpil a Slovanský ústav*, s. 9 a 28; Týž, *Bratři Škorpilové*, s. 105. Nečíslovaný jmenovací dekret Karla Škorpila činným členem I. kulturního odboru Slovanského ústavu v Praze, podepsaný předsedou prof. Luborem Niederlem a jednatelem I. odboru Dr. Milošem Waingartem, s datem 8. 4. 1929 se nachází v rodinném vlastnictví.

⁶⁵ L. SKRUŽNÝ, *Karel Škorpil a Slovanský ústav*, s. 9; Týž, *Bratři Škorpilové*, s. 105; Rodinné materiály.

⁶⁶ L. SKRUŽNÝ, *Bratři Škorpilové*, s. 105; Rodinné materiály.

telů a umělců v Sofii a v Archeologickém ústavu v Sofii,⁶⁷ ale žádný písemný doklad nebo diplom se o tom v rodinných materiálech nedochoval. Není vyloučeno, že jsou uloženy ve Vědeckém archivu BAV v Sofii, kde jsem studoval materiály jen krátce v roce 1985.

Je známo, že Karel Škorpil zakládal i turistické spolky a seznamoval jejich členy s přírodními krásami země, s jejími botanickými zvláštnostmi a historickými památkami a že byl členem loveckých spolků, nejen proto, že prý byl náruživý lovec, ale zřejmě i proto, aby přírodovědné-zoologické sbírky muzeí založené bratrem Hermenegildem získávaly hodnotné přírůstky vycpanin. V roce 1894 založil ve Varně první turistický spolek Darmadan (turecké slovo, jehož význam Václav Škorpil objasnil jako „*kam vkročím, tam vše obrátím vzhůru nohama*“). Varenský klon turistického spolku Devnenski izvori vydal při příležitosti úmrtí Karla Škorpila, dne 11. března 1944 smuteční oznámení, ve kterém sděloval, že zakladatel turistiky ve Varně zemřel v Sofii.⁶⁸ Dne 1. května 1930 obdržel Karel Škorpil při příležitosti XXI. srazu Bulharského turistického spolku v Sofii čestný diplom.⁶⁹

Dva poslední diplomy loveckých společností obdržel profesor Karel Škorpil v roce 1939, kdy oslavil své 80. narozeniny. Dne 22. května obdržel diplom čestného člena bulharského loveckého spolku Sokol ve Varně a dne 2. července Loveckého spolku v Sofii.⁷⁰

Společně s profesorem klasické archeologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze PhDr. Antonínem Salačem prováděl Karel Škorpil v roce 1930 archeologický výzkum v Galatě u Varny, dnes součásti města Varny. V letech 1930 až 1935 uveřejnil Karel Škorpil několik obsáhlých příspěvků napsaných v bulharštině ve sborníku *Byzantinoslavica*, vydávaném v Praze. V roce 1931 vydal stať s německým resumé *Археологически бележки от Черноморското крайбрежие I. Круни и Дионисопол. II. Към гробната находка в Балчик. III. Могилната находка от Варненската махала Сез-севмес. IV. Постройки в дорийски стил от Черноморската област* v *Известия на Български археологически институт VI 1930/1931 (София 1931, с. 57–88)* a povínavé články *Великият бог на град Одесос (Варна)* v *Приложение на Варненски общински вестник XXXV, брой 245–246 (Варна, от 10. 4. 1931, с. 17–21)* a *Ефебията (юначеството) на град Одесос Варна* v *Приложение на Варненски общински вестник XXXV, брой 245–246 (Варна, от 10. 4. 1931, с. 21–24)*. V roce 1932 napsal článek *Паметниците, които имат връзка с морето и крайбрежието* v *Морски сговор IX, брой 2 (Варна 1932, с. 8–9)* a článek o chambarlijských nápisech *Нови надписи от времето на Първото българско царство* v *Морски сговор IX,*

⁶⁷ И. СТОЯНОВ, *Карел Шкорпил*, с. 191; Parte K. Škorpila, tištěné Českým národním domem v Sofii; С. ГЕОРГИЕВА, *Пионерите на археологическото дело в България*, *Вечерни новини*, брой 2 251, от 15. 11. 1958; П. ДРАЖЕВ, *Карел Шкорпил*; С. МАСЛЕВ, *Карел Шкорпил*, с. 17.

⁶⁸ L. SKRUŽNÝ, *Bratři Škorpilové*, s. 105; Rodinné materiály.

⁶⁹ L. SKRUŽNÝ, *Bratři Škorpilové*, s. 105.

⁷⁰ Tamtéž.

брой 8 (Варна 1932, с. 13–14); v roce 1934 *Печати върху амфори от Черноморското крайбрежие* s německým resumé v Известия на Български археологически институт VIII (София 1934, с. 24–43), *Исторически бележки за Черноморската област на Балканския полуостров* v Морски сговор XI, брой 1 (Варна 1934, с. 9–11) и брой 3 (с. 5–7), ve kterém věnoval pozornost tažení perských vojsk Darea v roce 511 př. n. l. V článku *Походът, поражението и смъртта на император Никифор I през 811 г.* v Морски сговор XI, брой 5 (Варна 1934, с. 10–14), se zabýval osudem byzantského císaře Nikifora I. O revností Kaliakra psal Škorpil v článku *Географски бележки за Черноморската област на Балканския полуостров. 1. Добруджа*, uveřejněném v Морски сговор XIII, брой 6 (Варна 1936, с. 107–111); o tažení chána Kruma do východní Thrákie a o sloupech s nápisy podávající o tom svědectví ve stati *Походът на Крума в източна Тракия (812–813)* v Морски сговор XIII, брой 10 (Варна 1936, с. 178–181).

Patnáctý březen 1939 byl pro rodinu Škorpilovu nepředstavitelnou ranou. Němci honorárnímu konzulovi přikázali odevzdat vše spjaté s úřadem. Ale dříve než přišli, byla snata tabule československého konzulátu a československá vlajka a razítko se statním znakem i pověřovací listiny byly dobře uschovány. Do rukou Němců se nedostaly!⁷¹

Paní Marie Škorpilová, rozená Bernkopfová, březnové události spjaté se zánikem československé suverenity nesla velmi těžce. Chřadla doslova před manželovým očima a dne 30. května 1939 zemřela.⁷² Je pohřbena ve Varně.

Profesor Škorpil zasažený dvěma ztrátami – svobody vlasti i milované celoživotní družky, které vděčil za to, že se mohl plně věnovat své badatelské a muzejní práci – již z domu nevycházel. Navštěvovali ho jen staří přátelé a kolegové Ivan Stojanov, Boris Sakazov, Ivan Dojčev a další. Ale i někteří z nich, Stojanov a Sakazov, Škorpila ve smrti předešli, a tak se v roce 1942 rozhodl opustit Varnu, ve které prožil bezmála půl století. Odešel k dceři Marii Michajlové do Sofie, kde dne 10. března 1944 vydechl naposled.⁷³

I s posledními roky života Karla Škorpila jsou spjaty články o vyobrazeních thráckého Velkého boha a o místě křtu cara Borise-Michalia – *Антични паметници с изображения на тракийски конник във Варненския музей* s německým resumé, uveřejněný v Известия на Български археологически институт XIII (София 1939, с. 129–150) a *Един важен въпрос от Българската история. Място, дето се е покръстил княз Борис-Михаил. Дани в полза на Варна* v Зора, брой 5 957 (от 26. 4. 1939). V roce 1940 otiskl ve sborníku P. Nikova ро-

⁷¹ Za informaci děkuji Václavu Škorpilovi (1899–1973) a Ing. Marii Hermové. Současný honorární konzul ČR ve Varně – paní Zdenka Boeiová – získala původní konzulátní štít Karla Škorpila od Ing. Marie Hermové. Po renovaci, pokud bude možná, hodlá paní konzulka umístit štít v reprezentační místnosti konzulátu. Za informaci děkuji Ing. M. Hermové.

⁷² Václav ŠKORPIL, *Ve vzpomínkách ožívají*, in: Jindřich ČADÍK – Václav ŠKORPIL, *Bratři Škorpilové ve vzpomínkách*, Pardubice 1967, s. 42.

⁷³ Tamtéž.

jednání *Укрепленията на Първата българска държава в Северна Добруджа и Черноморския бряг* v *Известия на Историческо дружество XVI–XVIII* (София 1940, s. 525–535) a *Антични паметници от Западното Черноморско крайбрежие. I. Паметници от Варна s německým resumé* v *Известия на Български археологически институт XIV 1940–1942* (София 1943, s. 8–52, s. 41 tabl.).

Z rozhodnutí a na přání společnosti Bǎlgarska starina nebyl profesor Karel Škorpil pohřben vedle své manželky Marie na varenském hřbitově anebo vedle bratra na návrší Ilan tepe u Džanavary, ale na hradišti Pliska, jehož význam pro počátky bulharského státu prokázal.⁷⁴ Je pohřben v sousedství kněžiště prvního křesťanského kostela, který dal car Boris I. Michail (843–890) přebudovat z původní pohanské svatyně. Se svolením tehdejší bulharské vlády byl nad hrobem vztyčen kamenný kříž ze 12. století, přenesený sem z pohřebiště – archeologické rezervace u osady Kalugerci. Na kříži je připevněna bílá mramorová deska s vyrytým textem КАРЕЛ ШКОРПИЛ 1859–1944.⁷⁵

Posmrtně vyšel ve varenských novinách s názvem Варненска поща, брой 8 991 (от 18. 3. 1944) článek *Един важен въпрос в българската история. Место, дето се е покръстил княз Борис-Михаил. Дани в полза на Варна*.

Dvašedesát let prožil profesor Karel Škorpil v Bulharsku, kde pracoval k prospěchu bulharského školství, vědy, archeologie, muzejnictví i bulharsko-československých kulturních, hospodářských i politických styků a jako Čech vlastenec, od roku 1926 jako československý honorární konzul ve Varně. Zasloužil se o dobré jméno Československa.

Bezmála pět desetiletí cestoval Karel Škorpil po Bulharsku – pěšky, na koni i houpajícím se hřbetě velblouda, též na selském voze⁷⁶ – a sbíral doklady nejen dávné historie země, ale i její folklór; zajímal se o architekturu, nejen křesťanskou i domácího obyvatelstva, ale i osmanských uchvatitelů země; zachraňoval ničené památky pamatující na dobu poroby i bulharského národního obrození a položil základy nejen etnografického výzkumu vesnice, ale i cílevědomého výzkumu města. Sebrané materiály shromažďoval v muzejních síních budovaných na gymnáziích, kde působily na studující mládež. Rozesílal četné dotazníky na školy, ve kterých učitelé, mnohdy informovaní zvědavými žáky, odpovídali na otázky spjaté s archeologií, numismatikou, historickou demografií, toponomastikou, folkloristikou, etnografií vesnického i městského obyvatelstva, etnickými procesy, paleografií, speleologií, písemnými památkami, dlouhověkostí Bulharů atd.⁷⁷ Vždy byl se

⁷⁴ Tamtéž, s. 42–43.

⁷⁵ Tamtéž, obrazová příloha; L. SKRUŽNÝ, *Bratři Škorpilové*, s. 107.

⁷⁶ J. ČADÍK – V. ŠKORPIL, *Bratři Škorpilové* (obrazová příloha); Lidia PETROVA, *Způsob života a kultura Bulharů – objekt badatelské a sbírkotvorné činnosti bratří Hermenegilda a Karla Škorpilů*, *Český lid* 86, 1999, č. 3, s. 278–283.

⁷⁷ Část dotazníků je uložena v Muzeu národního obrození ve Varně. Díky laskavosti paní ředitelky st. n. s. Stanky Dimitrové jsem si je mohl prohlédnout, stejně jako výše připomenuté akvarely Ing. Jaroslava Knoba. Poznámky získané Škorpily na studijních cestách po Bulharsku a dotazníky je

svým bratrem tam, kde se něco dělo a nacházelo a nebo kde mohlo být něco zjištěno a nalezeno. I za války prováděl výzkumy, fotografoval, zaměřoval památky, opravoval a doplňoval vojenské mapy Bulharska i na dobytých územích sousedních zemí.⁷⁸

Šest desetiletí se zamýšlel nad stěžejními otázkami dějin Bulharska i balkánských zemí, vysledovával v terénu staré obchodní a vojenské cesty, včetně těch, po kterých došla k Varně vojska Vladislava III. Jagellonského, aby zde 10. listopadu 1444 vybojovala pro křesťanský svět i evropský kontinent osudovou bitvu. Věnoval pozornost numismatice, sfragistice, paleografii, historické demografii i geografii a ikonografii. Díky poznatkům těchto pomocných věd historických mohl důvěrněji řešit otázky historie a snést i doklady o tom, že Pliska byla starším centrem země než Veliký Preslav. Výsledky své práce publikoval na stránkách různých časopisů (viz Bibliografie bratří Hermenegilda a Karla Škorpilů).

Bratry Škorpilovy si v Bulharsku připomínají konferencí, sborníkem nebo vzpomínkovou akcí o každém kulatém výročí vzniku Varenského archeologického spolku, založení muzea i životního výročí Karla Škorpila, při kterém se jedním dechem hovoří i o Hermenegildovi. O žádném badateli snad nebylo napsáno tolik biografických článků jako o Karlu Škorpilovi a jeho bratru Hermenegildovi. Jejich jména znají v Bulharsku všichni žáci gymnázií a mnohé děti na prvním stupni škol. Kolik českých gymnazistů ví něco o Škorpilech? Snad několik ve Vysokém Mýtě a v Plzni, kde pracovali jejich bratři Václav a Josef, rovněž muzejníci; Václav jako správce muzea při svém zaměstnání ve Vysokém Mýtě, Josef jako zakladatel, budovatel a ředitel Uměleckoprůmyslového muzea v Plzni.

Na rodinné vilce ve Varně v ulici bratří Škorpilů je umístěna deska s nápisem „*Zde žili a pracovali bratři Hermenegild a Karel Škorpilové, zakladatelé bulharské archeologie*“.⁷⁹ Na rodinné vilce manželů Michajlových stojící v Sofii ve čtvrti Iztok v ulici Latinka č. 7, která byla v 50. letech od rodiny odkoupena a byly v ní zřízeny celodenní jesle, byla donedávna upevněna deska s nápisem „*Zde žil a pracoval vysoce zasloužilý archeolog Karel Škorpil*“.⁸⁰ Nový majitel domu desku z nepochopitelných důvodů odstranil! Před římskou věží, pozůstatkem velkých varenských termálních lázní římského období, je umístěna bronzová busta Karla Škorpila, dílo sochařky Světlany Amortové. O bustách na odpočívadle muzejního schodiště a o obrazech obou bratří v reprezentačním sále Regionálního a archeologického muzea ve Varně jsem se zmínil v části věnované profesoru Hermenegildu Škorpilovi.

Těž rodné město Vysoké Mýto strhlo za totalitního režimu starý škorpilovský dům čp. 46/I stojící na rohu Apatécké, později Sladkovského a v současnosti bratří Škorpilů a ulice Kateřinské, dnes Svatopluka Čecha. Na jeho místě a přilehlé

nutné hledat v archivech muzeí, ale především ve Vědeckém archivu BAV v Sofii a v Regionálním státním archivu ve Varně.

⁷⁸ V. ŠKORPIL, *Ve vzpomínkách*, s. 27.

⁷⁹ Я. В. ГОЧЕВ, *Карел Шкорпил*; L. SKRUŽNÝ, *Bratři Škorpilové*, s. 108.

⁸⁰ L. SKRUŽNÝ, *Bratři Škorpilové*, s. 108.

parcele postavilo tři nové bytovky č. 87/I, 88/I a 89/I. Při příležitosti příjezdu dvoučlenné prvomájové delegace z Bulharska v roce 1985 – varenské novinářky, redaktorky a spisovatelky paní Kristiny Stoevy z KV Svazu Bulharsko-československého přátelství ve Varně a starosty městyse Škorpilovci⁸¹ pana Jordana Ivanova – dali Vysokomýtští zhotovit pamětní desku, kterou umístili na první z bytovek. Snad se tehdy báli připomenout všechny příslušníky „měšťácké buržoazní rodiny Škorpilů – sourozence Václava, Vladislava, Hermenegilda, Karla a Josefa, a tak deska nese tento text: „*Na tomto místě stával dům, v němž se narodili Karel Škorpil (1859–1944), Hermenegild Škorpil (1858–1923), zakladatelé bulharské archeologie.*“

redakčně upraveno a kráceno

Резюме:

Карел Шкорпил (1859-1944) живее в България 62 години. Там допринася за развитието на българската образователна система, на науката, археологията, музейното дело и българо – чехословашките културни отношения. От 1926 г. е почетен консул на Чехословакия в Варна. Почти пет десетилетия Карел Шкорпил пътува по България и събира материали, не само за древната история, но и за нейният фолклор, интересува се от архитектура, не само християнската и тази на местните, но и от тази на османските завоеватели; спасява застрашени паметници от времето на „игото“ и възникването на модерният български народ. Събраните материали излага в музейни стаи, възникващи в гимназиите, където тези стаи въздействат на учащите се младежи. И през войната провежда изследвания, снима, измерва паметници, оправя и допълва военни карти на България и на окупираните земи в съседните държави. Шест десетилетия мисли над тежките въпроси, свързани с историята на България и балканските държави, проследява стари търговски и военни пътища, включително и тези, по които до Варна е стигнала армията на Владислав III. Ягело, за да извоюва там решаваща за християнският свят и Европа битка, на 10.11.1444. Съсредоточава се върху нумизматиката, сфрагистиката, палеографията, историческа демография, географията и иконографията. Благодарение на знанието на тези помощни исторически науки е можел по-вярно да реши историческите въпроси, и да покаже доказателства, че Плиска е по-старият, от Велики Преслав, център на държавата. Заключениеята от своите проучвания публикува на страниците на различни списания.

пřeložil Enčo Minčev

⁸¹ Мěstys Škorpilovci leží při ústí řeky Kamča do Černého moře. V jeho katastru se nalézá starověká pevnost Erite, kterou profesor Karel Škorpil zkoumal. Městys, původně nesoucí jméno Фандакли, byl ještě za Škorpilova života přejmenován na Škorpilovci. Srov. V. ŠKORPIL, *Ve vzpomínkách*, s. 42.

Dita JELÍNKOVÁ

„Když ta širá, různorodá vlast přestala existovat...“ aneb Osudy rodiny Clary-Aldringen po rozpadu Rakouska-Uherska a její hledání nové cesty v postimperiálním světě

15. května 1947 byl přidělen zámek v Teplicích spolu s nemovitostmi do držby, správy a užívání místnímu národnímu výboru na základě dekretu č. 12/1945 Sb. o konfiskaci a urychleném rozdělení zemědělského majetku Němců, Maďarů, jakož i zrádců a nepřátel českého a slovenského národa, vydaného 21. června 1945.¹ V době vyvlastnění již majitelé zámek neobývali. Ze soupisu na místě zanechaného a následně státem zabaveného majetku je patrné, že odcházeli velmi na rychlo.² Kdo byli a proč odsud odešli?

¹ „Zámecká budova je stavěna v novorenesančním slohu, opravena již v době novogotiky, což jest taky z jednotlivých prvků viděti, je stará asi 250 – 300 let, v přední části dvoupatrová, jinak patrová (...) Budova má 200 místností, 7 splach. klosetů a 4 koupelny, jedna v II. p. velmi přepychově zařízená zeleně obkládaná.“ Zámek byl oceněn odhadem na 7 743 980,-. Z této částky ovšem byla učiněna srážka za nadbytečné výšky ve výši 1 489 800,-. Upravená hodnota zámecké budovy tedy činila 6 252 180,-, z čehož bylo odečteno znehodnocení 88 %, tj. 5 501 848,-. Hodnota zámku tak po těchto odečtech činila dle cen z roku 1939 750 332,-. Cena zámku pro Národní pozemkový fond (NPF) při ministerstvu zemědělství podle směrnic činila po odečtení hodnoty ročního nájmu 465 205,-. Srov. Státní okresní archiv (dále SOKA) Teplice, Okresní soud v Teplicích-Šanové, inv. č. 1610, kart. 161, sign. Sp VI 74/47. Opis – protokol. Srov. Protokol NPF z 15. 9. 1947 o jednání o úhradě za zámeckou budovu v Teplicích-Šanově – zde 850 000,- (tj. i s budovami a pozemky k zámku náležejícími. Cena je velmi nízká vzhledem k tomu, že odhad samotných pozemků k zámku náležejících byl vyšší než 1 milion korun). Srov. SOKA Teplice, Okresní soud v Teplicích-Šanové, inv. č. 1610, kart. 161, sign. Sp VI 74/47. Dopis MNV Teplice-Šanov, Koupě Claryho zámku v Teplicích-Šanově a nemovitostí k němu náležejících, 25. 10. 1947 od NPF. Cena byla po dlouhém jednání snížena z 1 128 295,- na 850 000,-. Srov. SOKA Teplice, ONV Teplice, inv. č. 865, kart. 161. Likvidace Clary-Aldringen, Dopis Ministerstva zemědělství v Praze, kterým přiděluje podle § 7, odst. 4 dekretu č. 12/1945 městu Teplice-Šanov do držby, správy a užívání zámeckou budovu spolu s nemovitostmi, 15. 5. 1947.

² Na rozdíl od výpovědi někdejšího majitele zámku Alfonse Clary-Aldringena (1887-1978), podle které si odvezli jen pár obzvláště milých drobností a jídlo na dvou žebříňácích, Alfons CLARY-ALDRINGEN, *Vůně vzpomínek*, Praha 2002, s. 179, „(...) dle verze účastníků odvezl si býv. majitel Clary-Aldringen určité cen/n/osti na 4 povozech jejich specifikace a osud není znám (...) Stává zde také možnost, že aktivní konta Velkostatku Teplice-Š. jsou u říšskoněmeckých ústavů

Důvodem byl postup sovětské armády v květnu 1945. Manželé Alfons a Ludwine Clary-Aldringenovi, poslední šlechtičtí majitelé zámku, se jakožto členové rodiny spolupracující s nacistickým režimem cítili pochopitelně ohroženi a pokusili se opustit zemi dříve, než se s nimi poválečný režim stačil vypořádat. Snažili se, doprovázeni Alfonsovou mladší sestrou Sophií, snachou Paulou, tchýní a dalšími lidmi většinou z řad bývalých úředníků clary-aldringenovských velkostatků a služebnictva, dostat k americkým jednotkám v západních Čechách, ale už druhý den je dostihly ruské tanky. Pokus o útěk se tedy nezdařil – byli zadrženi a následně nuceně pracovali na žních v západních Čechách. „V malém statku, kde jsme byli ještě s víc než padesáti utečenci nějak ubytováni a všichni jsme jedli ze stejných hrnců, se šířily nemoci, sestra dostala záškrť, přišlo se na to pozdě, protože nás podlídi nesměl navštívit žádný lékař(...)³ Brzy na to onemocněl i Alfons a strávil několik následujících měsíců upoután v nemocniční vazbě v internačním táboře v Terezíně.⁴ V září i se ženou z Československa nadobro odešli; s pomocí českého sedláka se jim podařilo získat povolení k opuštění ruské zóny a lékařské osvědčení, díky němuž mohli použít železnice a uprchnout do části obsazené Američany.⁵

Alfons Clary-Aldringen zůstal loajální nacistickému režimu až do trpkého konce a jak vyplývá z jeho pamětí, které vznikaly až v sedmdesátých letech, tedy s odstupem více než čtvrtstoletí, nikdy neuznal svůj díl odpovědnosti za roli, kterou sehrál v Hitlerových expanzivních plánech.⁶ Přesto Clary-Aldringen v posledním

byly býv. majitelem po útěku do Německa, vybrány.“ Srov. SOKA Teplice, ONV Teplice, inv. č. 865, kart. 161, sign. Zpráva o likvidaci národní správy velkostatku v Teplicích-Šanově dr. Clary-Aldringena, 30. 4. 1947.

³ A. CLARY-ALDRINGEN, *Vůně vzpomínek*, s. 172 a 179. Sestra Sophie (1891-1961) byla posléze jedním Čechem dopravena k lékaři a uzdravila se – její zdravotní stav ale nedovoloval, aby mohla odjet s Alfonsem a jeho ženou, zůstala tedy tři roky u příbuzných v Čechách a poté odešla za sestrou Elisalex (1885-1955) do Bruselu.

⁴ Národní archiv (dále NA) Praha, NSDAP, inv. č. 316, kart. 166, sign. 4/51, 19. 7. 1945 a 16. 11. 1945 (neinventarizováno). Srov. Eagle GLASSHEIM, *Noble nationalist: the transformation of the Bohemian aristocracy*, Cambridge 2005, s. 223; A. CLARY-ALDRINGEN, *Vůně vzpomínek*, s. 180.

⁵ A. CLARY-ALDRINGEN, *Vůně vzpomínek*, s. 180. Srov. SOKA Teplice, Okresní soud v Teplicích-Šanově, inv. č. 1610, kart. 161. Zpráva o likvidaci národní správy velkostatku v Teplicích-Šanově dr. Clary-Aldringena, 30. 4. 1947. Srov. Alfons CLARY-ALDRINGEN, *A European Past*, London 1978, s. 224. Alfons a Ludwine Clary-Aldringenovi se usadili v Bronnbachu u Aloise Loewensteina a jeho ženy, kteří již dříve přijali jejich dceru Elisalex (1923-1990) a snachu Paulu (nar. 1920) s dětmi. Srov. A. CLARY-ALDRINGEN, *Vůně vzpomínek*, s. 179.

⁶ Alfons CLARY-ALDRINGEN, *Geschichten eines alten Österreichers*, Wien – Berlin 1977, s. 271; Týž, *A European Past*. Alfons se ještě počátkem května 1945 sešel tajně s Konrádem Henleinem, který ho žádal o využití jeho kontaktů ve Velké Británii a známostí s vlivnými osobnostmi Spojených států k dohodě s generálem Eisenhowerem, kterého měl žádat Henleinovým jménem, aby obsadil alespoň část německých Čech a spasil tak zemi před Rusy. Kapitola o Konrádu Henleinovi a některé další pasáže dotýkající se sudetoněmecké otázky byly vypuštěny z českého překladu Alfonsových vzpomínek, jinak jsou obě verze prakticky shodné. Srov. Alfons CLARY-ALDRINGEN, *Vůně vzpomínek*, s. 165-168, 173-185 (kapitoly věnované sledovanému období).

roce války směřoval ke značné hořkosti. Překvapivě tak vyjádřil pochybnosti o této „vítězné válce“, ačkoliv jeho zlost nebyla namířena proti Hitlerovi a nacistickému režimu; naopak hlavního viníka hledal plně v duchu nacistické ideologie v konspiračních židovsko-zednářských či žido-bolševických teoriích. V dopise nejmladšímu synovi Karlovi na frontu v říjnu 1944 hořekoval nad propuknutím války, způsobené „velkou aliancí Židů a svobodných zednářů“.⁷ Kromě podpory komunismu obviňoval Alfons Židy také ze vstupu Spojených států do války.⁸ Jak je patrné, Alfons přijal nacistickou ideologii se vším všudy a jak bylo pro něj typické, pokud někomu slíbil věrnost, zůstal mu loajální až do konce, ať už šlo o císaře nebo Hitlera, ačkoliv jakožto někdejší zastávce podunajského prostoru nezaujímal v dobách nacistického režimu žádnou význačnou pozici.⁹

Jak se ovšem vyvinul tak vypjatý nacionalismus u někoho, kdo se původně považoval za internacionalistu a jemuž byl „*nacionalismus od počátku naprosto cizí*“?¹⁰ Zásadní podíl na utváření šlechtických postojů měla válečná porážka Rakouska-Uherska v První světové válce a následný vznik nástupnických států, spojený se sociálním úpadkem starých elit a stále rostoucím rozkladem tradičního šlechtického sociálního prostředí. Cílem této studie je pokusit se o přiblížení předpokladů, motivů a samotného průběhu sblížení se rodiny Clary-Aldringen, která se hlásila k německé národnosti,¹¹ s henleinovským nacionalismem a posléze i nacismem, a to v retrospektivním sledu, tedy od důsledků k příčinám.¹² Pozornost je

⁷ Státní oblastní archiv (dále SOA) Litoměřice, pobočka Děčín, Rodinný archiv (dále RA) Clary-Aldringen, inv. č. 918, kart. 607. Dopis Karlovi 14. 10. 1944.

⁸ Srov. E. GLASSHEIM, *Noble nationalist*, s. 205.

⁹ Roku 1911 byl Alfons Clary-Aldringen jmenován komořím císařem Františkem Josefem I., čímž se stal oficiálním členem císařského dvora. Přísahu komořího složil před místodržícím Čech, Františkem Thun-Hohensteinem, a nebylo možné se z ní vyvázat. Z toho důvodu odmítl všechny přísahy, které by měl složit „*nějakému státu nebo hlavě nějakého státu*“ – ignoroval tak složení přísahy československé armádě, do níž byl přijat jako kapitán v záloze. Stejně tak odmítl o dvacet let později složení přísahy, jíž se měl stát záložním důstojníkem Wehrmachtu. Srov. A. CLARY-ALDRINGEN, *Vůně vzpomínek*, s. 133.

¹⁰ Srov. A. CLARY-ALDRINGEN, *Vůně vzpomínek*, s. 157.

¹¹ Archiv kanceláře prezidenta republiky (dále AKPR), T-tajné, kart. 50, sign. T 499/21, Soupis velkostatků s uvedením národnosti majitele.

¹² Tato studie o rodině Clary-Aldringen se opírá o prameny úřední i soukromé povahy, které se nachází v rodinném archivu Clary-Aldringenů, uloženém ve Státním oblastním archivu Litoměřice, pobočka Děčín. Další materiály, reflektující pozemkovou reformu, jsem čerpala z fondu Velkostatek Teplice a Ústřední správa Clary-Aldringenů, uložených rovněž ve Státním oblastním archivu Litoměřice, pobočka Děčín. Další archiválie úřední povahy pro období po roce 1945 včetně je možné najít ve fondech ONV Teplice a Okresní soud v Teplicích-Šanové, uložených ve Státním okresním archivu Teplice. Informace o rodině Clary-Aldringen v rámci Národního archivu Praha jsou více než torzovité, např. ve fondu Svaz československých velkostatkářů se Alfonsovo jméno vůbec nevyskytuje. Dílčí informace k období nacistického režimu lze získat na základě rešerše v neinventarizovaném fondu NSDAP (viz pozn. 17, 63 a 64). Ve fondech Archivu kanceláře prezidenta republiky se nepodařilo dohledat žádné informace o členech rodiny Clary-Aldringen, až na jedinou nerelevantní zmínku o Alfonsovi v AKPR, T-tajné, Konrád Henlein, kart. 179, sign. T 56/38, Heinrich Rutha, 3. 5. 1937. Rod Clary-Aldringen v období mezi dvěma válkami zůstal i přes svůj význam, který v tomto období sehrál, českou historiografií opomenut. Jako jedním

v první řadě zaměřena na kooperaci Alfonse a Ludwine Clary-Aldringen s nacistickými organizacemi, přičemž pohnutky a důvody, které byly stěžejní pro utváření „protistátních postojů“ příslušníků rodiny Clary-Aldringen, a které vedly ve svém důsledku k jejich nucenému odchodu z Československa, jsou rozebírány až v závěrečné části této studie.

„Festen Glauben an den Nationalsozialismus“ aneb Clary-Aldringenovi jako součást nacistických struktur

K 1. listopadu 1940 vstoupili Alfons i Ludwine Clary-Aldringenovi do NSDAP,¹³ Alfons byl roku 1939 přijat jako řádný člen do Nordische Gesellschaft – Sudetendeutschen Kontor, propagandistického orgánu nacistického Německa.¹⁴ Participoval také na výběru zájemců o přispívání do tiskové platformy sudetoněmecké strany *Die Zeit*.¹⁵ Podobně jako jeho žena se účastnil od roku 1939 akce Winterhilfswerk des deutschen Volkes,¹⁶ od téhož roku byl členem NS-Reichskriegerbund, jemuž byly od března 1938 podřízeny všechny vojenské spolky nacistického Německa.¹⁷ Též působil v Reichskolonialbund, který byl začleněn v NS-Reichskriegerbund, ovšem disponoval vlastním praporem a uniformou.¹⁸

z řady šlechticů se Alfonsem Clary-Aldringenem zabýval pouze Eagle Glassheim ve svých pracích o šlechtě žijící v Československu po roce 1918. Srov. E. GLASSHEIM, *Noble nationalist: the transformation of the Bohemian aristocracy*, Cambridge 2005, Týž, *Ambivalent Capitalists: The Roots of Fascist Ideology among Bohemian Nobles, 1880–1938*, in: Mark CORNWALL – R. J. W. EVANS (eds), *Czechoslovakia in a Nationalist and Fascist Europe 1918–1948*, Oxford 2007, s. 27–43; Týž, *Genteel Nationalists: Nobles and Fascism in interwar Czechoslovakia*, in: Karina URBACH (ed.), *Noble Fascists? European Aristocracies and the Radical Right 1918–1939*, London 2007, s. 149–161; Týž, *Crafting of Post-Imperial Identity: Nobel and nationality Politics in Czechoslovakia, 1918–1948*, Columbia University 2000 (Dissertation).

¹³ NA Praha, NSDAP, inv. č. 123, kart. 165, sign. 4/88, Dopis od Gauleitung Sudetenland, 11. 9. 1941 (neinventarizováno). Okolnosti vstupu Alfonse a Ludwine do NSDAP jsou rozebrány v následující kapitole.

¹⁴ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 009, kart. 665. Nordische Gesellschaft – doklad o jmenování členem Alfonse Clary-Aldringena 1939, blíže bez data.

¹⁵ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 015, kart. 666. Konkurz do redakce deníků „Die Zeit“ – korespondenční žádosti od uchazečů 1939. Die Zeit byl ústředním tiskovým orgánem SdP, který začal vycházet po volbách v roce 1935, měl masivní, avšak skrytou podporu z Berlína. Šéfredaktorem tohoto časopisu byl Walter Brand (někdejší člen Kamaradschaftsbundu). Srov. AKPR, T-tajné, Konrad Henlein, kart. 179, sign. T 807/35, záznam z 23. 10. 1935.

¹⁶ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 018, kart. 667. Winterhilfswerk des deutschen Volkes; Tamtéž, inv. č. 1 043, kart. 695, Ludvina Clary, roz. Eltz (Činnost v NSDAP a německých spolicích) – dopis od Winterhilfswerk des deutschen Volkes, podpis nečitelný, bez data.

¹⁷ Někdejší Deutsche Reichskriegerbund „Kyffhäuser“, který byl 4. 3. 1938 Hitlerovým výnosem přejmenován na NS-Reichskriegerbund „Kyffhäuser“. Srov. SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 016, kart. 667. Srov. Dieter FRICKE u. a., *Kyffhäuser-Bund der*

„Když ta širá, různorodá vlast přestala existovat...“
aneb Osudy rodiny Clary-Aldringen po rozpadu Rakouska-Uherska...

Ludwině byl 1. října 1939 „vůdcem“ propůjčen „*die dritte Stufe des Ehrenkreuzes der Deutschen Mutter in Namen des deutschen Volkes*.“¹⁹ Německá žena byla v intencích ideologie nacistického státu definována jako matka a žena v domácnosti; toto jasné dělení rolí bylo záměrně propagováno i prostřednictvím nacistických ženských organizací.²⁰ Redukování role ženy na péči o své blízké a případně potřebné bylo určeno jako „ženský životní prostor“, což nacionálně-socialistické hnutí přebralo od konzervativně občanského ženského hnutí.²¹ V listopadu 1938 vstoupila Ludwine Clary-Aldringen do NS-Frauenschaft, ženské organizace NSDAP.²² „*Wer sein Volk liebt, beweist es einzig durch die Opfer, die er fuer dieses zu bringen bereit ist*,“ stálo na diplomu, kterým byla Ludwině svěřena vedoucí funkce v rámci kraje.²³ Ludwine Clary-Aldringen byla patrně ukázkovou nositelkou vlastností, kterými se měla správná německá, respektive árijská žena v intencích nacionálního socialismu vyznačovat, tj. samostatnost, věrnost, vědomí povinnosti a také připravenost přinášet oběti. Alois Loewenstein, její strýc, Ludwine několik let před tím, než se Hitler dostal k moci, charakterizoval těmito slovy: „*Du bist viel mehr aus einem Guss, wobei allerdings eine sehr starke Eigenliebe das Dominierende zu sein scheint. Du bist zu grossen Oepfern faehig, aber nur aus eigenen Empfinden heraus, Liebe oder Hass und im uebrigen regierst du Dich und Andere mehr mit dem Kopf als mit dem Herzen (...)* Die Liebe zur heiligen Lidi und

Deutschen Landeskriegerverbände (KB) 1900–1943, in: Dieter FRICKE (Hg.), *Die bürgerlichen Parteien in Deutschland*, Berlin 1968, s. 296–312.

¹⁸ Srov. Ludwig ARNDT, *Militärvereine in Norddeutschland. Vereinsleben, Abzeichen, Auszeichnungen, Denkmäler*, Norderstedt 2008, s. 213.

¹⁹ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 043, kart. 695. Diplom ze dne 1. 10. 1939.

²⁰ Srov. Hans-Ulrich WEHLER, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte, Bd. 4: Vom Beginn des Ersten Weltkrieges bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten 1914–1949*, München 2003, s. 752.

²¹ Srov. Dorothee KLINKSIEK, *Die Frau im NS-Staat*, Stuttgart 1982 (= Schriftenreihe der Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte, Bd. 44), s. 22; Daniela MÜNKEL, *Nationalsozialistische Agrarpolitik und Bauernalltag*, Frankfurt am Main – New York 1996, s. 426 (Kapitel Die Frau in der NS-Bauerntumideologie).

²² SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 043, kart. 695. Vyplněný formulář pro NS-Frauenschaft, bez data. NS-Frauenschaft vznikla v říjnu 1931, kdy sdružila několik nacionálních a nacionálně socialistických ženských spolků, jako například Deutsche Frauenorden (DFO), založené již roku 1926. Následně bylo NSF podřízeno říšskému vedení NSDAP. V závislosti na této reorganizaci vymezil vůdce říšských organizací NSDAP Gregor Strasser pole působnosti NSF v oblasti hospodářské činnosti a péče o nemocné, stejně jako spolupůsobení na vzdělávání a školení ženských představitelk NSDAP. Podle údajů NSF měla tato organizace ke konci roku 1932 více než 109 000 členek. Od roku 1933 sloužilo NSF ke „zgleichšaltování“ řady ženských organizací stojících dosud mimo rámec nacionálně socialistických spolků žen pod střešní organizaci Deutsches Frauenwerk (DFW). Od února 1934 do konce války stála v čele NSF Gertrude Scholtz-Klink, která řídila také DFW. Toho času měla NSF 2,3 milionu členů. Srov. Dagmar REESE, *Growing up female in Nazi German*, Michigan 2006, s. 29; Lisa PINE, *Nazi Family Policy, 1933–1945*, Oxford 1998, s. 73.

²³ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 043, kart. 695. Jmenovací diplom bez data.

*die Verehrung ihrer grossen Eigenschaften ist maechtig in dir entwickelt.*²⁴ Politický vliv NS-Frauenschaft v rámci NSDAP se rovnal nule, což se mimo jiné odvíjelo od obrazu ženy, který vytvořila jako svou součást nacionalisticky socialistická ideologie, která nepovažovala účast žen na politice a moci za žádoucí,²⁵ ale přesto mohly ženy činné v NSF na provádění státní moci participovat.²⁶ Úkolem ženské organizace pod hlavičkou NSDAP byly především vzdělávací a školící úkoly, k jejichž zajištění disponovala NS-Frauenschaft vlastními říšskými a župními školami. Nicméně školení žen za účelem správného plnění jejich režimem přiřknuté role bylo v rozsáhlé míře prováděno prostřednictvím Reichsmuetterdienst, jakési pobočky Deutsches Frauenwerk. NS-Frauenschaft bylo odpovědné pouze za školení svých vedoucích představitelů v ideologické rovině.²⁷ Sama Ludwine se zúčastnila tří školení během roku 1940, jednoho v červnu 1942 a školení o zdravotní péči v červenci 1943, aby poté sama školila další ženy v rámci Deutsches Frauenwerk, ale také NSF.²⁸ Pro zajištění jí přidělených úkolů obdržela řadu povolení k užití železnice za účelem služební cesty či vykonání školení.²⁹ Ludwine ze své pozice okresní vedoucí ovlivňovala také výběr spolupracovnic, nicméně podléhala pochopitelně v tomto rozhodnutí nadřízených. Ovšem přezkoušení „*menschlicher Qualitaeten*“ pro výkon funkce pod hlavičkou NS-Frauenschaft spočívalo na jejím uvážení.³⁰

²⁴ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, Ludvina Clary – Korespondence, inv. č. 1 039, kart. 692. Dopis Ludwině od Aloise Loewensteina z roku 1926. Lidi byla Ludwinina přezdívka, nazývali ji tak rodinní příslušníci i přátelé.

²⁵ Vzhledem k úkolu, který byl NSF vymezen, tedy vykonávat dozor, školení a vedoucí úlohu v rámci ženských spolků, byla tato ženská organizace od roku 1935 formálně podřízena členění NSDAP. Kvůli velkému návalu členek bylo od roku 1936 přijímání dalších nových členek omezeno a postaveno pod nutnost splnění podmínek, kterou bylo prokázání předchozí členství v Bund Deutscher Maedel nebo v jiné nacionálně socialistické organizaci. Není zcela jasné, na jakém základě byla do NSF přijata Ludwine; před svým vstupem do NSF byla prokazatelně od roku 1926 předsedkyní spolku Teplitzer Frauenbundes. Prameny nevypovídají o tom, že by před rokem 1939 byla činná v jakékoli nacionálněsocialistické organizaci či spolku, nicméně její role během sudetské krize mohla zvýšit její šance na přijetí.

²⁶ Hans-Ulrich Wehler rozlišuje dalekosáhlé ignorování role žen ve starším pojetí soudobých dějin a radikálně feministickou reflexi nacionálního socialismu jako „peklo pro ženy“ na počátku 70. let. Srov. H. -U. WEHLER, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, s. 752.

²⁷ Srov. L. PINE, *Nazi Family Policy*, s. 73.

²⁸ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 043, kart. 695. Vyplněný formulář Ludwine Clary-Aldringen pro účely NSDAP. Potvrzení o vykonaném školení od Deutsches Frauenwerk, Abteilung Mutterdienst, 26. 7. 1943.

²⁹ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 043, kart. 695. Řada propustek a potvrzení k užití železnice z důvodu školení; např. duben 1940 v Liberci „Hilfsdienst“, červen 1940 v Lázních Libverda, v únoru 1940 školení „Recht und Schlichtung“, stejně tak v červnu 1942 v Thammuhl, v roce 1944 vykonala služební cesty do Liberce, Rumburku a Frýdlantu, v prosinci 1944 v České Lípě „*die Reise wird im Auftrage der NSDAP-Gauleitung Sudetenland durchgefuehrt und dient kriegswichtigen Zwecken*“.

³⁰ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 043, kart. 695. Dopis Ludwině Clary-Aldringen od NS-Frauenschaft 26. 1. 1943.

Přestože manželé Clary-Aldringenovi projevovali plně loajalitu nacistickému režimu, nebyli zřejmě pro nositele totalitní moci bez výhrad důvěryhodní, což je vzhledem k jejich četné spolkové a organizační činnosti, kterou pro režim vykonávali, překvapující. Ludwine v únoru 1944 poslala své nadřízené z NS-Frauenschaft údernou báseň, čímž si možná chtěla spravit reputaci.³¹ Počátkem roku 1944 totiž byla odmítnuta Ludwinina žádost o setkání s K. H. Frankem, šéfem jeho kanceláře Dr. Robertem Giesem, neboť „(...) *anscheinend hat man den Eindruck bekommen, dass Sie sich fuer einen Tschechen einzusetzen beabsichtigen und unter diesen Umstaenden koennte der Staatsminister Sie nicht empfangen (...)*“.³² Nicméně z korespondence s režimními organizacemi vyplývá, že Ludwine byla velice agilní členkou, a to natolik, že dokonce sama žádala o přidání dalších pracovních úkolů, a přestože její nadřízená z NS-Frauenschaft Gertrude Scholtz-Klink to považovala za nezvladatelnou zátěž, bylo jí pod podmínkou vyhověno: „*Ich mit einer Berufung zur Bereitschaftsdienstleiterin zwar nach der einen Seite hin wohl einverstanden bin, da mir eine reibungslose Zusammenarbeit dann gewiss gesichert ist zum anderen muss ich (...) festhalten, dass diese Zustimmung davon abhaengig gemacht werden kann, dass Sie keines der bisherigen Arbeitsgebiete, fuer die Sie nicht nur Ihre Arbeitskraft, sondern eben den ganzen Menschen zur Verfuegung stellen, darunter leiden duerfte, ganz abgesehen davon, dass sie ja, Pgn. Clary, wissen, wie sehr ich Sie als eine meiner besten Mitarbeiterinnen schaeetze (...)*“.³³ Zároveň ale uvedla, že bude Ludwine řešit na prvním místě staré pracovní úkoly, které „*Sie seit Jahren vorbildlich erfuellen*“ a pokud by bylo patrné jakékoliv přetížení její osoby, budou jí nové obory působnosti odebrány.³⁴ Jak lze vyčíst z dopisu Aloise Loewensteina, Ludwine si skutečně posteskla nad přílišným pracovním vyčížením, které ji odvádí od rodiny, na což jí Alois odpovídal: „*Wahrscheinlich sind wir auch Pflichten unseres Standes und unserer Stellung aus dem Weg gegangen, weil wir sie einfach nicht gesehen haben (...) und wir werden gut tun, diese Pflichten in Zukunft zu erfuellen, weil wir sie erkannt haben (...) Aber die kolossale Arbeit, die du jetzt leistest, ist kriegsbedingt und nicht der Masstab fuer dein ferneres Leben, zumal es notwendig etwas auf Kosten des Familienlebens geht.*“³⁵

Rovněž sestra Alfonse Clary-Aldringena, Elisalex, provdaná za belgického hraběte Baillet-Latour,³⁶ který byl od roku 1925 až do své smrti v roce 1942 předsedou Mezinárodního olympijského výboru a podílel se i na pořádání Olympij-

³¹ Tamtéž, inv. č. 1 043, kart. 695. Dopis NS-Frauenschaft z 1. 2. 1944.

³² Tamtéž, inv. č. 1 043, kart. 695. Dopis Ludwině Clary-Aldringen od NSDAP 13. 1. 1944.

³³ Tamtéž, inv. č. 1 043, kart. 695. Dopis Ludwině Clary-Aldringen od NS-Frauenschaft 31. 1. 1944.

³⁴ Tamtéž.

³⁵ Tamtéž, inv. č. 1 039, kart. 692. Dopis Ludwině Clary-Aldringen od Aloise Loewensteina, Haid, 12. 5. 1941.

³⁶ Svatba se konala v roce 1904 a od té doby žila Elisalex (1885-1955) v Bruselu a na venkově poblíž Antverp. Pobývala ale velmi často v Teplicích, na rozdíl od svého muže Henryho: „*Švagr se k nám vůbec nehodil, po osmatřicet let jejich manželství jsme kolem sebe zdvořile chodili.*“ Srov. A. CLARY-ALDRINGEN, *Vůně vzpomínek*, s. 170.

ských her v Berlíně v roce 1936,³⁷ se setkávala s nacistickými představiteli, s nimiž udržovala i korespondenční kontakt, z něhož vyplývá, že zvala opakovaně manžele Neurathovi a Goeringovi, stejně jako Geze Wolffa na zámek do Teplic.³⁸ Nelze tedy v jejím případě mluvit o pouhém nutném kontaktu s představiteli nacistické moci, který vyplýval z postavení jejího manžela, jak by tomu napovídala četná pozvání na odpolední čaj či k večeři do Charlottenburgu v době pořádání berlínských olympijských her. Opak potvrzuje jak osobní ráz dopisů, tak i fakt, že Elisalex udržovala tyto kontakty až do roku 1945.³⁹ Zároveň hraběnka Baillet-Latour neopomněla opakovaně poslat srdečnou gratulaci „Vůdci“ k narozeninám.⁴⁰ Vedoucí osobního štábu Hitlera Gez Wolff děkoval Elisalex za práci, kterou vykonávala pro šíření myšlenky nacionálního socialismu v Belgii – „(...) *das Verstaendniss, welchen Sie vielfach dort fuer unsere deutsche Aufgabe vorfanden, noch auf weitere Bevoelkerungskreise ueber, um uns die Arbeit fuer den Neuaufbau Europas zu erleichtern*“ – krátce po smrti jejího chotě, kdy trávila dobu smutku u bratra

³⁷ Podle Alfonse Clary-Aldringena se švagr „(...) pokoušel odstranit z her politiku. Bylo mu hluboce proti mysli, aby zde hrály roli nacionální nebo státní ohledy (...)“. Během příprav na olympijské hry údajně navrhl Hitlerovi, aby byly odstraněny rasové diskriminační slogany. Srov. A. CLARY-ALDRINGEN, *Vůně vzpomínek*, s. 170. Mezinárodní olympijský výbor (MOV) vyhrožoval, že hry budou Berlínu odejmuty, pokud nebudou dodržována olympijská pravidla a vymohl slib, že židovští sportovci nebudou vylučováni z německých týmů. Srov. Alfred Erich SENN, *Power, politics and the Olympic Games. A history of the power brokers, events and controversies that shaped the Games*, Champaign 1999, s. 52. Počátkem roku 1939 Mezinárodní olympijský výbor stáhl ZOH, které se měly konat ve Svatém Mořici, aby je přidělil na místo toho Garmisch-Partenkirchen, které hostily zimní hry v roce 1936. Baillet-Latour se v této době, na rozdíl od roku 1936, již neangažoval proti diskriminaci Židů. Brzy bylo jasné, že se zimní ani letní hry neuskuteční, přesto stupňovalo nacistické Německo tlak na MOV, do kterého chtělo dosadit své lidi, nicméně na postu předsedy olympijského výboru měl i nadále zůstat Henry Baillet-Latour. Srov. Barbara J. KEYS, *Globalizing sport: national rivalry and international community in the 1930s*, Cambridge 2006, s. 131.

³⁸ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, Elisalex Clary, provd. Baillet-Latour, inv. č. 1 054, kart. 700. Korespondence s představiteli německé říše. Např. dopis od Neuratha z 28. 4. 1939, dopis od H. Meissnera z 12. 11. 1945, dopis od G. Wolffa ze dne 22. 6. 1942, 4. 3. 1941 od Göringovy manželky, 1. 10. 1939 od Neurathovy manželky (zmiňuje též „milý telefonát“ od Elisalex).

³⁹ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, Elisalex Clary, provd. Baillet-Latour, inv. č. 1 054, kart. 700. Korespondence s představiteli německé říše. Korespondenci s Neurathem vedla od dubna 1936 (28. 4., 3. 5., 5. 8.), v RA Clary-Aldringen se dochovaly dopisy z 28. 4. 1939, 5. 4. 1940, 1. 6. 1940, další bez data. Dopisy od Goeringa z 3. a 13. srpna 1936, 27. 11. 1939, 4. 3. 1941, dopisy od G. Wolffa, SS Gruppenfuhrera, z 25. 4. 1940, 22. 6. 1942, dopisy od H. Meissnera z 28. 9. 1939, 16. 12. 1939, 29. 4. 1940, 13. 9. 1941, 29. 9. 1941, 23. 10. 1942, 25. 4. 1944, 26. 7. 1944, 8. 9. 1944, 29. 9. 1944, 17. 2. 1945, 12. 11. 1945 aj. S největší pravděpodobností jde pouze o část korespondence, kterou Elisalex s představiteli nacistického režimu vedla a která jí byla doručována ke Clary-Aldringenům v době jejího pobytu na zámku v Teplících.

⁴⁰ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 054, kart. 700. Dopis od Hildegara Meissnera – ministra a šéfa Hitlerovy kanceláře potvrzující přijetí gratulace 29. 4. 1940, 25. 4. 1944. 26. 7. 1944 gratulovala Hitlerovi k tomu, že přežil atentát.

Alfonse v Teplicích.⁴¹ Elisalex patrně měla více odvahy k vyjádření sympatií k nacistům než její bratr, neboť již v září 1939, tj. ještě před zahájením okupace Belgie nacistickým Německem, jí šéf Hitlerovy kanceláře Hildegard Meissner psal: „*Ich bin begeistert, dass Sie liebste Graefin an unseren Friedensbestrebungen mitarbeiten wollen, ich schicke Ihnen von nun ab viel Material zu der von Ihnen ange-deuteten Verwendung.*“⁴²

Sympatie Elisalex k nacistickému režimu ovšem patrně nesdílel její syn Guy Baillet-Latour, který byl asistentem vojenského atašé belgické ambasády v Londýně a zároveň zetěm Jamese Clementa Dunna, politického poradce amerického sekretariátu Cordella Halla. Guy Baillet-Latour byl během září 1941 ve Washing-tonu na misi jako člen personálu ministra kolonií exilové belgické vlády, počátkem října 1941 zahynul na palubě letadla, které se vracelo do Velké Británie.⁴³ Naproti tomu jeho otec Henry Baillet-Latour setrval v Belgii až do své smrti v roce 1942. Nabízí se otázka, proč byla Elisalex pro německé nacisty tak důvěryhodná, když její syn z okupované Belgie odešel a jako člen exilové vlády stál na opačné straně. Patrně ji potřebovali z propagandistických důvodů, neboť z hlediska svého vý- značného postavení šlechtičny s významnými kontakty mohla svou osobností pů- sobit na belgické vyšší kruhy; navíc byla sestrou Alfonse Clary-Aldringena, který pomáhal německé věci v Československu a po odtržení pohraničních území byl ochotným přísluhovačem nacistického režimu.

Rok 1941 byl Clary-Aldringenům skutečně nepříznivý a potkala je ještě větší ztráta než smrt synovce Guye. V červnu 1941 padl na Ukrajině jejich prvoro- zený syn Hieronymus.⁴⁴ Nasazení synů Hieronyma, Karla⁴⁵ a Markuse v bojích Druhé světové války naplňovalo podstatnou část korespondence jejich příbuzných v průběhu čtyřicátých let obavami o jejich zdraví. Nicméně povinnost služby Říši a důkaz loajality podaný právě nasazením vlastních životů za myšlenku vybudová- ní „nové Evropy“ byly pokládány za samozřejmost. Alois Loewenstein psal své ne- teři Ludwině Clary-Aldringen: „*Einerseits moechte man ja den Krieg bald been- den, was wohl nur durch staerkere und ganz unmittelbare Schlaege zu erreichen*

⁴¹ Tamtéž, inv. č. 1 054, kart. 700. Dopis Elisalex Baillet-Latour od Geze Wolffa, SS Gruppenfueh- rera 22. 6. 1942.

⁴² Tamtéž, inv. č. 1 054, kart. 700. Dopis od Hildegara Meissnera – ministra a šéfa Hitlerovy kance- láře 28. 9. 1939.

⁴³ Srov. A. CLARY-ALDRINGEN, *Vůně vzpomínek*, s. 171. Alfons v pamětech uvedl, že Guy (1905- 1941) po smrti barona Henriho Lamberta stanul ve vedení banky Lambert, „*byl by to dotáhl velmi daleko, kdyby jeho život neukončilo letecké neštěstí mezi New Yorkem a Anglií*“. Srov. The Eve- ning Independent, *Two Americans Among 10 Lost – On Transport Plane. Another of British Ferry Comand's Ships is downed*, Sep. 2., 1941, Vol. XXXIV, No. 259. Major A. V. LANGTON, *Limiting the Area of Conflict*, in: Journal of the African Royal Society, Vol. XL, July 1941, s. 239.

⁴⁴ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 835, kart. 558. Soustrastné dopisy k úmrtí Hieronyma Claryho-Aldringena, červenec 1941.

⁴⁵ Padl 14. 12. 1944 jako velitel čerkeské švadrony kozáků v Chorvatsku. Srov. SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 936, kart. 608. Úmrtí oznámení syna Karla, kondolence. Nejmladší syn Markus se dostal z ruského zajetí a boje Druhé světové války přežil bez větší úhony. Srov. A. CLARY-ALDRINGEN, *Vůně vzpomínek*, s. 171.

*ist. Anderseits wuenscht man seine Buben und andere Nahstehende nicht in Feuer zu wissen. Und drittens ist man – Du wohl auch – zuviel Soldat, als dass einem die Buben nicht leid tun, wenn sie wunderbare Kampfhandlungen nur am Radio erleben.*⁴⁶ Marie Lehnendorff, jejíž syn sloužil u stejné švadrony jako mladý Clary-Aldringen, psala Ludwině poté, co se setkala s Hieronymem, aby ji uklidnila dobrými zprávami, protože „*man sich freut diese auch von dritter Seite bestaetigt zu haben! (...) Ich hatte von mir selber den Eindruck, dass Ihr Sohn sich gut in alles ‚schieb‘ und mein Sohn, sein Chef bestaetigte es mir auch.*“⁴⁷ Toto byly patrně poslední dobré zprávy, které Ludwine a Alfons o svém nejstarším synovi obdrželi. Zprávu o jeho smrti dostala nejprve kněžna Clary-Aldringen od Franze Ledebura,⁴⁸ který psal: „*Der gute Ronnie ist vorgestern Nachmittag bei einem Angriff gefallen. Sein Wagen bekam ein Artillerietreffer. Er war sofort tot und hat zum Glueck nicht mehr gelitten. (...) Bei Sokolowka haben wir ihm dann am Abend begraben.*“⁴⁹ Ledebur žádal Ludwinu, aby raději neříkala nic Alfonsovi, než se k němu dostane jeho dopis. Je poněkud překvapivé, že sdělil tuto tragickou zprávu matce zemřelého a otce se snažil co nejdéle ochraňovat. Hieronymus byl prvorozený syn, o jehož narození se Alfons dozvěděl na rumunské frontě během bojů v První světové válce,⁵⁰ syn, do něhož promítal své naděje a očekávání: „*Hieronymus, zvaný Ronnie, nám po čtyřiaadvacet let prosvětloval jako zářící paprsek život – pro mne to bylo bez začátku a bez konce (...) Zdálo se nám, že je předurčen, aby později v životě vykonal velké věci (...)*“⁵¹ Smrt Hieronyma a o dva roky později i Karla byla pro Alfonse i Ludwine obrovskou ránou, přesto však nepochybovali o nutnosti války a neobrátili se proti nacistickému režimu.

⁴⁶ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 039, kart. 692. Dopis Ludwině Clary-Aldringen od Aloise Loewensteina 12. 5. 1941.

⁴⁷ Tamtéž, inv. č. 1 039, kart. 692. Dopis Ludwině od Marie Lehnendorff 7. 5. 1941.

⁴⁸ Franz Ledebur (narozen 1919), syn Eugena Ledebura (1873–1945) a Eleonory, roz. Larisch-Moenich (1888–1975). S Hieronymem, zvaným Ronniem, ho pojily přátelské vztahy, později vstoupili do stejného pluku. Srov. SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 039, kart. 692. Dopis Ludwině od Franze Ledebura 30. 6. 1941.

⁴⁹ Tamtéž, inv. č. 1 039, kart. 692. Dopis Ludwině od Franze Ledebura 30. 6. 1941. Srov. A. CLARY-ALDRINGEN, *Vůně vzpomínek*, s. 171. „(...) v tankové bitvě byla zasažena jeho velitelská věž, dostali jsme zprávu až za několik týdnů.“ Zároveň Franz Ledebur vyjádřil lítost pozůstalým: „*Die armen Onkel Alphys und auch die Braut tun mir sehr leid.*“ Nevěstou měl na mysli Paulu Schaffgotsch, od roku 1940 Ronního snoubenku. Počátkem října 1942 se Paula provdala za mladšího bratra zemřelého, Markuse. O dva roky později se jim narodil první potomek, syn, jehož pojmenovali po Hieronymovi.

⁵⁰ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 939, kart. 603. Telegram Alfonsovi na frontu – oznámení o narození syna Hieronymuse 1917, blíže bez data.

⁵¹ Srov. A. CLARY-ALDRINGEN, *Vůně vzpomínek*, s. 171.

Okolnosti vstupu manželů Clary-Aldringenových do NSDAP

Po zabrání Sudet nacistickým Německem fúzovala SdP počátkem listopadu 1938 s NSDAP a naprostá většina henleinovců přešla do nacistické strany. U Clary-Aldringenů tomu bylo poněkud jinak, ne však z důvodu, že by se zdráhali vstoupit do nacistické strany, nýbrž proto, že o ně NSDAP zpočátku nestála, a to i přes úlohu, kterou Clary-Aldringen i jeho žena sehráli v zinscenování diplomatického divadla při dýcháncích s britskými diplomaty v rámci tzv. zprostředkovací mise Waltera Runcimana. Alfons Clary-Aldringen, stejně jako jeho choť Ludwina, vstoupil tedy do NSDAP až v listopadu 1940.⁵² Předcházelo mu doložení důkazu o árijském původu, s čímž v případě původu matky Ludwiny, tedy Marie Eltz, rozené Lobkowiczové, nastaly potíže, neboť říšský protektor Konstantin von Neurath o něm pochyboval. Ovšem s pomocí příbuzných se podařilo tento problém vyřešit a manželé Clary-Aldringenovi tak byli po předchozích marných snahách přijati do nacistické strany.⁵³ O vstup nicméně Alfons žádal již dva roky předtím, kdy byl z důvodů meziválečných vztahů se Židy a kontaktů s Edvardem Benešem odmítnut.⁵⁴ Pokusil se o to znovu, když v polovině roku 1939 obeslal přímo Hitlerovu kancelář, opět neúspěšně.⁵⁵ Proti jeho důvěryhodnosti pro nacistický režim hrál také fakt, že do Sudetendeutsche Partei vstoupil až v květnu 1938.⁵⁶ Alfons to ovšem omlouval nutností, kdy jako ústřední osobnost Ligy pro porozumění mezi národy (Deutsche Liga fuer Voelkerbund und Voelkerverstaendigung in der Tschechoslowakei) i dalších organizací,⁵⁷ své sympatie vůči politice SdP musel skrývat před veřejností a tiskem.⁵⁸ Nebyl ostatně jediný, kdo zdůvodňoval své „ideologicky závadné“ výroky nutností „klamu a úhybných manévřů“ ve vztahu k československé státní moci. Stejně tak i Henlein se ve svém memorandu Hitlerovi očišťoval a deklaroval svůj neochvějný nacistický postoj: „SdP musí skrývat své přiznání k nacionálnímu socialismu jako světovému názoru a politickému principu. Jako strana v demokraticko-parlamentním systému Československa musí navenek, ve

⁵² NA Praha, NSDAP, inv. č. 123, kart. 165, sign. 4/88. Dopis od Gauleitung Sudetenland, 11. 9. 1941.

⁵³ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, Ludwina Clary - Korespondence, inv. č. 1 039, kart. 692. Korespondence (dva dopisy od Johannese Lobkowicze – z 2. 1. 1939 a 27. 3. 1940).

⁵⁴ Srov. E. GLASSHEIM, *Noble nationalist*, s. 203.

⁵⁵ NA Praha, NSDAP, inv. č. 123, kart. 165, sign. 4/70-71. Dopis Alfonse Clary-Aldringena kanceláři Vůdce a říšského kancléře 16. 11. 1939 (neinventarizováno).

⁵⁶ Tamtéž, inv. č. 123, kart. 165, sign. 4/88. Dopis od Gauleitung Sudetenland 11. 9. 1941.

⁵⁷ Alfons se stal roku 1922 zakládajícím členem Voelkerbundligy, od roku 1935 stál v jejím čele. Nahradil zde ve vedoucím postu Wilhelma Medingera, který zemřel roku 1934 a jeho následníka Dr. Friedricha Nelboeckea, který ale musel své místo brzy opustit, neboť byl rakouským státním občanem. Alfons CLARY-ALDRINGEN, *Geschichten eines alten Oesterreichers*, Berlin, 1977, s. 266. Alfons Clary-Aldringen působil též v Mezinárodní unii pro Společnost národů. Srov. SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 008, kart. 662.

⁵⁸ Srov. A. CLARY-ALDRINGEN, *Geschichten*, s. 268; A. CLARY-ALDRINGEN, *Vůně vzpomínek*, s. 173.

svých ústních a písemných projevech, na shromážděních a v tisku, v parlamentu, ve své vlastní výstavbě a při organizování sudetského německví, používat demokratickou terminologii a demokraticko-parlamentní metody. Neměla by proto nezasvěceným říšskoněmeckým kruhům připadat jako sporná a nespolehlivá.⁵⁹ Clary-Aldringen dovozoval, že byl od počátku věrný sudetské politice Konráda Henleina a prosazoval „voelkisch“ dominanci ve vedení daných organizací.⁶⁰ Ostatně již v roce 1935, tedy po prvních volbách, jichž se účastnila Sudetendeutsche Partei v čele s Konrádem Henleinem, psal Johannes Lobkowicz své neteři Ludwině Clary-Aldringen: „*Gratuliere zur Henleinwahl. Bin neugierig, was weiter geschehen wird!*“⁶¹

Clary-Aldringen hercem v propagandistickém divadle

Alfonsovo zveřejnění svých sympatií k Henleinovi a vstup do SdP o dva měsíce předcházely zahájení Runcimanovy mise, ve které hrál Alfons spolu s dalšími německými šlechtici nakloněnými sudetské věci důležitou úlohu a kde již otevřeně vystupoval jako exponent Sudetoněmecké strany. Byl pro ni cenným spolupracovníkem pro své významné kontakty ve Velké Británii.⁶² Koncem srpna 1938 se Al-

⁵⁹ Václav KRÁL, *Die Deutschen in der Tschechoslowakei 1933–1947: Dokumentensammlung*, Praha 1964, s. 142. (Dopis Hitlerovi z 19. 11. 1937.)

⁶⁰ Srov. E. GLASSHEIM, *Noble nationalist*, s. 203–204.

⁶¹ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 008, kart. 692. Dopis Ludwine Clary-Aldringen od Johannese Lobkowicze z 23. 5. 1935.

⁶² SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, kart. 665, Novinové výstrižky (Prager Tagsblatt 27. 8. 1938, Sozialdemokrat 28. 8. 1938, Rumburské noviny 28. 8. 1938). Mezi největší britské přátelé Clary-Aldringenů patřili Portlandovi. Srov. Wiliam John Arthur Charles James CAVENDISH-BENTICK Duke of Portland, *Men, women and thing, memories of the Duke of Portland*, London 1937, s. 175, 192. Alfonse vázalo blízké přátelství také k Daisy von Pless, která byla častým hostem na zámku v Teplicích. Srov. W. John KOCH, *Daisy Princess of Pless. A Discovery*, Edmonton 2002, s. 47, 72; D. CHAPMAN-HOUSTON (ed.), *Princess Daisy of Pless. The Private Diaries of Princes Daisy of Pless*, London 1950, s. 306. Daisy se narodila roku 1873 (zemřela 1943 v Polsku) jako Mary Theresa Olivia Cornwallis-West, byla dcerou Williama (1835–1917) a Mary, rozené Fitz-Patrick (1856–1920). Její rodina byla spřízněna s největšími aristokratickými rody Velké Británie a byla spjata se dvorem králů Edwarda VII. a Jiřího V. Její matka zvaná Patsy byla blízkou přítelkyní prince z Walesu, pozdějšího Edvarda VII. 1891 se Daisy provdala (a 1922 rozvedla) za Hanse Heinricha von Pless (1861–1938), jednoho z nejbohatších mužů v Německu, jehož majetek se nacházel na území polského Slezska. Byla přítelkyní německého císaře Viléma II. i britského krále Edvarda VII. Její bratr George Frederick Myddelton Cornwallis-West se oženil s Jennie Churchill, ovdovělou matkou Winstona Churchilla (což byl jeho první sňatek, podruhé se oženil s herečkou P. Campbell). Její sestra Constance Edwina Cornwallis-West se provdala za Hughu Grosvenor, westminsterského knížete (jejím druhým manželem se stal F. Lewes). Provázanost evropských šlechtických rodin a vazby na nejvyšší kruhy napříč Evropou poskytovaly Alfonsovi i řadě dalších německy smýšlejících šlechticů důležité páky k ovlivňování veřejného mínění evropské aristokracie i politické reprezentace. Srov. SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 941, kart. 627. Dopisy od Daisy a Portlandových do roku 1939.

fons jako hostitel britských diplomatů připojil po bok Ulricha Kinského a Maxe Egona Hohenlohe, jehož Červený Hrádek se stal místem prvního setkání Waltera Runcimana s Konradem Henleinem a K. H. Frankem. U Ulricha Kinského využil Runciman se svou ženou Hildou podruhé pohostinnosti šlechty poté, co navštívil zámky v Chlumci nad Cidlinou a Žďáru nad Sázavou Zdenka Radslava Kinského, který byl před zahájením mise Edvardem Benešem a předsedou vlády Milanem Hodžou požádán, aby se ujal programu pro britské hosty jakožto zástupce státu loajální šlechty, neboť se předpokládalo, že německy smýšlející šlechta bude britskou misi informovat o situaci v československém pohraničí v duchu henleinovské propagandy.⁶³ Příležitost k pozvání britských hostů se naskytla Clary-Aldringenovi u Ulricha Kinského v České Kamenici, kde mu Runciman přislíbil návštěvu na loveckém záměčku Vysoká Lípa (Hohenleipa), který nechal Alfons vystavět ve třicátých letech.⁶⁴ Je samozřejmě nanejvýš pravděpodobné, že zmíněné pozvání nebylo Alfonsovou „sólo akcí“, nýbrž bylo součástí předem promyšleného scénáře vytvořeného společenským štábem Ulricha Kinského.⁶⁵ Ten byl ze své pozice hlavy společenského štábu vytvořeného SdP zodpovědný za zorganizování zábavy pro britské diplomaty, podařilo se mu využít příležitosti a zaměřit pozornost členů mise na špatnou ekonomickou situaci oblastí obývaných Němci, postižených nejvíce hospodářskou krizí. Osobně provedl Ashtona-Gwatkina, ekonomického specialistu Foreign Office, a Runcimanova tajemníka Geoffrey Peta oblastí, kde jim demonstroval, jak německé obyvatelstvo trpí chudobou, nezaměstnaností a diskriminací ze strany československého státu.⁶⁶

Zatímco Ashton-Gwatkin, který celou misi fakticky řídil, měl jen málo příležitostí k odpočinku, Walter Runciman dával plnou přednost relaxaci, ke které mu Ulrich Kinský spolu s Hohenlohem a Clary-Aldringenem poskytli dostatek příležitostí.⁶⁷ Společné víkendy probíhaly plně v duchu šlechtické sociability; nebyla tedy nouze o zábavu při honech, sportu, večírcích či plesech. Před plánovanou návštěvou na záměcích Clary-Aldringenů se například Hilda Runcimanová dotazovala Alfonse: „*What kind of sport would be preferred?*“⁶⁸ U Clary-Aldringenových strá-

⁶³ Zdenko Radslav KINSKÝ, *Zu Pferd und zu Fuss. 70 Jahre aus der Erinnerungen*, Wien – Rom 1974, s. 86; Srov. E. GLASSHEIM, *Noble nationalist*, s. 179; Paul VYŠNÝ, *The Runciman Mission 1938: Prelude to Munich*, Basingstoke 2003, s. 170; Aleš VALENTA, *Dějiny rodu Kinských*, České Budějovice 2004, s. 200.

⁶⁴ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 913, kart. 593. Stavba loveckého domu ve Vysoké Lipě 1930–1934.

⁶⁵ Politickému štábu stál v čele K. H. Frank, který stejně jako štáb společenský měl koordinovat program pro britské hosty a svědčil o důmyslné přípravě Sudetoněmecké strany. Srov. Sydney MORRELL, *Viděl jsem ukřížování: Sudety 1938–1939. Svědectví anglického novináře, který byl přítom, Brno 1995*, s. 34; P. VYŠNÝ, *The Runciman Mission 1938*, s. 170; E. GLASSHEIM, *Noble nationalist*, s. 179.

⁶⁶ Srov. P. VYŠNÝ, *The Runciman Mission 1938*, s. 170; Peter NEVILLE, *Hitler and Appeasement: The British attempt to prevent the second World War*, London – New York 2006, s. 92.

⁶⁷ Srov. E. GLASSHEIM, *Noble nationalist*, s. 181.

⁶⁸ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 011, kart. 665. Runcimanova mise. Dopis od Hildy Runciman Alfonsovi z 25. 8. 1938.

čili Runcimanovi poslední srpnový víkend, po dvou dnech pobytu u Adolfa Schwarzenberga.⁶⁹ Runcimanovy návštěvy u Clary-Aldringenů se účastnila i Alfonsova sestra Elisalex Baillet-Latour, která se pochlubila vlastnoručně podepsanou fotografií Hitlera,⁷⁰ s níž se několikrát setkala a považovala ho za Brity nepochopeného. Dokonce tvrdila, že Hitler naproti tomu Brity obdivuje, a proto proti nim nepůjde do války, z čehož Hilda usoudila, že nemůže jít o člověka, který by dychtil po světové válce, jak se mnozí domnívali.⁷¹

Do Teplíc kromě stálých členů mise zavítal také britský vyslanec Basil Newton, který se zúčastnil lovu s Alfonsem Clary-Aldringenem. Večer se pak uskutečnila na Newtonovu počest oslava na zámku Hohenleipa.⁷² Jak lze dovodit ze vzájemné korespondence mezi Basilem Newtonem a kněžnou Clary-Aldringen, nebyl Newton na zámečku ve Vysoké Lípě poprvé.⁷³ V Newtonově korespondenci směřované Alfonsovi se můžeme dočíst, že „ (...) *I spent a most interesting hour with Rauchberg*⁷⁴ *yesterday and he left me some book and documents which we are*

⁶⁹ Among the Sudetens, Personal Tour, Runciman-Henlein Meeting, 28. srpna 1938, Reichenberg. Archive the Times [cit. 15. března 2010] URL: <<http://www.archive.timesonline.co.uk/>>; SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 011, kart. 665. Sozialdemokrat (článek z 28. 8. 1938) a tamtéž Sudetendeutsche Tageszeitung (článek z 28. 8. 1938). Srov. E. GLASSHEIM, *Noble nationalist*, s. 183. Adolf Schwarzenberg trval na nepolitické a soukromé povaze Runcimanovy návštěvy a odmítl během Runcimanova pobytu na svém zámku na jihu Čech zprostředkovat kontakt přívržencům SdP. Naopak Eugen Czernin, u něhož strávil Runciman víkend od 9. do 11. 9., který navzdory své proklamované neutralitě zaujímal později pročeský postoj, umožnil setkání W. Runcimana s henleinovci. Srov. P. VYŠNÝ, *The Runciman Mission*, s. 275. Vyšný uvedl, že víkend strávil lord Runciman u Edmunda Czernina. E. Glassheim doložil na základě deníků Eugena Czernina, uložených ve Státním oblastním archivě Jindřichův Hradec, že je to mylný údaj. Srov. E. GLASSHEIM, *Noble nationalist*, s. 183.

⁷⁰ Elisalex si patrně vytvářela sbírku fotografií nacistických pohlavárů, prokazatelně o to žádala Goeringa. SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 054, kart. 700. Korespondence Elisalex s Goeringem z 27. 11. 1939 (zmiňuje přiložení fotografie jeho a choti, nicméně fotka se nedochovala), Dopis od Werdera s podepsanou fotografií (Adjutant der Heeresgruppe) z 25. 1. 1943, Dopis s fotografií v uniformě od Kuna von Eltz-Rubenach z 14. 7. 1944.

⁷¹ Srov. E. GLASSHEIM, *Noble nationalist*, s. 182. Záznam z deníku Hildy Runciman.

⁷² Tamtéž, inv. č. 1 011, kart. 665. Sudetendeutsche Tageszeitung ze dne 28. 8. 1938 (novinový výstřížek).

⁷³ Tamtéž, inv. č. 950, kart. 631. Dopis od Basila Newtona z 5. 8. 1938. Hovoří zde se zalíbením o minulé návštěvě Teplíc; z kontextu je patrné, že šlo již o několikátou návštěvu u Clary-Aldringenů, ať už v Teplicích či ve Vysoké Lípě. Basil Newton byl od roku 1937 britský vyslanec v Praze a stejně jako jeho předchůdce, sir Joseph Addison (od 1930), byl nechvalně známý pro své postoje a názory, ovlivňované německým, respektive nacistickým prostředím, na což Hrad upozorňoval československý vyslanec v Berlíně Vojtěch Mastný. V březnu 1938 například Newton navrhol iniciovat neutralizaci Československa prostřednictvím likvidace jeho aliance s Francií a sovětským Ruskem. Srov. Václav HOUŽVIČKA, *Návraty sudetské otázky*, Praha 2005, s. 200. Blíže k této otázce Vojtěch MASTNÝ, *Vzpomínky diplomata: Ze vzpomínek a dokumentů československého vyslance*, Praha 1997.

⁷⁴ Heinrich Rauchberg byl významným profesorem německé univerzity v Praze, odborník na mezinárodní právo, který společně s profesory Spinou, Kafkou a Mayr-Hartingem představoval poradní sbor Voelkerbundligy. Srov. A. CLARY-ALDRINGEN, *Erinnerungen*, s. 267. Zabýval se nacionální otázkou (*Der nationale Besitzstand in Boehmen*, Leipzig 1905), od počátku dvacátých let se

*studying. Many thanks for the introduction also for a most delightful weekend.*⁷⁵ Clary-Aldringenovi evidentně udělali také na Runcimanovy i Petovy vynikající dojem.⁷⁶ Geoffrey Peto děkoval Ludwině a Alfonsovi za „*extremely kind hospitality (...) the only sad part was the very brief nature of our visit!*“ a doufal, že „*the settlement suggested will bring you peace and happiness*“ a „*to see you lot some time in England (...)*“⁷⁷ O povaze celé akce svědčí i to, že členové mise byli doprovázeni svými rodinnými příslušníky – Walter Runciman tak trávil volné chvíle při lovech, na večírcích a v divadle po boku své ženy Hildy, ale také syna Leslieho a dcery, která na sever Čech přiletěla vlastním letadlem. Cílem vedení SdP bylo poskytnout členům mise čtyři týdny, během nichž mohli příjemně plýtvat časem na zámeckých usedlostech německých šlechticů a užívat jejich pohostinnosti, což se

zabýval postavením německé menšiny v Československu a právem na sebeurčení, které pokládal za politický požadavek. Rauchberg se roku 1922 snažil umístit svůj článek o ochraně menšin do britského listu Manchester Guardian, o čemž vyslanec v Londýně Vojtěch Masný zpravoval Ministerstvo zahraničí: „*Upozorňuji na nepoctivou hru, kterou s výkladem ochrany menšin článek provozuje.*“ Srov. AKPR, T-tajné, Svaz národů, kart. 73, sign. T 1 215/22. Dopis z 1. 7. 1922. Rovněž Robert Mayr-Harting vyučoval od roku 1909 na Karlo-Ferdinandově univerzitě v Praze, byl členem Deutsche Christlich-Soziale Volkspartei, byl vůdčím představitelem aktivismu, tj. spolupráce německého obyvatelstva s Československou republikou, a tuto politiku prosadil na sjezdu strany v roce 1922. Do konce roku 1938 patřil k vedoucímu okruhu Deutsche Christlich-Soziale Volkspartei. V letech 1926–1929 byl ministrem spravedlnosti ve vládách A. Švehly a F. Udržala a zároveň za svou stranu senátorem (1920–1925) a poslancem Národního shromáždění (1925–1939). Mayr-Harting i po odchodu z vlády patřil mezi tzv. státotvornou opozici a odmítal spolupráci s Henleinem. Teprve po „anšlusu“ Rakouska pod vlivem rostoucího tlaku zvenčí i v DCV 29. 3. 1938 přestoupil s ostatními poslanci a senátory do klubu Sudetoněmecké strany. Srov. Robert LUFT, *Mayr-Harting, Robert*, in: Neue Deutsche Biographie, Band 16, Berlin 1990, s. 570. Franz Spina byl rovněž profesorem Karlo-Ferdinandovy univerzity v Praze (habilitován 1909), E. Benešem a P. Šámalem byl považován za „*slušného německého poslance*“. Srov. AKPR, T-tajné, Dr. Medinger Vilém, velkostatkář, kart. 50, sign. T 1 212/22. Dopis Šámala T. Masarykovi z 1. 7. 1922. Od roku 1920 byl poslancem za Bund der Landwirte und des ländischen Gewerbes (Svaz zemědělců a venkovských živností), tedy za stranu aktivistickou, od 1926 byl ministrem veřejných prací, od 1929 do 1935 veřejného zdraví a tělovýchovy. Z politického života odešel v březnu 1938, když v jeho straně zvítězilo nacionalistické křídlo, které prosadilo splynutí této strany s Henleinovou SdP, a Spinovy snahy po obnovení aktivistické strany ochotné spolupracovat s Čechy se v květnu 1938 ukázaly jako marné. Srov. AKPR, T-tajné, Konrad Henlein, kart. 179, sign. T 460/34; Johann Wolfgang BRÜGEL, *Czechoslovakia before Munich: The German minority problem and British appeasement policy*, Oxford 1973, s. 30.

⁷⁵ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 950, kart. 631. Dopis od Basila Newtona z 1. 9. 1938.

⁷⁶ Tamtéž, inv. č. 1 039, kart. 692. Dopis Ludwině od Hildy Runciman z 21. 8. 1938, 20. 9. 1938 a 3. 1. 1939. Dopis od syna Leslieho Runcimana, b.d.; Tamtéž, inv. č. 1 008, kart. 666. Dopis Alfonsovi od Hildy Runciman z 25. 8. 1938 a tamtéž dopis Alfonsovi od G. Peta z 6. 9. 1938, tj. již po ukončení mise, v kterém uvedl, že „*Leslie Runciman is definitely staying here till Tuesday, so will, I am sure, accept with much pleasure your kind invitation to shoot with you on Monday*“.

⁷⁷ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 039, kart. 692. Dopis Ludwině od G. Peta z 29. 8. 1938; Tamtéž, inv. č. 1 008, kart. 666. Dopis Alfonsovi od G. Peta z 20. 9. 1938.

jim beze zbytku podařilo.⁷⁸ V této atmosféře následně mohli henleinovci ukázat, že nekomplikují jednání a pravda je na jejich straně, a posléze, když si byli vědomi naklonění britských diplomatů na svou stranu, vystoupit s požadavkem uspořádání plebiscitu, který by de facto znamenal požadavek připojení k Německu.⁷⁹

Po zmaření jednání ze strany Sudetendeutsche Partei a odmítnutí tzv. čtvrtého plánu československé vlády, který v podstatě splňoval všechny původní Henleinovy požadavky, skončila funkce zprostředkovací mise Waltera Runcimana, který ještě před svým odjezdem osobně přihlížel pochodňovému průvodu Němců, kteří skandovali: „*Lieber Lord, mach'uns frei von der Tschechoslowakei!*“⁸⁰ Za konečný krach jednání ve své zprávě premiéru Chamberlainovi činil Runciman jednoznačně odpovědnými K. Henleina a K. H. Franka. Přesto ale v dopise jako jediné možné řešení česko-německého problému doporučoval odstoupení československých oblastí s německou většinou.⁸¹ Spojení mezi hlavními sudetskými vůdci a nacistickým Německem se stalo dominantním faktorem celé situace; spor přestal být vnitropolitickým problémem mladého Československa.

Příčiny a důsledky postojů Alfonse Clary-Aldringena ve třicátých letech

Do roku 1938 se Alfons Clary-Aldringen patrně zdráhal k otevřenému vyjádření svých názorů a byl pokládán za „*umírněného německého šlechtice*“,⁸² po anšlusu Rakouska a následné eskalaci poměrů v Československu dal ovšem jasně najevo, že mu toto označení nepřísluší. Víc než patrné je to z Alfonsova projevu k zaměstnancům svého pivovaru v Trnovanech (Turnu), který k nám zaznívá díky sedmistránkovému konceptu z Alfonsovy pozůstalosti. Mluvil o hrozivě těžkých a hořkých uplynulých letech v československém státě a dvaceti letech, která byla utrpením. Mluvil o slabosti, která vznikla „*durch die Zersplitterung unter uns selbst*“ a která, jak československá vláda dobře věděla, stále více snižovala sílu

⁷⁸ Je však nutno dodat, že členům britské mise se podařilo nashromáždit velké množství materiálu dokumentujícího situaci v pohraničních oblastech Československa a nelze tedy říci, že by si pouze užívali zábavy, kterou pro ně přichystali šlechtičtí hostitelé.

⁷⁹ Srov. P. VYŠNÝ, *The Runciman Mission 1938*, s. 170; E. GLASSHEIM, *Noble nationalist*, s. 179.

⁸⁰ Srov. Alfred de ZAYAS, *Anglo-American Responsibility for the Expulsion of the Germans, 1944–1948*, Harvard University Press 2002, s. 243.

⁸¹ Srov. Jindřich DEJMEK, *Britská diplomacie, Československo a Sudetoněmecká strana*, *Moderní dějiny* 9, 2001, s. 168. Podle J. Dejmků Runciman musel být nejdříve přesvědčen, aby z vlastní iniciativy navrhl to, co Chamberlain politicky potřeboval. Původní text Runcimanovy zprávy byl napsán nepochybně před 21. 9., tedy před datem odeslání konečné zprávy Chamberlainovi, následně byl upraven úředníky Foreign Office, kteří nahradili jednu stranu Runcimanova originálu vsuvkou o délce osmi stran, která obsahovala mnohem více konkrétních a kritičtějších údajů vůči československé vládě. Srov. Jindřich DEJMEK, *Z telefonických rozhovorů prezidenta Edvarda Beneše s československými vyslanci v Londýně a Paříži v září 1938*, *Moderní dějiny* 10, 2002, s. 281; J. W. BRÜGEL, *Češi a Němci*, s. 618.

⁸² SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 010, kart. 665. Polední list ze dne 30. 8. 1938.

odporu. Mluvil o týdnech strachu, které prožil v srpnu, než přišlo rozhodnutí o odtržení Sudet od Československa, a hřměl, že nikdy nezapomene „den Jubel und die aus tiefstem Herzen kommende Freude, als die ersten Soldaten der Deutschen Wehrmacht als Befreier bei uns einzogen, wie vergessen vor allem die ueberquellenden Gefuehle des Dankes fuer unseren grossen Fuehrer (...) Wir koennen unseren Dank nur dadurch wirklich beweisen, dass wir nach den grossen Ideen des Nationalsozialismus und der wahren Volksgemeinschaft leben, d. h. dass wie nie mehr selbstsuechtig denken duerfen, sondern bereit sind zu arbeiten, mit vollen Kraeften fuers ganze geeinte Deutsche Volk (...) der Wille (...) zu steter Opferbereitschaft im festen Glauben an den Nationalsozialismus, die gemeinsame Liebe zu unserem herrlichen Deutschen Volk und unser einiger Dank unserem grossen geliebten Fuehrer Adolf Hitler.“⁸³

Alfons Clary-Aldringen byl přesvědčen, že „krach Československa v roce 1938“ byl vyprovokovaným důsledkem nepřátelského postoje československé vlády vůči německému obyvatelstvu v zemi. V roce 1918 byla rakousko-uherská monarchie rozkouskována v nástupnické státy ve jménu versailleského principu práva národů na sebeurčení.⁸⁴ O naplnění tohoto principu, tedy o uskutečnění práva svobodně si zvolit stát, v němž chtějí žít, usilovali i německy cítící obyvatelé někdejší monarchie. Narazili však na jiný princip, uplatnění historického práva.⁸⁵ Německy mluvící menšina historické právo neuznávala a neuznávala ho ani někdejší ústavověrná šlechta, na rozdíl od šlechty státoprávní, kterou podle statistiky Eagla Glassheima tvořili především příslušníci starých českých (v zemském smyslu) rodů, po vzniku Československa s výhradami většinou loajální novému státu a představitelům moci.⁸⁶ Německá menšina žádala připojení ke svým „vlast-

⁸³ Tamtéž, inv. č. 1 012, kart. 666. Koncept Alfonsova dopisu do The Times 1938, blíže bez data.

⁸⁴ Konec roku 1918 a značnou část roku následujícího provázela právní nejistota, kdy ani česká ani německá strana nemohla odhadnout budoucí vývoj. Z toho plynula problematická otázka začleňování území obývaných převážně obyvatelstvem německé národnosti do nově vzniklého československého státu, přičemž Němci odmítali uvěřit, že by jim bylo upřeno právo na sebeurčení. Hlavní problém spočíval v tom, že politická reprezentace Československa přebrala moc 28. října 1918, nicméně mezinárodní pařížská konference, jednající o poválečném uspořádání Evropy, přinesla první závazné výsledky až v červnu 1919 uzavřením mírové smlouvy s Německem, s Rakouskem až v září téhož roku. Srov. Karel SCHELLE, *Die Entstehung der Tschechoslowakischen Republik 1918*, München 2009, s. 26–28; Elisabeth WISKEMANN, *Czech and Germans. A study of the struggle in the historic provinces of Bohemia and Moravia*, London 1938, s. 94.

⁸⁵ Z historického práva se odvozoval nárok Československa na celé území Českého království v historických hranicích bez ohledu na to, že „jinojazyční obyvatelé pohraničního území nechtěli žít pod vládou Prahy“. Při určování nových hranic na mírové konferenci bylo použito obou zásad – historického práva v západní části republiky a přirozeného práva v její východní části. Srov. Vladimír ŠKUTINA, *Český šlechtic František Schwarzenberg*, Praha 1990, s. 234. Blíže Tomáš Garrigue MASARYK, *Právo historické a přirozené*, Praha 1900; Týž, *Česká otázka: Snahy a tužby národního obrození*, Praha 1908, s. 258; Jan HERBEN, *T. G. Masaryk*, Praha 1930, s. 94; Ferdinand PEROUTKA, *Budování státu I, 1918–1919*, Praha 1991, s. 145.

⁸⁶ Nejloajálnější vůči českému státu v meziválečné periodě byli potomci starých českých rodů, kteří se většinou přihlásili k české národnosti. Glassheim upozornil na spojnici mezi projevovanou loajalitou k Československu po roce 1918 a tradiční příslušností šlechtických rodů ke státoprávní

ním lidem“ ve jménu přirozenoprávního principu, na němž bylo „založeno zničení jejich bývalé vlasti“.⁸⁷ Němci a Češi volili odlišné modely řešení a uplatňování vlastního požadavku práva na sebeurčení. Němci usilovali o rozdělení českých zemí podle etnických hledisek a o připojení území s německým obyvatelstvem k německému Rakousku, respektive o připojení tohoto celku k Německu bez ohledu na historickou tradici a na fakt, že tato území nebyla obývána výhradně Němci, nýbrž že zde žila poměrně početná česká menšina.⁸⁸ Češi naproti tomu chtěli zachovat historické české země jako součást Československa a řešit německo-české vztahy jako vnitrostátní problém. Nástrojem k prosazování obou variant řešení bylo vyhlášení Československa a vytvoření tzv. Německého Rakouska a spolu s ním provincie Deutschboehmen.⁸⁹ Jaroslav Thun Hohenstein okomentoval tuto situaci v deníkovém záznamu těmito slovy: „Oesterreich ist nicht mehr! (...) Nunmehr Deutschoesterreich und Deutschboehmen als deutsche Provinz entstand – finis Austriae!“⁹⁰ Ohrožení samostatného československého státu sudetoněmeckou irendentou již při jeho samém zrodu poznamenalo celé další soužití Čechů a Němců ve společném státě. Johann Wolfgang Bruegel naproti tomu dokládá, že Němci v Čechách nebyli jednotní, a přiklonil se k názoru, že Němci neusilovali o skutečnou

ústavověrné frakci v rámci velkostatkářské kurie (po roce 1861). Ústavověrná šlechta byla výrazně proněmecká a centralistická, zatímco historická (státoprávní) šlechta vyznávala pročeské postoje, jejich konflikt byl však tlumen několika vzájemnými názorovými spojnicemi, tj. nezpochybnitelná loajalita k monarchii, sociální konzervatismus a tradiční katolicismus. Státoprávníci byli ve většině případů v meziválečném období vůči československému státu loajální, na rozdíl od šlechticů přidružených k ústavověrné frakci. Ze státoprávních konzervativních rodin se podle Glasheima přihlásilo 44 % k české národnosti. Z rodin státoprávních, které měly zároveň starý český původ, se hlásilo k Čechům 83 %. Naproti tomu k ústavověrným se počítaly pouze čtyři staré české rody, ale třiatřicet rodin německých, tedy celých 92 %. Srov. E. GLASSHEIM, *Crafting of Post-Imperial Identity*, s. 154.

⁸⁷ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 012, kart. 666. Koncept Alfonsova dopisu do The Times 1938, blíže bez data.

⁸⁸ Manfred ALEXANDER, *Čeští Němci a vznik Československa*, Dějiny a současnost 19, 1997, č. 6, s. 24.

⁸⁹ 21. 10. 1918 bylo ve Vídni v domě Dolnorakouského sněmu rakouskými Němci ustaveno Prozatímní národní shromáždění Německého Rakouska, na němž zástupce německých nacionalů z Čech, Hans Knirsch, prosazoval z důvodu „národních, sociálních a kulturních zájmů“ státoprávní připojení Německého Rakouska k Německé říši. 29. 10. 1918 se sešli němečtí poslanci z českých zemí ve Vídni v dolnorakouském zemském sněmu a vydali protest proti připojení území osídlených Němci k Československu. Zároveň obdobnou výzvu vydala v Ústí nad Labem Německá národní rada. Vzhledem k tomu, že německé obyvatelstvo nemohlo vytvořit jednotný územní celek, došlo ke vzniku čtyř oblastí – Deutschboehmen, Sudetenland, Boehmerwaldgau a Deutschsuedmaehren. Nejvýznamnější byla provincie Deutschboehmen, představitelem její výkonné moci se stala zemská vláda v čele se zemským hejtmánem, kterým byl nejprve Rafael Pacher a po něm Rudolf Lodgman von Auen. Srov. V. HOUŽVIČKA, *Návraty sudetské otázky*, s. 104–105; J. W. BRÜGEL, *Češi a Němci*, s. 122; E. WISKEMANN, *Czech and Germans*, s. 91–93. Srov. Karel SCHELLE, *Vznik československé republiky 1918*, Ostrava 2008, s. 78.

⁹⁰ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Thun-Hohenstein, Děčín. Dodatky k signatuře A 3 XXVII. Deník Jaroslava Thun-Hohensteina XXXV Teil (4. 10. 1918–18. 1. 1918). Zápis z 30. 10. 1918, s. 7 552 a 7 562.

iredentu, neboť situace v Německu byla po válce katastrofální a Němci si uvědomovali určité ekonomické výhody, které jim život v poměrně prosperujícím Československu nabízel.⁹¹ Podle Wilhelma Medingera, významného sudetoněmeckého politika, „*všechno, co Němci žádají, v republice jest kulturní autonomie, která by Němcům zajišťovala volnou ruku ve školství a jeho kontrolu*“.⁹² Jak se k otázce odtržení českého pohraničí a připojení těchto oblastí s převážně německým obyvatelstvem k Německu stavěl Alfons Clary-Aldringen, není zcela jasné. Dostupné prameny nevypovídají o jeho oficiálním kontaktu se severočeskými iredentisty v čele s Lodgmannem, ač to samozřejmě nevylučuje skrytou podporu či sympatie. Wilhelm Medinger, s nímž pojily Alfonse Clary-Aldringena blízké přátelské a zároveň i pracovní vztahy, neboť od počátku dvacátých let spolupracovali na půdě Deutsche Liga fuer Voelkerbund und Voelkerverstaendigung in der Tschechoslowakei a rovněž ve svazu německých velkostatkářů, uvedl, že „*on a převážná většina německé minority v Čechách by se bránila každému kroku, který by směřoval k připojení zněmčeného území k Německu*“, a zároveň zdůraznil, že „*Čechy jsou ekonomicky a zeměpisně nedělitelné a připojení k Německu by znamenalo ekonomické zničení jak území německého, tak území zbývajících Čech*“. Dá se předpokládat, že tyto názory sdílel s Medingerem i Clary-Aldringen, rovněž pro něj bylo nejlepším řešením znovuzřízení rakouského státu, do něhož by Československo bylo vtěleno. Nicméně tento ideál sám Medinger „*v přítomné době i v budoucnosti*“ považoval za „*úplně nedosažitelný*“. Wilhelm Medinger však také zdůraznil, že výše zmíněná stanoviska jsou jeho subjektivním názorem, že tedy „*projevuje pouze své osobní mínění a mínění jenom části německé minority, která sdílí jeho „umírněné“ názory, a doznal, že německé strany jsou v otázkách těchto velmi nejednotny a roztržitény a obsahují značný počet „radikálů“, jejichž požadavky jsou mnohem extrémnější než požadavky jeho a jeho politických přátel*“.⁹³ Paul Vyšný uvedl, že ještě v roce 1938 Clary-Aldringen, ač silně proněmecký stoupenec Sudentendeutsche Partei, v zásadě preferoval, aby Sudety jako celek nebyly připojeny k Německu.⁹⁴ Vycházel nicméně pouze z oficiálních materiálů britské mise a vzá-

⁹¹ Kromě toho samotné Německo nemělo zájem o připojení tzv. Německého Rakouska, neboť by to značně mohlo zkomplikovat jeho pozici na mírových jednáních. Brügel citoval výrok agrárního poslance Josefa Mayera, který uvedl: „*V Německých Čechách byla nálada dosud taková, že průmysl byl nakloněn spíše připojení k Československu, měšťanské a dělnické kruhy byly naproti tomu jednoznačně pro připojení k Německu. Rolníci v Německých Čechách jsou zcela indiferentní a politicky nezralí. Postoj průmyslu, především též liberecké obchodní komory, lze vysvětlit tak, že průmyslníci se cítí bezpečněji v kapitalistickém československém státě a svá odbytiště hledají spíše v Čechách než v konkurenceschopnějším Německu*“ Srov. J. W. BRÜGEL, *Češi a Němci*, s. 97, 110, 127.

⁹² AKPR, T-tajné, kart. 50, sign. T 1 059/23. Dr. Vilém Medinger, velkostatkář, Malá Skála, Zpráva o pobytu W. Medingera v Londýně a interview s novinářem zaslané Ministerstvu zahraničí Československa 29. 6. 1923.

⁹³ Všechny citáty tamtéž.

⁹⁴ Srov. P. VYŠNÝ, *Runciman Mission*, s. 331–332. V této spojitosti mluví Vyšný též o Khuenovi, Ulrichu Kinském, Westphalenovi a Hohenloheovi.

jenné korespondence jejich představitelů, nikoliv pak z osobních písemností dotčeného šlechtice, a jeho závěr je tedy třeba brát s rezervou. Ostatně rozhořčené Alfonsovo memorandum zaslané redakcím Daily Telegraph a The Times, jehož části jsou zde citovány, bylo reakcí na článek The Times z 2. září 1938, v němž stálo, že „*the feelings of Sudetens are mixed and (...) they express sorrow and resentment at beeing separated from Czechoslovakia*“.⁹⁵ Alfons v reakci na tento článek pobouřeně uvedl, že Sudetští Němci celých dvacet let od vzniku Československa marně usilovali o zabezpečení patřičného postavení v rámci československého státu. Výše zmíněný výrok The Times podle něho ignoroval, že politické dění neposkytlo alternativu k připojení k Německu, prostřednictvím zajištění přijatelného postavení Němců v československém státě. Alternativa se nabízela pouze v otázce toho, zda připojení bude dosaženo mírovou cestou v souladu s přáním obyvatel, či cestou válečnou, aby tak bylo konečně zajištěno právo na sebeurčení.

Podle mínění Alfonse Clary-Aldringena byli představitelé československé moci převážně „*přesvědčení nacionalisté*“,⁹⁶ přičemž útočný nacionalismus nového režimu byl namířen proti nevinnému německému obyvatelstvu a nacházel oporu v prastarém sporu s vídeňskou vládou. Ve svém článku směřovaném britským listům uváděl, že Němci byli od počátku existence samostatného státu cílem policejní perzekuce, která byla zakrývána „*velkolepou a účinnou propagandou*“. Neváhal použít silná slova, když mluvil o atmosféře policejního teroru, kdy „*Individuals have been subject to arbitrary arrest and torture. Domiciliary visit and search at all hours of the day and night, the violation of private correspondence and the use of spies in every household were part of the daily routine with which we all became familiar (...)*“⁹⁷ Ve snaze ovlivnit veřejné mínění ve Velké Británii svým memorandumem v novinách nezdráhal se Alfons Clary-Aldringen uchýlit k propagandistickým heslům a manipulování se skutečností. Jeho snaha o ovlivňování veřejného mínění britské veřejnosti prostřednictvím tiskových médií byla vyvrcholením činnosti v rámci strategického postupu SdP, využívající vlivných šlechtických velkostatkářů k dosažení svých cílů.

⁹⁵SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 011, kart 665. The Times z 2. 10. 1938 (novinový výstřížek v Alfonsově pozůstalosti); Tamtéž, inv. č. 1 012, kart. 666. Koncept Alfonsova memoranda z 6. 10. 1938 (jako reakce na předchozí článek).

⁹⁶Srov. A. CLARY-ALDRINGEN, *Vůně vzpomínek*, s. 174.

⁹⁷SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringenů, inv. č. 1 012, kart. 666. Dopis Alfonse Clary-Aldringena vydavateli The Times z 6. 10. 1938 (vlastní koncept, 6 fol.). Součástí téhož kartonu je i nedatovaná kopie dopisu směřovaného redakci Daily Telegraph, respektive Lordu Cezeni-Hardymu, kde neznámý tvůrce dopisu děkuje za zprostředkování memoranda od Alfonse Clary-Aldringena, nicméně nedoporučuje jej otisknout, neboť je „*impossible to publish it without exciting bitter controversy and it is obviously open to many replies (...)* nor do I think it would serve any good purpose (...)*“* Lze se tedy domnívat, že Alfons svůj článek nabízel více redakcím. Není ovšem jasné, zda v The Times článek otiskli nebo zaujali postoj shodný s Daily Telegraph. V digitalizovaném archivu The Times se mi nepodařilo podobný článek dohledat a s největší pravděpodobností tedy nebyl otisknut ani v Timesech.

Sudetendeutsche Partei našla po svém vzniku, respektive po svém přejmenování ze Sudetendeutsche Heimatsfront v roce 1935, účinný nástroj manipulace v organizaci na ochranu menšin Deutsche Liga fuer Voelkerbund und Voelkerverstaendigung in der Tschechoslowakei (Voelkerbundliga), která sehrála ústřední úlohu ve zmezinárodnění otázky německých obyvatel Československa. SdP tak prostřednictvím Voelkerbundligy rozvíjela vlastní zahraniční politiku nezávislou na československé oficiální vnější politice Edvarda Beneše. Ke členům Voelkerbundligy se vedle Clary-Aldringena mimo jiné počítali Eugen Ledebur, Karl Buquoy, Alain Rohan, Adolf Schwarzenberg⁹⁸ a Max Egon Fuerstenberg.⁹⁹ SdP prostřednictvím předchozího napojení na Kameradschaftsbund¹⁰⁰ efektivně ovládla organizaci Voelkerbundliga, a to v době, kdy v jejím čele stanul Clary-Aldringen, a užívala jej i další německy smýšlející šlechtice k internacionalizaci sudetoněmecké otázky. SdP tak v podstatě přebrala štafetu po snahách Medingera, Ledebu-

⁹⁸ Adolf Schwarzenberg, představitel hluboké primogenitury, se na rozdíl od svých druhů z Voelkerbundligy koncem třicátých let exponoval proti nacismu a finančně podporoval protinacistický odboj doma i v zahraničí. V srpnu 1939 odešel nejprve do Itálie, kde vlastnil vilu na Bordighè, odkud začátkem roku 1941 přesídlil do USA a do Československa se již nevrátil. Po válce žil ve Švýcarsku. Srov. Anna SMOLKOVÁ, *Korespondence mezi třeboňským vrchním archivářem Antonínem Markusem a roudnickým archivářem Karlem Jeřábkem*, Porta Bohemica 1, 2001, s. 137. Pro představitele Československa nebyl nicméně v první polovině třicátých let zcela důvěryhodný. Šámal uvedl, že „na něho nelze spoléhat. Jest to Němec, který mimo to podepsal ještě s několika ostatními šlechtici za války denunciační prohlášení proti našemu národu.“ Srov. AKPR, T-tajné, Šlechta (1934-1938), kart. 179, sign. 119/34, 1934.

⁹⁹ Členstvo k roku 1937 zahrnovalo následující osoby: Eugen Ledebur, Karl Waldstein, Theodor Liebig, Adolf Schwarzenberg, Alain Rohan, Ulrich Kinsky, Karl Buquoy, R. Geymueller, Max Fuerstenberg, Franz Thun-Hohenstein, Alexander Thurn-Taxis, K. Zedtwitz. Srov. SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 008, kart. 661. Seznam členů Voelkerbundligy. E. Glassheim uvádí předsednictví Alfonse v Lize až po roce 1937. Srov. E. GLASSHEIM, *Noble Nationalist*, s. 107. A. Clary-Aldringen píše: „Im Jahre 1935 wurde mir die Leitung der Sudetendeutschen Liga fuer Voelkerbund und Voelkerverstaendigung uebertragen (...)“ Srov. A. CLARY-ALDRINGEN, *Geschichten*, s. 266.

¹⁰⁰ Srov. E. GLASSHEIM, *Noble nationalist*, s. 172; E. WISKEMANN, *Czech and Germans*, s. 136; Andreas LUH, *Der deutsche Turnverband in der Ersten Tschechoslowakischen Republik*, München 2006, s. 236; Eva BROKLOVÁ, *Politická kultura německých aktivistických stran v Československu 1918–1938*, Praha 1999, s. 18. Mezi zakladatele severočeského KB patřili Heinrich Rutha, Walter Heinrich a Walter Brand; vznikl kolem roku 1927 (Wiskemann uvádí 1926). Byli ovlivněni myšlenkami prof. Othmara Spanna (Othmar SPANN, *Der wahre Staat. Vorlesungen über Abbruch und Neubau der Gesellschaft*, Leipzig 1921.), v jehož pojetí hrála ústřední roli intelektuálně nesená elita, plnící roli politického vůdce. V podstatě hlásal stavovské uspořádání lidské společnosti, ve které měly stavy vytvořit jakousi hierarchii, v níž nejvyšší místo měl zaujmout tzv. státní stav, výkvět společnosti. Ideologický rozdíl od nacionálního socialismu byl v tom, že nacismus uznával vůdcovství „přirozené“ s vůdcem vyšším z „Volksgemeinschaft“, zatímco spannovci chtěli vytvořit vůdce umělé plánovitou výchovou. Zásadnější rozdíl byl v tom, že ve Vídni proti Berlínu existovala jiná představa velkoněmeckého impéria, jakási snaha obrody bývalé Svaté říše římské národa německého. Členové KB, kteří ze sebe chtěli učinit tento tzv. státní stav, se snažili od počátků obsadit důležité pozice v politických stranách i v nepolitických organizacích, aby je mohli využít pro své cíle. Plně se jim to podařilo v Deutsche Turnverband, do jehož čela delegovali Konráda Henleina.

ra, Rohana a dalších o postavení otázky německých obyvatel Československa na mezinárodní úrovni. Ač se Voelkerbundliga oficiálně zasazovala za zlepšení situace menšin v Československu a odstranění rasové nenávisti, jejím hlavním cílem bylo kromě jazykového zrovnoprávnění zastavení zásahů pozemkové reformy. Právě z toho důvodu se v ní tak výrazně exponovali severočeští šlechtičtí velkostatkáři. Východiskem Ligy byl předpoklad, že stížnosti na zábor pozemkového majetku na domácí půdě nebudou vyslyšeny, a je tedy nutné je postavit na mezinárodní úrovni a dosáhnout tak pod zahraničním nátlakem ústupků československé vlády z původních požadavků. Cílem německy smýšlejících šlechticů byl plán na získání anglického a britského „velkokapitálu“ a přivedení zámožných a vlivných podnikatelů na svou stranu, čímž chtěli vytvářet tlak na československé představitele moci, neboť politici si byli v jejich očích vědomi toho, že bez anglických či amerických úvěrů nemůže ekonomika nového státu fungovat.¹⁰¹ Příbuzenské vazby Clary-Aldringena, který byl spřízněn s většinou nejvyšších evropských šlechtických kruhů, a jeho přátelství k mnoha významným a movitým rodinám ve Velké Británii z něj činily silného hráče, jehož se vedení SdP snažilo využít. Alfons získal podporu od řady britských aristokratů, mezi nimi lorda Henryho Benticka či sira Felixe Doubledaye, který Clary-Aldringenovi dojednal schůzku s představiteli britského Foreign Office.¹⁰² Voelkerbundliga stála na počátku klíčového propojení mezi německou šlechtou žijící v Československu a Sudetendeutsche Partei. A byl to právě Alfons Clary-Aldringen, kdo proměnil Voelkerbundligu v poslušný nástroj SdP.¹⁰³

Důvodem, proč Sudetendeutsche Partei zaměřila svůj zájem právě k této organizaci, byla její činnost během dvacátých let, aktivní boj proti československému státu a jeho uspořádání, kde byla německým obyvatelům předurčena minoritní role, a proti legislativním zásahům namířeným proti velkostatku. Prvním velkým činem organizace Deutsche Liga fuer Voelkerbund und Voelkerverstaendigung in der Tschechoslowakei, bylo podání petice ke Společnosti národů, kde zastupovala německé velkostatkáře mající statky na území Československa. Němci, kteří se cítili poškození, využívali ustanovení na ochranu národnostních menšin, které měla Společnost národů garantovat ve sporných otázkách v rámci versailleského systému prostřednictvím mezistátních vyjednávání. Základem stížností Němců byla z jejich hlediska neuspokojivá situace jejich etnika v rámci nového státu. Většina stížností se týkala administrativních otázek a oblastí školství a diskriminující jazykové úpravy, v neposlední řadě pak agrární reformy.¹⁰⁴ Hlavní motivační německých stížností bylo ovlivnění veřejného mínění západních mocností ve svůj prospěch

¹⁰¹ Srov. E. GLASSHEIM, *Noble nationalist*, s. 171.

¹⁰² SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 941, kart. 627. Dopis Lorda Benticka Alfonsu Clary-Aldringenovi z 12. 9. 1921 a opis dopisu Felixe Doubledaye siru Williamu Timellovi ze 4. 8. 1921.

¹⁰³ Srov. E. GLASSHEIM, *Noble nationalist*, s. 174; SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 008, kart. 661. Projevy.

¹⁰⁴ Srov. E. WISKEMANN, *Czech and Germans*, s. 156.

a vytvoření obrazu Československa jako utlačovatele německé menšiny. To mělo svůj odraz ve formální podobě stížností, obsahující kromě faktického vylíčení daného případu i pasáže společné všem případům, které v nacionalistickém duchu akcentovaly ohrožení německé minority poškozované československým státem.¹⁰⁵ Byl to právě Alfons Clary-Aldringen, kdo sháněl materiály pražskému advokátovi Wien-Claudimu, když podával žaloby k mezinárodnímu soudu v Haagu proti československé pozemkové reformě, a na těchto žalobách také právnícky spolupracoval.¹⁰⁶ Liga projednala během dvacátých let třináct případů, které následně předala Mezinárodnímu soudnímu tribunálu.¹⁰⁷ Do Ligy vkládali Němci žijící v Československu veliké naděje, tato důvěra vycházela pravděpodobně i z personálního obsazení Ligy, vzhledem k tomu, že v jejím čele stanuly význačné a uznávané osobnosti z řad německy orientované aristokracie; kromě nich v ní působili zástupci všech sudetoněmeckých stran, včetně Konráda Henleina. Ostatně právě na půdě Voelkerbundligy se Clary-Aldringen s Henleinem seznámil.¹⁰⁸ Přes očekávání německy smýšlejících šlechticů byl mechanismus ochrany práv etnických menšin v praxi zcela neúčinný, a to především z důvodu respektování zásady svrchované rovnosti států, respektive jednoznačně nadřazený byl právní režim a legislativa daného státu. Pokud by Rada Společnosti národů důsledně plnila svou funkci ochránce menšinových práv, dostávala by se nutně do rozporu s výkonem státní suverenity. Přestože počet stížností či peticí z německé strany odvolávajících se na porušení svých práv československým státem čítal několik desítek, s výjimkou jediného z nich¹⁰⁹ neuznala Rada Společnosti národů dostatečný důvod pro jejich projedná-

¹⁰⁵Srov. V. HOUŽVIČKA, *Návraty sudetské otázky*, s. 151. Více k této otázce Pablo de AZCÁRETE, *League of Nations and National Minorities: An Experiment*, Washington 1945.

¹⁰⁶SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 010, kart. 665. Polední list ze dne 30. 8. 1938. Deník Polední list patřil tiskovému koncernu Tempo, který v roce 1926 založil Jiří Stříbrný po svém vyloučení z Národně socialistické strany. Tempo vydávalo několik deníků bulvárního zaměření – vedle Poledního listu, Večerní list, Nedělní list, Expres. Srov. E. GLASSHEIM, *Noble nationalists*, s. 106.

¹⁰⁷Glassheim uvedl, že Liga projednala stížnosti v letech 1920–1931 (srov. E. GLASSHEIM, *Noble nationalist*, s. 61), nicméně podle Alfonsových *Geschichten* byla Liga oficiálně založena až k roku 1922 (srov. A. CLARY-ALDRINGEN, *Geschichten*, s. 266). Srov. SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 008, kart. 661. Dopis Alfonsovi ze 17. 4. 1922 o založení „Voelkerbundligy“.

¹⁰⁸Srov. A. CLARY-ALDRINGEN, *Vůně vzpomínek*, s. 154; Týž, *Geschichten*, s. 167. Jak je typické pro Alfonsovy paměti, ať už v originální německé či zkrácené české verzi, vykládal historické události i své vlastní činy víc než subjektivně a s ideologickým zabarvením. Lize se poměrně obšířle věnoval, nicméně zmiňoval pouze její snahu o odstranění nenávisti mezi Čechy a Němci osvětovou činností, např. podporou vzniku nových učebnic. Stížnosti a snaha prosazení sudetoněmeckých požadavků zůstala, patrně záměrně, zcela opomenuta.

¹⁰⁹Šlo o tzv. Machníkův výnos, proti němuž vznesl v dubnu 1937 Konrad Henlein za SdP spolu s německými poslanci a senátory stížnost, která uváděla, že německé firmy jsou diskriminovány zněním výnosu upravujícího zadávání státních zakázek pro potřeby československé armády. Znění výnosu požadovalo na zbrojních dodavatelích, aby zajistili loajalitu svých zaměstnanců vůči státu. Henlein tím dosáhl značného úspěchu v zahraničí a podařilo se mu při návštěvě Londýna získat pro své požadavky proněmecky zaměřenou část anglické šlechty, pod jejímž tlakem

vání na mezinárodní úrovni.¹¹⁰ Přesto hrála Společnost národů ve dvacátých letech významnou roli v úsilí sudetských Němců o získání mezinárodní podpory.

„Zachránit, co může být zachráněno,“ aneb Boj proti pozemkové reformě

Šlechtičtí velkostatkáři disponovali několika nástroji, jejichž prostřednictvím se snažili bojovat proti československé agrární reformě.¹¹¹ O nástroji v mezinárodní rovině, tedy využití petičního práva v rámci Společnosti národů již byla řeč výše. Platformou, na níž se zakládal boj za zachování pozemkového majetku a lesů na domácí půdě, byl Svaz československých velkostatkářů, založený osobnostmi z česky cítící šlechty ve snaze zabránit ostrému provádění pozemkové reformy v květnu 1919.¹¹² Nebyl výlučně šlechtickou organizací, ačkoliv převahu členstva tvořili příslušníci šlechty; směl do něj vstoupit každý, kdo disponoval minimálně sto hektary zemědělské či lesní půdy a byl „zcela loajální republikou“, což se stalo nepřijatelné pro mnohé německé šlechtice, kteří posléze založili svou organizaci Verband der deutschen Grossgrundbesitzer in der Tschechoslowakei, nicméně řada německých šlechticů byla i členy československého svazu. Ne však Alfons Clary-Aldringen, který se roku 1920 stal členem Svazu německých velkostatkářů v Československu,¹¹³ který založili Eugen Ledebur, Adolf Waldstein a Wilhelm Medinger a v němž aktivně vystupoval další ze severočeských šlechticů – Ulrich Kinský. Eugen Ledebur a Wilhelm Medinger zde našli významnou základnu pro všeobecnou podporu a pomoc konzervativním Němcům žijícím v Československu a úspěšně svázali vlastní zájmy s fenoménem německví.¹¹⁴ Verband vznikl ze stejných

začala anglická vláda naléhat na Československo, aby vyhovělo Henleinovým požadavkům. Srov. AKPR, T-tajné, kart. 179, sign. T 56/38. Konrád Henlein, 1937; Robert KVÁČEK, *Nad Evropou zataženo: Československo a Evropa 1933–1937*, Praha 1966, s. 369.

¹¹⁰ Srov. V. HOUŽVIČKA, *Návraty sudetské otázky*, s. 153; E. WISKEMANN, *Czech and Germans*, s. 158.

¹¹¹ Podrobněji viz Ivo FROLEC, *Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti*, Uherské Hradiště 1994, s. 76.

¹¹² Jeho předsedou se stal Bedřich Schwarzenberg z orlické větve, místopředsedou Ervín Nádherný a Otto Mettal. Srov. E. GLASSHEIM, *Ambivalent Capitalists*, s. 32; Milan OTÁHAL, *Zápas o pozemkovou reformu v ČSR*, Praha 1963, s. 134, 139;

¹¹³ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 974, kart. 652. Činnost Alfonse ve Svazu německých velkostatkářů v Čsl. republice (1920–1938).

¹¹⁴ E. Ledebur (1873–1945) byl senátor a vůdčí člen Křesťansko-sociální strany lidové, W. Medinger (1873–1934) byl senátor nejprve za Německou nacionální stranu a později za křesťanské sociály. Oba se snažili podporovat spolupráci mezi sudetskými Němci, ve jménu Ledeburova pláštiku představovaného Německým politickým pracovním úřadem (Deutschpolitischer Arbeitsamt), který sjednotil všechny německé strany s výjimkou socialistů. Ze sudetských politiků 20. a počátku 30. let Ledebur a Medinger patřili k nejznámějším a nejvíce respektovaným. Oba byli častými podporovateli regionálního a celoněmeckého tisku, např. Prager Presse, Bohemia, Egerland a Volkssport. Jejich články se pohybovaly v rámci práv menšin, československé zahraniční politiky, pozemkové reformy a náboženství. Oba se identifikovali jako představitelé „sudetského ně-

podnětů jako Svaz československých velkostatkářů, ale přesto se nikdy s československým svazem nespojil, ač s ním představitelé německého svazu ve snaze o vyšší nátlak na pozemkový úřad spolupracovali. Dokonce byly výše jmenované ústřední osoby, spolu s nimi například Alain Rohan a advokát Franz Wien-Claudi, zároveň i členy Svazu československých velkostatkářů a žádaly o zřízení německé sekce v rámci SČV a společného poradního orgánu.¹¹⁵ Otto Mettal, přední představitel Svazu československých velkostatkářů, však považoval prosazení tohoto návrhu německých velkostatkářů za zcela beznadějně. Na druhé straně jeho zamítnutí by vedlo ke kontroverzím, které by byly velmi nepříjemné pro všechny německé členy, kteří disponovali državami v oblastech Čech a Moravy a chtěli zůstat členy československého svazu. Zahájit podobné počínání, předem marné, bylo tedy podle Mettala „*fuer alle Teile hoechst unklug und nicht zeitgemaess*“.¹¹⁶ Poté, co i většina německých velkostatkářů nabyla pocitu, že není možné tímto směrem proniknout, nezbyvalo, než aby založili vlastní Schutzverband. Poté analogicky k moravskému svazu¹¹⁷ jmenovali dva delegáty, povolané k udržení stávajících kontaktů a hájení identických velkostatkářských zájmů, kteří měli být nápomocni k utváření jednotných závěrů s českými dvěma delegáty ve všech otázkách týkajících se celkového problému velkostatku.¹¹⁸ Toto řešení Mettal považoval za nejsnadnější příležitost Svazu československých velkostatkářů dostat se k vytčenému cíli a k odstranění všech problémů v rámci československého svazu spojených s jazykovou otázkou.

mectví“. Srov. E. GLASSHEIM, *Crafting of Post-Imperial Identity*, s. 194; *Ottův slovník naučný nové doby: dodatky k velkému Ottovu slovníku naučnému*, Díl 4., sv. 1, Praha 1936, s. 156.

¹¹⁵ Němečtí šlechtici usilovali o prosazení svých zájmů všemi cestami a ve víře, že členství v pro české a vládě loajální organizaci zvýší jejich manévrovací prostor, dotazovali se korespondenční cestou na možnost a podmínky vstupu do Svazu československých velkostatkářů. Šlo o členy přípravného komitě německého Verband der deutschen Grossgrundbesitzer, dr. Eugena Ledebura, dr. Wilhelma Medingera, dr. Pergera, Alaina Rohana a Franze Wien-Claudiho, tedy advokáta, který řešil řadu sporů německých velkostatkářů v otázkách pozemkové reformy později též Adolfa Waldsteina (1868–1930). Všichni jmenovaní se záhy skutečně stali členy i československého Svazu velkostatkářů při paralelní vrcholné účasti na činnosti německého svazu. Srov. NA Praha, Svaz československých velkostatkářů (dále SČV), kart. 390, sign. III-A-2. Korespondence se Svazem německých velkostatkářů – dopis od advokáta Fr. Wien-Claudiho z 19. 8. 1919; Tamtéž, korespondence se Svazem německých velkostatkářů – průklep dopisu z 20. 8. 1919 a odpověď SČV Wien-Claudimu z 26. 8. 1919.

¹¹⁶ NA Praha, SČV, kart. 390, sign. III-A-2. Korespondence se Svazem německých velkostatkářů – dopis od Otto Mettala z Tatowitz z 10. 9. 1919.

¹¹⁷ Svaz moravských velkostatkářů přijal v boji proti pozemkové reformě strategii Svazu československých velkostatkářů, jeho státu loajální pozici a také češtinu jako jednací jazyk, ačkoliv většina členů moravského velkostatkářského svazu se hlásila k německé národnosti. Jeho představitelé vedli pravidelnou korespondenci se Zdeňkem Kolowratem a posílali zástupce na významnější setkání Svazu, své podpisy připojovali také k memorandům Svazu zasílaných čs. vládě a vládním úředníkům. Srov. E. GLASSHEIM, *Noble nationalist*, s. 92.

¹¹⁸ NA Praha, SČV, kart. 390, sign. III-A-2. Korespondence se Svazem německých velkostatkářů – dopis od Otto Mettala z Tatowitz z 10. 9. 1919. Dopis od Mettala z 10. 9. byl doručen 19. 9. a uložen pod jednací číslem 1 034. Obálka se nedochovala, z oslovení „drahý příteli“ není patrné, komu byl přesně dopis směřován.

Svaz československých velkostatkářů podporoval tajný politický korupční fond, který byl využíván k ovlivňování českých politiků, kteří hlasovali v zájmu majitelů velkostatků. Tato snaha spojovala Svaz československých velkostatkářů s německým, který zabezpečoval finanční prostředky získávané od německy smýšlejících šlechticů žijících v Československu. Tím byla zajištěna finanční podpora pro členy českých politických stran, kteří se postavili za ochranu majetku velkostatků, nicméně sympatie politiků k ochraně majetku se často zastavily na hranici německého velkostatku. Vzhledem k této skutečnosti udržoval německý svaz svůj vlastní tajný fond pro „různé účely“, které pravděpodobně zahrnovaly úplatky pro úředníky pozemkového úřadu a vlivné politiky. Verband žádal své členy, aby dotovali jeho činnost fixními ročními příspěvky v závislosti na výši jejich majetku, podobně jako československý svaz, který odvozoval příspěvky svých členů od rozlohy jejich půdního majetku v hektarech.¹¹⁹ Spolupráce československého a německého svazu je zvláště patrná do roku 1921, kdy Ledebur jakožto ústřední osobnost Verbandu po vcelku neúspěšném boji na půdě republiky zahájil novou taktiku ve snaze o zmezinárodnění otázky půdní reformy v Československu, především přes osobní kontakty a také prostřednictvím Voelkerbundligy, o čemž bylo psáno již výše. Clary-Aldringen zvláště v této strategii hrál nepominutelnou roli a podobně jako Ledebur a Medinger často veřejně řečnil o situaci českých Němců a nespravedlnosti pozemkové reformy doma i v zahraničí.¹²⁰

Šlechta se také pokusila korigovat průběh agrární reformy v politické rovině. Měla svého spojence na pravém křídle agrární strany, Karla Práška, který se po nucené rezignaci na post předsedy senátu roku 1924 vzhledem ke své roli v lihové aféře „vyslovil, že jest jeho snahou raziti nové dráhy české politice, že náprava tehdejších poměrů jest nutná a musí přijíti“¹²¹ a rozhodl se zformovat vlastní Československou stranu agrární a konzervativní, která měla reprezentovat zájmy velkého a středního velkostatku a kterou ze zákulisí podporovali čeští i němečtí šlechtičtí velkostatkáři svými finančními dotacemi.¹²² I zde sehrál Alfons Clary-Aldringen podstatnou roli a patřil mezi přední podporovatele Práškovy strany. Spolu s Jaroslavem Thun-Hohensteinem, Fridrichem Westphalenem a Zdenkem Kolowratem, čelným představitelem československého svazu, se účastnil schůzky ve Schwarzenberském paláci v Praze, kterou za účelem založení jakéhosi tajného fondu pro podporu této politické strany sjednal roku 1924 Adolf Schwarzenberg, který byl jako první informován o Práškově záměru založení nové strany.¹²³ Jaroslav Thun-

¹¹⁹ Srov. E. GLASSHEIM, *Crafting of Post-Imperial Identity*, s. 190.

¹²⁰ AKPR, T-tajné, Konrád Henlein, kart. 179, sign. T 56/38. Heinrich Rutha – zprávy o zahraniční činnosti 1937; SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 008, kart. 661. Projevy, Voelkerbundliga. Srov. E. GLASSHEIM, *Noble nationalist*, s. 108.

¹²¹ NA Praha, SČV, inv. č. 1 598, kart. 190. Zpráva o Karlu Práškově, b. d.

¹²² Založení této strany bylo oznámeno Svazu československých velkostatkářů dopisem ze dne 17. 12. 1924. Srov. NA Praha, SČV, inv. č. 1 598, kart. 190. Spojila se se stranou domkářů a malorolníků za účelem společného postupu ve volbách.

¹²³ Schůzka, na níž zpravil Adolf Schwarzenberg další velkostatkáře o zakládání Práškovy strany a nutnosti sběrné akce na její podporu, se uskutečnila 20. 7. 1924 v paláci na Hradčanech. Srov.

Hohenstein si o této akci zapsal do deníku následující: „*Ráno dne 24. VII. byli jsme u Adolfa Schwarzenberga na Hradčanech. /Mimo nás Alfons Clary,¹²⁴ Bedřich Westphalen a Zdenko Kolowrat./ Adolf nám oznámil, že mluvil s Práškem, který právě zakládá novou velkou konzervativní stranu a do ní chce velkostatek pojmut za určitých finančních podmínek. Byl jsem delegován, abych s ním dále jednal a pak svolal řadu pánů našeho stavu a jim referoval.*“¹²⁵ Počátkem srpna se sešla řada šlechtických velkostatkářů u Jaroslava Thun-Hohensteina, „*podal jsem jim referát a souhlasili zúčastniti se akce!*“¹²⁶ Po provedení tzv. sběrné akce se konala 10. září 1924 schůzka v bytě Eugena Czernina v Praze, kde bylo Práškově předáno půl milionu korun.¹²⁷ Mezi ty, kteří finančně podporovali Práškovu stranu, patřilo kromě nich dalších patnáct nejbohatších šlechtických velkostatkářů.¹²⁸ Byla to poměrně nesourodá skupina, z níž se jedna třetina hlásila výhradně ke Svazu československých velkostatkářů, druhá třetina výhradně k německému Verband der deutschen Grossgrundbesitzers a zbývající část náležela k oběma spolkům. To, co je spojovalo, bylo především obrovské bohatství a odhodlání jej využít k uhájení rodového majetku. Z deníku Jaroslava Thun-Hohensteina se k tomu dočítáme: „*30. srpna v Brně rozhovor s některými pány ve Svazu v záležitosti Práškově /zcela negativní/“ a „včera /10./ měli jsme opět poradu u Evžena Czernina /Nerudova/ v záležitosti Práškově. Výsledek prvé sbírky velmi dobrý. Potom jsem byl u něho, přinesl jsem mu výsledek. Je stále velmi důvěřivý a jist vítězstvím.*“¹²⁹ Další schůzka

NA Praha, SČV, inv. č. 1 598, kart. 190. Skutkové okolnosti pro výslech svědecký ve sporu Lidové záložny v Praze proti pozůstalosti J. J. dra. Thun-Hohensteina (průklep), 1./11 fol., b. d.

¹²⁴ Tím je míněn Alfons Clary-Aldringen, který se běžně v korespondenci či denících dalších šlechticů a šlechtičen objevoval pod jménem Alphons/Alfons či Alphy Clary.

¹²⁵ Citováno ze svědeckého zápisu ve sporu Jaroslava Thun-Hohensteina s Karlem Práškem, uloženo v NA Praha, SČV, inv. č. 1 598, kart. 190. Skutkové okolnosti pro výslech svědecký ve sporu Lidové záložny v Praze proti pozůstalosti J. J. dra. Thun-Hohensteina, b. d. Dané informace pocházejí z deníku Jaroslava Thun-Hohensteina, přičemž J. Thun-Hohenstein pro účely svědectví ve zmíněném sporu patrně použil svých deníkových zápisků, které přeložil z němčiny do češtiny, příp. dal k dispozici záznamy ze svého deníku pro osvětlení čtyř let starých okolností, které byly pro účely řízení přeloženy úředníky. Srov. SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Thun-Hohenstein, Děčín. Dodatky k signatuře A 3 XXVII. Deníky Jaroslava Thun-Hohensteina, část XXXXXVII, strana 8 873 (zápis ze dne 26. 7. 1924). Spor K. Práška s J. Thun-Hohensteinem – viz pozn. 132.

¹²⁶ Tamtéž, strana 8 879 (zápis ze dne 5. 8. 1924).

¹²⁷ NA Praha, SČV, inv. č. 1 598, kart. 190, Skutkové okolnosti pro výslech svědecký ve sporu Lidové záložny v Praze proti pozůstalosti J. J. dra. Thun-Hohensteina (průklep), 5./11 fol., b. d.

¹²⁸ Mimo jiné F. X. Kinský, Adolf Waldstein, Max Egon Fuerstenberg, Johann Hartig, Viktor Boos Waldeck, Otto Harrach, Hieronymus Colloredo, Alois Liechtenstein, Karl Buquoy, Eugen Czernin.

¹²⁹ NA Praha, SČV, inv. č. 1 598, kart. 190. Skutkové okolnosti pro výslech svědecký ve sporu Lidové záložny v Praze proti pozůstalosti J. J. dra. Thun-Hohensteina (průklep), 5./11 fol. Srov. SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Thun-Hohenstein, Děčín. Dodatky k signatuře A 3 XXVII. Deníky Jaroslava Thun-Hohensteina, část XXXXXVII, strana 8 886 (zápis ze dne 31. 8. 1924) a strana 8 890 (zápis ze dne 11. 9. 1924).

Thun-Hohensteina s Karlem Práškem se konala 11. února 1925,¹³⁰ „ (...) *opět v Praze, neboť Prášek přál si se mnou mluvit. Peníze a zas peníze! Uvidím, zda se něco sežene.*“¹³¹ Poslední setkání šlechtických velkostatkářů pod taktovkou Jaroslava Thun-Hohensteina se konalo 18. února, načež Jaroslav odjel léčit svůj revmatismus na tři měsíce do zahraničí a předal pomyslné žezlo v organizování sběrných akcí Františku Xaverovi Kinskému. Prášek následně požadoval dalšího půl milionu korun, které po dubnové schůzce velkostatkářů skutečně dostal. Velkostatkáři následně požadovali, aby byli zahrnuti do kandidátních listin strany. Přestože F. X. Kinský upozornil Karla Práška, že to byla poslední částka, které se mu od velkostatku na podporu strany dostane, 12. září opět žádal Prášek Kinského o sehnání dalších peněz. Prášek se F. X. Kinského snažil v podstatě vydírat, když hrozil neúspěchem celé akce, pokud nedostane další peníze, na což Kinský odvětil, že jsou velkostatkáři již finančně zcela vyčerpáni, kromě toho již složili značné částky, aniž by z toho měli nějakého prospěchu. Tímto skončil veškerý kontakt mezi zástupci šlechtického velkostatku a Karlem Práškem.¹³² Strana agrární a konzervativní i přes značné finanční příspěvky řady šlechticů ve volbách 1925 zcela propadla a tím se rozplynuly i veškeré naděje na ovlivnění záborů půdní reformy prostřednictvím politického spojení.¹³³

Pozemková reforma na clary-aldringenovských velkostatech

Do ledna 1930 odpadlo z původní domény Clary-Aldringenů 1 105 ha, zůstalo jí 7 310 ha zemědělské půdy i s půdou propuštěnou ze záboru, z ostatní půdy pak 6 379 ha lesů a jeden hektar rybníků, 12 ha pastvin, 3 ha stavební půdy a 16 ha

¹³⁰ NA Praha, SČV, inv. č. 1 598, kart. 190. Skutkové okolnosti pro výslech svědecký ve sporu Lidové záložny v Praze proti pozůstalosti J. J. dra. Thun-Hohensteina (průklep), 6./11 fol., b. d. E. Glassheim uvedl (srov. E. GLASSHEIM, *Crafting of Post-Imperial Identity*, s. 190), že do července 1924 nashromáždili tito šlechtici celkem půl milionu korun. Následující období konce roku 1924 a počátku 1925 přineslo dalších sedm set tisíc. Měsíce a částky, které uvedl, však nekorespondují ani se zápisy v Thun-Hohensteinově deníku, ani s údaji ve fondu SČV (srov. NA Praha, SČV, inv. č. 1 598, kart. 190).

¹³¹ Tamtéž, inv. č. 1 598, kart. 190. Srov. SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Thun-Hohenstein, Děčín. Dodatky k signatuře A 3 XXVII. Deníky Jaroslava Thun-Hohensteina, část XXXXXVII, strana 8 927 (zápis ze dne 13. 2. 1925).

¹³² Prášek nicméně prokázal neskutečnou drzost, když koncem února 1928 obeslal Jaroslava Thun-Hohensteina a požadoval po něm zaplacení milionu korun na úhradu deficitu Československé strany agrární a konzervativní a zároveň požadoval srovnání deficitu strany ve výši 2 700 000 korun. Následně hrozil Prášek podat na Thun-Hohensteina žalobu o zaplacení 2 495 000 korun, pokud nedoručí k mimosoudnímu narovnání. Srov. NA Praha, SČV, inv. č. 1 598, kart. 190. Skutkové okolnosti pro výslech svědecký ve sporu Lidové záložny v Praze proti pozůstalosti J. J. dra. Thun-Hohensteina (průklep), 10./11 fol., b. d.

¹³³ Volby skončily pro Československou stranu agrární a konzervativní neúspěšně, do voleb přivedila zmatek jmenovitě ta skutečnost, že kandidáti z kruhů maloroľnických své kandidatury odvolali. Srov. NA Praha, SČV, inv. č. 1 598, kart. 190. Skutkové okolnosti pro výslech svědecký ve sporu Lidové záložny v Praze proti pozůstalosti J. J. dra. Thun-Hohensteina (průklep), 11./11 fol., b. d.

půdy neplodné.¹³⁴ Na velkostatku Teplice-Šanov bylo pozemkovou reformou sice vytvořeno deset zbytkových statků, ale tři z nich byly propuštěny majiteli ze záboru. Také téměř 3 000 ha lesů, které nejdříve zůstaly v záboru, byly později majiteli vráceny. Jednání mezi ústředním ředitelstvím clary-aldringenovských statků a Státním pozemkovým úřadem probíhala od roku 1920 až do roku 1930, vzhledem k četným žádostem o prodloužení lhůty pro odstoupení majetku, záměrnému bojkotování jednání ze strany majitele a v neposlední řadě žádosti o vypuštění ze záboru z hlediska § 20 přidělového zákona, jímž zdůvodňoval svůj nárok na část velkostatku Bynovec (Binsdorf), neboť tento paragraf připouštěl výjimky a možnost propuštění ze záboru v případě zachování přírodních krás. Alfons Státnímu pozemkovému úřadu připomněl, že Edmundova a Divoká soutěska v Hřensku, které tvořily součást někdejšího bynoveckého panství, byly zpřístupněny „*pro radost miliónů lidí*“ Alfonsovým dědem, Edmundem Clary-Aldringenem.¹³⁵ Tato strategie vyšla, dané pozemky v Hřensku zůstaly v Alfonsově vlastnictví poté, co se zavázal na základě paragrafu sedm záborového zákona zachovat a ochraňovat na nemovitostech ze záboru propuštěných všechny památky. Vlastník byl dále povinen pečovat o aleje a veškeré stromy, které „*slouží k okrase krajiny a dodávají jí význačné rázovitosti*“.¹³⁶

V červnu 1922 podal Alfons stížnost proti rozhodnutí SPÚ stran zamýšleného převzetí nemovitostí u Nejvyššího správního soudu v Praze s výtkou nezákonnosti, „*protože pozemkový úřad zamýšlí převzít nemovitosti ne proto, aby je přidělil těm, kteří jsou jmenováni v § 10 přidělového zákona, příp. podržel je pro účely všeobecně prospěšné, nýbrž proto, aby si je stát ponechal pro sebe k uskutečnění lesního programu*“.¹³⁷ Stížnost byla zamítnuta, aniž by soud vůbec zkoumal, zda SPÚ skutečně zamýšlí převzít zabraný majetek pro stát, protože i pokud by pozemkový úřad měl takový záměr, byl by zcela legálním, a tedy „*nebylo by naříkané rozhodnutí v rozporu se zákonem, jak za to má stížnost*“.¹³⁸ Stejně neúspěšně skončil i Alfonsův pokus o napadení zákonitosti výpovědi, neboť „*soud nemůže opravovat zákon, jasně a přesně znějící, dle něhož podmínkou výpovědi je pouze*

¹³⁴ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 011, kart. 665. Zápisy z jednání SPÚ z 30. 1. 1930.

¹³⁵ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, Ústřední správa Clary-Aldringenů, inv. č. 1 210, kart. 41. Dopis Alfonsi Clary-Aldringenovi od SPÚ ze dne 7. 3. 1923; Tamtéž, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 011, kart. 665. Dopis Alfonse pozemkovému úřadu z 27. 12. 1928.

¹³⁶ Tamtéž, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 011, kart. 665. Jednání o konečném řešení reformy pozemkové – zápis SPÚ ze dne 10. 1. 1930.

¹³⁷ Tamtéž, Ústřední správa Clary-Aldringenů, inv. č. 1 210, kart. 41. Rozhodnutí soudu z 10. 2. 1923 ve věci stížnosti Clary-Aldringena podaná u Nejvyššího správního soudu v Praze 26. 6. 1922. Jak uvádí Elizabeth Wiskemann, němečtí velkostatkáři byli silně zasaženi skutečností, že zabavené lesy nebyly určeny k přerozdělení, nýbrž ponechány ve vlastnictví státu. Ale na druhé straně bylo pro Československo stěžejí myslitelné, že by oblasti první strategické důležitosti ponechalo v soukromém vlastnictví státu neloajálních šlechticů. Srov. E. WISKEMANN, *Czech and Germans*, s. 156.

¹³⁸ Tamtéž.

*zabranost (§ 12), a to až do vynesení výroku vylučovacího resp. propouštěcího, neboť vyloučení resp. propuštění nenastává samo sebou (ipso lege), nýbrž teprve řečeným výrokem. Není tedy výpověď předčasná, že o vyloučení a propuštění dosud rozhodnuto nebylo (...) Aby SPÚ mohl půdu přidělit, musí ji napřed převzít (...) nemožno, aby jí s převzetím již také zároveň přiděloval, jak stížnost žádá, teprv, když ji převzal, může se rozhodnouti, zda ji stát podrží, či dále přidělí (...) Tím jsou vyvrácené veškeré námitky vlastnickovy stížnosti.*¹³⁹

Do provádění agrární reformy na clary-aldringenovských velkostatech oficiálně vstoupil také Jan Masaryk¹⁴⁰ v březnu 1928, kdy prosil ministerského předsedu Švehlu, aby zakročil v případě lesní reformy u Jana Schwarzenberga a Alfonse Clary-Aldringena, o jehož případě uvedl, že „není tak aktuální, ale na kterém mi bude za nedlouho velmi záležet. Alphons Clary, který velmi často do Anglie dojíždí, je v přátelském a nejužším vztahu s mnohými anglickými rodinami, je člověk poměrně chudý a kdyby se měla na něm lesní reforma provést přísně, byl by se svými pěti dětmi¹⁴¹ velmi v úzkých. Smím-li Vás proto prosit, abyste zvláště v jeho případě – bude-li té možnosti – vliv svůj uplatňoval, aby s ním bylo zacházeno benevolentně, budu Vám velmi vděčen.“¹⁴² Zatímco Masaryk v případě Jana Schwarzenberga urgoval exekuci na Vimperk z důvodu cizí státní příslušnosti Schwarzenberga, který navíc přistoupil na veškeré podmínky pozemkového úřadu, a z toho důvodu měl Masaryk jako „zahraniční úředník“ v Anglii „velké obtíže s vysvětlováním tak přísného postupu“,¹⁴³ nevysvětlil dostatečně důvody, proč se za clary-aldringenovský majetek zasazoval, samozřejmě pomineme-li jeho vazby na vysoké anglické kruhy, i když byly výjimečné. To pochopitelně mělo značný význam v internacionalizaci otázky československé pozemkové reformy, nicméně podobné vazby měli i další šlechtici podrobení agrární reformě, kteří Masarykovu přímělu

¹³⁹ SOA Litoměřice, pobočka Děčín. Ústřední správa Clary-Aldringenů, inv. č. 1 210, kart. 41. Dopis od Krajského soudu v Litoměřicích Okresnímu soudu v Děčíně, odd. VIII., ze dne 18. 11. 1922.

¹⁴⁰ Iniciativa Jana Masaryka v provádění pozemkové reformy pomohla Clary-Aldringenovi uhájit značnou část majetku, což ovšem nic nezměnilo na Alfonsově negativním postoji k československému státu. Masarykovou rolí v této kauze by bylo žádoucí se dále badatelsky zabývat, což ale neumožňuje rozsah archiválií. Informace zde uvedené jsem čerpala ze vzájemné korespondence J. Masaryka a A. Clary-Aldringena z RA Clary-Aldringenů, uloženého ve Státním oblastním archivu Litoměřice (pobočka Děčín). V Národním archivu se mi podařilo dohledat pouze jeden, zde citovaný dopis Jana Masaryka řešící otázku agrární reformy na velkostatech Clary-Aldringenů, a to ve fondu Antonína Švehly (viz pozn. č. 156). V Archivu kanceláře prezidenta republiky se ani ve fondu Jan Masaryk, inv. č. 1 353, kart. 248, sign. 22 217, ani ve fondu Šlechta, inv. č. 214, kart. 6, sign. D 6 754, či Pozemková reforma, kart. 144 – 145, sign. T 153/25 žádné informace k této otázce nevyskytují.

¹⁴¹ Ve skutečnosti měl Alfons děti pouze čtyři – tedy děti manželské (Hieronymus narozený 1917, Markus narozený 1919, Karl narozený 1921 a Elisalex narozená 1923). Jan Masaryk se mohl v počtu dětí splést, nebo jej záměrně zvýšil, aby tak akcentoval Clary-Aldringenovu obtížnou situaci. Možnou, ovšem spekulativní variantou je také Alfonsovo nemanželské dítě, o němž Masaryk věděl. Dostupné prameny pro tuto variantu ovšem nemluví.

¹⁴² NA Praha, Švehla Antonín, inv. č. 101, kart. 2. Dopis z 8. 3. 1928 (strojopis), 2 fol.

¹⁴³ Tamtéž.

nezískali. Nutno zdůraznit, že výše zmíněný dopis nebyl ojedinělý; Masaryk vedl pravidelnou korespondenci s Alfonsem týkající se výhradně snahy o snížení pozemkového záboru již od roku 1924.¹⁴⁴ V listech, které Jan Masaryk Alfonsovi posílal, vypočítával často konkrétní kroky, které podnikl v otázce provádění pozemkové reformy na velkostatku Teplice a Bynovec, tj. psal a telefonoval mnohým politikům či představitelům Státního pozemkového úřadu, a především radil Clary-Aldringenovi, jak nadále postupovat.¹⁴⁵ Zda k tomu J. Masaryka vedl výhradně ten fakt, že vyhodnotil nebezpečí z Alfonsovy strany pro Československo, vyplývající z jeho přátelských vztahů s vysokými kruhy nejen v Anglii, ale i v Belgii, Rakousku, Německu, Itálii i Polsku, které mu poskytovaly možnost ovlivňovat postoje významných mužů ve značné části Evropy, či k tomu měl i jiné důvody, lze pouze spekulovat. Prokazatelné je, že německy smýšlející šlechta se snažila zachovat svůj majetek všemi prostředky, včetně využití svého jmění k uplácení vlivných politiků a úředníků SPÚ.¹⁴⁶ Otázkou ovšem je, zda Jan Masaryk měl takový vliv, aby mohl promlouvat do záležitostí tak uzavřeného orgánu, jakým byl pozemkový úřad v rukou agrárníků. Jisté je, že během deseti let jednání o provedení záboru na clary-aldringenovských velkostatech byla původní hranice záboru značně snížena. Pozemková reforma na velkostatku Teplice-Šanov i Bynovec byla ukončena počátkem září 1930 uzavřením dohody mezi Státním pozemkovým úřadem a Alfonsem Clary-Aldringenem, na což Jan Masaryk reagoval v posledním z řady vzájemně si vyměňovaných dopisů řešících otázku pozemkové reformy těmito slovy: *„I've just received a letter from the Prime Minister telling me that yours ‚dohoda‘ had been accepted by the ‚správní výbor pozemkového úřadu‘. I am glad that dark chapter is closed and I hope that you'll be able now to breath freely.“*¹⁴⁷

¹⁴⁴ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 951, kart. 631. Korespondence od Jana Masaryka 1924–1942; Tamtéž, inv. č. 906, kart. 589. Korespondence od Jana Masaryka 1929; Tamtéž, inv. č. 1 008, kart. 662. Korespondence od Jana Masaryka 1930.

¹⁴⁵ Tamtéž, inv. č. 906, kart. 589. Dopis od Jana Masaryka z 29. 4. 1929. Zde uváděl, že psal další dopisy v Clary-Aldringenově záležitosti, které směřoval ministerskému předsedovi a prezidentovi SPÚ Voženilkovi, dále žádal E. Beneše, aby zatelefonoval na SPÚ a osobně tak posílil váhu Masarykova dopisu. V polovině listopadu obdržel J. Masaryk od Alfonse „alarmující“ dopis, na což okamžitě reagoval dalšími dopisy, které adresoval dr. Benešovi, Hodžovi, Voženilkovi a jeho náměstkovi Beranovi, a žádal všechny o intervenci v Clary-Aldringenův prospěch. Také J. Masaryk dojednal Alfonsovi setkání s ředitelem SPÚ Voženilkem, který mu měl učinit konečnou nabídku (dopis z 16. 11. 1929).

¹⁴⁶ NA Praha, SČV, kart. 7, inv. č. 142, sign. 1. Soubor dokladů o podplácení činitelů SPÚ a ministerstva zemědělství při provádění pozemkové reformy na velkostatech Nové Hradky (Buquoy) a Frýdlant (Clam-Gallas).

¹⁴⁷ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 008, kart. 662. Dopis Alfonsovi Clary-Aldringenovi od Jana Masaryka z 2. 9. 1930. K prvnímu říjnu 1930 předal Alfons Clary-Aldringen Státnímu pozemkovému úřadu bez výpovědi podle náhradového zákona z dubna 1920 zámek v Bynovci (Binnsdorf) s příslušnou zemědělskou půdou, celé polesí Arnoltice (Arnsdorf), část polesí Hřensko a Stinnersdorf, Růžová (Rosendorf), hájovnu s hostincem u hotelu Rainwiese. Srov. SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 974, kart. 652. Zápisy z jednání SPÚ během 1930.

Zdánlivě na počátku odmítavého postoje k novému režimu stála pozemková reforma, ovšem pro Clary-Aldringena nebyla patrně největším iritujícím činitelem, jenž spustil averzi vůči Československu; ostatně zábor na velkostatku Teplice a Bynovec byl v porovnání se zábory řady dalších šlechticů nepatrný. Samotná ztráta půdy a lesů, stejně jako nízká hodnota náhrady za zabavenou půdu, stála sice v popředí Alfonsových aktivit po celá dvacátá léta, nebyla však patrně v Alfonsově případě hlavním zdrojem odmítavého postoje vůči československému státu, byla jím samotná podstata této reformy, která z hlediska německy smýšlejících šlechticů byla cíleným „odnárodněním“ německé půdy, jak se tito snažili dokázat na mezinárodní úrovni ve svých četných stížnostech proti československému státu. Nepříjatelné pro Alfonse bylo, že si nový režim takový zásah vůbec dovolil a dotkl se tak po staletí neměnných sociálních i majetkových struktur. Podobně tomu bylo i se šlechtickými výsadami – ztráta titulů a zrušení šlechtictví pro jejich nositele osobně nemohla příliš znamenat, titulatura byla přes hrozbu sankce¹⁴⁸ běžně užívaná i nadále a institut šlechtictví byl taktéž příliš silně zakořeněn ve společnosti, než aby byl zásahem legislativy ze dne na den odstraněn ze společenského povědomí. Nešlo zde tedy o samotné používání titulu, v Alfonsově případě kníže¹⁴⁹ před jménem, nýbrž o ztrátu výsadního postavení ve společnosti a postavení na roveň běžným občanům. Souhrn faktorů, které způsobily ztrátu elitního postavení v oblasti majetkové, společenské a především „etnické“, znamenal pro Clary-Aldringena neodpustitelný omyl, který také novému státu nikdy nezapomněl. Navíc tyto změny zastihly Alfonse Clary-Aldringena v době, kdy byl na vrcholu svých sil, jedenatřicetiletý právník, komoří, příslušník císaři loajálního rodu a především on sám věrný císaři, a kdy měl tedy značné vyhlídky na dvorskou či diplomatickou kariéru a také rozsáhlé dědictví. Namísto toho byl zbaven tradičních výsad svého stavu¹⁵⁰ a měl bez zkušeností spravovat rodinný majetek, právě v době, kdy byla narušena jeho nedělitelnost zrušením fideikomisu¹⁵¹ a kdy byl zabírán státem.¹⁵² To byl dů-

¹⁴⁸ Trestní sankce byly přidány k původnímu zákonu o zrušení šlechtictví z 10. 12. 1918 novelizací z 10. 4. 1920, kdy byly stanoveny pokuty ve výši 50 až 150 tisíc či sazba odnětí svobody s maximální lhůtou 14 dnů.

¹⁴⁹ Hlava rodu Clary-Aldringen nesla titul kníže a mladší členové titul hraběcí. *Ottův slovník naučný, Díl 5*, Praha 2000, s. 45; Constantin von WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich: enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche 1750 bis 1850 im Kaiserstaate und in seinen Kronländern gelebt haben, Band 2*, Wien 1857, s. 381–383. Srov. P. MAŠEK, *Šlechtické rody*, s. 142 a Týž, *Modrá krev: minulost a přítomnost 445 šlechtických rodů v českých zemích*, 3. vyd., Praha 2003, s. 43; A. CLARY-ALDRINGEN, *Vůně vzpomínek*, s. 195 (rodokmen rodu od roku 1777).

¹⁵⁰ Zákon 61/1918 Sb. ze dne 10. 12. 1918, „jímž se zrušují šlechtictví řády a tituly“ (novelizace z 10. 4. 1920 a Zákon 268 ze dne 21. 10. 1936 o řádech a titulech).

¹⁵¹ Fideikomisy ztratily svůj dosavadní význam již zákonem z 22. 5. 1919, který se týkal zajištění půdy pro malé nájemce, potažmo konfiskačním zákonem z 16. 4. 1919. Právě po této novele byly fideikomisy úplně zrušeny. Elaborát návrhů k vládou připravené osnově zákona o zrušení svěřectví byl přijat 1. 12. 1920. Svěřectví statků způsobovalo, že se více než třetina půdy latifundistů stala nedotknutelnou. K tomu přistupoval problém trvalého pobytu majitele latifundia mimo

vod, který hnal Clary-Aldringena do aktivit, které měly zvrátit stav nastolený první Československou republikou.

Alfons Clary-Aldringen v postimperiálním světě a jeho hledání nové cesty

S rozpadem monarchie na nástupnické státy nastala krize německé identity, němectví ve smyslu *Deutschtum*, byla jím ohrožena a svým způsobem zpochybněna duševní jednota širšího německého národa, překračující hranice jednoho státu. Řada někdejších konzervativců, do poslední chvíle císaři loajálních šlechticů, se ocitla v ideovém vakuu – idea habsburského státu se stala s jeho pádem bezpředmětnou,¹⁵³ neboť vzhledem ke své povaze mohla být uchopena pouze v rámci nadnárodního státu, jemuž učinila porážka v První světové válce konec. Idea národního státu, navíc státu Čechů a Slováků, v němž Němci zaujímali pozici pouhé menšiny, pro ně byla již ze své podstaty nepřijatelná. Hledali tudíž třetí cestu, takovou, která by dostatečně hájila práva Němců a zajišťovala jejich ochranu. Upnuli svou pozornost a očekávání ke Společnosti národů, ovšem v naprosté většině případů stížnosti Němců na československý stát byly chápány jako přirozený důsledek převratu a výměny nositelů moci. Na půdě Společnosti národů tedy čeští Němci nenalezli účinný nástroj pro prosazování svých zájmů v Československu, stejně tak marné byly snahy na politické půdě Československa a ani kooperace velkostatkářských svazů nepřinesla podstatné úspěchy; z velkých očekávání bylo velké zklamání. Rostly pocity nespravedlnosti a křivdy, z kterých pramenilo vytváření společného postoje části v Československu žijících šlechticů, kteří tradičně náleželi k okruhu ústavověrné šlechty – postoje ve své většině naprosto vzdálené československému státu a nahrazující si absenci pocitu národní příslušnosti souzněním se širší německou identitou, identitou Němců žijících v Německu i nástupnických státech. Činnost Konrada Henleina v Sudetech, počínaje od cvičebního spolku *Deutscher Turnverein* a konče vznikem *Sudetendeutsche Partei*, jim poskytla jisté východisko svou snahou o jakousi sudetoněmeckou jednotu. SdP tedy přirozeně zaujala mnoho německy smýšlejících šlechticů žijících v Československu, avšak hledajících užší vazby k internacionálnímu němectví a a priori odmítajících československý stát, a to tím spíše, že přistoupil k legislativním zásahům proti starým pořádkům, nejprve zrušením šlechtických titulů a fideikomisů a posléze provedením pozemkové reformy. Nastala tak podobná situace jako v Německu, kde NSDAP získala na svou stranu velký počet konzervativní šlechty, která považovala

ČSR, který násobil námitky proti latifundií po hospodářské stránce. Podle této argumentace totiž odcházela většina důchodů plynoucích z příslušných velkostatků za hranice.

¹⁵² Zákon o obestavení velkostatků z 9. 11. 1918, Zákon o zajištění půdy drobným pachtýřům z 27. 5. 1919, Zákon záborový z 16. 4. 1919, Zákon přidělový z 30. 1. 1920 a Zákon náhradový z 8. 4. 1920. Viz Jan VOŽENÍLEK, *Pozemková reforma v Československé republice*, Praha 1924.

¹⁵³ Srov. George V. STRONG, *Seedtime for fascism, The Disintegration of Austrian Political Culture, 1867-1918*, New York 1998, s. 81.

Hitlera za alternativu k nenáviděné výmarské demokracii.¹⁵⁴ Jana Marie Kálnoková si zapsala v únoru 1938 do deníku: „*Ich hasse diesen Menschen /Hitler/ (...) und muss ihn doch so bewundern, mit jeder Stunde wo diese Besetzung Oesterreichs fast schreitet mich die Sehnsucht in mir groessen, diesen welterschuetternde Geschehen – diese zurueckkommen in das alter Reich, wie es immer wieder genannt wird – doch positiv unterleben zu koennen (...) Person Hitlers dessen Arbeit es ist, der grosse Kummer um das gestorbene Oesterreich.*“¹⁵⁵ Jedním z předpokladů, který umožnil uchopení moci Hitlerem, byla slabost a rozklad tradičních elit.¹⁵⁶ Podobně jako se stal Alfons Clary-Aldringen „nedobrovolným občanem Československa“, Jana Marie Kálnoková odpovídala na otázku odkud je „*leider bin ich eine Czechoslowakin, worauf alle auffuehrt, warum leider, etc (...) sage ganz unbekummert, als ehemalige Oesterreicherin u. Aristokratin kann ich nicht anders als ‚leider‘ sagen.*“¹⁵⁷

Snaha o reinkarnaci univerzalistické myšlenky a averze vůči demokracii a československému národnímu státu, neztotožnění se s režimem, se všemi s tím souvisejícími příčinami vedlo řadu šlechticů, mezi jinými i někdejšího internacionalistu Alfonse Clary-Aldringena, k přilnutí k nacionálnímu socialismu. Německy smýšlející šlechtici v nacistické ideji vytvoření Třetí říše našli to, co ztratili v roce 1918, existenci velkého „němectví“ z hlediska ekonomického i kulturního. Uchopení moci Hitlerem v Německu v roce 1933 ve spojení s hospodářskou krizí na Němce žijící v Československu silně působilo, a to včetně jejich elitních vrstev.¹⁵⁸ Mnozí německy orientovaní šlechtici dávali od počátku otevřeně najevo svou oddanost Henleinovi a posléze i nacistickému režimu v Německu, mezi nimi především Ulrich Kinský a Karl A. Rohan, kteří vstoupili oportunně do NSDAP již

¹⁵⁴ Srov. G. V. STRONG, *Seedtime for fascism*, s. 134; E. GLASSHEIM, *Noble nationalist*, s. 171; Týž, *Ambivalent Capitalists*, s. 33.

¹⁵⁵ MZA Brno, RA Kálnoková, inv. č. 3 456, kart. 177. Jana Marie Kálnoková – Deník 1937–1938 (zápis z 27. 2. 1938). Jana Maria Kálnoková byla příslušnicí ve své většině německy orientovaného rodu. Ve svých denících často reflektovala politické události i přes svůj nízký věk (narozena 1921), k čemuž je nutné přihlížet. Nicméně lze usuzovat, že ve svých názorech promítala i postoje svých členů rodiny. Rod Kálnoků získal roku 1820 moravské panství Letovice, později věnem moravský statek Brodek u Prostějova. Letovice do Druhé světové války držel Alexander, Brodek bezdětný hrabě Gustav Kálnok, který v roce 1939 podepsal prohlášení české a moravské šlechty, jako jediný z rodu Kálnoků. Srov. AKPR, D1, Šlechta, inv. č. 1 124, kart. 168, sign. D 6 805. Text prohlášení šlechty ze září 1939 s podpisy); Petr MAŠEK, *Šlechtické rody v Čechách, na Moravě a ve Slezsku od Bílé hory do současnosti*, Praha 2008, s. 434.

¹⁵⁶ K tomu více Ian KERSHAW, *Hitler 1889–1936*, Stuttgart 1998, s. 473; Wolfgang ZOLLITSCH, *Orientierungskrise und Zerfall des autoritären Konsenses: Adel und Bürgertum zwischen autoritärem Parlamentarismus, konservativer Revolution und nationalsozialistischem Führeradel 1928–1933*, in: Heinz REIF (Hg.), *Adel und Bürgertum in Deutschland II: Entwicklungslinien und Wendepunkte im 20. Jahrhundert*, Berlin 2001, s. 215; Stephan MALINOWSKY, *Vom König zum Führer. Sozialer Niedergang und politische Radikalisierung im deutschen Adel zwischen Kaiserreich und NS-Staat*, Berlin 2003.

¹⁵⁷ MZA Brno, RA Kálnoková, inv. č. 3 456, kart. 177. Jana Marie Kálnoková – Deník 1937–1938 (zápis z 24. 2. 1938).

¹⁵⁸ Srov. E. GLASSHEIM, *Noble nationalist*, s. 159.

v roce 1938, což ovšem nebyl případ Alfonse Clary-Aldringena, který své sympatie z opatrnosti tajil. Snahy německy smýšlejících příslušníků někdejší habsburské monarchie o oživení ducha německví odrážely zápas o definování jejich místa v postimperiální Evropě. Až do konce války byli silnými patrioty a měli tudíž problém s vyjádřením plné loajality některému z nástupnických států. Po První světové válce byla šlechta konfrontována s „národní revolucí“, demokracií jako novým způsobem státní moci a s přílivem bolševismu, jehož se extrémně obávala. Po roce 1918 náhle zmizela či byla podstatně proměněna značná část vnějších struktur, které dosud vytvářely základní aspekt této elitní vrstvy společnosti a držely šlechtu jako sociální skupinu pohromadě. V této „odšlechtěné“¹⁵⁹ společnosti se někdejší příslušníci šlechty snažili uchovat své tradiční způsoby života, hodnotový systém a kulturní zvláštnosti. Ztráta těchto struktur, reprezentovaných na prvním místě císařem, důstojnickým sborem staré armády a šlechtickými tituly, stejně jako tradiční koncentrací na určité profese a fideikomisem chráněným majetkovým vlastnictvím, způsobily oslabení dosud silných a neměnných pozic šlechty, která hledala nové ukotvení. Clary-Aldringen podobně jako Rohan, Ledebur či mnoho dalších obrátil pozornost ke Společnosti národů jakožto možnému nástroji pro jejich europeanismus s německou příchutí, která je ovšem brzy zklamala svou neakceschopností. Fašismus poskytl alternativu k internacionalismu, zvláště Mussoliniho model se jevil jako ideální řešení a měl vliv na šlechtu po celé Evropě, přičemž při šíření profašistických postojů sehrála roli výměna idejí mezi vzájemně široce spřízněnými aristokratickými rodinami.¹⁶⁰ Korporativismus italského fašismu s pozicí autoritativního vůdce pro ně byl východiskem, které znamenalo ovšem pouze určitý předstupeň. Díky svému elitarismu, vůdcovskému principu a antidemokratismu se tímto novým východiskem stal nacionální socialismus, jehož antibolševismus a „revoluční konzervatismus“ byly pro řadu německy smýšlejících šlechticů obzvláště atraktivní, neboť usilovaly o nové nastolení starého pořádku. Ve všech zemích se radikální pravé křídlo na politickém kolbišti snažilo „naverbovat“ šlechtické představitele jako strategické či alespoň symbolické loutky, jíž se stal i „nedobrovolný občan Československa“ Alfons Clary-Aldringen.

V intencích hledání svého místa v nových podmínkách se pohybovala i další Alfonsova aktivita. Alfons Clary-Aldringen náležel spolu s Karlem Buquoyem, Ulrichem a Ferdinandem Kinským a Adolfem Dubským, Alainem a Karlem Antonem Rohanem, Thienen-Adlerflychtem a také Maxem Egonem Hohenlohe a Karlem Fridrichem Khuen-Luetzovem, jehož velkostatek Hrušovany nad Jevišovkou dal jméno celé organizaci, k okruhu německy smýšlející šlechty, která v polovině dvacátých let vytvořila zdánlivě nepolitickou skupinu Grussbacher Herren, s cílem

¹⁵⁹ Pojem v: Heinz Gerhard HAUPT, *Der Adel in einer entadelten Gesellschaft: Frankreich seit 1830*, in: Hans-Ulrich WEHLER (Hg.), *Europäischer Adel 1750–1950*, Göttingen 1990, s. 286–305.

¹⁶⁰ Viz např. korespondence SOA Litoměřice, pobočka Děčín, RA Clary-Aldringen, inv. č. 1 043, kart. 695. Korespondence Ludwine Clary-Aldringen s Johannesem Lobkowiczem během roku 1920 a 1921; Tamtéž, inv. č. 1 054, kart. 707. Dopis od Ludwine švagrové Sophii 20. 4. 1921. Srov. E. GLASSHEIM, *Ambivalent Capitalists*, s. 29, 33–35.

jakési reinkarnace středoevropské šlechty. Zdánlivě proto, že výše uvedené, kteří byli prokazatelně jejími členy, spojovala jistá antipatie ke státu. I když cíle tohoto spolku byly oficiálně veskrze apolitické, související s hledáním svého místa v post-imperiálním světě, vycházely z reálné politické a sociální situace, ze změny dosavadních pořádků. Grussbacher Herren usilovali o uchování šlechtických hodnot a o přesvědčení Evropy, že tyto hodnoty pro ni mohou být spásou. K dosažení těchto cílů měly být organizovány praktické lekce o významu šlechty, k povzbuzení šlechtické endogamie a programy ke vštípení politického a ideologického smyslu.¹⁶¹ Stejně jako v další proklamativně nepolitické organizaci, jejímž byl Alfons členem, tj. ve Voelkerbundlize, tvořila i zde spojnice Sudetendeutsche Partei, jejímiž členy se stali v druhé polovině třicátých let všichni příslušníci hrušovanské skupiny.

Odpověď na výše nastolenou otázku, odkud vzešel Alfonsův nacionalismus, je tedy nasnadě. Determinující byl pro rodinu Clary-Aldringen, stejně jako pro většinu příslušníků šlechty, rozpad mnohonárodnostní habsburské monarchie. Dosud ctěná idea monarchie se s jejím pádem obrátila v prach a mnohé z někdejších rakousko-uherských aristokratů, pokud se rozhodli žít v Československu, čekaly velké změny připravené „novými mocipány“, podřízené ideji nové, ideji národního občanského státu. Rodina Clary-Aldringen se v průběhu své „existence“ zcela přirozeně přizpůsobila rakouské ideji, nahlížející duální monarchii jako otčinu a zároveň vlast (Vaterland und Heimat), a spojila svou existenci se službou habsburskému domu. Clary-Aldringenové byli minimálně od 18. století vetkáni v aristokratické síti, která držela pohromadě výsledky habsburské státotvorné iniciativy.¹⁶²

¹⁶¹ Srov. E. GLASSHEIM, *Noble nationalist*, s. 166–168; Ivo FROLEC, *České a slovenské zemědělství v letech druhé světové války*, Uherské Hradiště 1996, s. 53.

¹⁶² Rod Clary-Aldringen – původně toskánský rod de Clario, jehož prapředek Bernard I. získal údajně již v roce 1363 český inkolát od Karla IV. Během třicetileté války se do Čech dostal císařský důstojník Franz Clary de Riva a v roce 1623 koupil řadu konfiskovaných statků na Žatecku. V roce 1627 získal český inkolát a v roce 1641 český status svobodných pánů. Rod užíval jména „Clary zum Sparbenbach“. Jeho synovi Hieronymovi byl v roce 1664 potvrzen český panský stav. Sňatkem s hraběnkou Annou z Aldringenu získal panství Teplice a v roce 1666 byl povýšen do českého hraběcího stavu se jménem Clary-Aldringen. Aldringenové se dostali do Čech díky Johannovi z Aldringenu (1588–1634), generálovi z Třicetileté války, který získal Teplice po zavraždění Albrechta z Waldsteina. Hieronymův syn Johann Markus (1638–1699) byl ve státních a diplomatických službách. Dva z jeho čtyř synů založili dvě linie rodu. Mladší linie Georga Johanna Rafaela (1688–1721) dědila statek Dobříčany. Z této větve proslul hrabě Leopold z Clary-Aldringen (1736–1800), který vykonával řadu správních funkcí v Čechách, později v Sedmíhradsku, na Moravě a ve Vídni. Jeho synové Dobříčany prodali a jimi vymřela tato linie po meči. Starší linie Franze Karla (1675–1751) zdědila Teplice, ze kterých byl vytvořen fideikomisní statek. Franz Karel byl nejvyšším lovčím Království českého od roku 1722, od roku následujícího císařovým tajným radou. Teplice zdědil nejstarší syn Josef Sebastian (1698–1748), jehož osm synů se věnovalo vojenské nebo církevní kariéře. Teplické panství pak přešlo na Josefova bratra Franze Wenzela (1706–1788), který byl v roce 1767 povýšen do knížecího stavu primogeniturně děděného. Za zmínku stojí Manfred Clary-Aldringen (1852–1928), Alfonsův strýc, který na krátký čas (2. 10. – 21. 12. 1899) stanul v čele rakouské vlády a zmocňovacím zákonem zrušil Gautschova jazyková nařízení. Srov. A. CLARY-ALDRINGEN, *Vůně vzpomínek*, s. 192; P. MAŠEK, *Šlech-*

Z pohledu Alfonse Clary-Aldringena být Rakušanem znamenalo být loajální císaři, přičemž loajalita nebyla chápána čistě v personálním smyslu, nýbrž z hlediska postavení císaře jakožto nejvyššího článku dvorské hierarchie, poskytující kontinuitu viditelným propojením současnosti s minulostí.¹⁶³ Alfons trpěl, zmítaný mezi loajalitou československému národnímu státu a svému národu, za nějž pokládal „širší národ německý“, když byl trváním na národním státu popírán princip, který vyznával. Clary-Aldringenova perspektiva se stala zastaralou a irelevantní, stejně jako se střetlo moderní pojetí státu se starým pořádkem. Dekonstrukce dosavadních sociálně politických perspektiv po rozpadu habsburské monarchie, které tvořily kariéry mužských příslušníků šlechty stejně jako životní styl, byly bolestné pro mnoho Rakušanů;¹⁶⁴ „Starorakušanů“, jak Alfons Clary-Aldringen nazýval všechny loajální obyvatele monarchie, ctící ideu Rakouska-Uherska. „*I když jsme byli přátelé, nebyli jsme vždy stejného mínění, někteří byli víc naladěni slovansky, jiní německy, ale všichni jsme se cítili být Rakušany.*“¹⁶⁵ Proti soudobým nacionalismům 19. století nebyla monarchie schopna postavit „nacionalismus“ svůj, nýbrž jen racionální státní a legitimistický patriotismus neutrálního, anacionálního ražení, v němž se mísila loajalita k „habsburskému domu“ a tradiční regionalismus s důrazem na „německý způsob života“. Tento zároveň německý a zároveň nenárodní patriotismus kritizoval Tomáš G. Masaryk v Nové Evropě: „*Aristokracie, jak se historicky vyvinula, zakládá se na teokracii, na náboženství a církvi (...) Jestliže opravdu něco nenávidím, je to rakušanství, lépe řečeno to habsburské vídeňáctví, ten dekadentní aristokratismus honící se po spropitném, ta nenárodní a přece šovinistická směsice lidí oficiální Vídně (...)*“¹⁶⁶ Z této pozice odvozoval svou ideu národního státu se všemi svými specifiky, zbaveného starých elit, které byly příliš „rakušanské“. Čeští Němci se považovali za přirozenou součást habsburské monarchie a zároveň němečtví rakouského, prioritou však u nich stále zůstávala příslušnost rakouská, která pro ně měla většího vnitřního významu než „užší vlast“, tedy české země, v nichž ovšem měli jazykově prominentní postavení.¹⁶⁷

Závěr

Rozbití Rakousko-Uherska se stalo Alfonsovi zlým snem, stejně jako vznik národního státu Čechů a Slováků, namířeného proti aktérům i aspektům starého

tické rody, s. 142; *Ottův slovník naučný*, 5. díl, Praha 1997 (fotoreprint pův. vyd. z roku 1892), s. 456 (heslo Clary-Aldringen); P. MAŠEK, *Modrá krev*, s. 42; C. von WURZBACH, *Biographisches Lexikon*, s. 381–383 (heslo Clary-Aldringen).

¹⁶³ Srov. G. V. STRONG, *Seedtime for fascism*, s. 81; A. CLARY-ALDRINGEN, *Vůně vzpomínek*, s. 142.

¹⁶⁴ Srov. G. V. STRONG, *Seedtime for fascism*, s. 76.

¹⁶⁵ Srov. A. CLARY-ALDRINGEN, *Vůně vzpomínek*, s. 155, s. 157.

¹⁶⁶ Srov. Tomáš Garrigue MASARYK, *Nová Evropa: Stanovisko slovanské*, Brno 1994, s. 191.

¹⁶⁷ Jan KŘEN, *Dvě století střední Evropy*, Praha 2005, s. 113.

pořádku, který se stal počátkem nové etapy jeho života. Pro nabytí pocitu křivdy a odmítavého postoje vůči Československu hrálo několik důvodů; na prvním místě především změna elitního postavení jak z pozice vládnoucího etnika, tak z pozice příslušníka tzv. Erste Gesellschaft, k čemuž je nutné připočítat negativní zásahy legislativní, namířené jak proti aristokracii jakožto společenské skupině, tak i proti jejímu majetku. Ptáme-li se, zda utváření vůči státu nelояální pozice Alfonse Clary-Aldringena a jeho přilnutí k nacionalismu byl dlouhodobý proces podmíněný rostoucím pocitem křivdy, anebo zda šlo o prvotní a zároveň i konečné, tj. neměnné stanovisko vycházející z jeho „univerzalistického světonázoru“ a z odmítání demokracie jako způsobu vlády jako takové, je odpověď nejednoznačná. Ač všechny organizace, do nichž Alfons vložil během dvaceti let naděje, měly primárně odlišná stanoviska a cíle – Grussbacher Herren usilovali o navrácení postavení šlechtě, Deutsche Liga fuer Voelkerbund und Voelkerverstaendigung oficiálně bojovala za odstranění nacionální nenávisti a za práva menšin, Verband der deutschen Grossgrundbesitzer hájil postavení velkostatků a bojoval proti zásahům pozemkové reformy –, lze u nich vysledovat společného jmenovatele, a to pokus o návrat starých sociálních struktur, přičemž Alfons využil všech nabízejících se možností ve snaze o obnovu starých řádů, na jehož konci stálo přijetí nacistické ideologie. Alfonsova neloyalita vznikla tedy patrně ihned po rozpadu jeho ctěné a adorované habsburské monarchie a vzniku Československa; přičemž to, jak se tento národní stát ke své německé menšině a svým rodovým elitám posléze zachoval, již jen prohlubovalo jeho nepřátelský postoj.

Zusammenfassung:

**Der Geschlecht Clary-Aldringen nach dem Sturz von Habsburgermonarchie:
Suchen für eine neue Identität in der postimperialistischen Welt**

Diese Teilstudie beschäftigt sich mit dem Geschlecht Clary-Aldringen von Teplitz-Schönau, das eindeutig deutsch orientiert wurde und das jahrhundertlang dem Kaiser gedient hat. Die Aufmerksamkeit wurde besonders auf den Fürst Alfons Clary-Aldringen konzentriert, der Majoritätsinhaber der Großgrundbesitzen Teplitz-Schönau und Binsdorf in dem untersuchenden Zeitraum gewesen ist. Am Beispiel seiner Persönlichkeit wurde die Entwicklung der Stellungen der illoyalen deutschen Aristokraten verfolgt, die nach dem Sturz von Habsburgermonarchie in der Tschechoslowakei gelebt haben, bis zur Zustimmung mit Konrad Henleins Ansichten und zur Eintritt in die Sudetendeutsche Partei, sowie die spätere Kooperation mit NS-Regime. Während die bisherige tschechische Adelsforschung sich vor allem der Frühneuzeit und den siebzig Jahren zwischen 1848 und 1918 widmet, untersucht diese Studie Prozesse nationaler Identitätsbildung unter Mitgliedern des deutsch-orientierten Geschlechtes Clary-Aldringen bis zum Jahr 1945.

zusammengefasst von der Autorin

Tomáš JIRÁNEK

Československá vojenská mise v Kanadě za 2. světové války – předhistorie

Československý vojenský odboj v zahraničí v době 2. světové války nepředstavovaly jen akce bojových jednotek, ale také práce na poli vojensko-diplomatickém, jež byla rovněž velmi důležitá.¹ Vykonávali ji vojenští přidělenci, vojenští zmocněnci, styční důstojníci a vojenské mise.²

Vojenské mise jakožto orgány skupinové pracovaly na úkolech, jež vyžadovaly větší počet pracovníků v delším časovém úseku. Jejich úkoly se do jisté míry lišily podle doby a místa nasazení. Československé exilové úřady vydržovaly během války několik vojenských misí v místech, jež byla důležitá buď proto, že se nacházela na trase, po níž odcházeli lidé z bývalé ČSR, aby se zapojili do zahraničního odboje, nebo v místě, kde se utvářely československé zahraniční jednotky, nebo ve vzdálenějších zemích, kde prováděly nábor do těchto jednotek. Původně se tyto vojenské mise nacházely v Budapešti, Bukurešti, Bělehradě a v Palestině. První dvě byly později zrušeny a nahradila je mise v Istanbulu.³

Na přelomu let 1940 a 1941 se připravovalo zřízení dalších dvou misí, a to v Kanadě a v USA. Jejich účel se odlišoval od misí výše uvedených; měly mít za úkol především provádět mezi krajany za Atlantikem nábor do československých zahraničních jednotek – možnosti získání dalších vojáků v Evropě byly už víceméně vyčerpány –, a to nejen ve zmíněných dvou státech, ale i v dalších zemích amerického kontinentu. Větší pozornost byla věnována Kanadě, v té době již účastníku války, zatímco USA ještě zůstávaly neutrální. Odrazilo se to také v představách

¹ Této otázce v poslední době věnovala pozornost zvláště Zlatica ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, *Československá vojenská zahraniční služba 1939–1945. Úvod do problematiky*, in: Zlatica ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ – Petr HOFMAN (edd.), *Československá vojenská zahraniční služba v letech 1939–1945*, Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR 43, 2008, s. 10–91.

² Tamtéž, s. 10 nn. Zde jsou též podrobně popsány úkoly vojenských diplomatů.

³ Na začátku března 1941 měly tehdy existující mise následující stavy – Istanbul: 2 plukovníci, 2 podplukovníci, 1 major, 2 praporčíci, 2 četaři, 1 voják, 1 civilní úředník; Bělehrad: 1 major, 1 kapitán, 3 nadporučíci, 2 praporčíci; Palestina: 1 divizní generál, 1 major, 3 nadporučíci, 2 praporčíci, 1 rotmistr, 1 četař, 1 desátník; Expozitura v Haifě: 1 major, 1 praporčík; Expozitura v Egyptě: 1 kapitán. Vojenský ústřední archiv (dále VÚA), Ministerstvo národní obrany (dále MNO) Londýn, inv. č. 28, kart. 24, fasc. 35, č. j. 6 066/II/2. odd. z 8. 3. 1941.

o početnosti a složení obou misí; jestliže kanadská mise měla mít sedm členů, z toho jednoho plukovníka, dva podplukovníky, dva kapitány, jednoho nadporučíka a jednoho praporčíka, mise v USA měla být pouze trojčlenná (jeden plukovník, dva nadporučíci).⁴ Nakonec zřejmě hlavně z úsporných důvodů mise do USA neodjela, její úkoly převzala mise kanadská ve spolupráci s plk. gšt. Oldřichem Španielem, který v USA působil již od podzimu 1939.⁵

Úkoly mise v Kanadě⁶

Ministerstvo národní obrany (dále MNO) československé exilové vlády v Londýně stanovilo pro kanadskou misi následující zadání: „(...) *Účelem této misse je provést mezi našimi krajaný nábor do československé armády, postarat se o jejich soustředění, udržování, výcvik (...) a (...) dopravu k československým jednotkám do Velké Británie; projednati všechny tyto otázky s kanadskými úřady a prováděti veškerou agendu s tím související.*“⁷ Úkol byl tedy jednoznačný, konečně za podobným účelem působila v Kanadě současně s misí československou řada dalších, získávajících vojáky pro jednotky jiných exilových vlád. Než ale mohla mise odjet a zahájit práci, bylo nutno vyřídit formální náležitosti s britskou a kanadskou vládou. A to si vyžádalo poměrně mnoho času.

⁴ VÚA, MNO Londýn, inv. č. 28, kart. 24, fasc. 35, č. j. 6 066/II/2. odd. z 8. 3. 1941. Viz též VÚA, MNO Londýn, inv. č. 28, kart. 24, fasc. 35, č. j. 5 532/II/2. odd. z 5. 3. 1941.

⁵ Plk. Oldřich Španiel (1894–1963), bratr sochaře Otakara Španiela, 1929–1932 čs. vojenský přidělelec v Polsku, v době Mnichova velitel 4. pěšího horského pluku, 1939 a 1945–1946 přednosta vojenské kanceláře prezidenta, později stanul na krátkou dobu v čele Vojenského historického ústavu. O československých jednotkách za druhé světové války napsal knihu Oldřich ŠPANIEL, *Československá armáda druhého odboje*, Chicago 1941 (Praha 1945²), v níž se soustředil na události v západní Evropě, ale značnou pozornost věnoval také krajanům v USA a v Kanadě a náboru v jejich řadách. Právě pro ně byla kniha především určena, aby získali představu o tom, co se dosud v rámci odboje odehrálo. Oldřich Španiel si za Atlantikem zopakoval misi, kterou plnil v USA v době první světové války, kdy prováděl nábor pro československé legie ve Francii. Viz například Tomáš JIRÁNEK, *Druhý, tzv. Gibišův transport československých legií z Ruska do Francie (1917–1918)*, *Theatrum historiae* 1, 2006, s. 233–247.

⁶ K československé vojenské misi v Kanadě viz též Tomáš JIRÁNEK (ed.), *Kronika československé vojenské mise v Kanadě (1941–1943)*, *Scientific Papers of the University of Pardubice, Series C, Faculty of Humanities* 9, 2003, s. 205–238; Julius BALÁŽ, *Československá vojenská mise v Kanadě (1941–1943) a v Brazílii (1943–1945)*, in: Z. ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ – P. HOFMAN (edd.), *Československá vojenská zahraniční služba*, s. 234–245. J. Baláž odkazuje na další edici Kroniky československé vojenské mise v Kanadě, která vyšla v ročence Vojenského historického archivu za rok 2006 (viz Tamtéž, s. 237, pozn. č. 8).

⁷ VÚA, MNO Londýn, inv. č. 26, kart. 11, fasc. 20, č. j. 3 721 – dův. I/1940, MNO ministerstvu zahraničí 3. 12. 1940.

Jednání s britskými a kanadskými úřady

Délku jednání s britskými a kanadskými úřady podmiňovala především skutečnost, že MNO československé exilové vlády bylo závislé na britském ministerstvu války (War Office), vše s ním muselo projednávat a řídit se jeho představami a možnostmi. Jedním z důležitých prvků rozhovorů se stala otázka úhrady nákladů. War Office, který měl samozřejmě zájem na posílení spojeneckých jednotek, se uvolil misi financovat, to bylo nejdůležitější.⁸ S kanadskými úřady se jednalo o zajištění nákladů na vojáky v Kanadě, to jest na jejich cestu z bydliště na místo soustředění, pobyt v soustředovacím táboře a cestu do přístavu. Bylo také nutno brát v úvahu podpory rodinám těchto vojáků. Nejdůležitější ale byl souhlas kanadské vlády s náborem jako takovým. Jednání s příslušnými úřady na podzim 1940 postupovala pomalu a uvažovalo se o tom, že bude potřebná intervence prezidenta Beneše.⁹ Vlastní jednání s kanadskou vládou vedl československý konzul v Montréalu dr. František Pavlásek,¹⁰ na konci ledna 1941 byl stejný úkol přidělen ještě plk. gšt. Španielovi, který měl za tím účelem odcestovat z USA do Kanady.¹¹

Otálení nebylo žádoucí. Mezi krajany v Kanadě se nacházelo množství takových, kteří chtěli vstoupit do armády, ale neměli trpělivost čekat, až se vyřeší všechny formality se zahájením náboru. Dr. Gellner, velitel kanadské perutě, která na přelomu listopadu a prosince 1940 dorazila do Británie, sdělil plk. Kudláčkovi-Hutníkovi, jenž měl kanadskou misi vést, že v Kanadě bylo hodně dobrovolníků, kteří chtěli jít do československé armády, ale když se nemohli dočkat povolání, vstoupili do armády kanadské, v níž se toho času nacházelo asi 2 000 Čechů a Slováků. Hodně jich sloužilo v pomocném personálu letectva, mezi letci jen velmi málo, protože podmínkou vstupu do letectva bylo mimo jiné vyšší vzdělání. Plk. Kudláček poukázal na to, že ještě nebyly vyřešeny otázky dopravy a vyživovacích příspěvků pro rodiny dobrovolníků, a proto se nábor ještě nerozběhl, ale dr. Gellner namítl, že dopravní výlohy si krajané chtěli hradit sami a většina z nich byla svobodných, starost o vydržování rodin by tedy odpadla. Potíž spočívala v tom, že admirálita žádala potvrzení československého generálního konzulátu, který je prý odmítal.¹² Z těchto skutečností vyplynul další úkol pro misi, totiž že měla jednat

⁸ Náklady spojené s cestou a pobytem rodinných příslušníků členů mise již WO nést nechtěl, ale to v dané chvíli nehrálo hlavní úlohu. VÚA, MNO Londýn, inv. č. 26, kart. 10, fasc. 18, Zápis o vojenské poradě u prezidenta republiky 14. 11. 1940.

⁹ VÚA, MNO Londýn, inv. č. 26, kart. 10, fasc. 18, Zápis o vojenské poradě u prezidenta republiky 14. 11. 1940.

¹⁰ František Pavlásek (1887–1973), jeden z čs. diplomatů, kteří po okupaci v březnu 1939 odmítli odevzdat své úřady zástupcům Německa. Viz Zlatica ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, *Československá vojenská zahraniční služba 1939–1945*, s. 59.

¹¹ VÚA, MNO Londýn, inv. č. 28, kart. 23, fasc. 33, č. j. 5 610-I/2. odd. 1941, MNO gen. Ingr požádal MZV o zaslání kabelogramu tohoto znění Španielovi 27. 1. 1941.

¹² VÚA, MNO Londýn, inv. č. 26, kart. 11, fasc. 20, č. j. 3 721 – dův. I/1940, MNO ministerstvu zahraničí 3. 12. 1940.

s příslušnými úřady o možnosti přestupu zájemců z kanadské armády do československé.

Postoj britské a kanadské vlády

Kanada se v dané době ještě nacházela v postavení dominia Velké Británie. Měla tedy velmi širokou samosprávu, ale o nejdůležitějších otázkách se – alespoň formálně – rozhodovalo ve Velké Británii v tzv. Dominion's Office. Tento úřad projevil ochotu pomoci u kanadských úřadů ve věci vyslání mise do Kanady a doporučil následující postup: československé ministerstvo zahraničních věcí (dále MZV) má napsat dopis vysokému komisaři pro Kanadu, v němž by bylo uvedeno, že „1. zamýšlíme vyslati missi do Kanady za účelem náboru našich příslušníků do československé armády; 2. War Office souhlasí s vytvořením této misse; 3. požádati High Commissioner, aby získal pro nás u kanadských úřadů souhlas k vyslání této misse; 4. uvést jména členů této misse“.¹³ Kopie tohoto dopisu se měla zaslat War Office, který slíbil zakročit přes Dominion's Office u vysokého komisaře pro Kanadu.¹⁴ Jak je vidět, nejednalo se o jednoduchou záležitost a designovaný velitel mise plk. Kudláček měl již v Británii hodně práce s těmito formalitami, jež až příliš zaváněly zbytečným úřadováním a vlastní činnosti mise se příliš netýkaly.

Rozhodování na britské a hlavně kanadské straně se pokusil urychlit ještě ministr zahraničí Jan Masaryk, který osobně jednal s vysokým komisařem pro Kanadu a poslal v dané věci oficiální dopis. Také prezident Beneš telefonicky mluvil s vysokým komisařem a nabyl dojmu, že Kanada povolení vědomě zdržuje. Jak podotkl ministr národní obrany gen. Ingr, důvodem byl zřejmě dobrovolnický systém náboru do kanadské armády, kvůli němuž Kanadčané přirozeně chtěli, aby lidé původem z Československa nastoupili raději do kanadské armády.¹⁵

Financování

Jednou z nejdůležitějších otázek se stalo uhrazení nákladů na misi i na dobrovolníky soustředěvané za oceánem. V době přípravy kanadské mise se tato věc řešila společně s dalšími, tehdy již existujícími československými vojenskými misemi. Koncem února 1941 se v britském War Office konala schůzka, jíž předsedal C. E. Key z finančního oddělení uvedeného ministerstva, československou stranu zastupovali plk. gšt. Čeněk Kudláček a pplk. gšt. Ferdinand Monzer. Předmětem jednání byly právě československé vojenské mise v zahraničí, a to jak stávající

¹³ VÚA, MNO Londýn, inv. č. 26, kart. 12, fasc. 23, č. j. 84-I/2 1941, Čs. vojenský a letecký atašé u britské vlády pplk. J. Kalla ministerstvu národní obrany 4. 1. 1940.

¹⁴ Tamtéž.

¹⁵ VÚA, MNO Londýn, inv. č. 28, kart. 13, fasc. 2, č. j. 124 – dův. I/1. odd. 1941, Porada u prezidenta republiky 9. 1. 1941.

(Bělehrad, Istanbul, Palestina), tak připravované (USA, Kanada). Plk. Kudláček vysvětlil účel a činnost misí na Balkáně a dosavadní způsob jejich udržování a žádal, aby pro jejich financování byla stanovena určitá pravidla. Ve věci misí budoucích prohlásil C. E. Key, že jeho oddělení tyto mise zajímají jen potud, pokud bude jejich činnost financována z Londýna. Upozornil československé důstojníky na to, že kanadští vojáci ve srovnání s britskými mají vyšší požitky a že britské úřady tento rozdíl v Británii dobrovolníkům nebudou moci vyrovnávat, stejně jako nebudou moci hradit vyživovací příspěvky rodinám dobrovolníků, a to ani v Kanadě, ani v USA. Key rovněž upozornil, že britské úřady mohou Čechoslovákům vystrojít a vyzbrojit pouze 1 200 nových vojáků, že tedy není žádoucí, aby jich přišlo příliš mnoho. Plk. Hutník uklidňoval C. E. Keye tím, že jedním z úkolů mise bude získat pro výdaje v Kanadě a v USA úvěry v těchto zemích. Rovněž počet přihlášených by neměl převyšovat uvedené číslo, zvláště dokud jsou USA neutrální. Kromě toho by část dobrovolníků měla nastoupit k letectvu, kde jsou posily velmi žádoucí.¹⁶

Ovšem původní předpoklad, že kanadská vláda by mohla vládě československé poskytnout na tento účel úvěr, se ukázal být mylným. Žádost o úvěr Kanadčané na začátku roku 1941 zamítli, ale jednání bylo obnoveno díky osobním intervencím československých diplomatů u kanadských ministrů národní obrany, financí a zahraničních věcí.¹⁷ Československé ministerstvo národní obrany nelibě neslo toto zdržování a naléhalo na MZV, aby se snažilo dosáhnout především souhlasu kanadské vlády s vysláním mise, ostatní otázky že se mohou dohodnout později.¹⁸ Krátce nato, 8. března, generální konzul v Montréalu Pavlásek hlásil, že kanadská vláda povolila příjezd mise, žádost o úvěr však byla opět zamítnuta.¹⁹ Povolení oficiálně potvrdil Úřad vysokého komisaře pro Kanadu 10. března. Je zřejmé, že kanadská vláda neměla od začátku podstatné výhrady proti vyslání mise. Již v dopisu konzulu Pavláskovi z 26. listopadu 1940 státní podsekretář pro zahraniční věci vyjádřil zásadní souhlas s vysláním mise a nastínil podmínky, za nichž bude nábor možný. Odmítnutí financování této činnosti nevycházelo z nějakého záporného vztahu kanadské vlády k vládě československé, ale z jiných skutečností. Jednak Kanadčané poukazovali na růst výdajů v souvislosti s válkou obecně, jednak na nutnost jednotného přístupu ke všem vládám, jež podobný nábor v Kanadě chystaly nebo již prováděly, a kanadská vláda nepřispívala žádné z nich.²⁰

¹⁶ VÚA, MNO Londýn, inv. č. 28, kart. 24, fasc. 35, č. j. 5 532/II/2, odd. z 5. 3. 1941.

¹⁷ VÚA, MNO Londýn, inv. č. 26, kart. 12, fasc. 23, č. j. 519 taj. – I 2/ 1941, MZV J. Masaryk ministerstvu národní obrany 3. 3. 1941 – s odvoláním na depeši československého generálního konzulátu v Montréalu z 20. 2. 1941.

¹⁸ VÚA, MNO Londýn, inv. č. 26, kart. 142, fasc. 23, č. j. 519 taj. – I 2/ 1941, MNO ministerstvu zahraničí 6. 3. 1941.

¹⁹ VÚA, MNO Londýn, inv. č. 26, kart. 12, fasc. 23, č. j. 586 – dův. I/2, Telegram MZV ministerstvu národní obrany 10. 3. 1941.

²⁰ VÚA, MNO Londýn, inv. č. 26, kart. 12, fasc. 23, č. j. 644 – dův. I/ 2. odd. 1941, Úřad vysokého komisaře pro Kanadu čs. ministerstvu zahraničí 10. 3. 1941.

Co se týká podmínek náboru, vedle opětovného odmítnutí financování náboru, vybavení, výcviku, dopravy, ubytování a stravování především nepřicházelo v úvahu žádné donucování při náboru vojáků do československých jednotek, dále byla vyžadována diskretnost, dodržování kanadských zákonů, nábor se neměl týkat lidí pracujících na důležitých místech, kanadská vláda pro budoucnost odmítla odpovídat za hospitalizaci, léčení, penze apod. mužů sloužících v československých jednotkách.²¹ Na tyto podmínky československé úřady přistoupily, a to i z toho důvodu, že výcvik v Kanadě se v dohledné době neplánoval a dopravu dobrovolníků do Evropy měl hradit britský War Office, který slíbil financovat i vlastní misi.²²

Československé MNO předložilo návrh rozpočtu kanadské mise britskému War Office, který pak 19. dubna 1941 na základě určených podmínek s vysláním mise v dopisu gen. Ingrovi vyslovil souhlas.²³

Tím bylo o vyslání mise rozhodnuto. Další náležitosti se zařizovaly průběžně a členové mise se začali připravovat na svůj úkol a na cestu, aby již nenastalo žádné nežádoucí zdržení. Bylo nutno zařídit vystavení cestovních a pověřovacích dokumentů, zajistit přednostní pořadí pro cestu, připravit propagační materiály, radiostanici, dohodnout spolupráci československých zastupitelských úřadů, navázat spojení s krajanskými organizacemi atd.

Financování ale dořešeno nebylo. Na kanadskou misi přešly úkoly původně plánované mise americké, jejíž výlohy sice vzhledem k menšímu počtu členů měly být výrazně nižší, nicméně se s nimi muselo počítat. Čechoslováci se i v USA pokusili získat úvěr, ale stejně jako v případě Kanady marně. Američané československé diplomaty odkázali na Brity, kteří by všechny výlohy mohli hradit v rámci smlouvy o půjčce a pronájmu s USA, čemuž by americké úřady nekladly žádné překážky.²⁴

Hledaly se další možnosti, existovaly ovšem určité meze. Například přišla nabídka od krajanské Národní rady v Chicagu, že by hradila výdaje na soustředování a pobyt branců v přístavech před odjezdem do Británie. Prezident Beneš ale z politických důvodů nesouhlasil s takovým řešením a dával přednost úvěru. Zřejmě se domníval, že by u krajanů utrpělo újmu jméno exilové vlády, kdyby se

²¹ VÚA, MNO Londýn, inv. č. 26, kart. 12, fasc. 23, č. j. 644 – dův. I/ 2. odd. 1941, O. D. Skelton, kanadský státní podsekretář pro zahraniční věci, čs. generálnímu konzulovi F. Pavláskovi 26. 11. 1940.

²² VÚA, MNO Londýn, inv. č. 26, kart. 12, fasc. 23, č. j. 644 – dův. I/ 2. odd. 1941, MNO ministerstvu zahraničí 19. 3. 1941.

²³ Uvedený návrh obsahoval i rozpočet pro plánovanou misi v USA, která nakonec neodjela. Odhad nákladů kanadské mise na rok 1941 vypadal takto: nájem úředních místností 80 £, kancelářské a materiální výlohy 1 340 £, telefon, telegraf a poštovné 80 £, doprava včetně cesty do Ameriky 1 940 £, zvláštní vydání 120 £, propagační materiál, foto ap. 360 £. War Office k tomu připojil ještě návrh na zvláštní přídavky denně 7 \$ pro důstojníky a 3,5 \$ pro praporčíky. Viz VÚA, MNO Londýn, inv. č. 28, kart. 24, fasc. 35, č. j. 6 066/II/2. odd. z 8. 3. 1941.

²⁴ VÚA, MNO Londýn, inv. č. 28, kart. 18, fasc. 13, č. j. 1 718-I/2. odd. 1941, MZV Londýn ministerstvu národní obrany 3. 7. 1941.

vázala na jejich finanční pomoc.²⁵ Přitom v návrhu rozpočtu kanadské a americké mise z 8. března 1941, určeném pro britský War Office, se počítalo s tím, že krajské organizace by hradily náklady na dopravu dobrovolníků z USA do Kanady a také by zajistily péči o rodiny vojáků.²⁶ Prezident Beneš zastával v tomto ohledu zřejmě jiný názor než MNO.

Předpokládané počty a určení kanadských dobrovolníků

Osamocený boj Velké Británie proti nacistickému Německu od poloviny roku 1940 nutil britské úřady počítat každou sílu, jež by se mohla podílet na obraně země. V úvahu byly samozřejmě brány i jednotky spojenecké, jež se uchýlily do Británie a jež mohly být dále, i když s obtížemi, doplňovány. To se týkalo také jednotek československých. Na podzim 1940 byl československý vojenský atašé dotázán z War Office, jaký bude asi přírůstek v československé armádě na území britské říše do konce roku 1941. Vzhledem k tehdejším poměrům bylo zřejmé, že bude možno sestavit jen velmi hrubý odhad, nicméně československé MNO došlo k následujícím číslům: od konce dubna do konce roku 1941 se počítalo s 600 muži ze SSSR (z řad internovaných příslušníků tzv. polského legionu, z nichž ale většina skončila později v československé jednotce na Předním východě), 150 z území bývalé ČSR, ze zámoří mimo USA, Kanadu a Afriku 100, z Francie a Afriky 250, z USA a Kanady 500. Z celkového počtu mělo být asi 100–150 důstojníků. K tomu mohly navíc přispět dodatečné odvody v Británii a předpokládalo se, že v případě vstupu USA do války se počet branců také v této zemi značně zvýší.²⁷

Ještě dlouho před tím, než se první dobrovolníci v Kanadě nalodili na cestu do Británie, řešila se otázka jejich přidělení. V tomto směru docházelo ke střetu názorů různých lidí. Na jedné straně česká exilová vláda chtěla budovat pozemní jednotky, ačkoliv pro ně zatím nebylo využití, naproti tomu velitelství Královského letectva (dále RAF) potřebovalo doplňovat síly pro přetrvávající vzdušnou válku. Ministr letectva Archibald Sinclair²⁸ psal koncem ledna 1941 E. Benešovi: „*Pane prezidente, dověděl jsem se, že Vaše vláda uvažuje o uvolnění vojska pozemní armády pro službu v československém letectvu. (...) velmi bychom uvítali takový krok, protože by nám umožnil vytvoření dalších československých leteckých jednotek. Potřebovali bychom (...) hlavně dvě skupiny lidí: posádky letadel a pomocný per-*

²⁵ VÚA, MNO Londýn, inv. č. 28, kart. 15, č. j. 710-I/2 1941, Vojenská kancelář prezidenta republiky (dále VKPR) ministerstvu národní obrany 24. 3. 1941. O ochotě krajských organizací podílet se na úhradě nákladů viz též VÚA, MNO Londýn, inv. č. 28, kart. 18, fasc. 13, č. j. 1 718-I/2. odd. 1941, MZV Londýn ministerstvu národní obrany 3. 7. 1941.

²⁶ VÚA, MNO Londýn, inv. č. 28, kart. 24, fasc. 35, č. j. 6 066/II/2. odd. z 8. 3. 1941.

²⁷ VÚA, MNO Londýn, inv. č. 26, kart. 10, fasc. 18, č. j. 3 478/1940 z 26. 11. 1940.

²⁸ Sir Archibald Henry MacDonald Sinclair (1890–1970), první baronet z Ulbsteru a Caithnessu a první vikomt Thurso, dlouholetý přítel a spolupracovník Winstona Churchilla, od roku 1935 předseda britské Liberální strany. Úřad ministra letectva zastával od května 1940 až do konce války.

sonál (...)“²⁹ Úplný soulad v této otázce ale nebyl ani na britské straně. MNO gen. Ingr psal obratem Vojenské kanceláři prezidenta republiky (dále VKPR): „*Není mně ničeho známo o tom, že by naše vláda uvažovala o uvolnění mužstva pozemní armády pro letectvo (...) nejen AM [Air Ministry – pozn. aut.] žádá zvýšení počtů leteckých jednotek, ale současně War Office naléhá na rozšíření jednotek pozemních (...) WO žádá, aby organisace naší brigády byla úplně shodnou s organizací britské brigády. Za daného stavu věci není tedy vůbec možno mluvit o tom, aby pozemní jednotky byly rozformovány ve prospěch letectva (...) Pozemní jednotky mají WO nařízeno býti pohotově k případnému bojovému použití dnem 1. března t. r. (...)*“³⁰ Je zřejmé, že příslušník každé zbraně si hájil jednotky své odbornosti. Současně je třeba přiznat pro danou dobu nutné zvýhodnění letectva, neboť, přestože bezprostřední nebezpečí invaze na Britské ostrovy pominulo, letecké boje trvaly.

Složení mise

Ačkoliv jednání o vyslání mise byla v plném proudu, poměrně dlouho se nevědělo, kdo přesně bude do ní zařazen. Byla však známa nezbytná hlediska pro výběr, a tak i v této otázce začínalo být jasno. Do čela mise byl už v srpnu 1940 vybrán (oficiálně jmenován až koncem roku) plk. gšt. Čeněk Kudláček, krycím jménem Hutník, v jehož prospěch mluvila znalost jazyků a osobní schopnosti, včetně diplomatických, a umění jednat s lidmi.³¹ Dalšími členy se stali pplk. gšt. Bohuslav Procházka, vystupující v odboji pod jménem Karel Hron, jenž dosud působil při úřadu československého vojenského a leteckého atašé v Londýně, pplk. let. Ján Ambruš, jenž měl trojí doporučení – slovenskou národnost, vysokou hodnost a leteckou odbornost.³² Slováky v misi zastupoval ještě npor. pěch. Ľudevít

²⁹ VÚA, MNO Londýn, inv. č. 28, kart. 13, fasc. 2, č. j. 259 taj. I/1. odd. 1941, A. Sinclair prezidentu Benešovi 24. 1. 1941.

³⁰ Tamtéž, MNO gen. Ingr Vojenské kanceláři prezidenta republiky 6. 2. 1941.

³¹ Čeněk Kudláček (1896–1967), bývalý ruský a francouzský legionář, ve 20. letech působil na Válečné škole v Praze, ve 30. letech v hlavním štábu, 1934–1935 vojenským poradcem v Bolívii. Po okupaci náčelník štábu Obrany národa, v listopadu 1939 uprchl z protektorátu, ve Francii se zapojil do zahraničního odboje. Působil v rámci Československé vojenské správy Národního výboru, a to jako přednosta I. odboru vojensko-politického. Byl zástupcem pro jednání v oblasti zásadních věcí, zvláštních požadavků vojenské správy, pohotovosti prostředků a censury. Viz VÚA, Československá vojenská správa Národního výboru – Francie, inv. č. 23, sign. C I/1a/2, kart. 2, č. j. 8 679 – dův. z 27. 3. 1940. V červnu 1940 přes Bordeaux odjel do Velké Británie, koncem roku byl jmenován náčelníkem vojenské mise pro Kanadu. Poté (1943–1945) působil jako vojenský přidělenec v Brazílii. Po návratu do vlasti po válce se mu nedostalo náležitého ocenění, jako stoupenec demokracie byl sledován komunisty ovládanou vojenskou kontrarozvědkou. V létě 1948 znovu emigroval, nejprve působil několik let ve Francii, kde se zapojil do zpravodajské činnosti proti komunistickému Československu, později přesídlil do USA, kde v roce 1967 zemřel.

³² Ján Ambruš (1899–1994), v ČSR po 1. světové válce absolvoval vojenskou akademii, v roce 1923 se stal důstojníkem - letcem z povolání, od 1929 působil jako stíhací pilot, 1930 jako velitel stíha-

Sozanský.³³ Dalším letcem byl účastník bitvy o Británii por. let. Ing. Antonín Brejcha,³⁴ zatímco npor. děl. Rudolf Nekola měl v Kanadě využít svých žurnalistických zkušeností.³⁵ Posledním členem byl telegrafista Augustin Korotvička.³⁶

cí letky v Praze. Ve 30. letech se zařadil mezi vynikající československé piloty po bok Novákoví, Flekalovi, Širokému aj. V roce 1934 zvítězil v leteckých závodech kolem Evropy a severní Afriky se startem a cílem ve Varšavě (9 500 km). V roce 1938 spolu se šéfpilotem V. Matěnou překonali na trase Praha – Súdán 4 340 km a vytvořili světový rekord v kategorii malých sportovních letadel. Od března do července 1939 byl velitelem letectva Slovenského státu, v září téhož roku emigroval přes Jugoslávii do Francie, kde se podílel na organizaci a výcviku československých letců. Bojoval jako stíhač ve Francii i v Británii, od září 1940 velel 312. peruti RAF. Po zrušení československé vojenské mise v Kanadě zůstal ve stejné zemi jako československý vojenský a letecký atašé. Po návratu do osvobozené vlasti se stal přívržencem Demokratické strany a v letech 1946–1948 byl členem Slovenské národní rady. Hned po únoru 1948 jej odtud akční výbor Demokratické strany odvolal, neboť byl jedním z hlavních představitelů antikomunismu v armádě. Poté emigroval do USA, kde se zapojil do protikomunistického odboje. Viz *Slovenský biografický slovník, Díl I*, Martin 1986, s. 56. O Ambrušově životě viz též Drahoslav MACHALA, *Návrat do Italy*, Bratislava 1998.

³³ Uvědomělý Čechoslovák, který se již v červnu 1939 hlásil v Krakově pplk. L. Svobodovi, jenž jej znal z hranické akademie. Sozanský na sebe upoutal pozornost den před odjezdem do Francie, 15. června 1939, kdy při příležitosti přísahy věrnosti republice vystoupil s prohlášením, jež podepsali všichni slovenští dobrovolníci, že jejich vlastí je svobodná ČSR a že jí dají své síly a třeba i životy. Viz Ludvík SVOBODA, *Cestami života I*, Praha 1971, s. 274–275.

³⁴ Bývalý příslušník 312. československé peruti RAF.

³⁵ Rudolf Nekola (1901–1969) studoval na učitelském ústavu, poté na FF UK, na Vysoké škole pedagogické a na univerzitě v Chicagu. Již od 18 let cestoval po světě, projel celou Evropu, navštívil USA, Kanadu i země Latinské Ameriky. Psal články do novin, cestopisy, reportáže, povídky, knihy pro dospělé i pro mládež (*Země sedmi měst, Třináctý guvernér*), učebnice češtiny, literatury (například čítanka *Radostné čtení pro svobodomyslné školy*) a angličtiny. Pracoval čtyři roky ve školském odboru Československého ústavu zahraničního v Praze, v rozhlasu (Praha, Boston, Montréal) a napsal také několik rozhlasových her. Překládal z angličtiny (E. A. Poe, R. Burns, J. Mansfield, C. Tichborne, H. W. Longfellow, W. Whitman, G. Chaucer, G. G. Byron, R. Kipling, C. Sandberg aj.). Sám také několik časopisů řídil (*Okuje* v Josefově v důstojnické škole, *Spravedlnost* v Chicagu 1926–1929, *Roj, časopis pokusných škol* v Praze 1932–35, *Kulturní služba* v Praze 1935–38, *Zprávy* v Agde 1940, *Epištoly pro čs. vojáky* ve Francii a Velké Británii 1940–41, *Naše noviny* ve Velké Británii 1940–41, *Čs. zpravodajství* v Montréalu 1941–43, *Soubory jihoamerických článků* v Riu de Janeiru 1943–45, *Obrana vlasti, týdeník svazu brannosti* v Praze 1948, *Obrana lidu, deník čs. armády* v Praze 1947–25. 2. 1948, *Naše novinky* v Torontu 1949–50, *Nový domov* v Torontu od 2. 3. 1950). Skládal také písně a pochody. Po 15. 3. 1939 uprchl do Francie, kde vstoupil do čs. jednotek v Agde, v červnu 1940 odjel do Británie. Stal se členem vojenské mise v Kanadě, pak působil s plk. Kudláčkem v Brazílii v letech 1943–45. Počátkem roku 1945 se vrátil do Británie, zbytek války strávil s britskými jednotkami v Belsenu v Německu jako styčný důstojník. Po návratu do vlasti byl povýšen na pplk. Po únoru 1948 uprchl přes Německo do Kanady, kde se natrvalo usadil. Zemřel 1. 12. 1969. Viz Jaroslav TRNKA, *Rudolf Nekola*, *Kanadské listy* 26, květen – červen 2002, č. 5–6, s. 5; viz též VÚA, Československá vojenská mise, Čs. vojenská mise v Kanadě, inv. č. 1, kart. 1, č. j. 4 452, R. Nekola J. Hájkovi 19. 11. 1941.

³⁶ Odešel do zahraničí již v roce 1939, se skupinou kpt. F. Divokého se dostal z Polska do Rumunska, dále přes Istanbul, Athény, Alexandrii, Tel Aviv, Haifu do Bejrútu a odtud lodí Maréchal Joffre do Marseille, odkud pokračovali vlakem do Agde, kam dorazili 15. 11. 1939. Podrobněji viz VÚA, Československá vojenská správa Národního výboru – Francie, inv. č. 55, sign. C II/1a,

Při bližším pohledu na složení mise je možno najít některé zajímavé prvky, a to zejména u dvou nejnvýše postavených členů. U plk. Kudláčka je to snad jediná událost v jeho vojenské kariéře, jež mu byla vyčítána, ovšem záležitost dosti podstatná, protože následně ovlivnila životy mnoha lidí. Při ústupu z Paříže totiž nebyla zničena kartotéka příslušníků československých jednotek ve Francii s podrobnými údaji nejen o samotných vojácích, ale také o jejich příbuzných včetně adres ve vlasti atd., která díky tomu padla do rukou gestapa, jež jí samozřejmě dokázalo využít. Důstojníkem, který dostal pověření kartotéku zničit, měl být právě plk. gšt. Čeněk Kudláček. Po válce se prý bránil, že zničení dal na starost jinému důstojníkovi, jenž válku nepřežil.³⁷ Není přesně známo, kdy se o této věci dovědělo londýnské exilové MNO, ale pokud se tak stalo již v roce 1940, mohlo se jednat o jeden z podnětů ke jmenování plk. Kudláčka šéfem kanadské mise, aby byl tímto způsobem poslán do ústraní.

U Jána Ambruše je tento účel doložitelný jednoznačněji než u Kudláčka. Ján Ambruš měl před válkou vynikající pověst jako pilot, který dosáhl řady leteckých rekordů a byl známý i mimo hranice Československa. Jako bojovému letci se mu bohužel tolik nedařilo, jeho slabinou zřejmě bylo rozpoznávání nepřátelských letounů. Ve Francii v květnu 1940 poškodil palbou francouzský letoun, který pokládal za německý, a v Británii v říjnu téhož roku dokonce jeden britský letoun sestřelil a další poškodil. K dovršení smůly zanedlouho jím vedený roj ztratil ve špatném počasí orientaci, dvě letadla byla zničena a jedno poškozeno. Podřízení piloti pak mjr. Ambrušovi otevřeně vyslovili nedůvěru, inspektorát československého letectva ve Velké Británii jej brzy poté odvolal od 312. perutě, pověřil doзором nad výcvikem letců v Cosfordu a později zařadil do vojenské mise připravované pro Kanadu.³⁸

Mise začala pracovat již více než tři měsíce před tím, než dorazila na místo určení, do Kanady. Její členové se prvně sešli v Londýně na Piccadilly č. 134

kart. 5, Zpráva kpt. Fr. Divokého, Agde 31. 12. 1939. Augustin Korotvička zahynul při leteckém neštěstí v Jeseníkách 27. 2. 1950.

³⁷ Tento údaj autorovi poskytl pan Mirko Janeček, šéfredaktor Kanadských listů, jemuž jej sdělil pan Jan Fráňa, který zemřel v r. 2001. Viz archiv autora, dopis M. Janečka autorovi z 29. 5. 2002. K posouzení této věci bude třeba získat ještě další svědectví, ale vše zůstane pravděpodobně v rovině dohadů. Pamětníci zřejmě budou nadále mít za hlavního viníka Kudláčka, protože on byl tím, koho zničením kartotéky pověřili, a nemohl dokázat předání rozkazu dále. Jen stěží se dá očekávat, že by tehdy dal uvedený rozkaz písemně. Proti obvinění se snad dá postavit jen toto: na základě hodnocení Č. Kudláčka ze strany nadřízených po celou dobu jeho vojenské kariéry i dle svědectví řady lidí, kteří s ním pracovali, lze předpokládat, že neměl takovou povahu, aby natolik důležitou záležitost opomenul nebo hodil za hlavu ze strachu o vlastní život či svobodu a vystavil nebezpečí velké množství osob.

³⁸ O těchto záležitostech blíže viz například D. MACHALA, *Návrat do Itaky*, s. 148–156. Je třeba připomenout, že sestřelený britský letoun Blenheim se velmi podobal německému Junkersu 88, což uznávali i další spojenečtí piloti. Viz např. David Moore CROOK, *Pilot spitfiru*, Praha 2008, s. 67. Machala ovšem postoj podřízených vůči mjr. Ambrušovi vysvětluje nadřazeným jednáním Čechů vůči Slovákům, aniž by uznal vážnost a četnost chyb, jichž se J. Ambruš dopustil a jež by nepochybně byly vedly k vyslovení nedůvěry i českému veliteli.

v sídle ministerstva národní obrany exilové vlády 17. března 1941 a až do odjezdu tam pak denně konali přípravy na svoji příští práci; studovali a rozebírali různé otázky týkající se poměrů v Kanadě, shromažďovali důležité spisy a sbírali potřebný propagační materiál. Mezi nejdůležitější body přípravy patřily krajanské záležitosti a navazování styků, jichž by na místě bylo možno využít.

Postoj War Office

Britské ministerstvo války požadovalo dokonalou přípravu, dříve než návrhy československé exilové vlády schválilo. Až v druhé polovině dubna 1941, poté, co MNO doložilo všechny podmínky ve věci složení a finančního zabezpečení československých vojenských misí pro Kanadu, Balkán a Blízký východ,³⁹ vyjádřil War Office souhlas s vysláním mise a nábořem v Kanadě a USA za následujících podmínek:

1. Nábor musí být omezen plánovanými počty československých jednotek ve Velké Británii.

2. Dobrovolníci musí být podrobeni zdravotnímu prověření a odesláni co nejdříve do Velké Británie, aby výdaje v amerických dolarech na výcvik a ostatní účely byly omezeny na minimum.

3. Nábor by měl být pokud možno omezen na svobodné muže, aby nevznikly výdaje v dolarech na rodinné příspěvky, neboť není možno rodinné příslušníky odvážet z Kanady nebo z USA. To odpovídá obecné britské praxi při náboru odborníků pro britskou armádu v zahraničí.

4. Sazby platů a rodinných příspěvků (pokud budou vypláceny) se budou rovnat britským sazbám, příspěvky členům mise stanoví War Office.⁴⁰

War Office rovněž přislíbil, že pokud kanadská vláda neposkytne úvěr, budou dolary vyplaceny zálohově v Londýně podle běžných finančních dohod mezi oběma vládami.⁴¹

Z přípisu jako by vysvítala obava britské vlády, že mise v Kanadě získá tak velké množství dobrovolníků, že to naruší rozpočet War Office. Zdá se však, že takové nebezpečí nehrozilo. Jakkoliv v Kanadě a v USA žilo tehdy několik desítek tisíc lidí pocházejících z území Československa, měly na druhé straně československé jednotky ve Velké Británii ve svých stavech ještě značné mezery. Jejich mužstvo zdaleka nedosahovalo předepsaných válečných stavů, podle programů War Office a Air Ministry měly doplňky do 31. prosince 1941 činit u pozemních jednotek asi 2 100 mužů, u letectva asi 450 mužů (všichni pro pozemní personál)

³⁹ MNO tak učinilo přípisem ze 7. 3. 1941. Viz VÚA, MNO Londýn, inv. č. 28, kart. 15, fasc. 7, č. j. 993 – dův. I/1. odd., Přípis War Office československému ministerstvu národní obrany z 19. 4. 1941.

⁴⁰ Tamtéž. Přípis podepsal F. C. Bovenstein.

⁴¹ Tamtéž.

a do záloh pro pozemní jednotky mělo přijít asi 850 mužů.⁴² Celkem předpokládané doplňky měly tedy činit zhruba 3 400 mužů, což byl značný počet. Nábor v Kanadě a v USA měl při uspokojování těchto požadavků hrát důležitou úlohu, i když tu byly ještě další zdroje, z nichž měli být tito lidé získáni – skupiny československých vojáků, kteří dosud nebyli přepraveni z Francie (především neokupované části) do Británie, dále českoslovenští příslušníci – vojáci ve francouzských koloniích a v Portugalsku,⁴³ určité omezené možnosti skýtal ještě další nábor mezi Čechoslováky na území Velké Británie.

Otázka výcviku

Vedení MNO v Londýně jako by předem předpokládalo obtíže při organizaci dopravy dobrovolníků ze zámoří do Evropy, možná se jen chtělo připravit na všechny možnosti a určit pro případ nesnází a zdržení pravidla, jimiž se měla mise v Kanadě řídit, ale v každém případě uvažovalo i o alespoň částečném výcviku na kanadském území. Britské úřady to sice ve svých podmínkách vylučovaly, aby nedocházelo ke zbytečnému zvyšování nákladů, ale přece jen se v podkladech připravených pro misi objevily i následující pokyny: „(...) *I když nebude možno všechny doplňky cvičiti na území Kanady, bude nutno počítati s tím, že povolané osoby musí býti před odjezdem soustředěny a čekati nějakou dobu na odjezd. Proto bude třeba pro ně organisovati výcvikové možnosti a dáti jim alespoň základní vojenský výcvik (...) Pro případ uskutečnění základního výcviku je třeba, aby mise vzala s sebou příslušné výcvikové předpisy.*“⁴⁴ Z jistého úhlu pohledu byly takové úvahy namístě, přinejmenším proto, aby se muži čekající ve sběrných táborech na přepravu do Británie nenudili a aby jejich volný čas byl z vojenského hlediska smysluplně využit. Jak se ale později ukázalo, měli v tomto ohledu důstojníci z ministerstva velké oči. Všichni členové mise byli v Kanadě natolik vytíženi, že by rozhodně nemohli věnovat nějaký čas výcviku dobrovolníků.

Zmatky s odjezdem

Nakonec se podařilo všechny potíže vyřešit alespoň tak, aby mohla mise odcestovat. Účtárna zastavila vyplacení pravidelných náležitostí v Británii všem členům mise 8. května 1941, na další období dostali zálohu.⁴⁵ Jenže odjezd se zdržel,

⁴² VÚA, MNO Londýn, inv. č. 28, kart. 15, fasc. 7, č. j. 942 – dův. II/3, odd. 21. 3. 1941.

⁴³ Tamtéž, Pokyny pro československou vojenskou misi v Kanadě z 21. 3. 1941.

⁴⁴ Tamtéž.

⁴⁵ Na prvních 28 dnů dostali zálohu v librách šterlinků (celkem 292,4 £), pokud nedorazí na místo dříve, pak by museli odpovídající část peněz vrátit, na prvních 28 dnů v Americe dostali zálohu v amerických dolarech (celkem 3 224,20 \$), vše z rozpočtu MNO. MNO poskytlo také zálohu na první tři měsíce na místě (5 224,80 \$), na počáteční vybavení – nájem, telefony, poštovné, kance-

a tak výplata náležitostí byla obnovena a pokračovala až do 12. června. Výše zálohy se pak poněkud změnila.⁴⁶

Cesta

Vlastní cesta přes Liverpool do Halifaxu lodí Baltrover trvala od 16. června do 2. července 1941. Hned v Halifaxu mise zahájila činnost, prozatím rozesláním pozdravných telegramů vyslanci Hurbanovi, Československé národní radě v Chicagu a sokolské obci tamtéž. Američtí sokolové v posledních dnech června právě v Chicagu pořádali svůj slet a přáli si, aby se jej již mohli zúčastnit zástupci mise, nepříznivé okolnosti cesty ale splnění tohoto přání znemožnily. O dva dny později, 4. července večer, mise dorazila vlakem do Montréal. Na nádraží Bonnaventure ji kromě československého vojenského přidělence v USA plk. gšt. Oldřicha Španiela a vicekonzula Jaroslava Hnízda očekával předseda Československého národního sdružení v Kanadě Štefan Rudinský, mnoho krajanů, novinářů a fotografů.⁴⁷ Pro úspěšný začátek si mise nic lepšího než širokou publicitu nemohla přát.

Po náročných a dlouhých přípravách se tedy mise mohla začít věnovat svému úkolu. Dochované písemnosti svědčí o tom, že práce mise byla soustavná, usilovná a dobře organizovaná, nicméně výsledky nakonec neodpovídaly představám. To je už ale jiná otázka.

lářské potřeby, cestovné, knihy a reprezentaci (3 784 \$) a na výdaje spojené s nábořem (8 000 \$). Celkem to činilo 17 008,80 \$, jež byly poukázány gen. konzulovi Pavláskovi. Plk. gšt. Kudláček – Hutník je pak měl uložit u některé státem spravované místní banky, kam bude londýnské ministerstvo financí později posílat další zálohy. VÚA, MNO Londýn, inv. č. 28, kart. 17, fasc. 11, č. j. 1 312-II/2 1941 z 9. 5. 1941.

⁴⁶ VÚA, MNO Londýn, inv. č. 28, kart. 17, fasc. 12, č. j. 1 499-II/2. odd. 1941 ze 7. 6. 1941.

⁴⁷ VÚA, Čs. vojenská mise v Kanadě, inv. č. 1, kn. č. 1, Kronika mise, s. 5–7.

Summary:

Czechoslovakian army mission in Canada during the Second World War – prehistory

The Czechoslovakian exile government also needed to back up its political activity with military force. Therefore it attempted to build and strengthen Czechoslovakian foreign units, but there was a lack of human resources. Therefore the National Defence Ministry tried to find volunteers from the compatriotic minorities across the Atlantic, particularly in Canada and in the United States of America. Therefore, an army mission was planned and sent out to prepare and carry out a recruitment campaign. Their work was preceded by a few relatively long months of negotiations with the British and Canadian authorities in order to clarify what was wanted on all sides and to lay down the conditions for the work of the Czechoslovakian army mission in America.

translated by Skřivánek s.r.o.

V. pardubické bienále

Peníze a jejich lidé

(Pardubice, 15. – 16. 5. 2008)

Tomáš KREJČÍK

„*O pecunia totius mali regina, fraudis et doli amica...*“¹

Peníze v kultuře středověku

Pojmy jako peníze a obecně bohatství procházely ve středověku hlubokými proměnami. Na jedné straně byl středověký svět prostoupen jednoduchou představou barbarů, pro něž bylo bohatství jednoduše ztotožněno se štěstím a úspěchem. Na druhé straně byly rozšířeny představy, které čerpaly z odkazu antiky a které poznaly moc peněz z pozitivního i negativního působení na společnost.

V úvodu našich úvah se musíme zamyslet nad vnímáním ekonomického vývoje ve středověku. Středověk je charakterizován jako epocha se značnými rozdíly ve všeobecných podmínkách vývoje společnosti. Tyto rozdíly byly dány rozdílnými geografickými podmínkami, kdy vedle sebe existovalo několik v Evropě rozdílně vyvinutých ekonomických regionů. Jejich definování je předmětem diskuse v odborné literatuře. Vedle toho je známo, že existovaly velké rozdíly, jak vnímaly jednotlivé společenské vrstvy realitu, ve které žily. Tato rozdílnost platila i pro oblast ekonomického života. Pak musíme upozornit na názory, které připouštějí, že jednotlivé části středověké společnosti mohly ekonomický život vnímat rozdílně.

Musíme například připomenout, že Tomáš Akvinský zdůrazňoval, že umění získávat peníze má podřadný význam než umění užívat je. Proměnit peníze z prostředku v cíl znamenalo zahubit lidskou duši.²

Vyjdeme-li z těchto slov, můžeme najít dva základní postoje k penězům. Je tady pohled, který snad můžeme spojit s vlivem barbarských kořenů středověké společnosti. Podle těchto představ jsou jiné hranice mezi darem a obchodem, jak je vnímáme dnes.

Nás ovšem zajímá stav, kdy byla říše rozvrácena a většina křesťanů byli nezdělaní Germáni, Slované a příslušníci dalších etnik. Jejich představy o bohatství a tedy penězích byly značně rozdílné a mnohdy rozdílné i od našich představ. Asi extrémní případ si můžeme připomenout ze světa starých Vikingů. Tyto představy

¹ *Druhé pokračování Kosmovy kroniky*, FRB II, s. 345.

² Aron GUREVIČ, *Kategorie středověké kultury*, Praha 1979, s. 213 s odkazy na *Summu theologiae*.

zachycují ještě jejich pohanské období, které nebylo poznamenáno křesťanským sklonem k askezi a odmítání bohatství, jež může komplikovat cestu ke spáse. Pohanští Vikingové přímočaře soudili, že je dobré mít bohatství, a mírou jejich bohatství byly často mince, které si přivezli ze svých výprav. Svě štěstí, tj. své bohatství (mince), svěřili ve formě pokladu zemi, kde zůstaly často uloženy celá staletí. Tyto jejich představy ještě dnes těší numismatiky, zřejmě z nich můžeme odvodit existenci mnohočetných skandinávských nálezů mincí. Ale postupně i Vikingové ocenili význam peněz, což dokazuje vznik a činnost mincovny v Sigduně.

I tak zde mince byly užívány jako váhové množství stříbra, proto mince fungovaly společně se zlomkovým stříbrem, šperky a slitky. Tamní ražby, které napodobovaly ražby anglosaské, jsou kladeny do doby kolem roku 1000.³

V českém státě k takovému extrémnímu pohledu nedocházelo; český prostor byl přece jenom více v kontaktu s oblastmi západní Evropy. V literatuře však nacházíme dostatek dokladů, že čeští Přemyslovci považovali prokazovanou štedrost za účinný ekonomický nástroj v udržení moci.

Rovnováha financí panovníka byla po značnou část 13. století zajišťována objevy stříbra; nejdříve v prostoru Krušných hor, jehož odrazem bylo zavedení brakteátové ražby, bez ohledu na to, jak je počátek jejich ražby datován. Další objevy stříbra umožnily na Českomoravské vysočině, zejména v oblasti Jihlavy, financovat výbojnou politiku Přemysla Otakara II. Příznivá ekonomická situace byla doprovázena silnou kolonizační činností. Za této situace se zvyšoval význam peněžního hospodaření. Ačkoliv nemáme tyto otázky pečlivěji rozebrány, archaický systém ekonomiky dostával některé rysy vyspělejší ekonomiky s rozvinutým peněžním hospodářstvím.

Tyto ekonomické souvislosti byly ovšem ovlivňovány pohledy na peníze, jak je formovala středověká církev.

Ta vycházela z pohledu na peníze a bohatství, které zdědil středověk z antických tradic. I zde bylo bohatství symbolem úspěchu. Ale velká část antických autorů pravidelně poukazovala na to, že peníze a bohatství nejsou cílem, ale prostředkem k dosažení harmonického života.

Vycházím z představy, jak vnímal středověký člověk svět kolem sebe, který považoval za součást univerzálního záměru vesmírného architekta a hybatele. Za vším se skrýval Bůh, jehož záměr je různě zprostředkováván. Bůh ztělesňuje nejvyšší dobro a spravedlnost. Jedinec, ale i společnost se na tom mohou podílet tím, že lidské konání má morální rozměr, konání upevňovalo etické významy a hodnoty. Vše obsahovalo ve skrytu své náboženské poselství, v těchto představách nebylo místo pro dění bez morálního podtextu. *„Žádná lidská činnost se nevy-mykala mravním kritériím, každý čin se podílel na gigantickém zápasu mezi dobrem a zlem, hrál svou úlohu v historii spasení. Odtud mimořádná polysémantičnost středověké kultury, všechny její projevy nabízejí řadu významů a podle měnících se*

³ Bernd KLUGE, *Numismatik des Mittelalters, Band I. Handbuch und Thesaurus Nummorum Medii Aevi*, Berlin – Wien 2007, s. 92–93.

souvislosti manifestují různá sdělení. Záleželo na směru pohybu, stupni zasvěcení a hloubce vzdělání.“⁴

Středověká kultura je mnohovrstevná a teritoriálně velmi rozdílná. V ní je místo mincí možno pozorovat v několika rovinách. Jedním z nejkompexnějších pohledů na mince v kultuře středověku podal Ryszard Kiersnowski,⁵ jehož dílo je stále inspirativní pro další badatele.

Mince byla ovšem předmětem zájmů středověkých teologů na základě představy, že teologie je tou vědou, která propojuje poznání, zkušenost a víru, je královnou poznání.

Křesťanství mělo k mincím pozitivní vztah, první křesťané je přijímali jako běžnou součást svého života. Kristova slova – co je císařovo císaři, co je Božího Bohu – byla základem, na kterém bylo možno stavět peněžní vztahy v tomto dočasném životě křesťana. Církev odmítala vždy důsledně všechny extrémní názory, které zastávaly okrajové sekty nebo heretičtí kazatelé, podle nichž je chudoba nutnou podmínkou, jak dosáhnout věčného života.⁶ Církev k tomuto pohledu nevedla oportunita, ale snaha hledat vyváženou polohu, harmonii mezi dočasným a věčným.

Středověký člověk vnímal svůj svět prostřednictvím církevních představ. Pokud vyjdeme z této teze, můžeme zaznamenat dvě období ve vývoji středověké církve. V prvních stoletích své existence žijí členové církve v značně urbanizovaném antickém světě, v němž vystupovaly peníze jako soustava různých nominálů, s jejichž pomocí mohli provádět každodenní transakce i celoživotní finanční kroky. Peníze byly běžnou součástí jejich života, znali jejich hodnotu a nabízela se jim široká škála názorů na peníze a bohatství, jak je znala antická literatura.

Toto dědictví bylo zapomenuto v dalších stoletích, kdy Evropu zaplavily kmeny Avarů, Germánů, Slovanů a dalších etnických skupin. Jejich prostředí bylo navyklé na naturální směnu. Mince, které získávaly v mírových i bojových kontaktech s antickým světem, v jejich prostředí ztrácely některé své funkce a stávaly se součástí šperků, jak dokazují četné archeologické nálezy. Jen pozvolna se znalost významu ražené mince znovu šířila

V naší evropské oblasti byla mince na počátku státnosti vstupenkou do křesťanské Evropy, protože ražený peníz, přijímaný ve všech koutech Evropy, je univerzálním prostředkem jednotné evropské kultury.

I. Ikonografie

Pokud pojednáváme o místě mincí ve středověké kultuře, musíme vyjít z jejich funkce mediálního prostředku, který ve svých obrazech šířil poměrně rychle závažné ideje ve společnosti, jež podléhala síle obrazů. Proto je potřebné na

⁴ Pavel SPUNAR, *Kultura českého středověku*, Praha 1985, s. 13.

⁵ Ryszard KIERSNOWSKI, *Moneta w kulturze wieków średnich*, Warszawa 1988.

⁶ K tomu např. Amedeo MOLNÁR, *Valdenští. Evropský rozměr jejich vzdoru*, Praha 1973.

prvém místě zmínit ikonografii středověkých mincí, kterou můžeme rozdělit do dvou směrů – církevní a světské ikonografie, které se ovšem často vzájemně prolínají a doplňují. V tomto směru byla trvale věnována středověkým mincím pozornost a máme řadu pozoruhodných studií, které nám odkryly svět myšlení středověkých lidí. Bohužel nemáme dosud ucelenější přehled o možnostech srovnávání obrazů mincí z teoretického hlediska. O možnostech ikonografické metody při zkoumání mincí jsou numismatická kompendia (E. Nohejlová-Prátová, B. Kluge) poměrně zdrženlivá.

Mincovní obrazy propojují mince se světem pečetí, knižní malby, sochařství atd., neboť všechny tyto projevy čerpaly ze stejných představ a často i ze stejných literárních předloh. Není třeba na tomto místě rozebírat tuto ikonografii, stačí odkaz např. na známý encyklopedický přehled F. Friedensburga.⁷

Zmíním se jen o jednom okruhu obrazů na mincích, a tou je svět bájných zvířat, oblud a příšer, jejichž vyobrazení na mincích byla příbuzná světu středověkých erbů.⁸ Literárním podkladem všech těchto vyobrazení byly středověké bestiáře, čerpající z antických přírodopisů. Středověkou fantazii lákala symbolická síla těchto tvorů a symbolický význam měla i zvířata, která mohl středověký člověk poznat v přírodě – lev, pelikán, orel.

Není třeba připomínat, že tyto symbolické významy mohly mít pozitivní i negativní význam podle středověkého modelu myšlení, které k typu hledalo anti-tyt. Podle mého názoru v těchto obrazech dosahuje smysl pro symboličnost svého vrcholu.

Byla také již prokázána souvislost mezi obrazy na mincích a pečetích. Mince byly často médiem, které pomáhaly šířit znalost o určitém symbolickém významu. Pečetním obrazům byla při jejich komponování věnována značná pozornost a vytvářely tak vzory pro další napodobování.⁹

Ekonomické zájmy převládly při výběru mincovní ikonografie ve většině evropských zemí v průběhu 13. století. První fází byla postupná sekularizace mincovního obrazu. Oblibu získávaly obrazy, které propagovaly panovnickou moc. Příkladem mohou být české brakteáty Přemysla Otakara I., na nichž byl zobrazován panovník v majestátu a měnily se pouze odznaky moci v jeho ruce, které symbolizovaly pozitivní úkoly jeho vlády.¹⁰

Snaha vytvořit věčnou minci formovala základy grošové reformy a jedním z důsledků byla formální jednoduchost a trvanlivost mincovních obrazů.¹¹ Svět sakrální symboliky byl akceptován jen potud, pokud podporoval panovnickou moc. Podoba pražského groše, florénu, dukátu a dalších mincí se neměnila po celá sta-

⁷ Ferdinand FRIEDENSBURG, *Die Symbolik der Mittelaltermünzen, 1. Teil*, Berlin 1913.

⁸ Hans SCHÖPF, *Fabeltiere*, Graz 1992 (reprint).

⁹ Tomáš KREJČÍK, *Vztahy numismatiky k heraldice, sfragistice a genealogii*, in: Sborník příspěvků II. setkání genealogů a heraldiků, Ostrava 1984, s. 41–42.

¹⁰ Tomáš KREJČÍK, *Ikonografický cyklus na českých velkých brakteátech 13. století*, in: Umění 13. století v českých zemích, Praha 1983, s. 425–435.

¹¹ Petr VOREL, *Od pražského groše ke koruně české 1300–1547*, Praha 2000, s. 25–38.

letí, původní vzory byly napodobovány v řadě zemí. Jistěže tuto trvalost mincovních obrazů pozitivně ovlivňoval vznik centralizovaných monarchií, jakými byly Francie nebo Anglie; mincovní obraz měl jednoznačně posilovat královskou moc. Ovšem i ve 14. a 15. století přežívala rozmanitost mincovních obrazů drobných mincí, která stále zůstávala nejjednodušším rozlišením jednotlivých emisí. Ale drobné mince 14. století mají velmi jednoduché motivy, které je odlišují od mincí 12. – 13. století, škála motivů se značně zúžila, všeobecná znalost heraldiky se na nich mohla plně prosadit. Tyto zásady využívání mincovních obrazů zůstaly obdobné i v dalších stoletích.

Není jisté náhodné, že krátce po té, co se zjednodušila mincovní ikonografie, vznikají v Itálii první odlévané medaile, nové medium, které umožňovalo uplatnit fantazii medailérů a mincovních řezačů, ovlivněné myšlenkami humanismu a renesance. Mimo jiné tak panovnická moc získala nový prostor a daleko volnější možnosti, jak se prezentovat. Medaile ovšem zůstávaly po dlouhá desetiletí, ale i staletí exkluzivním sdělovacím médiem.

Problematiku mincovní ikonografie lze ovšem obrátit; můžeme sledovat mince ve středověkých výtvarných projevech. I peníze a zejména zacházení s nimi se mohlo stát námětem středověkých *imagines*. Těchto obrazů není mnoho a mají spíše negativní význam. Mince, peníz se stává nejčastěji atributem neřesti Avaritia. Tuto představu přinesl již veršovaný epos *Psychomachia*, boj neřesti a ctností, jak jej popsal Prudentius. Kulatý peníz se zde objevuje často jako symbol hříchu, ztracení. Když Ježíš vysílá apoštoly, říká jim, aby nebrali od nikoho zlato, stříbro ani měděné peníze (Mt 10,9).¹² Třicet stříbrných je symbolem Jidášovy zrady, který se jich snažil marně zbavit a odhodil je (Mt 27,3-5).¹³ Myšlení středověkého člověka neodporovalo, že se hromádka mincí objevovala i v souboru Kristova umučení (Arma Christi).¹⁴ Konečně je někdy mince i atributem Synagogy. Rozsypané mince názorně doprovázejí vyhnání penězoměnců z chrámu: „*V chrámu našel prodavače dobytka, ovcí a holubů i penězoměnce, jak sedí za stoly. Podobně: udělal si z provazů bič a všecky z chrámu vyhnal, i s ovcemi a dobytkem, směnárníkům rozházel mince, stoly zpřevracel.*“ (Jan 1,15) Současně nám biblický text naznačuje, jak vypadalo pracoviště směnárníka i ve středověku. Podoba směnárníkovy „provozovny“ je pak známá z četných středověkých a raně novověkých vyobrazení. Koncem středověku v prostředí nizozemských peněžnických kruhů se objevuje typ obrazu – portrét peněžníka u jeho stolu. Rodinná pohoda přímo číší ze známého portrétu peněžníka a jeho manželky, kteří si až láskyplně prohlížejí zlaté mince před sebou. Je to radikální obrat od negativního zobrazení středověkého lichváře, vyjádření nových životních postojů nemohlo být podáno zřetelněji.

¹² Jan ROYT – Hana ŠEDINOVÁ, *Slovník symbolů. Kosmos, příroda a člověk v křesťanské ikonografii*, Praha 1998, s. 77.

¹³ James HALL, *Slovník námětů a symbolů ve výtvarném umění*, Praha 1991, s. 197.

¹⁴ Hannelore SACHS – Ernst BADSTÜBNER – Helga NEUMANN, *Christliche Ikonographie in Stichworten*, Leipzig 1973, s. 237–239, kde je odkaz na stále aktuální Ottfried NEUBECKER, *Das Wappen Christi*, Görlitz 1943.

Peníze jako pozitivní symbol se hledají ve středověkém umění a uměleckém řemesle obtížněji, jsou atributem některých světců jako sv. Eligia, ale tam jsou pouhou dekorací jeho zlatnického řemesla. Miska nebo váček s mincemi jsou atributem sv. Vavřince, kterému podle legendy papež Sixtus II. nařídil rozdat majetek církve chudým. Mezi atributy sv. Onufria, poustevníka, mince symbolizuje jeho život v bohatství před obrácením na pravou cestu.

Positivně mohou mince působit také v malé skupině erbů, v nichž se objevují jako obecná figura, jejíž smysl může být poznán jen na základě genealogických a profesních vazeb.

II. Církev

Harmonizující posláním církve ve středověku ovšem vytvářelo představu, že peníze se mohly stávat prostředkem, kterým mohl křesťan pomáhat chudým a bezmocným. Tuto tendenci můžeme pozorovat i v obraze mincí. Mincovní obraz měl uváděním milosrdných skutků vychovávat ty, kteří peněz ke skutkům milosrdenství měli používat.

Caritas přinášela finanční hospodaření do řad církve, církevní instituce, které disponovaly penězi z donací, se nutně stávaly finančními institucemi, které mohly peníze půjčovat. V kolektivu církevních hodnostářů se vždy našlo dost schopných mužů, kteří se na finance mohli zaměřit, specializovat se na ně. Úřad almužníka byl systemizován v řadě církevních institucí, ale i na světských dvorech. Almužník ovšem operoval jen v poměrně omezeném okruhu osob, jeho působení bylo tou poslední instancí, jak pomoci potřebným. Některé řády však zůstávaly vůči penězům zásadně odmítavé. Proto byl vytvořen úřad apoštolského syndika, který zastupoval jednotlivé církevní instituce vůči veřejnosti v právních, správních a finančních záležitostech. Tento úřad je zmíněn v Dekretálech papeže Řehoře IX. z roku 1234.

Církev hledala další cesty, jak půjčovat peníze potřebným. Jednalo se o důvěryhodné světské osoby. Řeholníci se mohli nerušeně věnovat svému poslání a nemuseli se znesvěcovat dotykem s penězi a se vším, co s nimi souviselo.¹⁵

Východiskem bylo zřizování zastaváren, které pomáhaly řešit tíživé situace městského obyvatelstva. Literatura obvykle uvádí, že první městská – tedy veřejná – zastavárna byla zřízena v Perugii v roce 1462 Monte dei Poveri.¹⁶ V papežském Římě to vedlo ke vzniku instituce v roce 1515 po papežově schválení – Monte di Pietà, což byl předobraz příštích ústavů lidového peněžnictví. Některé zastavárny nevybíraly žádný úrok, ale většina této možnosti využívala. Otázka rozdělila učené teology, někteří to schvalovali, jiní byli proti. Nelze se tím na tomto místě blíže

¹⁵ Daniel KIANIČKA, *Úřad apoštolského syndika pri kremickom františkánskom konvente*, in: *Ludia, peniaze, banky. Zborník z konferencie*, Bratislava 2003, s. 193–206.

¹⁶ Jiný názor praví, že první instituce tohoto typu zřídili biskupové Burgos, Calahorra a Palencia už v roce 1431. Viz Michael NORTH (Hg.), *Von Aktie bis Zoll. Ein historisches Lexikon des Geldes*, München 1995, s. 304. Tam je i další literatura.

zabývat. Našlo se vysvětlení, že vybíraný úrok v těchto charitativních ústavech není lichvou, ale příspěvkem na další činnost. Nelze ovšem nedodat, že se později tyto charitativní instituce proměnily v běžné komerční peněžní ústavy.

V jiných zemích – a platí to i o našich zemích – k tomuto stupni vývoje nedospěly. Pak připadl úkol poskytovat peníze potřebným lidem kostelům, které spravovaly zádušní a další kostelní peníze. Ty byly sice obecně určeny jiným účelům, ale poskytování úvěru se v jejich využívání najdou.¹⁷ Opět můžeme připomenout, že často tyto peníze využívaly vrchnosti pro své účely.

Tím se dostáváme k sirotčím penězům, které opatrovali poručníci nebo městské rady, a tyto peníze mohly plnit podobnou funkci, i když lidé kolem nich je dokázali využívat i jinak.¹⁸

Na druhé straně vneslo myšlení prostých lidí do církevní soustavy představu, že za peníze je možno koupit odpuštění. Pozdní odpustková praxe se tak stala karikaturou původní funkce.

V důsledku domyšleno, středověká církev zúžila funkci peněz tím, že odmítala půjčování peněz na úrok. Zde můžeme sledovat dvě linie; středověký stát a středověká církev se tím snažily ochránit část obyvatelstva před lichváři.

Vůči „ekonomicky činným osobám“ musela církev a stát zaujmout smířlivější stanovisko. Velkoobchodníci, kteří financovali nejen obchod, ale i výrobu, potřebovali peníze i s rizikem úvěru, a středověký obchod vyvinul řadu způsobů, jak ustanovení o zákazu úvěrů obcházet. I v tomto směru mohl středověk čerpat ze zvyklostí antických římských obchodních společností.

Obvykle připouštíme, že zásadní změnu přinesly až reformované církve, ale to už se ocitáme mimo rámec časového vymezení našeho příspěvku. Ale ve skutečnosti byly bariéry prolomeny již předtím a mentalitě české šlechty už na počátku novověku půjčování peněz na úvěr nevadilo, stát reagoval zdaněním takto získaného zisku.¹⁹ V té době už církev rezignovala na praktické provádění zákazů.

Nároky na morálnost všeho jednání bylo mnohdy těžko plnit. Středověk to řešil vytvořením skupin povolání, která jsou nutná, ale nečistá – lidé na okraji, jako i kati. V oblasti financí tak vznikla možnost, že peněžními obchody se mohou zabývat nekřesťané – tedy židé. Vznikl složitý propletenec vztahů od ochrany až po pronásledování. Pokud uvažujeme o penězích ve středověku v nejširších souvislostech, tak nás zkoumání úvěru přivede k otázce postavení židů. Jejich výlučné

¹⁷ Z bohaté literatury např. Pavel BĚLINA, *Organizace chudinské péče v předhusitském Hradci Králové (s edicí „Knihy zádušních odkazů městské obce královéhradecké z roku 1411“)*, Folia Historica Bohemica 3, 1981, s. 77–102; Blanka ZYLINSKÁ, *Záduší*, in: Facta probant homines. Sborník příspěvků k životnímu jubileu prof. Dr. Zdeňky Hledíkové, Praha 1998, s. 535–548.

¹⁸ Bronislav CHOCHOLÁČ, *Sirotčí truhlice*, in: Milý Bore... Profesoru Ctiboru Nečasovi k jeho sedmdesátému narozeninám věnují přátelé, kolegové a žáci, Brno 2003, s. 43–48.

¹⁹ Václav LEDVINKA, *Úvěr a zadlužení feudálního velkostatku v předbělohorských Čechách (Finanční hospodaření pánů z Hradce 1560–1596)*, Praha 1985.

postavení v úvěrovém podnikání a silné místo v obchodu a současně zmíněný odpor k penězům stojí u zrodu středověkého (ekonomického) antisemitismu.²⁰

III. Lichva

Tím se dostáváme k problematice lichvy. Půjčování peněz na úrok bylo ve středověku zcela podřízeno náboženským představám. Už ve Starém zákoně je rozlišováno mezi půjčováním peněz souvěrci, nebo nevěřícímu. Postupně, jak vliv církve sílil, bylo její působení v otázce úvěru posilováno. Už v roce 314–315 bylo zakázáno, aby kněží poskytovali zástavu za peníze. Laikům bylo zakázáno půjčovat peníze na úrok jednotlivými Karlovci a pravidelně byly tyto zákazy obnovovány. Zákazy však nikdy nebyly zcela respektovány, ekonomická praxe se nedala utlumit.

Teologové jasně stanovili, že půjčování peněz na úvěr bylo zakázané. Jejich argumentace byla zaměřena na pojetí času jako božího majetku. Lichvář okrádá Boha. Prodává totiž čas, který uplyne mezi momentem vypůjčky a splátky s úrokem. Tak podle svatého Anselma a Petra Lombardského lichvář neprodává dlužníkovi nic, co by mu patřilo, jen čas, který patří Bohu. Není možné, aby se obohacoval prodejem cizího majetku.²¹

Tento přesně definovaný zákaz bylo nesnadno obcházet. Středověcí teologové prokázali mnohý důvtip, jak přísné zákazy obcházet. V raném středověku najdeme mnoho případů interpretace, že lichvář má možnost vrátit peníze lidem, od nichž si vzal úrok. Jen tak dosáhne odpuštění. Jakkoliv nám tato představa může připadat kuriózní, byla hojně rozšířená. Její interpretace otevírala možnost, že si lichvář může ponechat peníze, které se mu nepodařilo vrátit. Aby bylo tomuto obcházení zákazu zabráněno, přispěchali duchovní s poučením, že pokud získané peníze lichvář nevrátí, může peníze vrátit lichvářova žena nebo pozůstalí.

Snaha vyjít vstříc pozůstalým po lichvářích byla tak silná, že dala vzniknout – zřejmě s dalšími představami – učení o očistci. Duším lichvářů v očistci tak mohly pomoci zbožné činy jejich pozůstalých. Teprve tato konstrukce byla úspěšná. Církev, která si vytvořila učení o přímlovách, nyní nemohla couvnout. Učení o očistci, které se formovalo poměrně dlouhou dobu, podle J. Le Goffa mohlo mít velký význam, neboť tím, že očistec umožňoval i lichváři spásu, přispělo k zrození kapitalismu. Očistec se stával nadějí pro určité druhy hříšníků, kteří by se jinak nezbavili svého provinění, ale i pro vykonávání určitých profesí, jejichž provozování dříve vedlo k zatracení.²²

Učení o očistci bylo ovšem poněkud nejistou cestou, a když zklamaly teologické spekulace, jak zákaz lichvy oslabit, byly hledány jiné možnosti, jak ho ob-

²⁰ František GRAUS, *Nepřátelství vůči Židům ve středověku*, ISSN 1214-8857 [online]. Přeložil Martin Schlemmer. Dostupné na URL: <<http://glosy.info/texty/nepreatelstvi-vuci-zidum-ve-stredoveku/>> [cit. 6. ledna 2009]; Roman ZEMAN, *Lichva až na věky*, Praha b. d.

²¹ Jacques Le GOFF, *Peníze a život. Ekonomika a zbožnost ve středověku*, Praha 2005, s. 31.

²² Jacques Le GOFF, *Zrození očistce*, Praha 2003, s. 294.

cházet. Někdy byla půjčka maskována jako dar, dlužník se odměňoval také darem, který přesahoval původně půjčenou částku.

Dalším způsobem, jak zákaz lichvy obcházet, byly různé fingoané koupě a prodeje. Jeden z případů ze středověkého Brna, kdy město Brno potřebovalo peníze, uvedl J. Mezník.²³ Obchod s plátnem takto kryl půjčku od kapitálově silných měšťanů.

Mnohem rozšířenější bylo v českém prostředí poskytování kreditu obvykle skrýváno pod praxi věčných platů. Věčný plat z nemovitosti byl považován za věčný závazek a zúčastněné strany se tvářily, že se předpisy o lichvě na ně nevztahovaly.

Věčné platy městskou společností nesmírně zatěžovaly, vykoupit se z placení věčného platu bylo velmi obtížné. Město Brno např. získalo již od Jana Lucemburského právo, které dovolovalo vykoupit věčné platy za šestinásobek půjčené sumy. J. Mezník zjistil v případě Brna, že zdejší patricijové ukládali volné peníze do věčných platů.²⁴ Je známo, že zrušení věčných platů patřilo k základním činům husitské revoluce. Na venkově byla obdobou věčných platů praxe tzv. železných krav.

Z českého prostředí známe opakování zákazů lichvy, které vycházely z obecně platných pravidel. Proti lichvě a lichvářům se vyslovila statuta Arnošta z Pardubic,²⁵ zmínku o lichvářích obsahuje i *Majestas Carolina*. Ve své podstatě v nich byla aplikována usnesení vienského církevního sněmu z roku 1312.

Otázce se hlouběji na domácí půdě věnoval Štěpán z Roudnice, blízký spolupracovník Arnošta z Roudnice. Štěpán je autorem spisku *Quaestiunculae*. V něm reagoval na konkrétní situaci ve svém okolí. V té souvislosti poukázal na úlohu cechů, které se staly předmětem kritického Štěpánova zájmu.²⁶

Další vývoj v Čechách byl vůči lichvě stále kritičtější, vystoupil proti ní Jan Milíč z Kroměříže a kritice rent (věčných platů) se věnovali Jakoubek ze Stříbra a Mikuláš z Drážďan. Zaměřili se na to, aby poukázali na úvěry, a nevěnovali se konkrétním právnickým argumentacím. Jejich názory, které se rychle rozšířily, získávaly podporu a vyvrcholením této linie bylo v době Jana Želivského odstranění rent v Praze. Utopicky k penězům v duchu heretických hnutí pak přistupovaly složky revolučního Tábora.

V politickém a myšlenkovém zmatku v pohusitských Čechách se stanoviska dále rozcházejí. Katolická církev zůstávala nadále na svých tradičních stanoviscích.

²³ Jaroslav MEZNÍK, *Lucemburská Morava 1300–1423*, Praha 1999, s. 86.

²⁴ Tamtéž, s. 86.

²⁵ Jaroslav V. POLC – Zdeňka HLEDÍKOVÁ, *Pražské synody a koncily*, Praha 2002; Pavel KRAFL, *Synody a statuta olomoucké diecéze období středověku*, Praha 2003. Uvádějí četné doklady.

²⁶ Valentin URFUS, *Právo, úvěr a lichva v minulosti. Uvolnění úvěrových vztahů na přechodu od feudalismu ke kapitalismu a právní věda recipované římského práva*, Brno 1975, s. 50; Týž, *Jakoubek ze Stříbra a Mikuláš z Drážďan jako teoretikové úroku a lichvy*, Jihočeský sborník historický (dále JSH) 35, 1966, s. 199–204; Týž, *Štěpán z Roudnice a ekonomická etika předhusitských Čech*, JSH 40, 1971, s. 181–189.

Podobné bylo stanovisko kališníků; připomeňme, že k lichvě se vyjádřil odmítavě ještě i Václav Koranda mladší traktátem *O lichvě*.²⁷

V 15. století se pomalu prosazoval názor, že je nutno rozlišovat mezi neoprávněnou lichvou a „oprávněnou“ půjčkou, měřítkem byla obvykle výše úroku. Názory se ovšem lišily, nakonec byla stanovena sněmovními ustanoveními legální výše úroku. Český zemský sněm stanovil v roce 1484, že nejvyšší povolená míra úroku má být 10 procent. Teprve později to bylo sníženo na 6 procent. Církevní autority proti tomu protestovaly, ale bez valného úspěchu.

Zajímavé je sledovat, jak se měnil názor na lichvu v Jednotě bratrské. Východiskem byly názory Petra Chelčického, které byly v souladu s jeho pohledem na společnost radikálně protilichvářské.

V dalším vývoji Jednota přistoupila na diferencovanější posuzování této otázky. Lichvu nadále odmítala jako hříšnou. Chudým se mohlo půjčovat bez požadování úvěru, dokonce se počítalo i s možností, že peníze nebudou vráceny.²⁸ Je patrné, že v pozadí se znovu objevují starozákonní pojetí. Půjčovat na úrok se mohlo bohatým, kteří to potřebovali pro podnikání či hospodaření. Půjčování na úvěr bylo v Jednotě povoleno v roce 1540. Už záhy se ukázalo, že se tím uvolnila stavidla. Už v roce 1577 bylo kritizováno, že bratrští kněží půjčují peníze na úrok. Teorie a skutečnost se opět jednou dostaly do rozporu.

V 16. století už ovšem úvěrové podnikání získávalo stále pevnější postavení,²⁹ to jsem již ale opustil tradiční vymezení středověku, na nějž byl zaměřen náš referát.

Mince provázela středověkého člověka od kolébky jako křestní dar až po obol mrtvých. Mezi těmito dvěma okamžiky svého života mince každodenně užíval, aniž by mnohdy zpozoroval, jak ona využívala jeho.

²⁷ Noemi REJCHRTOVÁ, *Administrator Václav Koranda o lichvě*, in: Amedeo MOLNÁR (ed.), *Příspěvky k dějinám utrakvismu*, Praha 1978, s. 129–164.

²⁸ Jindřich HALAMA, *Sociální učení českých bratří 1464–1618*, Praha 2002, s. 130.

²⁹ Václav BŮŽEK, *Úvěrové podnikání nižší šlechty v předbělohorských Čechách*, Praha 1989.

Summary:
Money in medieval culture

Concepts such as money and wealth in general changed greatly in the Middle Ages. On the one hand the medieval world was permeated with the simple ideas of the barbarians, who plainly identified wealth with happiness and success. Yet on the other hand ideas began to appear and spread which were drawn from the legacy of antiquity and which judged money according to the positive and negative effect it had on society. Medieval culture was multifaceted and varied greatly from territory to territory. In this culture money could be seen on several levels. One of the most comprehensive looks at money in the culture of the Middle Ages was given by Ryszard Kiersnowski, whose work became an inspiration for later researchers.

Christianity had a positive relationship towards money, and the first Christians accepted it as a normal part of life. Money at that time served as a kind of medium, the images on which disseminated a substantial ideology in society, which succumbed to the power of these images. Therefore, first of all we need to go into the iconography of medieval coins, which can be divided up into two groups – the ecclesiastical and the secular, which in many cases obviously overlap and supplement one another (F. Friedensburg).

The Church's mission to spread harmony in the Middle Ages evidently created the idea that money could become a means to allow the Christian to help the poor and powerless. This tendency can also be seen in the pictures on the coins; the coin imagery, by showing good deeds, was supposed to educate people to use the money to perform good deeds themselves. This began with the establishment of pawn shops, which helped town-dwellers out of financial difficulties. The first municipal – i.e. public – pawn shop was apparently set up in Perugia in 1462 (Monte dei Poveri). In Papal Rome, after approval had been granted by the Pope in 1515, this led to the creation of an institution – Monte di Pieta, which was a precursor to the people's banking institutions that would come later. Some pawn shops did not charge any interest, but most took the opportunity to do so. Clearly we should also point out that these charitable institutions later became standard commercial financial institutions.

In the Middle Ages money-lending with interest was widespread. Usury, however, was officially prohibited and it was hard to get around this ban. Yet the effort to satisfy the surviving kin of money-lenders was so powerful that it gave rise to teaching about purgatory. The souls of money-lenders in purgatory could be helped if their surviving family members devoted themselves to pious deeds. According to J. Le Goff, teaching about purgatory could have been of great significance, as the fact that purgatory showed mercy even to money-lenders was one factor in the rise of capitalism. Purgatory became a form of hope for certain types of sinners who could not otherwise redeem themselves of their sins, but also for following certain professions which formerly led to damnation. Obviously teaching about purgatory was a somewhat uncertain course of action and when theological speculations about how to weaken the ban on usury failed, people looked for other ways to circumvent the prohibition. Sometimes a loan was disguised as a gift, to which the debtor responded with a gift that was worth more than the sum originally loaned. Other ways of getting round the ban involved a variety of sham purchases and sales. In the 15th century people thought it necessary to differentiate between illegitimate loans and "legitimate" loans; cases were generally judged according to the amount of interest.

Opinions evidently differed, and eventually diet decrees set the legal rate of interest. In 1484 the Bohemian diet (*Landtag*) set the maximum permissible interest rate at 10 percent, which was later reduced to 6 percent. The church authorities protested against this, but with no great success. It is interesting to observe opinions concerning money-lending changed in the Unity of the Brethren. This began with the opinions of Petr Chelčický, which were in line with his radically anti-usury view of society. Later, however, the Unity of the Brethren took a less harsh stance on the issue.

Medieval man was accompanied by money from the cradle, as a christening gift, to the grave, as the obol of the dead. From the first instance to the latter he used coins every day of his life, often without noticing how the money was actually using him.

translated by Skřivánek s.r.o.

Roman ZAORAL

**Poutníci a jejich peníze na cestě do Říma.
Zamyšlení nad edicí *Il Libro del pellegrino* (Siena, 1382–1446)**

Poutnická kniha (*Il Libro del pellegrino*) špitálu Panny Marie della Scala z let 1382–1446¹ představuje precizně vedený dokument o peněžních depozitech v jedné z nejvýznamnějších církevních institucí v Sieně. Od poutnického útočiště na staré cestě z Francie do Říma, vedeného kanovníky katedrály, se špitál pod správou rektora na sklonku 12. století osamostatnil. Největšího rozkvětu dosáhl ve 13. a 14. století, kdy byl správně a daňově propojen s městem. Díky příznivé finanční situaci špitálu mohlo dojít počátkem 15. století k jeho stavebnímu a uměleckému rozvoji, a to i přesto, že Itálie byla v té době zasažena hlubokým demografickým poklesem a hospodářskou depresí. Siena podle odhadů některých historiků přišla v roce 1348 až o 85 % obyvatel. S těmito negativními jevy se však dokázala poměrně rychle vyrovnat.² Poptávka po pracovní síle se stala impulsem k horizontální mobilitě, zhroutil velké banky bylo nahrazeno množstvím menších a flexibilnějších peněžních ústavů se zdokonalenými obchodními technikami. Tyto strukturální změny upevnily vedoucí pozici Benátek v Evropě a posílily také menší italská města.³

Itálie profitovala z faktu, že do ní proudilo velké množství lidí a s nimi i peněžní prostředky, ať už v souvislosti s dálkovým obchodem či formou plateb papežské kurii a různým jiným církevním institucím. Nezanedbatelný přísun peněz zajišťovali také poutníci, kteří zde utráceli za pobyt i za odpustky, a významným způsobem tak obohacovali strukturu domácího oběživu. To vše za situace, kdy byl ve zbytku Evropy všeobecně pociťován nedostatek drahého kovu, který vedl na jedné straně k záměrnému ukrývání pokladů a na straně druhé k zvýšenému opo-

¹ Gabriella PICCINNI – Lucia TRAVAINI, *Il Libro del pellegrino (Siena 1382–1446). Affari, domini, monete nell'Ospedale di Santa Maria della Scala*, Napoli 2003, s. 85.

² Daniela GALLAVOLTI CAVALERO, *L'Ospedale di S. Maria della Scala in Siena, vicenda di una connivenza artistica*, Pisa 1985, s. 69 nn.

³ Reinhold C. MUELLER, *Die wirtschaftliche Lage Italiens im Spätmittelalter*, in: Ferdinand SEIBT – Winfried EBERHARD (Hg.), *Europa 1400. Die Krise des Spätmittelalters*, Stuttgart 1984, s. 221–232.

třebení mincí a jejich následnému přemincování. Zhoršování mince, které se poprvé výrazněji projevilo v sedmdesátých a vyvrcholilo v devadesátých letech 14. století, zůstaly ušetřeny pouze Benátky, které měly zajištěn plynulý přísun stříbra a zlata ze srbských a bosenských dolů, a byly proto s to udržet stabilitu kurzu své měny.⁴

Pestrý soubor nominálů zapsaných v poutnické knize ze Sieny je zajímavým svědectvím o pohybu dobového oběživu na evropském kontinentě. Již od raného středověku přinášeli poutníci do Říma značné množství mincovního kovu, který dokázal saturovat hospodářské potřeby města do té míry, že zde papežové dlouho razili vlastní mince jen příležitostně. Zejména v jubilejním roce 1400 byl příliv snadno přenosných mincí mimořádný. Se systematickou ražbou začal teprve Urban V. (1362–1370) v roce 1367, krátce poté, co se vrátil do Říma. Papežové ovšem razili také na mnoha dalších místech Itálie, nejvíce pak v Boloni, která představovala významný článek papežské mincovní správy. Poté, co boloňská městská mince dosáhla v 15. století velké obliby ve střední a severní Itálii, převzala mincovnu do své správy papežská kurie, aby zde razila její napodobeniny (*bolognini*). Hospodářskému rozvoji města to nijak neprospělo. Všude tam, kde obíhaly nominály stejného jména, ale odlišných parametrů váhy a jakosti, docházelo k nárůstu nerovnováhy, bez ohledu na to, zda vydavatelem mincí byl jeden, či více mincovních pánů.⁵

Siena byla v zemích české Koruny dobře známa. V roce 1369 a znovu v letech 1432–1433 plnila funkci rezidenčního města Lucemburků.⁶ Do Sieny, Říma a mnoha dalších italských měst jezdili pravidelně kněží a studenti, kteří svou cestu často spojovali s poutí. V registrech augustiniánského generalátu z osmdesátých let 14. století je například doložen augustinián-eremita vyslaný z Litomyšle do Sieny na studium generale svého řádu⁷ a mezi poutníky do Říma tu jsou jmenováni Martin z Brna (Martinus de Brunna)⁸ a Leo de Bohemia.⁹ Za vlády Václava IV. stoupl počet českých prelátů mezi vyslanci, nejvíce však bylo laiků, kteří tvořili dvě třetiny personálu diplomatických misí. V roce 1383 cestoval z Václavova pověření přes Benátky do Říma probošt kostela sv. Víta. Jiný prelát z Václavovy kanceláře je roku 1394 doložen v Mantově, kam byl již o sedm let dříve poslán také olo-

⁴ Peter SPUFFORD, *Power and profit. The merchant in medieval Europe*, New York 2003, s. 360.

⁵ Roman ZAORAL, *Mincovníctví papežů ve středověké Francii*, in: Pavol ČERNÝ a kol. (edd.), *Du bon du coeur. Poklady francouzského středověkého umění v českých a moravských sbírkách*, Olomouc 2006, s. 215–217.

⁶ Marie-Luise FAVREAU-LILIE, „Devotio moderna“ in Italien? Kontakte zwischen „Prag“ und Venedig im 14./15. Jahrhundert und die Suche nach neuen Wegen der Frömmigkeit in Venetien, in: Marek DERWICH – Martial STAUB (Hg.), *Die „neue Frömmigkeit“ in Europa im Spätmittelalter*, Göttingen 2004, s. 325–326.

⁷ Arnulf HARTMANN (ed.), *Fontes historiae ordinis s. Augustini Ser. 1 (Registra priorum generalium)*, sv. 2/1: *Bartholomaei Veneti O.S.A. Registrum Generalatus (1383–1387)*, Roma 1996, s. 390, č. 1 178.

⁸ Tamtéž, s. 346, č. 1 029 a s. 356, č. 1 062.

⁹ Tamtéž, s. 390, č. 1 177.

moucký biskup Mikuláš z Riesenburka. Pražský arcibiskup Jan z Jenštejna pobýval v Itálii v letech 1393 a 1396–1400.¹⁰

V poutní knize ze Sieny, vedené v letech 1382–1446 řeholníky dominikánského kláštera, se v období 1384–1433 objevuje sedm poutníků ze zemí Koruny české, z nichž dva pocházeli z Čech,¹¹ čtyři z Moravy¹² a jeden ze Slezska.¹³ K nim lze patrně ještě přiřadit další dva poutníky s ne zcela jasnou geografickou atribucí; Jáchyma, původem snad z Čejče u Hodonína,¹⁴ a Václava, syna Mikuláše z Říše, pocházejícího podle jména nejspíše z Horní Falce.¹⁵ Kniha však zdaleka neeviduje všechny poutníky, kteří Sienu na cestě do Říma navštívili. Záznamy zmiňují pouze ty, kteří si v tamním špitálu uložili část peněžní hotovosti s tím, že si ji na zpáteční cestě vyzvednou, nebo ty, kteří si tam peníze směnili.

Peněžní sumy, které poutníci ze zemí české Koruny svěřili v Sieně mnichům do úschovy (viz tab. 1), lze rozdělit do tří skupin. Tři poutníci disponovali částkami nižšími než jedna hřívna, hotovost tří dalších se pohybovala v rozmezí 1,5–2,5 hřívny, třetí skupinu tvoří obnosy ve výši 4, 5 a 8 hřívny.¹⁶

Tabulka 1: Vklady poutníků ze zemí Koruny české evidované v poutnické knize ze Sieny (řazeno podle výše uložených částek)

Poutník	Datum	Uložená částka	Odkaz na edici
Václav z Prahy	8. 9. 1391	22 soldi = 4,4 gr.	s. 167, dep. 40
Jáchym z Čejče?	28. 3. 1384	20 pr. gr.	s. 170, dep. 72
Kateřina z Brna	8. 9. 1391	1 fl. 4 l. = 35 gr.	s. 167, dep. 39
Bartoloměj, syn Jiřího z Moravy	18. 5. 1414	3 dukáty, 1 papež. fl. směněny za 16 l. 12 s. 4 d. = 95 gr. ¹⁷	s. 208, dep. 340
Jan Mikulášův z Olomouce	28. 1. 1433	1 uh. fl., 10 pr. gr., 3 říšské (pruské?) groše s křížem a větší množství víd. feniků a půlfeniků směněno za 20 l. 14 s. 8 d. = 118 gr.	s. 220, dep. 386
Jan Jindřichův z Moravy	12. 3. 1433	3 uh. fl., 3 ben. fl. směněny za 26 l. 6 s. 8 d. = 156 gr.	s. 220, dep. 387

¹⁰ M.-L. FAVREAU-LILIE, „*Devotio moderna*“, s. 316.

¹¹ G. PICCINI – L. TRAVAINI, *Il Libro*, s. 167, dep. 40 a s. 212, dep. 358.

¹² Tamtéž, s. 167, dep. 39, s. 208, dep. 340, s. 220, dep. 386 a 387.

¹³ Tamtéž, s. 213–214, dep. 366.

¹⁴ Tamtéž, s. 170, dep. 72.

¹⁵ Tamtéž, s. 166, dep. 36.

¹⁶ 1 česká hřívna = 60 gr., 1 moravská hřívna = 64 gr.

¹⁷ V letech 1412 a 1413 osciloval kurz pražského groše v Sieně mezi 3 s. 6 d. (Tamtéž, s. 206, dep. 333) a 3 s. 8 d. (Tamtéž, s. 207, dep. 336).

Václav Mikulášův z Říše (z Horní Falce?)	8. 9. 1391	1 kuň prodán za 12 fl. 35 s. = 235 gr.	s. 166, dep. 36
Mikuláš Hermann z Vratislavi	7. 12. 1418 (1417?)	9 uh. fl., 4 benátské dukáty = 312 gr.	s. 213–214, dep. 366
Florián z Kočova	14. 8. 1415	17 benátských duk., 3 uh. fl. směněny za 85 l. 14 s. = 480 gr.	s. 212, dep. 358

Srovnajme nyní tyto údaje s poměrně stabilními sazbami, jež měšťané v českých zemích vyčleňovali ve svých testamentech na poutě do Říma.¹⁸ Za příklad vezměme závěti zapsané do památné knihy olomoucké (viz tabulka 2).¹⁹ Většina z celkového počtu 21 zmínek o cestách do Říma jako nejoblíbenějšího poutního města pochází z třicátých (sedm v letech 1430–1435 a 1440) a čtyřicátých let 15. století (deset v letech 1441–1450), konkrétní peněžní částku však zmiňuje jen devět závětí. U nižších středních vrstev se suma vyhrazená na tuto cestu pohybuje nejčastěji mezi 4 a 5 hřivnami, což v kurzu 1 fl. = 32 gr., platném ve čtyřicátých a na počátku padesátých let 15. století, odpovídá 8 až 10 florénům.²⁰ Testátoři z vyšších středních vrstev uvádějí na tento účel zpravidla dvojnásobnou sumu, tedy 8–10 hř. či 16–20 fl.

Z porovnání dat v obou tabulkách je zřejmé, že vklady většiny poutníků v sienském špitálu víceméně odpovídají poloviční sazbě z nižšího (4–5 hř.) či vyššího základu (8–10 hř.), a lze je proto považovat za adekvátní obnosy určené na zpáteční cestu (Bartoloměj, syn Jiřího z Moravy,²¹ 1,5 hř.; Jan Mikulášův z Olomouce 2 hř.; Jan Jindřichův z Moravy 2,5 hř.; Václav Mikulášův z Říše/z Horní Falce? 4 hř. a Mikuláš Hermann z Vratislavi 5 hř.). Mimořádně vysokou částkou (8 hř.), vymykající se běžnému úzu, disponoval pouze Florián z Kočova. Naopak třem dalším poutníkům Kateřině z Brna (35 gr.), Jáchymovi z Čejče (20 gr.) a Václavovi z Prahy (4,4 gr.) uložené částky na zpáteční cestu rozhodně nestačily. Kateřina a Václav patrně padli spolu s desítkami dalších poutníků ze střední Evropy za obět' moru v letních měsících roku 1391. Do špitálu se jich pro svěřené peníze a cennosti nevrátilo 35, z nichž 32 je dosvědčeno právě k 8. září 1391.²²

¹⁸ K formám poutnictví na základě testamentů viz Zdeněk UHLÍŘ, *Poutnictví v Lounech v době předhusitské*, Sborník okresního archivu v Lounech 3, 1990, s. 6–13; Jan HRDINA, *Civis peregrinus Bohemicus: Fernwallfahrten böhmischer Bürger im Spätmittelalter*, in: Zdeněk HOJDA a kol. (edd.), Roma – Praga, Praha – Řím, Praha 2009, s. 173–187.

¹⁹ Libuše SPÁČILOVÁ – Vladimír SPÁČIL (edd.), *Památná kniha olomoucká (kodex Václava z Jihlavy) z let 1430–1492, 1528*, Olomouc 2004.

²⁰ Peter SPUFFORD, *Handbook of medieval exchange*, London 1986, s. 275.

²¹ Podle záznamu v poutnické knize zemřel v Cornetu (dnes Tarquinia) mezi Sienou a Římem. Srov. G. PICCINI – L. TRAVAINI, *Il Libro*, s. 208, dep. 340, viz též příloha 1.

²² Tamtéž, s. 166–169.

Tabulka 2: Peněžní částky určené na pouť do Říma v památné knize olomoucké (řazeno podle výše určených částek)

Suma	Datum	Odkaz na edici
4 hř.	12. 8. 1434	s. 352, č. 444
8 fl.	22. 10. 1444	s. 393, č. 535
4 hř. 12 gr.	13. 2. 1440	s. 385, č. 517
5 hř.	20. 8. 1433	s. 362–363, č. 468
5 hř.	29. 5. 1441	s. 387, č. 521
5 hř.	24. 5. 1443	s. 388–389, č. 524
16 fl.	21. 10. 1443	s. 391, č. 531
10 hř.	17. 7. 1444	s. 452, č. 698
20 fl.	15. 7. 1462	s. 258, č. 189

Rámcovou představu o tom, na kolik dní cesty mohly tyto obnosy poutníkům vystačit, dává jejich porovnání s cestovními výdaji, jež se odvíjely jak od sociálního statutu vlastníka (v knize se mezi poutníky objevují šlechtici, měšťané, kněží i osoby nižšího sociálního původu), tak od způsobu a délky přepravy. Přestože je počítání s průměrnými denními výkony problematické (také kvůli rozdílné délce dne v zimě a v létě), existovaly určité hodnoty dané zkušeností. Předpokládá se, že „průměrný cestující“ urazil denně pěšky 25–40 km, na koni s doprovodem a zavazadly 30–45 km s tím, že po 4–6 dnech následoval den odpočinku.²³ Vezmeme-li za základ rychlost 40 km za den, pak cesta z českých zemí do Říma (ca. 1 300 km) trvala poutníkům zhruba 32 dny, s pěti až šesti dny odpočinku 37–38 dní, tj. asi 5,5 týdnů. Při průměrné útratě 3 gr. za den, jež se víceméně kryla s nejběžnější letní denní mzdou řemeslnického tovaryše,²⁴ vystačily 4 hřivny pražských grošů asi na 85 dní, tj. na cestu tam a zpět a zhruba na 10 dní pobytu v Římě. Pokud si poutník vzal s sebou 5 hřiven, mohl si dobu pobytu v Itálii prodloužit až na jeden měsíc. Dvojnásobná suma (8–10 hř. = 16–20 fl.), kterou měli k dispozici bohatší poutníci z Olomouce, patrně sloužila jako rezerva pro případ nemoci či náhlého neštěstí. V ideálním případě umožňovala prodloužení pobytu či zajištění většího komfortu v ubytování a stravě.

S průměrnou částkou 3 gr. ke krytí denních cestovních výloh se počítalo i u bohatých kupců. Komisionář řezenských Runtingerů, který jako znalec sukna pravidelně navštěvoval trhy ve Flandrech, dostal v osmdesátých letech 14. století na jedenáctidenní zpáteční cestu do Nizozemí 11 fl. na cestovné a 12 fl. jako

²³ K cestovním rychlostem ve středověku srov. Norbert OHLER, *Cestování ve středověku*, Jinočany 2003, s. 159.

²⁴ Marek SUCHÝ, *Solutio Hebdomadaria Pro structura Templi Pragensia. Stavba svatovítské katedrály v letech 1372–1378, Díl I.*, in: *Castrum Pragense 5*, Praha 2003, s. 26–27 považuje částku 2–3 gr. v celoročním průměru za nejběžnější denní odměnu tesařského tovaryše. Letní týdenní plat mistra tesaře činil 20 gr., zimní 16 gr.

mzdu.²⁵ V testamentech běžně uváděná částka 4–5 hřiven grošů na cestu z českých zemí do Říma představovala tedy minimální obnos, z něhož bylo možno ušetřit jen tehdy, pokud poutník využil pohostinství těch klášterů, které poskytovaly ubytování a základní stravu zdarma. Podobně nízké jsou i sumy, jež testátoři stanovili pro kratší cestu, jakou byla pouť z Olomouce do Mariazelli (ca. 300 km). S jednou hřivnou poutník vystačil na cestu tam a zpět (celkem 18–20 dní) a sotva na dva dny pobytu.²⁶

Ty, kteří si všechny služby hradili sami, však jeden den cesty mohl vyjít až na jeden dukát, tj. 20 pražských grošů podle kurzu platného na přelomu 14. a 15. století.²⁷ Každodenní výdaje za pití a stravu, krmivo pro koně a otop zvyšovaly další nepravidelné platby za opravu povozu či kol, za mazivo, okování, léčbu koní, nákup postrojů, ohlávky či hřebelců. K úhradě těchto běžných položek sloužila nejčastěji stříbrná grošová mince, zatímco větší platby, například za nákup koně, se realizovaly ve zlaté minci.²⁸ Na jeden dukát denně vyšla poutníky na počátku 15. století i cesta z Benátek do Jaffy; za 40–50 dní jízdy s rezervovaným místem zaplatili v průměru 40–50 dukátů.²⁹ Tak vysokou částku za cestu mohl uhradit jen ten řemeslník, jehož roční mzda (+/- 720 gr.) dosahovala zhruba dvojnásobku ročního existenčního minima (360 gr.). Nákladné cesty byly všeobecně dostupnější kupcům a směnárníkům s průměrným ročním příjmem 60–70 fl. a samozřejmě šlechticům, jejichž cestovní výdaje zhruba pětkrát převyšovaly možnosti zámožných řemeslníků.³⁰

Na rozdíl od závětí nelze z výše vkladů usuzovat na sociální status jejich nositelů. Nejběžnějším nominálem poutníků byla zlatá mince, obsažená ve více než 70 % všech vkladů zapsaných do poutnické knihy sienského špitálu, a dostupná tedy i nižším sociálním vrstvám. Většina poutníků (přes 80 %) disponovala hotovostí ve výši 1–10 fl., částky pohybující se v rozmezí 11–20 fl. představují nece-

²⁵ Wiltrud EIKENBERG, *Das Handelshaus der Runtinger zu Regensburg*, Göttingen 1976, s. 293–294. Cestovní výdaje v relaci 1 florén na týden odpovídají 3 grošům na den.

²⁶ L. SPÁČILOVÁ – V. SPÁČIL (edd.), *Památka kniha olomoucká*, s. 387, č. 521 (závěť z 29. 5. 1441).

²⁷ P. SPUFFORD, *Handbook of medieval exchange*, s. 274–275.

²⁸ Srov. údaj o herce (ronzinus), kterou její majitel Václav Mikulášův, původem snad z Horní Falce, prodal v roce 1391 sienskému špitálu za 12 florénů a 25 solidů (G. PICCINI – L. TRAVAINI, *Il Libro*, s. 166, dep. 36). Tato částka zhruba odpovídá dobovým cenovým relacím. Dva koně koupil v Praze v roce 1392 Jindřich z Derby, který se tu zastavil na cestě z Pruska do Svaté země – jednoho za 3 nobly, tj. 6 florénů, druhého za 10 noblů, tj. 20 florénů. Srov. Marek SUCHÝ, „Na cestě“ in *partibus Boemie. Svědectví cestovních účtů Jindřicha z Derby z roku 1392*, Numismatický sborník 22, 2007, s. 132, pozn. 165.

²⁹ Danuta QUIRINI-POPLAWSKA, *Wenecja jako etap w podrozy do Ziemi Swiatej (XIII – XV w.)*, in: Halina MANIKOWSKA – Hanna ZAREMSKA (edd.), *Peregrinationes: pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, Warszawa 1995, s. 137.

³⁰ M. SUCHÝ, „Na cestě“, s. 135. Podle W. EIKENBERG, *Das Handelshaus*, s. 293–294 roční mzda faktorů a směnárníků řezenské společnosti Runtingerů se v Praze v letech 1383–1394 pohybovala ve výši 60–70 fl. Roční soukromý příjem Matouše Runtingera činil ve stejné době 60–80 fl. Matouš měl kromě toho v otcově domě k dispozici zdarma bydlení pro sebe a svou rodinu.

lých 16 % evidovaných obnosů. Majiteli obnosů nad 20 fl. (21–40 fl. a 50–78 fl.), kteří tvořili asi 4 % vkladatelů, byli zpravidla poutníci ze vzdálených oblastí Francie, Španělska, Portugalska a Říše, jichž se v Itálii kumulovalo nejvíce v jubilejním roce 1400. Vyšší sumy ukládali v sienském špitálu převážně staří kněží, kteří se vydávali na cestu s celým svým majetkem, patrně v domnění, že se z ní už nevrátí. To je i případ volyňského kaplana Floriána z Kočova,³¹ který bratrům v Sieně svěřil do úschovy 20 florénů. Tato částka představuje nejvyšší finanční obnos zaznamenaný mezi poutníky ze zemí české Koruny.

Florián je jediná osoba mezi poutníky z českých zemí, jejíž původ se podařilo vynést z anonymity: vzhledem k jeho budoucím profesním zastávkám pocházel nejspíš z Kočova u Plané.³² Z úředních knih pražského generálního vikariátu lze ve zkratce rekonstruovat aspoň posledních pět let jeho církevní kariéry. V letech 1409–1411 zastával místo plebána v jihočeských Boleticích,³³ v letech 1411–1413 byl oltářníkem ve farním kostele v Kašperských Horách s ročním platem 10 kop českých³⁴ a v roce 1413 krátce duchovním správcem farního kostela v Hořticích,³⁵ odkud v květnu 1414 přešel do nedaleké Volyně, když směnil toto beneficium za obročí při oltáři Těla Páně v tamním farním kostele.³⁶ V létě 1415 zřejmě s vědomím sestry obročí řádně pronajal, sepsal závěť a vyrazil na svou poslední pozemskou cestu, která patrně skončila mezi Sienou a Římem.³⁷ S odkazem na poměrně vysoký peněžní vklad nelze vyloučit, že chtěl v Itálii pobýt delší dobu, popřípadě že se snažil získat u papežské kurie rezervaci k výnosnějšímu beneficium.

Krizové jevy pozdního středověku v politice a ekonomice vedly na jedné straně k zhoršování mince, zároveň však působily jako dynamizační prvek v „monetarizaci“ směnných vztahů. Ztráty obyvatelstva, způsobené v polovině 14. století morovou epidemií, a následné hospodářské obtíže vývoj nezastavily ani neprodloužily. Naopak druhá polovina 14. století se v Evropě obecně vyznačuje zesílenou produkcí vysokých nominálů, takže objem peněz v oběhu rostl fakticky rych-

³¹ Ztotožnit italskou verzi jména a původu tohoto poutníka (*Froliano di Chocie chapelano di Vilina del paese di Buemia*; plné znění záznamu v příloze) s Floriánem z Kočova, kaplanem z Volyně, se na základě konfirmačních knih pražského arcibiskupství podařilo Mgr. Janu Hrdinovi, jemuž touto cestou děkuji za poskytnutou informaci. Podrobněji k prosopografickému výzkumu poutníků ze Sieny srov. Roman ZAORAL – Jan HRDINA, *Peněžní hotovosti římských poutníků ve světle poutnické knihy ze Sieny (1382–1446)*, Numismatický sborník 23, 2008 (vyšlo 2009), s. 197–198.

³² Antonín PROFOUS, *Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny*, sv. 2, Praha 1949, s. 340.

³³ Josef EMLER (ed.), *Libri confirmationum ad beneficia ecclesiastica pragensem per archidioecesim* (dále LC) *VII*, Pragae 1886, s. 21.

³⁴ LC VII, s. 21. Oltář sv. Jana Křtitele byl založen v roce 1396 z vůle rychtáře, purkmistra a městské rady v Kašperských Horách a obvěněn ročním platem 10 kop grošů českých. Srov. Clemens BOROVÝ (ed.), *Libri erectionum archidioecesis pragensis seaculo XIV. et XV. Liber IV (1390–1397)*, Pragae 1883, s. 450–451; LC V, s. 270.

³⁵ LC VII, s. 93.

³⁶ LC VII, s. 117.

³⁷ G. PICCINI – L. TRAVAINI, *Il Libro*, s. 212, dep. 358.

leji než vlastní výroba mincí. Za těchto okolností nepřekvapí, že papežská kurie a kláštery upřednostňovaly platby ve zlatě. Představovalo to pro ně také jednodušší orientaci při stanovení kurzu zlaté mince k místní měně.³⁸

K nejméně frekventovanějším typům zlaté mince patřily florentské florény, benátské dukáty (zecchina) a uherské florény jako jejich ekvivalent. V oběhu však byla také celá řada imitací osvědčených ražeb, na jejichž zmnožování se podílela i papežská kurie.³⁹ Poutníci ze zemí české Koruny si zpravidla brali s sebou na cestu běžně dostupné uherské florény a benátské dukáty, pouze dva si v Sieně uložili pražské groše. Žádný z nich však do Itálie nepřinesl české florény, které z českých zemí odtékaly přímo proudem. Stačí připomenout vysokou částku 500 000 florénů, kterou Karel IV. zaplatil roku 1373 za nákup Braniborska, což nebyl ojedinělý případ. České zlato odcházelo s obchodem do nejvyspělejších hospodářských oblastí Evropy a ve zlatě byly rovněž posílány pravidelné platby papežské kurii do Říma a Avignonu.⁴⁰ Výdaje tohoto druhu činily v pražské arcidiecézi v roce 1355 40 000 florénů a po zavedení pravidelného desátku se tato částka ještě zvýšila.⁴¹ Limitovaná ražba českých florénů byla navíc po roce 1390 zcela zastavena.

I když v českých písemných pramenech zmínek o domácích zlatých nominálech ubývá již v poslední čtvrtině 14. století,⁴² v Itálii se jimi platilo ještě v polovině 15. století. Z té doby se uvádějí mezi mincemi běžnými v Římě i dva typy českých zlatých ražeb, zřejmě florény Jana Lucemburského a Karla IV. nebo Vác-

³⁸ Bernd KLUGE, *Geld im Mittelalter – Numismatische Einführung*, in: Klaus GRUBMÜLLER – Markus STOCK (Hg.), *Geld im Mittelalter. Wahrnehmung – Bewertung – Symbolik*, Darmstadt 2005, s. 30–31.

³⁹ K imitacím florentských florénů podrobně Ulrich KLEIN, *Der Florentiner Goldgulden und seine Imitationen*, in: A.-F. AUBERSON – H. R. DERSCHELA – S. FREY-KUPPER (edd.), *Faux – contrefaçon – imitations. Actes du quatrième colloque international du Groupe suisse pour l'étude des trouvailles monétaires (Martigny, 1er – 2e mars 2002). Fälschungen – Beiscläge – Imitationen. Sitzungsbericht des vierten internationalen Kolloquiums der Schweizerischen Arbeitsgemeinschaft für Fundmünzen (Martigny, 1. – 2. März 2002). (Études de numismatique et d'histoire monétaire 5)*, Lausanne 2004, s. 129–160, tab. 6–9. Srov. též R. ZAORAL, *Mincovníctví papežů*, s. 216.

⁴⁰ Již Karel STLOUKAL, *Dvojí tvář doby Karlovy*, *Český časopis historický* 2, 1947–1949, s. 1 nn poukázal na to, jak vysoké částky peněz plynuly každoročně k přepychově vybavenému papežskému dvoru v Avignonu. Gustav SKALSKÝ, *Ménová politika Karla IV.*, *Numismatický časopis československý* 19, 1950, s. 51 soudí, že šlo téměř vždy o české zlaté mince. Srov. též Jaroslav ERŠIL, *Správní a finanční vztahy avignonského papežství k českým zemím ve 3. čtvrtině 14. století*, Praha 1959 a Týž, *Papežské expektance in communi forma pauperum na česká beneficia ve 14. a na počátku 15. století*, *Strahovská knihovna* 5–6, 1971–1972, s. 105–137.

⁴¹ František GRAUS, *Die Handelsbeziehungen Böhmens zu Deutschland und Österreich im 14. und zu Beginn des 15. Jahrhunderts*, *Historica* 2, 1960, s. 110, pozn. 231. Srov. též Václav Vladivoj Tomek, *Registra decimarum papalium čili registra desátků papežských z diecezí Pražské*, Praha 1873.

⁴² Karel CASTELIN, *O českých dukátech 14. století*, *Numismatický časopis československý* 19, 1950, s. 65–73 shromáždil řadu konkrétních dokladů o ubývání českých zlatých ražeb v písemných pramenech české proveniencie směrem ke konci 14. století.

lava IV.,⁴³ které jsou známy i z nálezu mincí doložených prakticky z celé Itálie.⁴⁴ Nepřekvapí proto, že české florény se v poutnické knize ze Sieny vyskytují jen jako doplňková složka v peněžní hotovosti dvou vkladatelů z Flander, kteří navštívili Sienu v jubilejním roce 1400; dva české florény si zde uložil kněz Gerald z Nijmegen⁴⁵ a dva florény Karla IV. označované jako císařské (*fiorini del'omperadore*) poutník z Brug (*Ianzelobi de Brugia*).⁴⁶ Mezi zlatými ražbami obyvatel zemí české Koruny nenajdeme ani ryzostí méně kvalitní rýnské zlaté, jejichž oběh se až do roku 1470 omezoval jen na Chebsko a přilehlou část západních Čech.⁴⁷

Mezi stříbrnými nominály patřilo v Itálii ve 14. a v první polovině 15. století vedoucí místo pražským grošům (*grossi boemi*), o nichž se florentský kupec Francesco Balducci Pegolotti zmiňuje ve svém deníku *La pratica della mercatura* jako o jediné větší stříbrné minci.⁴⁸ Jejich zastoupení ve struktuře dobového oběživa Sieny nepochybně převyšovalo 8 % podíl, doložitelný 33 zápisy v poutnické knize. Zdaleka ne všechny mince, včetně těch českých, se totiž dostaly do depozitáře, jak o tom svědčí drobný depot s dvanácti pražskými groši, který dne 13. května 1409 našel na zahradě sienského špitálu zahradník Matěj.⁴⁹ Jiný, z téhož roku pocházející nález 400 florénů, zazděných v cele kláštera Panny Marie della Scala, je výmluvným svědectvím o běžné dostupnosti zlatých mincí v italském církevním prostředí a zároveň o rozporu mezi proklamovanou chudobou a lačností po bohatství, jenž byl pro jistou část duchovenstva příznačný.⁵⁰

Pražské groše jsou v knize doloženy celkem u 32 osob, které přicházely do Sieny převážně z Říše, ale také z Flander, Savojska, Polska a Moravy. Jako jeden z hlavních evropských stříbrných nominálů je charakterizuje velký geografický rozptyl. Uplatňovaly se bez ohledu na místo vzniku na trzích všech hospodářsky silných regionů Evropy. Běžnou součástí peněžní výbavy poutníků tvořily zejména v osmdesátých a devadesátých letech 14. století, kdy převažovaly jak počtem (celkem 18 z 32 záznamů), tak velikostí obnosů, z praktických důvodů však nepřekračovaly řádově desítky kusů. Pouze dva vkladatelé uložili v Sienu částku přesahující

⁴³ František GRAUS, *Zprávy belgických pramenů o českých dukátech 14. a počátku 15. století*, Numismatické listy 4, 1949, s. 96, pozn. 6.

⁴⁴ Konkrétní příklady uvádějí G. PICCINNI – L. TRAVAINI, *Il Libro*, s. 114–125.

⁴⁵ Tamtéž, s. 187, dep. 195.

⁴⁶ Tamtéž, s. 177, dep. 124.

⁴⁷ Roman ZAORAL, *Nálezy zlatých mincí grošového období na území Čech. Příspěvek k oběhu uher- ských dukátů v Čechách*, Slovenská numizmatika 11, 1990, s. 128.

⁴⁸ Edicí deníku sepsaného někdy v letech 1339–1340 vydal Allan Evans v Cambridgi v roce 1936. Rozborem deníků středověkých kupců z pohledu struktury dobového oběživa se podrobně zabývá Lucia TRAVAINI, *Monete, Mercanti e Matematica. Le monete medievali nei trattati di aritmetica e nei libri di nervatura*, Roma 2003.

⁴⁹ Archivio di Stato di Siena, Ospedale 517, fol. 344. Citováno podle G. PICCINNI – L. TRAVAINI, *Il Libro*, s. 88, pozn. 15.

⁵⁰ Archivio di Stato di Siena, Ospedale 517, fol. 416. Citováno podle tamtéž, s. 88, pozn. 16.

100 pražských grošů; 180 gr. v roce 1382⁵¹ a 131 gr. v roce 1400.⁵² K všeobecně přijímaným ražbám v mezinárodním peněžním styku patřily vedle pražských grošů také groše flanderské, jež v záznamech poutnické knihy představují druhý nejčastější typ stříbrného nominálu. Dvakrát se v peněžních hotovostech poutníků z Říše objevují také míšeňské groše s upozorněním, že nejsou tak dobré jako české.⁵³

Avšak ani pražský groš nezůstal ušetřen postupného zhoršování. Podíl stříbra v českých groších bylo nutno snižovat již za vlády Karla IV. hlavně proto, aby ho byl dostatek na nákup zlata. České rudné hornictví totiž nemohlo poptávku po zlatě uspokojit. Ryzost českých dukátů zůstávala přitom na rozdíl od grošů zachována, a to z nich činilo v zahraničí velmi vyhledávaný nominál, hodnotově plně srovnatelný s florentskými a uherskými florény i s benátskými dukáty.⁵⁴ Ve druhé polovině 14. století začal narůstat nedostatek stříbra nejen pro nákup zlata, ale i pro ražbu pražských grošů. Roční těžba stříbra v kutnohorském revíru poklesla zhruba z 20 000 kg na 10 000 kg, tedy asi na polovinu produkce první poloviny 14. století.⁵⁵ K nerovnováze mezi platbami a produkcí dolů se připojovaly další dva faktory: záměrné ukrývání peněz a ztráta kovu opotřebením a novými přeražbami. Tato situace se promítla i do skladby peněžních hotovostí poutníků, kterou v 15. století tvořilo stále méně pražských grošů.

Postupné snižování obsahu stříbra v pražských groších přimělo říšská města k označování kvalitních kusů speciálními kontramarkami, rozšířenými v první polovině 15. století jak v jihoněmecké oblasti na území Frank, Bavorska a Švábska, tak i v Hesensku, Dolním Sasku a v Porýní-Vestfálsku.⁵⁶ Na jihozápadě Říše hrály pražské groše důležitou roli od konce 14. století až do sedmdesátých let 15. století. Joachim Schüttenhelm předpokládá, že jejich podíl v tamním oběživu překračoval v první polovině 15. století horní hranici vyčíslenou na základě rozboru skladby nálezů mincí na 48,7 %.⁵⁷ Poutníci z Říše, kteří podle záznamů v poutnické knize přinášeli do Itálie největší množství pražských grošů, si na svou cestu do Říma brali bezpochyby kvalitní kontramarkované ražby, o nich se však bratři ze Sieny nezmiňují. Kvalitu grošů lze rozpoznat jen podle aktuálních kurzů uplatňovaných

⁵¹ G. PICCINI – L. TRAVAINI, *Il Libro*, s. 164, dep. 9.

⁵² Tamtéž, s. 199, dep. 288.

⁵³ Tamtéž, s. 195, dep. 256 z roku 1400 a s. 218, dep. 381 z roku 1427.

⁵⁴ Ve výjimečných případech byly české florény ceněny dokonce výše než uherské. Rozdíl v kurzu obou nominálů platný v Luce v roce 1383 dokládá účetní kniha řezenských Runtingerů. Srov. Franz BASTIAN, *Das Runtingerbuch 1383–1407 und verwandtes Material zum Regensburger südostdeutschen Handel und Münzwesen II*, Regensburg 1935, s. 47. Srov. též R. ZAORAL, *Nálezy zlatých mincí*, s. 119–120.

⁵⁵ Jiří MAJER, *Rudné hornictví v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2004, s. 62–64.

⁵⁶ Seznam kontramarek na pražských groších uvádí Karel CASTELIN, *Grossus Pragensis. Der Prager Groschen und seine Teilstücke 1300–1547*, Braunschweig 1972, s. 74–80, který eviduje celkem 252 typů.

⁵⁷ Joachim SCHÜTTENHELM, *Der Geldumlauf im südwestdeutschen Raum vom Riedlinger Münzvertrag 1423 bis zur ersten Kipperzeit 1618. Eine statistische Münzfundanalyse unter Anwendung der elektronischen Datenverarbeitung*, Stuttgart 1987, s. 392.

při směně na místní měnu, kterou poutníci používali k úhradě každodenních výdajů. Z této směny nejvíce profitovala sienská mincovna, která stahovala obíhající nominály z oběhu a z takto získaného kovu razila místní drobné mince. Záznamy o nákupu drahého kovu z let 1351–1423 dokládají, že do mincovny přicházelo po roce 1392 stále více zlatých mincí.⁵⁸

V klášteře Santa Maria della Scala působili již v té době bankéři, neboť jenom oni byli schopni se orientovat v hodnotách a směnných kurzech velmi různorodých mincí, včetně padělaných a zlehčených, jež lidé do Sieny přinášeli.⁵⁹ Často šlo více o kvantitu než o kvalitu, a tak časem ve váčcích poutníků vedle kurantních mincí přibýly i různé druhy drobných nominálů, jež se jim cestou do Itálie dostaly do rukou.⁶⁰ Majitelé si je zpravidla neponechávali dlouho, neboť směnárníci takovou minci neradi přijímali.⁶¹ Avšak právě tyto drobné ražby mohou lépe než jiné prozradit původ svého nositele. Příkladem může být depozit Jana, syna Mikuláše z Olomouce, zapsaný do knihy 28. ledna 1433, který kromě uherského florénu a grošů obsahoval také větší množství vídeňských feniků a půlfeniků.⁶² Jan je mohl přibrat cestou ve Vídni, pravděpodobněji však je, že si aspoň část vezl již z Moravy, kde vídeňským fenikům náleželo pevné místo v oběživu. Feniky v té době do určité míry nahrazovaly nedostatek pražských grošů, jejichž ražba byla na počátku dvacátých let 15. století přerušena.

Mince však nemusely poutníkům sloužit jen jako platební prostředek; některé typy, často i drobných ražeb, s obrazem Krista, Panny Marie či světců mohly plnit funkci devocionálie. Příkladem může být Jan, poutník z Pruska, který si v roce 1443 uložil v sienském špitálu spolu s dvaceti florény i jedno písánské *quatrino* s Pannou Marií.⁶³ Proč jedno malé a navíc asi sto let staré *quatrino*, když disponoval tak velkou sumou zlatých mincí? Mincovních typů představujících Pannu Marii nebylo v roce 1443 v oběhu ještě mnoho, a tak zřejmě přitahovaly zájem zbožných poutníků. Více překvapí, že Jan tuto mincovní svátostku uložil v Sieně. Proč tak učinil, se již nikdy nedozvíme. Vklad byl možná spojen s přáním bezpečného návratu, možná nechtěl riskovat ztrátu mariánské „ikony“ na nebezpečném bažinatém úseku mezi Sienou a Římem. Podobných zápisů je v knize poutníků doloženo několik.⁶⁴

⁵⁸ G. PICCINNI – L. TRAVAINI, *Il Libro*, s. 97–98.

⁵⁹ Tamtéž, s. 95–96.

⁶⁰ Fakt, že se v průběhu 15. století dostávalo do oběhu stále více mincí se zhoršenou ryzostí, nemusel být nutně odrazem všeobecně pociťovaného nedostatku drahého kovu, někdy mohlo jít spíše o pokus zvyšovat zisky na hranici legality. Srov. Christoph BARTELS, *Zur Bergbaukrise des Spätmittelalters*, in: Christoph BARTELS – Markus A. DENZEL (Hg.), *Konjunkturen im europäischen Bergbau in vorindustrieller Zeit. Festschrift für Ekkehard Westermann zum 60. Geburtstag*, Stuttgart 2000, s. 170–171.

⁶¹ Mechanismus platby a směny ve středověku názorně líčí Jean FAVIER, *Zlato a koření. Zrod obchodníka ve středověku*, Praha 2006, zejména s. 159–175.

⁶² G. PICCINNI – L. TRAVAINI, *Il Libro*, s. 220, dep. 386.

⁶³ Tamtéž, s. 222, dep. 396.

⁶⁴ Tamtéž, s. 94–95.

I když zapsané vklady zachycují jen zlomek všech peněžních hotovostí, s nimiž poutníci do Sieny přicházeli, máme před sebou pramen mimořádné hodnoty jak k dějinám poutnictví, tak k přesnějšímu proniknutí do mechanismu oběhu peněz v Itálii na přelomu 14. a 15. století. Pečlivě vedené zápisy, identifikující různé zahraniční nominály a jejich přepočty na florény, liry a drobnou místní měnu (*soldi* a *denáry*), dovolují nahlédnout do každodenní praxe směnárníků, představujících důležitý článek dobře organizovaného správního aparátu špitálu. Označování hodnoty peněz ve směnárně však přesto v té době ještě nebylo běžnou praxí, vyskytuje se jen sporadicky, a není proto podle mého názoru možné na něm založit ani přibližný odhad celkové sumy peněz, jež do špitálu plynuly. Zajímavý je údaj o počtu pražských grošů, jichž je v knize za období let 1382–1410 evidováno celkem 680 kusů, což v kurzu 1 fl. = 19 gr. odpovídá asi 35 florénům. Jednalo se o pouhý zlomek z celkové sumy 2 500 florénů, která v přepočtu představuje hodnotu všech 328 vkladů zapsaných do poutnické knihy do roku 1410.⁶⁵ Tato relativně nízká částka nepřekvapí, uvědomíme-li si, že mincemi poutníků byly převážně zlaté nominály. Je dobré připomenout, že uvedená suma 2 500 florénů se nedostala celá do pokladny špitálu, neboť řada vkladů byla mezitím už vybrána. Zbyla z ní jen část po těch poutnících, kteří ve špitálu zemřeli a jejichž vklady si nikdo z příbuzných nevyzvedl. Stále však šlo o poměrně vysoký obnos, který průběžně přecházel do vlastnictví sienského kláštera.

⁶⁵ G. PICCINI – L. TRAVAINI, *Il Libro*, s. 149.

Příloha 1: Depozita poutníků ze zemí České koruny v sienském špitálu v letech 1382–1446

dep. 39

fol. 4v MCCCCX

Chaterina di Bru romeia die avere adì 8 di settenbre 1391, f. 1, l. 4, a' ntrata di frate Mateio fo. 11, a libro F fo. 431 __ f. I, l. III°, s. 0.

(doslovný přepis edice, f. 1, l. 4 znamená 1 florén, 4 liry)

dep. 40

fol. 4v MCCCCX

Vincilago di Pragma romeio die avere adì 8 di settenbre 1391, s. 22 a' ntrata di frate Mateio fo. 11, a libro F fo. 431 __ f. 0, l. I, s. II.

dep. 340

fol. 41r MCCCCXIII

+ **Bartalomeio di Giorgia di Marabia di Buemia** dipositò a frate Giovanni di Fiandra nostro ufficiale sopra i dipositi insino adì XVIII° di magio 1414, f. quatro d'oro corenti, cioè tre duchati e uno papale chome apare al suo libro de' dipositi a fo. 3 e segni XI, e puoi il detto frate <frate> Giovanni gli fu detto ch'esso Bartalomeio morì a Chorneto, sì gli die in mano di Biagio di Masso k. valsero l. sedici, s. dodici, d. quattro e sono a sua intrata per lo dì XI d'ottobre 1414 a fo. 8.

(doslovný přepis edice, křížek před jménem znamená, že dotyčný poutník cestou zemřel)

dep. 358

fol. 45v MCCCCXV

Froliano di Chocie chapelano di Vilina del paese di Buemia die avere duchati diciesette di Vinegia e f. tre onghari i qu[a]gli dipositò a frate Pavolo da Lucha pelegrianiere infino adì 14 d'aghosto 1415 chon questa condizione, che se desso morisse volse che la metà de' sopradetti d. ne siano dati a Davolina sua suora chon questa chondizione, che se dessa arechasse carta di testamento altenticho, altrimenti non avesse i detti denari e l'altra mettà rimanesse a lo spedale per bene del'anima sua, de' quagli duchati e ff. esso frate Pavolo cambiò al banco di Lionardo di Pietro Mini, ebene l. ottantacinque, s. quatornici, e chosì apare al suo libro de' dipositi a fo. 20 e sono a' ntrata di frate Nanni Bordi k. per lo dì XV d'otto[b]re MCCCCXVII a fo. VIII°.

dep. 366

fol. 47v MCCCCXVIII

Niccholaius Chermen de Brasela del paese di Buemia f. nove d'Ongharia e duchati quatro di Vinegia i quagli esso dipositò a frate Pavolo da Lucha

pelegriniere infino adì VII di dicembre 1418 chome apare al suo libro segnato B a fo. 68 e sono a' ntrata di frate Nanni Bordi k. per lo dì 26 di gienajo a fo. 7 1418.

Ànne auti adì XXVII di gienajo 1418 f. nove d'Ongharia e f. quatro duchati di Vinegia contanti in sua mano in presenza di frate Pavolo da Lucha pelegriniere a uscita di frate Nanni Bordi k. a fo. 52.

dep. 386

f. 52v MCCCCXXXIII

Giovani di Nicholò Dolmoncia in Arabia il quale àne onghia del dito grosso della man manca fesso cioè uno sengnio per lo mezo del' onghia, disse andava a Roma, diposittò insino adì 28 di gienajo 1433 1 f. d'oro ongharo e dieci buemi e tre crocifissi della Mangnia e più vianari e mezi vianari chome apare al libro de' dipositi di frate [Luca] di Charlo a fo. 27 e a dipositi 30 e de detta munetta se n'èbe a chanbio l. vinti, s. quatordici, d. otto, apare a' ntrata de frate Angniolo di Cripstofano k. a fo. 3 __ l. XX, s. XIII°, d. VIII.

dep. 387

fol. 53r MCCCCXXXIII

Giovanni d'Arigho di Maravia il quale non à onghia nel ditto de la mano manca a latto al ditto mingniolo diposittò insino adì XII di marzo 1433 sei f. d'oro cioè tre onghari e tre viniziani chome apare a libro de' dipositi di frate Lucha di Charlo a fo. 44 e a fo. 167 de' dipositi, de qua[li] f. se n'èbe a chanbio l. vintisei, s. sei, d. otto, e apare a 'ntrata di frate Angniolo di Cripstofano k. a fo. 3 __ l. XXVI, s. 6, d. 8.

Nejasná geografická atribuce:

dep. 36

fol. 4r MCCCCX

Vicilaus di Nicholaio de la Magnia die avere per d. dipositatati (*sic*) dipositò a Ghuglielmo di Cino a' ntrata di Ghuglielmo di Cino fo. 4, e per uno ronzino rimase ala chasa, f. 12, s. 35, apare a libro F a fo. 373.

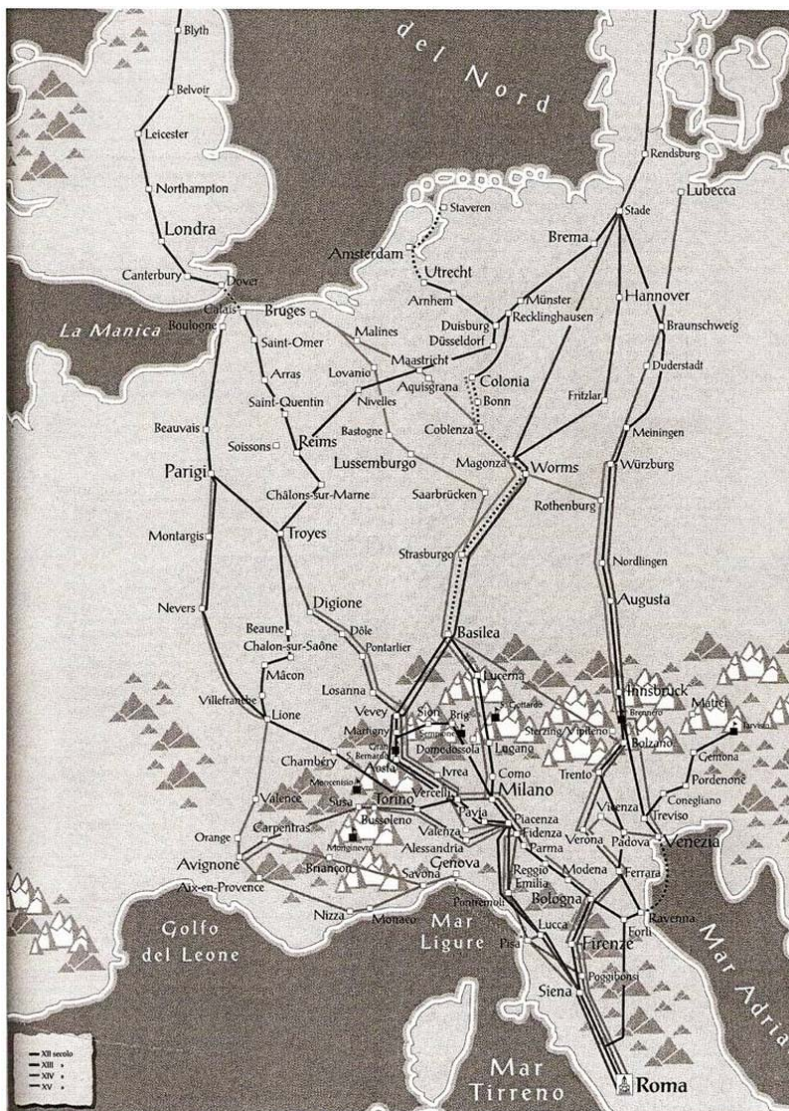
dep. 72

fol. 7r MCCCCX

Iachomo di Citch, la madre à nome Sibicha, la moglie Isbinicha, à due figliuoli, Pietro e Vanicha, à 80 anni e la barba chanuta, dipositò a Mariano adì 28 di marzo 1384 a fo. 52, a libro F a fo. 445, vinti buemi __ f. 0, buemi XX.

Příloha 2: Síť poutních cest v zaalpské Evropě

Římští poutníci ze zemí České koruny používali buď trasu vedoucí přes Vídeň, průsmyk Tarvisio, Benátky a Padovu, nebo přes Řezno, Brennerský průsmyk a odtud dále na jih přes Veronu a Mantovu, či přes Padovu. V Boloni se cesty poutníků spojily a pokračovaly po společné trase přes Florencii a Sienu do Říma.

Mapa převzata z publikace: Jacques Le GOFF – Gloria FOSSI (eds.),
La storia dei Giubilei, vol. 1, Roma 1997.

Summary:

Pilgrims and their money on the way to Rome.

The evidence of the *Libro del pellegrino* (Siena, 1382–1446)

The pilgrim book (*Il Libro del pellegrino*) of the hospital of Our Lady della Scala in Siena from 1382–1446 represents an accurately guided document on monetary deposits in one of the most important church institutions in Siena. A large-scale set of specie registered in this book is an interesting witness to the movement of money in circulation in late medieval Europe. Seven pilgrims from the lands of the Bohemian Crown are mentioned in the entries from 1384–1433: two come from Bohemia, four from Moravia and one from Silesia. Further two other pilgrims with an ambiguous geographic assignment seem to be considered. The book, however, does not register all pilgrims who visited Siena on the way to Rome. It mentions only those who deposited their cash in the hospital with the intention to withdraw it on the way back.

The writer compares registered deposits with amounts intended for the pilgrimage to Rome (4–5 pounds of Prague groschens in the lower middle class and 8–10 pounds in the higher middle class) which have been entered into the memorable city book of Olomouc dated back to 1430–1492. He distinguishes sums intended to the way back (1,5–8 pounds) from petty cash (within the range of 4–35 Prague groschens) which could suffice for just few days. At average speed of 40 km per day it is possible to suppose that the journey from the Czech lands to Rome (about 1 300 km) could last about 37–38 days with 5–6 days of rest. At average expense of 3 Prague groschens per day which roughly corresponds with the most common summer daily wage of a journeyman, a pilgrim was able to manage for about 85 days with 4 pounds of Prague groschens, it was enough for a return journey and for about ten days' stay in Rome. If he took 5 pounds with him he could stay in Italy for one month. A double amount of 8–10 pounds presumably served as a nest-egg for the case of illness or of accident. In better case it could provide travel luxury.

Contrary of the testimonies it is not possible to judge from deposits of the social status of their bearers. Money of pilgrims predominantly consisted of gold coins contained in more than 70 % of all registered deposits. Larger amounts were mostly deposited by those pilgrims who were coming from the far-away regions and by old priests who started on a journey with all their belongings in conviction not to come back any more. That is a case of Florian of Kočov, chaplain in Volyně (South Bohemia), who gave 20 florins into custody of friars in Siena.

The entries in the pilgrim book of Siena document that Florentine florins, Venetian ducats and Hungarian florins belonged to the most frequent gold specie in Italy that time, Prague and Flemish groschens occurred most often among silver coins. From the given data which mention a value of money very sporadically it is, however, not possible to make even an approximate estimation of the sum total of money which flew into the hospital. We can just suppose that the sum total of 2 500 florins which represent the value of all 328 deposits registered by 1410 did not get entire to the hospital treasury because many deposits have been withdrawn in the meantime. Just a part of them remained after those pilgrims who died in the hospital and whose deposits have never been withdrawn. Nevertheless, it was still a relatively large amount which was continuously becoming a hospital ownership.

translated by the author

David PAPAJÍK

Člověk a dluhy. Příklad šlechtice z 15. století. Osobnost Voka V. z Holštejna

Jistě odvěkou touhou většiny lidí je mít velké množství peněz. Pomalou a dlouhodobou cestou se k opravdu velkým penězům přichází těžko. Stabilizovaná společenská situace v jakékoliv historické době nepřeje výrazným majetkovým vzestupům. Jedinec v ustálené a běžně fungující společnosti nemá mnoho možností jak rychle a legálně přijít k velkým finančním ziskům. Naopak v období politických zvratů či převratů jsou obrovské finanční přesuny do rukou jednotlivců vcelku běžné. Často se tak děje na hraně zákona či spíše až za jeho hranou. Doba politických přerodů není vždy ukázkou plně právně zakotvené společnosti, tudíž kumulace majetku i nelegálními prostředky je snazší.

Nemusím zde připomínat obrovské majetkové přesuny, které v naší zemi nastaly po roce 1989, podobně tomu bylo i po roce 1618 a také v období po roce 1419. Zvolil jsem záměrně výrazná období, která daný názor potvrzují. Pochopitelně by se dala najít i další, ale jejich výčet není účelem mého dnešního vystoupení.

Jednou z obrovských možností, jak mohl člověk, v našem případě šlechtic, přijít k opravdu velkému majetku, bylo období husitství. Za husitství u nás došlo k výrazným majetkovým přesunům, kdy ve velké míře zmizel královský a církevní majetek v rukou různých osob. Část šlechticů majetek zabírala (kradla) z pohledu odlišné víry, jiní ho brali tzv. do ochrany z pohledu stejné víry. V obou případech byl výsledek pro původní majitele téměř vždy stejný, nedostali ho již nikdy nazpět. Samozřejmě docházelo také k zabírání královského vlastnictví, někdy dodatečně panovníkem potvrzované zástavními listinami. Nemuselo se vždy jednat o prostou uzurpaci, často panovník pouze potřeboval zaplatit své bojovníky, a protože trpěl nedostatkem hotových peněz, zapsal jim místo nich nějaký královský pozemkový majetek.

Z výše uvedeného plyne, že období husitství vedlo k obrovskému majetkovému vzruchu do té doby relativně málo majetných šlechticů či šlechtických rodů. Uvedme si jen několik málo příkladů největších pohusitských zbohatlíků – Kašpar Šlik, Mikuláš z Lobkovic, Jakoubek z Vřesovic, Mikuláš Trčka z Lípy, Vilém Kostka z Postupic, Jan Čapek ze Sán, Diviš Bořek z Miletínka či Jan Hertvík

z Rušinova.¹ Vybírám ze zbohatlíků záměrně ty, kteří měli před obdobím husitské revoluce jen velmi malý majetek, a ponechávám stranou velké dravce jako např. Oldřicha z Rožmberka.

Domnívám se, že zatímco alespoň relativně dobře jsou zachyceny osudy některých zbohatlíků za husitské revoluce, opačnému případu, kdy šlechtic nejenže na husitství nijak nevydělal, ale naopak přivedl svůj majetek do krachu, nebyla dosud věnována náležitá pozornost. Proto se pokouším ve svém příspěvku takový osud ukázat. Budu se zamýšlet nad majetkovým krachem Voka V. z Holštejna, člena moravské panské obce.

Vokův stejnojmenný otec byl straníkem krále Zikmunda Lucemburského, za něhož položil život v bitvě na Vyšehradě v roce 1420. Také Vok V., který se poprvé připomíná v písemných pramenech roku 1420, byl v době otcovy smrti straníkem krále Zikmunda.²

Vok V. spolu se svým mladším bratrem Janem zdělili po svém otci nejen panství cimberské, bohuslavické a polovinu holštejnského panství, měli spravovat i město Pohořelice. Pro nedostatek zkušeností však svůj úkol nezvládli a nedokázali město ochránit. Proto se král Zikmund rozhodl jmenovat na ochranu města jiného, zdatného hejtmána.³ Zároveň ale nechtěl poškodit potomky člověka, který za něho položil život, a proto 3. dubna 1421 rozhodl, že dlužná částka 1 200 kop grošů (získal ji od krále Vok IV.) bude Vokovi V. a Janovi splácena z výnosů daní z města Brna. Ročně měli oba bratři dostávat z Brna 100 hřiven grošů.⁴

Vok V. z Holštejna trpěl celý život permanentním nedostatkem peněz. Nevíme, zda zdědil nějaké staré dluhy po svém otci, anebo dluhy nadělal sám. Dne 29. září 1422 vyznal, že dluží 66 hřiven grošů Benešovi a Ondřeji z Příluk, faráři v Lošticích Ješkovi a Mikuláši z Pamětic. Vok s ručiteli slíbili, že dluh zaplatí do 29. září 1423.⁵

Někdy po roce 1421 Vok V. patrně přešel do tábora moravských radikálně naladěných husitů. Stále se prodlužující válečné střety a šarvátky ho nutily vydržovat větší množství bojovníků. Zatímco jiní šlechtici na období husitství vydělali tím, že ukradli zeměpanský a církevní majetek, Voka přivedlo husitství pouze k trvalým a vleklým dluhům, kterých se nezbavil po celý život. Nevíme, jak je možné, že se nedokázal z dluhů vymanit, i když se zbavoval jednoho majetku za druhým. Někdy před polovinou září roku 1429 prodal svému příbuznému Štěpánovi II. z Vartnova za 1 000 kop grošů zástavu cimberského panství. Dozvídáme se

¹ František ŠMAHEL, *Husitská revoluce, IV. díl*, Praha 1996, s. 71.

² Vincentius BRANDL (ed.), *Libri citationum et sententiarum seu Knihy pŕihonné a nálezové III*, Brunae 1878, s. 73, č. 323. K postavě Voka V. z Holštejna podrobněji viz David PAPAJÍK, *Páni z Holštejna. Významný, ale zapomenutý panský rod*, České Budějovice 2007, s. 119–137.

³ *Břeclavsko. Vlastivěda moravská*, Brno 1969, s. 561.

⁴ Archiv český (dále AČ) VII, č. 33, s. 581–582.

⁵ Archiv města Brna, fond Sbírká listin, mandátů a listů, inv. č. 255.

o tom z listiny krále Zikmunda z 10. září 1429, kterou danou transakci schvaluje a potvrzuje.⁶

Dne 20. ledna 1431 předal Vok V. listiny, které získal spolu se svým bratrem Janem 3. a 6. dubna 1421 od krále Zikmunda, brněnskému měšťanovi Martinu Permanovi, jeho manželce Kordule a Kateřině Helmšmídové.⁷ Jinak a lépe formulováno, prodal jim nárok na roční plat 100 hřiven grošů. Proč se Vok zbavoval výnosného a pravidelného ročního příjmu, je záhadou. Snad potřeboval větší částku na hotovosti, případně tím jen umořoval své dluhy u zmíněných brněnských měšťanů a měšťanek. Není to ve Vokově životě poprvé a nebude to ani naposledy, kdy něco patrně pod tlakem a nevýhodně prodal.

Rozprodej ovšem pokračoval. Dne 3. června 1432 v Brně Vok V. prodal královopolskému kartuziánskému klášteru vinohrad v Obřanech za 22 kop grošů, polovinu dobré mince a polovinu obecních berních peněz.⁸

Neznáme podrobněji činy Voka V. z Holštejna během husitských válek. Jisté je pouze to, že na počátku období radikálního husitství byl po vzoru otce straníkem krále Zikmunda. Patrně později, vzhledem k oslabení Zikmundových pozic na Moravě, přešel na stranu jeho protivníků. Snad bychom si tak mohli vysvětlit ztrátu cimberské zástavy. Zeměpanskou zástavu jako protivník panovníka nemohl trvale udržet, a proto se dohodl se svým příbuzným Štěpánem II. z Vartnova o prodeji zástavy do jeho rukou. Naši úvahu o postojích Voka V. z Holštejna za husitství nám potvrzují také zprávy z 30. let 15. století.⁹ Ve dnech 11. listopadu – 22. prosince 1433 se v Praze uskutečnil svatomartinský sněm.¹⁰ Na sněm vyslali svou početně bohatou delegaci i moravští kališníci, kteří se považovali za zástupce celé Moravy. Členem této kališnické delegace byl i Vok V. z Holštejna.¹¹ Je to první zřejmý důkaz, že Vok stál na kališnické straně, což neznamená, že tyto postoje nemohl zastávat již v dřívější době.

Ve druhé polovině prosince 1434 se konal ve městě Tábor sjezd zástupců radikálně kališnických nalažených měst. Účastníci sjezdu rokovali o tom, jak dál po porážce radikálů u Lipan. Sjezdu vyjádřila podporu některá města i písemně. Do Tábora dorazil i jediný dopis ze šlechtického prostředí, jehož autorem byl Vok V. z Holštejna. Holštejnský pán tlumočil sjezdu své sympatie a podporu toho, na čem

⁶ AČ VII, č. 39, s. 584–585; August SEDLÁČEK (ed.), *Zbytky register králův římských a českých z let 1361–1480*, Praha 1914, s. 144, č. 1 014–1 015.

⁷ AČ VII, č. 35, s. 582.

⁸ Moravský zemský archiv v Brně, fond E 39, fond Kartuziáni Královo Pole, inv. č. 6; Jindřich ŠEBÁNEK, *Archivy zrušených klášterů moravských a slezských*, Brno 1932, s. 268, č. 1 278.

⁹ Není ovšem správné, co uvádí Augustin NEUMANN, *K dějinám husitství na Moravě*, Olomouc 1939, s. 111, že Vok V. z Holštejna uzavřel jako kališník v roce 1430 příměří s městem Olomoucí. Údaje, které A. Neumann připsal Vokovi V. z Holštejna, se týkají Voka ze Sovince. K tomu David PAPAJÍK, *Páni ze Sovince. Dějiny rodu moravských sudích*, Praha 2005, s. 97–98.

¹⁰ O svatomartinském sněmu např. Petr ČORNEJ, *Velké dějiny země Koruny české V*, Praha – Litomyšl 2000, s. 600–604. Tam lze nalézt i další literaturu.

¹¹ AČ III, č. 6, s. 415–417.

se usnese při hájení Božích pravd. Zároveň slíbil, že při nich bude věrně stát a je připraven jim pomáhat.¹²

Jak hodnotit Vokův dopis? Mohou na něho být dva různé úhly pohledu. Podle prvního z nich se nám ukazuje Vok jako pevný stoupenec radikálních kališnických myšlenek, kterého od nich nemůže nic odradit. V tomto pevném postoji nám může být sympatický. Druhý úhel pohledu na Vokův dopis je ten, že se pokoušel zachraňovat něco, co se zachránit nedalo, něco, co prohrálo. Vok v něm vypadá jako fanatik pro víru, který nedokáže reálně vyhodnotit politickou situaci v zemi. Jako politik, který vsadil na špatnou kartu, a i když je téměř všem jasné, že nemá reálnou naději na úspěch této ideje, tvrději ji hájí dál. Pro jednoznačný příklon k jednomu či druhému úhlu pohledu nám chybí více pramenů. Ovšem skutečnost, že Vok přivedl k totálnímu bankrotu velký majetek po svém otci, nesvědčí o jeho přílišných schopnostech.

Podle zápisu v zemských deskách z 12. ledna 1437 by se mohlo zdát, že rozprodej Vokova majetku se zastavil, protože tehdy mu vložil do desk Heník z Valdštejna a ze Židlochovic na Kojetínsku a Prostějovsku vesnice Tištín, Dobrochov, Vranovice, Služín a jeden lán ve Vícově jako věnnou zástavu v částce 1 000 hřiven grošů.¹³ Jednalo se ovšem patrně o majetkovou směnu, protože hned 7. února 1437 vložil pro změnu Vok V. z Holštejna Heníkovi z Valdštejna a ze Židlochovic do zemských desk holštejnské panství.¹⁴ Vok prodal Heníkovi hrad Holštejn, ves Ostrov se dvěma rybníky, dále vesnice Lipovec, Senetářov, Kotvrdovice, polovinu městečka Jedovnice, ve Vilémovicích sedm lánů, v Rohrbachu tři lány, v Šošůvce tři lány, ves Husí s lesy, ves Podomí s lesy a rybníkem, dále vesnice Hamlíkov, Bystřec, Budkovany, pustý rybník v Jedovnici u dvora řečeného Dvorec a patronátní právo kostelů v Lipovci, Jedovnici, Ostrově a v Husí. Na závěr je zdůrazněno, že Vok prodal veškeré příslušenství hradu Holštejna s výjimkou vinic.

Hned na první pohled je vidět, jak nevýhodný obchod Vok uzavřel. Zatímco on zakoupil pouze čtyři vesnice a jeden lán v další vesnici, Heník získal hrad, půl městečka a 12 vesnic či jejich částí. Navíc Vok získal majetek pouze jako zástavu, zatímco Heník jako svobodný dědičný statek. Opět se nám potvrzuje, že Vok musel být ve velkých dluzích, když sáhl po takto nevýhodné směně. Ještě jeden limitující faktor stál proti Vokovi. Vok prodal poměrně kompaktní a ucelené panství a zakoupil vesnice roztroušené po střední Moravě. Snad zbývá ještě doplnit, že prodej holštejnského panství se musel uskutečnit někdy před rokem 1436, jak o tom svědčí žaloby Mikuláše Rudy z Holštejna z roku 1436 na Heníka z Valdštejna a ze

¹² Amedeo MOLNÁR (ed.), *Husitské manifesty*, Praha 1980, s. 216.

¹³ František MATĚJEK (ed.), *Moravské zemské desky. Olomoucká cúda*, Brno 1948 (dále ZDO) X, č. 55, s. 362.

¹⁴ Tomáš KALINA (ed.), *Moravské zemské desky. Brněnská cúda*, Brno 1950 (dále ZDB) XII, č. 301, s. 347.

Židlochovic z důvodu toho, že Mikuláš Ruda měl na panství upsán svůj dluh.¹⁵ Vok V. z Holštejna tak ztratil hlavní rodový hrad, po kterém se jeho rod psal od roku 1321.

Husitské války přečkala v pořádku dvojnásobná vdova a matka Voka V. z Holštejna Kateřina z Mstěnic. Dne 12. ledna 1437 jí její syn Vok nechal zapsat věno 1 200 hřiven grošů na bohuslavickém panství. Jak tehdy panství vypadalo? Bylo tvořeno vesnicí, hradem (v zápise ovšem označen jako tvrz) a dvorem v Bohuslavicích a vesnicemi Lhota,¹⁶ Březová,¹⁷ Lovíšky a Nemoťíněk s mlýny, rybníky a lesy. V Bohuslavicích byl kostel, ke kterému měl Vok patronátní právo.¹⁸ Když srovnáme rozsah panství s tím, jak ho v roce 1408 zakoupil jeho otec, vidíme, že k panství přibyly vesnice Lhota a Březová a druhá polovina Lovíšek.

Jak to, že si Vok tak najednou vzpomněl na svou matku? Domnívám se, že důvod je velmi jednoduchý. Podle mého názoru se obával tlaku věřitelů na svůj majetek, a tímto způsobem se jich mohl elegantně zbavit poukazem na to, že bohuslavické panství přece není jeho, ale věnem ho drží jeho matka. Na druhou stranu je pravda, že matčino věno mohlo být po smrti otce zapsáno až v roce 1437, protože po roce 1420 nebyly pro válečný stav zemské desky otevřeny a nebylo možno do nich zapisovat. Že by přece jen Vok V. zdědil po svém otci závan chytrosti? Předešlé úvahy nám potvrzuje zápis v zemských deskách z 10. prosince 1437 (do desk vloženo až roku 1446), kterým Kateřina z Mstěnic vzala svého syna Voka V. z Holštejna na spolek na svou finanční pohledávku 1 200 hřiven grošů na bohuslavickém panství.¹⁹ Proč byl zápis vložen do zemských desk hned po jejich novém obnovení v roce 1446, uvidíme dále.

Symbolickou tečku za husitským obdobím na Moravě udělal landfrýd uzavřený v Brně 28. ledna 1440.²⁰ Sešel se již po smrti českého krále a moravského markraběte Albrechta a měl trvat až do přijetí nového pána země. Je zajímavé, že ve velkém množství pečetitelů nenalezneme pečeť Voka V. z Holštejna. Že by nesouhlasil s mírovým pohusitským uspořádáním země? Nebo se jedná o pouhou náhodu?

Další majetkové ztráty pokračovaly. V roce 1446 vložil Vok V. z Holštejna do zemských desk Hynkovi z Ojnic pustou ves Nemoťíněk (dříve součást bohusla-

¹⁵ *Libri citationum III*, s. 155, č. 720–721. Podle práce Ladislav HOSÁK, *Historický místopis okresu Blansko v období feudalismu*, Blansko 1965, s. 4 se prodej holštejnského panství uskutečnil někdy v letech 1430–1437.

¹⁶ Dnes zaniklá ves Lhota ležela nad vsí Bohuslavice v lese Lenivá hora, srov. Rudolf HURT a kol., *Kyjevsko. Vlastivěda moravská*, Brno 1970, s. 494.

¹⁷ Dnes zaniklá ves Březová ležela v katastru vsi Mouchnic, kde se připomínají louky Březové, srov. Rudolf HURT, *K zaniklým osadám na Kyjevsku*, *Vlastivědný věstník moravský* 5, 1950, s. 97. Podobnou lokalizaci uvádí i Vladimír NEKUDA, *Zaniklé osady na Moravě v období feudalismu*, Brno 1961, s. 53, podle něhož se nacházela Březová mezi Haluzicemi a Snovídkami.

¹⁸ ZDO X, č. 118, s. 367.

¹⁹ ZDO X, č. 411, s. 385.

²⁰ AČ X, č. 12, s. 256–258; Mojmír ŠVÁBENSKÝ, *Stavovské listiny 1212–1847. Katalog*, Brno 1965, s. 106–109, inv. č. 332.

vického panství).²¹ Majetkové poměry v této vesnici byly poněkud nepřehledné a vracejí nás hlouběji do minulosti. V roce 1434 zažaloval Voka V. z Holštejna k zemskému soudu Smil ze Zástřizl o 100 hřiven grošů z toho důvodu, že již jeho otec Vok IV. prodal Smilovu otcí Protivcovi ze Zástřizl ves Nemoťínek.²² Vok IV. za prodej obdržel řádně i peníze a slíbil vklad vložit do zemských desk, což se nestalo. Smil žádal nápravu. Prodej se tak musel uskutečnit někdy před rokem 1420, kdy Vok IV. zemřel. K žalobě je připojeno slovo *Poklid*, znamenající mimosoudní vyrovnání obou stran. Otázkou ovšem zůstává, zda páni z Holštejna neprodali Nemoťínek dvakrát, jednou Vok IV. a podruhé Vok V. Je ovšem také možné, že zápis druhého prodeje se děl po dohodě se Smilem ze Zástřizl. Jinak řečeno, ve skutečnosti Nemoťínek prodával Smil ze Zástřizl Hynkovi z Ojnic a pro jednoduchost se to zapsalo, jak jsme si uvedli.²³

Svůj poslední větší majetek, bohuslavické panství, prodal Vok V. z Holštejna listinou uzavřenou 12. června 1446 v Olomouci Jindřichu Mirkovi z Chlumu a z Dražejovic.²⁴ Opět se podíváme na popis panství, protože ten se poněkud liší od zápisu z roku 1437. Vok pozbyl hrad Bohuslavice a ves Bohuslavice s mýtem, svobodným dvorem a patronátním právem a pusté vesnice Lovíšky, Březovou, Nenkovice²⁵ a Lhotu. Panství bylo prodáno za 850 hřiven grošů, které Vok V. hotově obdržel. Listina obsahuje sedm ručitelů prodeje, kteří se zavázali, že její obsah vloží do zemských desk, jak se také 9. července 1446 stalo.²⁶ Mezi ručiteli nás zaujme Heník z Valdštejna a ze Židlochovic, který, jak je vidět, trvale s Vokem V. z Holštejna spolupracoval.

Co z předešlého plyne? Především je vidět, že Vok potřeboval okamžitě finanční hotovost. Zatímco v roce 1437 jsou vesnice na panství označeny jako osídlené, za 9 let jako pusté (s výjimkou Bohuslavic). Jistě mohlo dojít během této doby k jejich zničení a zpustnutí, ale spíše se zdá, že roku 1437 nebyly zapsány jako pusté, protože se předpokládalo, že budou brzy osazeny. V rozsahu panství nedošlo ke změnám, pouze na něm chybí ves Nemoťínek, kterou Vok prodal jinému zájemci, jak jsme si ukázali, a přibyla ves Nenkovice, kterou patrně Vok v mezidobí zakoupil. Z důvodu zpustnutí vesnic či snahy Voka rychle získat peníze dostal za panství o třetinu menší sumu, než bylo dříve oceněno.

²¹ ZDO X, č. 483, s. 390.

²² *Libri citationum III*, s. 96, č. 453.

²³ Nemoťínek je v současnosti zaniklou vesnicí, která ležela u Nemoťic. Nemoťice se nacházejí 9 km jihovýchodně od Bučovic.

²⁴ Moravský zemský archiv (dále MZA) v Brně, fond G 124, Sbirka fotografií, inv. č. 188.

²⁵ Dnes zaniklá osada Nenkovice stávala v údolí potoka, který tekl z Lovčic do Věteřova v haluzickém plesí. Území pustých Nenkovic později splynulo s územím obce Nechvalína. Zůstalo po ní pojmenování louky Nenkůvky. Srov. R. HURT, *K zaniklým osadám na Kyjovsku*, s. 97; J. HURT a kol., *Kyjovsko*, s. 497; Ladislav HOSÁK – Rudolf ŠRÁMEK, *Místní jména na Moravě a ve Slezsku*, 2. díl, Praha 1980, s. 134. Zaniklé Nenkovice nejsou totožné s Nenkovicemi u Želetic, které ležely nedaleko.

²⁶ ZDO X, č. 484, s. 390. K tomu také žaloba Mikuláše z Milonic na Jana Krumsína z Lešan z roku 1447. Srov. *Libri citationum III*, s. 619, č. 1 084.

Ani tyto prodeje nestačily k urovnání Vokovy katastrofální finanční situace. Pro její zlepšení musel v roce 1447 prodat Janovi z Dobré Vody vesnice ležící mezi cimberským a bohuslavickým panstvím. Jednalo se o ves Jestřabice s dvorem a patronátním právem ke zdejšímu kostelu a ves Haluzice s mlýny.²⁷

Ať již byla spolupráce Voka V. s Heníkem jakéhokoliv rázu a její kořeny nám unikají, je jasné, že z ní profitoval pouze Heník. V roce 1448 prodal Vok V. Heníkovi zpět věnnou zástavu ve výši 1 000 hřiven grošů, kterou od něho roku 1437 zakoupil (vesnice Tištín, Dobrochov, Vranovice, Služín a jeden lán ve Vícově).²⁸ K čemu potřeboval Vok tak ohromné sumy peněz? Cožpak nechápal, že prodeji pozemkového majetku se z něho stane téměř žebrák? Měl opravdu tak velké dluhy, že je musel sanovat prodeji? Bohužel na tyto otázky nedovedeme uspokojivě odpovědět.

Zatím jsme zaznamenávali samé ztráty, teď se dostáváme i k určitému majetkovému zisku Voka V. z Holštejna. Veškeré podrobnosti nám ovšem unikají. Vok V. postupně ztratil hrady, na kterých mohl sídlit, ať již to byl Cimburk, Holštejn nebo Bohuslavice. V roce 1447 se ovšem najednou začal psát po hradu Račicích. Právě v roce 1447 pohnal k soudu Heralt z Kunštátu Voka V. z Holštejna a z Račic o 40 hřiven grošů. Tyto peníze mu byl Vok V. dlužen za obilí.²⁹

Něco více se o Vokovi V. z Holštejna znovu dovídáme až roku 1459. Tehdy ho zažalovala k soudu jeho setra Zuzana I. z Holštejna o 150 hřiven grošů, která mu zmíněný obnos půjčila a očekávala, že jí ho vrátí, k čemuž se Vok V. příliš neměl. Skutečnost, že Vok dlužil peníze kdekomu, nás nijak nepřekvapuje. Zajímavější pro nás ovšem je, že Zuzana ho nazývá Vokem V. z Holštejna a ze Senetářova.³⁰ To, co půhon sestry Zuzany pouze napověděl, nám potvrdí další žaloba na Voka, také z roku 1459. Smil z Loděnice zažaloval Voka, kterého označuje jako Voka z Holštejna, z Jedovnice, z Kotvrdovic a ze Senetářova (o staré dluhy, ke kterým Smil přišel jako rukojmí za Voka u Bareše z Číhovic).³¹ Zemský soud v roce 1464 rozhodl, že Vok má Smilovi peníze splatit (k tomu více viz dál).³²

Úplně nejpodstatnější z těchto žalob je zjištění, že Vok V. získal zpět část holštejnského panství, které bylo tvořeno Senetářovem, Jedovnicí a Kotvrdovicemi. Patrně na základě složitých majetkových vztahů k Heníkovi z Valdštejna se podařilo menší část bývalého holštejnského panství, ovšem bez samotného jádra panství hradu Holštejna, vykoupit zpět.

Výše uvedené konstatování nám navíc zapadá do obsahu žalob, které roku 1459 Vok V. podal na syna Heníka z Valdštejna a ze Židlochovic Hynka. Vok pohnal Hynka k soudu o 2 000 kop grošů z toho důvodu, že mu nechtěl vydat

²⁷ ZDO X, č. 748, s. 411. O Jestřabících např. R. HURT a kol., *Kyjovsko*, s. 354–355.

²⁸ ZDO X, č. 826, s. 418.

²⁹ *Libri citationum III*, s. 610, č. 1 018.

³⁰ Vincentius BRANDL (ed.), *Libri citationum et sententiarum seu Knihy půhonné a nálezové IV*, Brunae 1881, s. 16, č. 94.

³¹ *Libri citationum IV*, s. 16, č. 96.

³² *Libri citationum IV*, s. 88, č. 100.

správní listinu (patrně týkající se prodeje části holštejnského panství, výslovně to ovšem uvedeno není), kterou sepsali Vok s jeho otcem Heníkem.³³ Druhá žaloba Voka na Hynka o 100 kop grošů byla podána proto, že mu Hynek obsadil louky u Bystřece, dva dvory v Rohrbachu a jednoho poddaného ve Vilémovicích.³⁴ Hynek tak učinil po smrti své matky, takže se dá předpokládat, že předtím tento majetek spravovala ona.

Zatímco s Heníkem z Valdštejna a ze Židlochovic se Vok vždy dohodl, i když, jak jsme viděli, ne vždy to bylo zrovna pro Voka výhodné, s jeho synem Hynkem to bylo složitější. Voka čekaly vleklé soudní spory. Dne 23. února 1464 zemský soud rozhodl, že Hynek z Valdštejna je povinen sepsat pro Voka V. z Holštejna správní list na Jedovnici s příslušenstvím a Vok naopak pro soka zástavní listinu na Jedovnici znějící na 600 kop grošů.³⁵ Obě listiny měly být uloženy u zemského hejtmána, který každému z nich vydá tu, která mu patří.

Ve věci druhé Vokovy žaloby (louky u Bystřece) přisedící zemského soudu v roce 1464 rozhodli, že je v právu Hynek z Valdštejna a ze Židlochovic.³⁶ Vok se však nemínil jen tak lehce vzdát a soudil se dál, jak si ukážeme posléze.

K předešlým řádkům je třeba jistého doplnění. Někdy před rokem 1459 zakoupil hlavní část holštejnského panství s centrem na hradě Holštejně Půta ze Sovince a z Doubravice.³⁷ Dozvídáme se to z jeho žaloby z roku 1459 na Hynka z Valdštejna a ze Židlochovic o 1 000 hřiven grošů. Hynek slíbil Půtovi sepsat správní list na holštejnské panství, ale neučinil tak.³⁸ Spor došel dokonce tak daleko, že Hynek z Valdštejna měl z důvodu neplnění dohody nastoupit ležení ve městě Olomouci. Ze žaloby dále zjišťujeme, že Půta zakoupil holštejnské panství od Hynka z Valdštejna a nějakou jeho menší část od Voka V. z Holštejna.³⁹ Půta ze Sovince a z Doubravice se opravdu uvázal v holštejnské panství svých vzdálených příbuzných pánů z Holštejna, protože ho roku 1460 zažaloval Bareš z Čihovic o 98 uherských zlatých, že mu Půta odkoupil holštejnské panství, i když na něm vázly dluhy Voka V. z Holštejna, které měl vůči Barešovi z Čihovic.⁴⁰ Dalším, který chtěl uspokojit své dluhy na holštejnském panství, byl v roce 1464 Bedřich

³³ *Libri citationum IV*, s. 18, č. 110.

³⁴ *Libri citationum IV*, s. 18, č. 111.

³⁵ *Libri citationum IV*, s. 87, č. 92. V nálezu zemského soudu je uvedeno, že zástavní suma měla být 6 kop grošů, což je nesmyslně nízká částka. Z toho důvodu se domnívám, že se jedná o chybu a v zápisu mělo být uvedeno 600 kop grošů.

³⁶ *Libri citationum IV*, s. 89, č. 106.

³⁷ Miroslav PLAČEK, *Hrady a zámky na Moravě a ve Slezsku*, Praha 1996, s. 163 a Týž, *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí*, Praha 2001, s. 227 nesprávně uvádí, že se tak stalo roku 1455.

³⁸ *Libri citationum IV*, s. 13, č. 78. K tomu o rok později *Libri citationum IV*, s. 5657, č. 330.

³⁹ *Libri citationum IV*, s. 93, č. 382. K tomu také *Libri citationum IV*, s. 87, č. 91.

⁴⁰ *Libri citationum IV*, s. 33, č. 199. Nejsou ničím podloženy úvahy E. Černého-Křetínského v tom smyslu, že Vok V. z Holštejna žil po roce 1459 na hradu Holštejně z pověření Půty ze Sovince a z Doubravice jako jeho purkrabí, srov. Ervín ČERNÝ-KŘETÍNSKÝ, *Nejstarší historie hradu a městečka Holštejna a panství Holštejnského*, Holštejn 1991, s. 39, 41.

z Krumsína a ze Špiček.⁴¹ Bedřich zaplatil za Voka jako ručitel 300 uherských zlatých, které mu Vok nemínil vrátit.⁴² Až teprve v roce 1466 zemský soud v záležitosti holštejnského panství definitivně rozhodl. Hynek z Valdštejna popřel, že by slíbil Půtovi udělat správní list podle nějakého registra, které však bylo opravdu Půtovi vydáno. Soud přesto nařídil, aby Hynek z Valdštejna vykonal vše podle půhonu, tedy vyhotovil Půtovi správní list na základě úmluvy s Hynkovým otcem Heníkem a s Vokem V. z Holštejna.⁴³ Půta ze Sovince a z Doubravice se tak definitivně i podle soudu stal vlastníkem holštejnského panství.⁴⁴

Vraťme se však zpátky k Vokovi V. z Holštejna. V roce 1464 zjišťujeme jméno Vokovy manželky, kterou byla Kateřina z Kněžic. Vok jí nechal roku 1464 zapsat věno 300 hřiven grošů na vsích Kotvrdovice, Senetářov a Vilémovice, pusté vsi Budkovanech s rybníkem a dvoře zvaném Dvorec.⁴⁵ Zdá se, že se Vok pokoušel provést podobný trik jako v případě bohuslavického panství a věna své matky roku 1437, tj. tímto způsobem ubránit poslední majetek před věřiteli. Proti jeho vkladu věna manželce Kateřině z Kněžic také okamžitě vložil odpor Smil z Loděnice s tím, že se jedná o zastavený majetek, kterým nemůže Vok disponovat.⁴⁶ Smil z Loděnice podal v roce 1464 také odpor proti prodeji poloviny vsi Pňovic Jindřichem ze Sovince Hynkovi ze Sovince. Podle všeho tak činil z toho důvodu, že se domníval, že tím budou poškozeny jeho nároky na majetek Voka V. z Holštejna, který měl u něho dluhy.⁴⁷ Situace kolem této záležitosti byla poměrně zamotaná, ale základem všeho byl dluh 500 zlatých, který musel zaplatit Bedřich z Krumsína a ze Špiček jako ručitel za Voka V. z Holštejna Jindřichovi ze Sovince. Spor v této komplikované záležitosti se táhl ještě v letech 1480–1493 mezi jejich potomky.⁴⁸

Majetkový krach, který visel na vlásku, se blížil. Dne 19. května 1464 zemský soud rozhodl, že pro nesplacení Vokových dluhů bude Smil z Loděnice uveden do držení jeho vesnic Kotvrdovic a Senetářova.⁴⁹ Dne 29. září 1464 byl pak akt proveden na základě dluhů ve výši 190 kop grošů.⁵⁰ Je možné, že dluhy byly vyšší než hodnota uvedených statků, případně, že Vok potřeboval další peníze na své jiné dluhy. Na tuto skutečnost nás upozorňuje zpráva z roku 1475, kdy vdova po nebožtíkovi Smilovi z Loděnice Klára z Pohořílky popisuje průběh událostí z roku 1464. Dozvídáme se, že Smil kromě majetku, který získal od Voka jako úhradu

⁴¹ V roce 1464 zažaloval Bedřich z Krumsína a ze Špiček Půtu ze Sovince a z Doubravice o 286 uherských zlatých, že Půta odkoupil holštejnské panství, na kterém měl Bedřich upsán dluh. Srov. *Libri citationum IV*, s. 161, č. 818.

⁴² *Libri citationum IV*, s. 161–162, č. 819.

⁴³ *Libri citationum IV*, s. 206, č. 302.

⁴⁴ K tomu podrobněji D. PAPAJÍK, *Páni ze Sovince*, s. 117–119.

⁴⁵ ZDB XIII, č. 217, s. 409.

⁴⁶ ZDB XIII, č. 218, s. 409.

⁴⁷ K tomu podrobněji D. PAPAJÍK, *Páni ze Sovince*, s. 126, s. 293 (pozn. č. 77).

⁴⁸ Vincentius BRANDL (ed.), *Libri citationum et sententiarum seu Knihy půhonné a nálezové VI*, Brunae 1895, s. 21, č. 108, 322, 1 950.

⁴⁹ *Libri citationum IV*, s. 70.

⁵⁰ *Libri citationum IV*, s. 71–73.

dluhů, zakoupil ještě nějaký statek (konkrétně neuvedený). Přímo se píše o zbytku Vokova majetku, který prodali Vok V. z Holštejna, jeho manželka Kateřina z Kněžic a Vokův poručník a služebník Jan Podivínek.⁵¹ O jak velký majetek šlo, zjistíme z vkladu do zemských desk, který provedla v roce 1480 Klára z Pohořilky ve prospěch Jiřího ze Zhoře. Klára mu prodala ves Kotvrdovice s tvrzí, ves Senetářov, pusté vesnice Budkovany a Dvorce a polovinu pusté vesnice Podomí.⁵² Tak asi vypadal poslední pozemkový majetek Voka V. z Holštejna.

Ani Vokův spor s Hynkem z Valdštejna a ze Židlochovic se nevyvíjel příliš povzbudivě. Vok nemínil jen čekat a nález zemského soudu z 23. února 1464 ho neuspokojil, a proto podal 18. května 1464 novou sérii žalob. V nich v podstatě zopakoval své argumenty ze žalob z roku 1459.⁵³ V prvním půhonu na Hynka o 150 hřiven grošů operoval s tím, že Hynek obsadil jeho dvory, louky, lesy a jednoho poddaného ve vsi Vilémovicích a držel podací (patronátní právo) ke kostelu v Jedovnici. Tento majetek zabral Hynek poté, co zemřela jeho matka. Na opakované Vokovy žádosti ho nemínil vrátit, i když měl Vok v rukou listinu uzavřenou s jeho otcem, která svědčila ve Vokův prospěch.⁵⁴ Druhá Vokova žaloba o 2 000 hřiven grošů vycházela z toho, že Hynek nechtěl před přísedícími zemského soudu ukázat jinou listinu, která svědčila o tom, že Jedovnici držel pouze jako zástavu.⁵⁵

Majetkové poměry týkající se Voka V. z Holštejna byly patrně ještě zamotanější, než se nám dosud zdálo. Svědčí o tom jeho další dvě žaloby z 18. května 1464, tentokrát na Matěje ze Želetavy a z Jedovnice. Jen samotné označení přídomku žalovaného nám ukazuje, že se uvázal v městečko Jedovnici s tvrzí, které zakoupil někdy před rokem 1464 od Hynka z Valdštejna a ze Židlochovic.⁵⁶ Z čeho ho Vok vinil? V první žalobě o 60 hřiven grošů z toho, že bez Vokova svolení užíval tři dvory v Rohrbachu, lesy a louky kolem pusté vesnice Bystřec, Vokova poddaného ve Vilémovicích a kostelní podací v Jedovnici.⁵⁷ Ve druhé o 30 hřiven grošů, že lovil zvěř ve Vokových lesích, svému poddanému poručil posekat Vokovu louku a nechal prokopat příkopy k Vokovu rybníku.⁵⁸

Co k předešlým řádkům dodat? Snad jen to, že když se začne něco hroutit, tak se to většinou hroutí pořádně. Vok ve svých žalobách viděl jednu z posledních šancí, jak zachránit alespoň trochu pozemkového majetku. Nabízí se otázka, proč neměl lépe ošetřeny své již na první pohled nevýhodné majetkové operace s Heníkem z Valdštejna. Za polehčující okolnost nemůžeme vzít skutečnost, že v ne-

⁵¹ Vincentius BRANDL (ed.), *Libri citationum et sententiarum seu Knihy půhonné a nálezové V*, Brunae 1888, s. 20–21, č. 110.

⁵² ZDB XV, č. 54, s. 9.

⁵³ Žaloby z roku 1459 viz *Libri citationum IV*, s. 18, č. 110–111. Nález z 23. února 1464 viz *Libri citationum IV*, s. 87, č. 92.

⁵⁴ *Libri citationum IV*, s. 167, č. 851.

⁵⁵ *Libri citationum IV*, s. 167, č. 852.

⁵⁶ Doklad, že Matěj ze Želetavy Jedovnici zakoupil od Hynka z Valdštejna a ze Židlochovic, spatřujeme v jeho žalobě na Hynka z roku 1464 – *Libri citationum V*, s. 271, č. 22.

⁵⁷ *Libri citationum IV*, s. 167, č. 853.

⁵⁸ *Libri citationum IV*, s. 167, č. 854.

klidné době běžně nefungovaly zemské instituce a nedalo se zapisovat do zemských desk. Proč tyto transakce neměl Vok více pojištěny listinami? A pokud tomu tak bylo, proč většina listin zůstala pouze u Heníka z Valdštejna, proč je neměl Vok u sebe, aby je mohl ukázat u soudu? Za Heníkova života snad tyto propletené vazby nějak fungovaly, ale když Heník zemřel a otěže převzal jeho syn Hynek, Vok byl najednou proti němu bezmocný.

Znovu se měly záležitosti Vokových sporů s Hynkem z Valdštejna a ze Židlochovic a Matějem ze Želetavy projednávat u zemského soudu v Brně v roce 1466. Vok byl v té době již těžce nemocný a k soudu se nemohl dostavit, a proto ustanovil svou manželku Kateřinu z Kněžic poručnicí svých sporů. Zemský soud v Brně 26. února 1466 rozhodl, že ve sporu s Matějem ze Želetavy není právo na Vokově straně. Pikantní na celé věci je, že Matěj ze Želetavy se nechal u soudu zastupovat Hynkem z Valdštejna a ze Židlochovic.⁵⁹ Ani nálezkem zemského soudu z 26. února 1466 ve věci sporu s Hynkem z Valdštejna nemocného staříka nepotěšil. Přisídící soudu rozhodli, že Hynek nemá Vokovi odpovídat na jeho žaloby z toho důvodu, že majetek, pro který byl žalován, není v jeho moci, a navíc již Vok zažaloval toho, komu majetek skutečně patří (myšlen Matěj ze Želetavy).⁶⁰

Ve věci žaloby Hynka z Valdštejna na Voka V. z Holštejna přisídící rozhodnutí o jeden den odložili.⁶¹ Přitom se dovídáme, že u soudu vystupovala paní Voková, čili Kateřina z Kněžic, která zastupovala nemocného Voka. Na druhý den přisídící soudu rozhodli, že Hynkova žaloba na Voka nemá opodstatnění.⁶² Co to bylo Vokovi platné, když předtím zamítli i jeho pŕhony? Máme doloženo, že 11. března 1466 Vok již nemohl ani chodit a ležel pouze na lůžku v domě v Brně. Tehdy podal k soudu „útok“ na Hynka z Valdštejna, což ovšem učinil i on proti Vokovi.⁶³ Je to poslední písemná zmínka o Vokovi V. z Holštejna, tragické postavě rodu pánů z Holštejna. Vok někdy velmi brzy po 11. březnu 1466 zemřel, patrně ještě během první poloviny roku 1466.

Vok V. byl během svého života politicky aktivní, i když ne vždy k prospěchu svému a svého rodu. Zpočátku stál pod vlivem otce na straně krále Zikmunda Lucemburského, velmi brzy se však dal na stranu radikálních husitů. Tyto radikální kališnické myšlenky neopustil ani po jejich porážce u Lipan. Podle všeho byl velmi přesvědčeným kališníkem. Jeho život byl permanentním bojem s dluhy a dlužníky. Postupně ztratil veškerý majetek, který nashromáždil jeho otec. Nejdříve pozbyl cimburské panství, pak přišlo na řadu panství holštejnské a nakonec i bohuslavické. I později se musel zbavovat drobnějších statků. Nejsme schopni zcela jednoznačně určit, kde k tak obrovským dluhům přišel. Přesto se domnívám, že ho můžeme považovat za příklad šlechtice, který se během husitství neobohatil, ale naopak finančně zruinoval či se dostal do tak velkých dluhů, že je nebyl do konce života

⁵⁹ *Libri citationum IV*, s. 203–204, č. 281–282.

⁶⁰ *Libri citationum IV*, s. 206, č. 303.

⁶¹ *Libri citationum IV*, s. 208, č. 320.

⁶² *Libri citationum IV*, s. 208, č. 321.

⁶³ *Libri citationum IV*, s. 177, bez č.

schopen splatit. Poslední roky svého života dožíval bez prostředků a pozemkového majetku. Navíc patrně neměl žádné potomky, takže jím rod pánů z Holštejna v mužské linii vymřel.⁶⁴

Summary:

Man and debts. Example of a 15th-century aristocrat, Vok V. of Holštejn

The author of this study follows the fate of the aristocrat Vok the Fifth of Holštejn, which is corroborated by written records dating back to between 1420 and 1466. The aim of the work is to show how it was possible to fall into the bankruptcy trap in the first half of the 15th century. While Vok's father of the same name had relatively extensive property in Moravia, Vok the Fifth lost practically all of it during his lifetime. His entire life was dogged by permanent, endless debts. The author comes up with the likely hypothesis that the bankruptcy of Vok the Fifth of Holštejn was caused by the Hussite Wars, or rather the debts he accumulated during the course of these wars. If this theory is correct, it would make Vok the Fifth one example of a noble who, instead of getting rich through Hussitism, was financially ruined.

translated by Skřivánek s.r.o.

⁶⁴ Určitým dalším podpůrným argumentem pro to, že páni z Holštejna v mužské linii vymřeli, je skutečnost, že se žádný člen rodu nepřipomíná na landfrýdu uzavřeném 29. března 1478 v Brně, srov. M. ŠVÁBENSKÝ, *Stavovské listiny*, s. 128–131, inv. č. 394.

Petr VOREL

Peníze a peněžní početní jednotky v 16. století

Při studiu hospodářských dějin raného novověku je podstatné odlišit peníze ve formě fyzicky obíhajících platebních prostředků (většinou v podobě ražených mincí) od peněžních početních jednotek,¹ kterými byla vyjadřována kupní síla těchto peněz v jednotlivých měnových systémech. V písemných pramenech, týkajících se peněžního oběhu tohoto období, se totiž ve většině případů nesetkáváme se záznamy o konkrétních mincích, ale pouze s účetní evidencí částek, vyjádřených v peněžních početních jednotkách. Informace o konkrétních platidlech, která dnes známe jako hmotné prameny z muzejních sbírek či z depotů mincí, tvoří v dochovaných písemných pramenech jen relativně malou část. Důvodem je skutečnost, že raně novověké peněžní platební prostředky neměly homogenní podobu – tedy nebyly tvořeny jen domácími aktuálně raženými běžnými mincemi, ale pestrá směsí soudobých i starších ražeb domácích i zahraničních.

S podobnou situací se musel vypořádávat i peněžní oběh středověký.² U něj se však v důsledku pravidelného „renovatio moneta“ a v důsledku poměrně běžné teritorializace jednotlivých mincovních systémů, v jejichž rámci bylo chráněno uplatňování panovnického mincovního regálu, nejednalo o dlouhodobou systémovou záležitost.³

Podstatná změna v evropském peněžním oběhu nastává až od sklonku 15. století, kdy se v obchodním světě začínají objevovat stříbrné obchodní mince nového typu (o vyšší hmotnosti), a zvláště od čtyřicátých let 16. století, kdy byl ev-

¹ Pro termín „peněžní početní jednotka“ bývá užíváno také označení „početní peníze“. To však považuji za méně vhodné, neboť „početními penězi“ rozumíme zpravidla aritmetické pomůcky (početní jettony), používané při matematických výpočtech pomocí tzv. početního stolu (abaku). Viz Emanuela NOHEJLOVÁ-PRÁTOVÁ, *Základy numismatiky*, Praha 1986², s. 24–25, 29–30, 67–68.

² Emil WASCHINSKI, *Mittelalterliche Wechselkurse. Ein Beitrag zur Geldgeschichte*, Berliner Numismatische Zeitschrift 2, 1957, 23, s. 244–249.

³ Peter SPUFFORD, *How rarely did medieval merchants use coin?*, Utrecht 2008, s. 26.

ropský měnový systém podstatně ovlivněn zahájením systematického dovozu velkého množství obchodního stříbra ze španělských zámořských kolonií.⁴

Výrazně se tak zvýšil nejen celkový objem monetarizovaného stříbra, ale také počet různých typů metrologicky odlišných stříbrných mincí, které pronikaly ve velkém množství i do jiných zemí, než ve kterých byly vyráběny jako platidla pro vnitřní oběh. Zvýšilo se také množství stříbrných obchodních mincí tolarového typu, produkovaných primárně pro trh s drahými kovy, ale pronikajících postupně i do přímé peněžní směny. V průběhu 16. století tak v rámci evropského peněžního oběhu dochází k výraznému růstu různých typů fyzické formy platidel s mnoha odlišnými lokálními pojmenováními a s odlišnou platební silou, vyjadřovanou v lokálních peněžních početních jednotkách. Díky peněžní početní jednotce, svou podstatou ekonomicko-aritmetickému nástroji, který mohl, ale nemusel mít svůj fyzický ekvivalent v ražených mincích, mohly i běžné mince, nejen ražby obchodní, sloužit jako prostředek směny daleko za hranicemi politické moci svého vydavatele.

Podstatu peněžních početních jednotek 16. století se pokusím vysvětlit na příkladě českého měnového systému v jeho středoevropských souvislostech.

Nejprve je zapotřebí vzít v potaz fyzickou podobu soudobých platidel. Na počátku raného novověku představují ražené zlaté a stříbrné mince hlavní fyzickou podobu peněz, i když i středověká ekonomika znala jiné formy peněžních prostředků. Spolu s rozvojem rozsáhlých obchodních sítí, zajišťovaných italskými, jihoněmeckými a později i nizozemskými bankovními domy, bylo možné velké finanční částky převádět i účetními prostředky, u nichž nebyla manipulace s drahým kovem nutná. Přesto zůstává po celé období raného novověku zachováno členění fyzicky vyráběných peněz na dvě funkčně odlišné skupiny:

1) Obchodní mince zlaté a stříbrné

V raně novověké češtině se pro ně používalo označení „hrubé mince“. Od středověku byl hlavní středoevropskou obchodní mincí zlatý dukát, ražený v neměnných metrologických parametrech. Až od druhé třetiny 16. století se v evropské ekonomice stávají významnou obchodní mincí stříbrné tolary. Pro obchodní mince (zlaté i stříbrné) platí, že jejich kupní síla je proměnlivá a není pevně stanovena ani bezprostředně při výrobě takových platidel. Odráží se v ní jak obecný vývoj cen drahých kovů a změny cenových poměrů mezi zlatem a stříbrem (proto bylo důležité, že se obchodní mince razily z obou drahých kovů), ale také směnný kurs jednotlivých lokálních měn. Ten byl ovlivňován nejen obsahem drahých kovů v „běžných mincích“, ale i hospodářskou silou každé země a vývojem politické situace. Nelze tedy například obecně říci, kolik platil v Čechách dukát v 16. století, protože platební síla této obchodní mince, vyjádřená v peněžních početních jednotkách, se v průběhu století měnila. Pro obchodní mince je charakteristické, že ne-

⁴ Petr VOREL, *Stříbro v evropském peněžním oběhu 16. – 17. století (1472–1717)*, Praha 2009, s. 165–172.

mají žádné „drobné“, pouze hmotnostní násobky či zlomky o stejné ryzosti (tj. dva půltolary a tolar obsahují stejné množství stříbra).

Obchodní mince představovaly jen určité konkrétní množství drahého kovu o přesně stanovené ryzosti a sloužily především jako předmět nadteritoriálního obchodu s drahými kovy. Proto byly raženy ze zlata i stříbra relativně vysoké ryzosti jen s malou příměsí mědi v řádu několika procent (ryzí kov se pro svou měkkost pro výrobu mincí nehodí). Byly pochopitelně využitelné i k běžnému placení; jejich aktuální kupní síla (v níž byly při platbě přijímány státními institucemi) byla úředně stanovována rozhodnutím panovníka či zemských sněmů a měnila se. Vzhledem k vysoké poptávce po obchodních mincích (u nichž nehrozilo nebezpečí devalvace a dalo se s nimi platit kdekoliv v Evropě) byly obvykle náklady na jejich pořízení v běžných směnárnách větší než úředně stanovená kupní síla. Pokud v nějaké oblasti docházelo k inflačnímu vývoji (např. na počátku Třicetileté války, ale i v jiných dobách), pak je obvykle míra této inflace sledovatelná růstem ceny obchodních mincí, vyjádřené v peněžních početních jednotkách.

2) Běžná platidla.

Není-li v písemných pramenech uvedeno jinak, je zpravidla vždy platba prováděna v tomto typu mincí. Pokud bylo zapotřebí nějak výslovně odlišit takou transakci od manipulace s obchodními mincemi, uvádělo se, že částka je placena „na minci obecně v zemi berné“, „na minci berné“ či jen prostě „na minci“. Pro běžná platidla je charakteristické, že jejich úředně stanovená platební síla byla vyšší než cena kovu v platidlu obsaženém. Proto měly raně novověké běžné mince nejčastěji podobu stříbrných ražeb o výrazně nižší ryzosti, než jaká byla obvyklá pro soudobé mince obchodní.

Rozdíl mezi úředně stanovenou kupní silou běžné mince a cenou kovu v minci obsaženého mohl být relativně malý, proto i v průběhu raného novověku mohlo docházet ke změnám kupní síly starších běžných mincí, ponechaných v oběhu jako zákonné platidlo. K tomu docházelo obvykle v dobách inflačních, kdy cena stříbra, vyjádřená v peněžních početních jednotkách, výrazně vzrostla. Často však běžné mince obsahovaly stříbra jen velmi malé množství, podstatně méně, než činila cena kovu ve vztahu k platební síle mince. Také u platidel vyrobených z jiného materiálu než z drahého kovu byla samotná hodnota použitého materiálu obvykle velmi nízká. Takové ražby, u nichž je rozdíl mezi cenou použitého kovu a úředně stanovenou platební silou velmi vysoký, nazýváme platidla kreditní.

K vyjádření hodnoty peněz se ve středověku často užívaly přímo hmotnostní jednotky drahých kovů (libra, marka či hřívna stříbra nebo zlata). Proto je základem názvu mnoha měnových početních systémů původní označení hmotnosti a také drobné peněžní početní jednotky odpovídají nižším hmotnostním jednotkám, i když v raném novověku už s původní hmotností vůbec nesouviselo. Nejznámějším příkladem měnového systému, kde se takto strukturovaná škála měnových jednotek zachovala až do moderní doby, byla britská libra a všechny librové systémy od ní odvozené v někdejších britských koloniích (1 libra = 20 šilinků = 240 pencí). Základní problém však představoval směnný kurs, neboť částky o stejném

nominálu (např. 100 liber) měly v různých měnových systémech odlišnou kupní sílu (100 liber měny amsterodamské představovalo jinou hodnotu než 100 liber měny anglické). Podobně užívalo mnoho měnových systémů stejné označení dalších měnových jednotek (šilink, groš, haléř, peníz apod.), přičemž platební síla konkrétních mincí téhož označení obvykle bývala v jiných měnových systémech odlišná a byla dána nejen obsahem drahého kovu, ale také směnným kursem mezi těmito lokálními měnami.

Samostatných měnových systémů bylo v raně novověké Evropě mnoho desítek.⁵ V obchodním světě proto činily problémy převody částek z jedné měny do druhé. Na základě politické dohody vznikaly dočasné měnové okruhy s pevně stanovenými přepočty lokálních měn, provázené obvykle i úmluvami o vzájemném přijímání běžných mincí ve stanovené nominální hodnotě. Takové dohody však měly jen dočasný charakter a přes několik významných pokusů o vytvoření společné měny alespoň ve střední Evropě nikdy v průběhu raného novověku nevznikl společný měnový prostor pro větší část kontinentu.⁶

V zahraničním obchodě, kde se manipulovalo s velkými objemy peněz, vyjádřených v různých lokálních měnách, se užíval přepočet dílčích měnových systémů prostřednictvím hrubých mincí; tedy prostřednictvím aktuální ceny toho kovu (zlata či stříbra), jehož cena byla na trhu v dané době stabilnější.⁷

Například v rámci baltského obchodu se na sklonku 16. století vypočítaly směnné kursy jednotlivých měn navzájem na základě ceny stříbrného tolaru v těchto měnách. K 1. lednu 1595 vypadal aktuální směnný kurs sedmi hlavních měn, užívaných pro vedení účtů v přístavu v Hamburku, následovně:⁸

⁵ P. VOREL, *Stříbro v evropském peněžním oběhu*, s. 67–68, Tab. 4: Hlavní peněžní početní jednotky užívané v Evropě v 16. – 17. století.

⁶ Thomas CHRISTMANN, *Das Bemühen von Kaiser und Reich um die Vereinheitlichung des Münzwesens. Zugleich ein Beitrag zum Rechtsetzungsverfahren im Heiligen Römischen Reich nach dem Westfälischen Frieden*, Berlin 1988; Lubomír NEMEŠKAL, *Snahy o mincovní unifikaci v 16. století*, Praha 2001; Petr VOREL, *Monetary Circulation in Central Europe at the Beginning of the Early Modern Age. Attempts to Establish a Shared Currency as an Aspect of the Political Culture of the 16th Century (1524–1573)*, Pardubice 2006.

⁷ Dennis O. FLYNN – Arturo GIRÁLDEZ, *Conteptualizing Global Economic History. The Role of Silver*, in: Rainer GÖMMEL – Markus A. DENZEL (Hg.), *Weltwirtschaft und Wirtschaftsordnung*. Festschrift für Jürgen Schneider zum 65. Geburtstag, Stuttgart 2002, s. 101–114.

⁸ Křížový přepočet těchto sedmi měn k 1. 1. 1595 sestavil autor na základě vztahu jednotlivých měn k říšskému tolaru, který ve své tiskem vydané příručce zaznamenal hamburský účetní a učitel francouzštiny, bruselský rodák Goessens Passchier. Viz Goessens PASSCHIER, *Reduction und Vereinbarung Siebenerley Muentz Sorten, als von Reichs Taler mit Marck Luebisch, Pfund Flammisch Hambuirger, Pfund Flammisch Anthorffer, Pfundt Flammisch Amsterdamer, Florin oder Guelden zur Franckfort, Lisaboner Millereefß und Dantziger Florin, sampt einer andern Reduction von Pfundt Schilling Pfennig Flammisch Hamburger Wehrung, mit abgemelten Sieberley Sorten Muentz nach eines jeden Landes Valuation*, Hamburg 1595.

měna	aktuální směnný kurs v příslušné měně						
	1 šilink ham- burské měny	1 marka lübecké měny	1 libra antverp- ské měny	1 libra amstero- damské měny	1 zlatý rýnský říšské měny	1 mil- reis lisa- bonské měny	1 zlatý polské měny
hamburská (1 šil. = 12 pf.)	1 šilink	2 šil. 8 pf.	14 šil. 8 pf.	14 šil. $4\frac{4}{23}$ pf.	4 šil. $5\frac{19}{37}$ pf.	16 šil. 8 pf.	4 šil. $8\frac{4}{7}$ pf.
lübecká (1 m. = 16 šil.; 1 šil. = 12 pf.)	- 6 šil.	1 marka	5 m. 8 šil.	5 m. 6 šil. $1\frac{1}{23}$ pf.	1 m. 10 šil. $9\frac{3}{37}$ pf.	6 m. 4 šil.	1 m. 12 šil. $3\frac{3}{7}$ pf.
antverpská (1 lib. = 20 šil.; 1 šil. = 12 pf.; 1 pf. = 12 hal.)	- 1 šil. 4 pf. $4\frac{4}{11}$ hal.	- 3 šil. 7 pf. $\frac{7}{11}$ hal.	1 libra	- 19 šil. 6 pf. $9\frac{9}{23}$ hal.	- 6 šil. - $11\frac{25}{37}$ hal.	1 lib. 2 šil. 8 pf. $8\frac{8}{11}$ hal.	- 6 šil. 5 pf. $1\frac{5}{7}$ hal.
amsterodamská (1 lib. = 20 šil.; 1 šil. = 12 pf.; 1 pf. = 12 hal.)	- 1 šil. 4 pf. $8\frac{8}{11}$ hal.	- 3 šil. 8 pf. $7\frac{3}{11}$ hal.	1 lib. - 5 pf. 4 hal.	1 libra	- 6 šil. 2 pf. $7\frac{5}{37}$ hal.	1 lib. 3 šil. 2 pf. $9\frac{5}{11}$ hal.	- 6 šil. 6 pf. $1\frac{2}{7}$ hal.
říšská (1 zl. r. = 60 kr.; 1 kr. = 4 pf.)	- 13 kr. $1\frac{9}{11}$ pf.	- 35 kr. $3\frac{17}{33}$ hal.	3 zl. r. 17 kr. $1\frac{1}{3}$ hal.	3 zl. r. 13 kr. $\frac{4}{23}$ hal.	1 zlatý rýnský	3 zl. r. 44 kr. $\frac{32}{33}$ hal.	1 zl. r. 3 kr. $1\frac{5}{7}$ hal.
lisabonská (1 mlr. = 1000 r.)	- 60 r.	- 160 r.	- 880 r.	- $860\frac{20}{23}$ r.	- $267\frac{21}{37}$ r.	1 mil- reis	- $282\frac{6}{7}$ r.
polská (1 zl. = 30 gr.; 1 gr. = 12 hal.)	- 6 gr. $4\frac{4}{11}$ hal.	- 16 gr. $11\frac{7}{11}$ hal.	3 zl. p. 3 gr. 4 hal.	3 zl. p. 1 gr. $3\frac{15}{23}$ hal.	- 28 gr. $4\frac{20}{37}$ hal.	3 zl. p. 16 gr. $\frac{8}{11}$ hal.	1 zlatý

(použité zkratky: gr. = groš; hal. = halěr; kr. = krejcar; lib. = libra; m. = marka; mlr. = milreis; pf. = pfennig; r. = real; šil. = šilink; zl. p. = zlatý polský; zl. r. = zlatý rýnský)

Passchier ve svém kursovním lístku uváděl směnný kurs i na složité zlomky nejdrobnějších peněžních početních jednotek, což by bylo pochopitelně při běžném peněžním styku velmi nepraktické. Například částka $\frac{3}{37}$ pfeniku lübecké měny (použitá při stanovení směnného kursu vůči říšské měně) stejně neměla žádný ekvivalent v reálně obíhajících platidlech. Při převodech velkých částek však i tyto zdánlivě nicotné sumy hrály svou roli. Pokud bychom například při směně 10 tisíc zlatých rýnských říšské měny pro zjednodušení zaokrouhlili směnný kurs ze správného 1 zlatý rýnský říšské měny = 1 marka 10 šilinků $9\frac{3}{37}$ pfeniku lübecké měny jen o ony „nicotné“ $\frac{3}{37}$ pfeniku lübecké měny na 1 marku 10 šilinků 9 pfeniků, činila by kursovní ztráta, vzniklá tímto zaokrouhlením, celkem 4 marky 3 šilinky $6\frac{30}{37}$ pfeniku, a to už bylo docela dost peněz. Přitom částka 10 tisíc zlatých rýnských nebyla při mimořádném objemu baltského obchodu nijak závratnou sumou. Kupci, bankéři a směnárníci proto ve vlastním zájmu počítali převody peněžních částek, vedených v různých měnách, i v takto komplikovaných zlomcích peněžních

početních jednotek. Při hotovostní platbě se pak tyto drobné částky zaokrouhlovaly nebo vůbec nepočítaly.

Z Passchierova křížového přehledu směnných kursů pak vyplývá následující jednodušší přepočít přes směnný kurs stříbra, obsaženého v říšském tolaru, podle kterého se dalo mezi uvedenými sedmi měnami poměrně rychle orientovat: 33 šilinků lübecké měny = $5\frac{1}{2}$ šilinku hamburské měny = $7\frac{1}{2}$ šilinku antverpské měny = $7\frac{2}{3}$ šilinku amsterodamské měny = 74 krejcarů říšské měny = 333 portugalských realů = 35 grošů polské měny.

Takový přepočít se dal použít pro mezinárodní peněžní operace, kde se převáděly jen účetní částky v peněžních početních jednotkách; nemuselo se vůbec manipulovat s peněžní hotovostí. Pro domácí oběh se však přepočít přes obsah stříbra v tolaích či zlata v dukátech použít nedal, protože běžné mince měly vždy do jisté míry kreditní charakter, tj. jejich platební síla byla založena na politickém rozhodnutí a byla v plné výši prosaditelná jen na tom území, kam sahala politická moc vydavatele. Cizím mincím, které pronikaly do vnitřního měnového systému (pokud nebyly v rámci mezistátní měnové dohody uznány za plnocenné platidlo), byla přiznávána nižší platební síla, někdy odvozená právě od obsahu drahého kovu.

Vzhledem k pestré směsi mincí, užívaných v raném novověku k přímým platbám, proto představovalo užívání obecných peněžních početních jednotek nej-jednodušší cestu, jak vytvořit z této směsi fungující systém. Zjednodušeně řečeno, každé konkrétní minci, která byla uznávána jako „mince berná“ (domácí i zahraniční), byla stanovena konkrétní platební síla – tedy hodnota, vyjádřená v peněžní početní jednotce. Je běžné, že v jednotlivých evropských zemích neměly užívané peněžní početní jednotky vůbec žádný přímý ekvivalent v aktuálně ražených mincích; byly jen účetním nástrojem k vyjádření hodnoty.

V počítání peněz se však museli vyznat především sami jejich uživatelé. Proto ve velkých účetních komorách vznikaly již ve středověku praktické příručky, jak peníze počítat a převádět;⁹ od běžného rozšíření knihtisku v 16. století vycházely tyto informace i tiskem.¹⁰ Dobrý účetní se neobešel bez znalosti matematiky, resp. výuka matematiky v měšťanském prostředí partikulárních škol měla za cíl především naučit žáky, jak se zachází s penězi. Proto se ukázky různých peněžních transakcí, sestavených na základě aktuálních směnných relací, poměrně běžně objevují jako příklady v učebnicích matematiky.¹¹

⁹ Bishop FLEETWOOD, *A Historical Account of Coins*, in: *Chronicon-Preciosum or An Account of English Gold and Silver Money for Six Hundred Years Last Past*, New York 1969, s. 1–30 (reprint; první vydání London 1745); Norbert FURRER, *Münzvademeckum für den Umgang mit Kaspar Stockalpers Handels- und Rechnungsbüchern*, in: Gabriel IMBODEN – Louis CARLEN (Hg.), *Die Handels- und Rechnungsbücher Kaspar Jodok von Stockalpers. Vorträge des fünften internationalen Symposiums zur Geschichte des Alpenraums – Brig 1997, Brig 1999*, s. 135–153.

¹⁰ Row J. FOGO, *History of Book-Keeping*, in: Richard BROWN (ed.), *A History of Accounting and Accountants*, Washington, D. C. 2003, s. 93–170 (reprint; první vydání Edinburgh 1905).

¹¹ Adam RIESE, *Rechnung auf Linien und Federn*, Erfurt 1991 (reprint; první vydání Erfurt 1532). Pro české prostředí přináší základní souhrn pramenů tohoto typu Josef SMOLÍK, *Mathematikové*

Změny v platební síle obíhajících mincí domácích i zahraničních stanovovaly úřední vyhlášky a patenty; pro běžnou potřebu účetních a obchodníků však již od počátku raného novověku vycházely tištěné přehledy tzv. valvací mincí, doprovázených obvykle také ilustracemi, kde bylo možné poměrně rychle vyhledat úřední platební sílu zahraničních hrubých i běžných mincí, stanovenou na základě analýzy obsahu drahého kovu (viz ukázka valvace schaffhausenského kříkřejcaru v různých evropských měnách zde v obrazové příloze).¹² Tyto valvační tabulky však měly jen relativně krátkou platnost (protože zvláště v průběhu 16. století se měnové poměry rychle měnily) a navíc zachycují jen oficiální měnové relace, které se od běžné obchodní praxe lišily, a to zvláště v případě hrubých mincí (jejich tržní cena bývala vyšší, než platební síla úředně stanovená).

V českých zemích byl v průběhu raného novověku vývoj peněžních početních jednotek, se kterými se setkáváme v písemných pramenech, poměrně složitý. Některé hlavní prvky tohoto vývoje však zůstávají neměnné, proto je možné shrnout je v rámci tohoto stručného přehledu.

Základem raně novověkého peněžního početního systému byla měnová reforma krále Jiřího z Poděbrad roku 1469, kterou byla znovu zavedena pravidelná ražba pražských grošů, a to podle metrologických parametrů posledních ražeb Václava IV. z doby těsně před husitskými válkami. Od počátku husitských válek až do roku 1469 se v Čechách pravidelně stříbrné groše nevyráběly; razily se pouze drobné peníze a haléře, které platily v poměru 1 : 2. Jako peněžní početní systém však zůstala grošová měna zachována; většina účtů také byla vedena ve starším předhusitském měnovém systému: 1 kopa grošů = 60 grošů, 1 groš = 7 peněz (denárů) = 14 haléřů.

Groše i kopy grošů však byly převážně jen virtuálními jednotkami; hoto-
vostně se platilo v drobných mincích. Proto se v účetních pramenech z doby před rokem 1469 běžně setkáváme i s výminkami, týkajícími se fyzické podoby peněz, tj. zda má být příslušná částka uhrazena na „groších českých širokých se lvem“ (tj. ve starších stříbrných pražských groších) nebo „na minci obecně v zemi berné“ (tj. v drobných penězích a haléřích, přepočítávaných na groše a kopy ve výše uvedeném poměru). Tato dlouhodobá praxe, vynucená mnohaletou přestávkou ve výrobě grošových mincí, kterých byl v oběhu nedostatek, logicky vedla k inflačnímu znehodnocování drobných mincí. Proto nominálně stejná částka (např. 10 kop grošů) měla větší faktickou hodnotu, byla-li vyplacena 600 kusy starých stříbrných pražských grošů Václava IV., než když byla uhrazena 4 200 kusy aktuálně v Kutné

v Čechách od založení university Pražské až do počátku tohoto století, Část I. Od r. 1348–1622, Praha 1864 (zvláštní otisk studie z časopisu Živa).

¹² Pro tuto obrazovou přílohu byla použita reprodukce ze saské valvace z roku 1572 a z rakouské valvace z roku 1573. Viz Wolf STÜRMER, *Verzeichnis und Gepräge der groben und kleinen Münzsorten, welche die Kurfürsten, Fürsten und Stände des Oberen Sächsischen Kreises vermöge des Heiliges Reiches Münzordnung auf den Kreis- und Probationstagen verglichen haben*, Leipzig 1572 (reprint Berlin 1979; 2. Aufl. 1981) a Caspar STEINHOFER, *Verzeichnis und Gepräge der groben Münzsorten*, Wien 1573 (Österreichische Nationalbibliothek Wien, sign. Sd 34 B 28).

Hoře jednostranně ražených peněz (denárů), byť toto množství drobných mincí účetně dávalo stejnou částku (4 200 denárů děleno sedmi = 600 grošů; 600 grošů děleno šedesáti = 10 kop grošů).

Zároveň s obnovením ražby stříbrných grošů byly tedy starší drobné mince vůči novému groši devalvovány o 50 %, respektive skutečně raženému stříbrnému groši byla stanovena kupní síla 14 „starých“ peněz, zatímco groši jako peněžní početní jednotce zůstala původní hodnota 7 „starých“ peněz. Pro odlišení pražských grošů jako ražené mince od peněžní početní jednotky byly proto zavedeny odlišné názvy; pro fyzickou podobu pražského groše se začalo užívat označení „groš bílý“ nebo „groš český“ (= 7 denárů českých = 14 haléřů českých); pro peněžní početní jednotku „staré“ měny z doby před rokem 1469 se začalo užívat označení „groš míšeňský“ (= 7 denárů míšeňských = 14 haléřů míšeňských). Směnný poměr mezi nimi byl tedy stanoven 1 groš český = 2 groše míšeňské a zůstal neměnný po více než dvě a půl století, kdy se v českých účetních prameňech s peněžní početní jednotkou „kopa grošů míšeňských“ běžně setkáváme.¹³

Slovo „míšeňský“ v názvu nové české peněžní početní jednotky nemělo vůbec nic společného se skutečnými groši, raženými v sousedním Sasku (respektive v Markrabství míšeňském, kde vládli saští Wettinové). Tehdy fyzicky vyráběné míšeňské groše včlenil král Jiří do obnovovaného českého měnového systému (jako jedinou zahraniční minci) a stanovil jim platební sílu $\frac{6}{7}$ nově raženého pražského groše (tedy 6 denárů českých).

I když v roce 1469 byl termín „groš český“ či „groš bílý“ zaveden pro skutečně raženou minci, která měla fyzickou podobu pražského groše, v době jagellonské začala směnná hodnota pražských grošů, vyjádřená v drobných mincích, postupně růst. Skutečně ražený pražský groš tak ve dvacátých letech 16. století ve skutečnosti platil 9 denárů českých (bílých peněz), zatímco termín „groš český“ se stal jen peněžní početní jednotkou, ekvivalentem 7 denárů českých, podobně jako „groš míšeňský“ byl účetní polovinou této částky (3 denáry 1 haléř český = 7 haléřů českých = 7 denárů míšeňských = 14 haléřů míšeňských).

Až do třicátých let 16. století však byla měnová situace v Čechách relativně jednoduchá. Hlavní součást peněžního oběhu tvořily stříbrné ražby kutnohorské, tj. pražské groše, bílé peníze (denáry) a malé peníze (haléře). Termín „groš český“ se stal jen peněžní početní jednotkou, rovnou 14 haléřům, zatímco reálná platební síla fyzicky obíhajícího pražského groše (označovaného jako „groš český široký“) postupně stoupala ze 14 haléřů (1469) až na 18 haléřů (1530).

Počátkem třicátých let 16. století se však již začínaly v měnovém systému výrazněji projevovat důsledky vzniku česko-rakousko-uherského soustátí (1526), jehož vládce král Ferdinand I. Habsburský nijak neskryval, že usiluje v těchto ze-

¹³ Podrobně k tomuto tématu, včetně vyhodnocení starších interpretací, viz Petr VOREL, „Groše české“ a „groše míšeňské“ jako početní jednotky 15. až 18. století, in: Eduard ŠIMEK (ed.), Dokumentace a prezentace dějin české mince a měny grošové doby v našich muzeích. Sborník příspěvků ze semináře numismatiků, Pardubice 22. – 23. října 1998, Praha – Pardubice 2002, s. 57–68.

mích o vytvoření společného měnového prostoru. V Čechách se tato vývojová tendence projevila jak přílivem mincí, vyráběných v rakouských dědičných zemích, tak i nutností přizpůsobit nové situaci peněžní početní systém. Nově vznikající centrální vládní instituce v čele s českým oddělením dvorské komory (a po nich i nižší úrovně státní fiskální správy) začaly totiž pro svou účetní evidenci užívat vedle českého i měnový systém rakouský.

V matematické příručce Ondřeje Klatovského, vydané v roce 1530 v Norimberce,¹⁴ máme zachován zajímavý doklad o tehdejší přepočítávání české měny na měny sousední. Soudobá čeština neznala dnešní pojem „měna“; v tomto významu užívá termín „mince“; tedy mluví-li o částkách, vyjadřovaných v peněžních početních jednotkách české měny, hovoří o částkách „v minci české“. Autor pracuje výhradně s peněžními početními jednotkami a nezohledňuje reálnou platební sílu konkrétních mincí.¹⁵ Právě proto je jeho doklad o aktuálních měnových relacích v roce 1530 poměrně důležitý, neboť do učebnice zařadil (a na konkrétních příkladech použil) údaje, které se v účetních komorách prakticky používaly.

česká měna	1 kopa (grošů míšeňských) = 30 grošů bílých (českých) = 60 grošů malých (míšeňských); 1 groš bílý (český) = 2 groše malé (míšeňské) = 7 peněz bílých; 1 peníz bílý (denár český) = 4 halěře (míšeňské)
norimberská měna	1 libra = 30 penízů = 60 halěřů; groš = 7 penízů = 14 halěřů
míšeňská měna	1 groš míšeňský = 2 groše mečové = 12 penízů = 24 halěřů; stará kopa = 20 grošů míšeňských; 1 kopa = 60 grošů míšeňských
rakouská a solnohradská měna	1 šilink = 30 penízů = 60 halěřů; 2 šilinky = 15 krejcarů; 1 krejcar = 4 peníze = 8 halěřů
bavorská a švábská měna	1 šilink = 30 penízů = 60 halěřů; 1 krejcar = 7 halěřů; 4 krejcare = 1 pac [batzen] či ryblar
uherská měna	1 peníz uherský (nemá vyšší peněžní početní jednotku, používán zlatý rýnský v poměru 1 zlatý rýnský = 100 peněz uherských)

Jako základ vzájemného srovnání kupní síly těchto středoevropských měn použil Klatovský tehdy běžný a v celé oblasti užívaný zlatý rýnský. Z porovnání jeho údajů vychází následný ekvivalent v jednotlivých lokálních měnách:

¹⁴ Ondřej KLATOVSKÝ, *Nové knížky vo počtech na cifry a liny, při tom některé velmi užitečné regule a exempla mince rozličné, podle běhu kupeckého a užitečně sebraná*, Norimberk 1530.

¹⁵ Pouze v případě v našich končinách nejběžnější zlaté mince (dukátu) upřesňuje jeho aktuální kupní sílu ve srovnání se zlatým rýnským: 1 zlatý rýnský = 8 šilinků rakouských, 1 zlatý uherský [dukát] = 11 šilinků rakouských.

	zlatý rýnský
česká měna	24 grošů bílých (českých) = 4 orty = 168 penízů českých
norimberská měna	36 grošů = 8 liber 12 penízů = 252 penízů norimberských
míšeňská měna	21 grošů míšeňských = 252 penízů míšeňských
rakouská a solnohradská měna	8 šilinků = 60 krejcarů
bavorská a švábská měna	7 šilinků = 15 paců [tj. batzenů, – pozn. aut.]
uherská měna	100 penízů uherských

Na počátku vlády krále Ferdinanda I. (v letech 1531–1532) pak proběhl první pokus o sjednocení měnových poměrů v českých a v rakouských zemích, neboť čeští stavové vznášeli námitky, že česká měna je při vzájemných převodech v rakouských účetních komorách podhodnocována. Z podnětu českých stavů pak pověřená komise provedla metalurgickou analýzu mincí, které byly předmětem zkoumání, připravila návrh jejich vzájemného směnného poměru, vycházejícího z obsahu drahých kovů. Tento návrh, který je někdy vydáván za reálné směnné poměry v rámci vznikajícího soustátí, však nebyl v praxi realizovatelný, protože nezohledňoval panovnický regál, tj. určité nadhodnocení běžných mincí (nad výrobní náklady a cenu drahého kovu), které bylo ziskem panovnické komory, vyplývajícím z mincovních práv.¹⁶

Ve skutečnosti probíhalo postupné sjednocování měnových systémů zhruba dvě desítky let. Ve čtyřicátých letech 16. století již de facto proběhlo sjednocení běžných mincí českých a rakouských. Aktuálně raženému pražskému groši byla stanovena pevná platební síla 3 krejcarů rakouské měny; české drobné mince byly dobře použitelné v rakouském měnovém systému, neboť bílý peníz platil $\frac{1}{3}$ krejcaru a halěř (malý peníz) $\frac{1}{6}$ krejcaru. Hlavní domácí mince (pražský groš) se tak stala integrální součástí měnového systému rakouského (jako třikrejcar), zatímco pro domácí měnový systém byla obtížně přepočítatelná (pražský groš platil $\frac{9}{7}$ groše českého, tj. 1 groš český 2 denáry).

Krátkým intermezem v procesu měnové integrace, postupně prosazované králem Ferdinandem I. od počátku jeho vlády, se stala dohoda o měnové reformě, uzavřená mezi českými stavy a panovníkem v rámci politického vyjednávání po rozkladu stavovského odboje roku 1547. Král Ferdinand v té době dočasně ustoupil stavovským požadavkům a souhlasil s metrologickou úpravou pražského groše. Obsah stříbra v této minci byl snížen a její platební síla fixována ve výši 7 denárů, což odpovídalo domácí měnové jednotce „groš český“. Tato nová česká mince, nazývaná „groš pražský lehký“, však byla v Kutné Hoře ražena jen několik měsíců.

¹⁶ Petr VOREL, *Od pražského groše ke koruně české 1300–2000. Průvodce dějinami peněz v českých zemích*, Praha 2004², s. 120–188 (rozšířené a doplněné vydání; zde i podrobnější faktografické údaje pro níže zmiňovaný vývoj do roku 1619).

Již počátkem roku 1548 byla její výroba zastavena, čímž byla v Čechách na řadu let zcela přerušena pravidelná výroba běžných mincí středních hodnot.

V důsledku tohoto výpadku v produkci mincí grošového typu byl domácí peněžní oběh v průběhu padesátých let 16. století rychle zaplněn mincemi krejcarových nominálů, raženými jak v mincovnách rakouských, tak v mincovnách jihoněmeckých a severošvábských; tj. v těch oblastech, které z různých důvodů (politických i ekonomických) dodávaly do peněžního oběhu mince ražené dle II. říšského mincovního řádu z roku 1551 či tyto říšské mince napodobující.

Zmatky v českém peněžním oběhu, které v důsledku těchto událostí nastaly, navrhl panovník vyřešit měnovou reformou, v jejímž důsledku by české vládní ražby převzaly nominálovou strukturu mincí rakouských tak, jak je ve svých dědičných zemích upravil v rámci III. říšského mincovního řádu z roku 1559 sám Ferdinand I. Tento návrh byl českou stavovskou obcí akceptován a od roku 1561 započala v českých vládních mincovnách výroba běžných mincí krejcarového systému. V oběhu však zůstávaly dále i starší české mince a v účetní evidenci se souběžně používaly oba peněžní početní systémy, jak český (počítající na kopy a groše), tak rakouský (počítající na zlaté rýnské a krejcarý).

Oba měnové systémy se tak fakticky spojily a jejich směnný kurs zůstal od té doby neměnný v poměru 6 : 7 (tj. 6 kop grošů míšeňských = 7 zlatých rýnských). V tomto poměru se také později (až do počátku 18. století) běžně převáděly pohledávky vedené v kopách grošů českých či míšeňských na zlaté rýnské a krejcarý.

Úplnému sjednocení českých a rakouských měnových systémů v rámci probíhající širší středoevropské měnové unifikace, ke které reforma z roku 1561 jednoznačně směřovala, zabránila měnová reforma českých stavů, jejíž příprava byla zahájena krátce po smrti císaře Ferdinanda I. Tato reforma se připravovala několik let a v účinnost vstoupila roku 1573. Znamenala obnovení samostatné české grošové měny, kterým se Království české vyčlenilo z procesu středoevropské měnové unifikace (který byl do jisté míry oprávněně vnímán jako příčina měnových zmatků).

Nově zavedené mince české grošové měny odpovídaly peněžním početním jednotkám zemské měny, což bylo pro potřeby peněžního oběhu velmi praktické. Tento stav se podařilo stavovské reprezentaci beze změny zachovat až do Třicetileté války. Zůstal také zachován fixní přepočítavý poměr krejcarové měny rakouské a grošové měny české (3 groše české = 7 krejcarů), i když se návrh na posílení české měny vůči krejcarové měně rakouské (tj. stanovení nižší platební síly rakouských mincí v Království českém podle reálného obsahu stříbra, podobně jako tomu bylo u jiných zahraničních běžných mincí) dostal až na jednání českého zemského sněmu roku 1615. Tato politika stavů, která se výrazně projevila i ve změnách jejich fiskální a daňové strategie,¹⁷ směřovala k oddělení obou měnových systémů a zavedení pohyblivého směnného kursu, podobně jako tomu bylo vůči jiným za-

¹⁷ Petr VOREL, *Měnová a fiskální strategie českých stavů v letech 1609–1619. Referát na vědecké konferenci „Majestát Rudolfa II.“, HÚ AV ČR Praha 23. 9. 2009 (v tisku).*

hraničním měnám. Počátek Třicetileté války, následné inflační zhroucení celého měnového systému a politicky prosazená unifikace měny podle rakouského vzoru však tento trend zcela zvrátily.

Dřevořezné ilustrace tříkrejcaru z roku 1563, raženého ve švýcarském Schaffhausenu. V saské valvaci z roku 1572 byla této minci stanovena platební síla 10 pfeniků míšeňské měny či 1 šilink 2 pfeniky Lübecké měny; podle rakouské valvace z roku 1573 měla tatáž mince platit 2½ krejcaru rakouské (říšské) měny.

Příloha 1: Vzájemné přepočty měnových systémů užívaných v Čechách v letech 1469–1619

název měnové jednotky	ekvivalent v předchozí, soudobé či následné jednotce	doba užívání v písemných pramenech
<i>denár</i> (zpravidla „denár český“)	1/7 groše českého 2/7 groše míšeňského 1/3 krejcaru	viz kopa grošů českých
<i>groš český = groš bílý</i>	2 groše míšeňské 2 1/3 krejcaru	viz kopa grošů českých
<i>groš míšeňský = groš malý</i>	1/2 groše českého 1 1/6 krejcaru	viz kopa grošů míšeňských
<i>halěř</i> (zpravidla „halěř míšeňský“)	1/4 denáru české grošové měny	do Třicetileté války
<i>kopa</i> (bez bližšího určení)	v 16. až 18. století zpravidla kopa grošů míšeňských	od poloviny 16. do počátku 18. století
<i>kopa grošů českých</i>	2 kopy grošů míšeňských 140 krejcarů	pro reálné mince (pražské groše) užíváno od roku 1469; jako měnová početní jednotka cca od roku 1490 do počátku 17. století (výjimečně i později do počátku 18. století)
<i>kopa grošů míšeňských</i>	1/2 kopy grošů českých 70 krejcarů tolar (jako měnová jednotka, nikoli ražená mince!)	od roku 1469 do počátku 18. století
<i>krejcar</i>	3/7 groše českého 6/7 groše míšeňského	viz zlatý rýnský
<i>tolar</i> (jako měnová jednotka, nikoli ražená stříbrná mince!)	70 krejcarů kopa grošů míšeňských	od 70. let 16. století do Třicetileté války
<i>zlatý rýnský</i> (jako měnová jednotka, nikoli ražená zlatá mince!)	60 krejcarů 6/7 kopy grošů míšeňských	od poloviny 16. století do poloviny 18. století

Příloha 2: Vztah mezi peněžními početními jednotkami a reálně raženými českými mincemi v letech 1469–1619a) peněžní početní systém české grošové měny (1469–1561, 1573–1619)

1 groš český = 2 groše míšeňské = 7 denárů českých = 14 haléřů českých = 14 denárů míšeňských = 28 haléřů míšeňských

název peněžní početní jednotky	ekvivalent v ražených mincích
groš český (bílý)	cca do roku 1490 pražský groš (později platební síla této mince roste); roku 1547 krátce ražen groš pražský lehký ; v letech 1573–1619 ražen groš bílý
groš míšeňský (malý)	až do roku 1577 jen peněžní početní jednotka bez ekvivalentu v domácí ražené minci; v letech 1577–1619 ražen groš malý
denár český	po celou dobu (1469–1619) ražen peníz bílý
haléř český = denár míšeňský	po celou dobu (1469–1619) ražen peníz malý (černý)
haléř míšeňský	po celou dobu jen početní jednotka bez ekvivalentu v domácí ražené minci, fyzicky splatná v cizích drobných mincích

b) peněžní početní systém české krejcarové měny (1561–1573)

zlatý rýnský = 60 krejcarů = 180 denárů českých = 360 haléřů českých = 720 haléřů míšeňských

název peněžní početní jednotky	ekvivalent v ražených mincích
zlatý rýnský	v letech 1561–1573 ražen zlatník (mince o nominální hodnotě 60 krejcarů) a jeho díly (1/2 zlatník = 30 krejcarů, 1/6 zlatníku = 10 krejcarů)
krejcar	v letech 1561–1573 ražena mince téže nominální hodnoty (krejcar) a jeho dvojnásobek (dvoukrejcar)
denár český	po celou dobu (1469–1619) ražen peníz bílý
haléř český = denár míšeňský	po celou dobu (1469–1619) ražen peníz malý (černý)
haléř míšeňský	po celou dobu jen početní jednotka bez ekvivalentu v domácí ražené minci, fyzicky splatná v cizích drobných mincích

Summary:

Money and monetary calculation units in the 16th century

The author defines the term “monetary calculation unit” in the economic context of the Early Modern Times and explains why, until the 16th century, this virtual concept was of exceptional importance. The specific use of monetary calculation units in the economic system of the time is explained taking as an example a unique preserved Hamburg exchange-rate table dating from 1595. The article then systematically summarises the development of monetary calculation units and their usage in Bohemia from the end of the 15th century to the beginning of the 17th century. The study also features examples of period summaries of the payment power of foreign coins dating from the 1570s and concise tabular summaries of Bohemian monetary calculation units and their equivalents in the physical coins minted between 1469 and 1619.

translated by Skřivánek s.r.o.

Dagmar GROSSMANNOVÁ

Ženy a peníze v českých zemích ve středověku a novověku¹

„Ženy a peníze“ je téma velmi široké, velmi zajímavé a dá se na něj pohlížet z různých úhlů. Ať už jde třeba o ženy a vydělávání peněz či jejich smělé utrácení.

Neméně zajímavý je pohled na toto téma z hlediska numismatického. Můžeme sledovat nejenom mince samotné, ale rovněž lidi kolem nich. Ve svém příspěvku jsem se proto zaměřila na ty ženy z naší historie, které měly co do činění s penězi nejenom pasivně, ale také aktivně, tj. razily své vlastní mince či se na jejich výrobě alespoň podílely.

Ve středověku ať byla žena v jakémkoli postavení (urozenou paní, služkou nebo osobou duchovní), definovalo ji v první řadě její tělo. Její právní postavení pak bylo odvozeno od jejího vztahu k muži. Do určité míry se však ženy objevují i v záležitostech v té době patřící spíše mužům. Sem můžeme zařadit i ražbu vlastní mince.

Mince všeobecně v této době neznamená jen výměnu, ale také moc a prestiž pro jejího vydavatele. Tato činnost přináší obrovský zisk a poskytuje velkou úctu a snad můžeme říct i bázeň v očích obyčejných lidí. Ražba mincí je tak spojena vždy s osobou urozenou a vysoce postavenou.

Ženských jmen se na mincích českých zemí (zvláště ve středověku) objevuje jen mizivé množství, ale určitě stojí za to se o nich zmínit. Pokud nebudeme brát v úvahu velmi spornou existenci kněžny, jejíž jméno ADIVEA se objevuje na stříbrných denárech českého knížete Boleslava II. (972–999), můžeme z období středověku jmenovat jen několik žen, které na společenském žebříčku stály tak vysoko, že mohly vydávat mince pod svým vlastním jménem. Byly to především kněžny Emma Regina a Eufemie Uherská.

Emma Regina (991–995, † 1006), tato již nesporná manželka knížete Boleslava II. (972–999) a pravděpodobná matka knížat Jaromíra a Oldřicha, se podle nejnovějších výzkumů narodila pravděpodobně kolem roku 949 v italské Pavii. Její matkou byla Adelheid a otcem italský král Lothar. Ten ale záhy zemřel a matka

¹ Příspěvek vznikl v rámci plnění institucionálního záměru Moravského zemského muzea IZ MK00009486202.

musela čelit nárokům na italský trůn, které si dělal Berengar, markýz z Ivrey. Adelheid se pak provdala za německého krále Otu I. a přestěhovala se i s malou Emmou na dvůr v Cáchách. V dospělosti byla Emma provdána za francouzského krále Lothara IV. (954–986) a po jeho smrti vládla spolu se svým synem Ludvíkem IV. (986–987). Postupně však jejich vztahy ochladly a Emma musela z francouzského dvora odejít. Poslední doklad o její přítomnosti ve Francii je její vlastnoručně psaný dopis z roku 989. V té době pravděpodobně odešla do Čech a provdala se zde za knížete Boleslava II. Tomu by nasvědčoval její královský titul, který užívala na mincích, a rovněž zmínka v Kosmově kronice, že Emma svého chotě převyšovala svou urozeností. Sňatek měl zprostředkovat bavorský vévoda Jindřich Svárlivý, který byl příbuzným Emmy a dávným přítelem a spojencem Boleslava II.²

Obr. 1: Emma Regina, stříbrný denár tzv. ethelredského typu z období 991–995, mincovna Mělník (ø 21 mm)

² Petr CHARVÁT, *Kníže Boleslav II.*, in: Marie RYANTOVÁ – Petr VOREL (edd.), *Čeští králové*, Praha – Litomyšl 2008, s. 35–43.

Vlastní mince Emma razila na svém věnném Mělníce, jak dokládá i opis na mincích. Razila stříbrné denáry, tzv. anglosaského-ethelredského typu, kopírující v té době velmi oblíbené mince anglosaského krále Ethelreda II. (976–1016), kterými platil v letech 991–1014 velké sumy mírového tributu Vikingům.

Denáry mají na lící straně poprsí z profilu zleva, před nímž je volně v poli křížek jako symbol křesťanského panovníka. Na rubu pak mají ruku Boží vycházející z oblak mezi písmeny, vyjadřujícími podle slov Bible počátek a konec. V opise je na líci jméno vydavatelky ENMA (= EMMA) REGINA a na rubu místo ražby MELNIC CIVITAS.

Přesné datování těchto mincí však nebylo dlouho jednoznačně stanoveno. K objasnění problematiky přispěl až nález ze Staré Boleslavi z počátku 30. let 20. století, který obsahoval 1 015 kusů českých mincí. Mezi nimi bylo 90 kusů ražeb kněžny Emmy.

Staroboleslavský nález, k jehož ukrytí došlo podle Jarmily Háskové v souvislosti s vyvražděním Slavníkovců roku 995 na Libici,³ potvrdil, že Emma razila své vlastní mince na Mělníce současně s ražbami svého manžela, knížete Boleslava II., a to někdy v první polovině 90. let 10. století. V obou případech to byly mince tzv. anglosaského typu. K otevření mincovny na Mělníce zřejmě přispělo nové uspořádání země a ekonomické změny po ztrátě Malopolska a Slezska na sklonku 80. let 10. století.

K mincování kněžny Emmy došlo pravděpodobně někdy na samém počátku 90. let 10. století, brzy po jejím příchodu do Čech. Její mincování J. Hásková datuje léty 991–995, kdy ražba ethelredského typu u nás ustává. Ukončení ražby mincí na Mělníce tak dává do souvislosti s vyvražděním Slavníkovců a změnami, k nimž došlo na labsko-vltavské cestě v oblasti správní i mincovní.⁴ Samy o sobě tyto mince dokládají význam Mělníka jako důležitého bodu přemyslovského státu a samozřejmě také jeho existenci vůbec. Emma pravděpodobně na Mělníce v roce 1006 i zemřela.

Pokud obrátíme naši pozornost na Moravu, tak i zde najdeme ženu razící své vlastní mince – byla jí Eufemie Uherská (1087–1089?, † 2. 4. 1111), manželka olomouckého údělného knížete Oty I. Sličného (1061–1087), která byla podle názoru většiny historiků uherskou princeznou, dcerou krále Bély I. a Richenzy Polské. Béla byl mladším bratrem Ondřeje I. a v tomto případě by Eufemie byla sestřenicí druhé ženy Vratislava II., Adléty Uherské. S Otou I. měla Eufemie čtyři děti, z nichž tři přežila (dvě z nich zemřely ještě v dětském věku) – Svatopluk (český kníže 1107–1109), Ota II. Olomoucký (1113–1125, † 1126?), Břetislav a Boleslav. Když Ota I. Sličný zemřel, převzala Eufemie vládu za své nezletilé syny Svatopluka a Otu II. Dokládá to i ražba denáru, na jehož líci je sedící postava

³ Jarmila HÁSKOVÁ, *K problematice Mělníka a jeho mincování v 10. století*, Numismatické listy LXII, 2007, s. 150–160.

⁴ Tamtéž, s. 159.

s jablkem a žezlem a opisem EVFEMIA, na rubu je v opise jméno nejstaršího syna Svatopluka ZVATOPVLC DVX.

Brzy však byla Eufemie zapuzena českým králem Vratislavem II. (1061–1087–1092), který světil olomoucké knížectví svému synovi Boleslavovi (1087–1089), a uchýlila se pod ochranu bratra svého manžela Konráda I. Brněnského (1061–1092). Po smrti knížete Boleslava († 1089) vypuklo otevřené nepřátelství mezi českým králem Vratislavem II. a Konrádem I., který se postavil za syny svého bratra Oty I. Sličného. Vratislav II. se sám ujal vlády v olomouckém knížectví (1090–1092), jeho smrtí však připadlo Otovým synům Svatoplukovi a Otovi II., za něž do roku 1095 jejich matka, kněžna Eufemie, vládla. Dokladem její vlády jsou dva typy denárů s opisy EVFEMIA a EVFEMIA OTTO a ZVATOPVLC DVX, které razila v Olomouci.⁵

Obr. 2: Eufemie a Svatopluk, stříbrný denár z období 1087–1089?, mincovna Olomouc (ø 16 mm)

Obr. 3: Svatopluk, Eufemie a Ota II., stříbrný denár z období před r. 1095, mincovna Olomouc (ø 16 mm)

⁵ Jan ŠMERDA, *Denáry české a moravské. Katalog mincí českého státu od X. do počátku XIII. století*, Brno 1996, s. 100–101.

Díky svému původu si mohla dovolit ražbu dvou typů mincí, které upozorňovaly na nároky jejích dvou synů. V roce 1095 se pak vlády ujal v olomouckém knížectví její nejstarší syn Svatopluk (1095–1107). Kněžna Eufemie zemřela roku 1111.

Z období středověku ještě nesmíme zapomenout na jednu ženu, a tou je Anna Těšínská († 1367), lehnicko-břežská kněžna, která zůstala po smrti manžela Václava I. († 1364) sama se čtyřletým synem, nad nimž převzal poručnictví manželův bratr Ludvík.

Příliš toho o její mincovní činnosti nevíme, důkazem ražby mincí je však zlatý florén se jménem kněžny Anny v opise (ANNA DVCISSA LEGNICZEN). Na rubu je pak po vzoru florénů svatý Jan Křtitel.⁶

Obr. 4: Anna Těšínská, zlatý florén z období 1364–1367, mincovna Lehnice (ø 20 mm, 3,55 g)

V novověku byla situace již trochu jiná. Setkáváme se zde s ražbami žen pánovnického i nepánovnického rodu. Ve druhém případě konkrétně ve slezských knížectvích Lehnice-Břeh a Těšín. Z knížectví Lehnice-Břeh známe dvě ženy razící mince, i když ke svému mincovnímu právu přišly jen díky svému statutu vdovy a nedospělosti vlastních synů.

Jednou z nich byla Anna Maria z Anhaltu (1602–1605), která byla dcerou Jáchyma Arnošta z Anhaltu a od roku 1577 ženou lehnicko-břežského knížete Jáchyma Fridricha (1586–1602). Po smrti svého muže spravovala knížectví jako regentka za své nezletilé syny Kristiána a Jiřího Rudolfa. V letech 1602–1605 v mincovně Olava razila jednostranné haléře a početní peníze s monogramem F A M (Frau Anna Maria).⁷

⁶ Ferdinand FRIEDENSBURG, *Schlesiens Münzgeschichte im Mittelalter*, Breslau 1887, s. 191.

⁷ Týž, *Schlesiens neuere Münzgeschichte*, Breslau 1899, s. 135–136.

Zemřela 14. listopadu 1605 v Břehu. V souvislosti s její smrtí nechali její synové vyrazit mince ve Zlatém Stoku – půlort,⁸ půltolar (ze stejného kolků byla ražena rovněž tolarová klipa,⁹ zlatý 3dukát, klipa 3dukátu) a tolar, z jehož kolků byl zhotovován 10dukát.¹⁰

Obr. 5: Anna Maria z Anhaltu, stříbrný jednostranný halér z období 1602–1605, mincovna Olava (ø 13 mm, 0,3 g)

Další lehnicko-břežskou kněžnou, která razila své vlastní mince, byla Ludvika z Anhaltu (regentka 1672–1675, † 1680).

Od roku 1648 byla ženou knížete lehnicko-břežsko-volovského Kristiána z Volova (1639–1672). Po smrti manžela spravovala knížectví jako regentka za svého nezletilého syna Jiřího Viléma, který však zemřel již v roce 1675 ve věku pouhých patnácti let. Po jeho smrti přešlo knížectví jako odumřelé léno Koruny české pod vládu Habsburků.

Mincovníctví těchto tří let (1672–1675) je však obzvláště bohaté, což dokládá i četnost mincí v moravských nálezech. Především z roku 1673 jsou k dispozici různé druhy mincovních kolků; bylo vyraženo obrovské množství 6krejcarů, 3krejcarů a grešlí (trojníků). Všechny však mají v obraze místo jména regentky a jejího portrétu pouze orlici a znak knížectví.

V roce 1674 nechala svůj portrét vyrazit na 1/4dukátu a potom přešla k ražbě mincí pod „označením“ svého syna, které se otevřelo ražbou dukátu, 6krejcaru a 3krejcaru.

⁸ Polský ort = 1/4tolar.

⁹ Klipa = mince hranatého střížku.

¹⁰ Podrobněji Edmund KOPICKI, *Katalog podstawowych typów monet i banknotów Polski oraz ziem historyczne z Polską związanych. Monety śląskie okresu nowożytnego, Tom VIII/Część 1*, Warszawa 1982, s. 58–60.

Obr. 6: Ludvika z Anhaltu, 6krejcar 1673, mincovna Břeh, mincmistr Kr. Brettschneider, (ø 26,13 mm, 2,917 g)

Mincovnictví posledního roku přináší potom dukáty, 1/2 a 1/4 dukáty, tolary a 1/2tolary, 15- a 3krejcar. Všechny tyto mince jsou velmi zdařilé a ve velké většině nesou značku mincmistra Kryštofa Brettschneidera.

Obr. 7: Ludvika z Anhaltu, stříbrná grešle 1673, mincovna Břeh, mincmistr Kr. Brettschneider, (ø 16,64 mm, 0,716 g)

Mincovnictví kněžny Ludviky z Anhaltu však provází i několik nepříjemných záležitostí. Ludvika měla spory se slezskou komorou kvůli nehodnotným mincím. Císařské nařízení z 24. ledna a 29. září 1674 přikazovalo zastavení ražby lehnických nehodnotných 6krejcarů. Na toto nařízení Ludvika odpověděla tím, že v Lehnici již řadu let nebylo vůbec nic raženo; tvrzení, že její mince jsou nehodnotné, popírala a výslovně se odvolávala na mincovní právo náležející lehnickým knížatům. A i přesto dále nařídila ražbu pozastavených nominálů.

Stejně nařízení z 27. března 1675 bylo vydáno proti grešlím a 14. června 1675 proti 15krejcarům. Odpověď z 2. července 1675 se odvolávala na ražbu

15krejcarů ve Vratislavi, která následovala, i když jen v nepatrném objemu. Ludvika z Anhaltu zemřela o pět let později v roce 1680.¹¹

Další ženou, která razila své vlastní peníze, byla těšínská kněžna Alžběta Lukrecie (1625–1653). V těšínském knížectví se ujala vlády v roce 1625, po smrti svého mladšího bratra Fridricha Viléma, jímž vymřela předposlední větev slezských Piastovců po meči.

Alžběta Lukrecie, provdaná kněžna Lichtenštejnská (manžel Gundaker z Lichtenštejna), však nevládla v zemi dědičně, ale pouze jako v odumřelém lénu českých králů a titul „kněžna těšínská“ získala jen pro svou osobu.

Její snaha razit vlastní minci byla úspěšná až v roce 1638, kdy císař Ferdinand III. (1637–1657) povolil ražbu mincí, ovšem jen po vzoru císařských ražeb. Proto je také na aversu drobných ražeb výhradně portrét Ferdinanda III. s jeho jménem a titulaturou; teprve na reversu je znak těšínského knížectví s opisem. Výjimkou je tolar s portrétem Alžběty Lukrecie z roku 1650, z jehož kolku byly pak zhotovovány pětidukáty a desetidukáty. Autorem tohoto kolku (tedy i portrétu) je těšínský zlatník Kryštof Berger.

V těšínské mincovně se pracovalo od roku 1642 do roku 1653 a ve skočovské mincovně v letech 1643–1653. V mincovně Těšín byly raženy nominály – obol (1650–1653); grešle (trojník) (1649–1653); 1krejcar (1644, 1648–1649); 3krejcar (1642, 1647–1649, 1652); 1tolar, 5dukát, 10dukát (1650). V mincovně Skočov pak byly raženy nominály – 1krejcar (1644–1649); 3krejcar (1643, 1644, 1646–1649); 1tolar, 2tolar, 4tolar (1643).

Mince Alžběty Lukrecie jsou signovány v Těšíně mincmistrem Dietrichem Rundtem (1642–1647), Ludvíkem Brohonem (1648–1649) a Gabrielem Görloffem (1649–1654); v mincovně ve Skočově Hansem Loszem (1643–1649).¹²

Drobná těšínská mince, která byla ražena ve velkém množství, však byla velmi špatného zrna a v Polsku proti ní byla vydána nařízení. Vyšetřování v této souvislosti byli především mincmistr Görloff a zlatník Berger.

Smrtí Alžběty Lukrecie, v roce 1653, připadlo Těšínsko definitivně českému králi, v tomto případě Ferdinandovi IV.¹³

¹¹ F. FRIEDENSBURG, *Schlesiens neuere Münzgeschichte*, s.135–136.

¹² Edmund KOPICKI, *Katalog podstawowych typów monet i banknotów Polski oraz ziem historyczne z Polską związanych. Monety śląskie okresu nowożytnego, Tom VIII/Część 2*, Warszawa 1983, s. 183–186.

¹³ Erich ŠEFČÍK, *Historie těšínského mincování*, Folia numismatica 2, Supplementum ad Acta Musei Moraviae, Scientiae sociales LXXII, Brno 1987, s. 3–7.

Obr. 8: Alžběta Lukrecie, tolar 1650, mincovna Těšín, mincmistr G. Görlöf (ø 43 mm, 28,6 g)

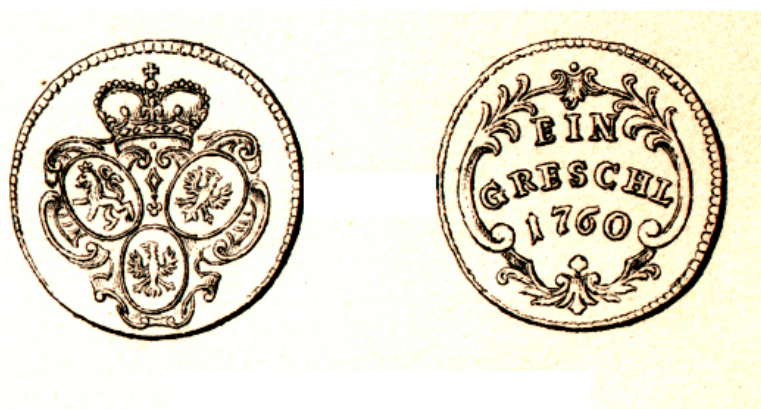
Mincovní činnost žen v českých zemích vrcholí opravdu majestátně, a to v osobě české a uherské královny a díky svému manželovi Františku Štěpánu Lotrinskému také římské císařovny Marie Terezie (1740–1780). Narodila se 13. května 1717; díky jejímu otci, císaři Karlu VI. (1711–1740), který pragmatickou sankcí z roku 1713 zajistil nedělitelnost habsburské monarchie a následnictví i v ženské linii, pokud rod vymře po meči, se jí z titulu královny dostalo výsostného práva na ražbu mincí.

Marie Terezie vydávala mince jako královna česká, uherská a arcikněžna rakouská v Rakousích, v Uhrách a v Lombardii od roku 1741; v Čechách, kde se razily v pražské mincovně, od roku 1743. Poprvé tak byla na české vládní minci zpodobněna žena, navíc mladá a půvabná. V roce 1745, kdy se František Lotrinský stal římským císařem, užívala i titul římské císařovny. Když v roce 1765 císař zemřel, pokračovala Marie Terezie v posmrtné ražbě mincí svého muže a zároveň začala ražba mincí nejstaršího syna Josefa jako spoluvládce, od roku 1765 císaře Josefa II. Zpočátku panovnice razila mince zavedeného systému, drobné krejcarové nominály a hrubé mince – stříbrné tolary, zlaté dukáty a jejich násobky a díly.¹⁴ Během její vlády pak dochází k zavedení konvenční měny a vytvoření rozsáhlého prostoru s jednotnou měnou ve střední Evropě. Byly rovněž zavedeny kreditní peníze s pevným a přikázaným kurzem – papírové peníze (bankocetle) a drobné měděné mince (grešle). Vydávání kreditních peněz přineslo velké ekonomické výhody, staly se však také prostředkem k řešení nedostatku peněz v období napoleonských válek a jejich zneužití vedlo k inflaci a ke státnímu bankrotu v roce 1811. U toho však již Marie Terezie nebyla.

¹⁴ Podrobněji Petr VOREL, *Od pražského groše ke koruně české. Průvodce dějinami peněz v českých zemích*, Praha 2000, s. 275–300.

Obr. 9: Marie Terezie, toлары z let 1746 a 1757, mincovna Praha

Obr. 10: Marie Terezie, měděná grešle 1760, mincovna Praha

Obr. 11: Marie Terezie, půltolar 1758 a patnáctník 1745, mincovna Praha

Vraťme se ale ještě zpět k našemu tématu. Vztah ženy a peněz můžeme brát rovněž z hlediska pracovního, tj. jejich výroba se jim stala aspoň částečně prostředkem k jejich obživě. Tak můžeme ženy najít v českých mincovnách, kde zdárně sekundovaly svým manželům, popř. po jejich smrti i převzaly jejich řemeslo, i když to bylo jen na určitou dobu.

Několik příkladů známe z literatury. Např. dne 7. ledna 1594 převzala správu pražské mincovny po svém zemřelém muži Zuzana Erckerová a k ruce do-

stala vardajna¹⁵ Davida Enderleho z Burgstadlu. Vedla mincovnu až do 20. září 1600, kdy se ujal úřadu nový mincmistr Jan Lasanz z Freideneku. Mincovna pod vedením paní Zuzany patrně zachovávala stejnou tradici v ražbě mincí, jelikož působila v její správě už za života svého muže.¹⁶

Další příklad je z jáchymovské mincovny, kde 29. července 1582 zemřel Jiří Kadner, místní mincmistr, a prozatímní správa mincovny byla svěřena Pavlu Hofmanovi. Ale vdova Lucie Kadnerová požadovala, aby jí byl ponechán úřad, dokud nedostane svou provizi. Dokázala si vybojovat, že v letech 1582–1583 oficiálně vedla mincovnu, ve skutečnosti ji ale vedl Pavel Hofman. Kadnerová dostávala roční mzdu 500 tolarů, stejně jako dříve její manžel, zatímco Hofman dostával 200 tolarů.¹⁷

Na úplný závěr výčtu žen, které měly co do činění s penězi i jinak než jenom jako s nástrojem směny, bychom mohli zařadit Ráchel Huserlovou, manželku žida Davida Huserle z Eisenbergu (dnes Ruda nad Moravou, okr. Šumperk), povoláním „vinopalníka“, který byl na počátku 18. století zapleten do falšování mincí a jemuž jeho žena rovněž dělala věrnou společnici v „řemesle“. Sbalila to nejcennější ze svého majetku a rozhodla se utéct ze země, byla ale chycena na odlehlé cestě. V jejich domě v peci pak bylo nalezeno množství spálených falešných 3krejcarů císaře Leopolda I. (1657–1705) z pražské mincovny z let 1702–1703 (mincmistr Gr. Egerer). Oba manželé byli zatčeni a za tuto činnost je čekal hrdelní trest.¹⁸

¹⁵ Vardajn byl úředníkem v mincovně, který odpovídal za technickou stránku mincí (jejich ryzost, váhu apod.). Působil rovněž jako kontrolor nezávislý na mincmistrovi.

¹⁶ Emanuela NOHEJLOVÁ, *Z příběhů pražské mincovny. Nástin jejich osudů v letech 1537–1618*, Praha 1929, s. 62–64.

¹⁷ Alena SAKAŘOVÁ-MALÁ, *Jáchymovská mincovna od zavedení zlatníkové měny (1561) do konce jejího trvání (1671). Příspěvek k dějinám peněžního oběhu druhé poloviny 16. a první poloviny 17. století*, Praha 1966, s. 22–23.

¹⁸ Dagmar GROSSMANNOVÁ, *Falešné a nehodnotné mince na Moravě ve 2. polovině 17. století*, Numismatické listy LXII, 2, 2007, s. 77–84.

Summary:

Women and money in Bohemia in the Middle Ages and the Modern Age

If we look at the relationship between women and money in numismatic terms, in the history of Bohemia we can find several interesting women who minted their own money or were at least involved in the production of money. In the Middle Ages these included Duchess Emma Regina († 1006), the wife of the Bohemian Duke Boleslaus II, and Eufemia of Hungary († 1111), the wife of the Olomouc duke Ota I the Fair. From the Silesian princely family of Legnica-Brzeg we know of several women who acquired the right to mint their own coins upon the death of their husband and with their own sons not having come of age. These are Anna Těšinská (†1367), Anna Maria of Anhalt († 1605) and Ludvika of Anhalt († 1680). In the Těšín family, Princess Elizabeth Lucretia († 1653) was granted the right to mint her own coins in 1638 by Emperor Ferdinand III. Women's minting came to a majestic peak in Bohemia with Queen Maria Theresa (1740-1780).

In the 16th century women also appear in the Bohemian mints (Prague and Jáchymov), where after the death of their husband (master of the mint) they took on the running of the mint, at least for a certain amount of time. Even in somewhat unfortunate lines of "business", such as counterfeiting money, there was generally a woman who acted as a faithful partner for her husband.

translated by Skřivánek s.r.o.

Marie BUŇATOVÁ

Peněžní obchod pražských židů v době předbělohorské

Hlavním tématem předložené studie je shrnutí vývoje legislativy v českých zemích doby předbělohorské vztahující se k finančním aktivitám židovského obyvatelstva (s důrazem na pražské židy) a porovnání těchto legislativních norem s běžnou praxí židovského úvěrování tak, jak se zrcadlí v dobových pramenech nesporného i sporného soudnictví.¹ Období raně novověkých dějin pražských židů byla v české² i za-

¹ Studie vychází z disertační práce, zpracované pod vedením Univ. Prof. Thomase Winkelbauera a Univ. Prof. Klause Lohrmanna, Institut für Geschichte, Universität Wien, která zde byla obhájena v březnu 2009. Viz Marie BUŇATOVÁ, *Die Prager Juden in der Zeit vor der Schlacht am Weißen Berg. Handel und Wirtschaftsgebären der Prager Juden im Spiegel des Liber albus Judeorum 1577–1601*, Wien 2009 (Dissertation).

² K tématu výběrově např. Bohumil BONDY – František DVORSKÝ (edd.), *K historii židů v Čechách, na Moravě a v Slezsku 906 až 1620, sv. I (906–1576), sv. II (1577–1620)*, Praha 1906 a německé vydání této edice Gottlieb BONDY – Franz DWORSKY (Hg.), *Zur Geschichte der Juden in Böhmen, Mähren und Schlesien von 906 bis 1620, Bd. I (906–1576), Bd. II (1577–1620)*, Prag 1906; Jaromír ČELAKOVSKÝ, *Příspěvky k dějinám židů v době Jagellonské*, Časopis Národního muzea 72, 1898, s. 385–454; Lenka MATUŠÍKOVÁ, *K dějinám pražského ghetta v 2. polovině 17. století*, *Paginae historiae* 2, 1994, s. 63–72; Táž, *Die Juden im ersten böhmischen Kataster 1653–1655*, *Judaica Bohemiae* (dále JB) 37, 2001, s. 5–91; Otto MUNELES – Milada VILÍMKOVÁ, *Starý židovský hřbitov v Praze*, Praha 1955; Otto MUNELES (ed.), *Prague Ghetto in the Renaissance Period*, Praha 1965; Alexandr PUTÍK, *The Origin of the Symbols of the Prague Jewish Town. The Banner of the Old-New Synagogue. David's Shield and the „Swedish“ Hat*, JB 29, 1993, s. 4–37; Týž, *The Prague Jewish Community in the Late 17th and Early 18th Centuries*, JB 35, 1999, s. 4–140; Týž, *Prague Jews and Judah Hasid. A Study on the Social, Political and Religious History of the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries /Part Two/*, JB 39, 2003, s. 53–92; Samuel STEINHERZ (Hg.), *Die Juden in Prag. Bilder aus ihrer tausendjährigen Geschichte*, Prag 1927; Jiřina ŠEDINOVÁ, *Židovské ženy v Praze v 16. – 18. století*, in: Jiří PEŠEK – Václav LEDVINKA (edd.), *Žena v dějinách Prahy. Sborník příspěvků z konference Archivu hl. města Prahy a Nadace pro gender studies*, Praha 1996 (= Documenta Pragensia XIII), s. 91–100; Táž, *Osudy pražských Židů od konce 16. do poloviny 17. století v soudobé hebrejské literatuře*, in: Olga FEJTOVÁ – Václav LEDVINKA – Jiří PEŠEK (edd.), *Národnostní skupiny, menšiny a cizinci ve městech. Praha – město zpráv a zpravodajství*, Praha 2001 (= Documenta Pragensia XIX), s. 113–122 a 367–368; Josef TEIGE – Ignát HERRMANN – Zikmund WINTER, *Pražské Ghetto*, Praha 1902; Hana VOLAVKOVÁ, *Zmizelá Praha 3. Židovské město pražské*, Praha 1947; Milada VILÍMKOVÁ, *Die Prager Judenstadt*, Prag 1990.

hraniční³ literatuře věnována řada dílčích studií a publikací, vlastní téma židovského peněžního obchodu však bylo dosud zkoumáno spíše jen okrajově.⁴ Jednu z mála studií, která je peněžnímu obchodu pražských židů vůbec věnována, tak představuje práce Antona Blaschky z roku 1930, která se zabývá úvěrováním pražských židů na prahu 16. století tak, jak je zachycují registry soudu Nejvyššího pražského purkrabství.⁵ Židovskému finančnictví, obchodu se zbožím a vývoji řemesel během 1. poloviny 16. století se dále věnoval Jan Heřman.⁶ Velmi zajímavé souvislosti o vztazích pražského křesťanského a židovského obchodu přináší práce Josefa Janáčka,⁷ v širším pohledu se hospodářským aktivitám pražských židů se věnovali Michael Rachmuth⁸ a Tobias Jakobovits.⁹ Několik spíše obecných studií

³ Ze zahraniční literatury výběrově např. Arye MAIMON – Mordechai BREUER – Yacov GUGGENHEIM (Hg.), *Germania Judaica, Bd. 3: 1350–1519, 2. Teilband: Ortschaftsartikel Mährisch-Budwitz-Zwolle*, Tübingen 1995; Titíž, *Germania Judaica, Bd. 3: 1350–1519, 3. Teilband: Gebietsartikel, Einleitungsartikel und Indices*, Tübingen 2003; Sabine HÖDL, *Die Privatbriefe von Prager an Wiener Juden (1619) als familienhistorische Quelle*, in: Sabine HÖDL – Martha KEIL (Hg.), *Die jüdische Familie in Geschichte und Gegenwart*, Bodenheim 1999, s. 51–77; Klaus LOHRMANN, *Zwischen Finanz und Toleranz. Das Haus Habsburg und die Juden. Ein historischer Essay*, Graz – Wien – Köln 2000; Ferdinand SEIBT (Hg.), *Die Juden in den böhmischen Ländern*, München – Wien 1983; Barbara STAUDINGER, *Juden am Reichshofrat. Jüdische Rechtstellung und Judenfeindschaft am Beispiel der österreichischen, böhmischen und mährischen Juden 1559–1670*, Wien 2002 (Dissertation); Táž, *Die Reichshofratsakten als Quelle zur Geschichte der österreichischen und böhmischen Länder im 16. und 17. Jahrhundert*, in: Josef PAUSER – Martin SCHEUTZ – Thomas WINKELBAUER (Hg.), *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16. – 18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch*, Wien – München 2004 (= Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Erg. Bd. 44), s. 327–336.

⁴ K židovské historiografii v českých zemích Guido KISCH, *Jewish Historiography*, in: *The Jews of Czechoslovakia, sv. I*, New York – Philadelphia 1968, s. 1–11; Otto MUNELES, *Bibliografický přehled židovské Prahy*, Praha 1952; Rudolf M. WLASCHEK, *Juden in Böhmen. Beiträge zur Geschichte des europäischen Judentums im 19. und 20. Jahrhundert*, München 1997, s. 239–283; aktualizovaná verze této bibliografie Rudolf M. WLASCHEK – Robert LUFT (Hg.), *Bibliographie zur Geschichte der Juden in den böhmischen Ländern bzw. in Tschechien im 19. und 20. Jahrhundert*; URL: <<http://www.collegium-carolinum.de/doku/lit/juedg/bibl-jud-a.htm/>> [cit. 12. ledna 2009]; Lenka MATUŠÍKOVÁ, *History of the Jews and Jewish Communities in the Seventeenth to Nineteenth Centuries in Czech Popular Educational and Specialist Literature of the Last Decade*, JB 40, 2004, s. 277–290; *Index of Articles on Jewish studies*, URL: <<http://jnul.huji.ac.il/rambi/>> [cit. 25. ledna 2009].

⁵ Anton BLASCHKA, *Die Judenschulden im Register des Burggrafenamtes 1497–1500*, Ročenka Společnosti pro dějiny židů (dále RSDŽ) 2, 1930, s. 95–118.

⁶ Jan HEŘMAN, *Das Steuerregister der Prager Juden aus dem Jahre 1540 (1528)*, JB 1, 1965, s. 26–58; Táž, *Die Wirtschaftliche Betätigung und die Berufe der Prager Juden vor ihrer Ausweisung im Jahre 1541*, JB 4, 1968, s. 20–59; Táž, *Pražská židovská obec před r. 1541*, Židovská ročenka 1991–1992, s. 37–46.

⁷ Josef JANÁČEK, *Dějiny obchodu v předbělohorské Praze*, Praha 1955; Táž, *The Prague Jewish Community before the Thirty Years War*, in: Otto MUNELES (ed.), *Prague Ghetto in the Renaissance Period*, Praha 1965, s. 43–64.

⁸ Michael RACHMUTH, *Zur Wirtschaftsgeschichte der Prager Juden*, Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Čechoslovakischen Republik 5, 1933, s. 9–78.

pak bylo zaměřeno na osobnost finančníka a primase Židovského Města pražského Marka Mordechaje Maisla¹⁰ a prvního nobilitovaného žida v habsburské říši Jakoba Baševiho.¹¹

Základním zdrojem pro zpracování této studie byly archivní prameny křesťanské provenience, vzniklé především z agendy orgánů samosprávy Starého Města pražského, soudů různých instancí, agendy České komory.¹² Velmi cenný pramen pro výzkum židovského úvěrového obchodu představují Knihy židovské bílé (*Libri albi judeorum*), zachycující především změny ve vlastnických vztazích pražskými židy vlastněných nemovitostí, avšak také jejich další finanční a obchodní aktivity.¹³ Pro výzkum jsem však využila i další úřední knihy staroměstské provenience,¹⁴ registra soudu Nejvyššího purkrabství pražského,¹⁵ registra Apelač-

⁹ Tobias JAKOBOVITS, *Das Prager jüdische Handwerk im XVI. Jahrhundert*, RSDŽ 8, 1936, s. 59–145.

¹⁰ Abraham KAHANA, *Toledot Mordekhay Meyzl*, Ha-Zofe 9, 1926, s. 146–157; Alexander KISCH, *Das Testament Mardochai Meysels mitgeteilt und nach handschriftlichen Quellen beleuchtet*, in: Festschrift zum dreihundertjährigen Jubiläum der Meiselsynagoge, Frankfurt am Main 1893; Antonín RYBIČKA, *Marek Mardochej Mayzl, žid pražský*, Lumír 1, 1858, s. 278 nn; Guiseppe VELTRI, *Kaiser Rudolf II. und sein Bankier Miska Metyl. Zur Geschichte der Juden in Prag an der Schwelle zum 17. Jahrhundert*, in: Týž, *Juden in der Renaissance*, Leiden 2001, s. 233–255; Gersohn WOLF, *Zur Geschichte der Juden in Österreich IV. Der Prozeß Meisel*, Zeitschrift für Geschichte der Juden in Deutschland 2, 1888, s. 172–181.

¹¹ Josef JIREČEK, *Jakub Bas-ševi z Treuenburka*, Časopis českého muzea 57, 1883, s. 325–330; J. TEIGE – I. HERRMANN – Z. WINTER, *Pražské ghetto*, s. 92–98.

¹² Pro sledované období nejsou bohužel k dispozici prameny židovské provenience, neboť celý archiv pražské židovské obce byl zničen při velkém požáru pražského ghetta v roce 1684. Pisemnosti, které jsou dnes k dějinám pražské židovské obce uloženy v archivu Židovského muzea v Praze, tak pocházejí převážně až z období 1750–1848 a jen ojediněle se vztahují k poslední třetině 17. století.

¹³ Archiv hl. města Prahy (dále AMP), inv. č. 2 169, Liber albus Judeorum 1577–1601; Tamtéž, inv. č. 2 170, Liber albus Judeorum 1601–1701. Knihy židovské bílé (*Libri albi Judeorum*) jsou knihami městského nesporného soudnictví, které byly od roku 1577 vedeny městskou radou na Starém Městě pražském. V Archivu hl. města Prahy je uložena kompletní řada *Libri albi Judeorum* (nadále LAJ) od roku 1577 do roku 1857 (celkem 93 svazků). První svazek Liber albus Judeorum (1577–1601) byl veden v českém jazyce, druhý svazek (1601–1701) částečně česky a německy, následující svazky pak v německém jazyce.

¹⁴ AMP, inv. č. 1 050–1 062, Knihy svědomí (*Libri testimoniorum*) 1577–1601; inv. č. 1 166–1 168, Manuály výpovědí (*Libri dictorum*) 1580–1606; Tamtéž, inv. č. 1 134–1 141, Knihy nálezů radních (*Libri sententiarum*) 1576–1611; Tamtéž, inv. č. 1 028, Knihy apelací (*Libri appellationum*) 1548–1593; Tamtéž, inv. č. 1 029; Knihy apelací (*Libri appellationum*) 1594–1654, Tamtéž, inv. č. 2 186, Knihy připovědí (*Libri condictionum*) 1579–1599; Tamtéž, inv. č. 2 122, 2 230 a 2 231, Knihy obligací (*Libri obligationum*) 1572–1601; Tamtéž, inv. č. 473, Knihy šestipanského úřadu 1566–1582; Tamtéž, inv. č. 1 381, Knihy desetipanského úřadu 1579–1601; Tamtéž, inv. č. 2 054, Ungeltní registra 1597.

¹⁵ Národní archiv Praha (dále NA Praha), Nejvyšší pražské purkrabství (dále NP) (1497–1948), inv. č. 108, Registra zápisná soudu Nejvyššího pražského purkrabství 1497–1501; Tamtéž, inv. č. 75, Registra zápisná soudu Nejvyššího pražského purkrabství 1507–1509; Tamtéž, inv. č. 632, Registra zápisná soudu Nejvyššího pražského purkrabství 1511–1512; Tamtéž, inv. č. 67, Registra svědomí třetí soudu Nejvyššího pražského purkrabství 1579–1585. Viz Václav SCHULZ, *Soupis register soudu nejvyššího purkrabství pražského*, Historický archiv České akademie císaře Fran-

ního soudu¹⁶ a prameny různé provenience, uložené dnes v Národním archivu ve sbírce Stará manipulace.¹⁷ Co se týče zahraničních zdrojů, čerpala jsem především z pramenů uložených v Hofkammerarchiv ve Vídni.¹⁸

Pražská židovská obec prošla během 16. století převratným vývojem, kdy z malé komunity o přibližně 600 osobách vyrostla v největší a nejvýznamnější středoevropskou židovskou obec, která hrála roli oficiálního mluvčího a reprezentanta židovského obyvatelstva ve Svaté říši římské. Samotné sídlo pražských židů – Židovské Město – se pak stalo „metropolí“ v „metropolí“, čítající kolem 8 000 obyvatel. Vývoj pražské židovské obce prošel během 16. století několika kritickými body. Poměrně obtížné období zažila komunita za jagellonských vlád na počátku 16. století, kdy byla opakovaně vypovídána a některé rodiny tehdy z Prahy skutečně, východním směrem do Slezska a Polska, odešly. V téže době vrcholil proces započatý již v pohusitském období, kdy se židé z přímé královské moci dostávali pod správu jednotlivých teritoriálních vládců nebo městských samospráv. Také pražští židé se v tomto období dostali pod přímou správu staroměstské samosprávy, která se zmocnila i vybírání daní, dohledu nad židovskou samosprávou a výkonu jurisdikce. K politické změně ve vztahu k židům došlo po nástupu Ferdinanda I., kdy byli židé v rámci správní reformy subordinováni roku 1527 zřízené České komoře. Ta však o kompetence ke správě pražských židů až hluboko do 30. let 16. století soupeřila se staroměstskou samosprávou a konečné převahy nabyla až po porážce povstání v roce 1547. Velmi kritickým obdobím byla 40. a 50. léta, během kterých byli židé z Prahy až na výjimky několika privilegovaných rodin vyhnáni. Toto právně nejisté období bylo charakteristické také hlubokou stagnací židovského obchodu. K oživení ekonomiky a vůbec celého náboženského a kulturního života pražské židovské obce došlo znovu po roce 1564, kdy se do čela pražské židovské obce postavil Markus Mordechaj Maisl. Jeho přičiněním se do Prahy

tiška Josefa pro vědy, slovesnost a umění 27, 1906, s. 5–13; Josef BERGL, *Judaica v Archivu ministerstva vnitra v Praze*, Sborník archivu ministerstva vnitra 6, 1933, s. 7–64.

¹⁶ NA Praha, Apelační soud (1548–1789/1809), inv. č. 101, Manuál právní 1549–1605; Tamtéž, inv. č. 119, Ortelové (Rozsudky) 1577–1579.

¹⁷ NA Praha, Stará manipulace, inv. č. J 4/61, Soudnictví 1530–1638; Tamtéž, inv. č. K 165/1, F 43/3, J 4/64, Soudní spory mezi židovskými a křesťanskými řemeslníky 1562–1724; Tamtéž, inv. č. D 1/J, Pražští židé jako věřitelé České komory 1556–1631.

¹⁸ Hofkammerarchiv (dále HKA) Wien, Gedenkbücher Böhmen, Bd. 315–327 (1577–1600); Tamtéž, Gedenkbücher Österreich, Bd. 144, 158–160 (1573–1597); Tamtéž, Gedenkbücher Reich, Bd. 480–482 (circa 1590–1623); Tamtéž, Hoffinanz-Protokolle, Bd. 266–689 (1566–1619); Tamtéž, Hofzahlamtbücher, kart. H 77/10 (1625–1627). Informace z těchto pramenů jsem čerpala z excerpt, které Dr. Sabine Hödl, Dr. Barbara Staudinger, Dr. Peter Rauscher a Mag. Reinhard Buchberger zpracovali v letech 1998–2003 v rámci projektu Austria Judaica, vedeného Institut(em) für Geschichte der Juden in Österreich (dnes Institut für jüdische Geschichte Österreichs). Za poskytnutí těchto excerpt patří můj díky Doc. Marthě Keil, ředitelce tohoto institutu, stejně jako zmíněným rakouským kolegyním a kolegům. Srov. Jaroslav PÁNEK, *Knihy habsburské Dvorské pokladny (Hofzahlamtbücher) jako pramen k dějinám předbělohorského českého státu*, in: Ladislav SOUKUP (ed.), Pocta prof. JUDr. Karlu Malému, DrSc. k 65. narozeninám, Praha 1995, s. 173–181.

začali opět vracet bohatí židé, kteří tento ekonomický rozvoj nastartovali. Pražská židovská obec získala v následujícím období mnohem více správní autonomie, ať již šlo o volbu židovských starších, nebo o kompetence židovského soudu. Rozkvět nastal také v oblasti populační a prosperující komunita absorbovala v následujících letech řadu bohatých židovských imigrantů z německých zemí a Itálie. Poslední tři desetiletí 16. století byla z politického hlediska pro pražské židy obdobím relativního klidu, kdy ze strany mocenských struktur nedošlo k žádnému významnějšímu pokusu o jejich násilné vyhnání ze země. Pokusy o vyhnání židů, motivované ekonomickými zájmy pražských měšťanů, se znovu objevily až v letech následujících po smrti vlivného Maisla; tyto tendence však u panovníka ani stavovské reprezentace nenašly až do konce období předbělohorského žádné výraznější podpory.

Již v průběhu středověku byli židé majoritní křesťanskou společností postupně vylučováni ze všech tradičních činností, typických pro obživu středověké společnosti; úvěrový obchod pro ně tak znamenal jednu z mála oblastí, které se mohli věnovat. Teoreticky zde neměla existovat ani konkurence křesťanů, neboť těm byl obchod s penězi, označovaný středověkými církevními autoritami jako „lichva“, z ideologických důvodů zakázán. Křesťané se však přes tyto zákazy začali do nově vznikajících forem peněžního obchodu zapojovat a tomu se přizpůsobovala legislativa.¹⁹ Nové právní předpisy ohledně úvěrování se v českých zemích

¹⁹ K problematice dějin financí v raném novověku obecně např. Markus A. DENZEL, „*La Practica della Cambiatura*.“ *Europäischer Zahlungsverkehr vom 14. bis zum 17. Jahrhundert*, Stuttgart 1994; Hans-Jörg GILOMEN, *Die ökonomischen Grundlagen des Kredits und die christlich-jüdische Konkurrenz im Spätmittelalter*, in: Eveline BRUGGER – Birgit WIEDL (Hg.), *Ein Thema – zwei Perspektiven. Juden und Christen in Mittelalter und Frühneuzeit*, Innsbruck – Wien – Bozen 2007, s. 139–169; Sabine HÖDL – Barbara STAUDINGER, „*Ob mans nicht bei den juden ... leichter und wolfailer bekommen müege*.“ *Juden in den habsburgischen Ländern als kaiserliche Kreditgeber (1520–1620)*, in: Friedrich EDELMAYER – Maximilian LANZINNER – Peter RAUSCHER (Hg.), *Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert*, Wien – München 2003 (=Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 38), s. 246–269; John H. MUNRO, *Die Anfänge der Übertragbarkeit. Einige Kreditinnovationen im englisch-flämischen Handel des Spätmittelalters (1350–1540)*, in: Michael NORTH (Hg.), *Kredit im spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Europa*, Köln 1991, s. 39–69; Michael NORTH (Hg.), *Deutsche Wirtschaftsgeschichte. Ein Jahrtausend im Überblick*, München 2000; Týž, *Kommunikation, Handel, Geld und Banken in der Frühen Neuzeit*, München 2000; Peter RAUSCHER, *Zwischen Stände und Gläubigern. Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. (1556–1576)*, Wien – München 2004; Týž, *Widerspenstige Kammerknechte. Die kaiserlichen Maßnahmen zur Erhebung von „Kronsteuer“ und „Goldenem Opferpfennig“ in der Frühen Neuzeit*, *Aschkenas. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Juden* 14, 2004, s. 313–363; Barbara STAUDINGER, *In puncto Debiti – Jüdische Geldleiherinnen am Reichshofrat*, in: Siegfried WESTPHAL (Hg.), *In eigener Sache. Frauen vor den höchsten Gerichten des Alten Reiches*, Köln – Weimar – Wien 2005, s. 153–180; Thomas WINKELBAUER, „*Das Geld est sanguis corporis politici*.“ *Notizen zu den Finanzen der Habsburger und zur Bedeutung des Geldes im 16. und 17. Jahrhundert*, in: Wolfgang HÄUSLER (Hg.), *Geld. 800 Jahre Münzstätte Wien*, Wien 1994, s. 143–159; Týž, *Nervus Belli Bohemici. Die finanziellen Hintergründe des Scheiterns des Ständeaufstands der Jahre 1618 bis 1620*, *Folia historica Bohemica* 18, 1997, s. 173–223. K dějinám úvěrování a finančnictví v českých zemích v době předbělohorské výběrově např. Tomáš

objevily na přelomu 15. a 16. století a tento právní vývoj vycházel v mnohém z říšského policejního zákonodárství.²⁰ Jednak šlo o definování povolených a zakázaných forem úvěrování (*sedláni, partita*), právních forem pojištění a vymáhání kreditů (dlužní úpis, list hlavní, registrace v úředních knihách, zápis do obchodních knih) a dále o stanovení optimální úrokové sazby pro křesťanské a židovské věřitele.²¹

Právě formy židovského úvěrování a jeho maximální úroková míra se staly hlavním předmětem ostrých sporů mezi panovníkem a stavovskou reprezentací.²² Zatímco panovník měl z židovského podnikání příjem a byl tedy zainteresován na co nejvyšších ziscích židovských poskytovatelů úvěru, zájmové pozice stavů byly

BOROVSKÝ – Bronislav CHOCHOLÁČ – Pavel PUMPR (edd.), *Peníze nervem společnosti*, Brno 2007; Václav BŮŽEK, *Úvěrové podnikání nižší šlechty v předbělohorských Čechách*, Praha 1989; Týž, *Der Kredit in der Ökonomik des Adels in Böhmen in der Zeit vor der Schlacht auf dem Weißen Berg*, *Hospodářské dějiny* 15, 1986, s. 27–64; Václav LEDVINKA, *Úvěr a zadlužení feudálního velkostatku v předbělohorských Čechách. Finanční hospodaření pánů z Hradce 1560–1596*, Praha 1985; Valentin URFUS, *Právo, úvěr a lichva v minulosti. Uvolnění úvěrových vztahů na přechodu od feudalismu ke kapitalismu a právní věda recipovaného římského práva*, Brno 1975; Petr VOREL, *Páni z Pernštejna. Vzestup a pád rodu zubří hlavy v dějinách Čech a Moravy*, Praha 1999; Týž, *Landesfinanzen und Währung in Böhmen. Finanz- und Münzpolitik im Spannungsfeld von Ständen und Königstum während der Regierung Ferdinands I. und Maximilians II.*, in: Friedrich EDELMAYER – Maximilian LANZINNER – Peter RAUSCHER (Hg.), *Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert*, Wien – München 2003, s. 186–214; Petr VOREL, *Od pražského groše ke koruně české. Průvodce dějinami peněz v českých zemích*, Praha 2004.

²⁰ Rámec kreditních předpisů na území říše tvořilo tzv. policejní zákonodárství, tedy říšské policejní řády z let 1530, 1548 a 1577 s celoříšskou působností, z nichž poslední shrnul hlavní zásady ve vztahu k úvěrovému podnikání 16. století. Vedle toho byly kreditní vztahy upravovány v zemských zřízeních jednotlivých teritoriálních států. Srov. Matthias WEBER, *Die Reichspolizeiordnungen von 1530, 1548 und 1577*, Frankfurt am Main 2002; V. URFUS, *Právo*, s. 68–70.

²¹ Vladislavské zemské zřízení bylo edičně zpracováno již F. Palackým. Srov. František PALACKÝ (ed.), *Zřízení zemské království Českého za krále Wladislava r. 1500* vydané. *Jura et constitutiones regni Boemiae regnante Wladislao anno 1500, editae a M. Roderico Dubravo de Dubrava latinitate donatae ex exemplari regi Ferdinando anno 1527 oblato nunc primum typis vulgatae cura Francisci Palacky regni Boemiae historiographi*, in: *Archiv český* (dále AČ) 5, Praha 1862, s. 5–266. Nejnověji edičně zpracovali Petr KREUZ – Ivan MARTINOVSKÝ (edd.), *Vladislavské zřízení zemské a navazující prameny (Svatováclavská smlouva a Zřízení o ručnicích)*, Praha 2007. Edice zemského zřízení z let 1530, 1549 a 1564 publikovali Josef JIREČEK – Hermenegild JIREČEK (edd.), *Zřízení zemská Království českého XVI. věku*, Praha 1882. Moderní edici nové redakce zemského zřízení z roku 1564, která však nikdy nevešla v platnost, doplněnou o textovou analýzu a rejstřík publikoval J. Glücklich. Srov. Julius GLÜCKLICH (ed.), *Nová redakce zemského zřízení království českého z posledních let před českým povstáním*, Brno 1936 (= Spisy Filozofické fakulty Masarykovy University v Brně č. 41). K problematice srov. Karel MALÝ – Jaroslav PÁNEK (edd.), *Wladislavské zřízení zemské a počátky ústavního zřízení v českých zemích (1500–1619)*, Praha 2001.

²² Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu, 12 svazků (vyšly 1.–11. a 15. svazek). Editoři zpočátku neuvedeni (1.–10. sv.), po reorganizaci redigovali Kamil KROFTA (11. svazek 1605) a Jan B. NOVÁK (15. svazek 1611), Praha 1877–1954.

ovlivněny spíše obavami ze stále většího zadlužování svých poddaných i vlastních příslušníků stavovské společnosti. Zatímco maximální úroková sazba pro křesťany byla sněmovním usnesením v roce 1484 stanovena na 10 % a v této podobě přetrvávala až do roku 1543, kdy byla snížena na 6 %, židovský úvěrový obchod prošel během 16. století mnohem komplikovanějším vývojem. Hlavní zásady židovského peněžního obchodu položil Vladislav Jagellonský roku 1497 ve svém Vladislavském židovském nařízení.²³ Podle něho bylo židům povoleno půjčovat peníze jednak na zástavy, nebo směli tyto půjčky pojišťovat jednoduchými dlužními úpisy či je registrovat v úředních knihách. Pro vymáhání židovských půjček byl jako kompetentní instituce stanoven úřad Nejvyššího pražského purkrabství. Úroková míra se, podle výše půjčky, pohybovala mezi 20–24¼ %.

Tímto nařízením byly vymezeny základní mantinely úvěrového obchodu, ve kterých se židovské úvěrování pohybovalo až do roku 1623. Další vývoj legislativy šel během 16. století spíše regresivní cestou neustálého zhoršování zákonných podmínek, za kterých směli židé své peněžní obchody vést, neboť zemské instituce i vlivné samosprávy královských měst se průběžně snažily možnosti židovského úvěrování co nejvíce omezit. Celé následující období až do roku 1623 je tedy charakteristické zhoršováním podmínek (s malými výkyvy) židovského úvěrování a na druhé straně usilovnou snahou židovských obchodníků o to, co možná nejvíce se přiblížit právě podmínkám kodifikovaným v nařízení z roku 1497. V Praze došlo ke zhoršení podmínek židovského úvěrování již v průběhu prvních dvou desetiletí 16. století, kdy byl jednak snižován úrok – na Novém Městě pražském roku 1503 na 18,56 %²⁴ a na Starém Městě pražském roku 1515 na 12,38 %²⁵ – a dále byly postupně omezovány jednotlivé formy půjčování peněz.

Zásadní význam pro další vývoj židovského úvěrování v 16. století měla právní úprava zemského zřízení z roku 1530,²⁶ jejíž text byl převzat také do redakcí zemského zřízení z let 1549²⁷ a 1564.²⁸ Podle ní bylo židům zakázáno provádět

²³ *Vladislavské židovské nařízení, Praha, 1497 květen 29*, in: František ČELAKOVSKÝ (ed.), *Codex juris municipalis regni Bohemie I*, Praha 1886, s. 314; srov. B. BONDY – F. DVORSKÝ (edd.), *K historii židů I*, s. 167–171, č. 292; AČ 5, Praha 1862, s. 478.

²⁴ *Nařízení rady Nového Města pražského, Praha, 1503 duben 20*, in: B. BONDY – F. DVORSKÝ (edd.), *K historii židů I*, s. 190–191, č. 313.

²⁵ *Nařízení rady Starého Města pražského, Praha, 1515 říjen 30*, in: B. BONDY – F. DVORSKÝ (edd.), *K historii židů I*, s. 212–214, č. 347.

²⁶ *Zemské zřízení 1530, články H IV–VI, č. 209*, in: J. JIREČEK – H. JIREČEK, *Zřízení zemská*, s. 89; srov. B. BONDY – F. DVORSKÝ (edd.), *K historii židů I*, s. 253–254, č. 392.

²⁷ *Zemské zřízení 1549, článek R XXXII (O sedláni)*, in: J. JIREČEK – H. JIREČEK, *Zřízení zemská*, s. 345–346.

²⁸ *Zemské zřízení 1564, článek P I (O sedláni)*, in: J. JIREČEK – H. JIREČEK, *Zřízení zemská*, s. 655. Text obou článků je totožný až na způsob rozdělení propadnuté částky. Podle zemského zřízení 1549 propadla celá částka králi, dle znění zemského zřízení 1564 byla tato suma peněz rozdělena na tři části, z nichž jeden díl připadl králi, druhý díl plynul do zemské pokladny a třetí díl označovateli tohoto přečinu. Formulace článku *O sedláni* ve znění zemského zřízení z roku 1564 byla zcela převzata do Koldínových městských práv (článek G XX). Provinilec měl být potrestán ztrátou cti a propadnutím půjčky, peníze však měly být na rozdíl od ustanovení zemského práva

jakoukoliv registraci kreditů do úředních knih nebo pojišťovat poskytnuté kredity dlužními úpisy (včetně listů hlavních²⁹) a povoleno jim bylo pouze půjčování na zástavu. Zpřísněny byly také postihy za nalezení kradených věcí (zástav) u židů. Teprve v době rudolfínské bylo židům opět povoleno pojišťovat půjčky vedle zástav alespoň jednoduchými dlužními úpisy.

Právě omezení forem židovského úvěrování na půjčování proti zástavám je možné považovat za hlavní problém židovského úvěrování v 16. století, neboť půjčování za těchto podmínek představovalo pro židovské věřitele značné riziko a minimální záruky návratnosti jejich půjček. Právě tato omezení, která židovského poskytovatele úvěru oproti křesťanu diskriminovala v možnosti si poskytnutý úvěr legální cestou dostatečně právně pojistit a nutila jej buď více riskovat, nebo své úvěrové obchody vést jenom v takovém rozsahu, aby nebylo riziko příliš velké, byla jedním z formujících faktorů pro různé finanční operace a spekulace, odehrávající se někdy za mantinely právního systému.

Prudký nárůst realizovaných peněžních obchodů po polovině a především v poslední čtvrtině 16. století s sebou přinesl rozšíření rejstříku různých nelegálních forem úvěrování, které měly zakrýt skutečnou výši úroku plynoucí věřiteli. Poté, co se tento jev začal stávat celospolečenským problémem, přistoupily zemské orgány ke krokům směřujícím k nové právní úpravě zemského zákona. Nejprve došlo v roce 1575 na zpřísnění trestu za brání vyšších než povolených úroků, podle kterého měl nyní provinilec přijít nejen o celý majetek, ale i o hrdlo.³⁰ Přechnodně se podařilo tyto tvrdé tresty stavům zmírnit během sněmovních jednání v roce 1608, kdy si na panovníkovi vymohli, že partita bude trestána jen propadnutím dvojnásobku půjčené sumy. Vzhledem k tomu, že tato právní úprava nepřinesla úspěch a počet nelegálních případů jednání se nijak nezmenšoval, precizoval sněm v roce 1610 ve svém usnesení formy uzavírání peněžního obchodu, které měly být dále

rozděleny pouze na dva díly, z nichž jeden připadl městu na opravy a druhý díl oznamovateli přečinu. Srov. Josef JIREČEK (ed.), *M. Pavel Krystyan z Koldína. Práva městská Království českého a Markrabství moravského spolu s krátkou jich summou*, Praha 1876, s. 207–208.

²⁹ *List hlavní* je možné charakterizovat jako zvláštní formu dlužního úpisu, která svým obsahem zaručovala poskytovateli úvěru vyšší právní jistoty než jednoduchý dlužní úpis. List hlavní měl na rozdíl od dlužního úpisu především jasně danou formu, kterou v roce 1564 velmi pregnantně předsalo zemské zřízení. Vedle formulací, které byly obdobné jako v dlužním úpise, se vedle dlužníka k zaplacení dluhu zavazovali vždy i další ručitelé, povinností bylo přivěšování pečeti ručitelů a dlužníka a jejich podpisy. Pohledávka, uvedená v tomto hlavním listu, mohla být převedena také na třetí osobu, která ji mohla na původním dlužníku, případně ručitelích, vymáhat stejným právem jako původní věřitel. Převod této pohledávky na jinou osobu však musel původní věřitel potvrdit novým tzv. *plnomocným listem*, ke kterému opět přivěsil svou pečeť a připojil podpis. Srov. *Zemské zřízení 1564, článek O XXVIII (Listové hlavní, aby byli dělání podle obyčeje starého, vedle notule kanceláře Pražské, kteráž níže zapsaná jest v tato slova) a články O XXIX–O XXXI*, in: Hermenegild JIREČEK (ed.), *Codex iuris bohemicus I*, Praha 1870, s. 650–651; k plnomocnému listu srov. *Zemské zřízení 1564, článek O XXI*, in: H. JIREČEK (ed.), *Codex iuris bohemicus I*, s. 652.

³⁰ *Sněmovní usnesení, Praha 1575*, in: *Sněmy české IV*, s. 288–290. Článek sněmovního usnesení je zde pojmenován *O partytách*.

považovány za partitu, a také opět zpřísnil tresty za jejich provádění.³¹ V této podobě byly definice partity a postihy za ní převzaty také do Obnoveného zemského zřízení z roku 1627.³²

Výše popsaná omezení byla pro židovské podnikatele poslední třetiny 16. století v ostrém rozporu s jejich potřebami i realizovaným objemem finančních a zbožních obchodů, proto se snažili dosáhnout zlepšení právních podmínek úvěrování a vypuštění diskriminujících zákazů ze zemského zřízení. Přechodné zlepšení na několik málo let přineslo sněmovní rozhodnutí z roku 1596,³³ podle kterého směli židé své pohledávky opět vymáhat u úřadu Nejvyššího purkrabství pražského, ovšem v roce 1601 jim bylo toto, stejně jako půjčování na dlužní úpisy opět zakázáno.³⁴ Další pozitivní změnu přineslo až sněmovní usnesení z roku 1615, podle kterého směli židé dále uzavírat jednoduché dlužní úpisy na kredity do maximální výše kreditu 1 500–2 000 kop míšeňských a své pohledávky směli opět vymáhat u soudu Nejvyššího pražského purkrabství.³⁵ Poměry židovského peněžního obchodu pak v této podobě přetrvaly až do konce předbělohorského období. Kvalitativní změny přineslo až privilegium Ferdinanda II. z roku 1623, které židovský úvěr stanovilo opět na 24,76 %.³⁶

Přes striktní formulace zákazů určitých forem židovského úvěrování v jednotlivých redakcích zemského zřízení se po celé předbělohorské období v pramenech objevují doklady toho, že realita byla mnohem pestřejší a různé nelegální formy úvěrování byly židovskými obchodníky (často s vědomím příslušných orgánů městské samosprávy nebo soudních institucí) praktikovány. Přes zákazy registrování pohledávek v městských (nebo jiných úředních) knihách tak byly tyto transakce, ve kterých židé figurovali jako poskytovatelé úvěrů, po celé 16. století registrovány jak do staroměstských úředních knih, tak do register soudu Nejvyššího pražského purkrabství.³⁷

³¹ *Redakce zemského zřízení, článek P I (Co za partytu držáno býti má)*, in: J. GLÜCKLICH (ed.), *Nová redakce*, s. 360–361.

³² *Obnovené zemské zřízení, 1627 květen 10, články LXXXV a MI-MXVI*. Srov. Hermenegild JIREČEK (ed.), *Obnovené právo a Zřízení zemské dědičného království Českého. Verneuerte Landes-Ordnung des Erb-Königreichs Böhmen*. 1627, Praha 1888.

³³ *Sněmovní usnesení, Praha, 1596 září 11–19*, in: B. BONDY – F. DVORSKÝ (edd.), *K historii židů II*, s. 680–681, č. 914.

³⁴ Srov. J. GLÜCKLICH (ed.), *Nová redakce*, s. 471–474.

³⁵ *Sněmovní usnesení, Praha, 1615 říjen 3*, in: B. BONDY – F. DVORSKÝ (edd.), *K historii židů II*, s. 839, č. 1 080.

³⁶ Srov. F. ČELAKOVSKÝ (ed.), *Codex juris I*, s. 516–523.

³⁷ Např. v roce 1525 půjčil žid Mayer Munk křesťanu 35 kop gr. českých. Srov. AMP, inv. č. 1 129, fol. 391. Roku 1547 půjčil žid Oser křesťanu 600 kop míš. proti zástavě. Srov. AMP, inv. č. 2 111, fol. 225. Roku 1551 půjčil žid Jonáš Vokatý křesťanu 47 kop míš. Srov. AMP, inv. č. 2 182, fol. 159. Srov. J. HEŘMAN, *Das Steuerregister*, s. 26–57. V roce 1596 nechal zapsat žid Samuel Jelen svou pohledávku, kterou měl u pana Diepolta z Lobkovic, do register soudu Nejvyššího pražského purkrabství. Případ byl úředníky ohlášen a suma propadla císaři; srov. BD II, s. 678, č. 910.

Okruh otázek vyvolává také problematika přenositelnosti práv u židovských osob. Jak již bylo zmíněno, podle zemského zřízení nesměli židé své kredity vůbec pojišťovat listem hlavním, jehož formulace a způsoby ručení garantovaly věřiteli nesrovnatelně větší záruky návratnosti půjčené částky než obyčejné dlužní úpisy nebo půjčování na zástavu. S tímto zákazem souvisí také to, že židé nesměli používat ani tzv. plnomocné listy, kterými mohli křesťané svá práva (např. k pohledávkám) převádět na jiné osoby. Současně bylo zakázáno, aby křesťané postupovali své pohledávky židům.³⁸ Právo postupovat svá vlastní práva na jiné osoby a tento akt registrovat v registrech soudu Nejvyššího pražského purkrabství měl mezi pražskými židy povoleno od roku 1592 pouze Markus Mordechaj Maisl.

Jak vyplynulo z výzkumu *Liber albus judeorum*, zákon však nebyl v praxi ani v tomto případě vždy dodržován a židé přenášeli svá práva k pohledávkám na jiné osoby za tichého souhlasu staroměstské rady, která tyto právní úkony registrovala ve svých úředních knihách.³⁹ Židé dále, přestože jim to zákon přísně zakazoval, obchodovali také s dlužními úpisy, znějícími na jména křesťanských dlužníků, např. jimi hradili majitelům velkostatků odebrané produkty. Pražští křesťanští obchodníci (a přes zákazy mnohdy také obchodníci židovští) tak v poslední třetině 16. století používali v bezhotovostním platebním styku dlužní úpisy hned několika způsoby. Předně je jako „papírové peníze“ používali v obchodu se zbožím, kdy jimi hradili dodavateli odebrané zboží nebo jimi spláceli své úvěry, vzniklé ze zbožího obchodu. V peněžním obchodu používali dlužní úpisy analogicky ke krytí svých peněžních úvěrů. Tento stav byl především důsledkem nedostatku hotových peněz ve společnosti, jejichž funkci pohledávky zčásti přebíraly. Zároveň se však tyto dlužní úpisy již samy o sobě stávaly zbožím, se kterým se obchodovalo a které bylo předmětem finančních spekulací.⁴⁰

Co se týče problematiky věřitelsko-dlužnických vztahů mezi židy a křesťany, hráli židé roli věřitelů, zároveň si však někdy sami od křesťanů peníze půjčovali. Židovské kredity čerpal především panovník, který využíval situace, kdy židé byli považováni za součást panovnického regálu a jako takoví mu byli nuceni jeho

³⁸ *Zpráva královských prokurátorů k Maislovým majestátům, Praha, 1601 květen 5*, in: B. BONDY – F. DVORSKÝ (edd.), *K historii židů II*, s. 743–748, zde s. 744, č. 972.

³⁹ Příkladem takového postoupení práv židovské osoby na další (zde křesťanskou) osobu, které bylo registrováno v Knize židovské bílé, je např. případ žida Abrahama de Sacerdoti z Bolzana z roku 1584. Abraham de Sacerdoti, aby splatil část dluhu u svých věřitelů Jana Kary a Pavla Brtníka z Lochu, jim postoupil část své pohledávky, kterou měl u purkrabího Rudolfa z Donína. Pro jednoznačnost tohoto převodu původní Abrahamův dlužník, Rudolf z Donína, plnomocným listem potvrdil jednak výši dluhu a také svou vůli tento dluh zaplatit další osobě, které bude pohledávka postoupena. Srov. AMP, LAJ, fol. 105r–106r, Praha, 1584 IX 13.

⁴⁰ Finančních spekulací s židy se účastnil např. Ladislav z Lobkovic. Z výpovědi jeho hospodářského správce Jana Pikharta ze Zeleného Údolí, který byl v roce 1594 uvězněn na Novém Městě pražském, vyplynulo, že Ladislav z Lobkovic od židů kupoval dlužní úpisy, se kterými dále finančně spekuloval. Pražští židé Samuel a Baroch Enochové a Markus Mordechaj Maisl z lobkovických panství také opakovaně odebírali v hodnotě tisíců kop gr. míšeňských obilí, hrách, vlnu, plátna i koně a tento obchodní úvěr vyrovnávali hlavně dlužními úpisy, znějícími na jména různých křesťanských dlužníků, převážně z řad šlechty. Srov. BD II, s. 656–657, č. 898.

ochranu oplácet finančně. Od tohoto faktu se odvíjela skutečnost, že pražská židovská obec musela poskytovat panovníkovi kredity, které byly v lepším případě neúročeny a v horším měly charakter nevratných půjček.⁴¹ Vedle kreditů, poskytovaných celou židovskou obcí, využívali panovníci v 16. století také služeb bohatých židů. Císař Rudolf II. našel spolehlivého poskytovatele úvěrů v pražském finančníkovi Marku Mordechaji Maislovi,⁴² který byl za své finanční služby odměněn v roce 1598 majestátem s udělením řady osobních a hospodářských svobod.⁴³ Markus Maisl i další pražští židé však půjčovali peníze také vyšší i nižší šlechtě, stejně jako měšťanům a obchodníkům.⁴⁴ Úrok židovských úvěrů se pohyboval zpravidla kolem 24,6 %. Poskytovatelem kreditů židům byly ty skupiny obyvatel, které měly hotové peníze, jež chtěly dalším způsobem zúročit. Věřiteli tak byli faktori zahraničních firem, staroměstští (velko)obchodníci, představitelé nižší i vyšší šlechty, držitelé zemských a dvorních úřadů i obecně lidé z prostředí císařova dvora.⁴⁵ Přes

⁴¹ V nejisté době v roce 1557 darovali pražští židé císaři Ferdinandovi I. 5 000 tolarů za prodloužení svého pobytu ve městě. In: BD II, s. 992, č. 1 290. Peníze půjčovali židé také arciknížeti Ferdinandovi. In: BD I, s. 475, č. 665. V roce 1604 císař Rudolf II. požádal pražské židovské starší o finanční „pomoc“ v hodnotě 5 000 zlatých nebo půjčku 10 000 zlatých se splatností na dva roky. Srov. in: BD II, s. 769–770, č. 998. V létě 1611 zapůjčili pražští židé císaři Matyášovi II. 3 000 kop gr., které jim měly být podle sněmovního usnesení z roku 1615 splaceny ve dvou ročních splátkách během let 1616–1620. Tato půjčka nebyla úročena vůbec. Srov. in: BD II, s. 839, č. 1 080.

⁴² V průběhu roku 1597 a 1598 tak Maisl půjčil císařské pokladně celkem 126 000 zl. říšských (!), vždy na 24,76% úrok, které úředník Dvorské pokladny (Hofzählmeister) do Hofzählamtsbüchern zapisoval jako peníze potřebné na krytí válečných výdajů v tureckých válkách. V roce 1597 půjčil Maisl na krátkodobý úvěr 14 týdnů dohromady 39 000 zlatých říšských prezidentu Dvorské komory Ferdinandu Hoffmanovi, dvorskému komornímu radovi Hertvíku Zejdlicovi ze Šenfeldu a Jiřímu Smečenskému z Martinic. Srov. HKA Wien, Hofffinanz Protokolle, Bd. 507/508 R, fol. 342r. Také v tomto případě se spíše než o osobní půjčky jednalo o půjčku pro císařský dvůr, kterou na sebe museli tito úředníci převzít. Obdobný způsob ručení dvorských úředníků za císařovy půjčky dokládá P. Rauscher pro období vlády Maxmiliána II., srov. P. RAUSCHER, *Zwischen Stände*, s. 163–173 a 343–354. Markus M. Maisl pro císaře zajišťoval také nákup luxusních předmětů. Srov. in: BD II, s. 631, č. 859.

⁴³ Majestát Rudolfa II. pro Marka Mordechaje Maisela, Praha 1598 únor 25, srov. in: BD II, s. 697–700, č. 928.

⁴⁴ Řadu rodinných šperků zastavila v letech 1593–1598 u pražských židů Marka M. Maisla, Kaufmana, Feitla Vokatého, Heřmana Impresora, Mojžíše Auerbacha a Reginy, ženy rabi Jakuba, Marie mladší Pernštejnová z Laru. Srov. BD II, s. 693–696, č. 926.

⁴⁵ V poslední třetině 16. století půjčovali pražským židům opakovaně peníze lidé z okruhu císařského dvora, jako např. císařský rada Albrecht Bryknar z Brukštejna, císařský rada a hejtman Starého Města pražského Jan Václav z Lobkovic, císařský rada Jan Vchynský z Vchynic, Magdalena ze Salmu, manželka prezidenta České komory pana Ladislava mladšího z Lobkovic, nejvyšší komorník Českého království Bohuslav Felix Hasištejnský z Lobkovic, císařský archivář Octavius Strada se svou ženou Barborou, císařův holič Jan Althaus, malíř Bartholoměj Spranger. Dále příslušníci šlechty, z jejichž panství židé často odebírali současně zemědělské produkty, jako např. Karel Říčanský z Říčan nebo Kateřina Šternberková z Lobkovic. Ale věřiteli židů byli i pražští měšťané a velkoobchodníci, jako např. Lorenc Stark, Jan Netter nebo Vojtěch Had z Proseče.

zákazy dané judaismem si však pražští židé někdy poskytovali úvěr také vzájemně, jeho výše pro pražské prostředí 16. století mi však není známa.⁴⁶

Zajímavým jevem, zřejmým z dobových pramenů, je pak participace židovských a křesťanských finančních podnikatelů na společných obchodních transakcích. V praxi měla tato spolupráce různou formu i míru participace jednotlivých osob na ziscích z úvěrového obchodu a šlo o nejrůznější způsoby finančních operací, jejichž pravý obsah byl často zastírán a maskován různými fingovanými zápisy o dluzích nebo nákupu zboží. Jeden ze známých modelů takové kooperace spočíval v tom, že křesťan disponující hotovostí poskytl židovi úvěr (na 6% úrok), který židovský podnikatel dále půjčil na 24,4% úrok. Zisk si pak oba společníci rozdělili. Tento způsob spolupráce byl výhodný pro obě strany. Na jedné straně tu existovala skupina křesťanů, která disponovala finanční hotovostí, chyběla jim však někdy potřebná obchodní zkušenost nebo znalost prostředí, aby své peníze vhodným a bezpečným způsobem zúročili. Na druhé straně na obchodním trhu působili mobilní a podnikaví židé, mající široké kontakty, kteří byli schopni rychle nalézt vhodné příjemce kreditu, často jim však chyběla potřebná hotovost, aby mohli finanční kredit poskytnout. V těchto případech pak docházelo ke spojení obou skupin a k jejich participaci na poskytnutí kreditu. V ideálním případě pak křesťan tímto způsobem zúročil vložené prostředky 12% úrokem.⁴⁷ Toto schéma, kdy židovský finančník podnikal nejen se svým vlastním kapitálem, ale i s kapitálem, který si půjčil od šlechticů nebo bohatých měšťanů, praktikovali v průběhu 16. a 17. století také židé v Krakově.⁴⁸ Vedle situací, kdy se křesťané s židy společně podíleli na ziscích z poskytovaných úvěrů, figurovali židé také jako zprostředkovatelé a vyjednávači peněžních i zbožních obchodů mezi křesťany.⁴⁹

Co se týče povolené úrokové míry židovského úvěru, na základě studia konkrétních obchodních případů je možné konstatovat, že maximální povolený úrok se pohyboval kolem 24,4 %. Tato míra pak byla také oficiálně potvrzena privilegiem Ferdinanda II. v roce 1623. Vysvětlení skutečnosti, že židé směli půjčovat na takto vysoký úrok, zatímco křesťané po roce 1543 pouze na 6 %, spatřuji v tom, že vysoký úrok židovského úvěru byl podporován panovníkem, pro kterého byli zajímaví bohatí židé (nebo obecně židovská obec), jež byli zdrojem finančních příjmů královské pokladny. Tento zájem měla i vysoká šlechta, případně bohatý patriciát, který participoval na židovském peněžním obchodu v roli tichých společníků. Na druhé straně však stály jiné zájmy šlechticů, jako majitelů panství, a to především

⁴⁶ Např. LAJ, fol. 25r; Tamtéž, fol. 10v–11r; Tamtéž, fol. 163r.

⁴⁷ *Sněmovní usnesení 1601*, in: Sněmy české X, s. 184. Srov. J GLÜCKLICH (ed.), *Nová redakce*, s. 473, pozn. 1.

⁴⁸ Majer BAŁABAN, *Dzieje Żydów w Krakowie i na Kazimierzu (1304–1868)*, Bd. I, Krakow 1912, s. 168 nn.

⁴⁹ Např. pražští židé Enoch Baroch a Izák Líkař dojednávali pro Jana Bormana v roce 1579 koupí vlny a omastku z velkostatku Albrechta Bryknara z Brukštejna. Srov. NA Praha, NP, inv. č. 67, fol. 15r. Roku 1580 byli pražští židé Josef Nosek a Heřman Hošek účastní dojednání podmínek obchodu mezi Albrechtem Zruckým z Chřenovic a Janem starším Pešíkem z Komárova. Srov. NA Praha, NP, inv. č. 67, fol. 37r.

zadlužování jich samotných i jejich poddaných vysokými úroky židovských půjček. Tyto dvě síly proti sobě působily při rozhodování o povolených a zakázaných formách židovského obchodu po celé 16. století.

Zusammenfassung:

Das Kreditgeschäft der Prager Juden in der Zeit vor der Schlacht am Weißen Berg

Mit den wirtschaftlichen Veränderungen der frühneuzeitlichen Gesellschaft an der Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert kam es schrittweise zur Legalisierung des christlichen Kreditwesens und zur wachsenden Konkurrenz in diesem Bereich. Diese Veränderungen zeigten sich auch in der Legislative, wo die erlaubten und verbotenen Formen des Kreditwesens, die Art der Besicherung und Eintreibung von Krediten neu definiert und der Höchstzinssatz festgelegt wurden. Für Christen wurde der maximale Zinssatz 1484 mit 10 % festgelegt und 1543 auf 6 % gesenkt. Die Hauptgrundsätze des jüdischen Geldhandels wurden 1497 im Wladislaw'schen Judenverordnung festgelegt. Danach war es den Juden erlaubt, Geld einmal gegen Pfand zu leihen, oder sie durften diese Darlehen durch einfache Schuldscheine sichern oder sie in amtlichen Büchern registrieren lassen. Der Zinssatz bewegte sich je nach Höhe des Darlehens zwischen 20–24 %. Mit dieser Anordnung wurden die grundlegenden Rahmenbedingungen für den Kredithandel abgesteckt, in dem sich das jüdische Kredit bis 1623 bewegte, als Ferdinand II. den jüdischen Kredit auf 24,75 % festlegte.

Ein deutlicher Einschnitt in das jüdische Kreditwesen war eine rechtliche Regelung, die in die verneuerte Landesordnung aus dem Jahre 1530 eingearbeitet und dann auch in deren neue Versionen aus den Jahren 1549 und 1564 übernommen wurde. Nach dieser Regelung war es den Juden verboten, ihre Kredite in irgendeiner Form in amtlichen Büchern zu registrieren oder die gewährten Kredite mit Schuldscheinen zu versichern, erlaubt war fortan nur die Pfandleihe. Diese Einschränkung ist wohl das Hauptproblem beim jüdischen Kreditwesen des 16. Jahrhunderts, denn eine Kreditvergabe unter diesen Bedingungen stellten für die jüdischen Gläubiger ein großes Risiko und nur minimale Garantien dafür da, dass ihre Darlehen zurück flossen. Diese Situation stand für die damaligen jüdischen Unternehmer bereits im Widerspruch zu ihren aktuellen Bedürfnissen und dem realisierten Umfang ihres Finanz- und Warengeschäfts und diskriminierte sie gegenüber den christlichen Unternehmern deutlich. Wie doch die Eintragungen in den Quellen zeigen, diese Verbote wurden nicht voll respektiert. Eine weitere Diskriminierung war für die Juden das Verbot, ihre Rechten an den gewährten Krediten auf Dritte zu übertragen, ebenso das Verbot, dass Christen ihre Forderungen auf Juden übertrugen. Doch auch diese Einschränkungen wurden sowohl von Juden als auch von Christen nicht immer vollständig respektiert, und beide Seiten übertrugen ihre Forderungen auf andere Personen, und zwar per sog. *Inhaber-Schuldscheine*, die in der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts zu einer juristischen Form wurde, die eine ähnliche Funktion wie ein Wechsel erfüllte. In den Gläubiger-Schuldner-Beziehungen traten die Juden als Gläubiger auf, manchmal aber liehen sie sich auch selbst etwas von Christen.

Mit dem Kreditwesen befassten sich vor allem reiche Prager Juden, die dem Herrscher, dem höheren und dem niederen Adel Kredite gewährten, ebenso wie Bürgern und Händlern. Andererseits aber brauchten die jüdischen Händler auch Bargeld zur Bezahlung abgenommener Waren oder andere Aktivitäten und suchten christliche Kreditgeber auf. An

Marie BUŇATOVÁ

einer Reihe von sehr riskanten geschäftlichen Transaktionen beteiligten sich dann christliche und jüdische Spekulanten zusammen und hatten dann Anteil am Gewinn.
zusammengefasst von der Autorin

Michaela HRUBÁ

Peníze v životě měšťanek předbělohorského období

Peníze jsou všudypřítomným faktorem v životě lidí od dob dávných až podnes.¹ Člověk je buď má, nebo nemá. Může je vydělat, ukrást, padělat, zdědit či získat jiným způsobem, ale ke svému životu je zejména od počátku raně novověké éry potřebuje. Aby mohl uspokojit své základní životní potřeby, zaplatit daně či odpovídajícím způsobem prezentovat své společenské postavení.

Právě všudypřítomnost peněz dává velmi zajímavou možnost, a sice možnost pohlédnout na jejich roli v životě či vztah k nim z pohledu mužů a žen. Pro příklady o tom, že spojení peníze – ženy a peníze – muži byla a stále jsou chápána rozdílně, není třeba chodit daleko. Uvedme alespoň dva příklady. Muž, který úspěšnými investicemi na burze v druhé polovině 19. století vydělal, byl určitě chápán jako dobrý finančník. Henrietta Greenová, která díky promyšleným investicím a odříkání (její klobouk údajně pamatoval všechny hospodářské krize) vydělala miliony, byla přezdívána „wallstreetskou čarodějnici“.² Na začátku roku 2008 většina domácích finančních webů přinesla jako ohromující zprávu novinku, že několik manažerek České spořitelny založilo Dámský investiční klub s poukazem na to, že ženy mají jinou investiční strategii než muži, své investice mnohem více prověřují a mají tendenci vstupovat do dlouhodobějších strategií.³

Tématem tohoto příspěvku je role peněz v životě předbělohorských měšťanek. Zachycení možností přístupu k penězům, k jejich vydělávání, ale i k disponování s nimi je velmi zajímavým aspektem genderového pohledu na fungování měšťanské společnosti, který může role obou pohlaví upřesnit.⁴

¹ K dějinám peněz přehledně Jiří SEJBAL, *Základy peněžního vývoje*, Brno 1997; Petr VOREL, *Od pražského groše ke koruně české 1300–2000. Průvodce dějinami peněz v českých zemích*, Praha 2000.

² URL: <<http://www.penize.cz/39235-wallstreetska-carodejnice/>> [cit. 23. května 2010]

³ URL: <<http://www.finmag.cz/clanek/2712/>> [cit. 23. května 2010]

⁴ Od počátku devadesátých let se pojem gender začal častěji objevovat v česky psané odborné literatuře, od počátku však nebyl jednoznačný přístup k jeho překladu. Někdy byla volena možnost dějiny rodu, která je z mnoha důvodů problematická, k tomu viz Milena LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*, Praha 1999, s. 5–6; v německém prostředí se vžil termín

Peníze hrály důležitou úlohu v životě měšťanů již od středověku. S rozvojem řemesel, obchodu a všech procesů, které provázely sociálně-ekonomický a hospodářský vývoj raně novověké společnosti, jejich role rostla.⁵ Finanční poplatky byly spojeny už jen s přijetím do městského stavu či do cechu,⁶ na peníze byl převáděn majetek, z něhož každý měšťan odváděl daň, zpoplatněno bylo provozování řemesel i živností. Každý měšťan byl na penězích, které uchovával v truhlách na nejbezpečnějším místě ve svém domě, plně závislý.⁷

Odpověď na otázku, jak vstupovaly peníze do života měšťanek, je nutné uvést alespoň rámcovým přehledem dosavadních poznatků o životě měšťanek vůbec. Obraz části obyvatel, která se v hradbách českých měst pohybovala v sukních, je dosud značně nezřetelný. Ač se zájem o dějiny ženského pohlaví v české historiografii rozrostl, dosavadní pohled historiček a historiků středověku a raného novověku ulpíval především na reprezentantkách panovnických rodů a urozených šlechticích.⁸ Zájem o ženy z neprivilegovaných vrstev v raném novověku je spo-

Geschlechtergeschichte. V Čechách se většinou termín nepřekládá, což často přináší obsahové nejasnosti při jeho použití, k tomu Jana RATAJOVÁ, *Dějiny ženy a koncept genderu v české historiografii*, Kuděj 2005, č. 1–2, s. 160. Definice genderu např. Claire M. RENZETTI – Daniel J. CURRAN, *Ženy, muži a společnost*, Praha 2003, s. 58. K biologickým a kulturním konstruktům pojetí genderu např. Šárka GJURIČOVÁ, *Konstrukce gender: maskulinita a feminita z odlišných perspektiv*, in: Eva VĚŠÍNOVÁ-KALIVODOVÁ – Hana MAŘÍKOVÁ (edd.), *Společnost žen a mužů z aspektu gender*, Praha 1999, s. 69–81. S ohledem na rozsah zahraniční literatury s tematikou gender odkazují jen na novější metodologické přehledy, srov. např. Franziska SCHÖBLER, *Einführung in die Gender Studies*, Berlin 2008; Ruth BECKER – Beate KORTENDIEK – Barbara BUDRICH (Hg.), *Handbuch Frauen- und Geschlechterforschung: Theorie, Methoden, Empirie*, Wiesbaden 2004; Anne CRANNY-FRANCIS, *Gender Studies: Terms and Debates*, New York 2003; Cornelia BEHNKE – Michael MEUSER, *Geschlechterforschung und qualitative Methoden*, Wiesbaden 1999.

⁵ Nejnovější pohled na vývoj městské ekonomiky přinesla obecněji koncipovaná studie Jaroslava MILLERA, *Uzavřená společnost a její nepřátelé*, Praha 2006, zejm. s. 277–328.

⁶ K podmínkám přijímání měšťanů např. Eva SEMOTANOVÁ, *Knihy městských práv – významný pramen předstatistického období. Příspěvek ke studiu přistěhovalectví do měst pražských v letech 1618–1770*, *Historická demografie* 10, 1986, s. 73–115; Bohumír ROEDL – Petra HORÁČKOVÁ, *Povolání nových měšťanů v Žatci a Lounech před Bílou horou*, *Sborník Okresního archivu v Lounech* 1, 1985, s. 49–52.

⁷ Přehled literatury k systému berní a raně novověkému bernictví Tomáš STERNECK, *Raně novověké bernictví v moderní historiografii. Rozhled po Evropě a ohlédnutí za domácími výzkumy*, *Český časopis historický* (dále ČČH) 102, 2004, s. 574–608. Využití truhly jako tradiční součást vybavy měšťanské domácnosti od středověku je přehledně popsáno v knize Josef PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury I/2*, Praha 1985, s. 646–651. Viz též definice v přehledu Milan TOGNER, *Historický nábytek*, Brno 1993. Zajímavým pohledem na úkryty peněz (nejen v měšťanských domácnostech) je studie Lydie SOUKUPOVÁ-PETRÁŇOVÁ, *Lůžko a postel (pokus o sémioticko-funkční analýzu)*, in: Zdeněk BENEŠ – Eduard MAUR – Jaroslav PÁNEK (edd.), *Pocta Josefu Petráňovi. Sborník prací z českých dějin k 60. narozeninám prof. dr. Josefa Petráně*, Praha 1991, s. 113–136 (zejm. pasáž *Lože – skryš*, s. 123).

⁸ Tento trend je zřetelný např. ve sborníku Milena LENDEROVÁ (ed.), *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*, Praha 2002.

jen většinou jen s pohledem historických demografů či antropologů, a to jen s určitými vybranými tématy.⁹

Ač se měšťanky dostaly po boku svých mužských protějšků např. do přehledové práce o lidech, kteří obývali český středověk, stat' o měšťankách je zde sestavena spíše jako shrnutí poznatků starší kulturně historické literatury a nemá ambice posunout pohled na ženskou část městského stavu obsahově a metodicky dále.¹⁰ Dosud víceméně výhradní ucelený pohled na ženu českého středověku zprostředkovala B. Kopičková, která se však městskému prostředí věnovala minimálně. Připomněla pouze možnost využití pramenů městské proveniencie pro „ženská“ témata,¹¹ popřípadě zalitovala, že chybějí práce, které by se zabývaly ekonomickými aktivitami žen ve městech po vzoru Eriky Uitz.¹²

V tomto ohledu zůstal donedávna jediným dílčím příspěvkem k pozici žen v sociálně-hospodářské struktuře středověkého města drobnější příspěvek Hany Pátkové, který rozbořem berního rejstříku Starého Města pražského z roku 1429 doložil častější zastoupení žen v nejnižší vrstvě poplatníků a problémy se splácením. Ženy, které se živily obchodováním či řemeslnou prací, se mezi měšťkami vyskytovaly zřídka (jen necelých 6 %). Naprostá většina jich spadala do kategorie podruhů, kde tvořily ženy asi 36 %. Podruhy se většinou zabývaly drobným obchodem a textilními řemesly. Měšťky jsou v naprosté většině označeny jako vdovy.¹³ Posun v bádání o ženách v berních pramenech učinila Michaela Maláníková svou studií *Brněnské ženy 1343–1477 ve světle berních pramenů*, která mohla analyzovat tři berní knihy a několik berních rejstříků ve více než stoletém období.¹⁴ Shledáno bylo zastoupení žen mezi poplatníky v rozsahu 6–19 %. Stejně jako Hana Pátková pro Prahu mohla autorka pro Brno konstatovat uvedení povolání u žen ze

⁹ K tomu přehledně Alice VELKOVÁ, *Venkovské ženy v letech 1650–1850. Perspektivy výzkumu s využitím historické demografie, mikrohistorie, historické antropologie a dějin každodennosti*, in: Kateřina ČADKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 125–145.

¹⁰ Thomas KRZENCK, *Měšťanky*, in: František ŠMAHEL – Martin NODL (edd.), *Člověk českého středověku*, Praha 2002, s. 413–435. Autor se dříve zabýval též měšťanskými testamenty. Srov. Týž, *Prager und Pilsener Frauentestamente in der Hussitenzeit im Vergleich*, *Mediaevalia Historica Bohemica* 4, 1995, s. 265–268; Týž, *Prager Frauentestamente des 15. Jahrhunderts*, in: Jiří PEŠEK – Václav LEDVINKA (edd.), *Žena v dějinách Prahy. Sborník příspěvků z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies 1993*, Praha 1996 (= *Documenta Pragensia XIII*), s. 69–79. Do podobně koncipovaného přehledu o lidech raného novověku se nedostaly nejen měšťanky, ale celé ženské pohlaví. Srov. Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL (edd.), *Člověk českého raného novověku*, Praha 2007.

¹¹ Božena KOPIČKOVÁ, *Historické prameny ke studiu postavení ženy v české a moravské společnosti*, Praha 1992, s. 29.

¹² Týž, *Ženská otázka v českém středověku. Současný stav bádání a možné směry jeho dalšího vývoje*, *Československý časopis historický* 37, 1989, s. 692.

¹³ Hana PÁTKOVÁ, *Ženy ve středověkých berních rejstřících*, in: J. PEŠEK – V. LEDVINKA (edd.), *Žena v dějinách Prahy*, s. 47–55.

¹⁴ Michaela MALANÍKOVÁ, *Brněnské ženy 1343–1477 ve světle berních pramenů*, Brno v minulosti a dnes 18, 2005, s. 21–39.

slabších sociálních vrstev. Drtivou většinou mezi měšťkami jsou pak také zastoupeny vdovy. Potvrzena byla i skutečnost zjevná z materiálu říšských měst – poměrně značná část žen ve městě patrně žila a pracovala v samostatné domácnosti, tedy bez partnera.¹⁵

Měšťanky vystupují vedle žen z dalších sociálních vrstev ve studiích, které jsou zaměřeny na dobu husitskou.¹⁶ Ač byla emancipační role husitství starší literaturou patrně značně přeceňována, přesto je nutné při pohledu na mínění o ženách v následných obdobích počítat s touto tradicí.¹⁷ Stejně tak jako naše prababičky a babičky ovlivňovaly osudy naše, mohly ovlivňovat – a jistě ovlivňovaly – *husitské prababičky* osudy žen, které v 16. století vstupovaly do raně novověké éry. Tradice *posluchaček Husových* byla udržována především v prostředí Jednoty bratrské, jejíž vliv na proměny v pohledu na ženy v 16. století je při studiu ženské problematiky nutno brát v úvahu.¹⁸

Dlouho byla chápána jako nejvýznamnější výpověď k problematice žen raného novověku práce Josefa Janáčka *Ženy české renesance*.¹⁹ V souvislosti s jed-

¹⁵ Michaela MALANÍKOVÁ, *Brněnské ženy 1343–1477 ve světle berních pramenů*, s. 38–39.

¹⁶ Anna CÍSAŘOVÁ-KOLÁŘOVÁ, *Žena v hnutí husitském*, Praha 1915; František ŠMAHEL, *Husitská revoluce II*, Praha 1993, s. 37–41, zde citována starší literatura k tomuto tématu. Z novějších prací např. Jana NECHUTOVÁ, *Ženy v Husově okolí. K protiženským satirám husitské doby*, in: Jan Blahoslav LÁŠEK (ed.), *Jan Hus mezi epochami, národy a konfesemi*, Praha 1995, s. 68–69; Karel MLATEČEK, *K problému emancipace ženy v husitské revoluci*, *Časopis Matice moravské* 117, 1998, s. 417–429; Pavlína RYCHTEROVÁ, *Žena a manželství v díle Tomáše Štítného*, *Mediaevalia Historica Bohemica* 6, 1999, s. 95–101; John M. KLASSEN, *Women and Religious Reform in Late Medieval Bohemia*, in: *Renaissance and Reformation* 4–5, 1981, s. 203–221; Týž, *Válčíci dívky jako reflexe české středověké společnosti*, *Mediaevalia Historica Bohemica* 5, 1998, s. 119–134; Týž, *Warring Maidens, Captive Wives, and Hussite Queens. Women and Men at War and at Peace in Fifteenth Century Bohemia*, New York 1999; Pavlína RYCHTEROVÁ, *Frauen und Krieg in Chroniken über die Hussitenkriege*, in: František ŠMAHEL (ed.), *Geist, Gesellschaft, Kirche im 13. – 16. Jahrhundert*, Praha 1999, s. 127–143; Týž, *Viklefice a její předchůdkyně*, in: M. NODL – F. ŠMAHEL (edd.), *Člověk českého středověku*, Praha 2002, s. 220–247.

¹⁷ A. CÍSAŘOVÁ-KOLÁŘOVÁ, *Žena v hnutí husitském*, s. 30, 53, 148–150 nn.

¹⁸ Týž, *Žena v Jednotě bratrské*, Praha 1942.

¹⁹ Josef JANÁČEK, *Ženy české renesance*, Praha 1977 (další vydání 1987², 1996³). Ve třetím vydání knihy komentuje přístup J. Janáčka k dějinám žen Antonín Kostlán. Srov. Tamtéž, s. 214–220 (*Ženy v dějinách a Josef Janáček*). K Janáčkovu pojetí postavení žen v renesanční společnosti též komentář Zdeňka Beneše: „Pro české prostředí snesl dostatek podkladů pro vliv ženy na politické, kulturní rodinné prostředí (...)“ Viz Zdeněk BENEŠ, *Žena mezi rodinou a obcí*, in: J. PEŠEK – V. LEDVINKA (edd.), *Žena v dějinách Prahy*, s. 86. Janáčkovy příběhy o českých renesančních ženách byly v poslední době komentovány také v souvislosti s diskusí o charakteru a celkovém přínosu jeho tvorby pro českou historiografii. Srov. Marie KOLDINSKÁ, *Mezi střízlivostí a dramatickostí. K literárním, psychohistorickým a filozofickým rovinám tvorby Josefa Janáčka*, *Kuděj* 5, 2003, č. 2, s. 83–101; Jaroslav PÁNEK, *Mezi dějinami historiografie a autorskou sebereflexí. Josef Janáček v pojetí Marie Koldinské*, *ČČH* 102, 2004, s. 122–127; Richard MAHEL, *Josef Janáček – odborný historik, nebo také beletrista? Příspěvek k diskusi o významu Janáčkovy historiografické produkce*, *ČČH* 102, 2004, s. 568–573. Hodnocení díla J. Janáčka též v souborném pohledu na raně novověkou šlechtu viz Václav BŮŽEK a kol., *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*, Praha 2002, s. 24–26.

notlivými představitelkami ženského pohlaví, které autor uvedl do historie, je v rámci této studie na místě připomenout životní příběh měšťanky Estery Hebenštrajtové-Teuflové, která byla jednou z pražských obchodnic. Jejich aktivity J. Janáček popsal již ve své studii o předbělohorském obchodu.²⁰ Doklady o realizaci žen v řadě oblastí v předbělohorské době, podpořené ještě tradicemi dosavadní historické produkce, která viděla 15. a 16. století jako dobu počínající emancipace žen pod vlivem české reformace, ovlivnily patrně i závěry Josefa Janáčka. Jeho konstatování o *emancipačním rozběhu renesančních žen*, který podlehl pozdějším *existenčním problémům a tlakům vážné situace*, je však zapotřebí kriticky přehodnotit.²¹

Josef Janáček vykreslil českou renesanční ženu, včetně měšťanky, jako podnikavou, zapojenou do společenského dění a v mnoha ohledech neomezenou a samostatnou. Jeho vrstevnice, profesorka historie na newyorské City College Joan Kelly-Gadolová, viděla renesanční ženu ve zcela jiném světle.²² Na otázku *Měly ženy nějakou renesanci?*, která je titulem jedné z jejích studií, nachází odpověď zápornou.²³ Vychází při tom ze srovnání postavení mužů a žen v oblasti regulace sexuality, ekonomických a politických možností či přístupu ke vzdělání. Zajímá ji také systém rolí, jež oběma pohlavím vtiskuje dobové právo, ale i umění a literatura.²⁴

Inspiraci pro výzkum postavení a života měšťanek v pozdním středověku a raném novověku, tedy v období, pro něž městské archivy skýtají již větší množství archivních pramenů, lze dnes hledat především v zahraniční literatuře. I pokud bychom se zaměřili jen na postavení ženy v měšťanské společnosti, ženskou práci či uplatnění žen v obchodu a jejich vztah k penězům, je k dispozici poměrně bohatá literatura, především západoevropské provenience.²⁵

²⁰ Josef JANÁČEK, *Dějiny obchodu v předbělohorské Praze*, Praha 1955.

²¹ V tomto ohledu souhlasím s kritikou J. RATAJOVÁ, *Dějiny ženy a koncept genderu v české historiografii*, s. 167.

²² Joan KELLY-GADOL (1928–1982) napsala mnoho studií o renesanci a ženských dějinách, včetně bibliografie k dějinám evropských žen (srov. Joan KELLY-GADOL, *Bibliography in the History of European Women*, Bronxville 1976), kterou i několikrát doplnila. Posmrtně vyšel soubor jejích nejdůležitějších statí k ženským dějinám. Srov. Táž, *Women, History and Theory. Essays of Joan Kelly*, Chicago 1986.

²³ Polemizuje tak s tradičním obrazem italské renesance, který formuloval již roku 1860 Jacob BURCKHARDT, *The Civilization of the Renaissance in Italy*, Penguin Classics 2004 (jedno z posledních vydání s úvodem Petera Burkeho). Názory na rovnost mužů a žen jsou součástí páté kapitoly. Srov. tamtéž, s. 250 nn. Tento názor přijala většina obecnějších studií o dějinách žen, viz Libora OATES-INDRUCHOVÁ (ed.), *Dívčí válka s ideologií. Klasické texty angloamerického feministického myšlení*, Praha 1998, s. 169–70.

²⁴ Joan KELLY-GADOL, *Měly ženy nějakou renesanci?*, in: L. OATES-INDRUCHOVÁ (ed.), *Dívčí válka s ideologií*, s. 171–196.

²⁵ V bývalém východním bloku byla výjimkou badatelka Erika Uitz, pracovnice Zentralinstitut für Geschichte v Berlíně, která se orientovala na problematiku hospodářských aktivit žen v německých městech, především na území budoucí NDR, publikovala např. Erika UITZ, *Zur Gesellschaftlichen Stellung der Frau in der mittelalterlichen Stadt*, Magdeburger Beiträge zur Stadt-

Jako podstatné téma tohoto výzkumu, které je velmi důležité i pro sledovanou problematiku měšťanek a jejich vztahu k penězům, je právní postavení žen v měšťanské společnosti. V úvodu sborníku *Žena a právo, právní a společenské postavení žen v minulosti* vyslovila jeho editorka myšlenku, že známý výrok *městský duch osvobozuje* platí zvláště a především pro ženskou část městského obyvatelstva.²⁶ Poukazuje přitom stejně jako dříve Josef Janáček na podnikatelské a řemeslnické schopnosti žen, které se prosadily v městském prostředí.

Možnosti zapojení měšťanek do hospodářského dění ve městech, stejně jako možnost uplatnit se ve společenském životě, byla však výrazně limitována. Limitem tu bylo právě městské právo. Přes všechny doložené příklady úspěšných a schopných žen, které vzbuzují dojem ženské emancipace v renesančních městech, vymezovalo městské právo, které přejalo všeobecně rozšířený pohled na ženu jako

geschichte 1, 1977, s. 20–42; Táž, *Zu einigen Aspekten der gesellschaftlichen Stellung der Frau in der mittelalterlichen Stadt*, Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus 5, 1981, s. 57–89; Táž, *Zur Darstellung der Stadtbürgerin, ihrer Rolle in Ehe, Familie und Öffentlichkeit in der Chronistik und in den Rechtsquellen der spätmittelalterlichen deutschen Stadt*, Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus 7, 1983, s. 130–156; Táž, *Die Frau im Wirtschaftsleben der spätmittelalterlichen Stadt*, Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 24, 1983, č. 2, s. 137–140; Táž, *Frau und gesellschaftlicher Fortschritt in der mittelalterlichen Stadt*, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 32, 1984, s. 1 071–1 083; Táž, *Die Frau im Berufsleben der spätmittelalterlichen Stadt, untersucht am Beispiel von Städten auf dem Gebiet der Deutschen demokratischen Republik*, in: Harry KÜHNEL (Hg.), *Frau und spätmittelalterlicher Alltag*, Wien 1986, s. 439–473; Táž, *Die Frau in der mittelalterlichen Stadt*, Leipzig 1988. Západoněmeckým protějškem E. Uitz byla Edith Ennenová, působící v Bonnu. Problematice žen se začala věnovat až na sklonku své odborné kariéry. Její práce (Edith ENNEN, *Frauen im Mittelalter*, München 1984) vyšla několikrát, vyšla též česky (Edith ENNENOVÁ, *Ženy ve středověku*, Praha 2001). Další studie E. Ennenové k problematice postavení žen v městské společnosti lze nalézt v přehledné bibliografii Wilhelm JANSSEN – Margret WENSKY (Hg.), *Mitteuropäisches Städtewesen in Mittelalter und Frühneuzeit, Edith Ennen gewidmet*, Köln – Weimar – Wien 1999, s. 201–257. Možnost studovat mimořádné prameny k dějinám žen a ženských cechů v Kolíně nad Rýnem využila historička Margret Wensky, která publikovala nejen řadu studií o mimořádných aktivitách měšťanek v tomto říšském městě, ale též srovnávací studie Margret WENSKY, *Die Stellung der Frau in der stadtkölnischen Wirtschaft im Spätmittelalter*, Köln – Wien 1980; Táž, *Die Kölner Frauenzünfte im Spätmittelalter*, Geschichte in Köln. Zeitschrift für Stadt- und Regionalgeschichte 7, 1980, s. 65–80; Táž, *Die Stellung der Frau in Familie, Haus und Wirtschaftsbetrieb im spätmittelalterlichen-frühneuzeitlichen Köln*, in: Alfred HAVERKAMP (Hg.), *Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt*, Köln – Wien 1984, s. 289–303; Táž, *Frauen in der Hansestadt Köln im 15. und 16. Jahrhundert*, in: Barbara VOGEL – Ulrike WECKEL (Hg.), *Frauen in der Ständegesellschaft. Leben und Arbeiten in der Stadt vom späten Mittelalter bis zur Neuzeit*, Hamburg 1991, s. 49–67; Táž, *Erwerbstätige Frauen in der mittelalterlichen Stadt – ein Vergleich der europäischen Metropolen Paris, London und Köln*, Geschichte in Köln. Zeitschrift für Stadt- und Regionalgeschichte 49, 2002, s. 47–61; Táž, *Erwerbstätige Frauen in Paris, London und Köln im Mittelalter*, in: Günther HÖDL – Fritz MAYERHOFER – Ferdinand OPLL (Hg.), *Frauen in der Stadt*, Linz 2003, s. 137–150.

²⁶ Tünde LENGYELOVÁ, *Ženy a právo. Právne a spoločenské postavenie žien v minulosti*, Bratislava 2004, s. 7. Velmi podnětná je o něco starší souborná kniha Ute GERHARD (Hg.), *Frauen in der Geschichte des Rechts. Von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*, München 1997.

bytost slabší a podřízenou muži, ženě přesně dané území. Pouze na něm se mohla legitimně pohybovat.²⁷

Přes naznačené limity otevřelo měštské právo pro ženu v určitém smyslu nové možnosti. Souvisely především s její vazbou na rodinný majetek propojený v měštském prostředí s řemeslem, živností či obchodem a dále s jejím zabezpečením pro případ osíření či ovdovění.²⁸ Právní rámec fungování měšťanské společnosti je užitečné brát jako východisko pro jakékoliv měštské téma. Tedy i problematiku měšťanek a peněz.

Peníze nikoliv jako platidlo, ale jako dárek či klenot mohla děvčátka narozená do měšťanských rodin získat už do kolébky od příbuzných, přátel či kmotrů. V měšťanských inventářích se setkáváme se vzácnými mincemi, které byly používány k těmto účelům a ženy je měly ve svém držení až do dospělosti – nosily je na řetízku či byly součástí jiných klenotů.²⁹ Pro představu lze uvést několik příkladů z inventářů dochovaných v trhových knihách královského města Loun. V bohaté klenotnici Jana Vlacha našla inventarizační komise řadu šperků, mezi nimi např. „*páteře [růženec – pozn. aut.] korálový se stříbrnými zrny a groši stříbrnými*“ nebo „*páteře korálový s 21 groši většími i menšími, s zuby a dvěma korály dlouhými ve stříbře*“.³⁰ V pozůstalosti apatykáře Jana byly nalezeny též „*páteře s groši stříbrnými a korály, též se stříbrnými rybami*“.³¹

Dívky z řady, možná i většiny měšťanských rodin středních a vyšších vrstev mohly projít elementárním stupněm měštských partikulárních škol, kde kromě

²⁷ Pohled na právní postavení žen v minulosti je nutno spojit s vědomím podstatných rozdílů v jednotlivých fungujících právních systémech. Zde akcentované měštské právo vycházelo z tradic německých. Jiné vazby mělo české právo, vázané na některé tradice slovanské. Pro postavení ženy v manželství mělo význam i právo kanonické. K tomu přehledně první oddíl citovaného souboru U. GERHARD (Hg.), *Frauen in der Geschichte des Rechts* s názvem *Die Ordnung der Geschlechter in der Ständegesellschaft der Frühen Neuzeit, Kirchlichen und Civiles Recht*, s. 73–115. Na tuto skutečnost upozornila i B. KOPIČKOVÁ, *Žena evropského středověku v zajetí své doby*, in: M. LENDEROVÁ (ed.), *Eva nejen v ráji*, s. 33. Navázala tak na zjištění starších prací právních historiků, např. J. E. Vocela, který ve svých studiích spojuje základ úcty právního systému k ženám s tradicemi slovanskými v protikladu s názory německé historiografie, viz Jan Erazim VOCEL, *Postavení ženského pohlaví v právu českém*, Právník 1, 1861, zejm. s. 85.

²⁸ Právě toto zjištění možná vedlo některé právní historiky ke konstatování, že ženy v českých zemích žily od počátku 16. století bez jakýchkoliv pout a omezení. Viz Jan KAPRAS, *Manželské právo majetkové dle českého práva zemského*, Praha 1908, s. 18.

²⁹ K funkci mincí jako šperků např. Josef PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury II/1*, Praha 2006, s. 905. Dokladem této záliby jsou i četné výzkumy měšťanských inventářů pozůstalostí, např. Václav BŮŽEK – Hana BŮŽKOVÁ, *Klenoty v renesančních a manýristických domácnostech na jihu Čech*, Jihočeský sborník historický 63, 1994, s. 23–43. Používání mincí jako součástí klenotů souznělo s jejich reprezentativní funkcí, která v sobě zahrnovala i prezentaci bohatství a majetku svých vlastníků. Vymezení pojmu klenot viz též Josef JANÁČEK – Petr KUČERA, *K otázce zásob drahého kovu v předbělohorských Čechách*, ČsČH 23, 1975, s. 706–707.

³⁰ Státní okresní archiv (dále SOkA) Louny, Archiv města (dále AM) Louny, sign. I C 50, fol. 616v–617r, Trhová kniha 1605–1628.

³¹ Tamtéž, sign. I C 50, fol. 616v, Trhová kniha 1576–1589.

čtení a psaní získaly i základy aritmetiky.³² Většinou však byly vzdělávány doma rodiči nebo domácími učiteli. Mohly tak dostat i vzdělání překračující elementární stupeň. Dokladem vzdělaných měšťanských dcer mohou být i dobové testamentsy, které obsahují odkazy knih či celých knihoven v ženské linii. Příkladem je třeba testament staňkovického kněze Martina Nepomuckého, který kšaftoval v Žatci a zdejší slavné městské škole odkázal „všechny knihy latinské, kterýž sobě pro nabytí pravé známosti Boží a vůle jeho svaté shromáždil“, vedle toho ještě sedmdesát knih českých věnoval své dcerce.³³

Elementární poučení a každodenní praxe patrně postačovaly dcerám z měšťanských rodin ke zvládnutí základních finančních transakcí. Učenlivější příslušnice z obchodnických rodin mohly proniknout i do tajů složitějších úvěrových operací, jak ukazuje příběh Estery Hebenštrajtové. Estera a další obchodnice z pražských měst, které vyhledal v pramenech J. Janáček, jsou prozatím ojedinelým příkladem žen zapojených do složitějších finančních operací v českých a moravských městech.³⁴ Příklady toho, jak se měšťanky v těchto oblastech prosazovaly, přináší zejména především výše citované zahraniční práce E. Ennenové, E. Uitz či M. Wensky; situaci v polském Gdaňsku popsala M. Bogucka.³⁵

³² Literatura ke školnímu vzdělávání měšťanských vrstev v raném novověku je poměrně rozsáhlá – od popisné práce Zikmunda Wintra (Zikmund WINTER, *Život a učení na partikulárních školách v Čechách v XV. a XVI. století*, Praha 1901) přes Františka Palackého (František PALACKÝ, *Obyvatelstvo českých měst a školní vzdělání v 16. a na počátku 17. století*, ČsČH 18, 1970, s. 345–473), dále studie z prostředí moravských měst od Jiřiny Holinkové (Jiřina HOLINKOVÁ, *Městská škola na Moravě v předbělohorském období*, Praha 1967; Táž, *Čtyři kapitoly z dějin městské školy u sv. Mořice v Olomouci*, Olomouc 1970; obě tyto studie byly nově vydány v olomoucké edici Verbum: Jiřina HOLINKOVÁ, *Dvě studie z dějin městské školy na Moravě v předbělohorském období*, Olomouc 2005) až po práce Jiřího Peška (shrnuté v monografii Jiří PEŠEK, *Měšťanská vzdělanost a kultura v předbělohorských Čechách 1547–1620. Všední dny kulturního života*, Praha 1993). Dokladem o výuce početních dovedností jsou dochované předbělohorské početnice. Srov. Jitka REICHOVÁ, *Nejstarší české tištěné početnice z doby předbělohorské*, in: Jiří PEŠEK – Michal SVATOŠ (edd.), *Škola a město*, Praha 1993 (= Documenta Pragensia XI), s. 108–118. Veškerá tato literatura reflektuje výuku dívek v elementárním stupni jako běžnou. Ač se všichni autoři shodují, že předbělohorské školství v českých zemích bylo s ohledem na hustou síť partikulárních škol a jejich propojení s pražskou utrakvistickou univerzitou specifické, z obecnějšího hlediska je pro téma vzdělávání měšťanek v raném novověku zajímavá souborná studie Barbara J. WHITEHEAD (ed.), *Women's Education in Early Modern Europe: A History, 1500–1800*, New York – London 1999.

³³ SOKA Louny, AM Žatec, sign. I 551, fol. 142r–v, Liber testamentorum.

³⁴ J. JANÁČEK, *Ženy české renesance*, s. 157–176. V průkopnické studii o dějinách obchodu v předbělohorské Praze Janáček podrobným rozбором městských knih upozornil nejen na sortiment, v němž se realizovaly obchodnice (sukno, plátno, vlna, loj, vosk), ale i na velikost jejich příznatného majetku a také na strategie sňatků vdov po obchodnících, které pomohly sňatkem založit živnost nově příchozím obchodníkům do pražských měst. Srov. J. JANÁČEK, *Dějiny obchodu v předbělohorské Praze*, s. 363 nn.

³⁵ Maria BOGUCA, *Women and Credit Operations in Polish Towns in Early Modern Times (XVIth – XVIIth centuries)*, Journal of European economic history 32, 2003, s. 477–486.

Důležitým mezníkem v životě každé dívky byly vdavky.³⁶ Naplno poznala moc majetku a peněz, když jí bylo vyčíslováno její věno. Pokud měla dívka bratry, většinou se jednalo o určitou sumu peněz. Instituce věna byla pevně zakotvena v městském právu. V průběhu vývoje se ovšem proměňovala a její formulace a návaznost na rodinný majetek byla ještě v předbělohorských Čechách v pojetí práva magdeburského a pražského pojímána ne zcela shodně.³⁷

Germánské prostředí, které ovlivnilo *Saské zrcadlo* a přes něj pozdější znění magdeburského práva, chápalo nejprve věno jako tzv. *cenu za nevěstu*, tedy ženičovo vyrovnání za to, co nevěsta do svazku přinesla. Původně to patrně byla pouze kompenzace rodině nevěsty za to, že ji a její děti ztratila. V souvislosti s touto kompenzací ze strany manžela se objevuje i cena za ztracené panenství *Morgengabe*, tzv. *jitřní dar*, který byl dáván přímo nevěstě po svatební noci.³⁸ Postupně se i v magdeburském právu prosadilo *věno* ve smyslu přínosu nevěsty do manželství, původní archaický zvyk *ceny za nevěstu* byl stále přítomen formou pojištění *věna* na mužově majetku. To bylo formulováno jako zápis na určité části mužova statku.³⁹ Tento zápis býval ženě přiznáván před soudem a později předcházel všem dluhům zapsaným po věnném zápisu, které by věřitelé vymáhali. Žena na něj neztratila nárok. Obecně lze vidět prosazování *věna* jako vkladu z nevěstiny strany v různém světle. Tento trend může mít souvislost s postupným návratem římského práva do evropských právních systémů, včetně práva městského. Římské právo totiž prosazovalo rovnocennost vkladů obou partnerů do manželství. Stejně tak může být ovlivněn i jinými faktory, které jsou spojovány s postupnou proměnou evropské rodiny od horizontálně chápaného příbuzenství k rodokmenu. Exis-

³⁶ K životnímu cyklu ženy v raném novověku např. Merry E. WIESNER, *Women and Gender in Early Modern Europe*, Cambridge 2000, s. 51–102.

³⁷ Nejnověji shrnul problematiku původu a rozšíření městského práva Jiří KEJŘ, *Vznik městského zřízení v českých zemích*, Praha 1998, s. 156 nn. Zde je také citována i všechna starší literatura, z níž především právnická věnovala těmto otázkám značnou pozornost. Konfrontací obou právních okruhů se podrobně zabýval např. Jaromír ŠTĚPÁN, *Litoměřický extrakt z roku 1571. Příspěvek k dějinám magdeburského práva v Čechách*, in: *Miscellanea historico-iuridica*. Sborník prací napsaný k oslavě šedesátin JUDra Jana Kaprasa, řádného profesora Karlovy university, jeho přáteli a žáky, Praha 1940, s. 256–277.

³⁸ Leah OTIS-COUR, *Rozkoš a láska. Dějiny partnerských vztahů ve středověku*, Praha 2002, s. 30. Původní význam *Morgengabe* vysvětlil např. Miloslav STIEBER, *Dějiny soukromého práva ve střední Evropě*, Praha 1930, s. 84. Od *Morgengabe* (slib, dar) je odvozen termín *morganatické manželství*, tj. manželství, které bylo uzavřeno s neurozenou ženou (zejm. u vysoké šlechty) a z něhož neměly vzejít účinky řádného manželství. Do manželství nebylo vneseno věno a vše, na co měla manželka nárok, bylo slíbeno v rámci *Morgengabe*. Jednalo se o manželství nižšího druhu, tzv. *z levé ruky*. Na několika příkladech objasňuje tento jev také Jean-Claude BOLOGNE, *Svatby. Dějiny svatebních obřadů*, Praha 1997, s. 30, 56.

³⁹ Hermenegild JIREČEK (ed.), *Extrakt hlavnějších a přednějších artikuluov z práv Saských aneb magdeburských a Srovnání Práv Pražských s Právy magdeburskými* (dále cituji jen jako *Extrakt a Srovnání*), Spisy právnické o právu českém v XVI. století, Praha 1883, s. 98–147 (k aplikaci pojištění věna, čl. 8, s. 104–105).

tují názory, které vidí příčinu zcela jednoznačnou a konkrétní; nadbytek nevěst a snahu zvýšit jejich hodnotu a naději na sňatek právě přidáním věna.⁴⁰

Ve starším právu pražském, stejně jako ještě v městských právech Brikcího,⁴¹ je věnem nazýváno to, co žena do manželství přinese, a též se věnem rozumí to, co muž dává ženě za to, že do manželství přinesla peníze nebo statky, jež on přebírá do správy. Věno má od manžela obdržet přímo žena a jedině také ona může *slibu věna* svého muže zprostit.⁴² Pokud bude toto manželství bezdětné, po smrti manžela dostane žena zpět *obojí věno*. Pokud ze svazku vzejdou děti, je věno *umrtveno*. Již zplození dítěte je totiž zlomem, kterým ztrácí žena nárok na obě věna, a nad veškerým rodinným majetkem přebírá vládu muž. Situace by se k původnímu stavu vrátila ve chvíli, kdy by porodila mrtvé dítě.⁴³ *Věno* nazývá Brikcí *mzdou těla zasloužené*, proto by mělo být zapláceno hned po tělesném spojení manželů. Nejprve má své věnné závazky splatit muž, a teprve po něm manželka. Podobně jako ve starším zákoníku Brikcího je formulováno věno i v Koldínovi, zde se v případě mužova vkladu setkáváme s termínem obvěnění, které má být v porovnání s přínosem manželky navýšeno o třetinu.⁴⁴ Dosavadní analýzy předbělohorských svatebních smluv pražských či kutnohorských, stejně jako pohled na prameny sporné soudní, které registrují spory o věno, ukazují, že věnem jsou v předbělohorském období míněny téměř výhradně finanční obnosy. Tyto se pohybují od několika kop až po stovky kop grošů. V cestě komplexnějšímu posouzení majetkové pozice snoubenců v českých předbělohorských městech a formulování věna a obvěnění ve svatebních smlouvách stojí především fakt, že výsledky výzkumů svatebních smluv nejsou prozatím příliš rozsáhlé. Možnosti využití těchto pramenů prokázal dosud pouze detailnější výzkum na Starém Městě pražském a v Kutné Hoře. Vedle posouzení výše věna a obvěnění byly zkoumány i formální náležitosti smluv, sociální a profesní status novomanželů, problematika vícečetných či nerovných sňatků.⁴⁵

⁴⁰ L. OTIS-COUR, *Rozkoš a láska*, s. 31. Názor o *nadbytku nevěst* prezentoval již v osmdesátých letech minulého století David HERLIHY, *Medieval Households*, Harvard 1985 (zejm. kap. 4 *The Transformations of the Central and Late Middle Ages*, s. 79–112).

⁴¹ Josef JIREČEK – Hermenegild JIREČEK (edd.), *M. Brikcího z Licka Práva městská* (dále jen *M. Brikcí z Licka, Práva městská*), Praha 1880 (kapitola 18 – *O věnném právu vůbec*, s. 118–127). Vzhledem k tomu, že Brikcího Městská práva vycházela z brněnské právní knihy ze 14. století, bylo by na tomto místě užitečné připomenout, že se manželským právem v brněnských soudních knihách zabývala již v minulosti německá právní historička Gertruda SCHUBERT-FIKENT-SCHER, *Das Eherecht im Brünner Schöffebuch*, Stuttgart 1935.

⁴² *M. Brikcí z Licka, Práva městská*, s. 127 (Artikel XXI).

⁴³ Tamtéž, s. 119 (Artikel III). Tento artikel se podrobně zabývá touto situací, právo na věno ztratí i žena, jejíž dítě krátce po porodu žilo.

⁴⁴ Josef JIREČEK (ed.), *Práva městská království českého a markrabství moravského spolu s krátkou jich summou od M. Pavla Krystyana z Koldína* (dále jen *Koldín, Práva městská*), Praha 1876, s. 100–114 (články C XXXIII–D IV).

⁴⁵ Prozatím lze jmenovat jen velmi omezený počet studií zaměřených přímo na analýzu měšťanských svatebních smluv, vznikly většinou ve formě diplomových prací. Např. Pavla NÁCOVSKÁ, *Svatební smlouvy jako pramen sociálně-dějinného a historicko-demografického poznání (Kutná*

Josef Jungmann ve *Slovníku česko-německém* doložil používání termínu *věno* úsvlovím o panně, která svou krásou vyvažuje hodnotu věna (*Krásná panna polovice věna*).⁴⁶ Uvedeny jsou zároveň další varianty tohoto termínu, české i německé, které byly pro označení toho, co se při vstupu do manželství dává ze strany nevěsty ženichovi, doloženy. V předbělohorských městských pramenech se objevují ještě další používané termíny – „vejprava“ či „vejchysta“.⁴⁷ Odpověď na otázku, zdali při uzavírání sňatků na prahu raného novověku platilo výše zmíněné úsvloví, už dnes není možné získat, a to ani důkladným studiem dobových pramenů. Prokazatelně lze ovšem konstatovat zvýhodnění panen, jejichž kompenzaci za ztrátu panenství, známou z dřívějších dob, reflektovalo i městské právo. Vyjádřena byla výhodnějšími podmínkami v rámci doporučeného poměru vkladů do manželství.⁴⁸ Věno lze zcela jistě považovat za velmi významný střet žen a peněz, který ovlivňoval jejich manželství i život v něm či po jeho zakončení. Aby bylo toto tvrzení podloženo a zároveň ukázáno na přetrvávající rozdíly mezi pojetím magdeburského a pražského práva, které s věnem souviselo, lze uvést konkrétní příklad.

Téměř detektivní kauzu řešili litoměřičtí kmeti po smrti Pankráce Kaše, který se patrně zadlužil u Žida Samuela na Starém Městě pražském. Ten se hned po smrti svého dlužníka snažil na jeho dědictví vymoci svůj dluh. Pozůstalá vdova Regina měla však na majetku pojištěno své věno a „jakožto obdarovaná ve své ženské svobodě a milostivém obdarování sedí (...)“. Věnný zápis měl přednost před dluhy. Tento ortel byl prohlášen před Samuelem, který s nepořízenou „zase do Prahy táhl (...)“. To, co následovalo, bylo pro Litoměřické zcela pobuřující. Žid využil příležitosti a jednu litoměřickou měšťanku, sousedku paní Reginy, která pobývala v Praze, svévolně zadržel a nechtěl pustit. Do Prahy se vydala i paní Regina, kterou Žid také zadržel, a ve vazbě vystřídala svou sousedku. Tam ji nutil, aby mu dluhy zaplatila. Kmeti se do případu opět vložili a jednoznačně konstatovali, že Žid nemá žádné právo držet paní Reginu a činí bezprávi proti ní i proti litoměřickému právu. Celou záležitost měli vyřešit ručitelé požadovaných dluhů,

Hora 1550–1600), Ústí nad Labem 1997 (diplomová práce PF UJEP) a publikováno jako Pavla NÁCOVSKÁ, *Svatební smlouvy jako pramen sociálně-dějinného a historicko-demografického poznání*. (*Kutná Hora 1550–1600*), *Historická demografie* 21, 1997, s. 37–72; Marie BECHY-NOVÁ, *Svatební smlouvy měšťanů Starého Města pražského (1546–1580)*, Ústí nad Labem 2006 (diplomová práce PF UJEP). Obecně k využití svatebních smluv v městském i šlechtickém prostředí Pavel KRÁL, *Heiratsverträge und Testamente in Böhmen im 16. und 17. Jahrhundert*, in: Josef PAUSER – Martin SCHEUTZ – Thomas WINKELBAUER (Hg.), *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16. – 18. Jahrhundert)*, Wien – München 2004, s. 477–494.

⁴⁶ Josef JUNGSMANN, *Slovník česko-německý V*, Praha 1990, s. 68–69 (heslo *věno*).

⁴⁷ K termínu „vejchysta“ též Emanuel LEMINGER, *Staročeská slova a úsvloví*, *Kutnohorské příspěvky k dějinám vzdělanosti české* 4, 1932, s. 43.

⁴⁸ *Koldín, Práva měšťská*, s. 102–103 (články C XXXVIII–C XXXIX). Zvýhodnění panny se týká např. ustanovení o obvěnění, které má v případě vstupu panny do manželství být *třetinou vejš*. Pokud je věno 100 kop, budoucí manžel vkládá jako obvěnění dvakrát tolik plus polovinu svého podílu, tedy celkem 250 kop. V případě vstupu vdov do manželství právo toto pravidlo nezmiňuje. Ještě výraznější je zvýhodnění v případě, že panna vstupuje do sňatku s vdovcem, ten musí navyšovat o dva díly, v případě věna 100 kop musí tedy dát jako obvěnění 300 kop.

kteří měli Reginu vysvobodit a dostat svým závazkům. Vdova patrně prožila krušné chvílky. Celý případ je velmi transparentní ukázkou toho, jak na sebe narážely rozdílné právní zásady litoměřického a pražského práva. Žid zcela jistě jen těžko chápal, proč by vdova z rodiny, která mu dluží peníze, měla užívat svého podílu, a on by měl přijít zkrátka. Tak to ovšem bylo zavedeno již v *Saském zrcadle*, a jak tento případ ukazuje, Litoměřičtí to respektovali.⁴⁹

Důležité pro vymezení vztahu žen a peněz v předbělohorských městech jsou prameny finanční povahy. Mezi ně lze řadit výše připomenuté berní rejstříky, šacuňky (odhady nemovitého majetku pro berní účely) či soupisy poplatků z živností a řemesel. Městské písemnosti, včetně materiálů finanční povahy, se v 16. století rozrostly geometrickou řadou a jejich podrobná analýza v lokalitách, kde jsou dochovány, již není s ohledem na velké objemy tématem právě vyhledávaným.⁵⁰

Možnosti využití pramenů finanční povahy s ohledem na otázky spojené s prostorem, který v nich zaujímaly ženy, je možné v rámci omezeného rozsahu této studie ukázat pouze na příkladech. Vzhledem k mimořádně dochovaným pramenům finanční povahy, které kontinuálně mapují celé 16. století, a dosavadním výzkumům se pro tento pohled nabízí královské město Louny.⁵¹ Ačkoliv Louny patřily svou rozlohou uvnitř hradeb mezi menší královská města, podle majetkových přiznání v první polovině 16. století jim náležely přední pozice mezi českými městy. Lidnatá předměstí, úrodná půda v údolí Ohře, strategická poloha na cestě do Saska – to vše hrálo důležitou roli pro prosperitu města a měšťanů. Louny bývají řazeny mezi města řemeslnicko-zemědělského charakteru, která strukturou řemesel odpovídala především potřebám lokálního trhu, významnou roli v aktivitách měšťanů pak hrála zemědělská produkce. Rozšířeno zde bylo pěstování obilí, chmele, na jižních svazích Českého středohoří se dařilo vinné révě a ovocnářství.⁵² Po celé předbělohorské období byla ve struktuře zpoplatněných řemesel nejvíce zastoupena řemesla potravinářská, mezi nimiž z hlediska majetkových poměrů hráli prim sladovníci a řezníci, následovala řemesla textilní na čele se soukeníky, za nimi dále

⁴⁹ Tento případ je zachycen v naučeních magdeburské právní stolice pro Litoměřické, stejně jako řada dalších případů, v nichž se vedle jiných záležitostí řeší i manželské spory a spory o věno. Srov. Wilhelm WEIZSÄCKER (ed.), *Magdeburger Schöffensprüche und Rechtsmitteilungen für den Oberhof Leitmeritz*, Stuttgart – Berlin 1943, č. 106, s. 365–367.

⁵⁰ Absence aktuálních soustavných výzkumů pramenů finanční povahy v raně novověkých českých a moravských městech je patrná i z užitečného přehledu Tomáš STERNECK, *Raně novověké bernictví*, s. 787–788 (zhodnocení zahraničních přístupů k výzkumu městského bernictví), s. 804 nn (přehled a zhodnocení domácího bádání).

⁵¹ Raně novověké období vývoje tohoto významného královského města na severozápadě Čech je nejnověji shrnuto v monografii Bohumír ROEDL (ed.), *Louny*, Praha 2005, s. 105–185. V souvislosti s tématem výzkumu lounských pramenů finanční povahy a snahou postihnout tímto výzkumem sociálně ekonomický vývoj města je nutné citovat ještě další důležité studie. Srov. zejm. František KAVKA, *Majetková, sociální a třídní struktura českých měst v první polovině 16. století ve světle knih a rejstříků městské dávky*, Sborník historický 6, 1959, s. 252–294; Olga FEJTOVÁ, *Ekonomická a sociální struktura lounských měšťanů v době předbělohorské*, Sborník Státního okresního archivu v Lounech 2, 1988, s. 36–58.

⁵² B. ROEDL (ed.), *Louny*, s. 114.

oděvní řemesla (ševci, krejčí, kožešníci atd.), nejmenší zastoupení měla řemesla kovodělná.⁵³ Výzkum O. Fejtové zjistil ve shodě se staršími názory F. Kavky, že ač se v průběhu předbělohorského období prohloubila specializace řemesel, řemeslná výroba celkově stagnovala. Početně byla posilována kategorie nejchudších poplatníků, nejmajetnějšími řemeslníky byla úzká skupina reprezentující potravinářská řemesla v profesi sladovnické a řeznické – tito lidé byli také největšími vlastníky nemovitého majetku včetně pozemků.⁵⁴ Jak si za této situace stály v Lounech ženy?

Když se v létě roku 1620 prováděl odhad nemovitého majetku lidí osedlých ve městě, Louny jako převážně utrakvistické stály na straně direktoria a nikdo z místních asi netušil, jak blízko je pohroma. Tento šacuňk, který byl zachycen v samostatné městské knize, je cenný, protože sumarizuje majetek měšťanů jen nedlouho před vpádem císařských pluků vedených Albrechtem z Valdštejna. Ty drancovaly lounská předměstí již v předvečer osudné bitvy.⁵⁵ Město bylo rozděleno do čtyř čtvrtí, v nichž byl šacován majetek téměř 250 obyvatel města.⁵⁶ Ženy představují v soupisu 18 %. Absolutně největší skupinou byli měšťané, jejichž majetek byl odhadnutý sumou od 100 do 500 kop grošů míšenských. Tvořili tak 66 %. Pouze třemi procenty jsou zastoupeni měšťané, jejichž majetek byl šacován nad 2 000 kop grošů míšenských. Na druhé straně majetkového spektra stálo 14 % měšťanů, jejichž majetek byl oceněn pod 100 kop.

Ocenění majetku největší skupiny žen spadalo také do kategorie 100–500 kop (57 % žen), nejméně majetné ženy s majetkem šacovaným pod 100 kop tvořily 16 %. Zajímavá je skupina těch nejmajetnějších. Nad 2 000 kop byl oceněn majetek hned čtyř lounských měšťanek. Alžběta Uždilová je v soupise majitelkou nejvyšší šacovaného majetku (nad 4 000 kop). Ženy jsou patrně převážně vdovami, což ovšem nelze konstatovat s jistotou, protože tento sociální status soupis neuvádí. Identifikovat vdovy lze buďto porovnáním s jinými dochovanými prameny, či s ohledem na existenci dětí, jejichž majetek je také šacován vedle majetku jejich matky.

V soupise se objevuje také pět žen, jejichž majetek je oceněn vedle majetku manželova, a tři, jejichž majetek komise šacovala vedle majetku otcovského. Většina žen ze soupisu vlastnila dům, popř. polnosti, vinice, chmelnice či zahrady. Doklad o obchodních aktivitách žen přinášejí šacuňky z *handlu*. To, že drobnou obchodní činnost provozovaly ženy žijící samostatně i provdané měšťky, dokládá šacuňk Kateřiny Špačkové, jejíž majetek z *handlu* je šacován vedle manžela, jemuž je oceněn dům a další majetek, také související s obchodní činností. Obchodní aktivity obou manželů byly patrně odděleny.

⁵³ O. FEJTOVÁ, *Ekonomická a sociální struktura lounských měšťanů*, s. 51–58.

⁵⁴ Tamtéž, s. 47.

⁵⁵ B. ROEDL (ed.), *Louny*, s. 136–137.

⁵⁶ SOKA Louny, AM Louny, sign. I E 2, Kniha šacuňků. Rozdělení do těchto čtvrtí neodpovídá tradičním pěti městským obvodům uvnitř hradeb, do nichž byli rozděleni daňoví poplatníci. Vzhledem k válečnému stavu v zemi a drancování města mušketýry knížete Jana Arnošta již v červnu 1620 se zdá, že šacuňk byl proveden účelově s cílem ocenit ohrožený majetek měšťanů.

Podíl žen na řemeslnických a obchodních aktivitách raně novověkých měst je velmi zajímavou otázkou, která souvisí s problematikou ženské práce obecně.⁵⁷ V českém prostředí se podílu ženské práce na provozování některých řemesel věnoval již Zikmund Winter, který se zaměřil především na její vylučování z cechů. Jednalo se zejména o oděvní řemesla, kde se dobře uplatňovaly šlojířnice, roušnice,⁵⁸ ale i šmukýřky či punčochářky.⁵⁹ Speciální dovednosti např. vrkočnic či čepičárek, které vyráběly různé drobnější ozdoby do vlasů a pokrývky hlavy, provozovaly ženy pokoutně zcela mimo cechy a byly jen trpěny. Často byla tato ženská práce napadána a kriminalizována.⁶⁰ Zákaz ženské práce v rámci cechů se v některých případech netýkal žen z mistrovských rodin, ostatní ženy mohly vykonávat jen pomocné práce. Např. v řemesle soukenickém to byly mykačky či předlice, které ovšem pracovaly odděleně od tovaryšů.⁶¹

Ve spektru městských pramenů umožňují zajímavý pohled na tuto problematiku soupisy sbírek z řemesel a platů z živností. Pro příklad lze v bohatém lounském archivu nahlédnout do některého z rejstříků ke sbírkám z řemesel a živností.⁶² Pečlivě byl veden např. rejstřík v letech 1573–1589.⁶³ Mezi platy vyměřenými řezníkům, soukeníkům, ševcům, kloboučníkům a dalším se objevují platy z živností, jež byly výhradně ženskou záležitostí. Byly to především platy od hokyň, které tvořily nedílnou součást drobného místního trhu v každém městě. Sortiment jejich obchodu byl velmi různorodý a reagoval patrně i na aktuální potřeby trhu.⁶⁴ Níže v textu bude upozorněno na pozůstalostní inventáře jako vhodný pramen pro studium vztahu měšťanek a peněz. Právě inventární popisy pozůstalostí hokyň jsou pro poznání sortimentu jejich obchodování důležité. V Lounech existuje např. in-

⁵⁷ Tímto tématem se zabývají v současné době především studie zahraniční. Možné je upozornit vedle výše zmiňovaných prací na holandský výzkum zaměřený na ženskou práci v raném novověku (popis projektu včetně bibliografie a publikačních výstupů na URL: <<http://www.iisg.nl/index.php>> [cit. 23. května 2010]. Heide WUNDER, „*Jede Arbeit ist ihres Lohnes wer.*“ *Zur geschlechtsspezifischen Teilung und Bewertung von Arbeit in der Frühen Neuzeit*, in: Karin HAUSEN (Hg.), *Geschlechterhierarchie und Arbeitsteilung. Zur Geschichte ungleicher Erwerbschancen von Männern und Frauen*, Göttingen 1993, s. 19–39. Katharina SIMON-MUSCHEID (Hg.), „*Was nützt die Schusterin dem Schmied?*“ *Frauen und Handwerk vor der Industrialisierung*, Frankfurt am Main – New York 1998.

⁵⁸ Zikmund WINTER, *Řemeslnictvo a živnosti XVI. věku v Čechách (1526–1620)*, Praha 1909, s. 619–620.

⁵⁹ Mimořádnou punčochářkou byla v pražských městech rudolfínské doby patrně Kateřina Vokáčová, která se roku 1614 stala mistrem. Srov. tamtéž, s. 633.

⁶⁰ Např. roku 1577 byly všechny vrkočnice na Starém Městě pražském zavřeny pro neřádné chování. V Rakovníku na jarmarku zase roku 1596 zavřeli čepičářku Lidmilu, která byla obviněna pro „nespravedlivý loket“. Srov. tamtéž, s. 632.

⁶¹ Zikmund WINTER, *Český průmysl a obchod v XVI. věku*, Praha 1913, s. 275–276.

⁶² Více k celé řadě těchto register Bořivoj LŮŽEK, *Okresní archiv v Lounech. Průvodce po sbírkách a fondech*, Praha 1956, s. 59.

⁶³ SOkA Louny, AM Louny, sign. I E 55, Starý rejstřík 1573–1589 (kniha není foliována).

⁶⁴ Z. WINTER, *Český průmysl a obchod v XVI. věku*, s. 9. Zde doloženo obchodování pražských hokyň s chlebem, proti čemuž se bránili místní pekaři. Srov. SOkA Louny, AM Louny, sign. I C 50, fol. 625r, Trhová kniha 1604–1628.

ventární popis věci v krámě po Anně Janovské, která zemřela roku 1608. Nabízela široký sortiment látek, včetně hedvábí z Florencie či *augšpurského barchanu*, v krámě měla i pytle s kořením, vedle kupeckých cedulí a kornoutů s drobnými penězi.⁶⁵ Hokyně platily z provozování řemesla 4 groše míšeňské. V sedmdesátých a osmdesátých letech 16. století se v soupisu poplatných hokyň objevuje čtrnáct či patnáct stabilních jmen. U některých hokyň se při určitých termínech objevuje poznámka *neprodává* a poplatek není vybrán, jindy je zase od opožděných plátkyň vybrána dvojnásobná suma. Pokud hokyně prodávaly i mouku, z tohoto prodeje platily ještě dva groše navíc. Pod nadpisem hokyně se v rejstříku platů z řemesel objevují ojediněle i mužská jména.

Samostatným oddílem mezi zpoplatněnými řemesly v Lounech jsou vinopalky. Nutno předeslat, že vinopaličství, které se v předbělohorských městech rozrostlo, nebylo nikdy zrovnoprávněno s ostatními řemesly (cech je doložen pouze v Kutné Hoře). Tato činnost byla ve městech spíše trpěna. Existují doklady o nařízeních, která dovolují vyrábět *pálené* pouze ze zkaženého vína.⁶⁶ V Lounech se dle záznamů v rejstřících řemesel vyskytují v souvislosti s touto profesí pouze ženy-vinopalky. Ve sledovaném období platilo pravidelně devět žen po dvou groších míšeňských, z nichž pouze jednu lze identifikovat jako vdanou. Možná právě proto, že na vinopaličství bylo pohlíženo s určitým despektem a nebylo spojeno s cechovními organizacemi, byla tato činnost otevřená i pro ženy. Vedle hokyň a vinopalek se ženy v rejstříku objevují ještě mezi prodavači mouky, koření, plátna či *zámiše* (jemně zpracované kůže z vysoké zvěře). Zde se jedná ovšem o jednotlivé osoby ve společnosti převážně mužské.

Mezi zpoplatněnými lounskými řemeslníky a živnostníky vystupují tedy ženy především jako drobné obchodnice. Svědectvím mimořádné hodnoty, které dokládá tyto ženské aktivity, jsou hospodářské záznamy Jana Zákostelského, které vydal Jaroslav Honc.⁶⁷ Vedle dokladů o zemědělské výrobě a prodeji přebytků jsou v jeho záznamech i zmínky o obchodních aktivitách jeho ženy Doroty. Ta si půjčovala peníze od svého podnikavého muže, aby mohla spolu se společníci, podruhnými Mackovou a Zedníkovou, nakupovat nevykrmené husy a oves na jejich vykrmení. Tyto nákupy se uskutečňovaly výhradně v říjnu a listopadu a byly pro lounské měšťanky patrně zajímavou možností přivýdělku před Vánocemi, kdy byla poptávka po krmných husách. Dorota se vedle toho podílela patrně i na prodeji hospodářských přebytků, především ovoce či sýra. Měla zřejmě dobré kontakty s lounskými hokyněmi. Jaké byly přesné obchodní vztahy mezi manželi, není ze

⁶⁵ SOkA Louny, AM Louny, sign. I C 50, fol. 625r, Trhová kniha 1604–1628.

⁶⁶ Z. WINTER, *Řemeslnictvo a živnosti XVI. věku v Čechách (1526–1620)*, s. 669–670; Týž, *Český průmysl a obchod v XVI. věku*, s. 425–426.

⁶⁷ Jaroslav HONC (ed.), *Hospodářské záznamy, zemědělská výroba a prodeje přebytků Jana Zákostelského v Lounech v r. 1553–1574*, Praha 1968.

zápisů jasné; vyplývá z nich jen, že v některých obdobích byla Dorota manželovou dlužnicí.⁶⁸

Zákostelského zápisky jsou zajímavé i svými záznamy o platech čeledi, včetně děveček, které se podílely na práci v domě i hospodářství. Jak je ze záznamů patrné, děvečky najímala i zaměstnávala Dorota Zákostelská. Přijímány byly zpravidla na roční období, jak bylo obvyklé, od sv. Martina. Plat měly vyměřen roční, zpravidla 6 kop grošů míšeňských, což odpovídalo týdenní mzdě zhruba 7 grošů. Některé děvečky si návdavkem sjednaly ještě zakoupení bot a košile.⁶⁹

Mezi prameny, které evidují různé poplatky od měšťanů, je možné nalézt jeden soupis, který sumarizuje výhradně povinnost měšťanek, konkrétně vdov. Jedná se o soupis *vdov, které odvedly herwet*, připojený k matrice měšťanů.⁷⁰ Když někdy na prahu předbělohorské doby odpovídali magdeburští kmeti na jednoduchý dotaz z Čech „*Was zum Heergewäte gehört*“, k odpovědi využili přesného znění vikpildního práva. *Herwet* měl dostat syn po svém otci a jeho součástí měl být „*nejlepší osedlaný kůň, nejlepší odění na jednoho člověka, štít puklěr, meč, všední roucho, jedno vojenské lože, podušku, peřinu, ubrus, medenici, jeden hantuch* [ručník – pozn. aut.], *jeden kotel a jeden kotlový hák*“.⁷¹ Ač se obraz měšťana již dlouhá stáletí profiloval především do podoby řemeslníka, živnostníka či kupce, tento dokument ukazuje, že archaická genderová konstrukce související s rolí muže jako vojáka, bojovníka a ochránce byla v městském právu prostřednictvím *herwetu* fixovaná. Zajímavým a dosud nepovšimnutým dokladem této skutečnosti je i uvedený soupis vdov, které odvedly v letech 1595–1609 městu *herwet*. Nejednalo se o odkaz nějakých movitostí objevujících se ve výše citované definici, ale o finanční sumu pohybující se nejčastěji v rozmezí 5–15 kop grošů míšeňských, výjimečně jsou sumy dosahující až k 60 kopám grošů. Detailní analýza souboru necelých čtyřiceti ženských jmen a jejich konfrontace s dalšími prameny, které by umožnily objasnit mechanismus tohoto poplatku, není v rámci této studie možná ani účelná. Lze uvést jen několik příkladů, které na princip odvádění tohoto poplatku ukazují. Ctíhodný měšťan, dlouholetý radní a purkmistr Jakub Zákostelský z Bílejova sepsal poslední vůli těsně před smrtí 25. ledna 1597. Ta byla hned následný den svědky předložena městské radě. Již týden poté, na Hromnice, byl testament poprvé publikován. Svůj majetek odkázal bohatý erbovník dceři Kateřině, provdané Srnkové. Kateřina patrně přijala dědictví bezprostředně po publikaci testamentu a odvedla městu *herwet*, který činil 60 kop grošů míšeňských, již 28. února 1597.⁷²

⁶⁸ Jaroslav HONC (ed.), *Hospodářské záznamy, zemědělská výroba a prodeje přebyteků Jana Zákostelského v Lounech v r. 1553–1574*, s. 101–103. Mezi lounskými hokyněmi měl Zákostelský patrně stále odběratelky, jednalo se zejm. o Marianu Benáckou (zřejmě z Benátek, místní osady při řece Ohři), manželku jakéhosi Matesa, která platila za zboží až poté, co se jí ho podařilo prodat.

⁶⁹ Tamtéž, s. 95–98.

⁷⁰ SOKA Louny, AM Louny, sign. I C 66, fol. 103r–105r, Registra měšťanů 1551–1668.

⁷¹ W. WEIZSÄCKER (Hg.), *Magdeburger Schöffensprüche*, č. 112, s. 375.

⁷² SOKA Louny, AM Louny, sign. II S 2, Kšafty (testament do knihy volně vložen); Tamtéž, sign. I C 66, fol. 103r, Registra měšťanů 1551–1668.

Podobnou posloupnost lze nalézt i v případě dědictví po bakaláři Matoušovi Svídnickém, jenž kšaftoval v těžké nemoci na konci března 1599. Kšaft byl hned poté předán do rady a publikován 24. dubna téhož roku. Všechny majetek odkázal Matouš své ženě Anně, ta měla vyplatit jen dva finanční obnosy rodinám jeho přátel.⁷³ Anna herwet odvedla městu až 19. října téhož roku. V březnu 1593 kšaftoval Zikmund Rudman, který majetek odkázal své ženě Ludmile podle předchozího vzdání majetku před zahájeným soudem; část dědictví měla být podle tohoto kšaftu postoupena jeho bratrovi. Jak docházelo k naplnění kšaftu a jeho předávání dědicům, nevíme. Herwet ve výši jedné kopy odvedla Ludmila až v březnu roku 1596, tedy necelé tři roky po smrti manžela.⁷⁴ Na základě alespoň letmého pohledu na některé plátkyně, jež se podařilo konfrontovat s testamenty, lze snad předběžně konstatovat, že herwet byl odváděn městu v případě, že dědictví po měšťanovi, především dům ve městě a nemovité statky, padalo na ženu, jež se ujímala majetku bez mužských potomků. Od výše dědictví se také odvíjela výše herwetu. Jak již bylo řečeno, tento mechanismus bude nutné ověřit podrobnou analýzou celého soupisu a jeho konfrontací s dalšími soudobými prameny.

Vedle pramenů finanční či evidenční povahy jsou pro sledované téma velmi podstatné i prameny pozůstalostní, především inventáře pozůstalostí a testamenty.⁷⁵ V lounském archivu jsou oba typy těchto dokumentů zastoupeny v hojně míře.⁷⁶ Pro sledování vztahu měšťanek k penězům jsou velmi příhodné a bylo by možné jen na nich postavit zcela samostatnou studii. Vztah měšťanek k penězům v nich lze sledovat ze dvou stran. Peníze jsou manželkám nebo dcerám ve vdovských a sirotčích dílech postupovány či v testamentech odkazovány. Na straně druhé pak ženy mohou vystupovat jako osoby, jejichž majetek je inventarizován či ho odka-

⁷³ SOKA Louny, AM Louny, Kšafy, sign. II S 2, č. 245; Tamtéž, sign. I C 66, fol. 103v, Registra měšťanů 1551–1668.

⁷⁴ Tamtéž, Kšafy, sign. II S 2, č. 172; Tamtéž, sign. I C 66, fol. 103r, Registra měšťanů 1551–1668.

⁷⁵ Literatura zabývající se tímto typem pramenů je velmi bohatá, upozorněno je proto pouze na studie, které sledují ženskou problematiku. Srov. Hans-Dieter LOOSE, *Hamburger Testamente 1351–1400*, Hamburg 1970; Týž, *Erwerbstätigkeit der Frau im Spiegel Lübecker und Hamburger Testamente des 14. Jahrhunderts*, Zeitschrift des Vereines für Lübeckische Geschichte 60, 1980, s. 9–20; Heide WUNDER, *Vermögen und Vermächtnis. Gedenken und Gedächtnis. Frauen in Testamenten und Leichenpredigten am Beispiel Hamburg*, in: Barbara VOGEL – Ulrike WECKEL (Hg.), *Frauen in der Ständegesellschaft, Leben und Arbeiten in der Stadt vom späten Mittelalter bis zur Neuzeit*, Hamburg 1991; Thomas KRZENCK, *Prager Frauentestamente des 15. Jahrhunderts*, in: J. PEŠEK – V. LEDVINKA (edd.), *Žena v dějinách Prahy*, s. 69–79; Týž, *Prager und Pilsener Frauentestamente der Hussitenzeit im Vergleich*, Mediaevalia Historica Bohemica 4, 1995 (vyd. 1997), s. 265–278; Linda GUZZETI, *Venezianische Vermächtnisse. Die soziale und wirtschaftliche Situation von Frauen im Spiegel spätmittelalterlicher Testamente*, Stuttgart 1998; Michaela MALANÍKOVÁ, *Několik poznámek k ženským testamentům v pozdně středověkém Brně*, in: Kateřina JÍŠOVÁ – Eva DOLEŽALOVÁ (edd.), *Pozdně středověké testamenty v českých městech. Prameny, metodologie a formy využití*, Praha 2006, s. 139–145.

⁷⁶ Prameny pozůstalostní povahy v městech severozápadních Čech včetně Loun byly popsány a zhodnoceny ve studii Michaela HRUBÁ, „...nedávej statku žádnému, dokud duše v těle.“ *Pozůstalostní agenda a praxe královských měst severozápadních Čech v předbělohorské době*, Ústí nad Labem 2002.

zují. V těchto případech se setkáváme s penězi, jimiž za svého života disponovaly, ale např. i s dluhy či pohledávkami, které v době úmrtí měly.

Pohled do lounských inventárních popisů ukazuje, že některé ženy skutečně neměly přehled o pohybu peněz v domácnosti. Z většiny záznamů je však spíše cítit snaha zamlžit před úředníky situaci. Dokládají to zmínky o případech, kdy sice vdova tvrdí, že peníze v domě nejsou, přesto je pak nalezena hotovost, a to dobře uschovaná. Příkladem takovéto kauzy může být inventář po bohatém lounském sladovníku Jakubu Klimešovic, jehož vdova schovala peníze do kouděle, na což inventarizační komise přišla při důkladném prohledání domu.⁷⁷ Svou účastí na sepisování inventáře mnohé vdovy naznačily, že jejich zasvěcenost do manželovy živnosti byla značná. S tím je možné se setkat nejčastěji u rodin, jejichž obživou byla potravinářská, popř. textilní či kožedělná řemesla. Dokladů, které by tento fakt mohly potvrdit, obsahují lounské inventární popisy mnoho. Např. Dorota, vdova po perníkáři Matějovi Beranovi, informuje radní o nedoplaceném medu a o „*díle, které má v řemesle ještě zděláno a způsobeno*“.⁷⁸ Podrobně o stavu živnosti informovala lounskou inventarizační komisi vdova po koželuhovi Ondřejovi Ličkovi, která se patrně podílela na rozprodeji dílny a materiálu.⁷⁹ V případě dílen kovářských či bečvářských se inventarizační komise o pomoc vdov neopírala. K pomoci s inventarizací byli zváni spíše cechovní mistři. Po manželově smrti se vdovy ujímaly bezprostředně i správy financí, což dokládají i soupisy dluhů a pohledávek přímo předložené vdovami buď inventarizační komisi, nebo později *do rady*, což bývalo k inventáři poznamenáno.⁸⁰ I v těchto soupisech lze najít zmínky o iniciativách žen, které souvisely především s potřebou vypořádat manželovy dluhy či přijmout jeho pohledávky.⁸¹

Jiný pohled na finanční zázemí žen a jejich hospodaření dávají inventáře majetku měšťanek, které byly pořizovány většinou v případě, že se žena před smrtí starala o nezletilé děti či její majetek padal jako odúmrtí na město. Jednalo se tedy většinou o ženy samostatně hospodařící, v jejichž inventářích se objevují hotové peníze, dluhy i pohledávky, stejně jako v inventářích mužských.⁸² Např. ctihodná erbovní měštká paní Barbora Šavlová z Vlkové, po níž měla dědit její schovanka, měla v době své smrti pohledávky kolem 120 kop grošů míšeňských. Jako opačný

⁷⁷ SOkA Louny, AM Louny, sign. I C 49, fol. 523v–524r, Trhová kniha 1588–1606. Další podobné případy jsem publikovala ve studii Michaela HRUBÁ, *Inventář pozůstalosti jako pramen poznání všedního dne ženy v předbělohorské době*, in: V. LEDVINKA – J. PEŠEK (edd.), *Žena v dějinách Prahy*, s. 153–162.

⁷⁸ SOkA Louny, AM Louny, sign. I C 49, fol. 519v.

⁷⁹ Tamtéž, fol. 521v.

⁸⁰ Např. roku 1580 předstoupila před městskou radu vdova po obchodníku Janovi Vlachovi a předložila rozsáhlý soupis dluhů a pohledávek. Srov. SOkA Louny, AM Louny, sign. I C 48, fol. 583v–584r, Trhová kniha 1576–1589.

⁸¹ Dokladem může být např. inventář po Janovi Janáčkovi, ve kterém jsou poznamenány aktivity jeho pozůstalé vdovy Kateřiny, která prodává víno, aby splatila dluhy. Srov. SOkA Louny, AM Louny, sign. I C 49, fol. 601r, Trhová kniha 1588–1606.

⁸² SOkA Louny, AM Louny, sign. I C 48, fol. 609r, Trhová kniha 1576–1589.

případ lze vidět třeba inventář po vdově Kateřině Skolbové z roku 1602, která žila sama se svou nedospělou dcerou a zanechávala sirotku vedle poměrně rozsáhlého hospodářství i dluhy na nesplaceném domě.⁸³ Podíl žen na živnosti a jejich obeznamenost s finanční situací v domě mohou inventární popisy pouze naznačit, pro konkrétnější záměry by však bylo nutné využít je ještě v kombinaci s dalšími prameny.

Vztah měšťanek k penězům, respektive jejich finanční situaci po smrti manžela či štedrost k rodině, přátelům nebo církevním institucím, lze sledovat v dobových testamentech. Z výzkumu testamentů se jako nejzajímavější v tomto ohledu jeví kšafy vdov, které často disponovaly velkým majetkem a vysokými finančními hotovostmi. Na rozdíl od inventářů, které stav věcí pouze evidují, dávají tyto prameny představu o vůli měšťanek, tedy o jejich představě, jak by mělo být s majetkem a penězi po jejich odchodu na onen svět naloženo. Např. vdova po ševci Mandelína Motlová, která po smrti manžela zůstala zcela osamocená, v morovém roce 1582 věnovala drobné dary přátelům, církvi, obci, ale největší odkaz 50 kop grošů míšeňských byl věnován ševcovskému cechu, čímž prokázala větší solidaritu s řemeslníky než většina místních ševců.⁸⁴ Zajímavé jsou odkazy žen, které z určitých důvodů upřednostňují různé dědice před manželem. Často se jedná o odkazy dětem, které mají ze svého dědictví dát otci pouze určitou část či sumu peněz. Takovým příkladem může být kšaft Zuzany, manželky Jana Drastila. Zuzana i přes vzdání poloviny majetku svému manželovi před zahájeným soudem upravuje svou poslední vůli ve prospěch dcery z prvního manželství, které má připadnout dům. V domě má Anna se svým manželem, „jelikož je v mnohých nedostatcích“, bydlet. Manžel má navíc dceři vyrovnat 100 kop grošů míšeňských, které mu Zuzana půjčila k řemeslu, vydáním všech oděvů po matce. Signálem ne zcela jednoduchých poměrů v rodině je pak na konci testamentu vložená výzva manželovi i dceři, aby zachovali svornost a o dědictví se *nepotahovali*.⁸⁵ Testamentů, v nichž ženy zasahují aktivně do poměrů v rodině a svými finančními odkazy se tyto poměry patrně snaží ovlivnit, je možné najít značné množství a zaslouží podrobnou analýzu; stejně tak jako v testamentech registrované pohledávky či dluhy, které svědčí o tom, že se měšťanky pohybovaly v místním obchodu či si vzájemně vypomáhaly. O aktivitách měšťanek a jejich roli v rodině a řemesle vypovídají i testamenty mužské, v nichž je mnohdy vyzdvihován podíl žen na hospodaření rodiny jako důvod pro odkaz majetku právě do jejich rukou. Např. žatecký měšťan Ondřej Ka-

⁸³ SOkA Louny, AM Louny, sign. I C 49, fol. 515v, Trhová kniha 1588–1606.

⁸⁴ Tamtéž, sign. II S 2, č. 22, Kšafy.

⁸⁵ Tamtéž, č. 248. Dále např. č. 28 a 52 – Káča Vlčková odkázala vše dcerám, které měly otcimovi vyplatit pouze 15 kop grošů míšeňských a dát mu polovici úrody vína; č. 65 – Anna, manželka Pavla šrotýře, odkázala vše své tchýni; č. 86 – Dorota, manželka Petra Valše, odkazuje vše synovi, manželovi má vydat pouze svršky a část hotových peněz; č. 127 – Judith, manželka sladovníka Jiříka Fišera, vydělila finanční obnosy a základ věna (lože šatů, díl cínového nádobí a ošacení) pro své dvě dcery z prvního manželství a jejich poručnicemi stanovila dvě lounské ctihodné měšťky.

neček odkázal své ženě celý majetek, včetně masných krámů, a nade vším ji učinil *mocnou hospodářkou a vládkyní*.⁸⁶

Peníze měšťanky provázely tedy až na konec jejich pozemského života. Ve chvíli sepisování testamentu pamatovaly měšťanky i na charitu, odkazy církvi či obci. Jak ukazují testamenty, ženy patřily mezi štedřejší dárce na charitativní a zbožné účely než muži. Ty měšťanky, které se snažily pojistit život věčný finančními dary církvi, pamatovaly nejčastěji na farní kostel či při něm působící literátská bratrstva.⁸⁷ V souvislosti s odkazy církvi je možná zajímavý jev, jenž byl zachycen pouze v ženských testamentech. Některé zámožné měšťky se odkazem na chudé, bratrstva či přímo kostelu snaží zabezpečit uchování své památky. Podmínkou štedrého odkazu je totiž pravidelné zvonění na kostelní zvony, ohřívání lázně chudým či upečení chleba pro chudé či studenty místní školy právě na svátek svatých patronek a jmenovkyň štedrých měštek. Tak např. na sv. Alžbětu dostávali v žatecké měštské škole žáci, kteří úspěšně složili zkoušku, sukno na paměť štedré vdovy Alžběty Arpinky. Pro chudé ve stejném městě měl být zase napečen chléb na sv. Annu, na paměť Anny Nekožné.⁸⁸ Velkorysost prokázala i zámožná lounská erbovní měštká Anna Mejstřická z Bílejova, která kromě dalších bohatých darů nechala pořídit nový zvon ke kostelu Matky Boží na Pražském předměstí, kde byli pohřbeni její předci. Mělo být zvoněno nejen na paměť, ale též „*každému buď bohatému nebo chudému darmo bez auplatků*“.⁸⁹ Peníze, kterými tyto měštky disponovaly, využily tedy pro spásu své duše a zároveň také k tomu, aby prostřednictvím kostelních zvonů či připomínky v místní škole či jiném zařízení vstoupily do veřejného prostoru.

Peníze, jak ukazují předbělohorské měštské prameny, měly v každodenním životě stejnou nebo velmi podobnou roli v životě měšťanů i měšťanek. Spektrum pramenů, které je k dispozici, ukazuje pochopitelně na větší možnosti žen, které po smrti svých mužů spravovaly rodinný majetek. Některé prameny však naznačují i poměrně samostatné postavení žen vdaných, alespoň z hlediska oddělení majetku či samostatných hospodářských aktivit. Při interpretaci těchto pramenů je zapotřebí mít na zřeteli právní rámec, který ženám přesně vymezoval prostor. V souvislosti s tím pak i skutečnost, že v některých případech, které souvisejí se zabezpečením žen v rámci rodinného majetku, nebylo měštské právo v předbělohorských Čechách až do roku 1610 jednotné.

⁸⁶ SOkA Louny, AM Žatec, sign. I 551, fol. 29r–v, Liber testamentorum 1599–1713.

⁸⁷ Bylo by možné uvést řadu konkrétních příkladů, kdy měšťanky odkazují své peníze na opravy cest, stavbu mostů, opravy kostelů či obecně k užitku farnosti, což by však nebylo účelné vzhledem ke shrnutí těchto poznatků na jiných místech. Např. Michaela HRUBÁ, *Bratrstva a cechy z pohledu měštských testamentů královských měst severozápadních Čech v předbělohorské době*, in: Václav LEDVINKA – Jiří PEŠEK (ed.), *Od středověkých bratrstev k moderním spolkům*, Praha 2000, s. 27–49 (= Documenta Pragensia XVIII); Táž, „*Zum Ehre und zum Lob Gottes*.“ *Die bürgerliche Frömmigkeit in der Zeit vor der Schlacht am Weissen Berg am Beispiel königlicher Städte Nordwestböhmens*, Bohemia 48, 2008, s. 3–28.

⁸⁸ SOkA Louny, AM Žatec, sign. I 552, fol. 214r–219v, Testamentbuch.

⁸⁹ Tamtéž, AM Louny, sign. II S 1, Kšafy nejstarší (kšaft je volně vložen).

Na konec zamyšlení nad tématem ženy a peníze v předbělohorském městě je možné vyslovit jednoznačné konstatování. Pokud měla měšťanka přístup k penězům – zdělila je, dokázala je vydělat, spočítat, mohla s nimi dle své vůle nakládat –, otevíraly jí v určitém smyslu veřejný prostor. Nikoliv jeho součást související s lokální samosprávou či politikou, ale oblast hospodářskou či v širokém slova smyslu společensko-kulturní. Tedy ten prostor, který byl ještě po celý raný novověk určen výhradně mužům a dveře do něj byly ženám jen pootevřené.

Summary:

Money in the life of townswomen before the Battle of White Mountain

This study focuses on the relationship women had with money in Bohemian towns before the Battle of White Mountain. The introduction takes account of the interest of historiography in researching women's issues in early modern towns in general. In particular it returns to the idea of the emancipation of Renaissance women in the older literature and the opinions of contemporary historiography as regards this topic. It subsequently recapitulates the role and form of money in the life of townswomen in their individual lifecycles. From the commemorative valuable coins that were placed in the cradle, through the coins used to adorn jewellery, to the cash girls received in the form of a dowry. Attention also briefly focuses on the education of town girls in large numbers. Then, taking the royal town of Louny as an example, it focuses attention on the individual types of sources which could show the relationship townswomen had with money. These are mostly sources of a financial nature, such as property censuses (valuations) of burgher assets, which identified a small group of Louny townswomen as the owners of extensive property. Records of trade and craft charges were also used, where women were mostly listed as greengrocers or distillers. What also proved to be of interest were the sources relating to inheritances, inventories and last wills. There is even a mention of lists of widows who levied money as so called "herwet". In the light of the sources, the relationship townswomen had towards money was a multifaceted one. They appear as independent farmers, traders or merchants wherever the law or the situation permitted. Most, however, remained in the household, which was their principal domain for the whole of the early modern times. The study concludes by saying that if a townswoman had access to money – inherited it, managed to earn it and count it, she could do what she liked with it – in a certain sense money opened up a public space for her. Not a space associated with local government or politics, but in the economic sphere or in social and cultural life, in the broad sense of the words.

translated by Skřivánek s.r.o.

František ŠEBEK

**Dva příběhy z kriminálního podsvětí –
padělatel peněz na hradě Žampachu a přepadání Židů v roce 1542**

Psal se rok 1542. V Čechách panoval král Ferdinand I. a v Pardubicích se toho roku chýlila k závěru velkolepá přestavba města po zhoubném požáru z roku 1538. Domy města v hradbách nechal Jan z Pernštejna, pán zdejšího panství a jeden z předních aristokratů v zemi, zvednout o druhé patro a Pardubice se zaskvěly v renesanční nádheře. Stavělo se intenzivně i na zámku a město dostalo novou dominantu, Zelenou bránu.¹ Tenkrát ale její měděná střecha ještě nestačila pořádně zezelenat, a proto se bráně, vlastně věži, říkalo Pražská.²

Uprostřed toho ruchu, v pondělí 10. července 1542, byli na popravním místě Pardubic, Na spravedlnosti, jak se tomu místu říká dodnes, upáleni dva lidé: jakýsi Jan Krška a Jiří Vodička, krčmář z Plesu.³ Zřejmě současně s nimi byl popraven mírnějším trestem, oběšením, ještě krčmář Pavel z Nového Hrádku pod Frymburkem.⁴ Takováto podívaná se jistě tak často nekonala.

¹ Podrobněji viz František ŠEBEK a kol., *Dějiny Pardubic, Díl I*, Pardubice 1990, s. 120–125.

² Viz Josef SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem, Díl IV*, Pardubice 1928, s. 61–62.

³ Starý Ples, část Josefova u Jaroměře.

⁴ Příběh, který tu budeme vyprávět, je založen především na záznamech výpovědí tří výše zmíněných delikventů a kováře Jana ze Žampachu (o něm bude řeč níže) na mučidlech, které byly zapsány v nejstarší dochované pardubické smolné knize („Registra tajemství lotrovského“). Tato smolná kniha je uložena ve Státním oblastním archivu (dále SOA) Zámrska, fond Velkostatek Pardubice, kn. č. 270. Záznam výpovědi Jana Kršky je zapsán na fol. 29–29r, Pavla z Hrádku pod Frymburkem (dále jen Nový Hrádek) na fol. 30, Jiřího Vodičky z Plesu na fol. 30r–31r a kováře Jana ze Žampachu na fol. 32–32r. Dále cituji jen jako výpověď Jana Kršky, Pavla z Nového Hrádku, Jiřího Vodičky, Jana ze Žampachu. Výpověď Jana Kršky otiskl Zdeněk BIČÍK, *Knihy smolné*, Hradec Králové 1969, s. 29–35; část této výpovědi, ovšem s nepřesnostmi v přepisu, zveřejnil již předtím Zdeněk BIČÍK, *O falešné minci na Pardubicku*, Numismatické listy 9, 1954, s. 64–65. Výpověď Jiřího Vodičky a Jana ze Žampachu publikoval (rovněž s chybami v přepisu) Zdeněk BIČÍK, *Soud nad penězokazci v 16. století*, Numismatické listy 16, 1961, s. 3–6. Interpretace té části zde traktovaného případu, která se týká penězokazecké dílny na hradě Žampachu, je podána v citovaném článku Z. BIČÍK, *Soud na penězokazci a Týž, O falešné minci na Pardubicku*. V obou případech tak ovšem autor učinil jen povrchně a místy nepřesně. Stručně parafrázoval pří-

Bídny konec života zmíněných odsouzců se začal pečtit zhruba o tři týdny dříve, 20. června 1542, možná den, dva předtím. Tehdy byli totiž v Chlumci nad Cidlinou nebo kdesi na chlumeckém panství, které patřilo rovněž Janovi z Pernštejna, zadrženi dva podezřelí muži. Jak se ukázalo, šlo o Jana Kršku a krčmáře Pavla z Nového Hrádku. Pro podezření ze spáchání něčeho nekalého byli neprodleně (20. června) vyslechnuti v Chlumci nad Cidlinou na mučidlech.⁵ Oba se tam přiznali k účasti na loupežném přepadení kolony Židů, kteří se tenkrát museli na základě usnesení zemského sněmu a rozhodnutí krále Ferdinanda I. vystěhovat ze země a ve skupinách putovali přes východní Čechy do Slezska a dále do Polska, jak o tom ještě bude řeč. Krčmář Pavel z Nového Hrádku byl zapleten „jenom“ do loupežného přepadení Židů a na mučení bez okolků vyjmenoval přes dvě desítky kumpánů z celkového počtu asi pětapadesátičlenné loupeživé bandy. Jan Krška, muž bez domova a s bohatším rejstříkem zapovězených aktivit, jich tolik neznal. Dokázal vyjmenovat jenom sedm osob, a tak, aby ulevil svému trápení, začal vyprávět o svých dalších přečinech.

Nejprve pověděl o „mužičcích“, které se u něj našli a udal jejich zhotovitele – jakéhosi Jírka z Brandýsa (nepochybně z Brandýsa nad Orlicí). Dodal, že Jírek „*ty listy (...) sám k nim píše, neb sám umí psát*“.⁶ Jednalo se jistě o poměrně známou magickou praktiku – kořen mandragory, připomínající ochlupenou lidskou postavu. Kořen mandragory se měl dobývat ze země při složitých a prý nebezpečných magických úkonech v noci pod šibenicí. Takový mužiček nebo také mužík, cimužiček, strýček, německy *alraun* apod.⁷ měl mít zázračnou moc, která prý majiteli přinášela štěstí, chránila zdraví, odstraňovala neplodnost, pomáhala získat majetek atd. Mužička, praktiku, která měla blízko k zakázanému čarování, musel majitel chovat v tajnosti a pečovat o něj s náležitým rituálem. Již ve starověku znali léčebné účinky mandragory, ale i jako drogy a ve větším množství jako jedu. V našich končinách ale mandragora neroste. Její kořen se dovážel jako drahá vzácnost z Itálie, Řecka aj. Poptávku po zázračných mužičcích z mandragory často uspokojovali různí podvodníci náhražkami a napodobeninami.⁸ Místo mandragory

pad padělání peněz na Žampachu na základě výše zmíněných výpovědí též Jindřich FRANCEK, *Zločin a trest v českých dějinách*, Praha 1999, s. 157–158.

⁵ Jan Krška a Pavel z Nového Hrádku byli zadrženi spolu, jak o tom svědčí výpověď Pavlova: „*šli jsme a čekali sme, abychme židy zebrali a (...) tito byli, kteréž znám a pomním v tom počtu: najprv tovaryš tento můj, kterež se mnou vzat* [podtrženo – pozn aut.] (...)“ Mučení byli v Chlumci nad Cidlinou stejný den, 20. června 1542, což dokládají úvodní formule zápisů záznamů výpovědí obou delikventů v pardubické smolné knize. Mučení prováděl podle všeho ve sklepení chlumecké radnice městský kat a na výslech jistě dohlížel, spíše jej vedl, panský úředník. O správě panství, městské samosprávě a hrdelním soudu v Chlumci nad Cidlinou v námi probírané souvislosti viz zejména Jindřich FRANCEK, *Chlumecké hrdelní příběhy*, Praha 1993, s. 20–25, 36–38, 43.

⁶ Výpověď Jana Kršky.

⁷ K lidově užívaným názvům těchto kořenů viz Primus SOBOTKA, *Rostlinstvo a jeho význam v národních písních a pověrách slovanských*, Praha 1879, s. 330–331.

⁸ Z poměrně početné literatury k této problematice např. Čeněk ZÍBRT, *Mandragory Rudolfa II.*, Český lid 12, 1903, s. 288–297; z novější literatury přehledně viz Engelbert KIRSCHBAUM

se ze země dobýval a různě upravoval nejčastěji kořen rulíku (posedu), rovněž při obdobných rituálních a prý nebezpečných úkonech,⁹ nebo, jak např. poznamenal ve svém herbáři P. O. Mathioli (český překlad 1596), také kořeny mladých kosatců.¹⁰ Jedním z takových povedených zhotovitelů mužíčků byl tedy někdy na přelomu 30. a 40. let 16. století i zmíněný Jírek z Brandýsa nad Orlicí. Ony „listy“ psané Jírkem k mužíčkům, o nichž se Jan Krška při výslechu zmínil, měly pravděpodobně zvýšit důvěryhodnost Jírkových výtvorů, možná obsahovaly návod, jak má být s mužíčkem nakládáno, aby byl účinný. Jan Krška se při výslechu na mučidlech v této souvislosti také hned přiznal, že jednoho mužíčka prodal asi před dvěma lety za 2 kopy jedné ženě na trhu ve Vysokém Mýtě, takže se zdá, že nebyl jenom Jírkovým náhodným kupcem, ale spíše příležitostným distributorem „zázračných“ kořenů.¹¹

Potom ovšem začal Krška vyprávět o svých dalších proviněních: „*Rozpouštěl jsem cejn a strojval sem jej jako stříbro a odbejval sem toho za peníze a strojval to se mnou Korábek z Sedlčan a odbyl sem toho sedlákům asi sedm kusů za stříbro, neb sem cejn rozpouštěl slepičím sádlem a tudy bylo podobný k stříbru.*“¹² To už bylo pro vyslýchatele ovšem jiné sousto! Zavánělo to padělatelstvím, a za takový přečin – „*crimen falsi*“ – už hrozil obvykle trest smrti upálením.¹³ A tak musel Krška, jistě pod zesíleným tlakem, vyprávět dál. Teprve nyní si vzpomněl na kováře Jana ze Žampachu, který býval na hradě se ženou a čeledí „*a nyníčko jest v městečku pod zámkem Žampachem*“¹⁴ a který prý dělal před časem v hradním sklepení falešné peníze. To již Krška jistě tušil, že je s ním zle, a tak, jen aby už byl konec dalším mukám, jmenoval všechny, na které si dokázal vzpomenout a komu ty falešné peníze prodával a oni věděli, že jde o padělky. Přiznal se, že kováři při nedovolené ražbě pomáhal. Udal také, že kovářovým zprostředkovatelem dodávek suroviny pro pokoutnou ražbu byl krčmář Jiří Vodička, který býval v Hnátnici (nedaleko Žampachu) „*a nyníčky na Plesu jest krčmářem proti kostelu u tvrže*“.¹⁵ Jméno krčmáře Jiřího Vodičky zaznělo při výslechu Jana Kršky již jednou – v souvislosti s přepadením Židů. Prý se u něj v krčmě ve Starém Plesu scházeli ti, co

a kol. (Hg.), *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Bd. 3, Rom – Freiburg – Basel – Wien 1971, s. 149–150 (heslo „Mandragora“)

⁹ Podrobněji popisuje rituály při dobývání kořene rulíku P. SOBOTKA, *Rostlinstvo a jeho význam*, s. 331–332.

¹⁰ Viz Petr Ondřej MATHIOLI, *Herbář aneb bylinář Vysoceučěného a vznešeného P. Doktora P. O. Mathioli, opravený od Joach. Kameraria, z němčiny přeložený od Adama Hubera z Rysmbachu D. a Daniela Adama z Veleslavína*, Praha 1924, s. 392 (první vydání Praha 1596).

¹¹ O tom svědčí i formulace výpovědi Jana Kršky. Krška totiž neuvedl, že by měl u sebe v době zadržení, respektive výslechu (tj. 20. 6. 1542), jednoho mužíčka, ale naopak se vyjádřil v množném čísle: „*ty mužíčky, které sem já měl (...)*“

¹² Výpověď Jana Kršky.

¹³ Viz k této trestněprávní klasifikaci Karel MALÝ, *K trestněprávní ochraně mince v právu české stavovské monarchie*, Právněhistorické studie 8, 1962, s. 227–236 a četná další literatura.

¹⁴ Výpověď Jana Kršky.

¹⁵ Tamtéž.

přepadení domlouvali, a také odtud loupeživá banda na akci vyrážela – „*a von Vodička věděl, že máme na to jít*“.¹⁶ Tuto informaci potom také potvrdil ve své výpovědi i krčmář Pavel z Nového Hrádku.

Vyšetřování Jana Kršky a Pavla z Nového Hrádku v Chlumci nad Cidlinou potvrdilo jejich vážná provinění, zvláště Krškova. Ve výpovědích se objevilo na 40 jmen dalších osob, tak či onak zapletených do přepadení Židů nebo napojených na činnost padělatelské dílny na Žampachu, případně spojených s jinými přečiny. A to se měla později objevit ještě více jak desítky dalších jmen! Úředníci chlumeckého panství, pod jejichž dohledem se výslech nepochybně konal, u vědomí vážnosti deliktu informovali o věci zřejmě regenta pernštejnských panství nebo některého z vyšších pernštejnských úředníků a z jeho rozhodnutí převzali dořešení případu úředníci pardubického panství.¹⁷ Tak lze nejspíše vysvětlit skutečnost, že v Pardubicích byli delikventi popraveni a do pardubické smolné knihy byly přepsány záznamy jejich výpovědí na mučení v Chlumci nad Cidlinou a výpovědi dalších, následně zadržených delikventů.¹⁸

Po výslechu Jana Kršky a krčmáře Pavla z Nového Hrádku vyšetřovatelé obrátili pozornost hlavně na nejzávažnější přečin, na falešné mincování na Žampachu. V jejich hledáčku se objevily dvě důležité a dobře identifikovatelné osoby, krčmář Jiří Vodička a kovář Jan. Lokalizace případu do Žampachu byla delikátní v tom, že Žampach s částí panství měl do roku 1539 v zástavní držbě Jan z Pernštejna a v době současné s vyšetřováním případu (r. 1542) vedl s Janem z Pernštejna dědičný majitel tohoto statku, Zdeňek Žampašský z Potštejna, u zemského soudu vleklou při o vyrovnání náhrady za domnělé škody, které Zdeňkovi měly vzniknout špatným nakládáním Pernštejnů s tímto majetkem.¹⁹ Jiří Vodička ve Starém Plesu byl poddaným Heřmanských ze Sloupna a na Bukovině, vyloučit ale nelze ani Viléma Trčku z Lípy.²⁰

Jelikož se tedy krčmář Jiří Vodička ocitl v rukách pernštejnských úředníků, je třeba předpokládat, že se tak stalo s dorozuměním s jeho vrchností. Od výslechu Jana Kršky a Pavla z Nového Hrádku uplynulo 18 dní do chvíle, než se také Vodička v sobotu 8. července 1542 podrobil výslechu na mučidlech. Došlo k němu

¹⁶ Výpověď Jana Kršky.

¹⁷ Ke správě pernštejnských panství za Jana z Pernštejna viz F. ŠEBEK a kol., *Dějiny Pardubic, Díl I*, s. 130–131 a s. 199 (pozn. 300).

¹⁸ Viz k tomu též J. FRANCEK, *Chlumecké hrdelní příběhy*, s. 36.

¹⁹ Podrobněji viz August SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze Království českého II*, Praha 1883, s. 128.

²⁰ Že část Starého Plesu patřila i Trčkům z Lípy, vyplývá mj. i z výpovědi Jiřího Vodičky, když hovořil o rybníkářích, kteří v Plesu stavěli rybník pro pana Trčku. K majetkovým poměrům této lokality viz A. SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze II*, s. 226–227, 239–240. Jelikož dle výpovědi Jana Kršky stála Vodičkova krčma u tvrze proti kostelu a jelikož tvrz patřila ve sledované době podle Augusta Sedláčka Heřmanským ze Sloupna, soudím spíše na tuto Vodičkovu vrchnost. Pro upřesnění je třeba dodat, že Heřmanští ze Sloupna byli majiteli Plesu, ale na tvrzi až do své smrti v roce 1544 sídlila Markéta ze Sloupna.

zřejmě již v Pardubicích a do té doby sem byli patrně také dopraveni z Chlumce nad Cidlinou Krška a Pavel z Nového Hrádku.²¹

Když si spravedlnost přišla pro Vodičku do krčmy ve Starém Plesu, musel mít něco kolem padesátky. Nebyl to žádný beránek. Prý před třiceti nebo více lety, když začínal jako krčmář v Žiželevsi (ves u Jaroměře), tedy uvažujeme velmi přibližně někdy v letech 1510–1520, získal první zkušenosti s padělateli peněz, jak se o tom ještě zmíníme, a potom i s další drobnou kriminalitou. Někdy potom, možná až kolem roku 1530, přesídlil do městečka Mladkov v Orlických horách a působil tu dokonce jako rychtář, asi až do roku 1535. Při mučení se vyznal i z toho, že tam s nějakými kumpány ukradli a snědli dvě ovce z panského stáda.²² Potom osud Vodičku zavál do krčmy v Hnátnici (jihovýchodně od Letohradu), a tím do sousedství Žampachu. Do Žampachu se provdala jeho dcera Salka a Vodička se tu seznámil s kovářem Janem, který začal provozovat ve sklepení hradu Žampachu své neblahé dílo. Po čase Vodička z Hnátnice odešel, styky s kovářem Janem a ostatními kumpány přerušil a usadil se v krčmě ve Starém Plesu u Jaroměře. Tam se za jeho přítomnosti, jak již víme, začalo připravovat zmíněné přepadení konvoje Židů, a tak můžeme předpokládat, že se z Hnátnice přestěhoval do Starého Plesu nejpozději v roce 1541, spíše nějaký čas předtím. Vodička se při výslechu všelijak vytácel a přebíhal z jedné věci na druhou, mnoho mu to ale nepomohlo. Na svém trápení se přiznal k vědomému šíření falešných peněz, ke spolupráci s kovářem Janem i Janem Krškou, přiznal, že věděl o loupežném přepadení Židů, vyprávěl řadu dalších detailů a udal všechny přímé i nepřímé spolupachatele, živé i mrtvé, na které si dokázal postupně vzpomenout. Krutý ortel smrti upálením, obvyklý pro falzátory, jej neminul, podobně jako Jana Kršku.

²¹ V zápisu záznamu výpovědi Jiřího Vodičky v pardubické smolné knize není na rozdíl od záznamů výpovědi Jana Kršky a Pavla z Nového Hrádku uvedeno místo výslechu. Z toho lze odvodit, že Vodička byl vyslýchán v místě, kde byla kniha vedena, v Pardubicích. Takové mínění podporuje i skutečnost, že k výslechu došlo v sobotu 8. 7. a k vykonání ortelu hned potom, v pondělí 10. 7. Kdyby byl Vodička v uvedený den vyslýchán a mučen v Chlumci nad Cidlinou (nebo jinde), musel by být převezen do Pardubic během neděle, což je velice nepravděpodobné. Z týchž důvodů předpokládám, že Krška a Pavel z Nového Hrádku byli do Pardubic dopraveni před popravou – nejpozději v sobotu 8. 7., možná i dříve. V opačném případě bychom museli předpokládat, že všichni tři delikventi byli do Pardubic dopraveni z Chlumce nad Cidlinou až ráno v den poprav (ozbrojený doprovod s nimi by musel v tom případě z Chlumce nad Cidlinou toho dne vyrazit už za rozbřesku). Současně bychom museli předpokládat, že vynechání údaje o místě výslechu Jiřího Vodičky v záznamu výpovědi v pardubické smolné knize by byla písařova ledabylost. Obojí složitě konstrukce považuji za nepravděpodobné, proto dávám přednost v textu výše uvedenému předpokladu, že Vodičkův výslech se konal již v Pardubicích a že k tomuto datu sem byli z Chlumce nad Cidlinou již také dopraveni Krška a krčmář Pavel z Nového Hrádku.

²² Jiří Vodička o tom vyprávěl: „*It. když sme vovce hnali panský i přihnali je ke mně do Mladkova, byl sem rychtářem, jest tomu asi 5 let; a byl s nimi Martínek z Oustí a pastucha, nevím, jak mu říkají. I kázal mi Martínek jednu zabít, jak sem udělal a snědli smy ji a potom druhej týž smy snědli.*“ Na uvedeném časovém údaji („jest tomu asi 5 let“) je založeno výše v textu uvedené přibližné chronologické vročení konce působení Jiřího Vodičky v Mladkově. V Hnátnici musel být krčmářem nejpozději na začátku roku 1537, spíše dříve. K tomu viz níže v textu.

V ono pondělí 10. července 1542 tedy vzplanuly na pardubickém popravním místě dvě hranice a na šibenici patrně skončil krčmář Pavel z Nového Hrádku,²³ ale touto trojí popravou případ ještě neskončil. Dopaden zatím nebyl kovář Jan ze Žampachu. Nevíme, zda úředníci Jana z Pernštejna iniciovali jeho zadržení hned po výslechu Jana Kršky (10. června), nebo až po výslechu Jiřího Vodičky (8. července). Vzhledem k napjatému vztahu Jana z Pernštejna a Zdeňka Žampašského z Potštejna, vrchnosti kováře Jana, byli o kovářovo zadržení a dodání k vykonání spravedlnosti požádáni, zdá se, krajší hejtmané. Tím si také vysvětlíme, proč se Jan ze Žampachu neocítl v rukách úředníků Jana z Pernštejna (obdobně jako Vodička), ale k útrpnému výslechu a vykonání rozsudku byl dopraven do nejbližšího královského města, do Vysokého Mýta. Rozdílný způsob dopadení Vodičky a kováře Jana je zjevný.

Výslechu se zadržený Jan ze Žampachu podrobil ve Vysokém Mýtě ve čtvrtek 20. července 1542.²⁴ Seznámen byl s výpovědí Jana Kršky a Jiřího Vodičky, které purkmistr a konšelé města měli v opisu od perňštejnských úředníků z Pardubic, a dověděl se tím jistě také o konci svých někdejších společníků; věděl tedy, co jej čeká. Nezapíral a ke všemu se přiznal,²⁵ přesto se dle zvyku musel podrobit mučení. A tak udal jména dalších osob, kterým prodával své falešné mince, a těch, kdo mu pomáhali. Zmučeného kováře Jana hned potom dopravili na popravní místo před městem, kde po vyhlášení rozsudku, vyneseno jménem purkmistra a konšelů města, podstoupil trest smrti upálením.

Vysokomýtská městská rada potom zaslala perňštejnským úředníkům do Pardubic opis záznamu výpovědi kováře Jana s oznámením rozsudku a jeho provedení, aby tím dala na vědomí, jak záležitost kováře ze Žampachu vyřídila. Pardubičtí panští úředníci nechali potom tento dokument opsat do smolné knihy, hned za záznam výpovědi Jana Kršky, krčmáře Pavla z Nového Hrádku a krčmáře Jiřího Vodičky. Případ byl u konce. Nevíme ovšem, jestli a s jakým výsledkem postihla spravedlnost také ty, kteří se ocitli na seznamu spoluviníků zapovězených deliktů a kteří ještě žili.

²³ U přepisu záznamu výpovědi krčmáře Pavla z Nového Hrádku v pardubické smolné knize chybí údaj o ortelu a jeho provedení. Z celého kontextu případu je nasnadě, že byl Pavel za své přečiny trestán na hrdle, a to v Pardubicích – jinak by mimo jiné nebyl důvod jeho výpověď učiněnou v Chlumci nad Cidlinou přepisovat do pardubické smolné knihy. Z analogie jiných obdobných případů a dobových právních zvyklostí je více než pravděpodobné, že byl Pavel za skutky, k nimž se přiznal, odsouzen k trestu smrti oběšením. Spekulovat o důvodech, proč záznam o rozsudku a jeho vykonání v záhlaví opisu výpovědi ve smolné knize chybí, považují na tomto místě (s ohledem na zaměření této studie) za neúčelné.

²⁴ Viz opis záznamu výpovědi Jana ze Žampachu v pardubické smolné knize.

²⁵ V úvodu záznamu výpovědi Jana ze Žampachu bylo zapsáno: „*It. k tomu vyznání, kterýž jest se nám stalo [tj. dostalo se do rukou purkmistra a konšelů města Vysokého Mýta – pozn aut.] od Jana Kršky a Jiříka Vodičky o dělání té falešné mince na Žampachu, jest se nám ke všemu přiznal.*“

Výpovědi Jana Kršky, Jiřího Vodičky a kováře Jana poskytují dost informací k tomu, abychom mohli alespoň v hrubých rysech postihnout činnost padělatelské dílny na Žampachu. Kromě toho přinášejí i některé dílčí informace o šíření falešných peněz v českých zemích v první polovině 16. století.

Na prvním místě nás bude zajímat časové určení, kdy a jak dlouho padělatelská dílna na Žampachu pracovala. Odrazovým můstkem k nalezení odpovědi je konstatování Jana Kršky, že „*to dělání a roznášení dělali jsme toho roku, když to tažení bylo, když pan Rašín táhl na vojnu a k popisu se sjel do Německýho Brodu*“.²⁶ Měl nepochybně na mysli shromáždění vojska na tažení do Uher proti Turkům v květnu 1537, jehož českým kontingentům velel podkomoří věnných měst královských Petr Rašín z Riesenburka.²⁷ Tato událost Krškovi pevně utkvěla v paměti, patrně také pro mimořádný zisk, který tenkrát měl z distribuce žampašských padělků, neboť, jak dodal, „*tu v Brodě jsem jich drahně vodbyl mezi dráby*“.²⁸ Protože se Krška připojil k padělatelské dílně v době, kdy již pracovala,²⁹ musíme počátek falzátorské činnosti na Žampachu posunout někam před květen 1537, hypoteticky možná až do roku 1536. Vzhledem k poměrně velkému rozsahu klientely, která padělky odebírala, i sortimentu ražeb nutno předpokládat, že nešlo o krátkodobou činnost, ale spíše o produkci dílny po dobu dvou až tří let, byť, jak dlužno zdůraznit, patrně nepravdělnou. Pro stanovení hranice ukončení falzátorské činnosti na hradě Žampachu někam do roku 1539 mohou svědčit okolnosti související s osudem hradu, v jehož sklepení kovář Jan pracoval.³⁰ Hrad Žampach byl předtím zhruba 30 let jeho majiteli neobýván. V roce 1513 jej Jan z Potštejna a na Žampachu spolu s polovicí Žamberka a několika vesnicemi v dluhu zastavil. Zástava šla z ruky do ruky, nakonec ji získali Pernštejnové a tento statek připojili k panství hradu Litice. Sirotci po Janovi z Potštejna žili dlouho v majetkovém nedílu a na výplatu Žampachu nebylo ani pomyslení. Hrad pustnul a jak vidno, patrně s vědomím vrchnostenských úředníků se v objektu usadil kovář. V lednu roku 1539 ale uzavřeli konečně synové Jana z Potštejna smlouvu o vzájemném rozdělení majetku a začalo se jednat o výplatě Žampachu. Zdeněk, do jehož rukou hrad přešel, se pokoušel soudní cestou uplatňovat vůči Janovi z Pernštejna nárok na vyrovnání škod, způsobených prý špatným hospodařením na tomto majetku. V souvislosti s tím se uskutečnila v lednu 1540 na Žampachu úřední vizitace a komorník desk zemských Václav ze Šonova potom popsals bezútešný stav rozpadajícího se hradu.³¹

²⁶ Výpověď Jana Kršky.

²⁷ Viz o tom Václav Vladivoj TOMEK, *Dějepis města Prahy XI*, Praha 1897, s. 164.

²⁸ Výpověď Jana Kršky. Na jiném místě výpovědi se Krška k události vojenského tažení 1537 znovu vrátil, když řekl: „*V Lukavci za Hořepníkem, jest městečko, Zápasníkovi, ševci, když pan Rašín táhl do Uher, dones sem jich třikrát a věděl, že byly falešný. Dal mi 2 kopy a boty podšil.*“

²⁹ Svědčí o tom výpověď Jiřího Vodičky (viz níže a citát v pozn. č. 46).

³⁰ Krška uvedl, že kovář Jan „*bejval na Žampachu zámku s ženou i s čeledí a nyníčko jest v městečku pod zámkem*“ a také upřesnil, že ty „*peníze dělal na zámku v sklepích*“. (Výpověď Jana Kršky.)

³¹ O osudech hradu v této době viz blíže A. SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze II*, s. 128. Zde také na s. 120 citováno z desk zemských ze zápisu o vizitaci komorníka Václava ze Šonova na hradě Žampachu v roce 1540.

Komorník nikde nenašel žádná železa: kovové závěsy dveří a okenic, mříže, zámky, všechno zmizelo. Kovář tu již nebyl, ani stopy po jeho řemesle – jenom podezřelé nálezy, svědčící, že tu někdo před nějakým časem pobýval. Zdá se, že právě v důsledku posunu v majetkových vztazích k Žampachu v roce 1539 a náhle projeveného zájmu o stav, ne-li o obyvatelnost pustnoucího hradu opustil kovář Jan toto působiště; ukončil asi též i svou podloudnou činnost a přestěhoval se do městečka pod hradem. Ostatně, mohl také dostat strach, vždyť o jeho nekalých aktivitách vědělo čím dál tím víc lidí. Toto datování konce činnosti dílny podporují i další okolnosti. Někdy v té době se skupina falzátorů rozpadla. Krška vypověděl, že „s kovářem jsem se svadil a vod dvou let nebyl jsem u něho“³², tedy přibližně od roku 1539–1540. Do Starého Plesu se z Hnátnice někdy v té době přestěhoval i krčmář Jiří Vodička. Po smrti byl i další z kumpánů, jak ještě uslyšíme, Jan Smolík. Všechno, zdá se, nasvědčuje tomu, že padělatelská dílna na hradě Žampachu pracovala zhruba někdy v letech 1536 až 1539, minimálně 1537 až 1538.

Dílna razila dle výpovědí vyslychaných delikventů tři nominály drobných mincí:³³ zhořelecký černý peníz, vídeňský peníz („rohatý“) – patrně ½krejcar v hodnotě 3haléře³⁴ a rakouský groš (3krejcar).

Razidla zhotovil kovář Jan, jak uznale vypověděl Krška: „(...) *kolky k dělání těm penězům ty jest sobě sám dělal ten kovář, neb jest velmi mistrnej a vtipnej a literát dobrej*“³⁵. Při jejich zhotovení, zvláště pokud jde o rakouský groš (3krejcar), musel kovář Jan vskutku prokázat slušné řemeslné dovednosti řezačů želez, tj. základů řemesla zlatníků (šperkařů). Je snad možné usuzovat, že se v dílně razidla zhotovila postupně od jednodušší fabriky mince ke složitější a že se tyto nominály nerazily najednou. Větší počet ražených nominálů je podporou pro výše uvedené mínění, že dílna patrně pracovala delší čas.

Důležitou otázkou, která souvisí s úvahami o rozsahu a délce podloudné ražby, je také surovina, z níž byly padělky raženy, a její dostupnost. Na prvním místě to byla měď. Zhořelecký černý peníz a vídeňský peníz (½krejcar) měl jen malý, spíše symbolický obsah stříbra, poněkud více stříbra měl mít třikrejcar. Kršky se při výslechu ptali, odkud brali stříbro. Pověděl, „že jest tu stříbra netřeba mnoho než když přepustili jochmtál [rozuměj tolar; jáchymovský tolar – pozn. aut.] nebo dva a mezi to některej groš; s tím tehdy jsme jich nemálo nadělali“³⁶. Krška se také na jiném místě výpovědi zmínil o fermeži: „(...) také sem jich pomáhal dě-

³² Výpověď Jana Kršky.

³³ Jan Krška udal, že kovář „dělal kerlický peníze a rakouské groše po 6 denárech a vídeňský peníze po třech halířích (...)“ Jiří Vodička uvedl jenom, že na Žampachu „dělali peníze vídeňský (...)“ Nejasověnější ze zadržených delikventů, kovář Jan, v závěru výslechu sdělil, že „minci tuto dělali: kerlické peníze černý po třech penězích a rohatý po třech bílých a grošiky na kolek rakouský po 6 denárech“.

³⁴ Za konzultaci při identifikaci tohoto nominálu děkuji prof. Petru Vorlovi.

³⁵ Výpověď Jana Kršky.

³⁶ Tamtéž.

lati, i fermež sem na ně dával (...)³⁷ S tím asi souvisí doznání kováře Jana, zaznamenané písařem ve Vysokém Mýtě slovy: „Vít Synků z Podžampaší přines kotel, aby v tom kotle smažili ty falešný peníze (...)³⁸ Z kontextu následujícího záznamu kovářovy výpovědi se dá soudit, že onen kotel na smažení padělků byl měděný. Kovář totiž hned jedním dechem dodal, „že Salka, žena téhož Vítka, přinesla druhý kotel, aby z něho falešný peníze dělali“.³⁹ Možná to bylo tak, že padělků namáčeli za horka ve fermeži („smažili je“), aby nehodnotné mince tak rychle nečernaly a trochu se leskly.

Jak bylo řečeno, hlavní surovinu pro výrobu falešných mincí představovala měď. Jan Krška o tom řekl: „A plechy k tomu a měď jednával nám Jiří Vodička, krčmář, kterej ten čas byl v Hnátnici.“⁴⁰ Jiří Vodička se v této věci všelijak vykrucoval a hovořil jen o tom, že Krška a Smolík přinesli „kotly i jiné potřeby k tomu a tu [tj. na Žampachu – pozn. aut.] sou spolu všichni tři dělali peníze (...)⁴¹ Na konci svého doznání ještě uvedl: „It. týž Smolík ukradl kotel v Kounovú; on že s ním syna poslal nebožtka Bartoně /Vodička/.“⁴² Kovář Jan se zase v závěru výslechu zmínil o Salce, dceři Jiřího Vodičky, která žila se svým mužem, již zmíněným Vítkem Synků, v městečku pod hradem Žampachem a která přinesla kotel, „aby z něho ty falešný peníze dělali“. Jan měl na Salku a Vítka Synků spadeno a v závěru útrpného výsledku před popravou jim ještě přitížil udáním, že mu z kovářny ukradli pár věcí.⁴³

Shánění různého měděného nádobí („kotle“) nebo plechů k výrobě padělků bylo, jak vidno, složité. Získával se vesměs krádežemi, často z poměrně vzdálených míst, a jejich nepravidelná dodávka rozhodujícím způsobem limitovala frekvenci a rozsah výroby padělků. Razilo se, když byla měď. Sháněli ji sami padělatelé a v jejich kontaktu se objevuje krčmář Jiří Vodička z Hnátnice, jeho dcera Salka a zeť Vítek Synků ze Žampachu. Přes uvedené potíže vyprodukovala skupina zřejmě poměrně velké množství falzifikátů.

Hlavní osobou dílny byl kovář Jan. Při ražbě mu pomáhal jeho tovaryš Jan Smolík, na jehož jméno jsme již narazili. V době vyzrazení skupiny již Smolík nežil. Zřejmě po nějaké rozepři byl „zabit kopistí od jakéhos pacholka“,⁴⁴ jak vysvětlil Krška. Došlo k tomu zřejmě ještě předtím, než se Krška rozkmotřil s kovářem (proto znal podrobnosti o Smolíkově zabití), ale až poté, co se odstěhoval

³⁷ Výpověď Jana Kršky.

³⁸ Výpověď Jana ze Žampachu.

³⁹ Tamtéž.

⁴⁰ Výpověď Jana Kršky.

⁴¹ Výpověď Jiřího Vodičky.

⁴² Tamtéž. Záznam výpovědi o poslání nejasně determinovaného syna je poněkud zmatečný. Rozumím tomu tak, že Vodička poslal se Smolíkem nejmenovaného syna nebožtka Bartoně. Ve výpovědi zmíněná „Kounová“ je jistě obec Kounov, nacházející se v údolí Zlatého potoka, východně od Deštného, tedy místo od Žampachu poměrně vzdálené.

⁴³ Výpověď Jana ze Žampachu: „Těž vyznal, že on Vít s Salkou, ženou svou, pokradli sou jemu Janovi, kováři, šíny železný, plátina z verštatú, kterýž potom u nich našel.“

⁴⁴ Výpověď Jana Kršky.

z Hnátnice krčmář Vodička. Ten totiž u výsledku sice Smolíka udal, ale podotkl „toho nevím, jestli živ“.⁴⁵ O jeho zabití nanejvýš mohl jen něco zaslechnout. Smolíkovu smrt tedy můžeme přibližně datovat do roku 1539, nanejvýš 1540, a možná také přispěla k rozpadu bandy a ukončení činnosti padělatelské dílny. Smolík se podílel nejen na ražbě, ale i na shánění suroviny a distribuci padělků. Třetím ze skupiny byl Jan Krška. Krška se ke kováři připojil až dodatečně. Na svých cestách zdejší krajem se asi doslechl, že někde v okolí Žampachu se dělají falešné peníze. Ucítil příležitost výdělků a zastavil se v Hnátnici u krčmáře Vodičky na výzvědy (patrně se již znali). Krčmář mu prozradil „tajemství“ a navedl jej do společnosti kováře Jana a jeho tovaryše Smolíka.⁴⁶ Podobně jako Smolík se také Krška podílel na ražbě a když bylo vyrobeno, roznášel padělky a sháněl měď pro další práci. Krškovým příchodem, díky jeho vitalitě a pohyblivosti, asi činnost dílny akcelerovala.

Kromě tohoto jádra padělatelské dílny tři Janů – kováře, Smolíka a Kršky – je třeba v okruhu bližších spolupracovníků jmenovat tehdy hnátnického krčmáře Jiřího Vodičku, Vodičkovu dceru Salku a zetě Víta Synků ze Žampachu.

Padělatelská dílna distribuovala padělky za stabilní a obvyklý kurz 2 : 1, tedy za 2 kopy padělků 1 kopa pravých peněz. Jan Krška je roznášel ze Žampachu nejčastěji po jihovýchodních Čechách; do oblasti vymezené zhruba na severu Chotěboří a Ledčí nad Sázavou, na západě Načeradcem, na jihu Humpolcem a okolím Polné a na východě Přibyslaví. Z této oblasti si Krška při výsledku vzpomněl na kontakt s 15 osobami a z toho ve 4 případech udal, že šlo o „obchodní spojení“ opakované.⁴⁷ Sám nebo se Smolíkem zajížděl ovšem s padělky i na Mo-

⁴⁵ Výpověď Jiřího Vodičky.

⁴⁶ Jiří Vodička o tom u výsledku vyprávěl takto: „Jan Krška šel některý čas z Žamberka do Oustí a tu se u mne stavil v Hnátnici a tu se mnou mluvil vo místo, věděl-li bych, kde místo k děláni penězuom falešným; a já jemu řekl, že vím a tu jsem jemu řekl, že na Žampachu dělají peníze, kovář, Jan Smolík.“ (Výpověď Jiřího Vodičky.)

⁴⁷ „A ty peníze sem nosíval Šturlíkovi, ševci v Oticích a jemu sem jich odbyl 5 kop za 2½ kopy a věděl, že jsou falešný. Martinovi, mlynářovi pod Hořepníkem nedaleko vod Řečice, také sem jemu ty peníze nosíval a všicko mi dávali polovici dobrejch peněz za ně a též věděl, že sou falešný. Šturlíkovi zeti, z Ledče rodem, dal sem jich 2 kopy za 1 kopy a věděl, že sou falešný. Též Komínkovi, formanu v Načeradci na předměstí, kterýž jest rodem z Pelřimova, též sem jemu jich odbejval a tolikéž věděl, že sou falešný. Jíra, bratr Komínků z Pelřimova, ten mne na to ved, abych je bratru nosil do Načeradce a šel se mnou. Krčmář z Vistonic, bejval ševcem na Moravě před Dívčími hrady, také věděl vo těch penězích dobře, že sou falešný, neb sem jemu je nosíval. Švěhlovi zedníku z Humpolce, také sem jemu odbyl těch peněz 3 kopy za 1½ kopy a samé sem jich také něco dal za stravu, více než sem protrávil a věděli voba vo tom, že sou falešný. Zámečníku v Krucmurburce, není než ten jedinej zámečník, ten také těch peněz odbejval, neb sem jemu jich dodával a říkají mu Blažek, kterej měl ženu z Pardubic a již mu umřela. Toho jest odolal. Vaňkovi, ševci v Přibyslaví, který jest rodem z Jablonného z té vsi, tomu sem 5 kop dal za 2½ kopy; též věděl, že sou falešný. Divůček, forman z Hořepníka, ten jest sám se stavil u toho kováře a vzal si jich za dva zlatá červená; při tom sem byl a mnoho jich prve brával od toho kováře, neb sou spolu známí a sám, když sem šel do Načeradce, také sem jemu jich donesl. V Chotěboři ševci u brány na levé ruce do města jda vod Malče také sem jemu jich odbyl za několik kop, též za polovici, než neumím jeho jmenovati (...) Když sem ty peníze nosil, dal sem jich v Humpolci Sejkorovi, krejčímu, 5 kop

ravu, do Uher (na Slovensko) aj.⁴⁸ Největší aktivitu zřejmě vyvíjel zjara 1537, kdy se na Havlíčkobrodsku shromažďovalo vojsko na tažení do Uher.⁴⁹ Krčmář Jiří Vodička mimo jiné zase vypověděl, že od žampašského kováře padělky odebíralo několik řemeslníků z Dobrušky a ze Žamberka a dávali je do oběhu na trzích ve Slezsku, především ve Vratislavi (Wrocław).⁵⁰ Vodička prý s nimi také někdy jezdil, ale kromě toho distribuoval žampašské padělky i na vlastní pěst – přiznal se ke dvěma případům.⁵¹ Sám kovář Jan zřejmě s padělky necestoval. Prodával je důvěryhodným osobám, které za ním patrně opakovaně přicházely na Žampach. Byli to výše zmínění řemeslníci z Dobrušky a Žamberka, krčmář Vodička nebo forman z Hořepníka, který se dle udání Jana Kršky u kováře příležitostně také stavoval.⁵² Kovář Jan při výslechu udal další 3 „drobné“ odběratele z okolí (Žamberk, Seč a Sudslava severně od Brandýsa nad Orlicí).⁵³

a on mi za ně dal jochmstál a zlatý a věděl, že sou falešný. V Hořepnice od Vanka, soukeníka koupil Smolik kůň a od Vanka, kožišníka, druhéj za ty peníze a věděli, že sou falešný. V Lukavci za Hořepníkem, jest městečko, Zápasníkovi, ševci, když pan Rašín táhl do Uher, dones sem jich třikrát a věděl, že byly falešný. Dal mi 2 kopy a boty podšil.“ (Výpověď Jana Kršky.)

⁴⁸ „Vostatek [falešných peněz – pozn. aut.] sem jich roznášel do jiných zemí, do Slovak a někdy kůň za ně dali a jakž sem mohl sem jich odbejval.“ (Výpověď Jana Kršky.) K tomu se rozhovořil podrobněji Jiří Vodička: „A těch Jan Krška nesl do Moravy a do Rakús neb nevím, kde kam dále, 80 kop a tam jich odbyl; a dali mi [Krška a Jan Smolík – pozn. aut.] z toho toliko zlatý červenej a 20 grošů širokých. Tuším, sami to přede mnou ukradli a přitom kůň přivedli za ty peníze koupený a prodali jej Jirouškovi do Žamberka, zdá mi se za 7½ kopy. A o to sme se svadili, i bítí sme se chtěli, že mi málo dali (...).“ (Výpověď Jiřího Vodičky.)

⁴⁹ Viz citace z výpovědi Jana Kršky výše a v pozn. č. 30.

⁵⁰ „It. nebožtík Prokeš z Dobrušky, Martin Domalepů a Mašek, všichni odtudž, již nebožtíkovi, ti sou taky ty peníze falešný mívali a též s nimi do Vratislavě jezdíval sem a oni jich tam odbývali jako i já (...). It. Pavlíček Housků, v Žamberce jest švec, a odbýval jich v Slizsku tehdy, když sem já býval v Hnátnici; a vim sám, že jich vzal 5 kop grošů.“ (Výpověď Jiřího Vodičky.)

⁵¹ „It. taky sem nebožtíkovi Petrovi Dorazkovi prodal babek falešných za 2 kopy; dal mi za ně 1 kopu grošů. It. týž sem od toho kováře napředpsaného, který byl na Žampachu a snad ještě jest, vzal těch peněz falešných za 3 kopy grošů. Nedal jsem jemu nic za ně; odbyl jsem jich na trnavských horách jakému Vítovi za 3 kopy grošů a věděl, že sou falešný.“ (Výpověď Jiřího Vodičky.) Pro výpověď Jiřího Vodičky je charakteristické, že na rozdíl od Kršky a krčmáře Pavla se snažil, jak to šlo, udávat své společníky především z řad nebožtíků.

⁵² Doklady viz v pozn. č. 50 a 53.

⁵³ „It. Nedošlému z Sedče, že jest jich těch peněz falešných dal za 4 kopy a on jemu za ně dobré mince zase za 2 kopy a že jest věděl, že sou falešný a na Žampachu, že je dělají. It. Pavlovi Houskovu z Žamberka, páně Žampachovu, jest švec, že jest jich dal za kabát 3 kopy a že jest týž Pavel věděl, že sou falešný. It. Voříškovi z Cuclavě, člověku páně Lickovu, že jest jich dal 1 kopu a on mu zase Voříšek za tu kopu ½ kopy a že jest tejj Voříšek věděl, že sou falešný.“ (Výpověď Jana ze Žampachu.) Jan ze Žampachu udal také, že dal 12 kop padělků Kulhánkovi ze Žamberka, „ale toho při konci svém odolal, že o ničemž nic neví, než že nám ze zlosti pravil“. Pokud jde o lokalizaci obce „Cuclavy“, je třeba upozornit, že v širším okolí Žampachu se nachází vedle vesnice Sudslava také Sudslav. Jako „Cuclava“ se ovšem označovala ve starších dokumentech právě dnešní Sudslava. Kromě toho o Voříškovi z Cuclavy kovář Jan ve své výpovědi hovořil jako o člověku „páně Lickovu“. Toho lze ztotožnit s Janem Lickem z Ryzmberka, majitelem Borohrádku, k němuž tehdy celá Cuclava/Sudslava i s podacím právem k tamnímu farnímu kostelu patřila. Viz k tomu A. SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze II*, s. 32, 34. Vesnice Seč leží v sousedství Sudslavy.

Krška, Vodička a kovář Jan udali jmenovitě celkem 24 osob, kterým prodávali padělky, některým opakovaně, a ty je dále uváděly do oběhu. Mezi konkrétně uvedenými profesemi odběratelů se nejčastěji vyskytují ševci (4), formani (2), krčmáři (2), po jednom mlynář, soukeník, kožešník, zámečník, zedník. Falešné mince dávali padělatelé do oběhu především ve vzdálených místech a při větším shluku lidí, jako při trzích ve městech, při krátkodobých pobytech nebo zastávkách (např. cesty formanů). Bylo to pro ně s ohledem na riziko odhalení jistě bezpečnější. Mimořádnou příležitostí se v tomto smyslu pro ně jistě stalo již několikrát zmíněné shromaždiště vojska v květnu 1537 na Havlíčkobrodsku. Přesto o činnosti padělatelské dílny na hradě Žampachu vědělo nebezpečně dost lidí z místa a širšího okolí. Je proto s podivem, že pokoutná výroba byla odhalena až po nějakých čtyřech, pěti letech poté, co se na hradě padělky začaly razit, a to jen náhodou v souvislosti s úplně jiným deliktem. Zdá se, že šlo v okolí o veřejné tajemství.

Množství padělků vyrobených na Žampachu lze těžko odhadnout. Pokud bychom vzali v potaz údaje o množství šířených falešných mincí, které při mučení sdělili zadrženi delikventi, pokusili se je sečíst, mohli bychom si potom učinit velmi přibližně představu, že šlo jistě o více jak 200 kop, možná nějakých 10–20 tisíc vyražených padělků. Zároveň je však třeba konstatovat, že k důvěryhodnosti sdělení delikventů na mučidlech o číselných hodnotách je třeba mít velkou skepsi.

Padělání drobných mincí a jejich uvádění do oběhu nebylo ve 20. – 30. letech 16. století patrně ničím neobvyklým. Známý je případ urozených padělatelů pánů z Diepholzu nebo případ Apelta z Vizthumu a jeho padělatelské dílny na hradě Šumberku, vyrazené roku 1530.⁵⁴ Zdeněk Bičík se v jednom z výše citovaných článků zmínil také o kováři Vaňkovi z Ostřetína, poddaném na pardubickém panství, kterého v roce 1536 upálili v Pardubicích za falešnou minci.⁵⁵ Josef Svátek se zmiňuje kromě několika procesů s podvodnými minciři kutnohorské mincovny o pěti dalších případech odhalení falzátorů mince z 20. – 30. let 16. století.⁵⁶ Další dosud neregistrovanou padělatelskou dílnu ve východních Čechách, která pracovala ve vesnici Úhlejev (okres Jičín) nedaleko hradu Pecka, nám mimo jiné odhaluje i výpověď krčmáře Jiřího Vodičky ve zde sledovaném procesu.

Jiřík Vodička pověděl hned na začátku svého výslechu, že v době, kdy měl krčmu v Žiželevsí (velmi přibližně někdy v letech 1510–1530), „*tu počátkem přišli ke mně nějakej Jakůbek z Ouhlejova a Jan Zub, syn Křivského z Jaromiře, již ne-*

⁵⁴ Viz podrobněji Josef SVÁTEK, *Jak trestávali padělatele mince v Čechách*, Ruch 9, 1887, s. 40–44. (Přetištěno též v Josef SVÁTEK, *Obrazy z kulturních dějin českých I*, Praha 1891, s. 191–214.) Populární přehled o padělatelské činnosti viz též Bohuslav HLINKA – Pavel RADOMĚRSKÝ, *Peníze, poklady, padělky*, Praha 1996²; dále viz Pavel RADOMĚRSKÝ, *O urozených penězokazech doby jagellonské – pánech z Diepholzu*, Moravské numismatické zprávy 8, 1961, s. 56–72.

⁵⁵ Viz Z. BIČÍK, *O falešné minci na Pardubicku*, s. 65. Pod signaturou dokumentu z archivního fondu Velkostatek Pardubice ve SOA v Zámrsku, kterou Z. Bičík na uvedeném místě citoval, jsem uvedený záznam nenašel. Na skutečnou lokaci pramene (SOA Zámorsk, Vs Pardubice, kn. č. 318 (278), fol. 380v) mě laskavě upozornil PhDr. Jindřich Francek.

⁵⁶ Viz Svátkova stat' citovaná v pozn. č. 54.

božtíkovi, a tu přinesli mi falešných peněz drobných. A já je koupil od nich; bylo jich za 10 kop, dal sem za ně 5 kop drobných peněz a věděl sem o tom, že sou falešný. A já jich tu odbýval ve Vratislavi a kupoval sem za ně plátna a jiné potřeby a v tom zahynuli u Brandýsa [nepochybně Brandýs nad Orlicí – pozn. aut.]⁵⁷

V samém závěru své výpovědi na mučidlech se Vodička k této rané epizodě svého pohnutého života vrátil a dodal: *„It. Jakub Pičů z Hulejova od Pecky, již nebožtik, přerazil mi malých peněz 6 kop míšeňských a nadělal z nich bílých peněz; a měl svý kotly a já jich odbyl a utratil.“⁵⁸* Více se o činnosti padělatelské dílny v Úhlejově na Jičínku nedovídáme. Padělatelé byli tedy patrně dopadeni a popraveni v Brandýse nad Orlicí, který někdy v té době patřil pánům z Pernštejna.

Na distributory padělků drobných mincí se dalo ve 20. – 30. letech 16. století asi narazit poměrně často. Např. Jiří Vodička chtěl ulehčit svému trápení ještě další vzpomínkou na jiné provinění z dob působení v krčmě v Žiželevsí: *„It. taky sem opět od nějakého Jana, kováře od Krakova, vzal 15 kop míšeňských poláček falešných a měl sem jemu za ně dáti 7½ kopy míšeňské. I v tom sme se svadili proto, že sem jemu nemohl hned všech dáti; i nedal sem jemu nic a on ušel do Polsky. A ještě jest tam bytem na nějakých Sejkorkách u Krakova – jest vosum mil od Krakova – a za ty peníze kupoval sem plátno i jiné potřeby ve Vratislavi a to sem zas prodával v Praze.“⁵⁹*

Výpovědi odsouzcenců z června a července 1542, zapsané v pardubické smolné knize, neobsahují jenom cenné údaje o činnosti padělatelské dílny na Žampachu, ale výpovědi Jana Kršky, Pavla z Nového Hrádku a Jiřího Vodičky jsou také důležitým pramenem pro poznání událostí, provázejících nucené vystěhování Židů z Čech v roce 1542.

Na konci třicátých a začátkem čtyřicátých let 16. století narůstaly v Čechách protizidovské nálady. Židé byli podezírání, že jsou mezi nimi vyzvědači Turků, žháři a traviči studní aj. Ozývaly se dokonce hlasy, vinící je ze založení velikého požáru Prahy v červnu 1541. Pražští Židé se navíc vzepřeli proti králově snaze utáhnout šroub zvláštních daní; byli podezírání a někteří dokonce přistiženi při nedovoleném vývozu stříbra. V této atmosféře nakonec král Ferdinand I. podpořil v září 1541 usnesení zemského sněmu o vypovězení všech Židů ze země. Nejkratší možný stanovený termín do sv. Martina (11. listopadu) byl arci pro jejich hromadné vystěhování nereálný, a protože se Židé neměli k odchodu, vášně vyústily v některých městech v pogromy (Litoměřice, Žatec, Roudnice nad Labem). V Praze zabránila nejhoršímu jen stěží ozbrojená stráž. Král sice nechal potrestat

⁵⁷ Výpověď Jiřího Vodičky.

⁵⁸ Tamtéž.

⁵⁹ Výpověď Jiřího Vodičky. V Turnově byla roku 1531 zadržena jedna Židovka při distribuci falešných „poláček“, kterých se prý v tom kraji a snad i jinde tehdy mnoho vyskytovalo (viz J. SVÁTEK, *Jak trestávali*). Zda spolu oba příběhy aspoň přibližně časově souvisí, těžko soudit.

některé běsnící radikály vězením, pokutami a dokonce i hrdelními tresty, na rozhodnutí o vystěhování Židů to ale nic nezměnilo. Nakonec zemský sněm v květnu 1542 stanovil definitivní termín jejich odchodu ze země do sv. Jana (24. června) roku 1542 s tím, že několika rodinám bylo na základě králova glejtu dovoleno ještě rok zůstat, aby v zastoupení vypovězených souvěrců vypořádali v Čechách jejich dluhy a majetkové pohledávky.⁶⁰

Král nařídil zabezpečit Židům bezpečný odchod. Měly o to pečovat městské rady pražského Starého a Nového Města spolu s nejvyšším hofmistrem a za účinné spolupráce vrchností a měst, přes jejichž území by Židé odcházeli. Představitelé židovských obcí museli tedy, než se jednotlivé skupiny vydaly na cestu, vyjednat s městy a majiteli panství na pochodové trase zajištění doprovodu a případné další podmínky průchodu jejich územím. Židé patrně také proto odcházeli v početnějších konvojích postupně a mnozí až na poslední chvíli, odvážejíce s sebou všechno jmění, které se dalo naložit. To zároveň magnetizovalo individua ucíťivší příležitost zmocnit se většího majetku. V atmosféře nasáklé antisemitismem se mezi nimi, jak ještě ukážeme, vyskytovali vedle lidí z kriminálního podsvětí i víceméně jinak bezúhonní venkované a obyvatelé měst z míst, kudy Židé procházeli. Pochodové trasy jejich konvojů musely být z výše naznačených důvodů známy s určitým předstihem, čímž vznikl časový prostor pro živelné vytváření loupeživých band a na přípravu přepadů. V této souvislosti není bez zajímavosti, že ve výše citovaném usnesení zemského sněmu z května 1542 je zakotveno ustanovení, že jestliže by nějaký Žid po termínu 24. června v Českém království „*pod kýmkoliv a kdekoliv postížen byl, aby na hrdle skutečně trestán byl*“.⁶¹

V dosavadní historické literatuře se v souvislosti s tímto nuceným stěhováním Židů obvykle uvádí událost, k níž došlo těsně před vypršením lhůty v okolí Broumova 22. června 1542. Konvoj Židů (prý asi 350 osob) byl přepaden v pohraničním lese asi jeden a půl míle za Broumovem loupeživou bandou (údajně kolem 70 osob), s níž prý byli smluveni nebo se k ní přidali někteří z lidí broumovského opata, kteří tvořili nařízený ozbrojený doprovod židovského konvoje přes území kláštera.⁶² Než přivolaná posila útočníky rozehnala, nastalo bezuzdné olupování obětí přepadu a divoká řež se ztrátami na životech na obou stranách. Lupiči byli

⁶⁰ Z literatury k těmto událostem viz zvláště V. V. TOMEK, *Dějepis města Prahy XI*, s. 213–223; na základě novější literatury je stručně shrnul Tomáš PĚKNÝ, *Historie Židů v Čechách a na Moravě*, Praha 2001, s. 65–66; nejnověji v přehledu též Petr VOREL, *Velké dějiny země Koruny české VII*, Praha 2005, s. 147. O obchodování Židů se stříbrem viz přehledně Josef HEŘMAN, *Židovský obchod drahými kovy a mincí v Čechách 15. a 16. století*, Numismatické listy 32, 1977, s. 65–69. K definitivně stanovenému termínu odchodu Židů ze země viz Anton GINDELY (ed.), *Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu I*, Praha 1877, s. 541.

⁶¹ A. GINDELY (ed.), *Sněmy české I*, s. 541.

⁶² Nejpodrobněji popisuje událost z června 1542 u Broumova s citací pramenů August SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze Království českého V*, Praha 1887, s. 63–64; Zikmund WINTER, *Kulturní obraz českých měst (život veřejný v XV. a XVI. věku) I*, Praha 1890, s. 205–206; Josef Karel HRAŠE, *Dějiny Náchoda I*, Náchod 1895, s. 570–573. Ve stručném přehledu T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 66, kde však nepřesně uvádí, že konvoj provázeli královští ozbrojenci.

potom ještě pronásledování v širém okolí a 18 z nich odsouzeno k popravě oběšením v Hradci Králové. Případ měl po letech dohru u komorního soudu v Praze a snad i proto žil ještě po desetiletích ve veřejném povědomí a dostal se i do spisů kronikářů.⁶³

Záznamy v této studii probíraných výpovědí delikventů, zapsaných v pardubické smolné knize, dokládají, že ona událost u Broumova nebyla ojedinělá. Vždyť Jan Krška a krčmář Pavel z Nového Hrádku, účastníci se rovněž přepadení Židů, byli, jak víme, zadrženi v Chlumci nad Cidlinou nebo někde v okolí a vyslýcháni na mučidlech již 20. června 1542, tedy o dva dny dříve, než se uskutečnil loupežný přepad u Broumova.

Jan Krška celou záležitost uvedl u výsledku slovy: „Šli sme a čakali sme, abyhom židy zebřali a bylo nás vokolo 54 a scházeli sme se na větším díle na Plesu u Vodičky v krčmě.“⁶⁴ Pavel z Nového Hrádku poté potvrdil, že „bylo nás vokolo 54 aneb 6“ a také, že „k Vodičkovi sme se scházeli do Plesu a týž den sme od něho vyšli“.⁶⁵ Hlavní stan příprav přepadení konvoje Židů byl tedy, jak jsem již výše několikrát konstatoval, v krčmě Jiřího Vodičky ve Starém Plesu. Odtud také ozbrojená banda vyrazila na akci, když se shromáždila poté, co jim vůdcové dali zprávu, že vytypovaný konvoj Židů se vydal na cestu a že se mají v určený den dostavit k Vodičkovi do krčmy. Zvolené místo přepadu muselo být v nějakém časově přijatelném dosahu pěší chůze od Starého Plesu. To místo nám prozradil krčmář Vodička, když u výsledku pravil, že „ti lotři, kteří židy zloupiti chtěli u Chloumek [podtrženo – pozn. aut.], když šli tam, byli u mne a pravili, že na to dou a chtěli, abych s nimi šel, ale nechtěl sem jíti“.⁶⁶ Z možných alternativ dislokace místa přepadu, dostupného ze Starého Plesu, se jednalo se vši pravděpodobností o nízké návrší Chloumek (někdy označované i jako Chlumeck) s kostelíkem sv. Václava na katastru obce Habřina (asi 6 km jihozápadně od Jaroměře).⁶⁷ Úvozem mezi Chloumkem a protilehlým návrším Prašivkou procházela stará cesta ve směru od Chlumce nad Cidlinou k Černožicům a na Jaroměř. Od Chloumku je přehled o příchozích a úvoz se dal dobře přehradit.

U Chloumku byl tedy židovský konvoj někdy krátce před 20. červnem 1542 přepaden a oloupen. O jak početnou skupinu lupičů se skutečně jednalo, nevíme

⁶³ Např. Marek Bydžovský z Florentina, viz Jaroslav KOLÁR (ed.), *Marek Bydžovský z Florentina. Svět za tři českých králů (výbor z kronikářských zápisů z let 1526–1595)*, Praha 1987, s. 45–48.

⁶⁴ Výpověď Jana Kršky.

⁶⁵ Výpověď Pavla z Nového Hrádku.

⁶⁶ Výpověď Jiřího Vodičky.

⁶⁷ Druhou v úvahu přicházející lokalitou je obec Chloumek (dnes část obce Boháňka), ležící pod lesnatým dlouhým hřbetem Vřešťovský Chlum východně od Hořic v Podkrkonoší. Z hlediska terénní dispozice by bylo možné sem přepad rovněž situovat. Chloumek u Habřiny je ale od Starého Plesu podstatně blíže, vzdušnou čarou asi 9 km, zatímco Chloumek – Boháňka je nejméně dvakrát tak daleko. Proto dávám lokalizaci přepadu do Chloumku u Habřiny přednost. Na váhu snad padá i to, že dva z účastníků přepadu (Krška a Pavel z Nového Hrádku) byli polapeni lidmi Jana z Pernštejna z panství Chlumeck nad Cidlinou (a v Chlumci nad Cidlinou vyslýcháni), což je blíže k Chloumku u Habřiny než k mnohem vzdálenější Bohánce.

přesně. Slyšeli jsme, že Jan Krška a po něm Pavel z Nového Hrádku při výslechu uvedli, že se jednalo o 54–56 osob. Přepad se nepochybně vydařil alespoň částečně. Vyplývá to z doznání Jiřího Vodičky, který na mučení pravil, že nějací rybníkáři „*ke mně přišedše z toho vzatku a kostik [?] a něco peněz a dali to ženě schovati a potom to vzali zase*“, a dále dodal, že zase jiní účastníci přepadu „*nechali u ženy mé zlatého čepce, tuším, žeť jej ještě žena má při se, leč by jej při tomto času vzali*“.⁶⁸ Konec Kršky i krčmáře Pavla ukazuje, že obdobně jako u Broumova byla nakonec lupičská banda rozeznána a pronásledována. Oba zadrželi v Chlumci nad Cidlinou nebo někde v okolí možná pernštejnští ozbrojenci, kteří lupiče pronásledovali nebo se dokonce podíleli na jejich rozeznání.

Složení loupeživé bandy známe z výpovědí oněch delikventů přibližně z 60 %, budeme-li tedy věřit, že měla něco kolem pětapadesáti mužů. Za vůdce bandy označili Krška i krčmář Pavel z Nového Hrádku shodně dva muže. Na prvním místě jejich výpovědí figuroval Zikmund z Náchoda „*ryšavý pacholek velký*“ a k tomu Pavel z Nového Hrádku ještě k Zikmundově charakteristice dodal, že „*nějaké vdovy syn*“.⁶⁹ Druhým vůdcem oba jmenovali Valáška, osedlého z Křovic,⁷⁰ vsi, která je dnes součástí Dobrušky. Pavel z Nového Hrádku uvedl kromě Zikmunda z Náchoda v jakémsi zvláštním postavení ještě jednoho pacholka: „*A byl s ním druhý z Náchoda v bílým kaftaně, suchý pacholek bledej, nápodobnej židu, toho neznám*“.⁷¹

Z řadových členů bandy Jan Krška už mnoho dalších neznal. Vzpomněl si jen ještě na dalších pět kumpánů:⁷² dva poddané z Křovic, krčmáře z Valů (tj. jistě vesnice Val v sousedství Křovic, 2 km severovýchodně od Dobrušky), jednoho osedlého ze Šestajovic (ves východně od Jaroměře) a konečně na dva muže – nějakého Kosinu a Mračno, „*oba z Oustí*“ (nepochybně z Ústí nad Orlicí). Krčmář Pavel z Nového Hrádku, lépe znalý místních poměrů, dokázal vyjmenovat mnohem více osob.⁷³ Potvrdil všechny ty, které jmenoval Krška – neznal jenom ony dva společníky z Ústí nad Orlicí (respektive si na ně nevzpomněl). Zato udal, že z městečka Nového Hrádku tam bylo ještě 5 dalších sousedů a mezi nimi i syn rychtáře. Z obyvatel vesnic v bezprostředním okolí Nového Hrádku jmenoval krč-

⁶⁸ Výpověď Jiřího Vodičky.

⁶⁹ Výpověď Jana Kršky a Pavla z Nového Hrádku.

⁷⁰ Tamtéž.

⁷¹ Výpověď Pavla z Nového Hrádku.

⁷² „(...) *Matěj, vosedlý z Skřovic, Cikán, krčmář z Valů nad Dobruškou a Řeháček z Šestajovic, Kosina a Mračno, oba z Oustí.*“ (Výpověď Jana Kršky.)

⁷³ Kromě výše zmíněných vůdců Pavel udal tyto společníky: „*It. Jan Hass z Hrádku pod Frymburci, Petr, syn Hřebíčků odtuž, Jan Vojtěchů odtuž, Jira Brožků z Dlouhého, Michale z Levína, Cikán z Valů nad Dobruškou, Matěj z Křovic (...) It. z Mezilesí všichni byli sedláci, Chyby, Maryšky o tom nevím, neb sem jeho mezi nimi neviděl (...) It. Vítkovi dva synové z Bidla, Brož a Václav, Pavel Řeháků odtuž z Bidla, Drštka z Bystrého, Šima též z Bystrého, Jira, syn Kodery rychtáře z Hrádku pod Frymburci, Prokúpků pacholek z Bystřice, Slanina z Vohnišova, Jira Kubků z též vsi, Vítků Jan z Hrádku pod Frymburci, Arnošt z Bačetína, Kubků švagr z Vohnišova.*“ (Výpověď Pavla z Nového Hrádku.)

mář Pavel jednoho účastníka z vesnice Dlouhé (2 km severovýchodně odtud) a tři ze vsi Bydla (dnes pár stavení v západním sousedství Nového Hrádku). Hned vedle na západ leží vesnice Mezilesí, odkud „*všickni byli sedláci*“ až prý na dva, které krčmář Pavel mezi účastníky přepadu u Chloumku neviděl. Směrem na jihozápad, mezi Novým Hrádkem a Dobruškou, je vesnice Ohnišov, odkud pocházeli dva účastníci přepadu. Z Bačetín pocházel další. Asi 3 km východně od Ohnišova leží ves Bystré, z níž se na přepadení Židů vydali dva obyvatelé. Z ostatních míst doplnil krčmář Pavel seznam spolupachatelů o jméno jakéhosi Michale z Levína. Bezpochyby se jednalo o městečko Lewin Kłodzki v dnešním Polsku, nacházející se uprostřed kladské kotliny mezi městy Kudowa Zdrój a Duszniki Zdrój, nedaleko hranic s východními Čechami a na začátku Homolské doliny. Nelze sice zcela vyloučit, že mohlo jít o některou ze vzdálenějších vesnic toho jména ve východních Čechách, ale pro Lewin Kłodzki svědčí pádné argumenty.⁷⁴ Vzdálenější lokalitou byla Bystrice, patrně vesnice ležící severovýchodně od Libáně a Starých Hradů na Jičínsku, odkud se účastnil přepadení Židů nějaký „*Prokúpků pacholek*“.⁷⁵ Krčmář Jiří Vodička zase z účastníků loupežného přepadení udal jakéhosi Matouše a Adama, rybníkáře, kteří pracovali na rybníce pana Trčky z Lípy ve Starém Plesu. Z dalších uvedl jen jména tří obyvatel z Nového Hrádku, která vyšetřovatelé již znali od krčmáře Pavla; ostatní Vodička nedokázal jmenovat.⁷⁶

Celkem tedy máme z výpovědí zapsaných v pardubické smolné knize k dispozici 28 jmen osob, které se účastnily přepadení Židů u Chloumku, včetně dvou vyslychaných delikventů a nepočítajíc krčmáře Vodičku ze Starého Plesu. K tomu je nutno připočíst nespécifikovaný počet sedláků z Mezilesí.⁷⁷ Odhadem lze tedy kalkulovat s počtem kolem 33–35 nějak identifikovatelných osob z 15 lokalit. Pět z těchto lokalit se nacházelo na panství hradu Frymburk (městečko Nový Hrádek, vesnice Dlouhé, Bystré, Ohnišov, Bydlo) a čtyři na panství Opočno (vesnice Křovice, Val, Šestajovice, Bačetín). Obě tato panství v té době patřila Trčkům z Lípy

⁷⁴ Mimo Lewin Kłodzki by mohla přicházet v úvahu osada pod hradem Levínem (patrně Levínská Olešnice), nacházející se severně od Nové Paky. (K této lokalitě viz blíže August SEDLÁČEK, *Místopisný slovník historický Království českého*, Praha 1909, s. 509 a. 665.) Uvažovat by se snad ještě dalo o obci Levín, ležící 3 km jihozápadně od Chlumce nad Cidlinou. Pro Lewin Kłodzki však hovoří především to, že v sousedství je lokalita Homole, u níž jmenovaná lupičská banda provedla nejspíše další přepad konvoje Židů, jak o tom bude ještě hovořeno níže v textu. Navíc je nejbližší k uskupení lokalit, odkud pocházelo jádro lupičské bandy.

⁷⁵ Výpověď Pavla z Nového Hrádku. Jinou lokalitu toho jména v okruhu dosažitelném událostem, o kterých tu je řeč, nenajdeme.

⁷⁶ Výpověď Jiřího Vodičky.

⁷⁷ V Berní rule je k roku 1654 uvedeno v Mezilesí 16 usedlostí (včetně 1 pusté). Viz Karel DOSKOČIL (ed.), *Berní rula 2. Popis Čech r. 1654*, Praha 1953, s. 234. Hrubým odhadem lze tedy uvažovat o nějakých 12 usedlostech k roku 1542. Odečteme-li několik hospodářů, kteří se neúčastnili přepadu Židů u Chloumku (krčmář Pavel jmenoval dva), lze velmi přibližně uvažovat nejméně o nějakých pěti až sedmi účastnících přepadu z Mezilesí – budeme-li arci aspoň trochu důvěřovat výpovědi krčmáře Pavla při výslechu na mučení.

a zanedlouho měla mít jediného majitele.⁷⁸ Dvě lokality patřily pod svrchovanost Jana z Pernštejna (Náchod, Mezilesí).⁷⁹

Územně se tedy lupiči rekrutovali ponejvíce z obyvatel měst a vesnic z prostoru od Náchoda, k okolí Nového Města nad Metují, Nového Hrádku a Dobrušky (respektive Opočna) – bylo to 80 % z celkového počtu nám známých osob lupičské bandy a 11 z 15 zaznamenaných míst. Taková kumulace osob a míst na tomto zřetelně vymezeném území není jistě náhodná a má, jak níže ukážeme, důležitou vypovídací hodnotu pro pátrání po další činnosti této bandy.

Zatím si ještě všimněme sociálního původu členů lupičské bandy. Na nejnižším stupni společenského žebříčku stojí tři čeledíni nebo pacholci a dva námezdní rybníkáři. Z nich se rekrutoval i jeden z vůdců (organizátorů) loupežného přepadení. Nejpočetnější skupinu ale představovali usedlí hospodáři poddanských vesnic a jejich synové. Napočteme jich celkem třináct a k tomu nespécifikovaný počet sedláků z Mezilesí, dohromady tedy asi 18–20 mužů. Velký rozdíl patrně nebyl mezi jejich společenským postavením a postavením obyvatel poddanského městečka Nového Hrádku; 5 osob mimo krčmáře Pavla. Z nich je záhodno připomenout syna rychtáře. Pozornost zasluhuje také skupinka dvou a s Vodičkou ze Starého Plesu vlastně tří krčmářů zapletených do případu. Krčmy, jak vidno, představovaly svým způsobem magnet pro zrod nekalých podniků a krčmáři se potom sotva dokázali vyhnout spoluúčasti na takových skutcích. Ve výčtu známých členů bandy představovali zvláštní skupinku dobrodruzi bez domova, živící se krádežemi a zapovězenými činnostmi. Vedle Jana Kršky do této kategorie lze snad hypoteticky zařadit i zmíněného Kosinu a Mračna z Ústí nad Orlicí. Shrňme-li tento přehled známých příslušníků lupičské bandy do číselné podoby, pocházelo 64,3 % známých lupičů z řad jinak „pokojných“ vesnických hospodářů a obyvatel poddanského městečka. Připočteme-li i ony krčmáře, bylo by to 71,4 % z členů bandy. Čeledínové, pacholci a námezdní rybníkáři představovali 17,9 % a potulní („profesionální“) delikventi pouhých 10,7 % (počítáme-li však i ony dva Krškovy kumpány z Ústí nad Orlicí).

Výpovědi zaznamenané v pardubické smolné knize dále dokazují, že banda, která operovala u Chloumku, nevznikla jenom pro tuto jednu akci, nýbrž měla za sebou zkušenost ještě z minimálně jednoho loupežného přepadu Židů, vypovězených tehdy ze země. Maně to prozradil při výslechu krčmář Pavel z Nového Hrádku, když uvedl, že při přepadu u Chloumku z vesnice Mezilesí „všickni byli sedláci“, ale s dodatkem, že: „Chyby, Maryšky o tom nevím, neb sem jeho mezi nimi neviděl; v první chůzi k Homoli na židy ti byli, ale tuto nic [podtrženo – pozn. aut.]“⁸⁰ Před přepadením u Chloumku se tedy uskutečnila nějaká „první chůze na

⁷⁸ A SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze II*, s. 48–49, 65–66.

⁷⁹ Panství Náchod a Nové Město nad Metují. Přehledně o pozemkových majetcích Pernštejnů viz zejména Petr VOREL, *Vývoj pozemkové držby pánů z Pernštejna v 15. – 17. století*, in: Petr VOREL (ed.), *Pernštejnové v českých dějinách*, Pardubice 1995, s. 9–76.

⁸⁰ Výpověď Pavla z Nového Hrádku.

Židy“. Vyslýchatele tato nářžka kupodivu nezaujala, nechali ji bez povšimnutí, neboť asi začali hlavně sledovat závažnější případ – padělání peněz.

Nás však Pavlova poznámka zaujme a položíme si otázku, kde k onomu předcházejícímu přepadu Židů došlo, o kterou Homoli se jednalo? Z míst toho jména je sice možné teoreticky spekulovat o několika lokalitách v severovýchodních Čechách, ale vzhledem k výše uvedené kumulaci míst, odkud pocházela převážná většina nám známých příslušníků bandy, je nasnadě, že ona „první chůze“ měla za cíl Homoli na území Kladska.

Na vrchu Homole (733 m n. m.), pár kilometrů západně od města Duszniki-Zdrój, se tyčil stejnojmenný hrad, který střežil kladskou cestu na strategicky důležitém místě. Časem se stal centrem menšího panství, ale roku 1534 hrad dobylo královské vojsko a zajalo loupeživého majitele Zikmunda z Kafunku. Ten pak neunikl popravě vykonané až ve Vídni; panství panovník konfiskoval a hrad zanedlouho zpustnul. V dolině pod hradem se pro pocestné putující po kladské cestě, jejíž hlavní směr vedl od Náchoda, otevírala tzv. Polská brána (Polskie Wrota) s cestou přes Stolové hory (Góry Stołowe) a dále do kladského vnitrozemí. Pro námi sledovanou loupeživou bandu tu bylo onoho roku 1542 mimořádně příhodné místo k provedení přepadu.

Vzhledem k výše naznačené kumulaci míst, odkud pocházeli nám známí lupiči, lze se vši pravděpodobností usuzovat, že konvoj židovských vystěhovalců se do Kladska vydal jednou ze starých pobočných cest, která vedla od Opočna, respektive od Dobrušky podél Zlatého potoka k Dobrému a dále na Kounov. Odtud konvoj možná sledoval onu stezku stále podle Zlatého potoka na Dobřany a potom na Sedloňov a do Olešnice v Orlických horách. Z Olešnice v Orlických horách už potom cesta klesala k Homoli a odtud by býval mohl konvoj pokračovat do kladského vnitrozemí.⁸¹ Variantou cesty mohlo být odbočení před Dobřany směrem na Bystré a před Novým Hrádkem se mohla kolona vydat cestou podél potoka Olešanky ke zmíněné Olešnici v Orlických horách. Tím by se poutníci vyhnuli nejnamáhavějšímu úseku cesty od Dobrušky, tj. velkému stoupání lesnatým terénem od Dobřan na Sedloňov, byť za cenu o něco delšího pochodu. Tuto variantu považují za nejpravděpodobnější.

Pro výše uvedenou hypotézu o směru pochodu židovského konvoje svědčí dvě důležité okolnosti. Jednak si všimněme, že lokality z výše zmíněného územního jádra, z něhož se rekrutovala lupičská banda, se až nápadně nacházejí v okolí uvažované trasy cesty židovského konvoje. Všechny (až na Náchod) leží nanejvýše do pěti kilometrů od této uvažované trasy pochodu židovského konvoje!⁸² Kromě toho je třeba zmínit také skutečnost, že celý tento úsek cesty vedl přes území panství Trčků z Lípy (panství Opočno a Frymburk) a hranice trčkovských panství do-

⁸¹ Vymezení této cesty viz Josef Karel HRAŠE, *Zemské stezky, strážnice a brány v Čechách*, Nové Město nad Metují 1885, s. 22 a 33. S přihlédnutím k novým poznatkům je přesněji popsána trasa této stezky naposledy URL: <<http://www.hrady.cz/index.php?OID=543>> [cit. 20. prosince 2009].

⁸² Jednalo se o Nový Hrádek, Mezilesí, Bydlo, Dlouhé, Bystré, Křovice, Val, Ohnišov, Bačetín a Lewin Klodzki.

konce začínaly mnohem dál na západ. Západně totiž tehdy bezprostředně na hranice opočenského panství navazovalo rovněž trčkovské panství Smiřice, a tak území pod kontrolou Trčků z Lípy začínalo tenkrát zhruba někde na úrovni Jaroměře (respektive ještě o něco západněji).⁸³

Skupiny židovských vystěhovalců musely při organizaci svého pochodu ze země přirozeně jednat s jednotlivými vrchnostmi o zajištění bezpečného průchodu přes jejich území, tzn. o dodání ozbrojeného doprovodu, k čemuž byly vrchnosti dle královského nařízení zavázány, jak o tom učiněna již výše zmínka. Vyjednavači se jistě snažili zorganizovat pochodovou trasu tak, aby střídání doprovodů bylo co nejmenší. Vedla k tomu hlediska bezpečnostní i ekonomická. Sotva se totiž taková vyjednávání obešla bez finančních závazků vypovězených Židů.⁸⁴ Předpokládáme-li, že námi sledovaná skupina Židů směřovala odněkud ze středu Čech přes východní Čechy do Kladska, aby pokračovala dále do Slezska, mohl být pro ně takovým výhodným územním komplexem souvislý pás panství Trčků z Lípy,⁸⁵ ne-li tedy už odněkud od Jaroměře, tedy aspoň nejméně od Dobrušky až k Olešnici v Orlických horách. U Olešnice v Orlických horách, kde se cesta dále svažovala až k Homoli a odtud vedla do kladského vnitrozemí, však končila povinnost doprovodu Trčků z Lípy a židovští vystěhovalci se museli spolehnout na svou vlastní stráž nebo snad dojednaný jiný doprovod. A to se jim stalo osudné. U Homole je přepadli a oloupili lupiči!

Není bez zajímavosti, že podobný scénář se odehrál o něco později, 22. června 1542, při oloupení a masakrování židovského konvoje za Broumovem. Také zde skončila povinnost ozbrojeného doprovodu, dodaného opatem broumovského benediktinského kláštera přes území klášterního panství. Židé asi počítali, že za zemskou hranicí již tak velké nebezpečí nehrozí, nebo měli ozbrojený doprovod dojednaný z úsporných důvodů až na vzdálenějším úseku své cesty. Tu se ale náhle objevily zprávy o tlupě lupičů, připravené na cestě pohraničním lesem. Židé sotva stačili dojednat další ozbrojený doprovod (jak se ukázalo nespolehlivý), a nastala divoká řež. Podobnost mezi scénářem broumovského loupežného přepadení a situací, za níž byl pravděpodobně přepaden konvoj Židů pod Homolí, je velice nápadná.⁸⁶

⁸³ Doklady k vymezení území ovládaného Trčky z Lípy k roku 1542 v severovýchodních Čechách (jednalo se hlavně o Jana mladšího Trčku z Lípy, jeho bratrance Viléma Trčku a zčásti strýce Zdeňka Trčku) viz A. SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze II*, s. 48–49, 65–66, 226–227 (zvl. pozn. č. 4). Rodokmen Trčků z Lípy viz tamtéž, s. 49.

⁸⁴ Tento předpoklad se opírá o analogickou situaci, kterou lze rozpoznat při analýze průběhu událostí kolem přepadení židovského konvoje u Broumova 22. června 1542. Literatura k tomu viz pozn. č. 62.

⁸⁵ Lze snad také oprávněně předpokládat, že kolony židovských vystěhovalců se vyhýbaly větším městům, kde se dalo nadít nepřátelských nálad městských rad a kde by se mohly sotva ubránit případným útokům rozvášněného davu. Zkušenosti uplynulého roku v několika městech byly jistě dostatečným varováním.

⁸⁶ To samo o sobě lze považovat za další argument posilující věrohodnost výše vyslovené hypotézy o pochodové ose židovského konvoje od Dobrušky k Homolí.

Z dostupných údajů si lze onu „první chůzi k Homoli na Židy“ představit asi tak, že k pochodové trase židovského konvoje se stahovali jako smečka hladových vlků někteří z obyvatel přilehlých vesnic a městeček, cítící tučnou kořist a vyčkávající na vhodnou příležitost, kterou spolu s místem přepadu (ne)trpělivě jejich vůdcové, znalí místních poměrů (a možná již se zkušenostmi z obdobných přepadů), vytipovali.

Z výpovědi krčmáře Pavla o „první chůzi“ na Židy k Homoli lze vyvodit i další skutečnosti. Předcházel přepadu u Chloumku a uskutečnila se tedy někdy před 20. červnem 1542, asi o nějaký ten týden dříve. Podnikla ji skupina lupičů, jejíž jádro mělo při obou akcích podobné složení. Přepadení pod Homolí se účastnily také osoby, které potom na účast v druhém přepadu rezignovaly (např. někteří sedláci z Mezilesí). Zda byla skupina lupičů u Homole početnější, se nedá usuzovat. Buď jak buď, poměrně velký počet lupičů, kteří nabyli zkušenosti z akce u Homole, se potom vydal i na druhý přepad k Chloumku, přestože ke shromaždišti v krčmě ve Starém Plesu a potom k cíli u Chloumku to měla většina z nich mnohem dále, pořádný kus cesty. Proto je možno se oprávněně domnívat, že přepadení a oloupení Židů u Homole bylo docela úspěšné. Lupiči dostali po „první chůzi“ chuť na další kořist a neváhali se proto znovu vydat na dobrodružnou výpravu, jakmile se naskytla nová mimořádná příležitost. Důvodem, proč se lupičská banda z okolí Náchoda, Nového Hrádku, Nového Města nad Metují a Dobrušky vydala za novým a poměrně vzdáleným cílem, se možná staly zvěsti o nebezpečí, které na židovské konvoje číhalo u Homole. Další skupiny Židů hodlaly operativně změnit směr odchodu z Čech a opustit kladskou cestu. Informace o tom se snadno roznesla.⁸⁷ Bylo tedy třeba zasáhnout jinde. Mohly tu ovšem působit i důvody jiné.

Ať už tomu bylo jakkoliv, druhé přepadení Židů u Chloumku nedopadlo pro sledovanou bandu lupičů se vši pravděpodobností už tolik úspěšně. Lupiče ozbrojený doprovod konvoje nakonec rozehnal a některé pochytil, jak to dokládá příběh Jana Kršky a krčmáře Pavla z Nového Hrádku.

Výpovědi Jana Kršky, krčmáře Pavla z Nového Hrádku a krčmáře Jiřího Vodičky ze Starého Plesu vykonané na mučení dokládají, že skupiny židovských vystěhovalců, putujících někdy od konce května a hlavně v červnu 1542 přes východní Čechy do Slezska a dále do Polska, se nestaly terčem jen ojedinělého bezuzdného řádění lupičů u Broumova, jak se v historické literatuře leckdy popisuje, ale že se uskutečnily nejméně další dva podobné přepady. V chronologickém pořadí to tedy byl nejprve přepad židovské kolony pod Homolí na kladské cestě, k němuž došlo přibližně kolem poloviny června (možná i o něco dříve). Druhý přepad u Chloumku (dnes katastr Habřiny) se uskutečnil krátce před 20. červnem a zastihl židovský konvoj hluboko ve vnitrozemí. Poslední přepad v okolí Broumova z 22. června, dva dny před vypršením ultimativního termínu pro vystěhování

⁸⁷ Tuto úvahu podporuje i fakt, že poslední z židovských konvojů v roce 1542 táhl přes východní Čechy do Slezska a dále do Polska přes Broumov a Náchod se vyhnul (viz literatura v pozn. č. 62).

všech Židů ze země, našel své oběti u zemské hranice, ale v jiném směru. První dva případy podnikla banda v počtu kolem 50 osob, možná i více, ve třetím případě se odhadoval počet na 70 lupičů. Ve všech případech se jistě jednalo o masakr, který jen ve dvou případech s obtížemi rozehnal ozbrojený doprovod. Lupiči nepocházeli zdaleka jenom z řad „profesionálních“ zbrojníků, nýbrž se jejich tlupy hlavně vytvářely spontánně z jinak „pokojných“ obyvatel vesnic a měst, kteří věřili mimořádnou kořist v atmosféře antisemitismu, podobné té, která se stávala i motivem židovských pogromů ve středověkých a raně novověkých městech.

Summary:

Two stories from the criminal underworld – money counterfeiters at Žampach Castle and the raids on Jews in 1542

On around June 20th 1542, near Chlumeč nad Cidlinou (at that time the estate of Jan of Pernštejn) two suspects were arrested: Jan Krška and the tavern-keeper Pavel of Nový Hrádek (district of Náchod). When interrogated on the rack, both confessed to having been involved in an attack on a convoy of Jews who, at the order of the Bohemian *Landtag* and King Ferdinand I, were being forced to leave the country. Jan Krška confessed to other crimes, including involvement in the counterfeiting of money at Žampach Castle (district of Ústí nad Orlicí). Owing to the severity of this crime the case was passed on to Jan of Pernštejn's estate officials in Pardubice. There, when questioned on the rack, a statement was wrung out of a tavern-keeper from Starý Ples (district of Hradec Králové), Jiří Vodička, who had been arrested as an accomplice on the basis of the confessions made by the aforementioned criminals. On July 10th 1542 Jan Krška and Jiří Vodička, convicted of counterfeiting money, were burnt at the stake in Pardubice; Pavel of Nový Hrádek was hung for his offences. The main person behind the counterfeiting workshop, the smith Jan of Žampach, was then arrested. On July 20th he was interrogated on the rack in the royal town of Vysoké Mýto (district of Ústí nad Orlicí) and was also burnt there on the same day. The statements of all four criminals were transcribed in the *Achtbuch* kept in Pardubice. The study analyses the statement records and attempts to reconstruct the work of the counterfeiting workshop at Žampach Castle as well as the circumstances surrounding the raid on the Jews.

The counterfeiting workshop operated from 1537 to 1538, possibly between 1536 and 1539, in the cellars of the then unoccupied Žampach Castle. The smith Jan was assisted by the journeyman Jan Smolík and the aforementioned Jan Krška, who also distributed the counterfeit money further afield. Other partners in crime (the tavern-keeper Vodička and others) supplied the counterfeiters with sheet copper and copper pots, which were generally stolen. In the workshop they minted Görlitz black money, Viennese money ($\frac{1}{2}$ kreutzer) and the Austrian groschen (3 kreutzers). These forgeries were exchanged for real money at the ratio of 2 : 1. When questioned, they gave the names of 24 people to whom they had passed on counterfeit money, in some cases on several occasions. We can only make a hypothetical estimate of how much money was counterfeited at the workshop at Žampach, but we assume they minted roughly 10-20 thousand coins. The testimony of Jiří Vodička also implies that there was a workshop counterfeiting small coins in the village of Úhlejev (district of Jičín), which can be dated approximately to 1510-1530; the tavern-keeper Vodička also met distributors of small counterfeit Polish coins.

From the statements of Jan Krška, Jiří Vodička and Pavel of Nový Hrádek we can reconstruct two attacks on convoys of Jews who, in June 1542, after being expelled from Bohemia, were travelling to Silesia and on to Poland. Both attacks were made by a group of 50-60 bandits (the statements list the names of almost 35 people from 15 localities). The core of the group consisted of the inhabitants of villages and towns on the road leading from Dobruška to Nový Hrádek below Frymburk and then on to Olešnice in the Orlické Mountains (*Adlergebirge*) and from there to Homol in Kłodzko (Poland). The bandits first attacked below Homol, where the Polskie Wrota pass begins on its route inland towards Kłodzko. The core of the same group, probably emboldened by the success of the assault at Homol, held up another convoy of Jews on their way to a more remote destination deep

within Eastern Bohemia. The meeting point was at Jiří Vodička's tavern in Starý Ples. The attack took place on or just before June 20th 1542 on Chloumek Hill in the cadastre of Habřina (district of Hradec Králové). This assault was evidently not as successful, as it was at least partially dispersed by the armed escort of the Jewish convey, as can be seen from the fate of Jan Krška and Pavel of Nový Hrádek, who were captured while on the run somewhere near Chlumec nad Cidlinou. This reconstruction greatly enhances our knowledge of the unsettled events surrounding the exodus of the Jews from Bohemia in 1542.

translated by Skřivánek s.r.o.

Robert PIENKOWSKI

Monety pośmiertne Piastów legnicko-brzeskich

Mennictwo Piastów legnicko-brzeskich w okresie nowożytnym jest niezwykle bogate. Spotykamy różne gatunki monet bite w wielu mennicach. Drugoplanowym dla numizmatyki, ale jednak bardzo ciekawym produktem mennic śląskich w okresie nowożytnym są monety upamiętniające śmierć kolejnych członków tej dynastii. Pierwszym Piastem śląskim z linii legnicko-brzeskiej upamiętnionym w ten sposób był książę Joachim Fryderyk, który zmarł 25 marca 1602 r. w Brzegu.¹ Poświęcono mu monety trzech typów: trzykrajcarówkę (FS 1390, Kop. 102) oraz 2 typy półtalarów (FS 1386, Kop. 103a; FS 1388, Kop. 103b; FS 1387, Kop. 103c; FS 1389, Kop. 104), przy czym numizmaty wielkości półtalarów bite były tym samym stemplem awersu, natomiast rewersy miały nieco inne kompozycje tej samej legendy, Av.: MEMOR(iae) IOACH(imi) FRID(eric) DVCIS SILES(iae) LEGN(icensis) BREGENSIS, Rv.: /DEO OPT(imo) / MAX(imo) IN ÆTERN(um) / VIVENS SVM(mo) PATR(iae) / LVCTV PLACIDE OBI(IT) AN(no) MDCII M(ense) MA/RT(io) die XXV HORA P(ost) MER(idiem) / VI CVM VIXISSET / AN(no) LI MENS(es) V / DIES XXVI („Pamięci Joachima Fryderyka księcia Śląska, legnickiego, brzeskiego, Bogu najlepszemu i największemu na wieczność żyjąc – z największą ojczyzny żalnością zmarł spokojnie w roku 1602, miesiącu marcu 25, o godzinie 6 po południu, gdy przeżył lat 51, miesiący 5, dni 26“).²

Żona Joachima Fryderyka Anna Maria przeżyła męża o 3,5 roku – zmarła 11 listopada 1605 r. Jej śmierć została upamiętniona półortami (czyli 1/8 talara) (FS 1397, Kop. 106), półtalarami (FS 1396, Kop. 107a) i talarami (FS 1395, Kop. 108a). Stemplem półtalara odbito też klipę o wadze talara (FS -, Kop. 107b), klipę w złocie o wadze 3 dukatów (FS 1394, Kop. 107d) oraz zwykłą odbitkę w złocie o wadze 3 dukatów (FS 1393, Kop. 107c). Stemplem talara odbito dodatkowo mo-

¹ K. R. PROKOP, *Joachim Fryderyk [w:] Piastowie. Leksykon biograficzny*, red. S. Szczur, K. Ozóg, Kraków 1999 [druk 1998], s. 528-529.

² Legendy wszystkich omówionych niżej monet są łacińskie, ich tłumaczenie zostało zaczerpnięte przeważnie z pracy Edmunda KOPICKIEGO, *Katalog podstawowych typów monet i banknotów Polski oraz ziem historycznie z Polską związanych*, t. IX: *Kryteria i elementy klasyfikacji*, cz. 4, *Legendy, znaki mennicze, gatunki monet i inne elementy klasyfikacji*, Warszawa 1989, s. 206.

netę o wadze 10 dukatów (FS 1392, Kop. 108b). Na awersie półorta widzimy czteropolową tarczę legnicko-brzeską pod mitrą, który to element pojawił się tu po raz pierwszy na monetach książąt legnicko-brzeskich,³ rewers przedstawia wielopolową tarczę herbową Anhaltu. W legendzie półorta czytamy: Av. MEM(oriae) ANNÆ MAR(iae) PR(incipissae) ANHL^A(tinae)·DVCI(ssae) SIL(esiae), Rv.: LEG(nicensis) BREG(ensis) FILII MCESTIS(simi) F(ieri) F(ecerunt) QVÆ PIA, w polu poziomo: / OBIIT / M(ensis) NOV(embri) DIE / XIV ANNO / M D C V („Na pamiątkę Anny Marii, księżnej Anhaltu, księżnej Śląska“, Rv.: „legnickiej, brzeskiej, skromni synowie polecili wybić, zmarła w pobożności, w dniu 14 miesiąca listopada, roku 1605“).⁴ Na stemplu półtalarowym i talarowym (Kop. 107, Kop. 108) legenda została nieco wydłużona: Av. IO(hannes) CHR(istianus) ET GE(orgius) RVD(olphus) FR(atres) DVC(es) SIL(esiae) LIG(nicensis) ET BREG(enses) („Jan Chrystian i Jerzy Rudolf bracia, książęta Śląska, legnicy i brzescy“⁵, Rv. MEM(oriae) IL(lustrissimae) MAT(ris) ANNÆ MAR(iae) PR(incipissae) ANHAL(tinae) DVCI(ssae) SIL(esiae) LEG(nicensis) BREG(ensis) QVÆ PIA OBIIT M(ense) NOV(embri) DIE XIV AN(no) MDCV F(ieri) F(ecit) („Na pamiątkę najznakomitszej matki Anny Marii, księżnej Anhaltu, księżnej Śląska, legnickiej, brzeskiej, która zmarła w pobożności, w miesiącu listopadzie, dnia 14, roku 1605; polecili wybić“).⁶

Kolejne monety pamiątkowe wybito w związku ze śmiercią Zofii Elżbiety, pierwszej żony Jerzego Rudolfa, która umarła 9 lutego 1622 r. Były to ćwierćtalary z 1622 r. (FS 1655, Kop. 258).⁷ Na awersie przedstawiają one dziewięciopolową tarczę herbową Anhaltu, na rewersie wielowierszowy napis: NVM(mus) ARG(enteus) / IN SEP(ultura) / D(omi)NÆ / SOPHLÆ ELISABETÆ / PRINC(ipis) ANHALT(inae) DVCISS(ae) LIGN(icensis) BREGE(nsis) / NATÆ / AN(no) MDLXXXIX M(ensis) F(ebruarii) / D(ie) X MORT(uae) / LIG(nitii) A(nno) MDCXXII / M(ensis) F(ebruarii) D(ie) IX H(ora) IX A(nte)M(eridie) / CVSVS („Pieniądz srebrny wybity na pogrzeb Pani Zofii Elżbiety księżnej Anhaltu, księżnej legnickiej, brzeskiej, urodzonej w roku 1589, miesiącu lutym, dnia 10; zmarłej w Legnicy roku 1622, miesiącu lutym, dnia 9 o godzinie 9 przed południem“).⁸

³ Małgorzata KAGANIEC, *Heraldyka Piastów Śląskich 1146-1707*, Katowice 1992, s. 131.

⁴ E. KOPICKI, *Katalog*, s. 204.

⁵ Ibidem, s. 66.

⁶ Ibidem, s. 206.

⁷ Andrzej WIĘCEK, *Hans Rieger – medalier śląski I. połowy XVII stulecia*, Wrocławskie Zapiski Numizmatyczne, 1999, nr 1-2, s. 63 określa tę monetę jako „1/4 talara pamiątkowego, mającego charakter medalu“. Autor ten przypisuje autorstwo monety Hansowi Riegerowi.

⁸ E. KOPICKI, *Katalog*, t. IX, cz. 4, s. 207. K. R. PROKOP, *Jerzy Rudolf [w:] Piastowie. Leksykon biograficzny*, red. S. Szczur, K. Ozóg, Kraków 1999 [druk 1998], s. 546 w odniesieniu do Zofii Elżbiety informuje, że urodziła się 20 lutego 1589 r, a zmarła 9 lutego 1622 r. (pochowana 12 kwietnia 1622 r.). Co do daty śmierci księżnej w dniu 9 lutego nie ma wątpliwości. Inaczej sprawa się przedstawia z dniem urodzin. Prokop twierdzi (zapewne za K. Jasińskim), że jej urodziny przypadają na dzień 20 lutego, jednak inskrypcja pośmiertnego numizmatu wskazuje, że był to 10 luty. W publikacji Gottfried DEWERDECK, *Silesia numismatica, oder Einleitung*

W oryginale udało mi się obejrzyć jeden egzemplarz, przechowywany w Muzeum Narodowym w Warszawie.⁹ Moneta ta charakteryzuje się złym stanem zachowania, co znacznie ją odróżnia od wielu innych tego typu monet pośmiertnych. W katalogach przytaczany jest jeszcze jeden numizmat, który określa jako okolicznościowy srebrny grosz z okazji śmierci Zofii Elżbiety.¹⁰ W rzeczywistości jest to jednak liczman,¹¹ choć wybity po śmierci księżnej, o czym informuje stosowna inskrypcja: SOPHIA ELISABETHA PRINC(ipissa) ANH(altina) DVC(issa) LIG(nicensis) BREG(ensis) OB(iit) MDCXXII IX FEB(ruarii) („Zofia Elżbieta księżna Anhaltu, księżna legnicka, brzeska, zmarła 1622, 9 lutego“).¹² Liczman ten ikonograficznie jest dość zbliżony do ćwierćtalara, stąd zapewne pomyłka E. Kopickiego. Cechą, która wyraźnie odróżnia go od monet pośmiertnych jest materiał, z którego go wykonano – miedź, a nie srebro, jak twierdzi E. Kopicki. Dwa egzemplarze, w bardzo złym stanie, wskazującym na ich użytkowe wykorzystanie, są w Muzeum Narodowym w Warszawie.¹³

Śmierć drugiej żony Jerzego Rudolfa, Elżbiety Magdaleny z dynastii Podiebradów (4 listopada 1631 r.), nie została upamiętniona monetą pośmiertną, co było spowodowane przede wszystkim faktem, iż trwała wojna trzydziestoletnia, a mennice książąt legnicko-brzeskich nie były czynne w latach 1624-1650. Dopiero śmierć samego Jerzego Rudolfa 14 stycznia 1653 r. została upamiętniona okolicznościowymi monetami ważącymi ok. 1/8 talara, które należą do najczęściej spotykanych śląskich monet pośmiertnych (FS 1702, Kop. 259a). Na awersie przedstawiają popiersie księcia, gdzie w legendzie czytamy: D(ei) G(ratia) GEORG(ius) RUDOLPH(us) DUX SIL(esiae) LIG(nicensis) BREG(ensis) & GOLDBE(rgensis) („Z bożej łaski Jerzy Rudolf, książę Śląska, legnicki, brzeski i złotoryjski“).¹⁴ Rewers zawiera legendę otokową i w polu sześciowierszową: S(acrae) CÆS(arae) MAI(estatis) VICAR(ius) REG(ius) SUPR(emus) PRÆF(ectus) PER UTRAMQUE) SIL(esiae), poziomo NATUS / 22 IANUARIII / ANNO 1595 /

zu dem Schlesischen Müntz-Cabinet..., Jauer 1711, tabl. 7, il. 52 widzimy również datę 10 lutego („DX“ – D(ie) X). Kazimierz JASIŃSKI, *Rodowód Piastów Śląskich*, t. 1: *Piastowie wrocławscy i legnicko-brzescy*, Wrocław 1973, s. 246, przyp. 7 cytuje Dewerdecka informując o dacie urodzin księżnej, jednak sam Dewerdeck (s. 340) wyraźnie podaje datę urodzin właśnie na dzień 10 lutego („Die X.“). Po cyfrze „X“ jest jednak miejsce na jeszcze jedną cyfrę X, stąd definitywne wnioskowanie na podstawie legendy nie jest niestety możliwe – zwłaszcza nie posiadając innych zachowanych egzemplarzy.

⁹ MNW NPO 21450, 29,8 mm, 5,90 g.

¹⁰ Edmund KOPICKI, *Katalog podstawowych typów monet i banknotów Polski oraz ziem historycznie z Polską związanych*, t. VIII, *Monety śląskie okresu nowożytnego*, cz. 1, Warszawa 1982, nr 257; IDEM, *Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych*, Warszawa 1995, nr 5292.

¹¹ Tak go zresztą określają Hugo SAURMA-JELTSCH, *Schlesische Münzen und Medaillen*, Breslau 1883, reed. Olomouc 1991, nr 179 oraz Ferdinand FRIEDENSBURG – Hans SEGER, *Schlesiens Münzen...*, nr 1656.

¹² E. KOPICKI, *Katalog*, t. IX, cz. 4, s. 210.

¹³ MNW NPO 116483, 24,6 mm; MNW NPO 21455, 24,4 mm.

¹⁴ E. KOPICKI, *Katalog*, t. IX, cz. 4, s. 52.

OBIIT 14 / IANUARIU / 1653 („*Wikariusz królewski świętego cesarskiego majestatu, najwyższy zwierzchnik całego Śląska (tzn. Górnego i Dolnego), urodzony 22 stycznia roku 1595, zmarł 14 stycznia 1653*“).

Trzeba jeszcze wspomnieć o Janie Chrystianie, drugim synu Joachima Fryderyka i Anny Marii, znanym z dość obfitej produkcji menniczej, częściowo wspólnej z Jerzym Rudolfem. Jego śmierć 25 grudnia 1639 r. także nie została upamiętniona monetami. Powodem były zapewne, podobnie jak po śmierci księżnej Elżbiety Magdaleny, nieczynne mennice, ale prawdopodobnie i to, że w trakcie wojny trzydziestoletniej był on w obozie antyhabsburskim. Jan Chrystian musiał opuścić Brzeg i uciekać do Rzeczypospolitej. Z tytułu niewypłaconego posagu swojej pierwszej żony otrzymał w zastaw od elektora Jerzego Wilhelma dobra ostródzkie (Prusy Książęce). Zmarł w Ostródzie, skąd ciało księcia odwieziono do Brzegu, gdzie uroczysty pogrzeb odbył się 12 grudnia 1640 r.

Kolejną okazją do emisji monet okolicznościowych była śmierć Zofii Katarzyny, pierwszej żony Jerzego III, która zmarła w Brzegu 21 marca 1659 r. Wybito monety o dwóch nominałach: półorty (FS 1837, Kop. 296) i orty (FS 1836, Kop. 297), a co najciekawsze, w legendzie obu monet znalazły się słowne określenia nominałów, czyli: „*EINHALBREICHS ORTH*“ i „*EINREICHS ORTH*“, będące jedyną różnicą w legendach. Na monetach czytamy: (Av.) SOPHIA CATHARINA DUCISS(a) SILES(iae) LIGN(icensis) BREG(ensis) („*Zofia Katarzyna księżna Śląska, legnicka, brzeska*“), (Rv.) PENULTIMA E STIRPE DUC(um) MONSTERB(ergensium) OLSN(ensium) COMIT(um) GLAC(ensium); w polu: NATA / A(mn)^o I601 D(ie) 2 SEPT(embris) / NUPTA / I638 D(ie) 22 FEBR(uarii) / DENATA / I659 D(ie) 21 MART(ii) / EIN HALB REICHS / ORTH („*ostatnia z rodu książąt ziebickich, oleśnickich i hrabiów kłodzkich, urodzona roku 1601, dnia 2 września, zamężna 1638, dnia 22 lutego, zmarła 1659 dnia 21 marca*“),¹⁵ dalej następuje nazwa nominału. Określenia nominału, jak się okazuje, nie zostały umieszczone przypadkowo, gdyż istotnie monety te trzymają standardy wagowe odpowiednich nominałów.

Pierwsza żona Jerzego III urodziła tylko córkę Dorotę Elżbietę. Pragnący męskiego potomka Jerzy III po upływie żałoby ponownie ożenił się ze znacznie młodszą od siebie Elżbietą Marią Karoliną – córką Ludwika Filipa, palatyna na Simmern, z dynastii Wittelsbachów (brata „zimowego“ króla Czech Fryderyka V) i Marii Eleonory brandenburskiej. Związek ten okazał się bezpłodny, dlatego Jerzy III rozpoczął starania o zapewnienie sukcesji w księstwie swej jedynej córce, na co niestety nie otrzymał zgody dworu cesarskiego. Ostatecznie księstwo brzeskie przeszło na młodszego brata, Chrystiana. Księżna Elżbieta Maria Karolina umarła 20 maja 1664 r.¹⁶ Jej śmierć upamiętniono monetami o nominale 1/8 talara (FS

¹⁵ Ibidem, s. 209.

¹⁶ K. R. PROKOP, *Jerzy III*, [w:] *Piastowie. Leksykon biograficzny*, Kraków 1999, s. 551. Data śmierci księżnej podawana przez K. R. Prokopa i wcześniej K. JASIŃSKIEGO, *Rodowód Piastów Śląskich*, t. 1: *Piastowie wrocławscy i legnicko-brzescy*, Wrocław 1973, s. 249, odbiega od podanej w legendzie monety, gdzie jako data śmierci występuje dzień 19 maja.

1862, Kop. 298) 1/4 talara (FS 1861, Kop. 299). Przedstawiają one na awersie nakrytą mitrą pięciopółową tarczę herbową, w której naprzemianlegle herby Palatynatu reńskiego (Lew) i Wittelsbachów (skośna szachownica), a w tarczy sercowej szachownica Księstwa Brzeskiego, w otoku: (Av.) MEM(oriae) ELISABETHÆ MARIÆ CHARLOTTÆ PALAT(inae) RHEN(i) („Na pamiątkę Elżbiety Marii Karoliny z Palatynatu Reńskiego“), (Rv.) DUC(issae) SIL(esiae) LIGN(icensis) BREG(ensis) EXEMPL(i) CASTITAT(is), w polu: OBIIT / MDCLXIV / M(ensis) MAIO D(ie) XIX / ÆT(atis) AN(norum) XXV / MENS(ium) VI / D(ierum) XXIIIX („księżnej Śląska, legnickiej, brzeskiej, będącej przykładem skromności, zmarłej w roku 1664, w 19 dniu majowym w wieku 25 lat, 6 miesięcy i 28 dni“).¹⁷

Jerzy III przeżył swoją drugą żonę o osiem tygodni – zmarł 14 lipca 1664 r., pochowano go 8 października tegoż roku w kościele zamkowym w Brzegu.¹⁸ Jemu także były poświęcone monety dwóch nominalów: 1/8 talara (FS 1865, Kop. 300a) i 1/4 talara (FS 1864, Kop. 301). Przedstawiają one popiersie księcia, a w legendzie czytamy: (Av.) GEORGIUS III DUX SILES(iae) LIGN(icensis) BREG(ensis) SUPR(emus) CAP(itaneus) SIL(esiae) („Jerzy III książę Śląska, legnicki, brzeski, najwyższy namiestnik Śląska“), (Rv.) DEO PATRIÆ ET CÆSARI, w polu: NATuS / A(nno) I6II D(ie) 4 SEP(tembris) / DENATUS / A(nno) I664 D(ie) 14 IUL(ii) / ÆTAT(e) 5Z MENS(ium) / X DIE(rum) X („Bogu, Ojczyźnie i Cesarzowi, urodzony w roku 1611, dnia 4 września zmarł w roku 1664, dnia 14 lipca, w wieku 52 lat, 10 miesięcy i 10 dni“).¹⁹

Niecały rok wcześniej (24 listopada 1663 r.) zmarł w Legnicy, w wyniku obrażeń odniesionych w trakcie turnieju rycerskiego, książę legnicki Ludwik IV.²⁰ Śmierć księcia upamiętniono, podobnie jak śmierć Zofii Katarzyny w 1659 r., dwoma typami monet o nominale 1/8 talara (FS 1889, Kop. 308) i 1/4 talara (FS 1888, Kop. 309). Przedstawiają one na awersie czteropółowy herb księstwa legnicko-brzeskiego, w którym widnieją naprzemianlegle herby księstwa legnickiego (orzeł dolnośląski) i księstwa brzeskiego (szachownica). W legendzie czytamy: (Av.) LUDOVICUS DUX SILESIAE LIGNIC(ensis) BREG(ensis) ET GOLD(bergensis) („Ludwik książę Śląska, legnicki, brzeski i złotoryjski“), (Rv.) CONSILVM IEHOVÆ STABIT, w polu między arabeskami: NATUS / A(nno) I6I6 D(ie) 19 APR(ilis) / DENATUS / A(nno) I663 D(ie) Z4 NOV(embris) / ÆTAT(e) 47 HEBD(omadatum) / 3I („Plany Boże trwać będą. Urodzony w roku 1616 dnia 19 kwietnia, zmarł w roku 1663 24 listopada, w wieku 47 lat 31 tygodni“).²¹

¹⁷ E. KOPICKI, *Katalog*, t. IX, cz. 4, s. 205.

¹⁸ K. R. PROKOP, *Jerzy III*, s. 551.

¹⁹ E. KOPICKI, *Katalog*, t. IX, cz. 4, s. 200.

²⁰ Z braku następcy księstwo przypadło najmłodszemu z synów Jana Chrystiana z jego pierwszego małżeństwa Chrystianowi, patrz: K. R. PROKOP, *Ludwik IV*, [w:] *Piastowie. Leksykon biograficzny*, Kraków 1999, s. 555.

²¹ E. KOPICKI, *Katalog*, t. IX, cz. 4, s. 204, 216.

Na kolejną okazję do wybitcia monet okolicznościowych przyszło poczekać do 1672 r., kiedy to 28 lutego zmarł książę Chrystian. Za młodu kształcił się on w Rzeczypospolitej, co pozwoliło brzeskiemu Piastowi opanować język polski. Gdy w 1660 r. urodził się jego pierworodny syn, chciał nadać mu imię Piast, czego jednak pod naciskiem protestanckich duchownych nie uczynił, nadając mu ostatecznie imię Jerzy Wilhelm. Po abdykacji Jana Kazimierza w 1668 r. Chrystian nosił się z zamiarem kandydowania do tronu polskiego. Choć planów nie zrealizował, to jednak do końca życia utrzymywał bliskie stosunki z Polską. Po jego śmierci wybito okolicznościowe ćwierćtalary (FS 1948, Kop. 327) i półtalary (FS 1947, Kop. 328). Przedstawiają one popiersie księcia w zbroi w prawo, a w otoku mają dewizę CONSTANTER ET SINCERE („Zdecydowanie i szczerze“), na obu rewersach czytamy: CHRISTIANVS D(ei) G(ratia) DVX SIL(esiae) LIG(nicensis) BREG(ensis) ꝛ WOL(aviensis), poziomo: NAT⁹ OLAV(ia) / A(nn)O MDCXIIIX / XIX APRIL(is) / DENAT⁹ LIGNICI(i) / A(nn)O MDCLXXII / XXIIIX FEBR(uarii) („Chrystian z Bożej łaski książę Śląska, legnicki, brzeski i wołowski, urodzony w Oławie roku 1618, 19 kwietnia, zmarł w Legnicy roku 1672, 28 lutego“).²²

Ostatnią okazją do wybitcia pośmiertnych monet okolicznościowych była nieoczekiwana śmierć ostatniego Piasta Jerzego Wilhelma, która nastąpiła 26 listopada 1675 r. Jego zgon został upamiętniony szeregiem medali i monet okolicznościowych.²³ Z polecenia matki, księżnej Ludwiki, rozdawano je podczas uroczystości pogrzebowych między wszystkich obecnych gości.²⁴ Wybito wówczas numizmaty określane jako ćwierćtalary (FS 1975, Kop. 345a), półtalary (FS 1974, Kop. 346) oraz 1 1/4 (FS -, Kop. 347b) i 1 1/2 talara (FS 1973, Kop. 347a). Stemplem ćwierćtalara wybito dodatkowo złotą monetę o wadze 2 dukatów (FS 1972, Kop. 345b). Ćwierćtalary i półtalary przedstawiają księcia w prawym profilu, w otoku awersu znajduje się tytułatura księcia: GEORG(ius) WILHELM(us) D(ei) G(ratia) DVX SILESIAE LIGN(icensis) BREG(ensis) & WOL(aviensis) („Jerzy Wilhelm z Bożej łaski książę Śląska, legnicki, brzeski, i wołowski“) i dalej na rewersie: PIASTEÆ / REG(iae) FAM(iliae) ULTIM⁹ / VIRTUTE PRIMUS / ANIMAM / DIE 29 SEPTEMB(ris) 1660 / ACCEPTAM / DEO ITA IUBENTI / D(ei) 21 NOVEMB(ris) 1675 / ILLACHRYM(ata) SILES(ia) / REDDIDIT („Ostatni z królewskiej rodziny Piastów, (ale) cnotą pierwszy, duszę w dniu 29 września 1660 otrzymaną, oddał Bogu, który tak chciał, w dniu 21 listopada 1675, wśród płaczu (całego) Śląska“).²⁵

Najciekawsze kompozycyjnie ujęcie wizerunku księcia przynoszą okazałe monety określane jako 1 1/4 i 1 1/2 talara. Przedstawione na nich zostało popiersie

²² Ibidem, s. 197.

²³ Andrzej WIĘCEK, *Medale pamiątkowe Jerzego Wilhelma, księcia legnicko-brzesko-wołowskiego (w 280-rocznicę śmierci ostatniego Piasta śląskiego 1675-1955)*, Kwartalnik Opolski, R. I, 1953, nr 3-4, s. 103-116 (Rec.: drk [J. KALUS], Numismatické listy, XII, 1957, s. 60); IDEM, *Medale Piastów śląskich*, Warszawa 1958, s. 68-72, nr 25, 28, 30.

²⁴ A. WIĘCEK, *Medale pamiątkowe*, s. 108; IDEM, *Medale Piastów*, s. 42.

²⁵ E. KOPICKI, *Katalog*, t. IX, cz. 4, s. 201.

księcia 3/4 w prawo. Książę został przedstawiony w bogatym stroju i peruce na głowie.²⁶ Legenda otokowa głosi: GEORG(ius) WILHELM(us) D(ei) G(ratia) DVX SILESIAE LIGN(icensis) BREG(ensis) & WOLAVIENS („Jerzy Wilhelm z Bożej łaski książę Śląska, legnicki, brzeski, i wołowski“). Rewers wypełnia 16-wierszowy napis: PIASTI / ETNARCHÆ POLONIAE / ULTIMUS NEPOS PRINCEPS / XV VIX ANNOS NAT, SED TAMEN / MAIORENNIS / POST NONIMESTRE DUCATUUM / REGIMEN / DIE XXI NOVEMB(ris) A(nno) MDCLXXV / SIBI REGIAE FAMILIAE / NOVEMQ(ue) SECULORUM SENIO / FATALEM FIGIT TERMINUM / AMBIGENTE SILESIA / NUM PIASTI NATALIB(us) PL⁹ GRATIAE / GEORGII GUILIEL^{M1} / FATO(libus) PL⁹ LACHRYMARVM / DEBEAT („Piasta etnarchy Polski ostatni potomek, książę ledwie 15-letni, lecz jednak dojrzały, po dziewięciomiesięcznym władaniu księstwem dnia 21 listopada 1675 r. położył od losu przeznaczony kres sobie i dziewięciu wiekom trwania królewskiego rodu. Śląsk pozostaje rozdarty: czy winien więcej wdzięczności za urodziny Piasta czy więcej łez nad losem Jerzego Wilhelma“).²⁷ Stemple do monet pośmiertnych Jerzego Wilhelma wykonał brzeski złotnik Samuel Koller (ew. Köhler), o czym informują sygnatury SK pozostawione na półtalarach oraz 1 1/4 i 1 1/2 talara.

Jeśli chodzi o ogólną charakterystykę monet pośmiertnych książąt legnicko-brzeskich to można zauważyć, że ze względu na technikę bicia mają one charakter monet, jednak cel ich emisji bardziej zbliża je do medali.²⁸ Charakter monetarny został wyraźnie zaakcentowany na numizmatach wybitych po śmierci Zofii Katarzyny, pierwszej żony Jerzego III, gdyż w legendzie mają wyraźnie podany nominał. Z kolei na ćwierćtalarze pośmiertnym Zofii Elżbiety, pierwszej żony Jerzego Rudolfa odczytujemy informację o charakterze zabytku: „nummus argenteus“ czyli „pieniądz srebrny“.

Ocena wartości artystycznej monet okolicznościowych Piastów legnicko-brzeskich nie jest zbyt wysoka. Warto jednak zwrócić uwagę, że ich schemat ikonograficzny zupełnie nie odbiega od podobnych przykładów na obszarach pozaśląskich²⁹ – monety pośmiertne były swoistymi klepsydrami (tj. plakatami zawiadamiającymi o czyjejs śmierci i pogrzebie), których nikt nie widział potrzeby jako szczególnie udziwniać. W legendach zawarte są typowe informacje o charakterze genealogicznym – jedna strona monety zawsze składała się z wielowierszowej inskrypcji. Wybitny polski genealog Kazimierz Jasiński wielokrotnie korzystał z tych danych, jednak nie potrafił jednoznacznie monet pośmiertnych

²⁶ A. WIĘCEK, *Medale pamiątkowe*, s. 108.

²⁷ B. PASZKIEWICZ, *Lachryma* [w druku błędnie *Lachryna*] *Silesiae. Numizmatyczne epitafium Piastów*, „Kronika Zamkowa“, 1991/1992, nr 2 (24), s. 71.

²⁸ A. WIĘCEK, *Medale pamiątkowe*; IDEM, *Medale Piastów*, s. 68-72, nr 25, 28, 30; IDEM, *Hans Rieger*, s. 63, wspomina o okazie wagi 1/4 talara wybitym w związku ze śmiercią w 1622 r. księżny Zofii Elżbiety, który według niego ma „charakter medalu“.

²⁹ Patrz np.: Johannes HILDISCH, *Die Münzen der pommerschen Herzöge von 1569 bis zum Erlöschen des Greifengeschlechtes*, Köln-Wien 1980, np. nr 230-232, 390-391.

sklasyfikować, gdyż określa je jako: „medal pogrzebowy”,³⁰ „medal z okazji pogrzebu”,³¹ „medal pamiątkowy”,³² „moneta pamiątkowa”,³³ „moneta pogrzebowa”.³⁴ Odpowiednie sklasyfikowanie monet pośmiertnych nastęrcza szereg trudności. Mamy do czynienia z monetami czy medalami? Najlepszym przykładem są w tej kwestii monety pośmiertne ostatniego Piasta Jerzego Wilhelma, z których wszystkie wykonane są według zbliżonego szablonu ikonograficznego, lecz praktycznie jedynie numizmat określany mianem 1 1/2 (1 1/4) talara przez współczesnych medalografów uznawany jest za medal,³⁵ podczas gdy tzw. ćwierćtalar i półtalar nie. Dość łatwo zauważyć, że medalografowie są skłonni za medale uznawać duże i ładne monety,³⁶ nie są jednak w swojej zaborczości konsekwentni. Numizmatem namiętnie uznawanym przez medalografów za medal jest opisywany już wyżej numizmat pośmiertny Jerzego Wilhelma (Kop. 347). Istotnym czynnikiem mającym wpływ na klasyfikację tego i innych numizmatów jest ich waga. Przyjrzyjmy się więc wagom monet pośmiertnych Piastów legnicko-brzeskich. Średnia waga czterech zważonych monet pośmiertnych Joachima Fryderyka typu FS 1389/Kop. 104 (półtalar) wynosi tylko 11,95 g – wszystkie cztery są więc dużo lżejsze niż teoretyczne 1/2 talara.³⁷ Śmierć żony Joachima Fryderyka Anny Marii upamiętniono półortami (czyli 1/8 talara) (FS 1397, Kop. 106). Średnia waga tych monet (2,32 g) jest dużo niższa niż teoretycznego półorta ważącego 3,6 g.³⁸ Śmierć Jerzego Rudolfa upamiętniono okolicznościowymi monetami ważącymi ok. 1/8 talara, które należą do najczęściej spotykanych śląskich monet pośmiertnych (FS 1702, Kop. 259a). Wszystkie zważone przeze mnie egzemplarze są znacznie cięższe niż teoretyczna 1/8 talara (średnia ich waga wynosi 4,732 g).³⁹ Kolejną

³⁰ K. JASIŃSKI, *Rodowód*, s. 235, przyp. 3 (Joachim Fryderyk), s. 246, przyp. 3 (Jerzy Rudolf).

³¹ Ibidem, s. 252, przyp. 1 (Chrystian).

³² Ibidem, s. 235, przyp. 8 (Anna Maria), s. 249, przyp. 9 (Elżbieta Maria Karolina).

³³ Ibidem, s. 249, przyp. 4 (Zofia Katarzyna).

³⁴ Ibidem, s. 246, przyp. 8 (Zofia Elżbieta).

³⁵ Andrzej WIĘCEK, *Dzieje sztuki medalierskiej w Polsce*, Kraków 1971, s. 135, il. 68 i wyd. 2, Kraków 1989, s. 74, il. 99. Wątpliwości co do zaszeregowania opisywanego zabytku mają Teresa BOGACZ – Jan SAKWERDA, *op. cit.*, s. 126. Określają oni omawiany zabytek jako „medal pośmiertny (1,5 talara)”. W samodzielnej publikacji Jan SAKWERDA, *Dawne medalierstwo śląskie. Wystawa medali*, Wrocław 1994, s. 9, poz. 18, umieszczając go między medalami, w opisie stwierdza, iż mamy do czynienia z „talarem pośmiertnym” – tą charakterystyką autor był, jak sędzę, najbliższej prawdy.

³⁶ A. WIĘCEK, *Medale Piastów*, s. 77, przypis 2.

³⁷ NMPr inv. č. H5-33933 (11,64 g, 34,4 mm) (ś.p.u.); MNWr.-X-3476 (12 g, 34 mm); MPB-H-18 (12,04 g, 34,5 mm); MNW NPO 21338 (12,12 g, 34,2 mm); MNW 3 egz.

³⁸ MNW NPO 21342 (2,28 g, 24,8 mm)*; MNW NPO 116459 (2,36 g, 25,0 mm).

³⁹ MNWr.-X-17697 (3,97 g, 29,5 mm); SZM inv. č. M 1052 (4,19 g, 29,9 mm, ś.p.u.); ML/N 1686 (4,61 g, 28,80 mm); MPB-H-19 (4,61 g, 29,8 mm); MNW NPO 21453 (4,66 g, 29,7 mm); SZM č. pñr. 444/1984 (4,67 g, 29,6 mm); MZM Hl. sb. 4489 (4,77 g, 30,10 mm); MNW NPO 116383 (4,79 g, 29,6 mm); MNWr.-X-5336 (4,79 g, 29,2 mm.); MCh N 7163 (4,81 g, 30,2 mm); MNWr.-X-3734 (4,85 g, 29,70 mm); MNWr.-X-3877 (4,89 g, 29,85 mm, ś.p.u.); MNP GN B 3373 (5,00 g, 29,5 mm); MNK-P-VII-26665 (5,12 g, 29,60 mm); NMPr inv. č. H5-33487 (29,5 mm); NMPr inv. č. H5-33872 (29,5×29,8 mm); MNW 21454; MNW 116442.

okazją do emisji monet okolicznościowych była śmierć Zofii Katarzyny, pierwszej żony Jerzego III, która zmarła w 1659 r. Wybito wtedy monety o dwóch nominałach: półorty (FS 1837, Kop. 296) i orty (FS 1836, Kop. 297), które w legendzie posiadają słowne określenia nominałów, czyli: „*EINHALBREICHS ORTH*“ i „*EINREICHS ORTH*“. Monety te trzymają standardy wagowe odpowiednich nominałów. Średnia waga zważonych przeze mnie półortów wynosi 3,544 g,⁴⁰ natomiast ortów 7,24 g.⁴¹ Świadczyć to może o przewidywaniu ewentualnego wykorzystywania tych monet do obiegu.⁴² W opublikowanych inwentarzach skarbów z terenów Polski i Czech monet takich jednak nie stwierdzono.⁴³ Gdy w 1664 r. umarła księżna Elżbieta Maria Karolina wówczas jej śmierć upamiętniono monetami o nominale 1/8 talara (FS 1862, Kop. 298)⁴⁴ i 1/4 talara (FS 1861, Kop. 299).⁴⁵ Wagi tych monet balansują od nieco lżejszych, do nieco cięższych w porównaniu z teoretycznym ćwierćtalarem i 1/8 talara. Po śmierci Chrystiana wybito okolicznościowe ćwierćtalary (FS 1948, Kop. 327) i półtalary (FS 1947, Kop. 328). Zarówno ćwierćtalary,⁴⁶ jak i półtalary⁴⁷ Chrystiana ważą wyraźnie mniej (odpowiednio 5,71 g i 11,24 g) niż teoretyczne ich odpowiedniki. Po śmierci Jerzego Wilhelma wybito numizmaty określane jako ćwierćtalary (FS 1975, Kop. 345a), półtalary (FS 1974, Kop. 346) oraz 1 1/4 (FS -, Kop. 347b) i 1 1/2 talara (FS 1973, Kop. 347a). Średnia waga ćwierćtalarów wynosi 5,69 g,⁴⁸ półtalarów 11,258 g.⁴⁹

⁴⁰ SZM č. pñír. 43/1984, č. inv. I/1209 (3,53 g, 26,2 mm); MPB-H-3107 (3,53 g, 25,6 mm); SZM inv. č. 1084 (3,54 g, 26,7 mm); MNW NPO 21508 (3,56 g, 25,7 mm); MNW NPO 116399 (3,56 g).

⁴¹ MPB-H-20 (7,06 g, 31,1 mm, ś.p.u. i po otworze); MPB-H-21 (7,07 g, 31,1 mm); SZM inv. I/717 (7,12 g, 31,0 mm, ś.p.u.); MNW NPO 21510 (7,17 g, 31,2 mm); ML/N 358 (7,78 g, 31,3 mm).

⁴² Tylko egzemplarz z Muzeum Miedzi w Legnicy jest wyraźnie cięższy - 7,78 g.

⁴³ *Náležy minci v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, t. 3, Praha 1957; Marta MĘCLEWSKA – Andrzej MIKOŁAJCZYK, *Skarby monet z lat 1650-1944 na obszarze Polski. Inwentarz II*, Wrocław etc. 1991.

⁴⁴ MNW NPO 116440 (3,39 g, 28,6 mm); MNW NPO 21509 (3,91 g, 28,5 mm); NMPr inv. č. H5–33891.

⁴⁵ MPB-H-22 (6,68 g, 33,2 mm); SZM I/1208 (6,97 g, 33,3 mm); MNW NPO 21512 (7,18 g, 33,5 mm); MNW NPO 116443 (7,51 g, 33,3 mm).

⁴⁶ MPB-H-26 (5,48 g, 31,6×30,1 mm); MNW NPO 23497 (5,77 g, 31,5 mm); MNW NPO 116391 (5,88 g, 31,4 mm, ś.p.u.); Strieboll 786; Löffler 792; Hirsch 72:383.

⁴⁷ MNW NPO 23496 (10,99 g, 37,4 mm); MPB-H-27 (11,0 g, 37,5×35,3 mm); MNW NPO 116379 (11,74 g, 37,3 mm); NMPr inv. č. H5–33557; NMPr inv. č. H5–33897; Strieboll 784; Löffler 791; Hirsch 72:nr 382.

⁴⁸ MNK-VII-P-27243 (Cz.8658), 32,85 mm, 5,82 g; MNW 116368, 32,7 mm, 5,75 g; MNW NPO 7549, 32,7 mm, 5,44 g, dziurka; MNW NPO 2712, 32,5 mm, 5,26 g, ś.p.u.; MNWr.-X-5094, 33,4 mm, 6,005 g; MNWr.-X-19171, 32,5 mm, 5,460 g (ś.p.u.); MOB/Me-1191, Ø 32,5 mm; MPB-H-12, 33,0 mm, 6,00 g; MPB-H-7, 30,7 mm, 5,70 g (z uchem); MZM, Hl. sb. 3876, 5,765 g; MZM, Hl. sb. 3877, 5,818 g (ś.p.u.); zbiór L. Kokocińskiego, 32,90 mm, 5,59 g (z aukcji WCN 15/796); NMP, inv. č. H5 – 33575, 31,8×32,6 mm; zbiór Ch. Rodackiego (23 VII 2000), 31,5×32,6 mm (ś.p.u.); z aukcji: Dr. Claus Hild, Auktion 69, Karlsruhe, 16.09.1995, nr 2189).

⁴⁹ MNK-VII-P-7439 (Cz. 4538), 36,40 mm, 11,28 g; MNW NPO 7545, 35,3 mm, 11,27 g; MNW NPO 17649, 36,5 mm, 10,94 g; MNW 116372, 36,0 mm, 11,24 g; MPB-H-3, 36,2 mm, 11,03 g;

Średnia waga kilkunastu egzemplarzy talara pośmiertnego medalowego Jerzego Wilhelma wynosi 32,70 g,⁵⁰ a więc nie jest to 1 1/2 talara jak zaproponował to kiedyś Ferdynand Friedensburg, lub też 1 1/4 talara, jak próbował precyzować E. Kopiccki, lecz ok. 1 1/8 typowego talara obiegowego. Gdybyśmy wzięli najlżejszy egzemplarz, to musielibyśmy go określić jako 1 1/12 talara, z kolei najcięższy mógłby uchodzić za ok. 1 1/6 talara. Nie ma więc sensu szukanie stosownego nominału np. dla typu FS 1973=Kop. 347a, Kop. 347b.

Monety pośmiertne nie będąc przeznaczone do obiegu, ale do celów pamiątkowych, nagrodowych czy manifestacyjnych, przeważnie ważyły znacznie więcej, ale też niekiedy wyraźnie mniej niż obiegowe odpowiedniki. Stąd określenie ich nominałów jest czysto umowne. Świadczy to o ich pamiątkowym charakterze – nie były przeznaczone do obiegu i do niego nie trafiały, czego dowodzi praktyczny brak tych monet w skarbach monetarnych.⁵¹ Metrologiczne odstępstwa powodowane były niewątpliwie tym, aby monety okolicznościowe nie trafiały do obiegu, gdyż ich wyobrażenia były niezgodne z tymi akceptowanymi przez dwór cesarski. Aby pogodzić numizmatyków i medalografów proponuję określać numizmaty pośmiertne mianem ćwierćtalarów, półtalarów i talarów „pośmiertnych medalowych“ lub krócej mianem np. „talar medalowy“. Technicznie numizmaty te przypominają monety, jednak waga (znacznie odbiegająca od typowych obiegowych odpowiedników) oraz okoliczności bicia skłaniają ku uznawaniu ich za medale.⁵²

Łącznikiem między monetami i medalami pośmiertnymi Jerzego Wilhelma są jego medale pośmiertne, które posiadają rewers prawie identyczny w formie i treści z tym, który znany jest z monet pośmiertnych. Przykładowym takim medalem jest egzemplarz o wadze 5 dukatów wybity stemplem podobnym do znanego z półtalara (FS 1974, Kop. 346).⁵³ Oprócz wspomnianego są jeszcze dwa typy medali pośmiertnych o zbliżonym schemacie ikonograficznym: FS 1979 i FS 1981.

Chciałbym jeszcze zwrócić uwagę na to, że wśród monet pośmiertnych książąt legnicko-brzeskich przeważnie nie ma klip. Wyjątkiem jest klipa półtalara pośmiertnego Joachima Fryderyka (FS 1387, Kop. 103c) oraz klipy wybite stemplami półtalara z okazji śmierci Anny Marii: w srebrze wagi ok. 1 talara i w złocie wagi trzech dukatów. Niestosowanie klip do upamiętniania kolejnych pogrzebów

MPB-H-4, 36,6×37,7 mm, 11,70 g; MNWr.-X-3735, 11,264 g; MNP GN E 3898, 36,2 mm, 11,34 g; NMP, inv. č. H5 – 33575, 36,2×36,8 mm.

⁵⁰ Egzemplarz L. Kokocińskiego ze względu na oprawę nie został uwzględniony w obliczaniu wagi średniej.

⁵¹ Jedyna moneta pośmiertna, która pojawiła się w znalezisku, to talar pośmiertny Jerzego Wilhelma, który został znaleziony w 1951 r. w Opawie, przy ul. Ołomunieckiej 1. Nie znane są jednak okoliczności ukrycia, ani odkrycia – nie wiadomo, czy moneta ta była ukryta garnku, czy też znaleziono ją np. pod parapetem okiennym (SZM, č. I/559, 54,8 mm, 33,22 g).

⁵² Wszystkie opisane monety pośmiertne w pełni mieszczą się w dowolnych definicjach medalu, tzn. są „wykonane dla uczczenia wybitnej osoby, upamiętnienia ważnego wydarzenia“.

⁵³ MNW NPO 621, 34,2 mm, 16,74 g (Au). Jest też egzemplarz srebrny: MNW NPO 7547, 33,8 mm, 11,58 g (Ag).

wynikało zapewne z faktu, iż numizmaty pogrzebowe wyróżniały się okolicznościowymi stemplami i nie musiały przybierać dodatkowo nadzwyczajnej formy.

Zjawiskiem, na które również chciałbym na koniec zwrócić uwagę są ucha, dziurki i zwłaszcza ozdobne oprawy (lub ślady po nich) na monetach. Są one pozostałością pozaekonomicznej roli monet pośmiertnych, ale i mody, która była rozpowszechniona w czasach nowożytnych, tj. używania ich do przyozdabiania strojów. Zjawisko zawieszania i oprawiania monet dokumentowane jest licznymi obrazami i samymi numizmatami.⁵⁴ Niestety gdy moda minęła, często próbowano przywracać monety do pierwotnego wyglądu – niekiedy z opłakanym skutkiem dla numizmatów.⁵⁵ Dziś możemy oglądać na wielu monetach i medalach pozostałości ozdób, misternych opraw, czy przynajmniej śladów po spiłowanych uchach lub mocowaniach łańcuchów. Monety pośmiertne są ciekawym uzupełnieniem ceremoniału pogrzebowego i cenną i do dziś poszukiwaną pamiątką po piastowskiej dynastii.⁵⁶

Streszczenie

Ciekawym produktem mennic śląskich w okresie nowożytnym są monety upamiętniające śmierć kolejnych członków dynastii Piastów legnicko-brzeskich. Upamiętniono w ten sposób książąt Joachima Fryderyka (zm. 1602), Jerzego Rudolfa (zm. 1653), Jerzego III (zm. 1664), Ludwika IV (zm. 1663), Chrystiana (zm. 1672) i Jerzego Wilhelma (zm. 1675) oraz księżniczki Annę Marię (zm. 1605), Zofię Elżbietę (zm. 1622), Zofię Katarzynę (zm. 1659), Elżbietę Marię Karolinę (zm. 1664).

Monety pośmiertne książąt legnicko-brzeskich ze względu na technikę bicia mają charakter monet, jednak cel ich emisji zbliża je do medali. Charakter monetarny został wyraźnie zaakcentowany na numizmatach wybitych po śmierci

⁵⁴ *Münzen in Brauch und Aberglauben. Schmuck und Dekor – Motiv und Amulett – politische und religiöse Selbstdarstellung*, Mainz am Rhein 1982; Lore BÖRNER, *Deutsche Medaillenkleinode des 16. und 17. Jahrhunderts*, Leipzig 1981. Podobne zjawisko można zaobserwować na Ukrainie. Tu jednak z racji niewątpliwie ograniczonego dostępu oraz znacznej wartości oryginalnych medali i monet miejscowi rzemieślnicy masowo naśladowali je i rozpowszechniali, por. I. G. SPAS'KIJ, *Dukati i dukači Ukraïni. Istoriko-numizmatične doslidžennja*, Kiïv 1970.

⁵⁵ Por. Janusz KURPIEWSKI, *Proste sposoby czyszczenia i konserwacji monet oraz medali (cz. I, II, III)*, Biuletyn Numizmatyczny, 1994, nr 4, s. 38. Pomijam tu kwestię częstego wykorzystywania numizmatów do ozdabiania naczyń – w tym wypadku próby wyciągania np. monet kończyły się tragicznie i dla monet i tym bardziej dla naczyń, por. Andrzej MIKOŁAJCZYK, *Kufel srebrny wykopany pod Sieradzem*, Biuletyn Numizmatyczny, 1978, nr 4-5, s. 76-77 + II s. okładki.

⁵⁶ Jest to uzupełniona i w niektórych partiach zmieniona wersja tekstów: Robert PIENKOWSKI, *Monety okolicznościowe książąt legnicko-brzeskich*, [w:] *Materiały z IV Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej „Pieniądz pamiątkowy i okolicznościowy – wspólnota dziejów. Białoruś-Litwa-Lotwa-Polska-Ukraina“*. Supraśl 7-9 IX 2000 r., Warszawa 2000 [druk: 2001], s. 131-143; IDEM, *Monety nieobiegowe Piastów legnicko-brzeskich*, [w:] *Silesia Numismatica. Ducatus Lignicensis et Bregensis. Liber Primus. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej w Muzeum Miedzi w Legnicy, 24-25 listopada 2000 r.*, pod red. B. Paszkiewicza, Legnica 2001, s. 91-117.

Zofii Katarzyny, gdyż mają wyraźnie podany nominał. Z kolei na pośmiertnym numizmacie Zofii Elżbiety widzimy informację „nummus argenteus“. Rewersy omawianych monet pośmiertnych zawsze posiadają informacje o charakterze genealogicznym.

Skłasyfikowanie monet pośmiertnych nastęrcza szereg trudności. Istotnym czynnikiem mającym wpływ na klasyfikację tych numizmatów jest ich waga. Technicznie numizmaty te przypominają monety, jednak waga oraz okoliczności bicia skłaniają ku uznawaniu ich za medale. Monety pośmiertne przeważnie ważyły znacznie więcej, ale też niekiedy wyraźnie mniej niż obiegowe odpowiedniki. Stąd określenie ich nominałów jest czysto umowne. Nie były przeznaczone do obiegu i do niego nie trafiały, czego dowodzi praktyczny brak tych monet w skarbach monetarnych. Łącznikiem między monetami i medalami pośmiertnymi są medale pośmiertne Jerzego Wilhelma, które posiadają rewers prawie identyczny w formie i treści z tym, który znany jest z monet pośmiertnych.

Wśród monet pośmiertnych ksiąg legnicko-brzeskich przeważnie nie ma klip. Wyjątkiem jest klipa półtalara pośmiertnego Joachima Fryderyka (FS 1387, Kop. 103c) oraz klipy wybite stemplami półtalara z okazji śmierci Anny Marii. Pozostałością pozaekonomicznej roli monet pośmiertnych, ale i mody, która była rozpowszechniona w czasach nowożytnych, poprzez używanie monet pośmiertnych do przyozdabiania strojów, czy łańcuchów są ucha, misterne oprawy oraz dziurki. Monety pośmiertne są ciekawym uzupełnieniem ceremoniału pogrzebowego i cenną – do dziś poszukiwaną pamiątką po piastowskiej dynastii.

Użyte skróty:

Kop. – Edmund KOPICKI, *Katalog podstawowych typów monet i banknotów Polski oraz ziem historycznie z Polską związanych*, t. VIII, *Monety śląskie okresu nowożytnego*, cz. 1, Warszawa 1982.

FS – Ferdinand FRIEDENSBURG – Hans SEGER, *Schlesiens Münzen und Medaillen der Neueren Zeit*, Breslau 1901.

MCh – Muzeum w Chorzowie;

ML – Muzeum Miedzi w Legnicy;

MNK – Muzeum Narodowe w Krakowie;

MNP – Muzeum Narodowe w Poznaniu;

MNW – Muzeum Narodowe w Warszawie;

MNWr. – Muzeum Narodowe we Wrocławiu;

MPB – Muzeum Piastów Śląskich w Brzegu;

MZM – Moravské zemské muzeum, Brno;

NMP – Národní muzeum, Praha;

SZM – Slezské zemské muzeum, Opava.

ś.p.u. – ślad po uchu

Milena LENDEROVÁ

Peněžní deníky „druhého pohlaví“ ve druhé polovině „dlouhého“ 19. století¹

Pokud se historik zabývá minulostí ženské práce, zkoumá obvykle přístup žen na trh práce, aniž by bral v úvahu hodnotu práce konané ve prospěch členů domácnosti, domácí čeládky, případně zaměstnanců živnosti. To, co nebývá zpravidla rovněž zohledněno, jsou četné činnosti, jimiž ženy přispívaly do domácího rozpočtu: služby pro podnájemníky, hlídání cizích dětí, šití a pletení, praní prádla pro jiné domácnosti, ale i překlady, výuka hudby a jazyků, opisování textů atd.² Tyto činnosti se považovaly za vhodný způsob jak přivydělat „sobě nějaký peníz (...) způsobem prospěšným“, jak „každé prázdné chvíle náležitě zužitkovat“, aby manželka „výdělkem svým nějaký nepředvídaný výdej zapraviti, nebo milé překvapení způsobiti mohla“,³ jak to už na přelomu 60. a 70. let 19. století napsala jedna z autorek normativní literatury pro ženy Františka Hansgirková. Stejného názoru byla i Sofie Podlipská⁴ a další autorky publikující knižně či v ženských časopisech.⁵ Informace, jaké procento žen na tento „vedlejší“ výdělek dosáhlo a jaká byla jeho výše, nám ale bohužel chybí.⁶ Jedno je jisté: v žádném případě nehrály tyto sumy v domácím rozpočtu rozhodující či aspoň podstatnou roli. Rodinu zabezpečoval finančně muž, manžel, otec, hlava rodiny. Na ženě bylo, aby s obnosem, který jí dal, dokázala vyjít. Dělal, co mohla: dělnická mzda byla vyplácena zpravidla jed-

¹ Studie vznikla za finančního přispění Grantové agentury České republiky, grant č. 409/06/1063 *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*.

² Gisela BOCKOVÁ, *Ženy v evropských dějinách od středověku do současnosti*, Praha 2007, s. 134–135.

³ Františka HANSGIRGOVÁ, *Hospodyně našeho věku. Krátké naučení městského i venkovského hospodářství*, Praha 1874², s. 5.

⁴ Žofie PODLIPSKÁ, *Příklady z oboru vychovacího 3*, Praha 1875, s. 21 nn.

⁵ Např. *Šťastný domov* 2, 1905–1906, s. 99, 170.

⁶ Ojedinelý je zápis v Deníku sester Gabrielových: „Dne 13. dubna 1899 dostala jsem honorář od Vrchlického za překlad *Vyplétače židlí od Guy de Maupassanta uveřejněnou* [!] v *České Revue dubnový sešit 1899* (...) 10 zl. Přišlo mi to velice vhod.“ Literární archiv Památníku národního písemnictví (dále LA PNP), Josef Gabriel, Osobní fond, Deník sester Gabrielových 1898–1899, nestr.

nou týdně⁷ a obraz dělnických matek, číhajících na svého přiovilého chotě vždy v sobotu před místním hostincem, je známým literárním klišé. Plat, který byl od druhé poloviny 19. století odstupňován podle sedmi platových stupnic, druhu profese a délky služební doby státních zaměstnanců,⁸ byl vyplácen zpravidla v delších intervalech; manžel s ním většinou dorazil domů.

Vedení domácího hospodářství předpokládalo jak schopnost dlouhodobého plánování a předvídání, tak schopnost rychlého rozhodování a krizového řešení. Přístup ženy k financím byl omezený, přesto byla považována za hlavního viníka, pokud domácí rozpočet skřípal. Před první světovou válkou uveřejnil časopis *Šťastný domov*, vycházející od podzimu 1905 dvakrát měsíčně v nakladatelství Františka Šimáčka, lehce vyčítavé rady nespokojené novomanželce, jejíž manžel vydělával 4 800 K; tato zatím bezdětná rodina měla posluhovačku. Podle představ nepodepsaného redaktora či redaktorky by z manželova platu denně „dle zásad hospodářských smělo připadnouti na stravu 6.66 K, na byt 2.66 K, na ostatní 2.66 K a mělo by se denně uspořiti 1.37 K. Jak to vypadá u vás? Manžel vám dává na stravu 7 K., tedy o 34 h denně více, za byt platí 1,66 K, avšak dojížd'ky z předměstí po elektr. dráze vyžadují měsíčně 20 K., tedy asi 66 h. denně, takže vlastní byt stojí 2,32 K; přece se tím proti rozpočtu denně uspoří 34 h.“⁹ Jak je vidět, rezervy v domácím rozpočtu bylo možné najít všude. Hledat a nalézt je měla paní domu.

V roce 1874 vydal profesor vídeňské univerzity Lorenz von Stein publikaci *Žena na poli národní ekonomie*, v níž definoval ženskou práci jako „práci lásky“, umožňující manželovi věnovat se profesi. Žena obstarávající „konzumaci“ byla odpovědná za „vytvoření časového a prostorového řádu mužova domu“, při návratu manžela ze zaměstnání měla její „měkká ruka“ pohladit čelo. Časový rozsah práce v domácnosti vymezuje Stein zcela samozřejmě 24 hodinami denně a je mu „hodnotou všech hodnot“.¹⁰

Majetkové poměry manželů upravovaly paragrafy 91, 92 a 1 237–1 239 občanského zákona, který předpokládal i manželskou smlouvu, byť její obsah formuloval nejednoznačně, což v případě rozvratu manželství mohlo vést k neshodám. O výdajích se měli manželé radit a spolu je plánovat. „Aby v manželství podnět se nedal k peněžité rozepři, musejí novomanželé pospolu vyměřiti vydání svoje podle příjmů svých. Hospodyně zachovejž pro sebe sumu určenou k výdajům domácím a z peněz, obdržených na měsíc, ukládejž hned na stranu potřebné peníze na činži, na služné, palivo, světlo, část na vydání rozličná a snad nepředvídaná, a ostatní peníze stačiti musejí na stravu, jejíž podle potřeby pro měsíc celý snadno vypočítati se mohou podle potřeby denní.“¹¹ Takto nabádala české hospodyňky už zmíněná publicistka Františka Hansgirková. Jako manželka středoškolského profesora dobře věděla, o čem mluví, neboť plat jejího muže umožňoval život relativně důstojný,

⁷ *Ottova encyklopedie obecných vědomostí* 17, s. 954 (elektronická verze).

⁸ *Ottova encyklopedie nové doby*, díl 8, s. 1 105 (elektronická verze).

⁹ *Šťastný domov* 9, 1912–1913, s. 113.

¹⁰ G. BOCKOVÁ, *Ženy v evropských dějinách*, s. 137–143.

¹¹ F. HANSGIRGOVÁ, *Hospodyně našeho věku*, s. 131.

nikoli život v nadbytku. Podle představ Hansgirgové si měla domácí paní založit dva sešity, do jednoho zapisovat denní výdaje, do druhého všechny příjmy a výdaje v průběhu měsíce. V jejím spisku je několik názorných příkladů, a třebaže tyto vzorové kolonky nevypovídají o konkrétní finanční realitě rodiny Hansgirgovy, lze si podle nich sestavit určitý „model“ spotřeby. Nejčastěji kupovanými viktualiemi byly housky (na začátku druhé poloviny 19. století nebylo výjimkou, že se chléb pekl ještě doma; do své publikace autorka zařadila i přesný technologický postup jeho pečení), smetana, maso, mouka a samozřejmě pivo. V měsíčním rozpočtu figurovaly vedle potravin činže a služné (obojí mohlo být v kolonce příjmů i výdajů), otop, světlo, ošacení. Vše se mělo zapisovat bezodkladně a svědomitě, neboť „Malá ta práce a pořádek takový odmění se tím, že manželé nahlédnouti mohou v každou chvíli, jakým způsobem se penězi nakládalo a kde by se snad zjednati mohla úspora možná.“¹²

Šetrnost byla jednou z hlavních ctností hospodyně. Časopis *Šťastný domov* vypsál v prvním čísle ročníku 1911/12 anketu s názvem *Jak zvýšíme svůj příjem a snížíme vydání*. V osmém čísle sumarizoval výsledky – čtenářky se většinou přikláněly ke spoření „odložením přepychu“, rozumným nákupem, technickým zdokonalením domácnosti umožňujícím úsporu světla a otopu, „účelně zařízenou stravou“, domácí výrobou oděvů, náležitým rozdělením času. Jistě nás zaujme i tato rada: „Co můžete vykonat sami, nesvěřujte sjednaným placeným lidem. Nevydržujte dvě služky, kde stačí jedna. Někdy je možno vzdáti se služky a nahradit ji posluhovačkou bez drahé stravy, jinak je možno obmeziti práci pradelny denně placené na polovici času, vyperou-li se např. menší věci častěji bez pradelny (...)“¹³ Objevil se – třebaže spíše ojediněle – i názor, že by žena za své povolání hospodyně měla být placena – odhadem měl „manžel poskytovat své manželce desátý díl svých čistých příjmů k úhradě nákladů všeho toho, čeho ona si chce jinak dopřáti, např. četbou, návštěvou koncertů, divadel, cestováním apod.“¹⁴

Podobné ankety, obracející se, jak vyplývá z jejich obsahu i místa otištění, ke středním vrstvám, vyvolávalo všeobecné zdražení v letech před první světovou válkou. U středních vrstev kladla moderní společnost větší nároky na vzdělání, na životní styl, díky technice pronikající do domácnosti se zdražil i její provoz. V šedesátých letech 19. století byla rodina mající jmění kolem 50 tisíc zlatých považována za zámožnou, mohla vést příjemný život, „syny vydržovati na studiích“, „i nějakou dceru dobře vybaviti a tato byla jako dobrá partie hledána“. Dva roky před válkou tomu tak zdaleka nebylo; stejně velké jmění sice mohlo vynést 4–4,5 tisíc korun ročně, ale to už na studia dvou synů (na jednoho bylo počítáno asi 1 000 K ročně) a věno jedné dcery nestačilo. „Drahota“ se dotýkala hlavně osob závislých na pevném platu – úředníků a učitelů.¹⁵

¹² F. HANSGIRGOVÁ, *Hospodyně našeho věku*, s. 131.

¹³ *Šťastný domov* 8, 1911–1912, s. 144–145.

¹⁴ *Šťastný domov* 6, 1909–1910, s. 310. Odmítnutí tohoto názoru viz *Šťastný domov* 6, 1909–1910, s. 450–453.

¹⁵ *Šťastný domov* 9, 1912–1913, s. 4–5.

A právě po příjmech je třeba se ptát především při zkoumání struktury spotřeby, což vzhledem k nejednotnosti panující v odměňování a torzovitosti pramenů, která je pravidlem, dokud do výrobních vztahů nevstoupil stát, není snadné. Veškeré další uváděné údaje jsou tedy jen přibližné.

Služné státního úředníka VI. a VII. třídy, což byli vesměs vysokoškoláci s dlouholetou praxí, činilo v druhé polovině 19. století 1 400–2 400 zlaté, k tomu patřilo rovněž 15–25 % tzv. aktivního příplatku, kterému se později říkalo příbytečné. Platy ve školství se pohybovaly mezi 300 a 1 050 zl. (této mzdy dosahoval středoškolský profesor na konci své kariéry) ročně. Pokud se týče mezd v dalších profesích, pak v 80–90. letech dosahoval plat katolického duchovního v Praze ročně 1 200 zl., v ostatních městech 800 zlatých. Vaříč v Měšťanském pivovaru v Plzni si ročně přišel asi na 720 zlatých. Řemeslnický mistr vydělával mezi 180–190 zl. Nejhuře na tom byla kategorie nekvalifikovaného dělnictva, nádeník obdržel mezi 92–122 zl., v cukrovarnictví se ročně dalo vydělat průměrně jen 105 zlatých. Platy se v průběhu druhé poloviny 19. století příliš nezměnily, nerostly ani ceny, ty však vykazovaly značné lokální rozdíly.¹⁶

Bílý i černý (černý byl o něco větší) bochník chleba stával kolem 6 krejcarů – cena chleba do konce století poněkud vzrostla. Zhruba půl kilogramu hovězího masa bylo za 12 kr., 1 kilogram pečené šunky (kupovala se především na Vánoce) stál asi 1 zl. 40 kr. Levnější byla slanina – 1 kg za 66 kr. – či klobásy, kilogram za 70 kr. Jako pomazánka na chléb se hojně užívalo sádlo – kilogram vyškvařeného přišel na 66 kr. Hlavní složku chudinské stravy tvořily brambory, cena jednoho metrického centu na uskladnění činila asi 1 zl. 60 kr.

Pokud se týče oblečení, svrchní kusy sloužily většinou celý život. Ceny značně kolísaly: v 60. letech 19. století stálo ušití stříhově náročných dámských plesových šatů „se smlouváním“ 6 zl.¹⁷ V roce 1867 stál flanel na dámské šaty 10 zl., za ušití dvojích šatů zaplatila Zdeňka Havlíčková 12 zl. 55 kr.,¹⁸ za „obručo-

¹⁶ Údaje o platech a cenách zpracovali v letním semestru akademického roku 1996/97 posluchači 1. ročníku oboru Dějepis Pedagogické fakulty Jihočeské univerzity v rámci proseminární výuky na základě těchto pramenů: Budivoj 1864, 1866, 1871, 1872; Českobudějovické listy 1, 1892, č. 4, 8, 15, 18, 20, 24; Jihlavské listy 1893; Národní listy 1861; Ženské listy 1897; Marie GEBAUEROVÁ, *Rodinné vzpomínky na Jana Gebauera I*, Kladno 1926, s. 36, 63, 84–85, 106, 169; Servác HELLER, *Z minulé doby našeho života národního, kulturního a politického. Vzpomínky a zápisky I–V*, Praha 1916–1923; Ignát HERRMANN, *Před padesáti lety I–III*, Praha 1925; Marie GEBAUEROVÁ (ed.), *Korespondence a zápisky Boženy Němcové*, Praha 1913; Věnceslav METELKA, *Ze života zapadlého vlastence*, Praha 1977; Miloš POHORSKÝ, *Intimní Karel Hynek Mácha*, Praha 1993; Adolf SRB, *Z půl století. Vzpomínky*, Praha 1913. Od roku 1892, kdy byla zavedena korunová měna, bývají mzdy i ceny uváděny v korunách, zde je třeba vědět, že 1 zlatý měl hodnotu 2 korun. Oproti zlatému, který měl 60 krejcarů, měla koruna 100 haléřů. Ještě na přelomu století se setkáme jak s počítáním v korunách, tak ve zlatkách.

¹⁷ LA PNP, Barbora Bůvová, Osobní fond, korespondence odeslaná, Barbora Bůvová matce, b. m. (Praha?) a b. d.

¹⁸ LA PNP, Karel Havlíček Borovský, Osobní fond, Zdeňka Havlíčková, Oučetní kniha, listopad 1867.

vou sukni“ v červnu příštího roku 1 zl. 80 kr.¹⁹ Koncem století stál dámský kabátek s podšívku 4 zl. 30 kr. Děti dostávaly nové oblečení zpravidla jen u příležitosti významných událostí. Desetiletá Marie Gebauerová, která roku 1879 strávila svátek Božího těla v Pardubicích, si vyšla v novém kloboučku, který ji z materiálu za 4 zl. zhotovila maminka; měla bílé batistové šaty; látka stála 2 zl. 40 kr. a švadleně, které matka pomáhala, vyplatili 3 zl. Nový „parazolek“ přišel na 1 zl. 20 kr.²⁰

Poměrně nákladné bylo úsilí o osobní hygienu: v roce 1875 se platilo za putnu horké vody donesenou z pivovaru 4 kr., za toaletní mýdlo 30 kr. Není divu, že s hygienou to naši předci nepřeháněli. Jedna koupel týdně stačila.

Přičteme-li k výdajům na základní životní potřeby nájemné, peníze za otop, školné, nezbytné poplatky vydané na léčení (platila se i porodní babička, častý host především v nezamožných rodinách obdařených houfem dětí), je zřejmé, že utrácet se nemohlo. Bylo třeba myslet na stáří, nenadálé úmrtí či nějaké neštěstí, které postihlo hmotný majetek: pojišťovnictví teprve vznikalo, na přelomu století si pojistky platily jen některé domácnosti.²¹

Do struktury výdajů jednotlivých rodin nám dávají nahlédnout především prameny osobní povahy, závěti, memoáry, osobní deníky i soukromá korespondence, především ale domácí peněžní deníky, které vedly většinou ženy.²² Zachovalo se jich jen málo a je v nich patrná skutečnost, že ještě dlouho po roce 1892 dožívala měna zlatek a krejcarů.²³ V jednom ze zkoumaných dokumentů se takto počítalo ještě na prahu světové války.²⁴ Z deníků je zřejmé, že strukturu spotřeby neurčovalo jen sociální postavení a finanční možnosti rodiny, ale také místo bydliště. Jiná byla spotřeba městské, jiná venkovské rodiny; na vsi se nekupovalo ovoce, mléčné produkty, maso, ale například ani chléb, který se peklo podomácku i v dobách, kdy se ve městech už kupoval u pekaře. Na nákupy měla vliv roční sezóna. Podzim znamenal výdaje za dříví a uhlí, v tomto období patřila i na městský

¹⁹ LA PNP, Karel Havlíček Borovský, Osobní fond, Zdeňka Havlíčková, Oučetní kniha, červen 1868.

²⁰ Marie GEBAUEROVÁ, *Rodinné vzpomínky I*, s. 36.

²¹ Např. manželé Kvapilovi, srov. LA PNP, Hana Kvapilová, Osobní fond, Záznamy o vedení domácnosti, říjen 1897, „asekurace“ 14 K 80 hal.; dále: „14. prosince 1907 zaplatila jsem v městské pojišťovně pojistné na r. 1908. Proti krádeži 1 zl. 82, a proti ohni -,60.“ Též LA PNP, Josef Gabriel, Osobní fond, Deník sester Gabrielových, 1907–1908, nestr.

²² Dochovaly se tyto osobní peněžní deníky: Pavlína Schwarzenbergové, Státní oblastní archiv (dále SOA) Třeboň, pracoviště Český Krumlov (dále ČK), fasc. 539–542, Pauline, Gemählin Josefs II., Verlassenschaft, Účty kněžny Pavlína, 1803–1804; Elisy Schlikové, Státní oblastní archiv (dále SOA) Zámorsk, Rodinný archiv (dále RA) Schliků, inv. č. 315, V 62, Účetní kniha E. Schlikové o vedení domácnosti (Rechenbuch über den Haushalt der Gräfin Elise von Schlick in Prag in den Jahren 1844–1848), kart. č. 32; Zdeňky Havlíčkové (srov. pozn. č. 18); Zdeňky Braunerové, Archiv Středočeského muzea v Roztokách u Prahy, Pozůstalost Zdenky Braunerové, neinv.; Marie a Heleny Sládkových, LA PNP, Josef Václav Sládek, Osobní fond, Zápisníky Heleny Sládkové (domácí účetnictví ale začíná rokem 1890, jde tedy i o zápisky Heleniny matky, ML); sester Gabrielových (srov. pozn. č. 21) a Hany Kvapilové (srov. pozn. č. 21).

²³ Petr VOREL, *Od pražského groše ke koruně české 1300–2000. Průvodce dějinami peněz v českých zemích*, Praha 2000, s. 383.

²⁴ LA PNP, Josef Gabriel, Osobní fond, Deník sester Gabrielových 1914–1915, passim.

stůl husa.²⁵ Sklizeň ovoce znamenala v jídelníčku ovocné buchty a knedlíky (a tedy nákup máku, perníku a tvarohu), zvýšená spotřeba vepřového v době zabijaček – což opět platilo ve městech – vedla k nákupu křenu a hořčice. Zdá se, že k večeři se poměrně stereotypně jedly uzeniny.²⁶ Jinak vypadal nákup ve všední den, jinak v pátek či jiný postní den, jinak se nakupovalo na neděli: nákup byl každodenní, potraviny, s výjimkou vysloveně trvanlivých, se do zásoby nekupovaly: mléko, maso, chléb a zeleninu bylo třeba obstarávat denně. Výdaje např. za jižní ovoce, luxusní uzeniny, ale i čokoládu byly ojedinělé.²⁷

Co jedla svobodná slečna, žijící na přelomu 19. a 20. století v přiměřeném hmotném postavení (roční příjmy cca 1 200–1 300 zl.), dokládá kniha příjmů a vydání Zdenky Braunerové z let 1898–1903. Malířka žila v té době sama, ale ráda a často zvala hosty. Peníze vydávala za vánočky, máslo, párky, čaj, kávu, kuřata, květák, lahvové víno, sušené ovoce, biskvity, šunku, pomeranče, cukr, čokoládu, jablka, husí játra (na vánoce 1898), sardinky, pivo, občas si dopřála kořoptev (na její přípravu si koupila slaninu), řízky.²⁸

Nákup spotřebního zboží byl naproti tomu výrazně nižší. Většinou se jednalo o nákup petroleje a svíček, které se kupovaly do zásoby.²⁹ Ve srovnání se současnou situací byly podstatně nižší výdaje za hygienické potřeby: za skutečně nezbytné bylo považováno jen mýdlo, případně prášek na čištění zubů. Středostavovské rodiny pravidelně navštěvovaly městské lázně – z peněžního deníku Zdeňky Havlíčkové vyplývá, že se chodila koupat jednou týdně. V Rakovníku stála roku 1867 návštěva městské lázně 30 kr.³⁰ Drogistické zboží představoval pouze jemný písek na mytí nádobí, který se kupoval na trhu, louh na praní se vyráběl doma z popela. Většinou se neutrácelo za služby – praní a žehlení zastala služka, tyto výdaje jsou jen v peněžním deníku Hany Kvapilové,³¹ souvisí patrně s údržbou divadelních kostýmů. Všeobecně se využívalo jen služeb mandlu³² a ševce, jemuž byla svěřována ochozená obuv.³³

U spotřebního zboží rozhodovala především jeho trvanlivost, nikoli módní vzhled. Boty, oblečení, nábytek musely vydržet několik desetiletí, ne-li celý život,

²⁵ Někdy v sedmdesátých letech 19. století se dala koupit za „půldruhé zlatky, tj. za nynější tři koruny“. Sestry Gabrielovy husu v roce 1907 dostaly: „Dne 25. listopadu 1907 poslali nám Kavanovi z Husince husu, k tomu připojili dopis. Na balíčku byla cena zásilky označena 3 korunami. Potravní daň jsme platily 8 kr. [!], poště přišlo 15 kr. a listonošovi 5 kr. jsme daly spropitného.“ LA PNP, Josef Gabriel, Osobní fond, Deník sester Gabrielových 1907–1908, nestr.; Zápisníky Heleny Sládkové, obsahující domácí účty, uvádějí k 18. 10. 1920 (?) výdaj za husu 250 Kč. Srov. LA PNP, J. V. Sládek, Osobní pozůstalost, Rukopisy cizí, Helena Sládková, Zápisníky.

²⁶ LA PNP, J. V. Sládek, Osobní pozůstalost, Rukopisy cizí, Helena Sládková, Zápisníky.

²⁷ Tamtéž.

²⁸ Archiv Středočeského muzea v Roztokách u Prahy, Pozůstalost Zdenky Braunerové, neinv.

²⁹ Rodina J. V. Sládková nakoupila v lednu 1891 za 170 K petroleje a 48 K svíček. LA PNP, J. V. Sládek, Osobní fond, Zápisník Heleny Sládkové.

³⁰ LA PNP, Karel Havlíček Borovský, Zdeňka Havlíčková, Oučetní kniha, 1867, passim.

³¹ LA PNP, Hana Kvapilová, Osobní fond, Záznamy o vedení domácnosti.

³² LA PNP, J. V. Sládek, Osobní fond, Zápisník Heleny Sládkové.

³³ Srov. pozn. č. 31.

podobně tomu bylo s osobním, ložním i stolním prádlem, které do domácnosti přicházelo jednorázově, jako velmi rozsáhlá výbava nevěsty. Dokud výrobek sloužil, nezhazoval se. Připomeňme, že šetrnost byla žádoucí vlastností nejen u dolních či středních vrstev, ale také u šlechty.

Nezbytností byly výdaje u lékaře či dentisty; na počátku 20. století si MUDr. Jan Jesenský účtoval za ošetření chrupu mezi 4 a 14 korunami, MUDr. Otakar Janota vybíral v ordinaci při běžném ošetření 2 koruny.³⁴

Ve vydáních vyšších a středních tříd nechyběly obnosy vydávané na charitu či na podporu národních zájmů (losy na dostavbu chrámu sv. Víta figurují v deníku Zdeňky Havlíčkové, Národní Jednota Pošumavská v deníku Hany Kvapilové) i na kulturu, ať se jednalo o nákup knih, které bývaly vítaným dárkem, vydání za divadlo či v letech před první světovou válkou za biograf.³⁵

Z účetních deníků se dochovala většinou torza, na základě kterých je možné vyslovit jen hypotézy, pokud se struktur příjmů a vydání týče. Výjimkou je *Oučetní kniha* Zdeňky Havlíčkové,³⁶ kterou si „dcera národa“ vedla od května 1867 do dubna 1872. Bylo to po aféře s baronem Battagliou, kdy 8. května 1867 odjela Zdeňka z Poděbrad k rodině Aloise Pravoslava Trojana do Rakovníka. Pak pobývala v Počátkách u Josefíny Brdlíkové a nakonec u své babičky Josefy Havlíčkové v Německém Brodě. Správcem jejího jmění, které v roce 1870 dosáhlo 34 000 zl., byl ustanoven František Brauner, který Zdence (za jejího rakovnického pobytu prostřednictvím Aloise Pravoslava Trojana) vyplácel z úroků několikrát měsíčně apanáž. Za byt a stravu platil nespíše přímo Trojanovým, ale když se Havlíčková přestěhovala do Brodu, dostávala její babička 40 zlatých měsíčně na Zdenčin „byt a stravu“.³⁷ Účty Zdeňky Havlíčkové vést musela, jsou zde patrné zásahy a přípisky Braunera, na druhé straně je zřejmé, že do struktury jejich výdajů nijak nezasahoval: nejvyšší položky vydávala jeho chráněnka na oblékání, galanterní potřeby a údržbu oděvů. V Rakovníku, Počátkách i Německém Brodě chyběla možnost aktivnějšího kulturního využití, takže výdaje tohoto typu zůstaly omezeny jen na nákup notového materiálu. Mezi příjmy a vydáními nelze občas přehlédnout patrnou nerovnováhu, již Zdeňka řešila půjčkami od „tety Johanny“. Pravidelně si kupovala

³⁴ LA PNP, Josef Gabriel, Osobní fond, Deník sester Gabrielových, 1907–1908. Anna, která zápisky většinou prováděla, ovšem počítala zatvrzele ve zlatých, takže zubní ošetření 10. 2. 1907 = 7 zl., 21. 4. 1908 a 21. 6. 1908 po 2 zl. MUDr. Janota: 31. 1. 1908, 11. 2. 1908, 3. 3. 1908 vždy po 1 zl.

³⁵ „18. 7. 1914 byla jsem s Vášou v Lido-Bio, Havlíčkova ul. 5a. Viděly jsme Hugovy Bídníky. Bylo to krásné. Trvalo 2 ½ h. (...) Byly poloviční ceny. Platily jsme po 50 haléřích a viděly výborně.“; „21. 7. 1914 byla jsem s Vášou v Passage-Bio o 5 hod. odpo. Platily jsme lístky po 25 hal. Ale byly jsme dosti v předu, neboť tam mají poloviční ceny dopoledne. Avšak viděly jsme dosti dobře. Pořad byl tento: Ptáčata – Údolím Tarny – Záhadný výstřel – Moric milencem. Bylo to hezké.“; „2. VI. 1915 byla jsem s Vášou v Lido-Bio v Havlíčkově ulici. Dávala se veselohra Ahasver s herci Nár. divadla. Mimo to bylo: Ptáci na jaře, V nebi, Malý provazochodec. To bylo nejlepší.“ Srov. LA PNP, Josef Gabriel, Osobní fond, Deník sester Gabrielových, 1914–1915, nepag.

³⁶ LA PNP, Karel Havlíček Borovský, Osobní fond, Zdeňka Havlíčková, *Oučetní kniha* 1867–1872.

³⁷ Tamtéž, nepag.

losy loterie ve prospěch dostavění chrámu sv. Víta, pečovala o svůj chrup a chodila do městských lázní.

Peněžní deníky si vedly ženy výdělečně činné (sestry Gabrielovy, Zdenka Braunerová, Hana Kvapilová) i ty, které žily z příjmu manžela či z nějaké jiné formy finanční podpory. Žen, které měly vlastní výdělek, od konce 19. století zvolna přibývalo.

Pozdní fáze industrializace se projevila i v politickoekonomické teorii rodné mzdy: příjem výdělečně činného otce měl být vyšší než ženský plat a měl vystačit pro celou rodinu. Ekonomové, politici, katolíci, odbory i dělníci propagovali „nepracující“ manželku a hospodyně, jejíž práce byla určena rodině, měla šetrným hospodařením s mužovým výdělkem realizovat přiměřenou spotřebu a zajišťovat životní standard.³⁸ Argument, že ženu zbaví práce mimo domov specificky ženských vlastností, byl velmi oblíbený. „Žena, která chodí do práce, není žena“, pravil nekompromisně roku 1860 francouzský zákonodárce Jules Simon.³⁹

A tak pokud demografická situace přinutila neprovdané či ovdovělé ženy hledat možnost trvalé obživy a pravidelného příjmu, nelze tvrdit, že by představa ženy pracující za plat byla přijímána jednoznačně kladně. Naopak. Jednoznačný postoj nezaujímal ani vznikající ženská žurnalistika. V roce 1880 napočítali v Předlitavsku 11 miliónů žen, z toho 60 % v rodinách bez vlastního příjmu. 30 % se jich živilo jako dělnice, nádenice nebo služky a 10 % těžilo z nejrozmanitějších zdrojů – byly rentiérky, samostatné majitelky živností, i výměnkářky a almužnice odkázané na milosrdenství bližních. Jejich zastoupení v povoláních vyžadujících vyšší vzdělání bylo zatím zanedbatelné: z 10 000 samostatně výdělečně činných žen zastávalo 50 místa úřednic nebo dílovedoucích, 33 bylo učitelkami veřejných ústavů a škol, 30 ošetřovatelkami, 18 duchovními a 7 umělkyněmi, spisovatelkami nebo redaktorkami. Zatím žádná nedosáhla na profesi, v níž by se vyžadovalo vysokoškolské vzdělání.⁴⁰

Většinou nebyl řešen úděl dělnic, třebaže právě při pohledu na předčasně zestárlé a občas vulgární dělnice se vnucovala úvaha o jisté krizi feminity. Teoretické ženské práce měli však na mysli především profese, v nichž se nestavělo na fyzické síle. Veřejné mínění však dělnici spíše odmítalo;⁴¹ sociální publicistika se s jejich existencí smířovala velmi obtížně – do značné míry i proto, že v továrnách pracovaly velmi mladé dívky. Jejich mzdy byly mimořádně nízké – učnice v druhé

³⁸ Srov. např. Josef KRAPKA, *Kde naše spása? Několik slov k ženám, dívkám a matkám*, Prostějov b. d., s. 3–5.

³⁹ Georges DUBY – Michelle PERROT, *Histoire des femmes en Occident 4*, Paris 1991, s. 420.

⁴⁰ Pavla HORSKÁ, *K ekonomické aktivitě žen na přelomu 19. a 20. století. (Příklad českých zemí)*, Československý časopis historický 31, 1983, č. 5, s. 711–743.

⁴¹ Srov. Blanka SOUKUPOVÁ, *Ženská otázka a české dělnictvo (Praha 1867–1881)*, in: Jiří PEŠEK – Václav LEDVINKA, *Žena v dějinách Prahy. Sborník příspěvků z konference Archivu hlavního města Prahy a Nadace pro gender studies, Praha 1996 (= Documenta Pragensia XII)*, s. 253–261.

polovině 70. let v nejmenované pražské továrně pracovala za 1 zl. až 1 zl. 20 kr. týdně.⁴² Mzda dělnice bývala obecně nižší než mzda dělníka.

S výjimkou představitelů marxismu, kteří v práci žen a mladistvých viděli krok k narušení „patriarchálního“ řádu, měli autoři za to, že i žena dělnická má zůstat doma; vlídná domácnost byla považována za základní předpoklad vymanění dělníků z „alkoholové kultury“, často ústící v domácí násilí.⁴³ Proti zaměstnání žen v továrnách protestovali sociálně demokratičtí dělníci a jejich tisk beroucí v potaz nižší mzdy žen.⁴⁴ Situace se změnila na přelomu století. Dělníci pochopili, že ženy zvětšují dělnický vliv na zaměstnavatele a pomáhají v boji za zlepšení pracovních podmínek. Dělnické ženy se začaly podílet na akcích organizovaného dělnictva⁴⁵ a posléze se samy organizovaly, a to ve spolcích při socialistických a křesťansko-sociálních stranách.

O mnoho lepší nebylo ani postavení služek. Po celé 19. století žilo ve městech více žen nežli mužů: právě služky zde navyšovaly ženskou populaci. Služka byla distinktivním znakem „slušné“ rodiny; takže ji najdeme i v rodinách relativně nezámožných. V roce 1866 si služka v Pardubicích vydělala týdně 2 zl., na počátku 20. století byla jejich měsíční mzda 10–14 korun, k tomu strava a byt a většinou dárek v podobě látky na šaty k Vánocům.⁴⁶

Svérázně platila svou služebnou Barušku Hana Kvapilová: je zřejmé, že Baruščina týdenní mzda byla závislá na výši momentálního honoráře její paní.⁴⁷ Pronikání techniky do domácností (a také zavedení vody do městských domů) služkám poněkud ulehčilo práci, nicméně z městských domácností mizely teprve během meziválečného období.

Nejstarší kvalifikovanou ženskou profesí bylo povolání porodní báby. Honorář za porod odpovídal vynaložené práci a počtu návštěv, od 70. let 19. století nejvyšší byl zhruba 1 zlatý, nejvyšší činil kolem 30 zlatých: jednalo se o ojedinělý případ, zjevně o opakované ošetření zámožné rodičky.⁴⁸ Roční výdělek se většinou pohyboval mezi 100–200 zl.⁴⁹ Podle zdravotního zákona z dubna 1870 byly obce

⁴² Blanka SVOBODOVÁ, „Portrét“ nekoncesovaných pouličních prostitutek v Praze a jejich předměstích v sedmdesátých a osmdesátých letech 19. století, in: Jiří PEŠEK – Václav LEDVINKA, Ponižení a odstrčení. Města versus katastrofy, Praha 1998 (= Documenta Pragensia XVI), s. 119–127; zde s. 122.

⁴³ G. BOCKOVÁ, *Ženy v evropských dějinách*, s. 139. Odmitavý postoj k ženám v továrnách např. Věnceslava LUŽICKÁ, *Žena ve svém povolání*, Praha 1872, s. 110 nn.

⁴⁴ Jana ENGLOVÁ, *Sociologické aspekty zaměstnávání žen v průmyslové výrobě v 2. polovině 19. století*, in: Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK (edd.), *Studie k sociálním dějinám*. 1 (8), Kutná Hora – Opava – Praha 1998, s. 83–97, zde s. 88 nn. Srov. též *Rozhledy* 5, č. 8, květen 1896, s. 542, či J. KRAPKA, *Kde naše spása?*, s. 5 nn.

⁴⁵ Srov. např. LA PNP, Staré Hradý, Bronislava Herbenová, Osobní fond, 1861–1942, rkp. vlastní, Deníky, s. 26–28.

⁴⁶ *Šťastný domov* 2, č. 14, 15. dubna 1906, s. 365.

⁴⁷ Srov. pozn. č. 31.

⁴⁸ Regionální muzeum Týn nad Vltavou, Deník porodní babičky Anny Bicanové, nestr.

⁴⁹ Tamtéž; dále Archiv Východočeského muzea Pardubice, Záznamy v Cholticích narozených dětí od roku 1879 od porodní babičky Marie Vondráčkové 1879–1898, nestr.

povinny poskytnout porodním babičkám v případě ošetření nemajetné rodičky hmotnou podporu, což vyplývalo rovněž z § 28 odstavce 5 obecního zřízení. Stížnosti babiček a zjištění, že tato povinnost není skutečně všude respektována, vedlo místodržitelství v srpnu 1907 k vydání kárávého oběžníku. Ze šetření, které mělo na jeho základě provést okresní hejtmánství, vyplývá, že např. v okrese Chrudim byly poměry babiček uspokojivé, že obce, případně dělnické pokladny za nemajetné matky řádně platily.⁵⁰ Lze předpokládat, že venkovské babičky žily zčásti z výnosu svého domácího hospodářství, jenž výdělek vhodně doplňoval, byl rovněž vítaným doplňkem materiálního zajištění manželského páru, nebyla-li bába vdovou. Ve městech pravděpodobně vynášelo víc andělíčkářství.

V žádném případě neodpovídaly příjmy za pomoc u porodu faktu, že ji prováděla (na počátku 19. století už v drtivé většině případů) kvalifikovaná pracovní síla. Proto si na obranu svých zájmů babičky v květnu 1912 založily v Praze vlastní stavovskou organizaci – Zemskou jednotu porodních babiček pro král. České – po učitelkách to byl v pořadí druhý ženský profesní spolek. Členky navrhly nové sazby pro diplomované báby, přičemž se počítalo s dvojitou sazbou, jinou pro nemajetné a majetné. V nemajetných rodinách zaplatili za poskytnutí pomoci, za vatu a desinfekční prostředky 10 K, za další vyžádané nebo potřebné návštěvy po 1 K, za noční ošetření po 4 K, za denní po 3 K. Zúročena byla i vzdálenost domácnosti od bydliště porodní báby. Pro majetné „sazba se zvyšuje dvakrát nebo vícekrát, podle postavení rodiny, materiál se počítá zvlášť“. Případný zákrok lékaře neměl mít vliv na výši honoráře, který mohl být vymáhán. Babička měla právo odmítnout práce, které s její profesí neměly nic společného.⁵¹

Učitelství bylo prvním ženským povoláním, k jehož výkonu nařizovala Hasnerova školní reforma z roku 1869 středoškolské vzdělání: v Praze bylo skutečně roku 1870 založeno dívčí veřejné pedagogium. Podle statistiky povolání z roku 1910 bylo z 1 000 ekonomicky aktivních osob v oboru „vyučování“ 394 žen. Třebaže toto číslo zahrnovalo i učitelky ručních prací či domácí učitelky a vychovatelky,⁵² bylo dokladem, že toto povolání nabízelo důstojnou možnost obživy ženám, které se z nejrůznějších důvodů neprovdaly a našly identitu. Problémem zůstala otázka platů. Vyrovnat se platově mužským kolegům bylo prvotním požadavkem ženských učitelských organizací na přelomu 19. a 20. století. Díky zákonu z roku 1870 tvořil plat učitelky 80 % platu učitele. Zde je nutné dodat, že ani plat učitele nebyl nijak vysoký, učitelská organizace se snažila dostat učitele do stejné platové třídy, v jaké byli státní úředníci. V roce 1871 dostávala industriální učitelka v Českých Budějovicích 200 zl., řídící učitel 600 a produčitel

⁵⁰ SOkA Chrudim, AM Chrudim, inv. č. 422, 7/1, kart. č. 545, Porodní báby, jedy, nakažlivé nemoci 1903–1909.

⁵¹ Šťastný domov 8, č. 19, 1911–1912, s. 511–512. Těž Josef KAFKA, *350 ženských povolání*, Praha 1916, s. 212.

⁵² Pavla HORSKÁ, *Naše prababičky feministky*, Praha 1992, s. 77.

280 zl. ročně. Na počátku 20. století pobírala začínající učitelka v Polské Ostravě 1 200 korun ročně.⁵³

V roce 1910 bylo ve státních a veřejných ústavech z 1 000 zaměstnanců 144 žen. V peněžnictví to bylo něco přes 8 %, na poštách 10 %. V roce 1871 se plat telegrafistky v Českých Budějovicích pohyboval mezi 240–360 zl. ročně. Relativně hodně žen – z tisíce osob 465 – pracovalo v pohostinství.⁵⁴

Služky, učitelky a úřednice byly zpravidla neprovdané, peníze, které vydělaly, nemusely být ovšem zcela jejich. Podporovaly členy rodiny, často v rodině žily. Jejich cílem bylo zpravidla uspořít si na věno. Pokud se tak stalo a našly partnera, provdaly se a staly se ženou v domácnosti. Ta opět hospodařila s penězi, které jí dal její výdělečně činný manžel.

⁵³ Andrea POKLUDOVÁ, *Emancipovaná a přesto nešťastná. Sebereflexe začínající učitelky z počátku 20. století*, in: Kateřina ČADKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ (edd.), *Dějiny ženy aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*. Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27. – 28. dubna 2006, Pardubice 2006, s. 363–371, zde s. 366.

⁵⁴ P. HORSKÁ, *Naše prababičky*, s. 78.

Summary:

The money diaries of the “fair sex” in the second half of the “long” 19th century

The structure of expenses depended on the amount of money the husband brought into the family. This money was not always enough – something which was true not only of the 19th century. Women always worked side by side with their husbands and contributed to the family income. They also generally managed the housekeeping money. In the 19th century the basic expenses were on rent, money for food, fuel for heating, school fees, and essential outlay on medical treatment, clothing, and clothing maintenance. They had to think about old age, sudden death, or misfortunes that could occur with their property: this was when insurance first originated.

We can get an insight into the structure of expenses of individual families primarily from sources of a personal nature, such as wills, memoirs, personal diaries and private correspondence, although especially from household money diaries, which most women kept. Only a few of these have been preserved, although enough to allow us to say that consumption was not only determined by social status and the financial resources of the family, but also by where they lived. The consumption habits of urban families differed from those of rural families; much less food was bought in villages. Buying habits were influenced by the season of the year, with autumn in particular costing more. People shopped differently on weekdays, differently on Fridays and other fasting days, and differently on Sundays: people shopped on a daily basis, and foods, with the exception of long-lasting goods, were not stocked up on: milk, meat, bread and vegetables needed to be bought every day. Expenses on fancy goods, such as southern fruit, luxury smoked meats or chocolate, were rare.

From the end of the 19th century women began to become involved on the labour market.

translated by Skřivánek s.r.o.

Dagmar BLÜMLOVÁ – Josef BLÜML

„... a proto odměněn byl stipendiem seminárním.“

Příspěvek ke studiu studentské kapsy na přelomu 19. a 20. století

O tom, že studentská halenka *je tuze tenká*, zpívaly v Čechách celé generace. O něco dříve zpíval Evropě *Žebravý student* Karla Millöckera a k literární vzdělanosti na celém světě odjakživa patřilo znát hubené, leč čilé studenty Boccacciovy a Chaucerovy. Obecné vědomí ekonomické nedostatečnosti studenta jako typu se zřejmě zrodilo zároveň se vznikem vysokého, respektive vyššího učení. Příčina tohoto stavu nebyla důsledkem studentovy subjektivní volby; tvrdil přece: „*Chtěl bych k svému studiu s horoucností spěchat, ale velká bída mě nutí všeho nechat*“, jak je zaznamenáno v jedné ze staročeských žakovských písní ze 14. století. To, co bychom mohli nazvat „trudným údělem“ studenta,¹ mělo objektivní příčinu v ekonomické nerovnováze; vyšší studium zbavovalo možnosti výdělků (alespoň do objevu dálkového, nyní distančního studia), a naopak předpokládalo výdaje. Způsobů, jak tuto disproporci vyřešit, měl dávný scholár – pokud nepocházel z bohatého prostředí – několik. K nejčastějším z těch legálních patřily kupříkladu preceptorství, příležitostná výpomoc za úplatu, častěji za naturálie, nebo – v nejlepším případě – úspěšné hledání mecenáše. Záměrem tohoto příspěvku je zjistit, do jaké míry se tento model proměnil v dynamickém období let 1882–1929, jímž vymezujeme přelom 19. a 20. století. Protože se zaměříme především na studenty filosofické fakulty pražské univerzity, bude nám prvním mezníkem rok jejího rozdělení. Počátek světové hospodářské krize, znamenající proměnu ekonomických i sociálních podmínek všech obyvatelských vrstev, chápeme jako mezník druhý.

Hlavním pramenem našich zjištění byly materiály subjektivní povahy, zejména memoáry, korespondence a deníky. Ve většině biografii významných představitelů vědy a kultury 19. století jen málokdy chybí zmínky o kondicích, jimiž si premianti přivydělávali již od střední školy. Student vyšší reálky, budoucí „český Edison“ František Křížik² kupříkladu doučoval děti v pražských rodinách za

¹ Citovaná píseň začíná veršem: „*Ach, já student světem štván, k utrpení stvořen, / co já často zakusím bídou, nouzí mořen.*!“ Srov. Kupř. *Písně žáků darebáků 2*, Praha 1951.

² Srov. Edvard MAŠKA, *František Křížik*, Praha 1946; Jiří KOTTAS, *František Křížik*, Praha 1987.

oběd či večeři; pro tvůrce české filosofické terminologie Josefa Dasticha byly kondice jediným zdrojem příjmu ještě v době, kdy psal svou disertaci,³ kondice dával i písecký gymnazista Josef Hessoun, budoucí „tatíček st.-louiský“, Msgre. a zakladatel první českokatolické školy v Americe.⁴ Plátcem byl naopak pivovarský sládek Smetana, jehož syna Bedřicha na jindřichohradeckém gymnáziu doučoval student Franz Deder. Po přesídlení Smetanových do Německého Brodu Dederu vystřídal student Karel Havlíček;⁵ špatný student Bedřich Smetana spojil tyto dva muže dřív než politická situace, jejíž reflexi známe z *Tyrolských elegií*. (Ponecháváme stranou osudové křížovatky slečen, jež byly doma vyučovány najatými studenty – viz Johana Rottová a další.) Kondice coby prověřený fenomén překročily hranici 20. století a bez významných změn přetrvávají i ve dvacátém prvním, jak v univerzitních městech potvrzují četné inzeráty začínající slovem „Doučím“.

Další možností, jak zpeněžit své schopnosti, bylo využití tvůrčího potenciálu. Honoráře za publikované verše, povídky, kritiky nebo ilustrace byly jistě vítaným přílepením, na rozdíl od doučování však vyžadovaly větší míru štěstí v podobě známostí a přímluv. Uchazeč o přízeň slušně placených žurnálů či dokonce o nakladatelskou pozornost se bez nich často ocital v roli obcházejícího prosebníka, jak věrně zachytil rukopisný časopis studentů pražské Akademie výtvarných umění nazvaný Špachtle.⁶ Báseň *Nejde to!* v roce 1895 neznámý autor věnoval kolegovi Viktoru Olivovi.⁷ Báseň uvádí příznačné motto: „*Tak dlouho se chodí s výkresy do redakce, až se ucho utrhne!*“⁸ Anabázi budoucího Mistra vyličil neznámý autor verši: „*Šel Viktor k Ženiškovi, / půjde-li to, ať mu poví. / Půjde to, půjde to!*“ / „*Když to půjde, zkusme to.*“ // *Jak Ženišek verk pochválil, / hned s ním k Šimáčkovi páčil: / Půjde to! půjde to, / moc feš práce, půjde to!* // *K Šimáčkovi s gustem táhl, / s dlouhým nosem však odtáhl. / Nejde to, nejde to, / v Zlaté Praze půjde to!* // (...)“⁹

Oproti studujícím výtvarníkům byli v jisté výhodě hudebníci, respektive studenti, kteří bez ohledu na studovaný obor ovládali hru na hudební nástroj. Příležitostí, jak tuto schopnost zpeněžit, byla v Praze celá řada, většinu z nich však bylo lépe uchovat v anonymitě. Jako relativně „nejmravnější“ se jevila doprovodná hra

³ Pro tuto tíživou situaci se Dastich rozhodl dobrovolně, když odmítl veškerou pomoc z domova ve prospěch studia mladšího bratra. Literární archiv Památníku národního písemnictví (dále jen LA PNP), fond J. Dastich, korespondence, fond A. Tille, dopisy J. Dasticha A. Tillemu.

⁴ Srov. Antonín Petr HOUŠŤ, *Krátké dějiny a seznam česko-katolických osad ve Spoj. státech amerických. Ku vzpomínce na 25leté jubileum veledůstp. faráře Josefa Hessouna*, St. Louis 1890. K Dastichovi i Hessounovi rovněž Dagmar BLÜMLOVÁ, *Sto tváří z jihočeské kulturní historie*, Pelhřimov 2000, s. 66–69 a 54–57.

⁵ Jan MUK, *Bedřich Smetana v Jindřichově Hradci*, b. m. a b. d.

⁶ K tomu Tomáš SEKYRKA, *Čas secese ve světle nově objevených časopisů studentů pražské AVU z přelomu 19. a 20. století*, in: Dagmar BLÜMLOVÁ – Zuzana GILAROVÁ a kol., *Čas secese. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*, České Budějovice 2007, s. 59–74.

⁷ Malíř a ilustrátor Viktor Oliva (1861–1928) později pracoval pro nakladatelství J. Otty a byl redaktorem obrazové části *Zlaté Prahy*.

⁸ T. SEKYRKA, *Čas secese*, s. 62.

⁹ Tamtéž, s. 62–63.

– zpravidla na piano – k němému filmu.¹⁰ Vzácné svědectví o této praxi se uchovalo v biografických materiálech Otto Rödla (1903–1983).¹¹ Budoucí první docent katedry loutkoherectví na pražské DAMU v prvních letech samostatného státu studoval v Praze na Učitelském ústavu, a protože jeho matka vlastnila v Týně nad Vltavou vinárnu, hudební produkce v „zábavném sektoru“ byla pro rodinu prací jako každá jiná. Lze předpokládat, že tento druh získávání peněz na studentskou existenci v Praze však pro Učitelský ústav akceptovatelný nebyl.

Peníze na studium, respektive na výdaje s ním spojené v městě bez rodinného zázemí bylo možné získat rovněž zprostředkovaně, tedy nikoliv přímou směnou za určitý intelektuální nebo umělecký výkon, ale jako ocenění předpokladů k nim, jako odměnu i pobídku, závdavek profesionální budoucnosti. Máme zde na mysli individuální i institucionální podpory, nadace a stipendia. Systém těchto podpor zpravidla spojoval sociální potřebnost s výborným prospěchem a zasahoval i nižší školské stupně. V některých případech byla podpora vázána na specifickou činnost volně se školou související, kupříkladu nadace pro kostelní zpěv,¹² jindy byl podpůrný akt jednorázový a měl charakter sbírky.¹³ Z nadací, které nejvýznamněji ovlivnily život českého studentstva, jednoznačně vyniká nejstarší a nejbohatší nadace u nás, Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových. Stavební podnikatel a mecenáš Josef Hlávka, „český Alfred Nobel“, ji založil v roce 1904 jako nástroj, jehož prostřednictvím mohl své jmění odkázat českému národu, konkrétně na národní vědeckou, kulturní a literární, ale také národohospodářskou činnost.¹⁴ Značná část ročních výnosů byla adresována „snaživým a způsobilým studentům“ pražských vysokých škol.

Podobně jako nadace fungovala stipendia, finanční prostředky udělované z veřejných zdrojů. Také v jejich případě hrála rozhodující úlohu uchazečova „snaživost a způsobilost“. V profesorském kolegiu Filosofické fakulty rozdělené Karlo-Ferdinandovy univerzity existovala funkce nadačního referenta a správce stipendijních fondů. Ne náhodou ji až do roku 1905 vykonával Jan Gebauer, profesor, jehož seminář se významnou měrou podílel na formování moderních humanitních věd

¹⁰ V Československu byl zvuk poprvé použit ve filmu *Tonka Šibenice* režiséra Karla Antona v roce 1930 (premiéra 27. února 1930). Luboš BARTOŠEK, *Náš film. Kapitoly z dějin (1896–1945)*, Praha 1985, s. 172.

¹¹ K tomu Dagmar BLÜMLOVÁ, *Úsměvy Otto Rödla*, Týn nad Vltavou 1993. Hlavní prameny k tomuto textu pocházely z majetku rodiny Rödlovy.

¹² Jako příklad uvedme nadaci knížete biskupa Liechtensteina, jež podporovala několik studentů kroměřížského arcibiskupského gymnázia, kteří zpívali na kůru tamního chrámu sv. Mořice. Srov. Dagmar BLÜMLOVÁ, *Aloys Skoumal – ironik v české pasti*, České Budějovice 2005.

¹³ Kupříkladu katecheta měšťanské školy v Karlovicích v roce 1901 inicioval vznik Podpůrné matice pro Václava Švarce, do níž přispěli zejména kněží a učitelé celého okresu, aby nadanému chlapci umožnili studium na pražské Akademii výtvarných umění. Jako její student Švarc posléze obdržel také Hlávkovo stipendium na cestu do Paříže. Srov. Ladislav ŠVARC, *Přednáška při zahájení výstavy obrazů a kreseb akademického malíře Václava Švarce dne 11. srpna 1957 v místnostech vlastivědného muzea v Kožlanech*, Vlastivědný sborník Dačicka, Jindřichohradecka a Třeboňska 18, 2006, s. 110–126.

¹⁴ K tomu zejména Jiří POKORNÝ, *Odkaz Josefa Hlávkovy*, Praha 2008.

v Čechách. Gebauerova vlastní studentská léta byla názorným příkladem velmi krušné materiální existence, proto měl pro nemajetné studenty výjimečné pochopení. Zavedl si kartotéku posluchačů, na jejichž jednotlivých lístcích pečlivě zaznamenával nejen údaje týkající se práce v semináři, ale u potřebných také informace o rodinných a sociálních poměrech: „(...) matka vdova, povoznice v Košířích (250 zl. výdělků ročního), sedm dětí, nezaopatřeno žádné, nadaci etc. nemá (...)“ nebo „(...) matka vdova, polnosti (daň 25 zl.) 20 jiter, dluh 1 000 zl., tři děti nezaopatř., Frant. má podíl 700 zl. po otci, z toho studuje (...)“¹⁵ Ne všechna Gebauerova doporučení se realizovala hned napoprvé, je pravděpodobné, že některá vůbec ne. Nebyla to vždy jen otázka dobré vůle, ale především disproporce mezi množstvím čekatelů a množstvím finančních prostředků. Motivující význam mělo jednorázové stipendium udělované řediteli seminářů za kvalitní písemnou práci. Šlo výhradně o ocenění vědeckého výkonu, sociální aspekt byl indiferentní. Tak Čeněk Zíbrt „*stipendium seminární*“ obdržel za svou první práci v slovanském semináři o *Postile* Philadelphia Zámrského – mimochodem právě ona byla prvním impulzem jeho zájmu o kulturní dějiny – a dostával je pak pravidelně za každou seminární práci další.¹⁶ Takto ohodnocené práce byly zpravidla řediteli seminářů doporučeny k publikování, čímž se autorův finanční zisk násobil. Analogickým příkladem z Gollova historického semináře může být první seminární práce Josefa Šusty *Jindřich z Rožmberka*.¹⁷

Dalším typem finanční podpory bylo stipendium na studijní cestu, ať již zahraniční, nebo domácí. Na konkrétním příkladu Václava Tilleho, mimochodem rovněž pravidelně oceňovaného v Gebauerově semináři, lze nahlédnout, jak důležitou úlohu v přidělování těchto stipendií hrál subjektivní faktor, přesněji řečeno síť přátelských vazeb. Otec Václava Tilleho, Antonín Tille, se na závěr své kariéry středoškolského profesora stal zemským školním inspektorem. V této funkci se coby uznávaná autorita poznal s řadou osobností, které se na něho v různých otázkách obracely s důvěrou, podobně jako on na ně. Je tedy nanejvýš pravděpodobné, že jeho přátelská vazba k Eduardu Albertovi byla příčinou bezproblémového přidělení finančních prostředků na semestrální studium Václava Tilleho na univerzitě v Innsbrucku, kde MUDr. Albert dříve působil, byť ve vzájemné korespondenci musíme tuto vazbu rekonstruovat z nápovědí výrazů vděčnosti.¹⁸ Ještě názornějším příkladem je reciproční „dobrý skutek“, kdy Antonín Tille pomohl Gebauerově dceři Marii přestoupit na jinou školu, kde nebyla šikanována za otcovu účast v „rukopisných“ sporech. Bezprostředně poté Václav Tille získal stipendium na

¹⁵ Lístkový seznam je součástí písemné pozůstalosti J. Gebauera, která je uložena v Literárním archivu Památníku národního písemnictví v Praze (Seznam universitních posluchačů z let 1874–1905). Citováno podle Theodor SYLLABA, *Jan Gebauer na pražské univerzitě*, Praha 1983, s. 92–93.

¹⁶ Srov. Dagmar BLÜMLOVÁ – Josef BLÜML, *Život Čenka Zibrta*, in: Dagmar BLÜMLOVÁ (ed.), *Čeněk Zíbrt a kulturní historie*, České Budějovice 2003, s. 9–40.

¹⁷ Josef ŠUSTA, *Jindřich z Rožmberka*, Praha 1995. K vydání připravil Ivan Hlaváček.

¹⁸ Dopisy E. Alberta A. Tillemu jsou uloženy v LA PNP Praha, odloučené pracoviště Staré Hrady, fond A. Tille.

dvouměsíční studijní pobyt na Valašsko, kde sbíral pohádky, jejichž vydání posléze znamenalo definitivní tečku za romantickým pojetím národopisu v Čechách.¹⁹ Z obou příkladů je zřejmé, že předpokládané „přátelské zákulisí“ bylo namíště a přinášelo rovněž vědecký zisk. Pokud hovoříme o subjektivním faktoru v usnadňování ekonomického zázemí vysokoškolského studia a raných vědeckých prací, neměli bychom opomenout drobné individuální výhody, jež studentům poskytovali někteří z jejich učitelů ve všech generacích, ať již šlo o zapůjčení peněz, darování knihy či zaplacení oběda. Texty memoárového charakteru jsou v tomto smyslu dosti výmluvné.

Subjektivní podtext jistě hrál roli také v institucionálním zastoupení; kupříkladu proti Gebauerovu serióznímu, promyšlenému a procítěnému udělování „stipendia seminárního“, jež stanulo v názvu našeho příspěvku, bychom mohli postavit poněkud ležernější přístup literárního historika Miloslava Hýska (1885–1957), zastupujícího v tomto nástinu profesorskou generaci s těžištěm činnosti ve 20. letech 20. století. Jak vyplývá z následující ukázky, ani o osmnáct let starší Tille si v té době s přidělováním stipendia ve svém literárním semináři hlavu příliš nelámal: „*Tak napřed Karlsuniversität. Že jsem od Tilleho už zase dostal seminární odměnu, to mne ani tak zase neudivovalo, třebaže to už je pátá, ale že mně ji dá také Hýsek, to mne ani ve snu nenapadlo. Je to skandál. Jsa si vědom, že to je vlastně podfuk, že to vůbec není žádná věda, co jsem ve vědeckém semináři udělal (referoval jsem o Nezvalovi, Seifertovi, Závadovi a Halasovi), šel jsem Hýskovi poděkovat: ‚Pěkně Vám děkuju, pane profesore, jsem skutečně zahanben‘ a ten (...) Hýsek vůbec nepochopil, že jsem zahanben, bera odměnu za něco, co v historickém semináři nějak nemohu míti za záslužný čin, a odpověděl: ‚Já vím, že to nepotřebujete (těch stokačů), ale jde tu přece o zasloužené mravní uznání.‘ Mluv s ním, když je Hýsek.*“²⁰ Citace pochází z dopisu Erika Adolfa Saudka důvěrnému příteli Vojtěchu Jirátovi v době, kdy se Saudek s vrstevníky básníky a umělci setkával ve *Strakovce*, *Westendu*, *Národní* (rozuměj kavárně), takže referování o nich v semináři byla v podstatě reprodukce rozmluv a postřehů z míst, kam zasahoval mladický Devětsil.

Po vzniku samostatného československého státu, zejména ve dvacátých letech, se velmi sledovaným nadačním a stipendijním odvětvím staly podpory zahraničních studijních pobytů, zejména v těch jazykových oblastech, které se právě v této době otevřely. Máme zde na mysli zejména Anglii a Spojené státy a stipendia spojená s anglickým seminářem Viléma Mathesia. Z nadačních fondů zde sehrálo velmi důležitou úlohu stipendium anglofila hraběte Lützova, na něž vyjel kupříkladu Aloys Skoumal (překladatel Swifta, Sterna a Joyce) na svou první, osu-

¹⁹ Srov. například Dagmar BLÜMLOVÁ, *Václav Tille – zrod pozitivistického skeptika*, in: Dagmar BLÜMLOVÁ – Bohumil JIROUŠEK (edd.), *Čas pádu Rukopisů*, České Budějovice 2004, s. 73–83.

²⁰ Originál nedatovaného dopisu se nachází v LA PNP Staré Hrady ve fondu V. Jiráta. Citujeme podle Jan VRTIŠ, *Aloys Skoumal a E. A. Saudek*, in: Dagmar BLÜMLOVÁ (ed.), *Aloys Skoumal (1904–1988) jako průsečík cest české kultury 20. století*, České Budějovice 2004, s. 29.

dovou cestu do Irska.²¹ Unikátní soukromá korespondence jeho univerzitní kolegyně a později manželky Hany Duxové nám dovoluje nahlédnout do mechanismu stipendií přidělovaných ministerstvem.²²

V polovině prázdnin roku 1924, po čtvrtém semestru studia, Duxová obdržela ministerské vyrozumění o schválené žádosti. Žádost měla dvě důležité podmínky: potvrzení, že rodina uchazečky je schopna nést související náklady, a Mathesiovo dobrozdání, že je schopna zahraniční reprezentace. Souhlas potvrzoval přijímací instituci – Vassar College v Poughkeepsie – a hlavně přidělení stipendia. Na cestovní výdaje tam i zpět to znamenalo deset tisíc korun, z nichž polovina měla být prostřednictvím děkanátu filosofické fakulty proplacena před odjezdem, zatímco druhou polovinu, v dolarech, mělo vyplatit vyslanectví Československé republiky ve Washingtonu těsně před návratem do vlasti. O peníze na cestu nežádali všichni uchazeči; naopak sešlo-li se žádostí o její zaplacení více, snižoval se poměr dotace ve prospěch půjčky. Duxová dále obdržela podporu sto padesát dolarů, které jí vyslanectví mělo vyplácet v deseti měsíčních dávkách od 1. září 1924 do 1. června 1925. Polovina celkové podpory byla půjčka, kterou měla studentka splatit, až se „zlepší“ její majetkové poměry, nejdéle však do 31. prosince 1935. Přijetím stipendijního místa a podpory ministerstva školství a národní osvěty se Hana Duxová zavazovala, že ve Vassar College nastoupí včas, tj. nejdéle do 15. září 1924, že se řádně ohlásí na vyslanectví ČSR, že bude řádně zasílat dílčí zprávy o svém pobytu a po návratu prostřednictvím děkanátu filosofické fakulty ministerstvu předloží závěrečnou zprávu spolu se všemi potřebnými doklady.²³

Ze soukromé korespondence Duxové s Lidmilou Kočovou, dcerou pražského nakladatele, vyplývá, že také Vilém Mathesius patřil k profesorům „dobrodějům“ a výjezd několika členů semináře podpořil částkou 10 000 korun. Zajímavou výjimku tvořil výjezd Artemis Pelantové, jejíž roční pobyt v Anglii zaplatili pražští novináři na památku jejího otce, redaktora Večera, který zemřel na následky nehody. Debaty o zahraničních stipendiích byly citlivým nervem semináře. Uchazečů bylo víc než možností, každý výjezd všichni velmi prožívali. Ani Mathesius svou snahou pomoci nadaným žákům je nedokázal uchránit od hořkostí zamítnutých žádostí, eventuálně trpkostí z „ohavné“ protekce; v dubnu 1925 před žadatelkami ze semináře dostaly přednost sekretářka Alice Masarykové a Benešova netež.

²¹ Více Dagmar BLÜMLOVÁ, *Aloys Skoumal – Ironik v české pasti*, České Budějovice 2005.

²² Obsažný konvolut dopisů Lidmily Kočové Haně Duxové z let 1924–1926 se nalézá v soukromém archivu Ludmily Hanzlíkové. Tamtéž je obsažena veškerá dokumentace k výjezdu H. Duxové jak ze strany Ministerstva školství a národní osvěty, tak vedení Filosofické fakulty Univerzity Karlovy.

²³ Předpokládané termíny však se v průběhu vlastního pobytu pozměnily. Ke konci schváleného období si Duxová podávala novou žádost, tentokrát o prodloužení studijního pobytu o další školní rok 1925–26. I tuto žádost ministerstvo vyřídilo kladně, čemuž jistě předcházelo řízení na filosofické fakultě s Mathesiovou účastí, a schválilo stejné podmínky pro měsíční výplaty stipendia od 1. září 1925 do 1. června 1926. O půjčku na zpáteční cestu však bylo nutno žádat prostřednictvím vyslanectví později znovu a k žádosti přiložit vysvědčení o dosaženém prospěchu. Korespondence a související doklady se nacházejí v soukromém archivu Ludmily Hanzlíkové.

Zde vidíme rozdíl mezi přátelskou pomocí, jež byla na místě, a tou, jež sledovala jiné cíle.

K úplnosti tohoto přehledu bychom ještě měli uvést placená knihovnická místa při seminářích, jejichž obsazení opět vyplývalo z doporučení jejich ředitelů, nebo po roce 1918 doširoka otevřený prostor pro překladatelskou činnost, jíž se věnovala značná část studentů a pro mnohé z nich se stala i povoláním. Nabídku přivýdělků si organizovaly rovněž samosprávy jednotlivých pražských kolejí, ať již šlo o dozor na dětských letních táborech (zpravidla Československého Červeného kříže), či o průvodcovskou činnost po Praze, jak o tom zanechal svědectví nemanžetný student, básník Vilém Závada ve vzpomínkové knize *Krajina a lidé mého srdce*.²⁴

Ani s tímto doplňkem si předkládaný text nečiní nárok na vyčerpávající přehled. Jeho cílem bylo zúročit prameny vázané na osudy individualit tak, jak se po léta dostávaly autorům do rukou, a v té souvislosti doložit, jak důležitým i jak ambivalentním fenoménem v tématu na první pohled institucionálním byl, je a zřejmě i dále bude subjektivní faktor.

²⁴ První vydání Ostrava 1975, druhé, doplněné Praha 1980.

Summary:

„... and so he got a seminary pension.“ A contribution to the research of student's pocket on the turn of the 19th and 20th century

Authors of the text have been engaged in the study of inventive figures from mentioned historical period for a long time already. The essay is anchored in their rich experience with different kinds of ego-documents from that time, especially correspondence, daybooks, memoirs, small glosses and imaginative literature. The model of a student as a socially unanchored and financially dependent person, which can be found in the history from medieval times, these authors confront with the new situation of so-called modern times. Using concrete examples, the authors illustrate the fact, that from the 19th century students' financial indemnity started to increase and gradually shaped some kind of system. The basic methods of acquiring money for school were still conditions. In connection with emergence of new newspapers and publishers the possibilities of external work for money broadened. Foundations were also very important; some of them had a character of assemblage. Universities started to provide a pension system as well (school reference and social pension). After the creation of independent state possibilities of travelling pension also broadened. Authors of this study deal with subjective factors related to institutional pension system, phenomenon of favouritism and its ambivalent reflection as well.

Klára HABARTOVÁ

Finanční zajištění židovských uprchlíků v době první světové války v Čechách

„V tomto roce dostali jsme „příjemnou“ návštěvu. Přijeli k nám židovští vystěhovalci z evakuovaného území Haliče ve značném počtu a umístění byli v tu a tam uprázdněných místnostech. Byli nečistí a plní vší. Nepracovali a žili jen z podpory. Později, když se trochu poohlédli, začali mnozí obchodovati – jak se dalo a se vším! Koupím, prodám!“¹

Takto jsou popsáni židovští uprchlíci z Haliče a Bukoviny umístění v jedné z uprchlických obcí v Čechách v období první světové války, jejichž pobyt finančně zajišťovala habsburská monarchie prostřednictvím svých politických úřadů. Údaje o výši finančních částek, které vynaložil stát za veškerou péči o uprchlíky, kteří byli ubytováni ve vnitrozemí monarchie, se v pramenech zachovaly pouze v torzovitých dokladech především na úrovni okresních úřadů a nelze z nich vytvořit ucelený obraz. Proto jsem se v následujícím příspěvku zaměřila na popis jednotlivých aspektů uprchlické péče finančně zajištěné rakousko-uherskou monarchií.

Po celou dobu první světové války vyvolávaly frontové boje rozsáhlou migraci civilního obyvatelstva. Hned od prvního týdne války byli haličští a bukovinští Židé, kteří žili v oblastech východní fronty, mezi těmi civilisty, kteří museli opustit své domovy. Masový útěk židovských uprchlíků probíhal z chudých oblastí východní Haliče a Bukoviny, kde se střetávaly ruské a rakousko-uherské armády. Největší vlny uprchlíků proudily z této oblasti do vnitrozemí habsburské monarchie dvěma směry. Jihozápadní cestou přes Uhry do Vídně a severozápadní cestou přes Přemyšl a Krakov² na Moravu, do Čech a Rakouska utíkaly jednotlivé rodiny z vyšších židovských vrstev, které směřovaly přes Uhry hlavně do Vídně. Později prchali chudí obyvatelé Haliče a Bukoviny pěšky nebo na povozech, často jen s několika osobními věcmi v rancích na zádech. Na základě nařízení státních insti-

¹ Státní okresní archiv (dále SOKA) Pardubice, Archiv města (dále AM) Holice, inv. č. 147, Kronika města Holic.

² U místních názvů používám vžitý český název, v ostatních případech vycházím z forem místních názvů v daném pramenu.

tucí a za účasti armády pak odjížděli z velkých měst hromadnými vlakovými transporty do vnitrozemí monarchie přes jihozápadní Halič a Slezsko především na Moravu.³ Pro uprchlíky jednotlivých národností a náboženského vyznání byly stanoveny uprchlické tábory a oblasti tzv. uprchlických obcí, kam byli uprchlíci při své cestě instradováni. Po prohlídkách a evidenci v tzv. perlustračních stanicích na Moravě byli uprchlíci přihlášení ústřednímu dopravnímu vedení k dopravě do určených uprchlických táborů nebo uprchlických obcí⁴ v Dolních Rakousích, Horních Rakousích, Štýrsku, Čechách, na Moravě, v Solnohradsku a Slezsku.⁵

Informace o příjezdech uprchlických transportů, které přijížděly v jednotlivých uprchlických vlnách v rozmezí let 1914–1917 do vnitrozemí monarchie, byly s uvedením národnosti a počtu osob telegraficky oznamovány danému okresnímu hejtmanství. Uprchlíci, kteří přijeli hromadnými transporty na místo určení, byli vzati uprchlickými úřady⁶ ihned do tzv. státní uprchlické podpory.⁷ V období září až října 1914 vznikly na Moravě tři velké uprchlické tábory, a to v Mikulově, Kojetíně a Pohořelicích, jejichž mnohatisícové kapacity byly začátkem listopadu 1914 naplněny. Po přeplnění těchto azylových táborů byli další přicházející uprchlíci transportováni do Čech. Již na počátku roku 1915 žilo v Čechách, na Moravě a ve Slezsku podle odhadů přibližně 125 tisíc židovských uprchlíků.⁸

„Dalším příznakem války byli haličští uprchlíci. Tito byli ponejvíce židé, jichž v roce 1915 přišlo do Janovic několik rodin. Vyznačovali se velikou špinou, jak v jejich rodinách, tak i v jejich obleku. Typické postavy židů v jejich dlouhých špinavých kaftanech sahajících až na paty a s tzv. pejzy, účesem to nakudrnacených vlasů to vpředu až přes uši sahajících, ploužili se ulicemi našeho města. Lidé tito, třeba politování hodní, nevzbuzovali valné důvěry, občanstvo se jim jednak z obavy před udavačstvím, jednak vzhledem k jejich nečistotě, vyhýbalo, a tak styk jejich omezoval se ponejvíce jen na jejich místní souvěrce, kteří jim pobyt u nás umožňovali. Váleční uprchlíci mimožidovští, ať již z Haliče, nebo Bukoviny, těšili se již ví-

³ Ivan ŠEDIVÝ, *Češi, české země a Velká válka*, Praha 2001, s. 72–120; Martin GILBERT, *Židé ve 20. století*, Praha 2003, s. 66 nn.

⁴ Uprchlickými obcemi se po celou dobu války rozuměla jednotlivá města a obce v Předlitavsku, ve kterých byli umístěni váleční uprchlíci. Uprchlické tábory, nazývané také barákové tábory, azylové tábory nebo uprchlické osady, byla místa, kde byla pro uprchlíky v počtech deseti tisíců a výše zajištěna pod dohledem Státní barákové správy veškerá péče, tj. hromadné ubytování uprchlíků v dřevěných barácích, společné stravování, lékařská péče, školky a školy pro uprchlické děti, pracovní dílny pro uprchlíky atd.

⁵ Viz Klára HABARTOVÁ, *Židovští uprchlíci z Haliče a Bukoviny ve východních Čechách během první světové války*, Pardubice 2005 (nepublikovaná diplomová práce); Táž, *Jewish Refugees from Galicia and Bukovina in East Bohemia during World War I in Light of the Documents of the State Administration*, *Judaica Bohemiae* XLIII, 2008, s. 139–166.

⁶ Uprchlickými úřady byly politické úřady dané oblasti, mající za úkol péči o uprchlíky.

⁷ SOkA Svitavy, Okresní úřad (dále OÚ) Moravská Třebová, inv. č. 17, kart. 33, praes. spisy, 12 přípisů dohledů nad uprchlíky 1915–1917.

⁸ Jitka CHMELÍKOVÁ, *Osudy chebských Židů*, Cheb 2000, s. 52 nn.

*ce sympatiím a mnohým uděl jejich soucitu byl všelijak usnadňován, neboť mnozí za tragických okolností museli domov svůj opustiti.*⁹

Státní péče

Pro uprchlíky bez rozdílu národnosti a vyznání umístěných ve vnitrozemí monarchie byla velmi důležitá státní péče. Na základě jednotlivých vládních nařízení a vyhlášek byly uprchlíkům pro pobyt určeny jednotlivé uprchlické obce, ve kterých jim byla vyplácena státní vyživovací podpora. Ta byla nařízením již v říjnu 1914 stanovena na osobu a den ve výši 70 haléřů. Do konce války byla vyživovací podpora navýšena ještě několikrát, ale nikdy nedosahovala skutečných nákladů na živobytí.¹⁰

Nárok na uprchlickou podporu vznikal okamžikem příjezdu do přikázaného místa pobytu a byl platný pouze tehdy, pokud se uprchlík zdržoval v místě, které mu bylo úředně přikázáno. Podpora byla uprchlíkům vyplácena jednou týdně na základě osobních dokladů a tzv. evidenčních listů uprchlíků, ve kterých se uvádělo jméno uprchlíka, jméno manželky a dětí a do nichž byly zaznamenávány údaje týkající se výplat vyživovací podpory a údaje týkající se nákladů na jejich ubytování. Poté, co byla na místě přijata přísaha a prohlášení uprchlíka o jeho nemajetnosti a byl poučen o ztrátách jakýchkoliv nároků na uprchlickou péči při změně pobytu, mu byla vyplácena uprchlická podpora dopředu na sedm nebo čtrnáct dní, vždy podle předpisů zemského politického úřadu. Další výplaty uprchlické podpory měly být ze zodpovědnosti uprchlického úřadu přeneseny na obecní představenstva, stávající pomocná komitě nebo jiná spolehlivá místa. Tato místa oznamovala jmenovitě každou změnu ve stavu uprchlíků, jejich vyloučení z uprchlické péče, přesídlení uprchlíků, návrat do domoviny, uprchlickému úřadu k pozměnění v místním a zemském katastru.¹¹

Vyplácení uprchlické podpory se řídilo mnoha předpisy. Nárok na státní uprchlickou podporu měli především nemajetní rakouští státní příslušníci, kteří byli následkem válečných událostí přinuceni opustit své bydliště a kteří byli příslušní do obce válečného území a toho času nemajetní. Bylo lhostejné, zda opustili své bydliště z vlastní vůle, nebo byli evakuováni příkazem vojenského, popřípadě civilního úřadu. Uprchlíci byli také poučeni o povinnosti nahlásit příjem pevného služného, vlastnictví dostatečných hmotných prostředků, kvůli kterým nemohli být považováni za nemajetné.¹²

⁹ SOkA Klatovy, AM Janovice nad Úhlavou, Paměti města Janovic nad Úhlavou 1914–1918, bez inv. č.

¹⁰ Beatrix HOFFMANN-HOLTER, „Abreisendmachung“. *Jüdische Kriegsflüchtlinge in Wien 1914 bis 1923*, Wien – Köln – Weimar 1995, s. 48.

¹¹ SOkA Chrudim, AM Heřmanův Městec, inv. č. 1 291, Uprchlíci.

¹² SOkA Náchod, AM Nové Město nad Metují, inv. č. 862, kart. 75, Uprchlíci – evidence, ubytování 1917–1918.

Uprchlíci, kteří přijeli do jedné ze jmenovaných perlustračních stanic vlaky dle jízdního řádu jako jednotliví cestující a kteří se sami hlásili u perlustrační komise jako nemajetní uprchlíci, popřípadě od perlustračních orgánů byli jako takoví zjištěni, byli připojeni buď k nejbližšímu hromadnému transportu odcházejícímu do některého uprchlického tábora, nebo přiděleni do uprchlické obce přicházející dle národnosti a vyznání uprchlíka v úvahu. Uprchlíci, kteří cestovali jednotlivě a neprošli žádnou perlustrační stanicí a po příjezdu se u politického okresního úřadu přihlásili jako nemajetní, byli úřadem pověřeným uprchlickou péčí na svou žádost přijati do uprchlické podpory. Osoby vyššího stavu a majetní uprchlíci si mohli podle své vlastní vůle určit místo pobytu, kromě Vídně, která byla uprchlíky přeplněna již v prosinci roku 1914. Pražský policejní rajon byl pro další příchody uprchlíků uzavřen od 15. ledna 1915. Povolení ke změně pobytu uprchlíků do obvodu jiného politického okresu uvnitř Čech vydávalo pouze místodržitelské prezídium.

Žádost uprchlíka o změnu pobytu, ve které musel být uveden podstatný důvod, se podávala nejprve na okresní hejtmanství dosavadního pobytu uprchlíka, které ji posoudilo, teprve poté předložilo místodržitelskému prezídiu ke konečnému rozhodnutí. Povolení k přesídlení mimo Čechy bylo oprávněno vydávat pouze ministerstvo vnitra. Povolení k vycestování uprchlíků do ciziny mohlo být uprchlíkům vydáno jen tehdy, pokud prokázali, že v cizině najdou zaopatření u příbuzných nebo že si ho zajistili jiným způsobem; rovněž nesmělo hrozit nebezpečí, že by příslušný stát uprchlíky nepřijal nebo že by byli odvedeni do armády. Později byla jednotlivá opatření k přesídlení uprchlíků změněna, konkretizována a zpřísněna.¹³

Pomocné komitáty

Na základě nařízení zemského místodržitelství z konce roku 1914 byly v každé uprchlické obci zřizovány Pomocné uprchlické komitáty,¹⁴ jejichž úkolem byla péče o uprchlíky v obci umístěné, a to po stránce sociální, kulturní i náboženské. Ve výborech pomocných komitátů měli být vedle starosty obce zastoupeni způsobili členové obecního zastupitelstva, pokud možno učitelé nebo duchovní správci. Ve většině případů to však byli představitelé a členové místních židovských náboženských obcí a členky místních dobročinných organizací. Členové komitátů nepobírali žádnou finanční odměnu.¹⁵

„Dne¹⁶ hlásil pan adjunkt buštěhradské dráhy z kladenského nádraží telefonicky panu starostovi israelské náboženské obce v Kladně, že během dopoledne

¹³ SOkA Chrudim, AM Heřmanův Městec, inv. č. 1 291, Uprchlíci.

¹⁴ Pro Pomocná uprchlická komitáta byly používány i jiné názvy, jako Okresní pomocný výbor pro uprchlíky, Komitáta pro péči o válečné vystěhovalce apod.

¹⁵ SOkA Náchod, OÚ Náchod, kart. 92, sign. 13/I, Polští uprchlíci 1914–1918.

¹⁶ Datum není doplněno.

projede nádražím kladenským asi 1 700 uprchlíků, kteří potřebují občerstvení a pokrmy. Pan starosta Siegfried Löwner za pomoci několika příslušníků israelské obce, dam a slečen, hleděl, aby v krátké době dal dopravit na nádraží hlavně chleba. Asi třicet pánů a slečen očekávalo na nádraží pak hlášený vlak. Ochotně propůjčili členové Červeného kříže kladenského zejména paní předsedová a pan Kaftan své služby dobročinnému úkolu (...)

*(...)Vlak vjel do stanice. Měl asi 52 vozy. V každém vtěsnáno bylo 40–50 lidí různého stáří a pohlaví. Všichni vysílení a hladoví trhali podávaný chléb přímo z rukou. Žádný, kdož se zúčastnil obsluhy, nezapomene jistě do své smrti obrazy hrůzy a bídy, jež vystěhovalci poskytovali. Od onoho dne opakovaly se téměř denně tyto výjevy. Téměř všichni příslušníci naší obce byli ve dne a v noci v ustavičné činnosti (...)*¹⁷

Výbory pro péči o vystěhovalce se měly starat o to, aby ubytování uprchlíků bylo dostatečně zdravé a čisté. Také se jim mělo dostat potřebného množství lůžek a slámků s příkrývkami, šatstva, prádla a jiných nejnnutnějších potřeb. Četnické stanice byly pověřeny, aby potřeby uprchlíků pravidelně sepisovaly. Na základě těchto seznamů pro ně byly opatřeny potřebné věci. Uprchlíci neměli trpět hladem a měla jim být poskytnuta možnost nákupu, zejména mouky, chleba, brambor, vajec a mléka. Nedovolené potulování vystěhovalců od obce k obci, nakupování nepřiměřených zásob potravin a jiných věcí, kšeftování, umělé vyháňení cen drůbeže a jiných potravin nebylo vystěhovalcům pod pohrůžkou odebrání státní uprchlické podpory trpěno. Dalším úkolem pomocných komitét bylo zajištění lékařské pomoci, zvýšená pozornost byla uprchlíkům věnována při každém podezření na nakažlivé nemoci. Děti školou povinné měly pravidelně navštěvovat školní vyučování. A protože byli vystěhovalci většinou židovského náboženství, byly místní židovské náboženské obce také požádány, aby byly „*nápomocny k dosažení kulturního a náboženského cíle*“.¹⁸

Dobročinné organizace

Významnou, především finanční pomoc uprchlíkům poskytovaly hlavně místní dobročinné organizace a dále židovské nadace jako například Zentralkomitee für Flüchtlinge aus Galizien und Bukovina Prag, Hilfskomitee für jüdische Flüchtlinge Prag a Israelitische Allianz zu Wien. Mezinárodní židovské organizace American Jewish Committee, Austro-Hungarian Relief Society v New Yorku, Austrian Immigrant Society a Ukrainian National Alliance se kromě pravidelné finanční podpory snažily vyhledávat příbuzné uprchlíků. Pomoc zahraničních židovských

¹⁷ Archiv Židovského muzea v Praze (dále AŽMP), Židovská náboženská obec (dále ŽNO) Kladno, inv. č. 13 392/VI, Pomocný odbor pro haličské uprchlíky, protokol schůzi 1914–1917.

¹⁸ SOKA Náchod, AM Nové Město nad Metují, inv. č. 862, kart. 75, Uprchlíci – evidence, vyúčtování 1914–1918.

organizací byla nedocenitelná, protože finanční možnosti židovských pomocných nadací a výborů byly v Praze vyčerpány již v prosinci 1914.¹⁹

Ubytování a ošacení

Již 2. srpna 1914 nařídilo místodržitelství pro České království prostřednictvím okresních hejtmanství, aby bylo ihned zjištěno, ve kterých obcích se nalézají vhodné místnosti k ubytování osob, které byly kvůli válečným událostem donuceny odejít ze svého domova. Na základě zjištěných údajů byly pro jednotlivé obce určeny počty uprchlíků k umístění. Po příjezdu byli uprchlíci nejprve ubytováni ve velkých prostorách, kterými byly školní třídy, hostinské sály nebo tovární haly. Teprve pak byli uprchlíci rozmístěni do všech možných volných prostor a místností, které jim byli místní úřady a obyvatelé schopni a ochotni za finanční náhradu poskytnout. Výnosem místodržitelského prezidia byla nařízena různá zdravotní opatření při ubytování uprchlíků. Byty, ve kterých byli uprchlíci ubytováni, měly být světlé a vzdušné. Uprchlíci měli mít slamníky a přikrývky a místnosti, ve kterých spali, neměly být přeplněné. Přesto ubytování mnohdy neodpovídalo základním hygienickým podmínkám. Uprchlíci byli ubytováni v malých, tmavých nebo vlhkých místnostech, často několik rodin v jedné místnosti najednou. Na okresní hejtmanství přicházely často stížnosti, že haličtí uprchlíci nedodržují ani nejnужnější pravidla čistoty. Obecním úřadům byla proto zaslána vyhláška o dodržování čistoty, která měla být dána uprchlíkům na vědomí, a současně měl být stanoven starostou dané obce dozorce nad udržováním čistoty. Ti uprchlíci, kteří by byli přistiženi při porušování základních hygienických pravidel, měli být ubytováni do takových prostor, které by odpovídaly jejich smyslu pro čistotu. Podstatná byla také požární bezpečnost. Uprchlíci používali otevřené světlo, a pokud byla sláma rozházená po zemi, bylo nebezpečí požáru velmi vysoké.²⁰

„Poláci a hlavně polští židé jsou známí svojí netečností k nepořádku, ale to, co jsme v jejich bytech spatřili, vymykalo se každé představě. S hrůzou jsem do nich vstupoval a ještě s větší hrůzou je opouštěl. Jak prasácky dovede polský žid bydlet, to nelze vylíčit, to nutno vidět. Po zemi bylo vidět rozestavěné nádobí, v kalužích špinavé vody, vše ubedněno, aby byl zápach větší, na židlích nebo na haldách hadrů jednotliví členové rodiny s rukama založenýma, starci s modlitebními remínky, záchod obvykle vykonávali v jednom koutě světnice. Několikrát byli napomenuti, jak majitelé domů, tak obecními správami, však marně.“²¹

Prostřednictvím pomocných komitétů obstarával stát nemajetným uprchlíkům ošacení a obuv. Členové jednotlivých komitétů, v některých obcích za pomoci

¹⁹ AŽMP, ŽNO Heřmanův Městec, inv. č. 28 879.

²⁰ SOKA Chrudim, AM Heřmanův Městec, inv. č. 1 291, Uprchlíci.

²¹ SOKA Klatovy, AM Horažďovice, inv. č. 275, kn. č. K 231, Kronika města Horažďovic 1914–1919.

strážníků, opakovaně sestavovali pro každé roční období seznamy potřebného oblečení a žádané obuvi s uvedením správných velikostí jednotlivých členů uprchlických rodin. Tyto seznamy pak byly místním okresním hejtmanstvím zasílány na Zemský sklad v Praze.²² Po uplynutí určité doby byly do dané uprchlické obce vlakem dovezeny bedny s jednotlivými kusy oděvů a obuví, s příkrývkami, slamníky a polštáři. Dovezené věci byly uprchlíkům bezplatně rozdávány v předem oznámených hodinách a místech proti podpisu a se záznamem do osobních karet uprchlíků. Staré, ale čisté šatstvo bylo uprchlíkům odebráno a odesláno zpět do pražského zemského skladu. Špinavé šatstvo bylo dezinfikováno nebo bylo spolu s poškozenými věcmi zničeno, aby se zabránilo šíření infekčních chorob.²³

Lékařská péče

Jménem okresních hejtmanství byly s jednotlivými lékaři, kteří byli určeni pro ošetřování uprchlíků, sepisovány smlouvy o poskytování lékařských rad a ošetřování válečných uprchlíků, ve kterých byly určeny i ceny za léky schválené Lékařskou komorou království českého. Podobné smlouvy byly sepisovány i s lékárníky. Finanční náklady byly následně lékařům a lékárníkům propláceny prostřednictvím pomocných komitétů ze státních prostředků. Uprchlíci, kteří onemocněli, měli být ošetřováni hlavně ve veřejných všeobecných okresních nemocnicích, kde byla jejich péče hrazena příslušnými okresními hejtmanstvími. V nemocnicích uprchlíci podléhali zvláštní evidenci a úřadům byly hlášeny příčiny jejich hospitalizace. Uprchlíkům bylo po dobu nemocničního ošetření zastaveno vyplácení státní vyživovací podpory.²⁴ V případech ohrožení zdraví měla být uprchlíkům umožněna i zubní lékařská péče, která byla hrazena pouze nemajetným uprchlíkům bez prostředků.²⁵

„Dne 21. 11. 1916 předložil Pomocnému odboru pro haličské uprchlíky v Kladně zubní lékař Dr. Pokorný účet na 36 korun za vyplombování 9 zubů uprchlicím sestrám Evě a Anně Spicové, který byl uhrazen.“²⁶ „Oproti tomu královohradecký pomocný komitét odmítl žádost uprchlíka Isaka Landmana o 110 Korun na opravu zubů své dcery. Opakovaná žádost uprchlíka Isaka Hartensteina z Třebechovic o finanční podporu na nové zuby byla po několikerých zamítnutích nakonec na žádost tohoto komitétu lékařsky přezkoumána a po prohlášení okresního lékaře Dr. Pitschmana, že nové zuby opravdu potřebuje, byl uprchlíkovi pře-

²² SOkA Náchod, OÚ Náchod, kart. 91, sign. 13/I, Polští uprchlíci 1914–1918.

²³ AŽMP, ŽNO Hradec Králové, inv. č. 75 274, Kniha protokolů schůzí pomocného výboru pro uprchlíky.

²⁴ SOkA Náchod, OÚ Náchod, kart. 89 a 90, sign. 13/1, Polští uprchlíci 1914–1918.

²⁵ AŽMP, ŽNO Hradec Králové, inv. č. 75 274, Kniha protokolů schůzí pomocného výboru pro uprchlíky.

²⁶ AŽMP, ŽNO Kladno, inv. č. 32 491, Pomocný odbor pro haličské uprchlíky, zbytky písemného materiálu 1914–1918.

*dán obnos 120 Korun na vytvoření nových 6 zubů.*²⁷ Především z obav před šířením infekčních chorob byly nařizovány obecními úřady nebo okresními hejtmanstvími pravidelné prohlídky uprchlíků, při nichž lékaři dohlíželi na čistotu uprchlíků a na hygienická opatření při ubytování uprchlíků. Při těchto prohlídkách byla často shledána nečistota bytů a nečistota samotných uprchlíků, jejichž oblečení bylo často špinavé, plné vši a jiných cizopasníků, někde měli uprchlíci a jejich děti svrab.²⁸ Znečištění váleční uprchlíci byli důkladně odšívěni, oholeni a ostříhání bez ohledu na to, zda proti tomu uprchlice nebo někteří z uprchlíků z rituálních hledisek protestovali. V takových případech bylo očištění provedeno i násilně za intervence policejního zřízení.²⁹ V případech infekčního onemocnění skvrnitým tyfem, spalničkami či spálou byli uprchlíci izolováni, nesměli cestovat a v mnoha případech jim bylo zakázáno navštěvovat město a stýkat se s místním obyvatelstvem. Byli ostříhání a umyti, byla u nich provedena dezinfekce prádla a bytů a nařizována 21denní kontumace. Pokud onemocnělo více uprchlíků najednou, byly zřizovány provizorní infekční nemocnice.³⁰ Dětem uprchlíků měli učitelé se „*šetrou laskavostí*“ věnovat plnou pozornost při osobních prohlídkách, jestli jsou nakaženy šatovou nebo dětskou vši a svrabem. V kladném případě byly takové děti vyloučeny ze školní docházky, prohlédnuty spolu s členy rodiny lékařem a následně byla učiněna dezinfekční opatření.³¹

U zemřelého uprchlíka určil ošetřující lékař, okresní lékař nebo nemocniční ohledač mrtvol příčinu smrti, která byla zapsána do úmrtního listu a matriky zemřelých. Židovští uprchlíci byli pohřbíváni na hřbitovech příslušných židovských náboženských obcí, jen v několika případech byli zemřelí uprchlíci pochováni na centrálním městském hřbitově.³²

Vzdělávání uprchlických dětí

Pro uprchlické děti mělo být zajištěno vyučování nebo jejich pravidelné zaměstnání v místech, kde se usadily jejich rodiny. Na základě usnesení Zemské školní rady v Praze a haličské Zemské školní rady vznikaly pro děti haličských uprchlíků v uprchlických obcích, kde byl vysoký počet uprchlických dětí povin-

²⁷ AŽMP, ŽNO Hradec Králové, inv. č. 75 274, Kniha protokolů schůzí pomocného výboru pro uprchlíky.

²⁸ SOKA Náchod, OÚ Náchod, kart. 90, sign. 13/1, Polští uprchlíci 1914–1918.

²⁹ SOKA Náchod, AM Nové Město nad Metují, inv. č. 862, kart. 75, Uprchlíci – evidence, vyúčtování 1914–1918.

³⁰ SOKA Pardubice, AM Přelouč, inv. č. 718, Chronik oder Memorabilienbuch für die K. Kameralstadt Prelaucz; SOKA Svitavy, AM Jevíčko III, inv. č. 326, kart. 11/6; SOKA Náchod, AM Nové Město nad Metují, inv. č. 862, kart. 75, Uprchlíci – evidence, vyúčtování 1914–1918; SOKA Svitavy, AM Jevíčko III, inv. č. 326, kart. 11/6.

³¹ SOKA Svitavy, Kroniky, Obecná a měšťanská chlapecká škola Polička 1915–1934, Kronika č. 95.

³² NA, Matriky židovských náboženských obcí v Čechách a na Moravě (HBMa), Polička, inv. č. 1 630, Matrika zemřelých.

ných školní docházkou, náhradní speciální školy s vyučováním v polském, německém nebo rusínském jazyce.³³ V uprchlických obcích, kde nemohla být zřízena škola, byla pro děti vytvořena zvláštní třída ve veřejné obecné škole. V městech a vesnicích, které byly od takových tříd a škol daleko a kde bylo málo uprchlických dětí, navštěvovaly vyučování s místními žáky. Vyučovací testy a školní knihy ve vyučovacích jazycích dodávalo ředitelství školního knihoskladu v Praze. Ostatní školní potřeby pořizovaly a hradily pomocné komitety.³⁴ Pro výuku náboženství dětí uprchlíků židovského vyznání byli navrhováni domácí židovskou náboženskou obcí učitelé, Židé z řad uprchlíků, které nejprve muselo schválit okresní hejtmanství a ministerstvo kultu a vyučování. Učitelé v uprchlických školách byli sami uprchlíky, kteří měli státní zkoušku a již dříve učili v Haliči a Bukovině. V jejich umístění v uprchlických školách je potvrzovala Zemská školní rada v Praze.³⁵

Sčítání dětí uprchlíků, které byly povinny školní docházkou, prováděli a potřeby vzdělávání dětí zjišťovali okresní školní inspektoři ve spolupráci s politickými úřady a pomocnými komitety. Nejnižší instancí pro dohled nad vyučováním uprchlických dětí byly místní pomocné komitety, dále politické okresní úřady, Zemská školní rada v Praze a Zemská školní rada pro Halič. Úhrady nákladů speciálních škol pro uprchlické děti a náklady na vyučování dětí uprchlíků ve veřejných obecných školách měly být hrazeny především ze soukromých prostředků, k tomuto účelu pomocnými komitety vybraných. Pokud tyto prostředky nestačily, proplácelo ministerstvo vnitra prostřednictvím politických úřadů platy učitelů a doložené nutné výlohy, které vznikly opatřením, zařízením a provozem místností pro výuku.³⁶

Zaměstnávání uprchlíků

Najít vhodné zaměstnání pro uprchlíky bylo velmi složité. Zapojením do pracovní činnosti měli být uprchlíci především odvráceni od myšlenek na přestálé útrapy a ztrátu majetku v Haliči a Bukovině. V barákových táborech i uprchlických obcích se pořádaly kurzy ručních prací, muži se učili plést košíky, ženy a dívky navštěvovaly kurzy šití prádla a šatů, vyšívání nebo zhotovování sítěk na vlasy. Surovinu a pracovní pomůcky na vyučování ženských uprchlic státními učitelkami obstarával na státní útraty Ústřední učebný ústav pro ženský průmysl ve Vídni a Ústav pro ženský domácí průmysl ve Vídni.³⁷

O mnoho těžší bylo pro místní úřady najít práci pro uprchlíky ubytované v jednotlivých městech a obcích. Úřady měly k práci vybrat nejprve ty uprchlíky,

³³ SOkA Chrudim, AM Heřmanův Městec, inv. č. 1 291, Uprchlíci.

³⁴ SOkA Náchod, OÚ Náchod, kart. 92, sign. 13/1, Polští uprchlíci 1914–1918.

³⁵ Walter MENTZEL, *Kriegsflüchtlinge in Cisleithanien im Ersten Weltkrieg*, Wien 1997, s. 350.

³⁶ SOkA Náchod, AM Červený Kostelec, kart. 19, sign. II-11-5, Uprchlíci – evidence, vyúčtování 1914–1918.

³⁷ Tamtéž.

kterí se již některému řemeslu, jehož mohlo být využito pro uprchlickou obec a její obyvatele, vyučili v Haliči a Bukovině. K takovým řemeslům patřilo například krejčovství, šití bílého prádla nebo obuvnictví. Uprchlíci byli podle některého domácího obyvatelstva pouze „*banda lenochů a povalečů, která celé dny zevluje po okolí a dostává za to státní podporu*“.³⁸ Okresní hejtmanství proto upozornilo starosty obcí, aby vyzvali veškeré práce schopné uprchlíky, ubytované v jednotlivých obcích zdejšího okresu, aby přijali místo jako dělníci u rolníků. Pokud takovou práci bez udání závažného důvodu odmítli, bylo jim zastaveno vyplácení státní vyživovací podpory, případně byli dopraveni do příslušného uprchlického tábora. Ministerstvo vnitra také kontrolovalo, jak se s vystěhovalci na jejich pracovištích zachází.³⁹ Jejich zaměstnanost byla ale z několika příčin relativně nízká. Židovské uprchlíky nechtěli místní obyvatelé zaměstnat, v oblastech jejich ubytování nebyla volná pracovní místa nebo sami pracovat nechtěli. Někteří pracovali v továrnách, byli pomocníky v hospodářství a v domácnostech nebo se živili zaměstnáním, které provozovali před válkou ve své domovině. O zaměstnávání uprchlíků měly politické okresní úřady pravidelně podávat podrobné zprávy zemskému úřadu, ministerstvu vnitra a ministerstvu veřejných prací.⁴⁰

Problematičtí uprchlíci a vztahy s místními obyvateli

Již 17. listopadu 1914 bylo ve všech novinách vytištěno provolání českého místopředsedy Františka knížete Thun-Hohensteina, který obyvatele Čech, Moravy a Slezska vyzýval k podpoře uprchlíků z Haliče a Bukoviny. Místní dobový tisk apeloval v době prvních příjezdů židovských uprchlíků na místní občany, na jejich lidumilnost a dobročinnost těmito slovy: „*Hleďme k těmto nešťastníkům jako k lidem, kteří zasluhují politování. Vynasnažme se, abychom dokázali skutkem, že dovedeme zmírniti onu neskonanou tragiku osudu, do něhož byli oni uprchlíci uvrženi. Nečiniťme nyní rozdílů mezi vyznáním, tak jako i bída takových rozdílů nečiní.*“⁴¹ Nebylo to jednoduché nejen pro místní katolické obyvatele, ale i pro souvěrce samotných uprchlíků. Židovští uprchlíci byli často velmi ortodoxní, jejich typické kaftany, rituálně upravené vlasy a neochota pít a jíst z nádob, jejichž rituální ryzost nebyla nade vše pochybnost zjištěna, byly často překážkou v dobročinnosti. Přesto se mezi místními občany našlo několik desítek osob, převážně manželek továrníků, obchodníků a vyšších úředníků, které uprchlíky pravidelně obdávávaly šatstvem, obuví, potravinami a jinými naturáliemi nebo na jejich adresu poukazovaly peněžité dary.⁴²

³⁸ J. CHMELÍKOVÁ, *Osudy*, s. 62.

³⁹ Samostatné směry, 18. 7. 1915; SOkA Chrudim, AM Heřmanův Městec, inv. č. 1 291, Uprchlíci.

⁴⁰ SOkA Náchod, OÚ Náchod, kart. 92, sign. 13/1, Polští uprchlíci 1914–1918.

⁴¹ Chrudimský kraj, 19. 12. 1914.

⁴² SOkA Náchod, OÚ Náchod, kart. 89, sign. 13/1, Polští uprchlíci 1914–1918.

Mezi židovskými uprchlíky byly i problematické osoby, které nedodržovaly nařízení úřadů, dopouštěly se krádeží, výtržností, provozovaly lichvu a černý obchod nebo svou morálkou pohoršovaly místní obyvatele.

„Ku četrným stížnostem jednajícím o koupání se haličských uprchlíků v řece Otavě, dovoluji si k cíli zamezení všelijakého nedorozumění pro tyto uprchlíky stanovit ku koupání místo po druhé straně řeky Otavy na tak zvaném obecním pís-kovišti, pod městskou cihelnou. Zároveň dovoluji si tímto žádati, by bylo tímto uprchlíkům sděleno, že musí se koupati buď v plavkách, nebo ve spodním prádle, a nikoliv, jak dosud se dělo, nazí – který z nich by se koupal na jiném než vykázaném místě a v nedostatečném spodním prádle, bude pokutován.“⁴³

Na jednotlivá okresní hejtmanství přicházely často stížnosti a anonymy nejen od místních obyvatel, ale i od uprchlíků navzájem či upozornění od místních obchodníků na černé obchody židovských uprchlíků, kteří hromadně nakupovali v místních obchodech zboží, po kterém byla největší poptávka nebo u kterého se dalo předpokládat, že ho v budoucnosti bude nedostatek.⁴⁴ Znesnadňovali tak obchod a zadržováním zboží vyháněli ceny do výše, což pobuřovalo nejenom místní obchodníky, ale veškeré obyvatele zdejších měst.⁴⁵ Na několika místech se haličští Židé dopustili i lichvy. Ve zjištěných případech lichvaření a černého obchodu přišli provinilci a jejich rodiny o státní uprchlickou podporu.⁴⁶ V obdobích, kdy byli uprchlíci repatriováni, přicházely od politických úřadů příkazy k prohlídkám opuštěných bytů, neboť vyšlo najevo, že si uprchlíci hromadí zboží, jež hodlají odvézt s sebou a doma ho prodat.⁴⁷ V těžké zásobovací situaci udělil Úřad pro výživu obyvatelstva povolení přidělu masa a masných pokrmů židovským věřícím ke svátku Pesach. V letech 1917 a 1918 se organizoval mimo jiné prodej macesů o židovských pesachových svátcích pro židovské obyvatelstvo, tedy včetně židovských uprchlíků.⁴⁸

Vzhledem k všeobecně vládnoucímu nedostatku vzbudily zvláštní přiděly mouky Židům u křesťanského obyvatelstva nevoli. Hospodářská a sociální krize, doprovázená vojenskými neúspěchy, byla vhodným prostředím pro šíření předsudků a vzrůst agresivity vůči židovským uprchlíkům. Nenávist zde fungovala jako destabilizační faktor a uprchlíci byli označováni za příčinu všech problémů. Demagogické projevy byly dílem především propagandy populistických spolků a organizací, využívaly stereotypní postupy jako přehánění, zkreslování a zevšeobecňování. Antisemitská propaganda argumentovala osudy jednotlivců, které potom demonstrativně přenášela na uprchlíky jako celek. Židé byli líčeni jako kriminální živly

⁴³ SOKA Klatovy, AM Horažďovice, inv. č. 248, Židovští uprchlíci.

⁴⁴ Neodvislé listy, 30. 1. 1915; SOKA Chrudim, AM Skuteč, č. př. 70/01, Kronika města Skuteč.

⁴⁵ SOKA Chrudim, AM Heřmanův Městec, inv. č. 1291, Uprchlíci; SOKA Pardubice, AM Přelouč, inv. č. 718, Chronik oder Memorabilienbuch für die K. Kameralstadt Prelaucz.

⁴⁶ SOKA Jičín, AM Jičín, inv. č. 785, kn. č. 256, Kronika města Jičína 1918–1924.

⁴⁷ Židé skupovali tabák, sirky, sůl atd. SOKA Trutnov, AM Dvůr Králové n. L., inv. č. 1, kn. č. 1, Pamětní kniha města Dvůr Králové nad Labem.

⁴⁸ AŽMP, ŽNO Heřmanův Městec, inv. č. 28 840.

a jejich nevděčnost v porovnání s poskytnutým pohostinstvím jako příznačná. Typickým příkladem je již výše zmíněné skupování potravin a tím způsobené zvyšování cen a jejich nedostatek vůbec. Projevy antisemitismu se objevovaly neustále, na veřejnosti především mezi školní mládeží.⁴⁹

*„V poslední době si často stěžují v Klatovech internovaní uprchlíci z Haliče, že jsou během chůze od uprchlických baráků do města a obráceně od občanů Klatov, školních dětí a gymnasiů uráženi a byli od nich napadáni sněhovými koulemi a kameny.“*⁵⁰

Vzájemné neshody, nepřátelství a zášť mezi jednotlivými uprchlíky a jejich rodinami se řešily nejprve domluvou starosty místa bydliště uprchlíků nebo prostřednictvím pomocného komitétu. Pokud ani tato ústní domluva nepomohla, bylo oběma znesvářeným stranám jako poslední napomenutí pohroženo posláním jejich rodin do příslušného uprchlického tábora.⁵¹ Výtržnosti vyvolávaly i děti uprchlíků. Pokud se do hádek zapojili i rodiče, byla situace poněkud komplikovanější a docházelo k soudním sporům. Mnohokrát si uprchlíci bez příčin stěžovali na závadnost bytů, ačkoliv při prohlídkách byla zjištěna bezdůvodnost takových stížností. Byli také napomínáni za nemístné a obtěžující žebrání na nevhodných místech.⁵²

Vzájemné vztahy mezi uprchlíky a usedlými obyvateli, tedy i místními asimilovanými Židy, se lišily v jednotlivých oblastech Čech a byly během války proměnlivé. Židovští uprchlíci přicházeli z jazykově, kulturně a nábožensky jiného prostředí. Na jedné straně stáli západní, vzdělaní a asimilovaní Židé, a na straně druhé jejich východní ortodoxní souvěrci, často bez základního vzdělání. Místní Židé se obávali nárůstu antisemitismu, který uprchlíci vyvolávali. Byli ale také fascinováni ortodoxií svých souvěrců, nezdolností jejich víry i v těch nejhorších životních podmínkách.

Můžeme říci, že se židovští uprchlíci v západní části monarchie snažili pomocí státní a dobročinné péče přizpůsobit a žít podle možností normálním životem. Během pobytu v Čechách se významně zvýšila jak porodnost, tak sňatečnost této komunity. Rituální sňatky židovských uprchlíků uzavřené v domovině nebyly několik židovskými náboženskými obcemi v Čechách uznávány, děti takto oddaných uprchlíků byly označovány za nemanželské, a proto uprchlíci uzavírali sňatky znovu. Výše úmrtnosti se odvíjela od počtu uprchlíků v daných oblastech. Příčinou úmrtí byly běžné smrtelné choroby či úrazy, jen v několika desítkách případů byla jako příčina smrti shledána infekční choroba, hlavně střevní tyfus.

⁴⁹ SOKA Svitavy, AM Svitavy, inv. č. 2 336, kart. 487, Vojenské záležitosti, péče o uprchlíky 1915–1917; SOKA Svitavy, AM Jevíčko III, inv. č. 304, kart. 6/11, Obecní vyhlášky (Vystěhovalci z Haliče); Neodvislé listy, 1. 5. 1915.

⁵⁰ SOKA Klatovy, OÚ Klatovy, Pres. spisy, inv. č. 493, kart. 18, Děti a studenti kamenující uprchlíky.

⁵¹ Pro židovské uprchlíky z Haliče a Bukoviny to byl barákový tábor v Německém Brodě.

⁵² AŽMP, ŽNO Hradec Králové, inv. č. 75 724, Protokol pomocného výboru.

Repatriace

Podle toho, jak se během války vyvíjela situace na východní frontě, byli židovští uprchlíci nuceni centrálními úřady k repatriaci nebo odcházeli dobrovolně do svých domovů v Haliči a Bukovině. Na jejich místa ale přicházeli z táborů v Čechách a na Moravě noví uprchlíci. O první možné repatriaci uprchlíků se hovořilo již v říjnu 1914 po menších úspěších rakousko-uherské armády, které ale přerušila postupující ruská armáda. V létě 1915 se spojilo ministerstvo vnitra s vojenskými a železničními úřady a vypracovalo plány systematické repatriace.⁵³ Repatriace uprchlíků byla opět hrazena ze státních prostředků, uprchlíkům byla vydávána tzv. doporučení k volné jízdě po státních železnicích. Pokud byl počet vracejících se uprchlíků ze stejného okresu do určitého okresu v Haliči nebo Bukovině dost velký, byl sestaven společný vlakový transport, do jehož čela byl z uprchlíků zvolen vedoucí, tzv. transportführer.⁵⁴ Před odjezdem zpět do domoviny se některé komitety snažily své uprchlíky zabezpečit na cestu. Vybavily je oblečením, prádlem a obuví, někde dostávali na cestu chléb, rodiny s malými dětmi dokonce kondenzované mléko. Pro zavazadla uprchlíků byly k vlaku připojeny nákladní vagony, u jejichž nakládání asistovala policie.⁵⁵ Během cesty do domoviny zastavovaly vlaky s uprchlíky v předem určených železničních stanicích, kde pro ně byla přichystána strava. Dalšími zastávkami byly kvůli přenocování perlustrační stanice a uprchlické tábory. Čím více se uprchlíci blížili k domovině, tím byly možnosti ubytování a stravování horší. Po příjezdu do domovského okresu byli uprchlíci tamními politickými úřady zaevidováni a ještě po dobu čtyř týdnů dostávali nemajetní státní podporu.⁵⁶

Židovští uprchlíci v Československu

Dne 28. října 1918 byla vyhlášena Československá republika. Většina území Haliče připadla obnovenému polskému státu a Bukovina se stala součástí Rumunska.⁵⁷ Na pomoc československým židovským občanům vznikl Pomocný komitét pro Židy ve státě Československém, který pomáhal také válečným židovským uprchlíkům. Záležitosti uprchlíků z Bukoviny měly být řešeny za pomoci rumunského vyslanectví.⁵⁸ Na začátku listopadu 1918 byla vzhledem ke změně poměrů omezena dosavadní péče o uprchlíky na pouhé vyplácení podpory a bezplatnou dopravu zpět do vlasti. Další opatřování jakýchkoliv potřeb pro uprchlíky ze státních prostředků, jako šatstvo, obuv, bezplatná lékařská pomoc

⁵³ W. MENTZEL, *Kriegsflüchtlinge*, s. 387.

⁵⁴ AŽMP, ŽNO Hradec Králové, inv. č. 75 274, Protokol pomocného výboru.

⁵⁵ SOkA Svitavy, AM Svitavy, inv. č. 2 336, kart. 487, Vojenské záležitosti, péče o uprchlíky.

⁵⁶ SOkA Náchod, OÚ Náchod, kart. 91 a 92, sign. 13/I, Polští uprchlíci.

⁵⁷ Kurt W. TREPTOW, *Dějiny Rumunska*, Praha 2000, s. 256.

⁵⁸ AŽMP, ŽNO Heřmanův Městec, inv. č. 28 879.

a poskytování léků, nemocniční ošetření i náboženská péče, nebylo povoleno. V polovině listopadu 1918 bylo uprchlíkům oznámeno, že všechny osoby, které měly před vypuknutím války domov v Polsku, Haliči nebo Bukovině a doposud setrvávají na území československého státu, budou v nejbližší době dopraveny za hranice republiky.⁵⁹

V listopadu roku 1919 vydaly jednotlivé okresní politické správy vyhlášku vztahující se k repatriaci válečných uprchlíků z Haliče a Bukoviny, ve které stálo:

*„Republika československá ochotně poskytovala pohostinství válečným uprchlíkům, kteří hrůzami války vyštváni ze svých domovin našli útulek na jejím území a neodepřela jim útulku toho ani v dobách, kdy po ukončení války byl jim návrat do jich domoviny pro panující tam neurovnané poměry ztížen. Nyní však již v Republice polské, tak v Bukovině nastaly poměry zcela normální a nestojí tudíž návratu uprchlíků v cestě žádné překážky. Z toho důvodu byla zdejší okresní politická správa zmocněna, aby provedla repatriaci válečných uprchlíků z Bukoviny, Haliče a Polska, ubytovaných ve zdejším správním okrese.“*⁶⁰

Poslední židovští uprchlíci, kterým bylo prodlouženo povolení pobytu především ze zdravotních důvodů, odešli z Československa v průběhu roku 1922. Situace v Haliči a Bukovině pro ně ale nebyla příznivá. V průběhu podzimu a zimy 1918/1919 probíhaly v Polsku a na Ukrajině židovské pogromy. Od prosince roku 1918 byly vyslány do Polska vyšetřovací mezinárodní delegace, jejichž členy byli i zástupci židovských organizací z Ameriky, Švýcarska a Velké Británie, které měly udělat vše pro to, aby došlo k ukončení pogromů.⁶¹ Ty přesto pokračovaly až do polsko-sovětské války v letech 1920/21. Také bukovinská početná židovská menšina, významná svým hospodářským vlivem, byla pronásledována antisemity, přestože se rumunská vláda v prosinci 1919 zavázala zvláštní smlouvou, podepsanou dohodovými spojenci, k ochraně národnostních menšin.⁶²

⁵⁹ SOkA Jičín, AM Nová Paka, inv. č. 1 510, sign. XI/1-9, Přeprava válečných zajatců a uprchlíků do vlasti 1919–1920; SOkA Jičín, AM Jičín, inv. č. 1 918, sign. 461/14, Uprchlíci z Haliče 1918–1920.

⁶⁰ Na základě zákona ze dne 27. července 1871 čís. 88 z. u.; SOkA Jičín, AM Nová Paka, inv. č. 1 510, sign. XI/1-9, Přeprava válečných zajatců a uprchlíků do vlasti 1919–1920.

⁶¹ J. CHMELÍKOVÁ, *Osudy*, s. 64; Olexandr BOJKO, *Nejnovější dějiny Ukrajiny*, Brno 1997, s. 44.

⁶² K. W. TREPTOW, *Dějiny Rumunska*, s. 269.

Summary:

Funding Jewish refugees during the First World War in Bohemia

The First World War struck the north-eastern part of the Austro-Hungarian monarchy, Halič and Bukovina, where the great majority of the population consisted of Jews. The battles on the eastern front at the beginning of the war forced the largest wave of refugees inwards into the Austro-Hungarian monarchy in two directions, along the main railway lines running southwest through Hungary to Vienna and northwest via Přemyšl and Kraków into Moravia, Bohemia, and Austria. After the asylum camps in Moravia had filled up by the beginning of November 1914, the new influx of refugees left for Bohemia, where their stay was funded by the Habsburg monarchy through its political offices. In Bohemia the Jewish refugees were placed in all the political districts that existed at that time, in large cities as well as in small villages. The state provided the refugees with maintenance support, which was increased several times during the First World War. Jewish trusts and charitable associations also provided a great deal of assistance. The refugees were housed in all kinds of vacant premises and rooms imaginable. This accommodation often did not even have basic hygiene facilities. To prevent the spread of infectious diseases, the refugees were vaccinated, given medical checkups and inspected to ensure they were clean. The refugee children went to the local schools or special schools were set up for them. Everyone, not just the Jewish refugees, was exhorted to work by threats that their state benefits would be stopped. They worked in factories, helped out on farms and in households, or made a living by doing craftwork. Some refugees were drafted into the army if they were the right age.

Relations between the refugees and the resident population, including the local assimilated Jews, varied from place to place in Bohemia and changed often during the war. The Jewish refugees were constantly being forced by the central authorities to repatriate or to voluntarily return to their homes in Halič and Bukovina. New refugees came to replace them, however, released from refugee camps in Bohemia and Moravia. These waves of emigrants and immigrants meant that the number of refugees in the different towns and villages was continually changing, so it is not possible to say exactly how many refugees there were in a particular area. On October 28th 1918 the Republic of Czechoslovakia was established. All refugees, regardless of nationality or creed, had to be repatriated back to their homeland by the end of 1919. The Jewish refugees from Halič and Bukovina had both a positive and negative influence on the life of the people of Bohemia, and thus played a significant role in the history of Bohemia during the First World War and for several years after it.

translated by Skřivánek s.r.o.

Jitka RAUCHOVÁ

„...bylo by strašně kruté, nechat nás v bryndě uprostřed nezaplacených pohledávek.“ Role peněz v počátcích avantgardních scén¹

Téma českého meziválečného avantgardního divadelnictví bylo již mnohokrát probíráno, byly diskutovány jeho umělecké formy, jednotlivé režijní poetiky i herecký styl nastupující generace, odchované profesory pražské Státní konzervatoře hudby. V žádné studii však dosud nebyla dostatečně akcentována ekonomická problematika avantgardních divadelních scének, které se v Praze objevily v 2. polovině 20. let a jejichž život byl povětšinou podobný životu jepičímu. A právě ekonomické problematice by na příkladu několika scén² měly být věnovány následující řádky.

Hospodářství malých divadelních scén a jeho dopad na osobní finance jejich členů je velmi komplexním jevem, který je možno studovat a interpretovat z různých úhlů pohledu. Základní strukturu, odpovídající situaci v Praze 20. let 20. století a mapující osobitým způsobem cestu od ryze amatérských scének k profesionálním divadlům, je možno vymežit třemi základními okruhy, kterým odpovídá i zaměření tohoto textu. První linie se bude věnovat obecně provozním záležitostem avantgardních divadel, možnostem jejich financování či způsobům získávání finančních podpor. Jedinečným zdrojem pro hledání odpovědí na takto zvolené otázky jsou dochované účetní knihy, zmínky o ekonomické situaci v korespondenci či dobové propagační materiály.

Druhý okruh pak představují tzv. finance osobní, tj. finanční situace jednotlivých aktérů avantgardních scének a možné způsoby jejího řešení. Nejautentičtější svědectví v tomto případě přináší korespondence, která na rozdíl od subjektivně idealizovaných pamětí poskytuje mnohdy syrová svědectví o neutěšené ekonomické situaci začínajících adeptů divadelní múzy.

¹ Tento příspěvek vznikl s podporou Grantové agentury České republiky, grant 409/09/P132.

² Konkrétně se jedná o České studio a Umělecké studio, obě vedená Vladimírem Gamzou, Osvobozené divadlo a pak dva divadelní podniky spjaté s osobností Jiřího Frejky – divadlo Dada a Moderní studio.

Zatímco dva předcházející okruhy vycházejí především z roviny pasiv, třetí linie referátu bude věnována snahám mladých avantgardistů posunout rozpočty mladých scén do roviny zisků; tato linie se bude věnovat otázkám abonentního systému a způsobům propagace nově nastupujících divadélek v poměrně konzervativních pražských diváckých kruzích.

Již pro založení nové divadelní scény bylo vždy nutné disponovat poměrně vysokým vstupním kapitálem. Pro získání divadelní koncese v meziválečném období nestačilo doložit povinnou dvouletou praxi v oboru, především bylo nutné složit na policejním ředitelství kauci ve výši 10.000 Kč. Divadelní podnikání bylo v podstatě závislé na finančním zabezpečení ze strany soukromého sektoru či vzdělávacích institucí a nadací,³ neboť pokusy o zavedení členských příspěvků a abonentního systému většinou po jediné sezóně selhávaly. Bohatého mecenáše v osobě syna zbraslavského stavitele Vladimíra Kolátora tak získal po zhroutilí původního, pouze ze členských příspěvků podporovaného divadla⁴ pro své, podle sovětského vzoru koncipované Umělecké studio i Vladimír Gamza. Finanční zajištění tak Umělecké studio záhy vyneslo mezi nejžádanější pražské scény s ryze artistním repertoárem. Vladimír Gamza totiž se svými herci mohl sepsat řádné pracovní smlouvy, jejichž součástí byl závazek vyplácení pravidelných měsíčních gáží ve výši 700 Kč při povinnosti sehrát dvacet divadelních představení měsíčně.⁵ Vysoký vstupní kapitál však Uměleckému studiu brzy nedostačoval a z důvodu nízkého zájmu diváků a prohlubující se nemoci Vladimíra Gamzy bylo divadlo nuceno po jedné sezóně ukončit svou činnost.

Nejlepší informace o způsobu vedení avantgardního divadla se zachovaly v podobě účetních knih a administrativního materiálu pro Osvobozené divadlo a divadlo Dada. Osvobozené divadlo bylo jako finančně nezávislá sekce Svazu moderní kultury Devětsil⁶ sankcionováno řádnou členskou schůzí 20. října 1926⁷ a podle jeho jednacího řádu se o finanční, propagační, policejní a daňové záležitosti staralo zvláštní administrativní oddělení, do jehož čela byla postavena schopná účetní Marie Vorlová, civilním povoláním úřednice pojišťovny Fénix, sídlící na Václavském náměstí.

³ Divadelní soubory začínajících herců často podporoval Československý červený kříž, především v rámci svých volnočasových programů.

⁴ Jednalo se o České studio, založené roku 1924 v Brně pod patronací Jiřího Mahena Vladimírem Kolátorem a Josefem Bezdíčkem. Hlavním uměleckým požadavkem kočovného souboru, který vyplývá z divadelního řádu a stanov, byla demokratická organizace a kolektivní ráz umělecké tvorby. Důvodem zániku Českého studia byl nedostatek financí plynoucí z malého zájmu publika o umělecky náročnou produkci, založenou na psychologizaci postav. Blíže např. Vladimír KOLÁTOR, *O Vladimíru Gamzovi*, Praha 1931.

⁵ Knihovna Institutu umění – Divadelního ústavu (dále jen IU-DÚk) Praha, Bedřich Rádl – Dokumentace, Divadlo Umělecké studio, Smlouva se Světlu Svozilovou.

⁶ Soukromý archiv rodiny Honzlovy (dále SarH) Praha, Pozůstalost Jindřicha Honzla, složka 45/V. – Smlouva mezi SMK Devětsil a Osvobozeným divadlem.

⁷ SarH Praha, Pozůstalost Jindřicha Honzla, složka 45/II – Jednací řád Osvobozeného divadla.

„... bylo by strašně kruté, nechat nás v bryndě uprostřed nezaplacených pohledávek.“
Role peněz v počátcích avantgardních scén

Jak vyplývá z pokladní knihy Osvobozeného divadla, v počátcích své činnosti fungovala tato první pražská avantgardní scéna pouze z půjček a příspěvků základajících členů. Ty však nebyly nijak závratné (průměrně každý člen vložil do divadelní pokladny 35–100 Kč), jelikož herecký ansámbl se rekrutoval z řad studentů konzervatoře, kteří byli v největší míře ještě závislí na finanční podpoře vlastních rodičů, jež byli nuceni platit nemalé školné i konzervatoři. Mladí herci navíc pomáhali i s šitím kostýmů a realizací výpravy. Konzervatoristé si přivydělávali účinkováním na zapřenou, pod falešnými jmény v bulvárních divadelních podnicích, za což jim hrozilo vyloučení ze školy. Zisky z představení však nebyly vysoké,⁸ a tak byli mladí adepti Thálie již od školních let zakleti v kruhu dluhů a půjček.

Největší mecenáškou Osvobozeného divadla se tak stala velmi nadějná herečka Jarmila Horáková, dcera bohatého řevnického řezníka, která divadlo podporovala pravidelnými vklady ve výši až 300 Kč. Poměrně záhy po vzniku samostatného Osvobozeného divadla však byla Jarmila Horáková angažována Karlem Hugo Hilarem do Národního divadla a Osvobozené divadlo tak ztratilo svou výraznou přispěvatelku.

Měsíc po uvedení první hry pod hlavičkou Osvobozeného divadla, Molièrova Cirkusu Dandin v režii Jiřího Frejky, pokladní kniha vykazovala saldo ve výši necelých 531 Kč. Divadlu se však začínalo pomalu dařit, stalo se společenskou senzací sezóny a návštěvníci plnili nejen hlediště, ale i pokladnu.⁹ Již v dubnu 1926 se provoz dostal do roviny zisků, hercům byla zvýšena gáže a členové administrativního vedení mohli založit u Poštovní spořitelny vlastní účet divadelní sekce Devětsilu – Osvobozeného divadla.

Osvobozené divadlo mělo v počátcích své existence poměrně odvážnou koncepci sebepropagace, která měla zajistit zájem diváků. K pomyslným zakladatelům marketingu se řadil režisér Jiří Frejka a účetní divadla Marie Vorlová, kteří si jako první uvědomili kupní sílu senzace, kterou se Osvobozené divadlo pro Prahu stalo, a zaměřili se cíleně na reklamu divadla. V průběhu léta 1926 Frejka zkoncipoval ambiciózní plán, jehož součástí se měl stát nejen řádný a pravidelný provoz divadla, ale i stavba moderní divadelní budovy a otevření elévské školy. Na konci léta 1926 Osvobozené divadlo vydalo propagační letáky následujícího znění: „*Osvobozené divadlo v příští sezoně chce proto zahájit pravidelný provoz. V tomto případě nestačí prostředky členů – je třeba peněz. Staňte se členy kruhu přátel O. D. úpisy*

⁸ Herečka Jarmila Horáková, která si velmi pečlivě vedla poznámky o svých divadelních rolích, například uvedla, že za večerní účinkování v představení bulvárního divadla Komédie si vydělala dvacet korun. Literární archiv Památníku národního písemnictví Praha, Fond Josef Tráger, Rukopisy cizí, Jarmila Horáková, Zápisník divadelních rolí z let 1914–1927. Rkp.

⁹ Vstupné na jednotlivá představení se lišilo podle výhodnosti sedadla a pohybovalo se v rozmezí od 2 do 60 Kč.

po 100 Kč, nebo 2x50Kč. Členům zvláštní výhody. Přihlášky obchodnímu vedení.“¹⁰

Frejka se nerozpakoval propagovat divadlo i v denním tisku a populárních či obrázkových časopisech (reklamní články a fotografie členů souboru otiskovaly především Pestrý týden, Světozor či Letem světem), pro podporu svého kroku otiskl navíc v časopise Reflektor článek *Spolupracujte s Osvobozeným divadlem*.¹¹ Tento postup se však přičil oficiálnímu uměleckému vedoucímu Osvobozeného divadla a majiteli koncese Jindřichu Honzlovi, který po zkušenostech ze zájezdu do sovětského Ruska věřil, že levicově orientované Osvobozené divadlo získá masovou přízeň dělnického diváka i bez podbízivých „kapitalistických“ kroků. Vztah mezi oběma umělci nikdy nebyl nijak přátelský, roli sehrávala příslušnost k odlišné generační i společenské skupině, odlišné představy o míře politické angažovanosti divadla, ale způsob řešení ekonomického vedení divadla oba dva muže rozděloval v aktuálním kontextu snad nejvíce, což dosud nebylo patřičně akcentováno.

Osvobozené divadlo se stalo promyšlenou kampaní známé a na jeho adresu se začaly hrnout dopisnice s žádostmi o angažmá, samo divadlo však zabředávalo do vyhoceného konfliktu Jiřího Frejky a Jindřicha Honzla. Na přímý důsledek Frejkových propagačních kroků, tj. skutečnost, že se Osvobozené divadlo stalo módní záležitostí a oblíbeným snobským podnikem, navíc upozornil ve svém článku *Paralýza století čili Císařovy nové šaty*¹² Erik Adolf Saudek, toho času dramaturg Legie mladých, divadla vedeného Miroslavem Jarešem, které žilo z finanční podpory Československého červeného kříže. Antipatie mezi Frejkou a Honzlem přestaly být skrývány, divadelní soubor se rozštěpil na dvě skupiny a spor nakonec vyvrcholil na jaře 1927 odchodem Frejkovy skupiny z divadla a nepřijemnými tahanicemi o divadelní fondus a placení nákladů¹³ na Frejku studované představení Cocteauových *Svatebčanů na Eiffelce*.

Jiří Frejka obratem založil novou scénu, divadlo Dada, které si stejně jako Osvobozené divadlo pronajalo sál v Umělecké besedě. Sál Umělecké besedy se tak stal scénou zajímavého paradoxu – na jeho jevišti totiž dle přesného pořádku uváděly svá představení všechny tři nejvýznamnější pražské avantgardní scény – Umělecké studio, Osvobozené divadlo a Dada. Tato skutečnost však především citlivě prohloubila palčivost otázky ekonomického zajištění těchto scén.

¹⁰ V této době Jiří Frejka plánoval založení Společnosti přátel Osvobozeného divadla, která měla koordinovat plánované mimodivadelní aktivity. IÚ-DÚk Praha, Bedřich Rádl – Osvobozené divadlo – Dokumentace I. – Propagační leták Osvobozeného divadla.

¹¹ Jiří FREJKA, *Spolupracujte s Osvobozeným divadlem*, in: Štěpán VLAŠÍN (ed.), *Avantgarda známá a neznámá II*, Praha 1972, s. 265.

¹² Erik Adolf SAUDEK, *Paralýza století čili Císařovy nové šaty*, in: Štěpán VLAŠÍN (ed.), *Avantgarda známá a neznámá II*, Praha 1972, s. 323.

¹³ Osvobozené divadlo opustila i Marie Vorlová, která již od počátku upozorňovala na nerentabilitu Honzlových her. Marie Vorlová však s sebou odnesla i účetní knihu a právo přístupu k účtu Osvobozeného divadla, což umožnilo skupině Jiřího Frejky, která nebyla majitelem koncese a zanikalo jí tak právo na divadelní fondus a podíl na ziscích divadla, manévrovat a získat zpět alespoň část nákladů a herecké provize.

„... bylo by strašně kruté, nechat nás v bryndě uprostřed nezaplacených pohledávek.“
Role peněz v počátcích avantgardních scén

Pozoruhodnou, a pro Honzla v mnohém nepříjemnou cestou se vydalo Osvobozené divadlo. V době krátce po rozkolu v souboru dva členové Honzlovy skupiny, Jiří Voskovec a Jan Werich, uvedli v sále Umělecké besedy pod hlavičkou Spolku bývalých žáků československého oddělení francouzských lyceí v Dijonu *Vest Pocket Revue*, komerčně nesmírně úspěšný kus, o jehož uvádění se přetahovalo hned několik pražských scén včetně bulvární smíchovské Arény. Voskovec s Werichem nakonec zakotvili v Osvobozeném divadle, a to z jednoho prostého důvodu – Honzl byl majitelem koncese, což dávalo svobodu tvoření. Finanční otázky byly vyřešeny získáním mecenáše – stal se jím podnikatel Josef Háša, který do Osvobozeného divadla vložil věno své novomanželky a umožnil tak zajištění pravidelného provozu včetně sepsání platných pracovních smluv s herci. Přesto však Osvobozené divadlo dokázalo hercům nabídnout pouze poloviční gáže než Frejkovo divadlo Dada, které bylo financováno ze soukromé sféry. Jiří Frejka, který vždy inklinoval k demokratickému prohradnímu křídlu a v této době byl dopisovatelem týdeníku *Demokratický střed*, se totiž spojil s bývalým členem kabaretu Červená sedma Jiřím Drémanem, který získal finanční podporu z bohatých a vlivných kruhů. Nepotvrzené, avšak nepravděpodobné spekulace označovaly za mecenáše podniku ředitele Živnobanky dr. Jaroslava Preisse.¹⁴ Smlouva upravující vznik divadla Dada byla příznačně podepsána u Arne Laurina v kanceláři státem podporovaného nakladatelství Orbis a jasně definován byl i účel divadla, totiž kabaret zaměřený proti pravicovým stranám, otevřeně se však postavilo především proti skupině kolem Jiřího Stříbrného.¹⁵ Divadlo Dada se tak nepozorovaně napojilo nejen na významné státotvorné finanční instituce, ale i na oficiální, Masarykem inscenovanou politiku československého státu.

Z pohledu herců byla však obě divadla stejně nejistými podniky a museli vzhledem k vzájemné řevnivosti obou vedoucích dobře zvažovat, které avantgardní scéně přislíbí svou účast. Členy divadel byli především mladí absolventi konzervatoře, kteří se rekrutovali ze středních vrstev a byli ve věku, kdy pomýšleli na zakládání vlastních rodin. Mnozí z nich navíc opustili bez absolutoria konzervatoř, což často zpřetrhalo i původní finanční zabezpečení ze strany rodiny. Většina mladých herců, trávících volný čas v pražských kavárnách a barech a dbajících i na společenskou reprezentaci, měla však poměrně vysoké finanční nároky. Situace avantgardních divadel se proto kolem roku 1927 výrazně změnila – vytratilo se nadšení počátečních studentských představení, která byla dotována účinkujícími

¹⁴ Tato skutečnost nebyla zatím přímo prokázána, ale Preissova láska k divadlu a jeho časté finanční podpory jsou dostatečně známé. Jaroslav Preiss se oženil s Olgou Dostalovou, která pocházela z poděbradské herecké rodiny Dostalových. Bratrem Olgy Preissové byl herec a významný divadelní režisér Karel Dostal, její sestra Leopolda Dostalová byla jednou z nejlepších hereček tehdejšího Národního divadla a byla známa svými dobrými styky s mladou hereckou generací. Pavel KOSATÍK, *Bankéř první republiky. Život dr. Jaroslava Preisse*, Praha 1996, s. 101–102.

¹⁵ Divadelní oddělení Národního muzea (dále NMD) Praha, Fond Jiří Frejka, sign. Č 11 287 – Materiály Dada, inv. č. A 15 757 – Josef Trojan, Divadlo nadšení.

a jejichž kulisy a kostýmy většinou ručně vyráběly samy herečky a herci. Z divadla se stalo řemeslo, které muselo žít, a tudíž se finanční otázky staly klíčovými.

V počátcích Osvobozeného divadla, kdy ještě herci neměli řádné pracovní smlouvy, inkasovali za každé představení nejprve 30, později 50 Kč. Již to však byl pro mnohé z nich posun, neboť za účast v absolventských představeních nezískávali nic. Požadavky herců se však zvyšovaly a především vzor Uměleckého studia Vladimíra Gamzy mnohé donutil opustit řady Osvobozených a hledat si živobytí jinde. Profesionalizace Osvobozeného divadla byla pro mnohé nejistým podnikem, o čemž svědčí i dopisnice Bedřicha Rádl, adresovaná Jindřichu Honzlovi: „*Musím se ti přiznat, že jsem byl velmi překvapen výší obnosu, který nabízíte. (...) Dada ručí za celoroční vyplácení, Gamza je slibuje. Honzle, bylo by strašně surové, nechat nás asi v listopadu v bryndě uprostřed nezaplacených pohledávek, viš-li, že máme teď zaručené závazky jinam. Výše gáže 600 Kč. Dada nabízí o 100 %, Gamza o 50 % víc.*“¹⁶

Není bez zajímavosti porovnat platy herců malých scén s příjmy ostatních povolání. Oficiální statistika nominálních mezd meziválečného Československa sice neexistuje, ale i údaje vypočtené z podílu pojištěnců na výši mezd u Ústřední sociální pojišťovny přináší zajímavá srovnání. V roce 1929 se průměrná denní mzda pohybovala mezi 9 a 15 korunami, roční příjem se u většiny obyvatelstva pohyboval mezi 6 a 12 000 Kč ročně.¹⁷ Slibovaná gáže, která činila u Osvobozeného divadla 600 Kč měsíčně, u Gamzova Uměleckého studia 900 Kč měsíčně a u Frejkova divadla Dada 1 200 Kč měsíčně, tak zařazovala herce do klasické střední třídy a umožňovala vcelku pohodlný život. I to byl snad důvod, že Jindřich Honzl po aféře, která propukla v roce 1927 a již podnítilo jeho členství v KSČ, natrvalo opustil stabilní učitelské místo a vydal se na nejistou divadelní dráhu. Nelze však zapomenout na skutečnost, že herecké angažmá bylo u nezavedených divadel vždy velkým rizikem, a proto bylo skutečně nutné dobře zvažovat angažmá. Herci si navíc často přivydělávali v komerčně úspěšných podnicích, k nimž je možné řadit i účinkování ve filmu či rozhlase.

Ve výsledku se ukázalo být Osvobozené divadlo životnějším podnikem než finančně zajištěné Dada a jeho pozdější přímý následovník Moderní studio. Nebyla to však zásluha Jindřicha Honzla, jehož vysloveně artistní a diváky nepochopená koncepce divadla byla především silným nátlakem finančně orientovaného Jana Wericha potlačena. Honzl hrubě podcenil zájem diváků a jejich touhu po jednoduché zábavě, společenské senzaci a aktualitě. Divadlo nastoupilo po otupení Honzlových uměleckých ambicí cestu výrazné prosperity a stalo se vedle rozsáhlého podnikatelského království Vlasty Buriana jedním z nejvýnosnějších praž-

¹⁶ SarH Praha, Pozůstalost Jindřicha Honzla, Korespondence přijatá, složka R, Bedřich Rádl, dopis ze 17. 8. 1927.

¹⁷ Josef BARTOŠ – Miloš TRAPL, *Československo 1918–1938*, Olomouc 2001, s. 62–63. Měsíční průměrný plat muže ve vyšších soukromých službách se pohyboval kolem 1 400 Kč. František VENCOVSKÝ, *Vzestupy a propady československé koruny. Historie československých měnových poměrů 1918–1992*, Praha 2003, s. 88.

„... bylo by strašně kruté, nechat nás v bryndě uprostřed nezaplacených pohledávek.“
Role peněz v počátcích avantgardních scén

ských divadelních podniků. Tomuto kroku však předcházela roční odchod Jindřicha Honzla do Zemského divadla v Brně v roce 1929. Hospodářská krize, která v tomto roce ve světě vypukla, zlomila všem malým divadelním scénám s výjimkou Osvobozených vaz. Nové avantgardní scénky, vznikající v polovině 30. let, tak byly budovány již ve zcela jiných společenských i hospodářských souvislostech.

Zusammenfassung:

„...es war sehr hart, uns in der Not zwischen den unbezahlten Rechnungen zu verlassen.“ Die Rolle des Geldes am Anfang der avantgardistischen Szenen

Der Beitrag widmet sich der ökonomischen Situation der avantgardistischen Theaterszenen die in der zweiten Hälfte der 20iger Jahre in Prag entstanden sind. Konkret werden die Szenen Umělecké studio (Kunststudio), Osvobozené divadlo (Befreites Theater), divadlo Dada (Theater Dada) und Moderní studio (Modernes Studio) behandelt. Aus der Korrespondenz, den persönlichen Erinnerungen der Schauspieler und Regisseure oder auch aus den buchhalterischen Unterlagen und Werbeblättern sind die Schwierigkeiten des Betriebes einer neuen Szene zu rekonstruieren. Zu beachten ist aber auch die Entwicklung moderner Präsentationen und die sich stets verbessernden arbeitsrechtlichen Beziehungen, die sich von einem Amateurtheater zu einer professionellen Szene entwickelten. Reflektiert wurde aber auch die private Situation der einzelnen Akteure. Aus ökonomischer Sicht haben sich die Vorstellungen der Mitglieder der avantgardistischen Szenen, die sich ein breites Publikum für ihr künstlerisch anspruchsvolles Repertoire gewünscht haben, als unrealistisch erwiesen. Deshalb mussten die meisten Szenen ihre finanzielle Sicherung bei privaten Mäzenen suchen oder ihre eigenen künstlerischen Ansprüche senken.

übersetzt von Lenka Housková

Bohumil JIROUŠEK

Peníze, nebo prestiž?

Soudní spor o autorství Vančurových *Obrazů z dějin národa českého*¹

Vančurovy *Obrazy z dějin národa českého* nepochybně patří k základním dílům české literatury, k jejímu kánonu, třebaže v literárněvědném hodnocení Vančurovy tvorby bývávají většinou poněkud opomíjeny.² K tomuto navýsost literárnímu dílu se však vztahuje řada mimoliterárních okolností, které vnášejí vnější realitu doby vzniku do interpretace samotného díla, aniž by je bylo možné literárními postupy postihnout – v zásadě tak lze říci, že pro interpretaci daného díla jsou nepodstatné. Společenský diskurs však od *Obrazů z dějin národa českého* očekával něco, co měl daný text plnit, a zčásti tu působili bývalí Vančurovi spolupracovníci, kteří interpretaci daného souboru textů také ovlivňovali ve vazbě na své vlastní cíle. Příprava díla a postup práce na *Obrazech z dějin národa českého* byly již popsány Josefem Petráňem a po umělecké stránce i ve vzpomínkách básníka Jaroslava Seiferta, proto zde podrobněji tuto skutečnost nebudeme reflektovat, třebaže další výzkum ve fondech nakladatelství Družstevní práce by pravděpodobně mohl přinést ještě další informace k zahájení celého projektu.³ Vladislav Vančura od samého počátku roku 1938 připravoval svůj projekt původně jako dílo kolektivní, vznikající za spolupráce více literátů, jimž měli radit historikové; a to s konkrétním historickým materiálem, dobovými reáliemi, s nimiž nemůže být dílo v rozporu.⁴ Dne 31. května 1938 – myšlenku tudíž prokazatelně nelze spojovat s odbojovou činností pomnichovské republiky, natož s érou protektorátu – se tak konala první porada s Histo-

¹ Příspěvek vznikl s podporou grantu GA ČR 409/08/0028.

² K Vladislavu Vančurovi a jeho dílu srov. zejména Miroslav BLAHYNKA, *Vladislav Vančura*, Praha 1978; Milan KUNDERA, *Umění románu*, Praha 1960; Jiří HOLÝ, *Práce a básnivost. Estetický projekt světa Vladislava Vančury*, Praha 1990; Rajenda A. CHITNIS, *Vladislav Vančura: The Heart of the Czech Avant-Garde*, Prague 2007.

³ Srov. Josef PETRÁŇ, *Historická skupina. Komentář ke vzpomínkám jejích členů*, in: Sborník prací k sedmdesátým narozeninám prof. dr. Jaroslava Charváta, Praha 1975, zvl. s. 38; Jaroslav SEIFERT, *Všecky krásy světa*, Praha 1993, s. 124–142 (kapitola Svědecká výpověď, jež je v různých vydáních vzpomínek zařazena do jiných oddílů knihy).

⁴ J. PETRÁŇ, *Historická skupina*, s. 38 nn.

rickou skupinou o „*beletristickém zpracování historických událostí našich dějin*“.⁵ 15. června 1938 již Vančura informuje o svém plánu na beletristické zpracování našich dějin – víceméně rozvrhu práce.

Hned 2. září 1938 ovšem historikové hlásí, že nemohou stihnout dodat materiál od počátků státnosti až do doby husitské ve sjednaném termínu, a navrhuji odklady a nové dělení – s tím, že první svazek by mohl sahat pouze do kolonizace a mohl by tak být již na vánočním trhu roku 1938. Vše se postupně odkládá, z myšlenky kolektivního díla literátů (vedle Vančury např. Karel Nový, Jaroslav Seifert či Jiří Mařánek) opírajících se o historické poradce sejde, zůstane autor jediný – sám Vladislav Vančura a jeho poradci.⁶ V této fázi jsou to Václav Husa, Jaroslav Charvát a Jan Pachta, kteří jsou uvedeni ve dvou svazcích *Obrazů* i ve třetím nedokončeném svazku.⁷

Po Vančurově popravě za heydrichiády aktivity spojené s Vančurovým jménem utichly, ovšem ihned po osvobození se jeho jméno spojilo s odbojem proti fašismu. Odkaz na spolupráci s ním se začal uplatňovat ve společenském diskursu. Začal se jevit jako „výhodný“, přinášející sociální kapitál, prestiž, která mohla podpořit společenský vzestup – navíc ve vazbě na nepopíratelnou levicovost Vančury. Václav Husa, Jaroslav Charvát i Jan Pachta toho výrazně využili a o své spolupráci mnohokrát hovořili – zdůrazňovali význam svého podílu na vzniku této práce, vykládali ji jako první marxistické vědecké zpracování dějin apod.⁸

Z předválečné spolupráce s Vladislavem Vančurou v rámci nakladatelství Družstevní práce, kde vycházel časopis *Dějiny a přítomnost*, jenž byl s těmito historiky spjat, se stane v interpretaci bývalých členů Historické skupiny odbojový marxistický čin. Uvedme například dezinterpretaci Jana Pachty: „*Po Mnichovu a 15. březnu 1939, kdy ovládlo naše kulturní prostředí konzervativní pekařovské pojetí českých dějin, bylo ovšem nemožno pokračovat ve vědeckém úsilí Historické skupiny. V této neutěšené době, kdy činnost Historické skupiny byla přerušena, přijali tři její členové, Václav Husa, Jaroslav Charvát a já, s velkou radostí nabídku spolupracovat s Vladislavem Vančurou (...) na básnickém zpracování českých dějin (...)*“

Naše spolupráce s Vl. Vančurou – to nebylo jen vypracování jednotlivých historických témat a otázek, podle nichž by pak Vančura psal své básnické Obrazy z dějin. Nic podobného. Z četných rozhovorů, v nichž Vančura projevoval obsáhlé a hluboké odborné znalosti dějin, snažil se postihnout hlavně podstatu a smysl historických událostí, to, čemu on říkal duch doby. Usiloval o to, aby si nějak evo-

⁵ Tamtéž, s. 34 (citát protokolu schůze).

⁶ Tamtéž, s. 35. Upozorňuje se přesto např. na podíl Milady Součkové na jedné kapitole apod.

⁷ Srov. zejména Vladislav VANČURA, *Obrazy z dějin národa českého III (Poslední Přemyslovci)*, Praha 1949² (fakticky plán třetího dílu), s. 79 (Vydavatelská poznámka). První dva svazky vyšly v prvním vydání v letech 1939–1940, třetí (koncept svazku) roku 1948.

⁸ Na příkladu Jaroslava Charváta podrobně Bohumil JIROUŠEK, *Jaroslav Charvát a Vančurovy Obrazy z dějin národa českého*, in: Jiří PETRÁŠ (ed.), *Hrdinství, statečnost, strach*, České Budějovice 2008, s. 10–16. Dále např. Václav HUSA, *Život hrdiny*, Hlas revoluce 16, 1962, č. 10, s. 5.

koval jasnou představu prostých lidí z doby raného středověku, a to tak, aby z toho nevznikl anachronismus a přenášení dnešních rysů do minulosti. Vančura chtěl od nás nejen celkové zpracování jednotlivých historických událostí, ale i různé materiály – i obrazové – k různým historickým detailům, např. k tomu, jak se lidé v dávnoověku oblékali, co jedli atd.

Pro nás historiky (...) byly schůzky s Vančurou skutečným svátkem, kdy jsme mohli svobodně bez nejmenších zábran rozvíjet nejmělejší teoretické otázky společenských věd a samozřejmě – zejména v závěru našich setkání – prohodit i politickou situaci (...) Mám doma ještě celou složku materiálů, které jsme vypracovali jako teoretický podklad pro vstupní mýtus Obrazů „Stará vlast“, skutečnou to báseň v próze (...)“⁹

Jaroslav Seifert ve svých vzpomínkách zdůraznil, že Vladislavu Vančurovi nikdy nešlo o to, jaký má honorář on, ale chtěl, aby jeho spolupracovníci dostali dobře zaplacení.¹⁰ Nejstarší nakladatelské smlouvy k *Obrazům* se nepodařilo dohledat ani v rámci budoucího soudního sporu,¹¹ nicméně po Vančurově smrti se ustálil úzus, že každý ze spolupracujících tří historiků měl nárok na 12,5 % z autorského honoráře, zatímco zbytek – tedy necelé dvě třetiny (62,5 %) – připadl vdově Ludmile a dceři Aleně, později provdané Santarové; po smrti Aleny pak jejímu manželovi a dětem.¹² Ještě u devátého vydání byl ve smlouvě v prosinci 1967 tento stav respektován,¹³ nicméně počátkem sedmdesátých let se situace obrátila. V roce 1972 se mezi nakladatelstvím Československý spisovatel, Dilií a historiky (za zemřelého Václava Husu Marií Husovou) rozproudila bohatá korespondence o vyjasnění autorského podílu historiků na *Obrazech z dějin národa českého* – nikdo nepopíral jejich spolupráci, ale nakladatelství i rodina Santarových se pokoušeli zjistit, zda lze mluvit o skutečném spoluautorství. Jinými slovy – spolupracovník je za podklady odměněn jednou provždy při prvním vydání,¹⁴ spoluautor je zahrnut do autorských práv. Československý spisovatel i Santaroví dospěli k závěru, že spolupracovníci již byli zaplacení měrou více než vrchovatou.

Marie Husová, jež – jako dědička Václava Husy – nebyla schůzkám Vančury s historiky přítomna, se rozhodla, že je třeba se autorských honorářů domoci soudně. Z její iniciativy tak vznikl soudní spor „Marie Husová a spol.“, jež česko-

⁹ Jan PACHTA, *České dějiny za okupace*, Revue dějin socialismu 1969, č. 3, s. 430–431.

¹⁰ J. SEIFERT, *Všecky krásy světa*, s. 140.

¹¹ Podle dopisu vydavatelství Družstevní práce Jaroslavu Charvátovi, Praha 3. 12. 1945, byla však při prvním vydání částka pro spolupracovníky dána pevnou sumou, pro druhé vydání se v dopise navrhovalo 7 % z členské ceny.

¹² Některé ze smluv o vydání díla *Obrazy z dějin národa českého* lze najít v Archivu Národního muzea, fond Jaroslav Charvát, složka a další materiály vztahující se k samotnému soudnímu sporu (neuspořádáno).

¹³ Tamtéž, Smlouva o 9. vydání díla *Obrazy z dějin národa českého*, 29. 12. 1967: Ludmila Vančurová 15,625 %, Jindřich, Petr a Pavel Santaroví 46,875 % (dědicové Aleny Santarové, roz. Vančurové), Marie Husová 12,5 % (vdova po Václavu Husovi), Jan Pachta 12,5 %, Jaroslav Charvát 12,5 %.

¹⁴ Tehdy, jak již víme, byli odměněni pevnou částkou.

slovenské soudy zaměstnal opravdu na velmi dlouhou dobu. Najít důvody ke sporu není jednoduché – Marie Husová tehdy ještě měla dceru na studiích, tedy se snad peníze hodily, na druhé straně je možné, že velkou roli v jejím myšlení hrála skutečnost, že se domnívala, že tak vlivné osobnosti, jako byli historikové spolupracující s Vladislavem Vančurou a snad i ona sama, nemohou prohrát. Snad opravdu uvěřila tomu, co historikové o své spolupráci na *Obrazech* šířili – vždyť Jaroslav Charvát na tom do značné míry udržoval svou kariéru. Od padesátých let, kdy byl prorektorem Univerzity Karlovy a následně rektorem Vysoké školy pedagogické, jeho kariéra spíše trvale klesala. Nicméně se na pražské univerzitě jako profesor (za normalizace po smrti Oldřicha Říhy krátce i vedoucí katedry obecných dějin) udržel i v sedmdesátých letech, k čemuž nepochybně výrazně přispívala skutečnost, že ve své nevelké vědecké činnosti umně zdůrazňoval své velké sepětí s počátky české marxistické historiografie a kultury – spolupráci s nacisty zavražděnými Kurtem Konradem¹⁵ či Vladislavem Vančurou.

Ohledně vydání *Obrazů* v roce 1974 šlo o dvě skutečnosti, jež spolu souvisely. V prvních vydáních se vyskytovala douška, že „*Historický materiál dodali Dr. Václav Husa, Dr. Jaroslav Charvát a Dr. Jan Pachta*“. Strana nazvaná „*Marie Husová a spol.*“ se tak dožadovala omluvy v tisku, že se tak tentokrát nestalo, a honorářů z tohoto i případných dalších vydání.

První rozsudek ve sporu padl v listopadu 1977, kdy soudce konstatoval, že nejde o spoluautorství, ale pouze o cenné podklady, přičemž literární styl Vančurův je zcela nezaměnitelný, tedy nelze uvažovat o spoluautorství.

S tím se však žalující strana nehodlala smířit a soudní spor protahovala – pomocí odvolání¹⁶ – až do roku 1984, kdy padl konečný rozsudek. Vedle výpovědi – takto se musel dostavit i Jaroslav Seifert a Karel Nový – bylo důkazní řízení postaveno zejména na tom, co historikové poskytli za podklady. Jak jsme z Pachtova předchozího citátu postřehli, měla jich být celá řada – najednou se však téměř nedaly najít, zato se předkládala celá řada nepodstatných textů – zejména kopií článků samotných historiků, jež měly být důkazem jejich pravdy. To však soudu nestačilo – a analyzovaly se tedy ony „zlomky“ materiálu, jež se podařilo dohledat. V roli soudního znalce se tak – nejspíše bez velkého nadšení – ocitnul Ústav pro českou a světovou literaturu ČSAV, jenž byl nakonec nucen se obrátit i na druhého soudního znalce – Ústav československých a světových dějin ČSAV. Skutečnými soudními znalci, kteří ústavy zastupovali, se tak stali Emanuel Macek a Pavel Vašák z prvního ze jmenovaných ústavů a Josef Žemlička a Jiří Spěváček z druhého.

Zatímco advokát žalující strany Gerhardt Bubník tvrdil, že v přednáškách a elaborátech historiků, „*kteří samy o sobě byly dílem (...), byly obsaženy charak-*

¹⁵ Přesněji spáchal sebevraždu v nacistickém vězení.

¹⁶ Archiv Národního muzea Praha, fond Jaroslav Charvát, Odvolání žalobců proti rozsudku z 29. 11. 1977 k Obvodnímu soudu pro Prahu I, Praha 27. 12. 1977. Po smrti Jana Pachty se žalující strana soudila ve složení Marie Husová, Helena Husová (již zletilá dcera), Jaroslav Charvát, Anna Pachtová (vdova), Hana Kračmarová (dcera J. Pachty). Podobně zrušení předchozích rozsudků Nejvyšším soudem 30. 9. 1982.

teristiky postav i celé příběhy“, které „bylo možno okamžitě vydat jako knihu“, soudní znalci ve výsledku z předložených podkladů zjistili, že jde o „jakési kompilace víceméně doslovných či parafrázovaných míst, excerpovaných z běžně dosažitelné literatury, která nejsou ani citována¹⁷ ani uváděna jako citát v uvozovkách. Jako takové nemohly být proto samostatně vydány (neboť nebyly tvůrčím dílem) ani doslova přejímány (na to výslovně upozornil dr. Husa podle redakční rady z 16. 9. 1938) a sloužily jen jako pomůcka k usnadnění historické orientace beletristovi.“¹⁸

Když bylo patrné, že žalující strana soudní řízení – tentokrát již definitivně – prohraje, pokusil se její advokát vzít žalobu zpět. Ovšem pravomocným rozhodnutím z 8. června 1984 mu nebylo vyhověno – a to z důvodu, že se považovalo za žádoucí, aby v takto společensky závažné věci bylo definitivně rozhodnuto. Dne 31. srpna 1984 tak bylo řízení ukončeno. Původním cílem bylo potvrdit si prestiž plynoucí ze spoluautorství velkého díla (Jaroslav Charvát ho dokonce vydával za první vědecké marxistické zpracování českých dějin) a získat finanční prostředky s tím spojené, přičemž nelze jednoznačně říci, co bylo kým z účastníků vnímáno jako podstatnější. Výsledek však byl poněkud odlišný – vedle morální blamáže zakladatelů marxistické historiografie před soudem socialistického státu šlo i o aspekt finanční. Soudní výlohy bylo třeba hradit – a to nejen svému advokátovi, ale i žalované straně.¹⁹

¹⁷ Opravujeme porušenou vazbu.

¹⁸ Archiv Národního muzea Praha, fond Jaroslav Charvát, složka a další materiály vztahující se k samotnému soudnímu sporu, odůvodnění rozsudku.

¹⁹ Tamtéž, Advokátní poradna (Jiří David) J. Charvátovi, Praha 29. 10. 1985. Šlo zejména o náklady rodiny Santarových.

Summary:

**Money or Prestige? Legal Proceedings Concerning Vančura's Authorship of
*Obrazy z dějin národa českého***

The contribution deals with the legal proceedings concerning Vladislav Vančura's *Obrazy z dějin národa českého* authorship, the legal proceedings was conducted in the 1970's and 1980's. Vladislav Vančura was writing this book at the end of the 1930's, while some papers (historical facts) were submitted by young historians Václav Husa, Jaroslav Charvát and Jan Pachta. Vančura was executed during World War II but his collaborators became important representatives of the official Marxist-Leninist historiography after 1948. Above mentioned historians claimed their collaboration with Vladislav Vančura as an essential piece of Marxist historiography concerning the Czech history, and they also claimed a part of the royalty. Vladislav Vančura's heirs and the publishing house refused further payments in the 1970's and Marie Husová (Václav Husa's widow) initiated legal proceedings (1972-1984). The legal proceedings were concluded by the statement that their contribution did not create an original work, the Marxist historians submitted only word-for-word excerpts of older, non-Marxist historiography. Besides the fact, that the Czechoslovak Marxist-Leninist Historiography founders lost their money, the litigation resulted into the fact that they also suffered moral disgrace.

translated by Dalibor Vácha

RECENZE A ZPRÁVY

VINKLER, Jonatan, *Posnemovalci, zavezniki in tekmeči*, Annales, Koper 2006.

Soubor studií slovinského bohemisty a slovenisty Jonatana Vinklera (nar. 1975 v Celje) *Posnemovalci, zavezniki in tekmeči* (Epigoni, spojenci a soupeři) je příspěvkem do odborných zkoumání česko-slovinských vztahů (to ostatně podotýká už podtitul *Česko-slovinské a slovinsko-české kulturní styky v 19. století*). Studie jsou pozoruhodné již výběrem témat. Chápu se problematických míst česko-slovinských historických a kulturních vztahů, ale většinou jde o témata zřídka zpracovávaná odbornou literaturou, snad jen s výjimkou studie o Dobrovském.

První text *Škoda hovoryty*,¹ týkající se likvidace českých protestantských stavů, ale také měst a v podstatě národa vůbec, v době po Bílé hoře, je ze souboru nejvíce orientovaný historicky a je na něm také nejvíce patrné, že je zaměřen především na slovinského čtenáře, neboť se podrobněji zdržuje u některých okolností stavovského povstání a doby pobělohorské, které jsou v českém kontextu přece jen většinou všeobecně známy. Jako velmi zajímavé a neotřelé je pak srovnání metodologie postupu vládních úřadů v období po Bílé hoře v zemích Koruny české s obdobným postupem při likvidaci protestantismu ve „Slovinsku“, tedy v rakouských zemích Kraňsku, Štýrsku a Korutanech jen o čtvrt století dříve. Autor své přirovnání dokládá úryvky z osobní korespondence biskupů lublaňského Tomaže Hrena a sekovského Martina Brennera a na druhé straně citacemi císařských nařízení a dopisy českých šlechticů i některých v Čechách nově přichozích hodnostářů, např. papežského nuncia Carla Caraffy, pražského arcibiskupa hraběte Arnošta Vojtěcha Harracha a knížete Karla Lichtensteina. Jako iniciační dokument uvádí prohlášení lavantinského biskupa Jurije Stobeje Palmburga z 20. července 1598 budoucímu císaři Ferdinandovi do Štýrského Hradce, v němž vyzývá k obrácení všech poddaných na katolickou víru, měšťané a šlechtici, kteří nebudou chtít, necht' opustí dědičné země, dále upozorňuje na to, že je třeba protestantismus připravit o jeho duchovní světlo, tedy pod pohrůžkou trestu smrti zakázat kázání a predikantům stanovit lhůtu k opuštění rakouských zemí. A Ferdinandovy rozkazy záhy následovaly: rozpuštění převážně protestantské městské rady ve Štýrském

¹ Název kapitoly je dle autora symptomatický pro rodící se barokní diskurz. Jde o větu Bogdana Chmelnického, plnou rezignace po neúspěšných jednáních s katolickým Polskem. Tato věta předznamená pro celou Evropu konec smírných jednání, vycházejících z dobré víry a vůle dohodnout se, a otvírá dobu, kdy se už jenom budou „sekat hlavy“ (s. 28).

Hradci, vyhnání predikantů, v Lublani dokonce dostali protestantští predikanti k opuštění města jediný den a tři dny na opuštění Rakouska. Koncem roku 1600 k těmto opatřením přibyly ještě rekatolizační komise, vedené v Kraňsku Hrenem a ve Štýrsku a Korutanech Brennerem, které vyháněly po venkově predikanty, pálily zakázané knihy, ničily protestantské modlitebny a školy atd. Po r. 1628 k nim přibyly ještě šlechtické rodiny (uvádí číslo 700 rodin). Tento postup se téměř doslova opakoval po necelém čtvrtstoletí v zemích svatováclavské koruny.

Další kapitoly zavedou čtenáře do 19. století, a to kapitolou, která otevírá téma 19. století jako dlouhého století měšťanstva, zde prostřednictvím tématu dobové hudby jak v Praze, tak v Lublani. Vinkler hledá především proměnu dobového hudebního diskurzu a recepčního horizontu, který se postupně přesouvá ze šlechtických sídel do měšťanských salonů a kaváren. Nastává čas valčíku a dalších tanců, který v Lublani reprezentuje vedle řady dalších také u nás málo známý český skladatel Kašpar Mašek. Autor srovnává podobu recepce pražské (např. při premiérách Mozartových oper) a slovinské hudební scény (např. brilantní klavírista Jurij Mihevec, proslulý mj. také efektní hrou loktem a la Jerry Lee Lewis). Idearium tehdejšího měšťanstva dotváří exkurzem do kultury bydlení či oblékání.

Kapitoly následující jsou monograficky směřovány na nejvýznamnější postavy 1. poloviny 19. století, především modrého abbé Josefa Dobrovského, Pavla Josefa Šafaříka (autor se Šafaříkovi věnoval již dříve také ve své dizertační práci) a slovinského jazykovědce Jerneje Kopitara. Zde se snaží mj. poukázat na kořeny vzájemného nepochopení Kopitara a českých obrozenců po Dobrovského smrti, které nebývají v obou národních prostředích vykládány bez emocí a bez stranění těm či oněm. Dohledává příčiny konfliktů jak v nešťastné osobní povaze Kopitara, tak také v pro Slovince obtížně akceptovatelných teoriích Jána Kollára nebo generačních rozdílech v pohledu na kroužek mladých slovinských intelektuálů kolem Matiji Čopa a France Prešerena. Zde zdůrazňuje naprosto přelomovou roli článku Františka Ladislava Čelakovského z Časopise českého muzea *Kraňská literatura*, který není jen recenzí almanachu mladých lublaňských intelektuálů, ale potvrzením a utvrzením celé duchovní koncepce jednoho z typů romantismu ve slovinské kultuře.

Další části knihy se týkají právě dění kolem v Lublani vydaného almanachu *Kraňská včelka*, jehož duší byli právě dva již zmínění intelektuálové, Čop a Prešeren. Vinkler připomíná závažné téma vztahu Mácha-Prešeren, které do nového světla uvedl r. 1997 Alexandr Stich (Souvislosti 1997/1) svým výkladem pasáží Máchova cestovního deníku, které se týkají jeho návštěvy Lublaně. Zde mj. otevírá otázku „tajných knih“ a „tajného místa“, o nichž se v Mácha v deníku zmiňuje, a nabízí možnou souvislost se zednářskými lóžemi v Praze a ve Slovinsku. Ve své interpretaci dobového kontextu, v níž oba tvořili, detailně srovnává kritickou recepci jejich hlavních děl, tedy *Máje* (1836) a sbírky *Poezije* (1847). Srovnává model národně utilitární kritiky, která viděla v literárním díle jen výraz národně apelativní funkce, takže shodně všechny recenzenty vedl k odmítnutí jejich vypjatého subjektivismu, esteticismu a neagitativnosti. Kritiky děl obou básníků vykazují

dokonce velmi podobné stylistické rysy a rétorické figury (s. 281). Vinkler tedy vyvozuje, že navzdory nesouměřitelně větší české kulturní infrastruktuře vznikají v téže době v obou kulturách prakticky nezávisle na sobě dva velmi podobné horizonty očekávání.

Jonatan Vinkler ve své knize podává celkem sedm kapitol, které jsou tématy soustředěny především do období první poloviny 19. století, přesahy jsou dány snahou vysvětlit některé kontexty, v nichž se kultura a věda u obou národů nacházela, např. likvidace Čechů jako historického národa v době pobělohorské otvírá otázku konstituování téhož národa v době obrozenské, obdobně u Slovinců.

Dominující lingvo-literární orientace autora vede k soustředění hlavně na světskou problematiku, nicméně u nás i ve Slovinsku (Slomšek) hrála svou roli v tomto období také církev a prakticky až do druhé světové války o dění v obou kulturách informovaly právě katolické časopisy kontinuálně a poučeně (Hlídko, Vlast, Archa, Dom in svet aj.). Toto je jedno z témat vzájemných kulturních vztahů, které nebylo nikdy důkladně přehlédnuto a probádáno a nabízelo by se jako jedno z možných logických pokračování této monografie.

V kontextu slovinského literárněvědného bádání pak kniha Jonatana Vinklera otvírá komparativní kontext, který nepatří k typickým. Např. v monografii Janka Kose *Srovnávací dějiny slovinské literatury* (1987), která má pro toto téma konstitutivní význam, je Prešeren srovnáván především s německým kulturním kontextem (Bürger, Schiller, Goethe) a anglickým (Byron, Scott) a okrajově také s Kollárovou Slávou dcerou (jeho cyklus sonetů *Znělkový věnec*). Vinklerovi se zde podařilo načrtnout bohatou strukturu vazeb a vhodně upozornit na ty okamžiky, v nichž právě vztahy Slovinců a Čechů hrály důležitou roli. Podobná analýza by byla velmi užitečná např. v případě slovinské meziválečné literatury, kterou dosavadní výklady téměř výhradně orientovaly na německý expresionismus a podařilo se jim prakticky zadupat do země slovinskou avantgardu, o níž se začalo znovu opatrně mluvit teprve od konce 60. let a dodnes působí mezi literárními historiky zejména starší generace jako horký brambor. Avantgarda je uváděna do kontextu zčásti italského a zčásti ruského, ale ve své době byly evidentní snahy těžit také z francouzských avantgardních proudů, z nichž jsme vycházeli také u nás.

Kapitoly spojuje také metoda zkoumání vývoje a proměn recepčního očekávání v prostředí obou kultur, a to nejen ve světle dobových článků a publikací, ale i soukromé korespondence jednotlivých osobností. Zdařilé a přesvědčivé analýzy beletristických i odborných prací i dalších dobových dokumentů dokládají pestrost a především intenzivnost a iniciační efekt česko-slovinských vazeb té doby. Tím se tato publikace výrazně liší od většiny dosavadních studií o česko-slovinských vztazích, které mívaly především pozitivisticko-heuristickou a literárně-historickou výpovědní hodnotu. V nevelkém úhrnu knih o našich vzájemných kulturních stycích se objevila pozoruhodná publikace, která předkládá také výrazné interpretační hledisko těchto styků a odkrývá další otazníky, jež doposud byly stranou zájmu odborníků.

Aleš Kozár

POKORNÁ, Magdaléna, *Josef Němec. Neobyčejný muž neobyčejné ženy*, Academia, Praha 2009. ISBN 978-80-200-1780-2.

Magdaléna Pokorná se po léta věnuje problematice 19. století, umí nalézat a minuciózně odkrývat neznámé a méně známé stránky národních dějin, dokáže objevovat tváře nikoli pouze jejich protagonistů, ale také osobností, které se z nejrůznějších důvodů protagonisty nestaly, či se jimi ani stát nemohly. Takovou postavou byl i manžel Boženy Němcové.

M. Pokorná založila jeho biografii na bohatém a různorodém pramenném materiálu, jak na pramenech úřední, tak osobní povahy; rozhodující roli zde hraje vzájemná korespondence příslušníků rodiny Němcovy. Z vydaných prací týkající se širokého okruhu dané problematiky využila autorka snad vše, co existuje, včetně drobných studií vydaných různými regionálními nakladateli během uplynulých staletí. Biografická metoda, jíž ve svém spisu použila, se jí stala prostředkem k objasnění obecného kontextu českých dějin od 40. do 70. let 19. století. Dokladem toho je také skutečnost, že ještě před vydání Němcovy biografie vyšla řada často zásadních studií, kde se autorka se složitou postavou úředníka Němce úspěšně vypořádala, vymanila ho ze stínu jeho slavné ženy a zamyslela se mj. nad jeho profesní kariérou coby státního úředníka; tak přispěla svým bádáním k rozvoji české historické prosopografie. Výsledky výzkumu prezentovala rovněž na několika vědeckých konferencích.

Patrně od vydání životopisu Boženy Němcové z pera Václava Tilleho zůstal Josef Němec v paměti budoucích generací jako manžel slavné ženy, rozhodný vlastenec, muž jistě čestný, ale prudký, hněvivý, nemající pochopení pro výjimečnost své ženy, byť ji drsně miloval a patrně i ctil. Zajímal se o manželčinu práci i zdravotní stav, snažil se smířit s její větší společenskou oblíbeností. Statečně čelil okolnostem, které ho často nutily žít bez rodiny. Povahová a intelektuální propast byla ale mezi manželi zřejmá, možná nepřeklenutelná.

Autorka zvolila jiný úhel pohledu: „*Víme, že dosavadní badatelé kladli někdy ve svých pracích až jednostranně důraz na to, co oba manžele oddělovalo, čím se lišili. Já se spíše ptám na to, co oba manžele spojovalo a jak se jejich vztah vyvíjel,*“ tak formuluje jeden z cílů své práce. Druhým – a cílem zjevně rozhodujícím – bylo vrátit J. Němcovi jeho vlastní identitu, pojmout ho jako muže, manžela, otce, dědečka, rozhodného vlastence, publicistu (i když se tomuto označení autorka brání, viz s. 280), v neposlední řadě jako státního úředníka. Není sporu o tom, že Josef Němec prožil zajímavý život, dostal se do centra pozornosti státních úřadů a jako „ultra-Čech“ figuroval mezi těmi, kteří se po revoluci 1848/1849 dostali pod státní dohled. Z tohoto aspektu je nepřehlédnutelná nenásilná kontextualizace osudu Josefa Němce a politického vývoje společnosti, zřetelná především v kapitole *Pod státním dohledem*, kde autorka obratně vede dialog dějin *malých* (Němcovu "dobrodružnou" profesní kariéru neblaze ovlivňující život rodiny) a *velkých* (politické události 50. let, které významně působily na osudy manželů Němcových a jejich dětí).

Třebaže to nebylo primárním cílem M. Pokorné, práce zčásti vyznívá jako příspěvek k dějinám maskulinity 19. století, jako příspěvek k gender history – tuto skutečnost zmínila autorka v samém závěru svého spisu. Již několikrát bylo napsáno, že Božena Němcová, ač dobové genderové stereotypy slovně ctíla, v osobní praxi panující konstrukt feminity trvale narušovala. Němec se naproti tomu jeví coby ideál soudobé maskulinity: voják, pak úředník, rozhodný, autoritativní, hlučný, rázný, odhodlaný zajistit materiálně rodinu, poskytnout synům vzdělání... Ve chvíli zhroucení své kariéry už nemohl být – jak píše autorka – „*tím, jemuž celá rodina vděčí za své dobré živobyti – naopak působil jí problémy*“. Jistě, nejen selhání Němcovy sociální maskulinity vedlo k rozvratu rodinného života („*celé moje rodinné štěstí tím bylo pohřbeno*“, píše ve své obhajobě v listopadu 1854), ale hrálo nesporně důležitou roli jak pokud se týče Němcova sebevědomí, tak pokud se týče rodinné souhry. Ba co víc, Němec, zcela oproti panujícímu veřejnému mínění, začal stavět na příjmech své ženy, ať na těch za literární činnost, či na těch, které si – podle jeho názoru – měla vydělat ženskými ručními pracemi. Rodinné poměry Němcových se stávaly předmětem debat pražské společnosti.

A do třetice: biografie Josefa Němcem je jistým průlomem do zatím stále málo zkoumaných dějin stáří: Magdaléna Pokorná přidala v poslední třetině své knihy k obrazu Josefa Němce coby poněkud konfliktního otce portrét stárnoucího pensionovaného úředníka putujícího po domácnostech svých dětí, tu a tam se pokoušejícího o samostatnou existenci v Praze či Novém Bydžově. Na základě brilantní rekonstrukce rodinných vazeb Josefa, Karla a Jaroslava Němcových tak vznikl nesentimentální obraz hmotné nouze starého člověka odmítajícího se smířit s nečinností, starého muže 19. věku, jemuž, zcela v souladu s panující konvencí, byla veškerá péče o domácnost velkou neznámou.

Při čtení znamenitého textu Magdalény Pokorné napadají čtenáře další otázky. Víme, že v některých interpretacích se Němec jeví nejen jako konfliktní, ale dokonce jako agresivní muž. Nesvědčí onen incident ze 4. srpna 1838, který zabrzdil jeho kariéru, ono surové nakládání s Janem Lieszlerem (s. 42), o Němcově neschopnosti se v kritických situacích ovládnout a o jeho agresivitě? Byla skutečně Barbora Panklová v době své svatby „*sotva sedmnáctiletá*“ (s. 41, znovu na s. 83)? Spor o její věk v době sňatku se vede už několik desetiletí, máme skutečně nějakou jistotu? A můžeme jednoznačně tvrdit, že Josef Němec byl „*jedním z prototypů těch příslušníků české vlastenecké elity, kteří se v době po revoluci [...] dostali pod státní dohled*“ (s. 304)? Nejsem si jista, zda lze Němce označit jako příslušníka české vlastenecké elity: přece jen jako osobnost vykazoval málo společenského vlivu a autority. Pokud bychom použili Paretovy stupnice uplatnění v definování elit (jedinci se mohou uplatnit "nepatrně-průměrně-silně"), pak by Němec patřil mezi ne-elitu a české politická reprezentace této doby mezi elitu nevládnoucí. Nejsem si ani jista, zda je možné – na základě kategorizace Jiřího Štaifa – zařadit Němce mezi příslušníky "obezřetné elity".

Po formální i obsahové stránce je práce bezchybná; k celkově příznivému dojmu, který čtenář ze stránek publikace má, přispívá jasný a přehledný styl zku-

šené autorky, kterou M. Pokorná je. Pro pořádek dodejme, že byly objeveny jen dva drobné "úlety" (s. 33, Němec nemohl v Bydžově chodit do obecné školy, ty vznikly až na základě tzv. Hasnerovy školní reformy; „*Vosov knížete Schwarzenberga*“, s. 183, je správně "Osov").

Jak říká Magdaléna Pokorná na konci jedné z prvních kapitol své publikace: prameny dokumentující život Josefa Němce umožňují průhled do tvůrčí dílny jeho ženy, pohled na jejich manželské soužití, na život tehdejší české společnosti. Nabízejí možnost důkladně poznat život rakouského úředníka, místa jeho působení, jeho vlastní činnost, jeho mnohdy komplikované peripetie ve vztahu ke státu. Osvětlují jeho vnitřní svět, hodnoty, které vyznával a kterých se nevzdával, i když mu komplikovaly život. Rozsáhlý materiál, s nímž autorka pracovala, tyto interpretace umožňuje. Nicméně mimořádně pečlivá a poctivá kritická práce s nimi, zajímavé a tvořivé interpretace a v neposlední řadě poutavý a čtivý text, to je hodnota přidaná autorkou.

Milena Lenderová

ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, Marie, *Zápisky I (1880–1884)*, k vydání připravil kolektiv pod vedením Milana Vojáčka; poznámkami opatřil Luboš Velek, Praha: Národní archiv – Scriptorium 2009.

První svazek *Zápisů* Marie Červinkové-Riegrové patří k významným edičním počínům, který zpřístupňuje historické obci jedinečný pramen k dějinám každodennosti 19. století, dějinám politickým a v neposlední řadě k gender history.

Edice je koncipována do pěti oddílů podle roku, ve kterém byly *Zápisky* napsány. Jednotlivé záznamy jsou vedeny chronologicky. V úvodu edice nalezneme krátké biografické údaje Marie Červinkové-Riegrové, dále autoři čtenáře seznamují s osudy deníkových zápisů této ženy a s důvody, proč se rozhodla od roku 1880 psát své záznamy jiným způsobem než dosud. K účelům edice posloužily rukoписné *Zápisky* a v případě nedochovanosti některé části byly použity strojopisné opisy z pozdější doby, nebo byly chybějící části doplněny z dochovaných deníkových záznamů autorky. Změna editovaného dokumentu je jasně vyznačena v textu.

Zápisky obsahují řadu jmen a záznamů vztahujících se k osobnostem doby, ve které Marie Červinková-Riegrová žila. Text *Zápisů* je vhodně propojen s poznámkami pod čarou, které obsahují biografie vybraných osob, vysvětlení některých reálií a odkazy k uložení dopisů, o kterých se Marie v textu zmiňuje.

Editoři se rozhodli knižně vydat *Zápisky* datující se od roku 1880. Díky tomu můžeme očima ženy a dcery sledovat události kolem Františka Ladislava Riegra. Marie reflektuje celou svoji rodinu a přátele. V zápiscích nalezneme informace o běžném chodu domácnosti na Malči, starosti o bratra, matku a další členy rodiny. Najdeme zmínky o přátelích jak rodinných, tak osobních. Jsou zde zachyceny Mariiny myšlenky týkající se vlastní osoby a možnosti sebezdokonalení. Můžeme sledovat její týdenní rozvrh a snahu dostát všem povinnostem dobré hospodyně

a vlastenky. Ze *Zápisků* datovaných rokem 1880 můžeme vyčíst i její lítost nad nesplněním základní povinnosti manželky – přivést dítě na svět. Dokonce v dubnu 1881 píše Marie o návštěvě specialisty ve Vídni (s. 143).

Zápisky jsou cenným obrazem světa, který Marii obklopoval. Dozvídáme se o knihách, které četla, o navštívených divadelních a operních představeních. Někdy můžeme sledovat i její bezprostřední dojem z díla. Píše o svém duševním rozpoložení, náladě a vztahu s manželem. Zmínky o manželských problémech nejsou tak časté, přesto z nich je zřejmé určité zklamání. Kromě vedení domácnosti byla Marie literárně činná. Aby mohla splnit všechny předsevzaté úkoly, zařídila si na Malči vlastní pokoj, kde mohla nerušeně pracovat (s. 68). Přesto si stěžuje, že pro různé návštěvy nemá dost času psát, to se týká i deníku, kde jsou záznamy vedeny s různým odstupem – většinou týden až dva týdny – výjimkou není měsíční odstup. V tomto případě má Marie vždy potřebu zdůvodnit, proč tak dlouho nic do deníku nenapsala. Události, které se staly od posledního zápisu, reflektuje chronologicky. V druhém plánu jsou informace o aktivitách otce, jež jí měly sloužit jako podklad pro vydání jeho životopisu. V *Zápiscích* jsou zaznamenány rozhovory Riegra se svojí dcerou. Získáváme tak přístup k jeho názorům na politické dění. Jsou zde obsaženy i názory na vývoj česko-německých vztahů. Díky Mariině návštěvě říšské rady ve Vídni víme, jak jednání probíhala, co Riegra nejvíce trápilo a jakým způsobem reagoval na nejnovější politické a společenské události.

Marie Červinková-Riegrová si byla vědoma svého postavení, snažila se, aby svému otci neudělala ostudu. Orientovala se částečně ve světě politiky, a pokud si nebyla s něčím jistá, ptala se otce. Díky edici *Zápisků* můžeme sledovat Mariinu literární a charitativní činnost i společenské a sociální vazby.

Zápisky jsou cenné tím, že v nich můžeme sledovat problémy, které hýbaly českou společností konce 19. století, jako byl např. vznik české univerzity, vyhoření Národního divadla či školská reforma. Edice *Zápisků* splňuje svoji úlohu, přístupňuje obtížně čitelný pramen a poodhaluje svět konce 19. století. Díky zapsaným rozhovorům s otcem můžeme nahlédnout za oponu politického světa. Otázkou zůstává Mariina objektivita, jak sama uvádí, rozhovory zaznamenává z paměti, v některých případech dokonce lituje, že není stenografka, protože si vše přesně nepamatuje. Tato skutečnost neubírá *Zápiskům* na jejich hodnotě.

Jediné, co lze editorům *Zápisků* vytknout, je malý prostor, který věnovali biografii této ženy. Uvádějí pouze data jejího narození, sňatku a smrti. Domnívám se, že tato žena by si zasloužila obšírnější biografii, zvláště když její poslední životopis byl vydán koncem 19. století. Editorům se podařilo na dobré úrovni zpřístupnit *Zápisky* Marie Červinkové-Riegrové široké veřejnosti. Nezbývá než čekat, zda se povede vydat další avizované díly.

Martina Halířová

Současné diskuse a konference k dějinám náboženství v „dlouhém“ 19. století

Náboženství, víra a církve v „dlouhém“ 19. století se stávají v poslední době stále častěji vyhledávaným badatelským a diskusním tématem řady konferencí. Před rokem to bylo pražské setkání v letohrádku Kinských na téma katolické osvícenství a osvícenský katolicismus. V příjemném prostředí – podpořeném slunečnou červnovou atmosférou – se aktivně diskutovalo. Tehdy se na konferenci pořádané okruhem historiků v čele s Danielou Tinkovou a Jaroslavem Lormanem profiloval badatelský okruh, který se bude, zdá se, potkávat i nadále.

Plodná diskuse a řada zajímavých příspěvků totiž zazněla i na dalším letošním setkání *Náboženství v českých zemích v „dlouhém 19. století“ (1890-1918)*, které se konalo 12. – 14. května 2010 v severočeském Duchcově v prostorách neobvyklého secesního evangelického kostela. V tomto případě se o organizaci zasloužil okruh kolem Zdeňka R. Nešpora a Fakulty humanitních studií v Praze a Muzeum města Duchova. Tentokrát ovšem počasí účastníkům nepřálo, přesto vznikla příjemná diskusní atmosféra podpořená nutností zůstat spolu. Společné ubytování a stravování a nakonec i relativně omezený okruh restaurací vhodných pro večerní posezení vykonal své. Jen na malém počtu konferencí se stává, že se poznají prakticky všichni účastníci osobně.

Během konferenčního setkání zazněla řada zajímavých příspěvků, nakonec i okruh účastníků byl velmi rozmanitý, zastupující geograficky prakticky celou republiku a řadu institucí, především univerzity a archivy. Jednotlivé tematické okruhy Duchovní jako nositelé zbožnosti, Evangelické sbory – od tolerance k rovnoprávnosti, Římskokatolická církevní zbožnost – trvání a proměny, Religiozita českých emigrantů, Antiklerikalismus a alternativní formy religiozity, Církevní stavitelství a náboženské umění či Proměny zbožnosti se snažily postihnout rozmanité náhledy na bádání v této oblasti.

Ústav historických věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice byl zastoupen hned několika účastníky. Kromě doc. Marie Mackové, která spolu s doc. Kristínou Kaiserovou z Univerzity Jana Evangelisty Purkyně z Ústí nad Labem hovořila o postavení redemptoristů v českých zemích během 19. století (příspěvek nesl název *Němečtí redemptoristé a jejich působení na region*), se o výzkum náboženství v nejširším slova smyslu zajímají (post)doktorandky Mgr. Zuzana Čevelová, Ph.D., Mgr. Jana Stráníková a Mgr. Hana Stoklasová. Zdá se, že náboženské dějiny si pozvolna budují v ústavu historických věd své pevné místo.

Zuzana Čevelová a Jana Stráníková představily příspěvek s názvem *Život faráře první poloviny 19. století: F. A. Vacek jako římsko-katolický kněz a katecheta a jako veřejně a literárně činná osoba*.² Na příkladu působení konkrétního katolic-

² Příspěvek vznikl za podpory projektu *Inovace studijního programu historických věd Filozofické fakulty a Výtvarných umění Fakulty restaurování Univerzity Pardubice*, reg. č. CZ.1.07/2.2.00/07.0188 a představuje také tematický okruh, který se v rámci tohoto projektu zpracovává se studenty Ústavu historických věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice.

kého kněze ve východních Čechách byla snaha ukázat život této profesní skupiny a roli římskokatolických kněží v dějinách školství, v církevní správě, v životě jednotlivé komunity (farnosti) a nakonec i jejich roli v celém národně emancipačním procesu 1. poloviny 19. století. Hana Stoklasová se ve svém příspěvku *Nenábožnost nynějšího věku. Proměny zbožnosti ve druhé polovině 19. století očima katolických kněží* věnovala ztrátě náboženské praxe během 19. století, jak ji vnímal okruh přispěvatelů Časopisu katolického duchovenstva.

Celkové vyznění debaty na duchcovské konferenci ukazuje, že sekularizace společnosti 19. století je teze, která se musí stále prověřovat, a nikoli přijímat. Zdá se, že se od ní současné bádání bude stále více odklánět nebo ji minimálně zásadním způsobem reinterpretovat.

Zuzana Čevelová

RÝDL, Karel, *František Hrnčíř (1860–1928). Symbol českého učitelstva*, Pardubice, Univerzita Pardubice 2009. 192 s. ISBN 978-80-7395-174-0

Komu dnes něco říká jméno František Hrnčíř? Zřejmě jen menší skupině odborníků. A přece se jednalo o vynikající osobnost, která by neměla upadnout v zapomenutí. Učitelé na nejnižších školách většinou mají jen omezený okruh působnosti, jsou známi především mezi lidmi z okolí škol, na kterých působí. Aby tomu tak nebylo, musí se kromě svých základních povinností věnovat činnostem, které jejich školní obvod přesáhnou. Uspěť v tomto smyslu se podaří málokomu, ale právě František Hrnčíř to dokázal, za svého života se stal zejména ve svém profesním prostředí velmi známým. Oživit povědomí o této významné osobnosti se rozhodl odborník na dějiny školství a pedagogiky Karel Rýdl, který zpracoval velmi obsažný Hrnčířův životopis.

V úvodu autor odhaluje svůj postupně rostoucí zájem o Hrnčířovu osobnost, odkrývání dalších rozměrů jeho činnosti, bílých míst jeho životního příběhu a občasnou rozporuplnost jeho působení na veřejnost. Knihu příznačně věnuje všem málo známým učitelům a učitelkám za jejich drobnou, ale záslužnou práci pro celý národ.

Rýdlova důkladná příprava spočívala ve vyhledání a studiu co největšího okruhu pramenů, což bylo nesnadné, protože Hrnčířova pozůstalost je roztroušena po různých muzeích, archivech a v osobním držení potomků. Poznatky zde získané autor doplnil studiem dalších fondů, matrik a starší literatury, i té, která vzešla z Hrnčířova vlastního pera. To nebylo jednoduché, neboť František Hrnčíř psal pod celou řadou pseudonymů. K. Rýdl sestavil jejich seznam, rozřazený podle období a periodik, v nichž byly používány.

Větší část životopisu je rozdělena do kapitol podle chronologického hlediska, v první se tedy dovíme něco o Hrnčířově rodném kraji – Vysočině, rodinném prostředí, do něž se narodil, rodičích a sourozencích a o školní docházce a studiu na učitelských ústavech v Hradci Králové a v Jičíně, jemuž autor vzhledem ke svému

zaměření věnuje zvláštní pozornost. Další kapitola líčí počátky Hrnčířovy učitelské praxe v Hlinsku – snad až velmi podrobně, ale názorně ukazuje, v jakých podmínkách takový podučitel žil. Pak následují školy v Heřmanově Městci, matiční škola v Bezděčíně u Turnova, škola v Bobnicích u Nymburka a v Nymburce samém. Dovídáme se o tom, jak Hrnčíř založil rodinu, do níž se narodilo celkem jedenáct dětí (jim je věnována samostatná kapitola v závěru), a hlavně o rozvíjení jeho práce v různých oblastech. Věnoval se divadlu, zejména loutkovému, psal zábavné i poučné spisy pro děti i pro dospělé, recenzoval dětskou literaturu, psal fejetony s tématy vlastivědnými, školskými a vzpomínkovými (autor dosud napočítal přes 300 Hrnčířových fejetonů), zabýval se vlastivědnou prací, regionální historií a národopisem. V tomto ohledu – stejně jako mnohým dalším – se mu stala významným podnětem Národopisná výstava v Praze v roce 1895. Hrnčíř se spolu s dalšími zasloužil o založení muzea v Poděbradech (1902), už od roku 1898 vycházel z jeho podnětu vlastivědný časopis *Věstník*, jehož prvním redaktorem se stal. Hrnčíř sám vydával časopis *Dětský máj* (1904–1914), jenž díky řadě přispívajících osobností literárních i výtvarných měl vysokou úroveň. Jeho vydavatelská činnost se časem rozšiřovala (od roku 1912 měl vlastní nakladatelství), a to zejména po odchodu do výslužby v roce 1922. Nelze opomenout Hrnčířovu práci na podporu Slováků. Vznik ČSR F. Hrnčíř nadšeně přivítal a brzy vydal doplněné a upravené příručky českých dějin, jež se staly velmi oblíbenými.

Na penzi Hrnčíř pobýval v Hrochově Týnci, ale neodpočíval. Pracoval v místní knihovní komisi, osvětové komisi, pokračoval v psaní knih, jako předseda muzejního výboru bojoval za hrochovotýnecké muzeum.

Poslední kapitoly jsou věnovány shrnutí a zhodnocení činnosti F. Hrnčíře. K. Rýdl poukazuje na další jeho zásluhy, například na poměrně úspěšný boj za očistu školních knihoven od brakové literatury, na snahu o řešení otázky pojetí a postavení učitele, jeho hmotného zajištění, otázku slovního hodnocení žáků, kompetentnosti inspektorů, tělesných trestů ad.

Kapitolu o Hrnčířově místě v literatuře pro děti a mládež napsala Jana Čeňková. Hodnotí je jako velmi významné, čehož Hrnčíř dosáhl jako autor, recenzent i vydavatel. Rozhodně se ve své době výrazně podílel na vzestupu daného žánru.

Jak už bylo výše uvedeno, autor věnoval zvláštní kapitolu osudům Hrnčířových dětí. Opět je to spojeno s pracným vyhledáváním údajů v matrikách a jiných zdrojích, což je třeba ocenit, ovšem v předcházejícím textu občas rušivě působí nevyčtenost toho, co se nachází až právě v této kapitole o potomcích.

V závěru Karel Rýdl hodnotí Františka Hrnčíře jako nezlomného, nesmírně pracovitého člověka, jenž po sobě zanechal výraznou stopu v dějinách českého školství. Kladem práce jistě je také to, že osobnost F. Hrnčíře není vykreslena černobíle, jsou uvedeny i různé slabosti, autor se věnuje potížím, které jeho hrdinu postihly, jako například zadlužení či ztráta velkého počtu dětí, jež většinou zemřely v útlém věku. Celkově ale nabízí velmi barvitý obraz českého učitele na přelomu 19. a 20. století, jehož život nebyl lehký, zvláště pokud odmítal neustále sklánět hlavu před autoritou.

Text doplňuje úctyhodný seznam pramenů a literatury, obrazové a textové přílohy, bibliografie Františka Hrnčíře (obdivuhodných 900 položek) a přehled další redaktorské a vydavatelské práce, stejně jako bibliografie prací o Františku Hrnčířovi, rovněž velmi četná. Kniha jako celek je velmi hezky vypravena.

Bohužel má kniha i zápor, a tím je velký počet překlepů a chyb věcných i jazykových, text působí dojmem nehotovosti, protože zřejmě neprošel důkladnou závěrečnou úpravou. Závěr je takový, že u Hrnčířova životopisu z pera Karla Rýdla jsou v rozporu stránka obsahová, velmi zajímavá, podnětná, připravená na základě dlouhodobé mravenčí práce s mnoha zdroji, a stránka vnější, která celkové vyznění poněkud kazí.

Tomáš Jiránek

DRATVOVÁ, Albína, *Deník 1921–1961. Scientific Diary, Academia, Praha 2008 (Edice paměť)*, 504 s. ISBN 978-80-200-1696-0

Albína Dratvová, jedna z mála českých filosofek, představitelk přírodních věd, se narodila 27. prosince 1891 v rodině soukromého úředníka. Svá studia zahájila v Ústavu pro vzdělání učitelek. V roce 1911 zde složila maturitu, a tím získala oprávnění vyučovat na obecných školách. To jí ale nestačilo. Soukromě se připravila na maturitu na pražském Akademickém gymnáziu, jako externistka ji složila v roce 1913 a zapsala se jako řádná posluchačka na Filosofickou fakultu, kde se tehdy studovaly i přírodní vědy. Po čtyřech letech studia si rozšířila svou kvalifikaci o možnost výuky matematiky a filosofie na vyšších a fyziky na nižších středních školách. V roce 1918 získala titul doktorky filosofie, nastoupila na místo profesorky na lyceu v Holešovicích a po roce přešla na slavné Gymnázium Krásnohorská, někdejší Minervu, kde působila jedenáct let. Od roku 1929 pracovala na ministerstvu školství a národní osvěty jako referentka pedagogického oddělení. Svou vědeckou kariéru zahájila habilitací v roce 1932 v oboru filosofie exaktních věd. Pro habilitační spis zvolila téma *Problém kauzality ve fyzice*, habilitační přednášku nazvala *Předmět a úkoly filosofie přírodních věd*. Během meziválečného období publikovala řadu vědeckých prací, napsala několik učebnic filosofie; celkem je v její bibliografii uvedeno úctyhodných 366 titulů. Velmi oblíbené byly její rozhlasové přednášky. Ve školství působila i po skončení války, zároveň pracovala v ministerské komisi pro vypracování středoškolských osnov a osnov filozofické propedeutiky. Působila v Masarykově akademii práce, roku 1946 byla zvolena mimořádnou členkou Královské české společnosti nauk.

Svůj deník si začala psát jako třicetiletá, ve formě poznámek, zprvu spíše nárazově. Systematicky se zápiskům věnovala od roku 1928. Nejde o deník ryze osobní – podle vzoru slavného fyzika Michaela Faradaye se rozhodla o zachycení svých odborných úvah, přesto se reflexi ryze osobních záležitostí neubráníla.

Dratvová byla rovněž první filosofkou, která se v českém prostředí pokusila o epistemologickou reflexi ženské otázky – ostatně stránky jejího deníku dokazují,

že ji tento problém velmi zajímal. V roce 1948 vyšlo knižně první vydání jejich rozhlasových přednášek. Shrnula v nich genezi ženské otázky v Evropě a českých zemích, emancipaci charakterizovala jako „*uvolnění žen k samostatnému rozhodování o sobě samých*“. Ač sama zůstala svobodná a cele se věnovala vědecké a pedagogické práci, vyslovila se spíše pro tradiční model rodiny a tradiční roli ženy-matky.

Rokem 1948 však svoboda končila – nejen pro Dratvovou. Sama nazvala několik let svého života „*marxistickou karanténou*“. 10. listopadu 1948 si do deníku napsala: „*Konec; v Rudém právu kdosi ve filosofii zcela neznámý napadl [mou] učebnici, že neodpovídá zásadám materialistickým. Kniha jistě bude zakázána – jen aby mne ještě nepronásledovali i jinak.*“ Její tušení bylo správné – přednášet sice v omezeném rozsahu směla, ale univerzitní profesorkou se nikdy nestala.

Z 15. října 1961 pochází poslední zápis: „*Z liberála, říkám veřejně, nikdo marxistu neudělá.*“ Albína Dratvová zemřela 1. prosince 1969 v domově důchodců v Terezíně.

Milena Lenderová

LASKIEROVÁ, Rut, *Deník. Leden – duben 1943, z polského originálu přeložila Anna Pilátová, Academia, Praha 2009 (Edice paměť), 65 s. ISBN 978-80-200-1706-2*

Lidé si psali, píší (a zřejmě i budou psát) deníky v době míru i války, v dětství a raném mládí, ve zralém věku, někdy – třebaže vzácněji – od dětství do zralosti či dokonce do stáří.

Svědectví napsaná dívkami ve školním věku nabízejí úhel ještě dětského pohledu na dobovou společnost a každodenní život. Každodenní život odehrávající se ve stínu války a nebezpečí má samozřejmě svá temná specifika. Takový je *Deník Rutky Laskierové*, který zachycuje několik měsíců života vnímavé čtrnáctileté dívky, Židovky, začínající tušit, že ona i její blízcí brzy zahynou v plynových komorách. Deník si psala v průběhu prvních měsíců roku 1943 v malém polském městě – nejprve v běžných podmínkách, pak v těsných prostorách ghetta.

Jako povinná by četba deníku měla být předepsána všem popíračům holocaustu. Osobní výpověď dívky, která přestává být dítětem v době počínající persekuce židovského obyvatelstva Polska, je totiž mimořádně silná. Navzdory stupňujícím se omezením, která autorce nejprve znemožnila pokračovat ve studiu, se Ruth snaží žít běžný život a čelit tragickým událostem, třebaže ty postupně otupují její vnímavost. Dikce jejího deníku se nemění, ať píše o prvních láskách či krutostech německých vojáků. Její reflexe blížící se tragédie, byť časově omezená a rozvíjená na relativně malé ploše, působí stejně emotivně jako výpověď Holanďanky Anny Frankové, s níž bývá deník Ruth Laskierové srovnáván. Na rozdíl od proslulejší výpovědi Anny Frankové zachycuje Rutčin deník jen krátké období – pouze náplň

dnů prožitých od 19. ledna do 24. dubna 1943 v polském městě Bedzin, kde řečeno slovy Ruth Laskierové, paradoxně panovala „*hnusná, lepkavá nuda*“.

Ruth zaznamenává události, které mohla prožívat jakákoli dívka jejího věku v dobách míru. Píše o svých vrstevnicích, chlapcích i dívkách, o sporech s rodiči, duševních i fyzických zmatcích dospívání, o oblečení, zábavě, četbě – velmi ji mimochodem zaujal Meyrinkův Golem. Z jejích řádků ale tušíme neúprosně se blížící nebezpečí, zmar a smrt, kterou ostatně několikrát stručně zaznamenala... „*Kruh se stále více uzavírá*“, napsala 5. února 1943. „*Příští měsíc už má být ghetto, takové to opravdové ghetto s kamennými zdmi. V létě to bude k nevydržení, sedět v takové šedivé zamknuté kleci, nevidět pole a kytky... Už jsem tak 'prosáknutá' krutostmi války, že ani ty nejhorší zprávy na mě nedělají žádný dojem.*“ Čekalo ji několik dnů práce v dílně, nedostatečné přiděly potravin, fronty na jídlo i uhlí – a pak konec. Poslední zápis v deníku zachycuje něčí svatbu – zda se skutečně udála, či šlo o autorčin sen, se už sotva dovíme.

Deník Ruth Laskierové se dostal – narozdíl od deníku Anny Frankové – na svět náhodou. Před svou deportací do Osvětimi, kde zahynula v plynové komoře, ho dívka ukryla pod dvojitou podlahu schodiště v domě, kde rodina bydlela. Tuto skutečnost prozradila své přítelkyni, která válku přežila a deník po válce z úkrytu vyzvedla. Po 60 let ho pietně uchovávala, aniž tušila jeho cenu. Nakonec se deník dostal k nevlastní Rutčině sestře, žijící v Izraeli. Ta také připravila deník, pouhých šedesát stran psaných úhledným, polodětským rukopisem, k vydání.

Milena Lenderová

GIDEL, Henry, *Coco Chanel*, z francouzského originálu přeložila Vlasta Mišarová, Garamond: Praha 2008, 305 s. ISBN 978-80-7407-022-8

Coco Chanel, která zemřela 10. ledna roku 1971, nemůže nikdy vyjít z módy. Nejen proto, že se do jejích dějin nesmazatelně zapsala; také protože nepsala jen dějiny módy, ale jako spolupracovnice, mecenáška a přítelkyně Jeana Cocteaua, Igora Stravinského, Raymonda Radigueta či Serge Ďagileva a dalších, jako kostymérka filmových hvězd psala i dějiny umění. Žádný div, že už za svého života budila zájem biografů – existuje asi 40 jejích životopisů rozličné úrovně a stovky oslavných článků týkajících se její oděvní tvorby, módního salonu i jí samotné.

Zájem o tuto první dámu francouzské *haute couture* letos zvýšil úspěšný film Anne Fontain s Audrey Tautou v titulní roli. Pražské nakladatelství Garamond na tuto skutečnost zareagovalo s ročním předstihem a vydalo překlad biografie Chanelové z pera Henry Gidela, úspěšného autora životopisů slavných (zvěčnil portrét Georgese Feydeaua, Jeana Cocteaua či Sachy Guitryho). Ve Francii vyšla kniha už roku 2000. Nakladatelství každopádně vsadilo na jistotu – dojmavý příběh dívenky narozené 19. srpna 1883, kterou vlastní otec umístil do sirotčince, kde se naučila šít, která ke slávě putovala přes kariéru kabaretní zpěvačky a švadleny,

musí mít u čtenářů úspěch. Zvláště když předem vědí, že se z malé Gabriely stane úspěšná a bohatá žena, která – částečně díky svým milencům – navždy změní svět módy, především svět žen. Dovedně skloubí prvky pánské a dámské módy a aniž by dámám upřela ženskost, zbaví je všeho, co je tíží: dlouhých sukní, těžkých klobouků, korzetů a dlouhých vlasů. Nabídne jim pohodlné šaty, volné svetry a dlouhé široké kalhoty, slušivé kabátky a praktické kabelky. A v roce 1921 uvede na trh svůj nesmrtelný parfém N° 5.

V roce 1939 na čas svět *haute couture* opouští, nicméně, ve věku 71 let, 5. února 1954, kdy už Francouzi částečně zapomněli na její lehce kolaborantskou válečnou avantýru, se znovu vrací. Na několika přehlídkách představí tvídivý kostým, kabelku z prošívane kůže, dvoubarevné boty... Opět se stává symbolem Francie.

Gidelovi nelze upřít, že je životopiscem dovedným. Pracuje s různými typy pramenů, předstírá, že nepropadl kouzlu své protagonistky, dokáže její životní příběh i její tvorbu vylíčit v kontextu doby, kterou důvěrně zná. Třebaže je text občas poněkud rozvláčný, zůstává čtivý a postřehy autora o meziválečných proměnách genderových konstruktů jsou více než výstižné.

To, co je na českém vydání trestuhodné, je překlad. Nepřesný, nečeský, občas hloupý. Překladatelka zápasí s českými přivlastňovacími zájmeny a francouzskými reáliemi, její znalost světové literatury vykazuje mezery. Budiž jí omluvou, že v bídě překladu není jediná: zdá se, že čas mistrů-překladatelů v Čechách nenávratně vypršel.

Milena Lenderová

České, slovenské a československé dějiny 20. století V. (konference, 23. – 24. března 2010, Historický ústav Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové).

Konference s názvem *České, slovenské a československé dějiny 20. století V.*, pořádaná mladými pracovníky Historického ústavu FF UHK, úspěšně navázala na setkání z předchozích let. Zrod této akce vykrytalizoval z činnosti studentů doktorského programu HÚ, kteří velmi rychle zareagovali na skutečnost, že mezi nejmladší vrstvou vědeckých pracovníků převládá nedostatečná informovanost o vzájemných výzkumech. Velmi plodná diskuse nad danou problematikou po krátké době vyústila v uspořádání první konference o československých dějinách, konané v březnu 2006. Během tohoto prvního setkání došlo k navázání kontaktů s mladými kolegy ze Slovenska (zejména z Univerzity Mateja Bela v Banské Bystrici), kteří záhy o akci podali příznivé zprávy slovenské akademické obci, což mělo za následek pozvolný nárůst slovenských referentů.

Slovy organizátorů je tato konference určena nejmladší vědecké generaci historiků, tedy doktorandům, mladým vědeckým pracovníkům, nositelům titulu Ph.D. (+/- 35 let), studentům posledních ročníků magisterských studijních pro-

gramů, pracovníkům archivů, památníků či vědeckých knihoven. Konferenční příspěvky jsou zároveň otevřeny posluchačům z řad široké veřejnosti.

Letošní setkání, konané ve dnech 23. – 24. března 2010, navázalo na četnost a rozmanitost konferenčních jednání let předchozích. Nabížený program byl tradičně rozdělen do několika tematických sekcí, přičemž příspěvky prvního konferenčního dne se vztahovaly k hospodářským, politickým a kulturním dějinám. Jeden blok jednání byl věnován historiografii a teorii historické vědy. Osou druhého dne konference byly dva bloky k sociálním dějinám a dva bloky, jež nesly název Československo v evropských souvislostech.

Vzhledem ke skutečnosti, že jednání jednotlivých sekcí probíhalo paralelně ve dvou přednáškových sálech, nebylo v silách posluchačů vyslechnout všechny příspěvky. Záměrem organizátorů však bylo poskytnout zájemcům o soudobé československé dějiny co možná nejširší spektrum témat. Konference se zúčastnilo bezmála 50 referentů, z nichž každý dostal prostor pro svoji prezentaci v rozmezí obvyklých patnácti minut. I tentokrát byla celá akce obohacena příspěvky slovenských kolegů (13), jeden referát byl v polštině. Celá třetina referátů spadala do období prvorepublikového Československa (1918–1938), ale svým zaměřením se podstatně různila.

V sekci nazvané *Československo v evropských souvislostech* zazněly dva vynikající slovenské referáty, reflektující poměry v meziválečném Československu pohledem zahraničních angažovaných pozorovatelů: Adriana Kičková (FF Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre) *Sir Georgie Russell Clerk a Československo*; Alena Feriancová (FF Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre) *Dianie roku 1926 v ČSR optikou správ německého vyslanectva v Praze*. Velmi kvalitní příspěvek Miroslava Šeptáka (FF Univerzity Karlovy, Praha) *Volba Edvarda Beneše prezidentem republiky očima rakouského vyslance v Praze* poukázal mimo jiné na nadále trvající limity bohaté historické produkce zabývající se osobou Edvarda Beneše, zejména v ohledu nedostatečně probádaných pramenů německé, rakouské a maďarské proveniencí. Dosavadní výzkum je také výrazně poznamenán absencí archivu agrární strany. V dalších příspěvcích bylo pojitkem spíše chronologické zařazení: Miroslav Breitfelder (PedF Západočeské univerzity v Plzni) *Sudetoněmecká emigrace a zahraniční politika Výmarské republiky*; Lenka Korytarová (FF Masarykovy univerzity v Brně) *Československá cesta na konferenci v Locarnu*; Milan Sovilj (FF Univerzity Karlovy, Praha) *Jugoslávské ohlasy na události v Československu v letech 1938–1939*. Pole zájmu zbývajících referátů spadalo již za rok 1948: Jiří Štěpán (FF Univerzity Hradec Králové) *Norsko jako cíl československého exilu po roce 1948*; Martin Hromek (FF Masarykovy univerzity v Brně) *Role zastupitelských úřadů v kulturní výměně mezi Československem a Francií v letech 1960–1969* a v neposlední řadě zajímavá studie o reflexi polské veřejnosti nad rozpadem České a Slovenské federativní republiky, kterou přednesl Pawel Ukielski (Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk) *Podział Czechosłowacji – ujęcie syntetyczne*.

Neméně zajímavý blok k sociálním dějinám byl z důvodu četnosti příspěvků rovněž rozložen do dvou pásem. V prvním z nich měli naprostou převahu slovenští kolegové: Alica Kurhajcová (FHV Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica) *Oslavy – symbolické obsadenie verejného priestoru v stredoslovenských mestách 1900–1914*; Miron Breznoščák (FHV Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica) *Češi versus Maďari – problémy budovania štátnej správy a postoj Slovákov k vzniku ČSR vo vybraných mestách na strednom Slovensku*; Peter Račko (FHV Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica) *Evanjelická a. v. skautská mládež na Slovensku v I. ČSR*; Ivan A. Petranský (Ústav pamäti národa Bratislava) *Jehovovi svedkovia v Slovenskej republike 1939–1945*; Jiří Nedvěd (FF Univerzity Karlovy, Praha) *Pokus o profil československého interbrigadisty*. V druhém pásmu k sociálním dějinám byly představeny příspěvky Martina Veselého (FF Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem) *Ze školních škamen k zaměřovačům. Pomocníci Luftwaffe v sudetské župě 1943–1945*; Radky Šustrové (FF Univerzity Karlovy, Praha) *Dětský válečný prožitek. Říšské děti v programu KLV*; Aleny Vitákové (FF Masarykovy univerzity v Brně) *Ženy v I. čs. armádním sboru v SSSR (komparace s řeckou partyzánskou armádou ELAS a DSE)*; Jiřího Glonka (Vědecká knihovna v Olomouci) *Poválečná situace a nálady německého obyvatelstva politického okresu Moravský Beroun*; Ivy Ďoubalové (FF Univerzity Karlovy, Praha) *Sociální dopady měnové reformy 1953 v Československu* a Marka Krejčího (Ministerstvo kultury ČR, Praha) *Památky pro veřejnost: Masová turistika jako součást každodennosti volného času*.

Prakticky celá sekce hospodářských dějin se věnovala první polovině 20. století. Výjimku tvořil exkurs Petra Borovce (FF Univerzita Hradec Králové) do „dlouhého“ 19. století v Pardubicích *Počátky a vývoj pardubické průmyslové signistiky a reklamy od druhé poloviny 19. století do 30. let 20. století*. P. Borovec se pozastavil nad otázkou doposud opomíjené problematiky průmyslové signistiky či heraldiky v soudobé československé historiografii. Průmyslová signistika v Pardubicích šla ruku v ruce s rozvojem samotného průmyslu. Je dobře známo, že za tímto fenoménem stálo především otevření železničního koridoru (1845), které rozhoupalo demografický boom, jenž velmi výrazně proměnil podobu provinčního města. Ondřej Hladík (Kabinet dokumentace a historie Vězeňské služby ČR) navázal na svůj loňský konferenční výstup o projektu UNRRA *Hospodářská pomoc UNRRA na příkladu budování justičních statků*. Konferenční jednání hospodářských dějin doplnily dále referáty Daniela Povolného (Vojenský historický ústav, Praha) *Zbrojovka Ing. F. Janeček 1925–1938*; Sylvie Sklenářové (FF Univerzity Hradec Králové) *Firma Baťa v Nizozemsku v meziválečném období*; Jakuba Rákosníka (FF Univerzity Karlovy) *Velká hospodářská krize 1929–34 – interpretační přístupy v historiografii*; Evy Chvalové (FF Ostravské univerzity) *Okolo pultu... aneb praktické rady v „umění“ prodeje a humor v obchodním prostředí v první polovině 20. století*; Sandry Hrachové (FF Univerzity Karlovy, Praha).

Jednání v oblasti politických dějin se vztahovala k následujícím tématům: Martin Ďurišín (FF Prešovské univerzity v Prešově) *Štátoprávny charakter Sloven-*

skej republiky rád 1919; Jan Vajskebr (Památník Terezín, Ústav pro studium totalitních režimů) *Velitelský sbor německého potlačovacího aparátu v Protektorátu Čechy a Morava*; Ivana Hrachová (FF Univerzity Hradec Králové) *Zločin udavačství před mimořádnými lidovými soudy*; Ondrej Podolec (Ústav památi národa Bratislava) *Pohľad späť. (Poslanci Slovenského snemu očami povojnového retribučného súdництва)*; Michal Strobach (FF Univerzity Hradec Králové) *Druhá emigrace R.A.F.*; Zdeněk Doskočil (ÚSD Akademie věd ČR, Praha) „*Železná opona musí zmiznout*“. *Okolnosti návratu Gustáva Husáka do politického života v březnu 1968*; Lukáš Cvrček (Ústav pro studium totalitních režimů, Praha) *Oběti potlačení protikupačních protestů v Praze v srpnu 1969*.

Poslední dva tematické bloky byly věnovány historiografii, teorii historické vědy a kulturním dějinám. Badatelé v nich představili své výzkumné projekty, přičemž se rámcově dotkli také (do té chvíle nesledovaného) normalizačního období. Veronika Středová (FF Univerzity Hradec Králové) „*Generace roku 1900“ a její místo v české historiografii*; Vítězslav Sommer (Ústav pro studium totalitních režimů, Praha) *Stranická historiografie a první fáze destalinizace v Československu*; Ján Jakubík (FHV Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica) *Percepčia Maďarska (a jej historiografie) na stránkach Historického časopisu Slovenskej akadémie vied v 50. rokoch 20. storočí*; Adam Hudek (Historický ústav SAV, Bratislava) *K otázke „marxistickosti“ historiografie v socialistických diktatúrach*; Dalibor Krčmář (Památník Terezín) *Periodické zpravodajství vedoucího úseku SD v Praze – forma, obsah a věrohodnost*; Lubomír Novotný – Radka Vítková (Vědecká knihovna v Olomouci) *Projekt Digimon aneb reformátování novin a historici moderních dějin*; Richard Pavlovič (Štátný archív v Prešově, pobočka Svidník) *Kultúrne inštitúcie, alebo sklady starého papiera? Okresné archívy na severovýchodnom Slovensku 1944–1989*; Jan Randák (FF Univerzity Karlovy, Praha) *Husitská revoluční tradice v české poúnorové společnosti*; Lucia Sotáková (FHV Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica) *Uchovávanie židovských kultúrno-historických tradícií v podmienkach sekularizácie spoločnosti v povojnovom Československu*; Matěj Kotalík (FF Univerzity Karlovy, Praha) *Obraz chuligána a reflexe fenoménu chuligánství v české publicistice 50. – 60. let*; Jan Lomíček (FF Univerzity Karlovy, Praha) – Jan Mervart (FF Univerzity Hradec Králové) „*Večery v Interhelpu*“ – *dva pohledy československých spisovatelů na Zemi sovětů*; Kamil Rodan (SOŠ prof. Zdeňka Matějčka, Ostrava) *Českoslovenští zpěváci a MIDEM 1968/1969*.

Z referátů posledně uvedené sekce stojí za to vyzdvihnout zejména pojednání J. Lomíčka a J. Mervarta, kteří precizním studiem literárního odkazu Jiřího Weila a Petera Jilemnického umožnili vhled do prostředí dělnických družstev v socialistickém Kyrgyzstánu. Kamil Rodan dokázal velmi originálním způsobem přiblížit (i s využitím několika autentických videonahrávek) atmosféru proslulého hudebního veletrhu v Cannes za účasti československých zpěváků.

Absorbovat celou škálu tematicky různorodých přednesů by bylo nad lidské síly. Nezbyvá než se spokojit s jejich prostým výčtem, který snad dopomůže dalším badatelům ke snazší orientaci ve stále rostoucím počtu odborných statí. Ostatně to

byl také jeden z ústředních motivů, který organizátory před pár lety přivedl na myšlenku podobnou akci uspořádat. Ze strany všech hostů jim za to patří velké díky. Zasloužené pokynutí múzy Kleiů udělalo pomyslnou tečku za letošním ročníkem konference o československých dějinách. Necht' je toto gesto i nadále výrazem uznání nad prací nejen mladých hradeckých historiků, ale i zúčastněných referentů.

Jan Dvořáček

DAHRENDORF, Ralf, *Pokoušení nesvobody. Intelektuálové v časech zkoušek*, Nakladatelství H&H Vyšehradská 2008, 228 s. ISBN 978-80-7319-065-1.

Pozorný čtenář zaznamenal na českém knižním trhu již nejednu publikaci, která svým názvem napovídá, že předmětem jejího zkoumání je specifická skupina vzdělaných lidí – intelektuálové. Vznik moderního evropského intelektuála na pozadí zrodu městského stavu jako nové společenské vrstvy je jedním z hlavních témat Le Goffovy knihy *Intelektuálové ve středověku*.¹ Milovníci kulturního klimatu „dlouhého“ 19. století s nadšením přivítali český překlad knihy *Intelektuálové v Evropě v 19. století*.² Poněkud stranou v porovnání s těmito vynikajícími publikacemi stojí kniha Paula Johnsona, která se obrací spíše na senzacechtivé publikum se snahou vyzdvihnout anomálie soukromého (mnohdy až intimního) rázu v kontrastu s veřejným obrazem sledovaných osobností.³

Odkazy na práce nedávno zesnulého renomovaného německého sociologa a politika Ralfa Dahrendorfa nejsou prozatím v české historické produkci příliš časté.⁴ Ačkoli se tento autor, zejména v anglosaském světě vysoce respektovaná autorita, ve svém díle zabývá především 20. stoletím, z domácích autorů se velké oblibě těšil zejména u Dušana Třeštíka, zaměřením medievalisty. Vypovídají o tom několikrát zmínky v posmrtně vydaném souboru komentářů a studií Dušana Třeštíka, které vyšly pod názvem *Zápisník*.⁵

Již v úvodu knihy *Pokoušení nesvobody* autor předesílá, že jeho snahou je cesta za poznáním zdrojů svobodného ducha, pokusem zjistit, jakých kvalit dosa-

¹ Jacques LE GOFF, *Intelektuálové ve středověku*, Praha 1999.

² Christophe CHARLE, *Intelektuálové v Evropě v 19. století*, Praha 2004.

³ Paul JOHNSON, *Intelektuálové*, Praha 1995.

⁴ Ralf Dahrendorf (1929–2009) byl po dlouhá léta přední osobností společenských věd. Během své bohaté akademické dráhy byl mimo jiné ředitelem prestižní London School of Economics (1974–1984) a také rektorem ústavu St. Anthony's College (1987–1997), který je součástí Oxfordu. Kromě toho byl rovněž aktivním politikem. Na konci šedesátých let byl členem německého Spolkového sněmu za FDP, později členem Komise ES. V roce 1988 se definitivně usadil ve Velké Británii, kde získal záhy občanství. Od roku 1993 byl členem britské Sněmovny lordů. Z jeho nejznámějších prací byly do češtiny přeloženy: Ralf DAHRENDORF, *Úvahy o revoluci v Evropě*, Praha 1991; TÝŽ, *Od pádu Zdi k válce v Iráku*, Praha 2008; TÝŽ, *Překonávat hranice: životní vzpomínky*, Praha 2010.

⁵ Dušan TŘEŠTÍK, *Zápisník: a jiné texty k dějinám*, Praha 2008.

hují lidé, kteří ani v silně vypjatých životních situacích nerezignují na obhajobu myšlenek, na nichž stojí liberální společenské zřízení. Předmětem zkoumání R. Dahrendorfa se stalo chování intelektuálů v prostředí totalitních režimů 20. století, nacismu a komunismu. Autor se snaží na několika konkrétních případech demonstrovat skutečnost, že i vysoce vzdělané a veřejně uznávané osobnosti, nemusely být automaticky, na základě vyššího principu mravního, imunní vůči svodům „látkavé píšťalky nesvobody“. Jako příklad uvádí hned v úvodní kapitole postavu německého filosofa bytí, významného představitele fenomenologie Martina Heideggera, jenž se nechal nakrátko unést strhujícím proudem doby.

„Veškerá německá skutečnost se nacionálně socialistickým státem změnila a v důsledku toho se musí rovněž změnit veškerý náš způsob chápání a myšlení... Jedině vůdce, a pouze on je dnešní i budoucí německou skutečností a zákonem. Prohlubuje stále vědomí toho, že ode dneška vyžaduje každá věc rozhodnutí a každý čin zodpovědnost.

*Heil Hitler!
Martin Heidegger, rektor“⁶*

Kniha však není výčtem lidí, kteří podleli vábení totalitního režimu. Naopak vznikla s cílem poukázat na ty, jež tomuto pokušení za cenu různých ztrát odolali. Dahrendorf pro účely své studie vybral veřejně činné intelektuály narozené v rozmezí let 1900–1910, přičemž se zaměřil na osobnosti, jejichž ctnosti byly poměřeny zkouškami doby. Těm, kteří obstáli, bylo určeno čestné místo v tzv. *societas erasmiana*, kde člen takového společenství sdílí ctnosti s Erasmem Rotterdamským. Autor vymezuje kategorie ušlechtilých hodnotových vlastností, na základě nichž poté jako arbitr posuzuje jednotlivé adepty. Základním kritériem chování veřejně činných intelektuálů se tak stávají klasické ctnosti: *fortitudo*, *iustitia*, *temperantia* a *prudentia*. Jedná se tedy o hodnoty, jichž lze dosáhnout výhradně vlastním přičiněním.

Dahrendorf se ovšem také při svém výběru omezil na osobnosti, jejichž duchovní úlohou bylo analyzovat politiku a společnost. Zabývá se lidmi, kteří prošli brilantní filosofickou formací, mnozí z nich znali dobře prostředí německých univerzit na počátku třicátých let 20. století (Freiburg, Frankfurt, Heidelberg aj.). Byli tedy přímými svědky akademického rozkvětu společenských věd na pozadí dynamického rozmachu nacionálního socialismu. Všichni byli vystaveni pokušení a lákadlům totalitního režimu, ne všichni se však zachovali podle autorových představ.

⁶ Tamtéž, s. 14. Úryvek pochází z inaugurační řeči M. Heideggera, kterou pronesl 27. května 1933 na půdě univerzity ve Freiburgu. Nutno podotknout, že M. Heidegger po necelém roce z funkce rektora odstoupil a vrátil se k filosofii. Jeho dočasná partnerka Hannah Arendtová komentovala s odstupem času Heideggerovo pokušení nacismem jako snahu o změnu postavení. Sám Heidegger měl v úmyslu z pozice rektora ovlivnit plánovanou reformu vysokého školství. Po roce 1945 byl v rámci denacifikace potrestán zákazem přednášet.

R. Dahrendorf využívá každou příležitost k vyzdvižení sebemenšího zaváhání sledovaných autorit s takovou dravostí, že nakonec i samotný zvěstovatel ctností svobody Erasmus Rotterdamský vychází s mírně pošramocenou pověstí.⁷ I přesto však vytvořil skupinu tzv. *nepokoušitelných*, do níž zařadil Karla R. Poppera, Raymonda Arona a Isaiaha Berlina. Tito tři vzdělanci dle autorova názoru splnili nejlépe hodnotící kritéria ctností svobody. K výše jmenovaným již nepřirařadil Theodora W. Adorna, který před svojí emigrací projevil jisté sklony ke kompromisu s nacismem.

Dalším *erasmovcem*, který neprošel bez úhony kritériem svobodných ctností, byl přední český filosof Jan Patočka. V souvislosti s jeho osobou rozvíjí Dahrendorf problematiku tzv. *vnitřní emigrace*, jež byla podle mnohých jednou z Patočkových předností, v tomto případě však jednou ze slabších stránek. Přestože *erasmovci* nejsou dle Dahrendorfa odbojáři, jistá míra „*angažovaného pozorování*“ je nutná pro plnohodnotné členství ve společnosti. Patočkova iniciativa při vzniku Charty 77, která byla příčinou osudového několikahodinového výslechu StB, již zranitelnost jeho *vnitřní emigrace* nezachránila.

Podobným způsobem se snaží upozornit na odchylky od čistých svobodných ctností i u dalších členů *societas erasmiana* – Hannah Arendtová, Norberto Bobbio, Theodor Eschenburg. Pro tyto účely sestavil autor i tabulku, která dále rozšiřuje potenciální členy společnosti o tzv. *kandidáty* (sem jsou zařazeny osobnosti, které nejsou ve studii podrobně zkoumány: Dolf Sternberger, Sebastian Haffner, Golo Mann, Marion Dönhoffová, Ernst Glaeser), *zahraniční členové* (to jsou *erasmovci* ze zemí, které byly ušetřeny pokoušením nesvobody: Jeanne Herschová, George Orwell, George Kennan, John Kenneth Galbraith), *podporující členové* (osobnosti, které se výrazně zapsaly jako organizátoři, aniž by samy byly veřejně činnými intelektuály téže kategorie: Stephard Stone, Peter de Mendelssohn, Richard Crossman, Alistair Cooke). R. Dahrendorf vymezuje rovněž kategorii *odmítnutých kandidátů*, kam včlenil Jean-Paul Sartra, Roberta Havemanna a sestry Mitfordovy.⁸

V samém závěru se autor snaží poukázat na všeobecnou frustraci intelektuálů v souvislosti s událostmi doprovázejícími květnové manifestace v Paříži roku 1968. Demonstrace, obsazování škol, nekonečné debaty a maoistická hesla v době, kdy si kulturní revoluce vyžádala statisíce obětí v čínských provinciích, byly na jedné straně společenskou událostí číslo jedna, skutečným revolučním počinem, který rozhoupal celou jednu generaci mladých lidí k „novým a šťastnějším zítřkům“. Pro intelektuály *erasmovského* ražení byly květnové události velkým zklamáním a hlubokou krizí institucí a hodnot, které pro ně byly posvátné. Univerzita byla nedotknutelným ztělesněním pravd, které tyto lidé hledali. Proto sledovali s nepochopením vlnu veřejného odporu vůči duchovním statkům získaným právě na univerzitách, někteří z nich proti nově příchozímu proudu trvale zatrpkli.

⁷ Autor zde poukazuje na tragický osud Ulricha von Huttena, popsáný v biografii Erasma Rotterdamského od Johana Huizingy. Kniha vyšla v roce 1924, do češtiny nebyla dosud přeložena.

⁸ R. DAHRENDORF, *Pokoušení nesvobody*, s. 205.

Dahrendorf tu k zamyšlení nabízí ještě významný rok 1989, ale toho se již naprostá většina zkoumaných intelektuálů nedočkala. Autor ctil povinnost vyjádřit se k některým pohledům, které tak jako knihy jeho předchůdců rozvířily společenskou debatu. Přestože v mnohém polemizoval s Francisem Fukuyamou, byl s ním zajedno v tom, že vnímal liberální demokracii jako skutečný konec dějin v tom smyslu, že k ní neexistuje žádné alternativní uspořádání otevřené společnosti s demokraticky volenými institucemi. Historie v jeho pojetí nesleduje nějaký předem vymezený cíl, jako tomu bylo u Hegela. V tomto ohledu sdílí postoj Karla Poppera, podle něhož mají dějiny jen ten smysl, který jim sami dáme.

Jak autor sám v závěru knihy upozorňuje, je třeba brát výběr a schematické rozřazení intelektuálů s jistou dávkou benevolence a ironie. Provokativní charakter knihy posloužil jako účinný prostředek k upoutání co možná největší pozornosti. Dahrendorf se vyznačuje poutavým a vytříbeným stylistickým projevem, je jen na škodu, že nejsou přeloženy některé z jeho dřívějších prací. V tomto ohledu je třeba vyzdvihnout činnost vydavatelství H&H, které na tuto skutečnost rychle zareagovalo a po pozitivním ohlasu *Pokoušení nesvobody* nedávno připravilo edici jeho další knihy, jež vyšla pod názvem *Překonávat hranice* (původní název v němčině *Über Grenzen*).

Jan Dvořáček

MACHUTOVÁ, Marcela – ČADEK, Jiří – SUDEK, Čeněk – TRŽIL, Leoš, *Historie dopravní policie, Praha 2009. ISBN 978-80-87040-14-0.*

V říjnu roku 2009 vyšla v pražském nakladatelství MILPO MEDIA, s.r.o., kniha nesoucí název *Historie dopravní policie*. Publikace byla vydána k 90 letému výročí vzniku dopravní policie u nás a o její vydání se zasloužila především ředitelka Muzea Policie České republiky PhDr. Marcela Machutová, která je také autorkou převážné většiny textové části. Spoluautorský podíl na publikaci mají ovšem i plukovník Ing. Leoš Tržil, Jiří Čadek a Čeněk Sudek. Toto autorské kvarteto se ve své knize snaží přiblížit čtenáři vývoj dopravní policie u nás, a to v mnoha aspektech. Kniha je doplněna celou řadou fotografické dokumentace, která vhodně dokresluje především vizuální představu historie této složky bezpečnostních služeb.

Ačkoliv u nás existuje bohatá literatura k dějinám policie, kterými se pro naše území zabývá především Pavel Macek,¹ celosvětovými dějinami policie pak Jaromír Slušný² a dějiny vojenské policie jsou popsány ve stejnojmenné knize Ministerstva obrany České republiky, doposud nebyla zmapována přehledná histo-

¹ Viz jeho práce *Dějiny policie a četnictva I., II. III., Dějiny obecních policií, Obecní policie, Pořádková činnost policie, Bezpečnostní služby, Privátní bezpečnostní služby, Základy teorie policejné bezpečnostní činnosti*.

² Viz jeho práce *Světové dějiny policie*.

rie policie dopravní. V tomto ohledu má předkládaný titul primát a doplňuje drobnou mezeru v historii bezpečnostních složek.

Na přelomu století a výrazněji pak po první světové válce se na našem území (ostatně jako všude jinde) začíná rozvíjet a naplno projevovat jeden z fenoménů technického pokroku dopravy – automobil. Čím větší množství automobilů se začíná objevovat na cestách, tím více vyvstává na mysli otázka, jak učinit provoz bezpečným, jaká pravidla pro motoristy, ale i cyklisty a chodce zavést. Již před první světovou válkou byly zavedeny první značky, byla dána pravidla pro vpuštění vozu do silničního provozu, nařízení o zkouškách vozů, byly zavedeny mezinárodní průkazy a řada dalších pravidel, která měla provoz usnadnit. Na našem území pak začal od roku 1914 platit Řád policie silniční pro Království české, neboť první úprava pravidel z roku 1866 přestala díky rychlému technickému rozvoji dostačovat. Československá republika tento předpis převzala v roce 1921.

Díky rozvoji dopravy a rostoucímu provozu bylo také zapotřebí zřídit sbor, který by na dodržování těchto pravidel dohlížel, a tak bylo rozkazem ze dne 15. července 1919 v Praze zřízeno oddělení dopravní policie. Jeho členové se starali zpočátku především o plynulost dopravy na rušných křižovatkách, v průběhu času samozřejmě přibýly i další povinnosti. S postupem let bylo nutno provést motorizaci dopravní policie, doba šla nezadržitelně kupředu a k udržení pořádku na komunikacích už nestačili pěší „dopraváci“ a cyklistické hlídky, ale bylo nutné vybatvit muže zákona též motocykly i automobily. K řízení provozu přispěl i nový prvek – semafor.

Praha sice byla prvním místem, kde dopravní policie převzala starost nad řízením dopravy, četnické silniční kontrolní stanice ale byly zřizovány i na dalších místech tehdejší republiky. Do roku 1938 jich bylo zřízeno celkem 19, jedna dokonce v zemi Podkarpatokoruské. Po druhé světové válce toto číslo dále narůstalo a dopravní policie získávala dohled nad čím dál tím širším územím.

Nejdůležitějšími úkoly dopravní policie bylo již od počátku zajistit bezpečnost na cestách. Pravidla, nařízení, vyhlášky a jejich dodržování měly zajišťovat co nejnižší nehodovost, důležitá byla osvětová činnost, která měla veřejnost seznámit s tím, jak se má účastník silničního provozu chovat, aby k nehodám nedocházelo. Policie též musela často kontrolovat, aby jedoucí vozidla nepřekračovala stanovenou rychlost, dávat si pozor na řidiče jedoucí pod vlivem alkoholu. K určení dvou výše zmíněných přestupků se zpočátku používaly různé, často ne velmi přesné metody, postupem času se však technika zdokonalila i v těchto záležitostech.

Málo z nás si také neuvědomuje, že až do doby protektorátu se na našich silnicích jezdilo vlevo. Až protektorát zavedl jízdu vpravo a nutno dodat, že zpočátku tato změna činila účastníkům silničního provozu časté potíže a zapříčinila i celou řadu nepříjemných situací. Jízda vpravo byla sice plánována na 1. května roku 1939, protektorát však tuto změnu provedl o několik dní dříve, s definitivní platností od 26. března roku 1939. Od té doby je tomu tak dodnes.

V letech následujících docházelo a neustále dochází k celé řadě změn, spojených především s technickým vývojem. Měnil a mění se vozový park, barevné

označení policejních vozidel a motocyklů prošlo také svým vývojem, vývojem prošlo značení poznávacích značek automobilů. I osvědčení o způsobilosti řízení vozidla a později řidičské průkazy zaznamenaly řadu změn, stejně tak prošla vývojem i uniforma dopravního policisty. Účel, za kterým však před 90. lety vznikla dopravní policie, se nezměnil, i když povinností dopravním policistům stále přibývá, tak základní je stále stejná – dohlížet především na bezpečnost na našich komunikacích.

Knize však musím vytknout jeden nedostatek. Je mi samozřejmě dobře známo, že bez finanční pomoci sponzorů by těžko vycházela, považují však za nevhodné umístit reklamou do textové části mezi jednotlivé kapitoly, nebo dokonce narušovat text jedné kapitoly oddělenou reklamou. Uvítal bych, kdyby se reklama vyskytla na konci publikace, kam dle mého soudu patří, nikoliv v textové části, kde vyloženě ruší a nepůsobí to na čtenáře pozitivním dojmem. Na druhou stranu musím vyzdvihnout promyšlené vyvážení textu a doprovodného obrazového materiálu, který v podobě dobových fotografií a dokumentů dokresluje vhodným způsobem představu toho, jak se v průběhu let vyvíjela uniforma, vozový park, řidičská oprávnění, poznávací značky automobilů atp. Bez těchto obrazových dokumentů by si veřejnost nemohla představit, jak tento vývoj v počátcích dopravní policie probíhal. Textová část je také na velmi vyspělé úrovni, autorům se povedlo vytvořit publikaci, která bude vítaná jak odbornými kruhy, které se historií bezpečnostních složek zajímají, tak širokou veřejností, jež má zájem se něco bližšího o historii dopravní policie dozvědět. V tomto ohledu je plná velmi užitečných informací, které jsou podloženy bohatou pramennou základnou, dobovou literaturou a obsáhlou fotografickou dokumentací.

Petr Horáček

Připravují se nová Základní pravidla pro zpracování archiválií

Zdá se, že přání většiny archivářů – praktiků bude vyslyšeno a české archivnictví se v nejbližších měsících konečně dočká nových Základních pravidel pro zpracování archiválií.

Koncem ledna roku 2010 byl ukončen projekt vedený Miroslavem Kuntem z Národního archivu v Praze pod označením VE2007200900, ve kterém řešitelé a spolupracovníci v rámci grantového úkolu „*Možnosti a formy zpřístupnění archivních fondů nebo jejich součástí veřejnosti v elektronické podobě*“ předložili k posouzení a zavedení mezinárodní archivní standardy za účelem rozšíření základního povědomí o jejich existenci. Jedná se o mezinárodní standardy ISAD(G),¹

¹ Překlad prvního vydání standardu ISAD(G): *Všeobecný mezinárodní standard pro archivní popis* z roku 1994 připravil Tomáš Čihař v rámci Pracovní skupiny pro výpočetní techniku východočeských archivářů. Nepublikovaný překlad revidoval v roce 1998 Miroslav Kunt pro služební účely Státního ústředního archivu a tento interní materiál posloužil jako základní pomůcka pro překlad druhého vydání standardu z roku 2000. Návrh překladu druhého vydání standardu byl zpracován

ISAAR(CPF)² a ISDIAH.³ S cílem umožnit zavedení mezinárodních standardů v českém prostředí byl navržen i základ textu nových Základních pravidel pro zpřístupňování archiválií.

Důvodů pro zpracování nových pravidel existuje několik a mnohé z nich se staly impulsem pro vytvoření rozšířené pracovní skupiny, která by navázala na výsledky týmu původních řešitelů. Skupina byla sestavena tak, aby se na její činnosti rovnoměrně podílely všechny typy archivů, archivní správa ministerstva vnitra a příležitost dostali i zástupci vysokých škol, kteří by se měli stát zárukou rychlejšího procesu zavedení nových pravidel do akademického prostředí. Zastoupeny tak jsou kromě Národního archivu v Praze (celkem šesti odborníky), oblastní archivy v Plzni a Zámrsku, zemské archivy v Brně a Opavě, okresní archivy Písek, Tachov, Semily, Olomouc, Pelhřimov, Chrudim, Archiv hlavního města Prahy, Archiv Národního technického muzea, Ústřední archiv zeměměřičství a katastru a v neposlední řadě i univerzity, jako jsou Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, Masarykova univerzita v Brně či Univerzita Pardubice.⁴

Pro fungování odborné pracovní skupiny byl sestaven harmonogram, který předpokládá, že do konce roku 2010 by měly být do konečné podoby upraveny hlavní výsledky práce a po jejich odevzdání a schválení se v průběhu roku 2011 uvažuje o publikaci nových pravidel včetně následného školení a postupného zavádění do praxe.

Rozšířená pracovní skupina zahájila svou činnost 1. února 2010 odevzdáním předběžného návrhu své činnosti a 15. února téhož roku bylo definitivně potvrzeno její složení.⁵ První pracovní porada se uskutečnila v prostorách Národního archivu v Praze 8. března 2010.

Z důvodů, které vedly k nutnosti zpracovat nová Základní pravidla a o nichž se hovoří již několik let, je třeba uvést zejména tyto:

- a) zpracování archiválií sice nadále vychází z provenienčního principu, ale je třeba reflektovat nové informační prostředí vytvářené moderními technologiemi,
- b) archivy jsou stále více propojovány s příbuznými paměťovými institucemi (muzei, galeriemi, památníky), globálními informačními systémy

Tomášem Dvořákem v roce 2006 a v následujících letech 2007 – 2008 byl tento návrh revidován v rámci resortního výzkumu a vývoje Ministerstva vnitra č. VE20072009004, projektu s názvem *Možnosti a formy zpřístupnění archivních fondů nebo jejich součástí veřejnosti v elektronické podobě*. Na revizi se podíleli Tomáš Dvořák a Miroslav Kunt. Poslední úpravy českého překladu si vyžádalo zpracování národních příkladů z archivních pomůcek Národního archivu, Státního okresního archivu Hradec Králové a Archivu hlavního města Prahy, které proběhlo v roce 2009. *Standardy ICA, Úvod k českému vydání, Praha 2009, s. 7.*

² Mezinárodní standard pro archivní autoritní záznamy korporací, osob a rodů.

³ Standard pro popis institucí spravujících archiválie.

⁴ Konkrétní výčet archivů a zástupců spolupracujících institucí je přílohou pracovních materiálů rozšířené pracovní skupiny.

⁵ Složení pracovní skupiny se stále vyvíjí, a proto od svého ustavení doznala už řadu personálních změn.

navazujícími na státní správu a projevuje se potřeba nutnosti výměny standardizovaných dat v celosvětovém měřítku,

c) archivnictví a zejména popis archiválií jsou stále více ovlivňovány mezinárodními normami a dalšími dokumenty, které je potřeba vyměňovat se zahraničím,

d) mění se náhled na archiválie i vymezení archivních fondů a sbírek, vznikají nové typy archiválií, u nichž lze obtížně aplikovat tradiční způsoby zpracování,

e) očekává se vliv standardizované spisové služby na tvorbu archiválií (zejména v souvislosti s novou archivní legislativou),

f) projevila se výrazná potřeba sjednocení popisu – hierarchického a kontextuálního,

g) objevuje se nový pohled na samotné původce (nejen z hlediska dějin správy, ale i sociologie, politologie či tzv. administrativní vědy), vyskytují se netradiční původci, jako jsou např. mezinárodní společnosti,

h) proměňuje se vnímání funkce archivů vůči veřejnosti, zejména v oblasti badatelských služeb, kdy se stále zřetelněji projevuje tlak veřejnosti na masivní zpřístupňování archiválií on-line nebo síťově,

i) je potřeba vytvořit podmínky pro zpřístupnění digitálních dokumentů prostřednictvím národního portálu pro digitální a digitalizované archiválie.

Souhrnné vymezení důvodů nabízí úvodní kapitola návrhu nových Základních pravidel, která nad rámec výše uvedeného dále uvádí, že „aktualizaci si vyžádala sama praxe a pokročilá archivní metodika“.⁶ Důležité je ovšem zdůraznit, že se nepočítá s retrospektivní platností, byť v mnoha případech by se jistě nabízela, a připomenout rovněž potřebu budoucí pravidelné aktualizace, tak jak je to obvyklé v ostatních zemích.⁷

Základními tezemi nových pravidel, tak jak byly představeny na úvodním setkání skupiny, jsou:

- 1) Základem se stávají mezinárodní standardy ISAD(G), ISAAR (CPF) a ISDIAH.
- 2) Pravidla by měla být obecná a otevřená pro navázání další metodiky (jednotlivé typy archiválií – listiny, audiovizuální dokumenty atd.).
- 3) Popis fondů a jejich částí bude začleněn do PEvA⁸ a souvisejících základních evidencí.
- 4) Důraz je kladen na popis původců jako základní charakteristiky provenience – aplikace standardu ISAAR a vznik další vrstvy popisu (ar-

⁶ Pracovní materiál pro úvodní jednání Rozšířené pracovní skupiny pro Nová pravidla pro zpracování archiválií ze dne 8. března 2010.

⁷ V USA jednou za 20 let, ve Velké Británii jednou za 10 let, v Kanadě ještě častěji. Česká Základní pravidla, která se právě novelizují, pocházejí již z roku 1958!

⁸ Povinná evidence archiválií.

chivní soubory – pomůcky – původci) a jejich částečné „vyvázání“ z úvodu pomůcky, přebírání popisu původců z autoritních záznamů.

5) Definice pořádacích schémat a vhodnost jejich použití.

6) Povinnost popisu v elektronické podobě s XML výstupem vycházející z nové právní normy.

7) Položky popisu dle požadavku technického nástroje EAD (mezinárodně uznávaný výměnný formát).

8) U průvodců po archivech je třeba použít standard ISDIAH.

Předpokládaná struktura Základních pravidel vychází z původního návrhu zpracovaného Tomášem Dvořákem a bude obsahovat kromě úvodu a charakteristiky archivního zpracování zejména popisy institucí spravujících archiválie, popis archiválií, původců speciálních typů archiválií a zásady tvorby názvů a jmen. Neobejde se bez potřebných příloh v podobě popisů archivů příslušného typu jako instituce uchováající archiválie či původců. Pro koordinaci činnosti Rozšířené pracovní skupiny byla vytvořena jednak základní konzultační skupina⁹ a dále byli jmenováni garanti jednotlivých (hlavních) kapitol.¹⁰ Činnost celé skupiny probíhá pod vedením Michala Wannera, který rovněž koordinuje soustředování technických a věcných připomínek a jejich následné vypořádání na pravidelných zasedáních. Ta probíhají v několikátýdenních intervalech tak, aby byl co možná nejpřesněji dodržen původní harmonogram. O tom, že cesta k novým pravidlům nebude jednoduchá, svědčí fakt, že každé z pracovních zasedání je provázeno nadměrnou zasvěcenou diskusí a snahou prosadit co možná nejvíce ze zpracovaných připomínek k jednotlivým kapitolám.¹¹

Helena Pochobradská¹²

⁹ Konzultační skupina pracuje ve složení: J. Bělehrádek, T. Dvořák, H. Hrachová, R. Kaděrek, J. Kahuda, T. Kalina, M. Kunt, D. Lábusová, R. Michna, R. Pokorný, J. Smitka, Z. Vácha a M. Wanner.

¹⁰ Pro Úvod H. Hrachová, T. Kalina a J. Kahuda, pro instituce spravující archiválie M. Wanner, pro archivní zpracování H. Hrachová, T. Kalina a J. Kahuda, pro reprodukci a digitalizaci R. Pokorný, pro archivní zpracování J. Bělehrádek a M. Kunt, pro popis archiválií T. Dvořák a R. Pokorný, pro popis původců M. Kunt, pro speciální typy archiválií R. Michna, J. Smitka a Z. Vácha a pro tvorbu názvů a jmen M. Kunt.

¹¹ V článku jsou použity základní teze pracovního materiálu připraveného M. Wannerem pro zasedání Rozšířené pracovní skupiny pro nová Základní pravidla pro zpracování archiválií, Praha, březen 2010.

¹² Autorka je členkou Rozšířené pracovní skupiny pro nová Základní pravidla, kde zastupuje rovným dílem Státní oblastní archiv v Zámrsku a Ústav historických věd FF Univerzity Pardubice.

Seznam recenzentů jednotlivých příspěvků (abecedně):

prof. PhDr. Ivo Barteček, CSc. (Univerzita Palackého v Olomouci)
PhDr. Marek Ďurčanský, Ph.D. (Archiv Univerzity Karlovy v Praze)
prof. PhDr. Milan Hlavačka, CSc. (Univerzita Karlova v Praze)
PhDr. Markéta Holubová, Ph.D. (Etnologický ústav Akademie věd ČR v Praze)
PhDr. Miloš Hořejš (Národní technické muzeum)
doc. PhDr. Josef Hrdlička, Ph.D. (Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích)
PhDr. Miroslav Hus (Západočeské muzeum v Plzni)
PhDr. Miroslav Kouba (Univerzita Pardubice)
Mgr. Jiří Martínek (Historický ústav Akademie věd ČR v Praze)
prof. PhDr. Jaroslav Pánek, DrSc. (Akademie věd ČR v Praze)
Mgr. Jana Ratajová, Ph.D. (Ústav dějin Univerzity Karlovy v Praze)
PhDr. Eduard Šimek, CSc. (Pedagogické muzeum J. A. Komenského v Praze)
Mgr. Jan Tetřev (Východočeské muzeum v Pardubicích)
PhDr. Pavel Titz, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
PhDr. Luboš Velek, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze)

Seznam autorů (abecedně):

doc. PhDr. Josef Blüml, CSc. (Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích)
doc. PhDr. Dagmar Blümllová, CSc. (Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích)
Marie Buňatová, Ph.D. (Praha / Vídeň)
Mgr. Zuzana Čevelová, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
Mgr. Jan Dvořáček (Univerzita Pardubice)
Mgr. Dagmar Grossmannová (Moravské zemské muzeum v Brně)
Mgr. Klára Habartová (Univerzita Pardubice)
Mgr. Martina Halířová, Ph.D. (Východočeské muzeum / Univerzita Pardubice)
Mgr. Petr Horáček (Univerzita Pardubice)
doc. PhDr. Michaela Hrubá, Ph.D. (Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem)
Mgr. Dita Jelínková (Univerzita Pardubice)
doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
doc. PhDr. Bohumil Jiroušek, Dr. (Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích)
doc. PhDr. Oldřich Kašpar, CSc. (Univerzita Pardubice)
Mgr. Aleš Kozár, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
doc. PhDr. Tomáš Krejčík, CSc. (Ostravská univerzita v Ostravě)
prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (Univerzita Pardubice)
doc. PhDr. Marie Macková, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
doc. PhDr. David Papajík, Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)
dr. Robert Pieńkowski (Wrocław)
Mgr. Helena Pochobradská (Univerzita Pardubice)
PhDr. Jitka Rauchová, Ph.D. (Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích)
Mgr. Bohumila Rázková (absolventka Univerzity Pardubice)
PhDr. Ludvík Skružný † (naposledy Praha)
Mgr. Pavla Slavičková, Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)
PhDr. František Šebek (Univerzita Pardubice)
prof. PhDr. Petr Vorel, CSc. (Univerzita Pardubice)

PhDr. Roman Zaoral (Univerzita Karlova v Praze)

Theatrum historiae 6 (2010)

<http://uhv.upce.cz/cs/theatrum-historiae/>

Vydala: Univerzita Pardubice

(Studentská 95, 532 10 Pardubice, IČO 00216275)

Číslo vydání: 6

Datum vydání: 20. 7. 2010

Vychází nejméně dvakrát ročně

Vydání první – 400 stran, 300 výtisků

Jazyková redakce českých textů: Tomáš Jiránek

evidenční číslo MK ČR E 19534

ISSN 1802-2502

Redakce:

vedoucí redaktor: prof. PhDr. Petr Vorel, CSc. (Univerzita Pardubice);
zástupce vedoucího redaktora: doc. PhDr. Jiří Mikulec, CSc. (HÚ AV ČR Praha);
výkonný redaktor: Mgr. Jiří Kubeš, Ph.D. (Univerzita Pardubice);
technická redakce: Mgr. Ondřej Šáro a Mgr. Alexandra Šikulová.

Vědecká rada časopisu:

Mgr. Petr Grulich, Ph.D. (Univerzita Hradec Králové)
doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
Mgr. Antonín Kalous, M.A. Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)
prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (Univerzita Pardubice)
prof. PhDr. Eduard Maur, CSc. (Univerzita Pardubice)
Dr. Françoise Mayer (Université Paul Valéry Montpellier)
doc. PhDr. Miloš Řezník, Ph.D. (Technische Universität Chemnitz)
doc. Mgr. Jan Stejskal, M.A. Ph.D. (Univerzita Pardubice)
PhDr. Luboš Velek, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze).

Adresa redakce:

Ústav historických věd
Fakulta filozofická, Univerzita Pardubice
Studentská 84, 532 10 Pardubice
tel.: 466 036 210
e-mail: Jiri.Kubes@upce.cz